

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 22 (1967)

ΜΕΡΟΣ Β' 2 — ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑΙ, 1969

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΡΟΕΔΡΙΑΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 22 (1967)

ΜΕΡΟΣ Β' 2 — ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑΙ, 1969

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΧΡΟΝΙΚΩΝ

ΤΕΥΧΟΣ 2.

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

- I. Μουσειακά έργασια (1. Μουσείον Βόλου, 2. Μουσείον Λαρίσης, 3. Συλλογή Φαρσάλων), II. Άνασκαφαί και Ξρευναι (1. Άνασκαφή ιεροδ Άθηνάς παρά τήν Φίλιαν, 2. Άνασκαφή έν Σέσκλω, 3. Δοκιμαστικά άνασκαφαί), III. Τυχαία εδρήματα, περι-συλλογή και παραδόσεις άρχαίων (1. Φεραί, 2. Βοίβη, 3. Ξεριάς Βόλου, 4. Πηνηϊός) (Πί ν. 193 - 196· Σ χ έ δ. 1) ..... Σελ. 295-298
1. Άγιος Βησσαρίων (Μεγάλο Παζαράκι), 2. Μαγούλα Κεφαλόβρυσο, Τοπογραφικάί Ξρευναι (1. Μαγούλα Γκορτσοπούλα, 2. Μαγούλα Θεοφάνη) (Πί ν. 197· Σ χ έ δ. 2) » 298-301

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Άναστηλώσεις - Έργασια συντηρήσεως (1. Ναός Άγίου Νικολάου Καναλίων, 2. Μονή Τιμίου Προδρόμου Σκοπέλου, 3. Κάστρον Σκοπέλου, 4. Μονή τών Μεγάλων Πυλών (Πόρτα - Παναγιά), 5. Γέφυρα Πορταϊκού, 6. Μονή Ντουσίκου Τρικάλων, 7. Κουρσούμ - Τζαμί Τρικάλων, 8. Ναός Άγίου Βησσαρίωνος, 9. Άρχοντικόν Γεωργίου Σβάρτες, 10. Οικία Κοντοῦ), Καταγραφαι Μνημείων - Εϊκόνων: Α'. Νομός Μαγνησίας (1. Ναῦδριον Άγίου Ιωάννου τοῦ Προδρόμου Ζαγοράς, 2. Ναῦδριον Άγίου Νικολάου, 3. Μονύδριον Άγίων Άναργύρων - Άγίου Δημητρίου, 4. Ναός Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου, « ή Παναίτσα », 5. Μονή Ταξιαρχών, 6. Έξωκκλήσιον Άγίου Προκοπίου, 7. Μονή Άγίου Άθανασίου, 8. Έξωκκλήσιον Άγίων Κωνσταντίνου και Έλένης, 9. Ναός τοῦ Άγίου Άθανασίου τοῦ έν Άθω ή Άη - Άθανας, 10. Μονή τῆς Εῦαγγελιστρίας, 11. Ναός Άγίας Τριάδος Τρικκέρων, 12. Ναός Άγίου Νικολάου Τρικκέρων, 13. Ναός Άγίων Άναργύρων Τρικκέρων, 14. Οικία Γκουτμάνη, 15. Οικία Ματσατσίνη, 16. Οικία Βογιατζή, 17. Οικία Κουμπουρέλου, 18. Οικία Προέδρου, 19. Οικία Ιωάννου Εῦσταθίου, 20. Μονή τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, 21. Μονή τών Άγίων Τεσσαράκοντα, 22. Πάνω Μονή Ξενιάς, 23. Ναῦδριον Άγίου Άθανασίου, 24. Ναός Άγίας Παρασκευῆς, 25. Ναός Άγίων Άποστόλων), Β'. Νομός Λαρίσης (1. Ναός Άγίου Γεωργίου Άμπελακίων, 2. Μονή Σπαρμού, 3. Ναός Άγίου Γεωργίου, 4. Ναός Άγίου Νικολάου, 5. Ναός Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος εἰς Άγιάν, 6. Ναός Άγίου Γεωργίου εἰς Άγιάν, 7. Ναός τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εἰς Άγιάν, 8. Ναός Άγίου Άντωνίου εἰς Άγιάν, 9. Παρεκκλήσιον τοῦ Χριστοῦ, 10. Παρεκκλήσιον τῆς Παναγίας εἰς Άγιάν, 11. Μονή Παντελεήμονος, 12. Ναῦδριον Άγίου Άθανασίου, 13. Μονή Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, 14. Μονή Άγίου Άθανασίου, 15. Μονή Παντελεήμονος, 16. Μονή Ιωάννου Προδρόμου, 17. Ναός Άγίου Άθανασίου, 18. Παρεκκλήσιον Άγίου Χαραλάμπους, 19. Παρεκκλήσιον Παναγίας (;), 20. Μονή τών Εἰσοδίων τῆς Παναγίας, 21. Παρεκκλήσιον Άγίων Άναργύρων, 22. Ναός Προφήτου Ηλία, 23. Ναός Άγίου Γεωργίου, 24. Μονή Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος, 25. Ναός Άγίου Άθανασίου), Γ'. Νομός Τρικάλων (1. Μονή Βυτουμά, 2. Ναός Άγίου Γεωργίου, 3. Μονή Σταγιάδων, 4. Ναός Εἰσοδίων

τῆς Θεοτόκου, 5. Ναός Ἁγίου Νικολάου), Δ'. Νομός Καρδίτσης (1. Μονὴ Κορώνης, 2. Μονὴ τῆς Πέτρας, 3. Μονὴ Ἁγίου Γεωργίου, 4. Μονὴ Ἁγίας Τριάδος, 5. Μονὴ Σπηλιάς, 6. Μονὴ Ρεντίνης, 7. Ναός Ἁγίου Γεωργίου Ρεντίνης, 8. Ναός Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Ρεντίνης, 9. Ναός Ἁγίου Νικολάου Ρεντίνης), Περισυλλογαὶ — Τυχαῖα εὐρήματα (1. Αἰγάνη Λαρίσης, 2. Ἐλάτεια Λαρίσης, 3. Βασιλικὴ Πλαταϊδίων Βόλου, 4. Τάφοι εἰς Νέαν Ἀγχιάλον) (Πί ν. 198 - 225) ..... Σελ. 302-317

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Αἰτωλία (1. Θέρμον, 2. Παραβόλα, 3. Καινούριον, 4. Νέα Ἀβόρανη, 5. Βλαχομάνδρα, 6. Λιθοβούνι, 7. Καψορράχη, 8. Ἀρσινόη - Κωνόπη, 9. Κακκαβαριά, 10. Πυλήνη, 11. Καλυδών, 12. Κρουνέριον, 13. Χαλκίς, 14. Πλευρών, Ἀγραῖα ἢ Ἀγραῖς, Ἀπεραντοῖ), Ἀκαρνανία (1. Καστράκι, 2. Στράτος, 3. Σαυρία, 4. Σπήλαιον Ἀρχονταριά, 5. Φοῖται, 6. Μεδίων, 7. Θύρρειον, 8. Πάλαιρος), Μεσαιωνικά (Πί ν. 226-233) .. » 318-324

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΙΤΩΛΙΑΣ ΚΑΙ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Ναυπακτία, Κάτω Βασιλικὴ (1. Ἅγιος Δημήτριος, 2. Ἅγιοι Πατέρες), Μεσολόγγιον (Ἅγιος Γεώργιος), Ἑλληνικά (πρ. Σίβιστα) (Ἅγιος Νικόλαος ὁ Κρεμαστός), Μάστρου (Ἐπισκοπή), Νεοχώριον, Τριχωνίς, Ἀγρίνιον (Μονὴ Μυρτιάς), Βόνιτσα καὶ Ξηρόμερον, Δραγάμεστον (Προφήτης Ἡλίας, Μεταμόρφωσις), Ἀχιλλεῖον (Ναός Παναγίας), Σκουρτοῦ (1. Ἅγιοι Θεόδωροι, 2. Ναός Σωτήρος, 3. Ἅγιος Βασίλειος, 4. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος), Μονὴ Λυγκοβιστίου, Μπαμπίνη (Μονὴ Ἁγίου Γεωργίου Πόρτας), Ἀετός (Ἅγιος Νικόλαος, Προφήτης Ἡλίας), Κωνοπίνα (Ἅγιοι Ἀπόστολοι), Κατούνα (Κοιμήσις, Ἁγία Δευτέρα), Τρύφου (Ἁγία Δευτέρα, Ἅγιος Μάρκος, Λουτρὰ Τρύφου), Παλιάμπελα (Ἁγία Παρασκευή), Ἀρχοντοχώρι (πρ. Ζαβίτσα) (Ζωοδόχος Πηγή) (Πί ν. 234 - 245· Σχ ἐδ. 1 - 4) ..... » 325-336

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ

1. Φουρνᾶς, 2. Βράχα, 3. Ρεντίνα, 4. Καρπενήσιον, 5. Κλαυσεῖον (Πί ν. 246) ..... » 337-338

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΗΠΕΙΡΟΥ

I. Μουσειακαὶ ἐργασίαι, II. Ἀνασκαφαί, Νομός Ἄρτης, Νομός Ἰωαννίνων (Νεοχωρόπουλον Ἰωαννίνων, Κάτω Πεδινὰ Ζαγορίου, Ἐλαφότοπος Ζαγορίου, Βίτσα Ζαγορίου) (Πί ν. 247 - 254· Σχ ἐδ. 1 - 5) ..... » 339-349
Asprochalice, Kastritsa (Πί ν. 255) ..... » 350

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΗΠΕΙΡΟΥ

I. Ἐργασίαι στερεώσεως μνημείων, II. Μουσεῖα (Α'. Μουσεῖον Ἰωαννίνων, Β'. Μουσεῖον Ἄρτης, Γ'. Κειμήλια Πάργας) (Πί ν. 256 - 260) ..... » 351-354
Νομός Ἄρτης (Ἄρτα, Ἐπιτάφιος Θεοτοκίου, Κόκκινη Ἐκκλησιὰ Βελεντζικίου, Μονὴ Κοιμήσεως Θεοτόκου Σκουληκαριάς, Πηγαί (πρ. Βρεστανίτσα), Μονὴ Σέλτσου, Μονὴ Ἁγίου Γεωργίου Βουλγαρελίου (Δροσσοπηγῆς), Μονὴ Χρυσοσπηλαιωτίσεως Γουριανῶν, Κουκούλια, Γραικικόν) (Πί ν. 261 - 271· Σχ ἐδ. 1) ..... » 354-359

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ

Α'. Ἐπανεκθετικὰ ἐργασίαι (α) Κέρκυρα, β) Κεφαλληνία, γ) Ἰθάκη), Β'. Ἀνασκαφαί (α) Μον Repos, β) Κτῆμα Εὐελπίδη, γ) Ἀρχαία οἰκία εἰς τὸ κτῆμα Καρύδη, δ) Ρόδα), Γ'. Προϊστορικὰ ἔρευνα (Πί ν. 272 - 275· Σχ ἐδ. 1 - 8) ..... » 360-370

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ

Μουσεία. Ζάκυνθος (Μουσείον Σολωμού και 'Επιφανών Ζακυνθίων), Λευκάς (Μουσείον Λευκάδος) (Πί ν. 276) ..... Σελ. 371

Κέρκυρα ('Άγιος Νικόλαος Κάτω Κορακιάνας, 'ΑΙ-Μιχαήλης στο Βουνό, Ναοί 'Ομάλης, Ταξιάρχης Καμάρας, 'Άγιος Βλάσιος Καμάρας, 'Ιερά Μονή Βλαχέρνας Σκριπεροῦ), Παξοί (Βασιλικαί 'Αγίας Μαρίνης και 'Αγίου Στεφάνου εἰς 'Οζιά, Νησιδες 'Άγιος Νικόλαος και Παναγία), 'Ιθάκη (Κοίμησις 'Ανωγής), Κεφαλληνία (Παναγία Ντομάτων) (Πί ν. 277 - 281) ..... » 371-376

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Μουσειακαί ἐργασίαι, 'Ανασκαφαί, 'Αγορά Θεσσαλονίκης (Α'. Παρακολούθησις ἐκσκαφῶν, Β'. Σωστικαί σκαφαί, Γ'. Δοκιμαστικὴ σκαφικὴ ἔρευνα, Κινητὰ εὐρήματα, Γενικά συμπεράσματα), 'Ανακτορικὸν σύμπλεγμα τοῦ Γαλερίου, 'Ανασκαφὴ Πανεπιστημιουπόλεως Θεσσαλονίκης, Οἰκόπ. Σ. Γεωργιάδου, Λοιπαὶ ἀνασκαφαὶ οἰκοπέδων ἐν Θεσσαλονίκη, Νομὸς Θεσσαλονίκης, Νομὸς Πέλλης, Παλατιανὸν Κιλκίς, Νομὸς Χαλκιδικῆς (Πυργαδικία, Τορώνη), Νομὸς Πιερίας (Πί ν. 282 - 307· Σ χ ἐ δ. 1 - 23) ..... » 377-405

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Α'. Γενικά, Β'. 'Ανασκαφαὶ καὶ τυχαῖα εὐρήματα, Νομὸς 'Ημαθίας (1. Βέροια, 2. Βαρβάρες, 3. 'Ανω Κοπανός, 4. 'Ελαφος, 5. Νησι 'Αλεξανδρείας, 6. Περισυλλογὴ ἀρχαίων), Νομὸς Κοζάνης, (1. Αἰανή, 2. 'Αμυγδαλιά, 3. 'Εξοχή, 4. Πύργοι 'Εορδαίας, 5. Κοιλάς), Νομὸς Γρεβενῶν (1. Σπήλαιον, 2. Κάστρον - 'Ανάβρυτα), Νομὸς Φλωρίνης (1. 'Εθνικόν, 2. Πύλη Μικρᾶς Πρέσπας), Νομὸς Καστοριάς (1. 'Αργος 'Ορεστικόν, 2. Κρεπενή, 3. 'Ανω Πτεριάς, 4. Πεντάβρυσον) (Πί ν. 308 - 310· Σ χ ἐ δ. 1 - 12)... » 406-416

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Νομὸς Καβάλας, Α'. 'Επανεκθέσεις Μουσείων, Β'. 'Αναστηλώσεις, Γ'. 'Ανασκαφαί (Καβάλα, Φίλιπποι, Οἰκόπεδον 'Ορφανίδη, Οἰκόπεδον Λυσάνδρου Δημητριάδη, Οἰκόπεδον 'Αλεξ. Τερμεντζόγλου, 'Οδὸς μεταξύ κληροτεμαχίων 1163 καὶ 1164), Δ'. Προανασκαφικαὶ ἔρευναι - Τυχαῖα εὐρήματα (Ν. Καρβάλη), Θάσος, Νομὸς Σερρῶν, Α. 'Αναστηλώσεις (Σέρραι), Β. 'Ανασκαφαί ('Αηδονοχώριον, 'Αμφίπολις), Γ. Προανασκαφικαὶ ἔρευναι - Τυχαῖα εὐρήματα (Σέρραι, Βέργη, Μ. Σούλιον, Καστανοχώριον, 'Αμφίπολις, Σιδηρόκαστρον, Δαφνοῦδιον, Μεσορράχη), Νομὸς Δράμας, Α. 'Ανασκαφαί (Ποταμοί), Β. Προανασκαφικαὶ ἔρευναι - Τυχαῖα εὐρήματα (Πλατανιά Δράμας), Νομὸς Ξάνθης, Α. 'Ανασκαφαί ('Αβδηρα) (Πί ν. 311 - 318· Σ χ ἐ δ. 1 - 9) ..... » 417-434

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ - ΘΡΑΚΗΣ

Α'. Θεσσαλονίκη (Τείχη), Β'. Βέροια (1. Ναὸς 'Αγίου Βλασίου, 2. Ναὸς 'Αγίου Γεωργίου), Γ'. Καστοριά, Δ'. Σιάτιστα, Ε'. Φέρραι 'Εβρου (Ναὸς Παναγίας Κοσμοσωτείρας), Ζ'. 'Άγιον 'Ορος, Ζ'. Καταγραφὴ ἀρχαίων (1. Θεσσαλονίκη, 2. Βέροια), Η'. Χρονικὸν τῆς πυρκαϊᾶς τῆς 'Ι. Μ. Βατοπεδίου (Κατάστασις ἐξωτερικοῦ, Κατάστασις ἐσωτερικοῦ), Θ'. 'Ανασκαφικαὶ ἔρευναι (Θεσσαλονίκη) (Πί ν. 319 - 325· Σ χ ἐ δ. 1 - 2) ..... » 435-439

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΘΡΑΚΗΣ

Κομοτηνή, Μαρώνεια, Διδυμότειχον, Σαμοθράκη (Πί ν. 326 - 327) ..... » 440-441

Excavations in Samothrace (Propylon of Ptolemy II, Western Hill, Eastern Hill, South Necropolis, Museum, (Πί ν. 328 - 330) ..... » 441-444

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ

Μυτιλήνη (1. Μουσείον, 2. Ἀνασκαφή βαλανείου, 3. Τὸ θέατρον τῆς Μυτιλήνης, 4. Ναὸς τῶν Μέσων, 5. Πύρρα, 6. Τάφος Μακρὸν Γιαλοῦ Μυτιλήνης, 7. Τάφος Μολύβου, 8. Κάστρον Μυτιλήνης, 9. Ἅγιοι Ἀπόστολοι, 10. Τυχαῖα εὐρήματα) (Πί ν. 331 - 338· Σχ έ δ. 1 - 13)	Σελ. 445-462
--	--------------

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΑΜΟΥ ΚΑΙ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

Σάμος - Πυθαγόρειον, Ἀμοργός, Θήρα (Πί ν. 339 - 341)	» 463-464
Τήνος, Μῆλος, Νῆσοι Ἀμοργοῦ (Ἡράκλεια, Σχοινοῦσα, Κέρος, Κουφονήσια, Δονοῦσα) (Πί ν. 342 - 349)	» 464-467
Délos (Rapport sur la fouille de Skardhana) (Πί ν. 350 - 351· Σχ έ δ. 1)	» 467-470
Excavations in Kea (Πί ν. 352 - 355· Σχ έ δ. 1 - 7)	» 470-479

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛ. ΚΡΗΤΗΣ

Μουσείον Ἡρακλείου, Λοιπὰ Μουσεία καὶ Συλλογαί, Ἀνασκαφαί, Μικραὶ σκαφικαὶ ἔρευναι καὶ περισυλλογὴ ἀρχαιοτήτων, Τυχαῖα εὐρήματα παραδοθέντα ὑπὸ ἰδιωτῶν, Συντήρησις ἀρχαιολογικῶν χώρων (Πί ν. 356 - 362· Σχ έ δ. 1 - 2)	» 480-488
Mallia (1. Palais, 2. Quartier E, 3. Région à l'Ouest du quartier Delta) (Πί ν. 363 - 364)	» 489
Mallia (Mission de M. H. Van Effenterre)	» 489-490
Le campagne di scavo a Festòs (Πί ν. 365 - 366· Σχ έ δ. 1)	» 491-494

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Μουσεία καὶ ἔργα. Ἀνασκαφαί (Σπήλιον Ἀρκουδιώτισσας, Σπήλιον Λερᾶ (σπήλιον τοῦ Πανός), Θολωτὸς τάφος Μάλεμε, Κλασσικοὶ τάφοι εἰς Μαζαλὴ Χανίων), Τυχαῖα εὐρήματα καὶ περιοδεῖαι, Α'. Νομὸς Χανίων (Πόλις Χανίων, Καστέλλι Κισάμου, Πολυρρήνια, Φαλελιανὰ Κισάμου, Κάστελλος Κυδωνίας, Βρύσες Κυδωνίας, Ἀνώπολις Σφακίων, Ἀσὴ Γωνιά Ἀποκορώνου), Β'. Νομὸς Ρεθύμνης (Ἀξὸς Μυλοποτάμου, Πρινές Μυλοποτάμου (Ἐλεύθερνα) (Πί ν. 367 - 374· Σχ έ δ. 1 - 2)	» 495-501
I. Ἀνασκαφαί (1. Ἀνασκαφή Καστελλίου Χανίων, 2. Ἀνασκαφή σπηλαιῶν Πλατυβόλας), II. Τυχαῖα εὐρήματα καὶ περιοδεῖαι (Πί ν. 375 - 379· Σχ έ δ. 1 - 3)	» 501-506

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ

Στερεώσεις - Ἀναστηλώσεις (α. Ἅγιος Γεώργιος Ἐμπάρου, β. Μιχαὴλ Ἀρχάγγελος Ἀρχανῶν, γ. Σωτῆρ Κασάνων, δ. Μονὴ Ἀρκαδίου, ε. Τέμενος Καρᾶ Μουσαῖ Πασᾶ, ς'. Ἅγιος Γεώργιος Σπήλιου), Μελέται ἀναστηλώσεως, Περισυλλογὴ, Ἐπίσκεψις μνημείων, Καταγραφὴ εἰκόνων (α. Μονὴ Ἀγίου Ἰωάννου Ἀνωπόλεως Ἡρακλείου, β. Μονὴ Κερᾶς Ἡρακλείου, γ. Μονὴ Ἀγίου Παντελεήμονος Ἡρακλείου, δ. Μονὴ Τοπλοῦ Σητείας, ε. Μονὴ Σπηλιωτίσσης Ἡρακλείου, ς'. Συναϊτικὸν Μετόχιον Ἀγίου Ματθαίου Ἡρακλείου, ζ. Μονὴ Σαββαθιανῶν Ἡρακλείου, η. Ναὸς Παναγίας Κιθαρίδος Ἡρακλείου, θ. Ναὸς Παναγίας Καστρίου Ρεθύμνης, ι. Ναὸς Σωτῆρος Πασαλητῶν Ρεθύμνης, ια. Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου Καλαμᾶ Ρεθύμνης, ιβ. Μονὴ Προφήτου Ἠλιοῦ Ρουστικῶν Ρεθύμνης, ιγ. Ναὸς Ἀγίου Ἰωάννου Ἀργυρουπόλεως Ρεθύμνης, ιδ. Ναὸς Ἀγίας Μαρίνης Ἀμνάτου Ρεθύμνης, ιε. Ναὸς Ζωοδόχου Πηγῆς Ἀμνάτου Ρεθύμνης, ις'. Ναὸς Ταξιαρχῶν Καφαλιανῶν Ρεθύμνης, ιζ. Ναὸς Ἀγίας Παρασκευῆς εἰς Πίκρι Ρεθύμνης, ιη. Ναὸς Παναγίας παρα τὴν μονὴν Ἀρκαδίου, ιθ. Μονὴ Ἀγίας Τριάδος Τσαγκαρόλων Χανίων), Ἱστορικὸν Μουσείον (Πί ν. 380 - 381)	» 507-513
---	-----------

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

Α'. Μουσειακαὶ ἔργασιαί (Ρόδος, Καστελλόριζον), Β'. Ἀρχαιολογικαὶ ἀνασκαφαὶ ἐντὸς

τῆς πόλεως τῆς Ρόδου, 1. Ἄρχαϊον ὀδικὸν σύστημα (Γνωσταὶ ὁδοί, Ἀποκάλυψις ἀγνώστων ὁδῶν, Ἐπιβεβαίωσις μέχρι τοῦδε πιθανῆς ὁδοῦ, Ἄρχαϊον φρέαρ ἐντὸς ὁδοῦ Ρ19α), 2. Ἀρχαῖαι οἰκίαι (Ἀρχαία οἰκία (Α) οἰκοπέδου Αἰκ. Γυαλούση, Ἀρχαία οἰκία (Β) οἰκοπέδου Χατζησταμάτη, Οἰκοπέδον Κοτζιᾶ (Διακοσάββα) (Γ), Ἀρχαία οἰκία ἐντὸς οἰκοπέδου Ἄντ. καὶ Μαρίας Σκάρου, Ἀρχαία οἰκία ἐντὸς οἰκοπέδου Νεοφύτου), 3. Λίαν κατεστραμμένα οἰκοδομικὰ εἰρήματα, 4. Δυτικὸς λιμὴν ἀρχαίας πόλεως, 5. Ἀρχαία νεκρόπολις Ρόδου (Δυτικὴ περιοχὴ, Πόλις Ρόδου, Ὑπαίθρος Ρόδου), Πάτμος, Ἀστυπάλαια, Σύμη, Δ'. Περιοδεῖται (Πί ν. 382 - 396· Σ χ έ δ. 1 - 13) ..... Σελ. 514-540

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΥΠΡΟΥ

Α. Μουσεῖα, Β. Ἀνασκαφαὶ ξένων ἀποστολῶν, Γ. Ἀνασκαφαὶ τμήματος Ἀρχαιοτήτων Κύπρου (Πί ν. 397 - 406· Σ χ έ δ. 1) ..... » 541-549

ΕΦΟΡΕΙΑ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ (Πί ν. 407 - 410· Σ χ έ δ. 1) ..... » 550-557

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΜΕΡΟΣ Β'

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

I. ΜΟΥΣΕΙΑΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ

1. Μουσείον Βόλου. Ἡ ἐπὶ μακρὸν συνεχιζομένη καθυστέρησις τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ Μουσείου Βόλου, ἀσφυκτικῶς πληρωθέντος κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη διὰ νέου ὑλικοῦ, δὲν ἐπέτρεψε τὴν προώθησιν τῆς ἐπανεκθέσεως ἀρχαίων εἰς νέας αἰθούσας. Κατ' ἀνάγκην, αἱ σχετικαὶ ἐργασίαι περιορίσθησαν εἰς τὴν ταξινόμησιν τῶν ἐν ταῖς ἀποθήκαις ἀρχαίων, τὴν συμπλήρωσιν τῆς φωτογραφήσεως τῶν λιθίνων καὶ συνέχισιν τῶν καταγραφῶν. Σημαντικὴ ὑπῆρξεν ἡ γενομένη ἐργασία κατατάξεως τῶν ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ἀλλῇ τοῦ Μουσείου προσωρινῶς ἀποθεθειμένων ἐπιτυμβίων στηλῶν καὶ ἐπιγραφῶν, πολλὰ τῶν ὁποίων συνεπληρώθησαν διὰ νέων τεμαχίων ἢ καὶ διὰ συνανηκόντων παλαιῶν, φερομένων δι' ἰδίου ἀριθμοῦ ἐν τῷ εὐρετηρίῳ. Ἐλλείψει εἰδικοῦ τεχνίτου ἀνεβλήθη διὰ τὸ προσεχὲς ἔτος ἡ συγκόλλησις τῶν τεμαχίων.

2. Μουσείον Λαρίσης. Κατεβλήθη προσπάθεια ταξινόμησεως τοῦ ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέροντος ὑλικοῦ τῶν γερμανικῶν ἀνασκαφῶν εἰς τὴν περιοχὴν, ὥστε νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ ἔκθεσις ἐν ἰδίαις προθήκαις, ἀφ' ἑνὸς χαρακτηριστικῶν εὐρημάτων τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς προκεραμικῆς καὶ τῆς κεραμικῆς νεολιθικῆς.

3. Συλλογὴ Φαρσάλων. Συνεπληρώθη ἡ μεταφορὰ τῶν ἀρχαίων ἐκ τῆς ἀποθήκης τοῦ Δήμου Φαρσάλων εἰς τὸ εἰδικῶς διὰ τὴν στέγασιν τῆς Συλλογῆς μισθωθὲν οἶκημα.

II. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

Τακτικαὶ ἀνασκαφαὶ ἐνηργήθησαν κατὰ τὸ 1966: α) ὑπὸ μὲν τῆς Ὑπηρεσίας εἰς **Φίλιαν**, νοτιῶς τῶν Σοφάδων τοῦ Νομοῦ Καρδίτσης, ὅπου ἀπὸ ἐτῶν ἀποκαλύπτεται τὸ ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς Ἰτωνίας, β) ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας δὲ ἐν **Σέσκλῳ**. Δοκιμαστικὸς χαρακτήρος ἀνασκαφαὶ ἐγένοντο διὰ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Ἀρχαιοτήτων τῆς Περιφέρειας κ. Γ. Χουρμουζιάδῃ εἰς **Μεγάλον Παζαράκι** (Ἄγ. Βησσαρίωνα) Καρδίτσης καὶ εἰς **Μαγούλαν Κεφαλόβρυσο**, δυτικῶς τῶν Τρικάλων (βλ. κατωτέρω τὰς οἰκείας ἐκθέσεις τοῦ ἀνασκαφέως).

1. Ἀνασκαφὴ ἱεροῦ Ἀθηνᾶς παρὰ τὴν Φίλιαν. Ἐκ προγενεστέρων ἐκθέσεων¹ εἶναι γνωστὸν ἡ-

1. Περί τῶν ἀνασκαφῶν εἰς Φίλιαν καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς βλ. κυρίως ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 244-249 καὶ ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 311 κ.έ.

Κατὰ τὴν παροῦσαν ἀνασκαφικὴν περίοδον τὴν διευθύνουσιν τῶν ἐργασιῶν εἶχεν ὁ ὑπογραφομένος, βοηθούμενος ὑπὸ

διὰ τὸ χρονικὸν τῶν ἀνασκαφῶν αὐτῶν, διὰ τῶν ὁποίων ἀποκαλύπτεται τὸ σημαντικώτερον ἱερὸν τῆς ἀρχαίας Θεσσαλίας. Αἱ ἀνασκαφικαὶ ἐργασίαι διεξήχθησαν ἐφέτος ὑπὸ δυσμενεῖς καιρικὰς συνθήκας κατὰ Νοέμβριον καὶ Δεκέμβριον καὶ διὰ λίαν περιορισμένων οἰκονομικῶν μέσων. Παρὰ ταῦτα, ἀνεσκάφη χῶρος τριῶν τετραγώνων (τετρ. Δ3, Δ4, Γ3 καὶ ἐν μέρει τὸ Β3), ἐμβαδοῦ 300 μ.² περίπου, τὰ δὲ γενόμενα εὐρήματα ἦσαν ἐξαιρετικῶς ἄφθονα. Κατὰ τὰ προγενέστερα ἔτη αἱ ἀνασκαφαὶ εἶχον κυρίως περιορισθῆ εἰς τὴν ἐκκαθάρισιν τῶν λαθραίων σκαμμάτων τῶν ἀρχαιοκαπήλων, κατὰ δὲ τὸ 1964 ἡ σκαφὴ ἔφθασεν εἰς τρία τῶν τετραγώνων μέχρι τοῦ μυκηναϊκοῦ στρώματος. Κατὰ τὸ παρὸν συνεπληρώθη ἡ ἀνασκαφὴ τῶν ὑπεράνω τοῦ μυκηναϊκοῦ στρώματος ἐπιχώσεων εἰς ἕτερα τρία τετράγωνα, εἰδικῶς δὲ εἰς ἐν ἐξ αὐτῶν, τὸ Δ3, ἀνεσκάφη τμήμα τοῦ στρώματος αὐτοῦ καὶ ἀπεκαλύφθησαν ἐνδιαφέροντα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα. Συγκεκριμένως, ἀπεκαλύφθη τοῖχος κτίσματος μυκηναϊκῶν χρόνων (Πί ν. 193), τοῦ ὁποῦ ἡ ἀνωδομία ἀπετελεῖτο ἐξ ὀμῶν πλίνθων. Ἐκ τῆς κεραμικῆς φαίνεται, ὅτι τὸ κτίσμα τοῦτο, περὶ τῆς φύσεως τοῦ ὁποῦ οὐδὲν δύναται νὰ λεχθῇ πρὸς τὸ παρὸν, ἀνήκει εἰς τὴν ΥΕ ΙΙΒ ὑποπερίοδον. Ἐκ τῶν ἐντὸς αὐτοῦ εὐρημάτων ἀναφερόμεν πῆλινον εἰδῶλιον τοῦ τύπου Ψ, μετὰ πόλου καὶ πλαστικῶς δεδηλωμένων μαστῶν.

Ἡ ἐπείγουσα ἀνάγκη διασώσεως τῶν χαλκῶν ἀντικειμένων ἐκ τῆς ἐπιβουλῆς τῶν ἐνεδρευόντων ἀρχαιοκαπήλων, ἐπέβαλε τὴν εἰς ἔκτασιν ἀνασκαφῆν τῶν ὑπερκειμένων στρωμάτων καὶ δὲν ἀφῆκε περιθώρια συστηματικῆς ἐρεῦνης τοῦ μυκηναϊκοῦ στρώματος. Ὅπως δὴποτε, ὅμως, συνετελέσθη ἤδη ἡ ἀναγκαία προεργασία καὶ ὠλοκληρώθη ἡ ἀποκάλυψις τοῦ στρώματος αὐτοῦ εἰς ἰκανὴν ἔκτασιν, ὥστε νὰ εἶναι εὐχερῆς εἰς τὸ μέλλον ἡ λεπτομερειακὴ ἀνασκαφὴ.

Ἐξαιρετικῶς ἄφθονα ἦσαν καὶ ἐφέτος τὰ κινητὰ εὐρήματα, κατ' ἐξοχὴν τὰ μέταλλα, ἐκ τοῦ «γεωμετρικοῦ - ἀρχαϊκοῦ» στρώματος, τὸ ὅποιον εἰς ὀλίγα μόνον σημεία εὐρέθη ἄθικτον, ὡς καὶ ἐκ τῶν λάκκων τῶν ἀρχαιοκαπήλων. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀνασκαφῶν κατεγράφησαν ἐπὶ τό-

τοῦ Ἐπιμελητοῦ κ. Γ. Χουρμουζιάδῃ, ἐργασθέντος μὲ ἀκρὰν εὐσυνειδησίαν. Ἡ καταγραφὴ τῶν ἀρχαίων ἐπὶ τόπου ἐγένετο ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ Ἐπιμελητοῦ διὰ τῆς πεπειραμένης πτυχιούχου τῆς Ἀρχαιολογίας δ. Αἰκατερίνης Παπαζαφείρη. Περιοδικῶς ἐβοήθησαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἀνασκαφῶν οἱ φοιτηταὶ τῆς Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας κκ. Π. Πάντος, Λ. Μανωλόπουλος καὶ Ἄθαν. Τζαφάλιας. Τὴν ἐπιστημονικὴν ἐπεξεργασίαν τῶν μυκηναϊκῶν εὐρημάτων ἀνέλαβεν ἡ κ. Μ. Θεοχάρη.

που έπτακόσια πενήκοντα άντικείμενα, ότινα μετηνέχθησαν εις τό Μουσειον Βόλου. Κατά μέγιστον ποσοστόν πρόκειται περι σιδηρών και χαλκών άναθημάτων εις τό Ιερόν τής 'Αθηνάς, εκ τών όποίων μόνον τά χαρακτηριστικώτερα είναι δυνατόν νά μνημονευθοϋν ένταύθα. Κατ' έξοχήν άφθονοι ήσαν και αί σιδηραί αίχμαί, αί πόρπαι (Πί ν. 194 α - γ), αί περόναι και τά ποικίλα χαλκά πτηνόσχημα ή ζωόμορφα έξαρτήματα (Πί ν. 194 β), έπειτα δέ σαυρωτήρες, άμφικωνικά και άλλων σχημάτων ψηφοί όρμων, δακτύλιοι, ψέλια και λαβαί τριπόδων ή άλλων μεγάλων μεταλλίνων άγγείων. Σπάνια ήσαν παραδόξως τά πήλινα ειδώλια άνθρωπίνων μορφών και ζώων, ένφ' έξαιρετικώς άφθονοι αί ύάλινοι χάνδραι περιδεραιών. 'Αξιωσημείωτα, έπίσης, διά τό πλήθος και έν μέρει τήν διατήρησιν είναι τά γενόμενα έξ ήλέκτρου εύρήματα, καθώς και τά όστείνα ή έλεφάντινα, έξ ών σπουδαιότατα φαίνονται δύο τεμάχια πλακιδίου μετά παραστάσεως θεάς κρατούσης λέοντας, ως « ποτνίας θηρών » πιθανώς (Πί ν. 194 δ, άριθ. 2 - 3). 'Αναφέρομεν, έπίσης, κορμόν άγαλματίου αίγυπτιακού τύπου εκ φαγεντιανής, χρυσοϋν έλασμα εις σχήμα κεφαλής ζώου και έτερον χρυσοϋν έπίσης φυλλάριον. Τά εύρήματα έν τφ συνόλω αυτών δέν κατέστη δυνατόν νά καθαρισθοϋν πλήρως και νά μελετηθοϋν επαρκώς, έλλείψει ειδικού τεχνίτου και μέσων.

Και κατά τήν παροϋσαν άνασκαφικήν περίοδον δέν κατέστη δυνατόν νά έντοπισθοϋν άρχιτεκτονικά λείψανα εις τήν άρχικήν των θέσιν' εκ των δεκαπέντε, όμως, άνευρεθέντων τμημάτων γείσων, έπιστυλιών και κίωνων (ών τά πλείστα πόρινα, κεκοιναμένα και ένίοτε διατηροϋντα ίχνη χρωμάτων), συνάγεται ότι είναι βεβαία ή προσδοκία τής ύπάρξεως εις τήν περιοχήν μεγάλου κτίσματος των άρχών του 3ου αιώνος π.Χ. Κατά τήν εποχήν αυτήν τό Ιερόν τής 'Αθηνάς πρέπει νά είχε διαμορφωθή κτηριακώς, ώστε, πλήν των βωμών, δυνάμεθα νά εικάσωμεν στοάν τινα τουλάχιστον ή και ναόν. Δυστυχώς μέχρι τουδε δέν ήτο έφικτή ή διά δοκιμαστικών τάφρων εις εύρύτεραν έκτασιν άναζήτησις άρχιτεκτονικών λειψάνων, επειδή ως κύριος σκοπός έτέθη έξ άρχής ή διάσωσις των κινδυνευόντων άρχαίων διά τήν πλήρη έλλειψιν άσφαλείας. 'Η κατάστασις έβελτιώθη ήδη σημαντικώς διά τής γενομένης περιφράξεως μεγάλης έκτάσεως κατά τό παρόν έτος. 'Εφ' όσον δέ εις τό μέλλον λυθή τό πρόβλημα τής άσφαλούς φυλάξεως του χώρου και έπιτευχθή ή ίδρωσις Σταθμού Χωροφυλακής εις Φίλιαν, αί άνασκαφαί θά είναι δυνατόν νά έπεκταθοϋν άκωλύτως και νά άποδώσουν πλείονα στοιχεία.

'Εκ τών κινητών εύρημάτων άξιον μνείας είναι τμήμα μαρμαρίνου βάθρου άναθηματικού άνδριάντος (Πί ν. 195 α), σωζομένου μήκους 0,375 μ., φέροντος τήν έπιγραφήν :

Τό κοινόν Θεσ[σαλών -----] υίων

Παρ' αυτό εύρέθησαν τεμάχια μαρμαρίνου άγάλματος, πρωϊμων ρωμαϊκών χρόνων πιθανώς, ήτοι τμήμα μηροϋ και χειρός, ως και πτυχή ίματίου. Εις άλλην δέ θέσιν τμήμα άνδριάντος θωρακοφόρου (έπισημανθέν κατά τήν άνασκαφήν του έτους 1963), τεμάχια δακτύλων ύπερφυσικού μεγέθους άνδριάντος και τινα άλλα τμήματα μαρμαρίνων άγαλμάτων.

Σημειοϋμεν, τέλος, ότι εις τό έπιφανειακόν στρώμα άνεσκάφησαν και έφέτος τάφοι χριστιανικοί, κεραμοσκεπεϊς και άκτέριστοι.

2. 'Ανασκαφή έν Σέσκλω. Περι τής άνασκαφής αυτής έδημοσιεύθη ήδη εις τό 'Εργον τής 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας κατά τό 1966, σ. 12 κ.έ., περιληπτική έκθεσις, εις ήν και παραπέμπομεν.

3. Δοκιμαστικάί άνασκαφαί ένηργήθησαν υπό του Γερμανικού 'Αρχαιολογικού 'Ινστιτούτου διά του καθηγητου Vlad. Milojčić εις τήν περιοχήν τής Λαρίσης και δη έπί χαμηλού έξάρματος πρό τής πόλεως και πλησίον τής νέας έθνικής όδου, ως και εις τήν παρά τό χωρίον Δένδρα Μαγούλαν. 'Επί πλέον συνετελέσθη ή τοπογράφησις του μεγάλου παρά τήν άρχαίαν 'Ελάτειαν μυκηναϊκού και πρωϊμωτέρου συνοικισμού « Μπουνάριπασι » (πρβλ. ΑΔ 19 (1964) : Χρονικά, σ. 262), έπί του όποιου μελετάται ή διενέργεια συστηματικών άνασκαφών.

III. ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ, ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

1. Φεραί (Βελεστίνον). Κατά τήν διάρκειαν οίκοδομικών εργασιών έντός τής πόλεως του Βελεστίνου άνευρέθησαν εκατόν δώδεκα άργυρά νομίσματα του κοινου των Θεσσαλών, άτινα παρεδόθησαν υπό του Σταθμού Χωροφυλακής εις τό Μουσειον Βόλου. Κατά τάς πληροφορίας μας, τό εύρημα περιελάμβανε μεγαλύτερον αριθμόν νομισμάτων, μέρος δε αυτών διέρρευσε πρό τής έπεμβάσεως τής άστυνομίας.

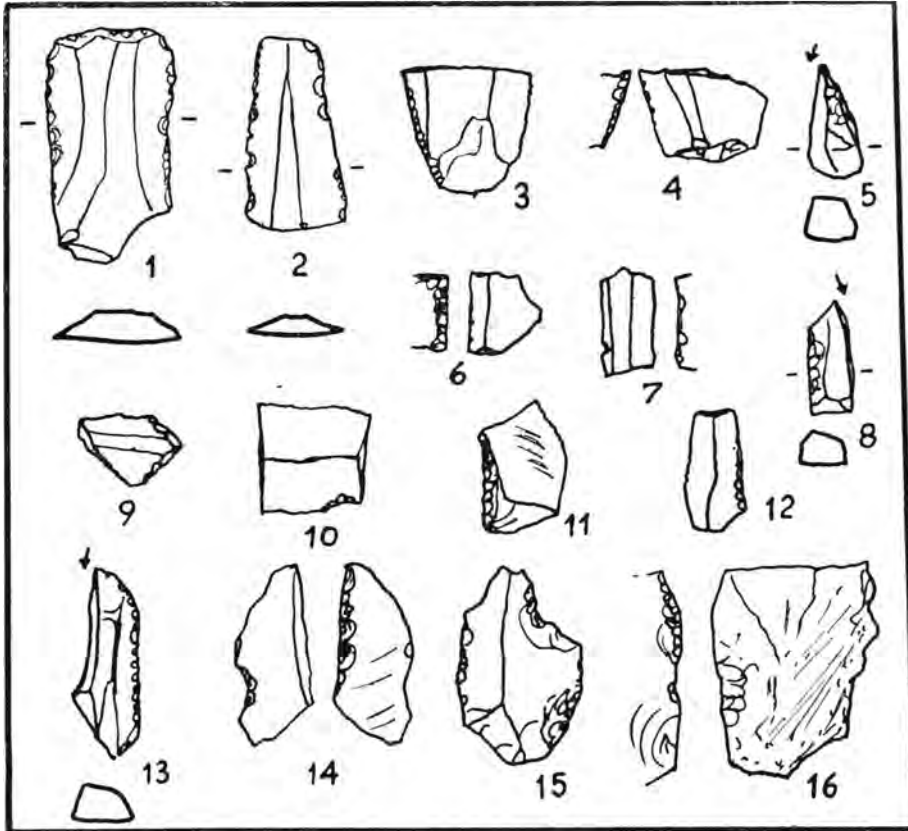
Τά νομίσματα εκθαρίσθησαν μερίμνη τής προϊσταμένης τής Νομισματικής Συλλογής κ. Μ. Οικονομίδου, ήτις ανέλαβε και τήν μελέτην.

'Επί του ύψηλοτέρου σημείου τής άκροπόλεως των Φερών και έντός άγρου του Νικ. Β. Μπακάλη, εύρέθη τυχαίως κατά τήν διάρκειαν τής καλλιέργειας κορμός άκέφαλος μαρμαρίνου άγάλματος

Ἄθηνᾶς, μεγέθους ὀλίγον μικροτέρου τοῦ φυσικοῦ, αὐστηροῦ ρυθμοῦ. Ὁ κορμὸς εἶναι λοξῶς ἀποτεταμημένος κάτω, ἑλλιπῆς δὲ τὴν δεξιάν χεῖρα καὶ τὴν ἀριστεράν ἀπὸ τοῦ ἀγκῶνος, τὸ μάρμαρον λευκόν, χονδρόκοκκον. Ἡ θεὰ φέρει αἰγίδα ἐν εἶδει παχέος ἐπιβλήματος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου σώζονται τμήματα τῶν ὄψεων καὶ ὁπαι διὰ τὴν

ἐξαλειφθὲν ἀνθέμιον καὶ σώζουσα ἴχνη γραπτοῦ κυματίου, φέρουσα δὲ τὸ ἕξῃς ἐπίγραμμα :

*Ζηγὸς ἀπὸ ρίζης μεγάλου / Ἀνκόφρων ὁ Φιλίσκον /
δόξῃ ἀληθείαι δὲ / ἕκ πυρὸς ἀθανάτου /
καὶ ζῶ ἐν οὐρανίοις ἄστροις / ὑπὸ πατρὸς ἀεθρεῖς. /
Σῶμα δὲ μητρὸς ἐμῆς / μητέρα γῆν κατέχει.*

Σχέδ. 1. Μικρόλιθοι ἐκ Βοίβης

προσῆλωσιν ἄλλων ἐμπρός. Πτυχολογία αὐστηρά, κόμη ἀρχαῖζουσα κάπως, ἐργασία γενικῶς πολὺ καλή, ἀσφαλῶς δὲ ἐντοπία. Ὑψος σωζόμενον 0,68, πλάτος 0,43 μ. (Πί ν. 195 β - γ). Πιθανῶς πρόκειται περὶ λατρευτικοῦ ἀγάλματος τῆς Ἄθηνᾶς, τῆς ὁποίας ναδὸν πρέπει νὰ εἰκασῶμεν ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Φερῶν. Ἐντὸς τοῦ ἰδίου ἀγροῦ παρατηρήθη πῶρινος τοῖχος καὶ πλῆθος κεράμων στέγης, ὡς καὶ ὄστρακα τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος. Δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ εἰς τὴν θέσιν ταύτην θὰ ἀπεκάλυπτε πιθανῶς σημαντικὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα.

Ἐκ Βελεστίνου περισυνελέγη, ἐπίσης, ἐπιτύμβιος στήλη (Πί ν. 196), ὕψους 1,10, πλάτους δὲ 0,34 μ., ἔχουσα ποτε ἐν τῇ ἐπιστέφει τελειῶς

Ἡ στήλη μετηνέχθη εἰς τὸ Μουσεῖον Βόλου (Ἄριθ. Ε 1238).

2. Βοίβη. Παρὰ τὸν λόφον τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου τοποθετεῖται ἡ ἀρχαία Μαγνητικὴ πόλις Βοίβη², ἐξ ἧς ὀνομάσθη ἡ λίμνη Βοιβηῖς (Κάρλα), καὶ παρὰ τὴν νοτιαν ὄχθην τῆς ἀποξηρανθείσης ἤδη λίμνης, ἀπεκαλύφθη ταπεινὴ ἔξαρσις τοῦ ἐδάφους, καλουμένη « Μαγούλα

2. Περὶ τῆς θέσεως τῆς ἀρχαίας Βοιβῆς πρὸβλ. Stählin, Hellenische Thessalien, 1924, σ. 61 - 62. Ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου ἔχει βεβαιωθῆ ἡ ὑπαρξίς προϊστορικοῦ συνοικισμοῦ τῆς Χαλκοκρατίας. Ὀλίγα καὶ σποραδικὰ ὅμως εἶναι τὰ λείψανα τῶν ἱστορικῶν χρόνων, καθὼς καὶ παλαιότερα, νεολιθικά.

Σαμάρη», ἥτις ἐκαλύπτετο κατὰ τὸν χειμῶνα ὑπὸ τῶν ὑδάτων τῆς λίμνης. Εἰς σειρὰν μικρῶν δοκιμαστικῶν τάφρων, γενομένων ὑπὸ τεχνικῆς ἐταιρείας διὰ τὸν ὑπολογισμὸν τῶν ἀποθεμάτων ἀμμοχαλικίου, παρατηρήθησαν ἄφθονα μικρὰ τεμάχια πυριτολίθου καὶ ὀλιγώτερα ὀψιανοῦ. Πρόχειρος ἐξέτασις τῶν τάφρων αὐτῶν ἔδειξεν, ὅτι εἰς τὰ βαθύτερα στρώματα ὁ πυριτόλιθος εἶναι ἐξαιρετικῶς ἄφθονος καὶ ὅτι κεραμεικὴ δὲν ἐμφανίζεται εἰμὴ μόνον εἰς τὸ ἐπιφανειακὸν ἀμῶδες στρώμα. Ἄφ' ἑτέρου σημαντικὸν ποσοστὸν τῶν τεμαχίων πυριτολίθου καὶ ὀψιανοῦ φέρει καταφανῆ ἴχνη δευτέρας ἐπεξεργασίας (retouche) καὶ ἡ ὄψις τῶν μικρολίθων αὐτῶν εἶναι καταφανῶς διάφορος τῶν ἀντιστοιχῶν τῆς προκεραμεικῆς νεολιθικῆς. Πρόκειται, δηλαδὴ, περὶ μιᾶς ἰδιορρυθμοῦ λιθοτεχνίας μικρῶν τεμαχίων λεπίδων, τυπολογικῶς « προνεολιθικῆς », ἡ ὅποια ὅμως δὲν περιλαμβάνει τυπικὰς μορφὰς τῆς μεσολιθικῆς (Σχέδ. 1). Περὶ τῆς ὑπάρξεως μεσολιθικῆς περιόδου εἰς τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Ἑλλάδα γενικώτερον δὲν εἴμεθα ἀκόμη βέβαιοι, καίτοι δὲν λείπουν αἱ σχετικαὶ ἐνδείξεις (Πελοπόννησος, Μεγαρίδες). Ὁπωσδήποτε, ὁ νεωστὶ ἐπισημανθεὶς σταθμὸς τῆς Βοΐβης παρέχει τὰς δυνατότητας ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης, ἡ ὅποια ἐνδεχομένως θὰ συνέβαλλεν εἰς τὴν λύσιν ἐνὸς σημαντικοῦ προβλήματος τῆς ἑλληνικῆς προϊστορίας.

Πρόχειρος ἐξερεύνησις σπηλαίων τῆς περιοχῆς τῆς Βοΐβης, περὶ τὸ ὕψωμα τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, γενομένη περὶ τὰ τέλη τοῦ ἔτους, ἀδήγησε τελικῶς εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῶν πρώτων **βραχογραφιῶν**, χαρακτῶν παραστάσεων καὶ κινητῶν ἔργων τέχνης τῶν νεωτέρων παλαιολιθικῶν χρόνων ἐν Θεσσαλίᾳ. Ἐπειδὴ, ὅμως, ἡ ἀνακάλυψις συνετελέσθη περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἐπομένου ἔτους (1967) τὰ κατ' αὐτὴν θὰ περιληφθῶσιν εἰς προσεχῆ ἔκθεσιν. Προκαταρκτικὴ ἔκθεσις τῶν πορισμάτων τῆς ἐρεύνης τοῦ κυριωτέρου σπηλαίου δημοσιευθῆσεται προσεχῶς εἰς τὸ περιοδικὸν Θεσσαλικά, τόμ. 5 (1966).

3. Ξεριάς Βόλου. Εἰς τὴν κοίτην τοῦ χειμάρρου « Ξεριάς », βορειοανατολικῶς τοῦ Βόλου καὶ ὀλιγον περαιτέρω τῶν κρασπέδων τῆς πόλεως, ἀνεκαλύφθησαν ὅσα ζῶον τοῦ Πλειστοκαίνου, ἰσχυρότατα ἀπολιθωμένα καὶ καταφανῶς ὅμοια πρὸς τὰ ἐκ τῶν ὄχθων τοῦ Πηνειοῦ, παρὰ τὴν Λάρισαν, συλλεγόμενα ὑπὸ τῶν Γερμανῶν. Τὰ ἀπολιθωμένα ὅσα τῆς Λαρίσης ἐμελέτησεν ὁ Boessneck (πρβλ. Milojević κλπ., *Das Palaeolithikum um Larissa in Thessalien*, 1965, σ. 42 κ.έ.) καὶ ἀπέδειξεν, ὅτι ἀνάγονται εἰς τὴν μεσοπαγετώδη Riss-Würm καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς παγετώδους Würm, συνοδουόμενα

εἰς τινὰς περιπτώσεις μὲ ἐργαλεῖα ἐκ πυριτολίθου τῆς Λεβαλομουστιαίας. Ἐνδέχεται, νομίζομεν, νὰ ἀποκαλυφθοῦν καὶ ἄλλα ἀπολιθώματα ἢ καὶ ἀνάλογος λιθοτεχνία εἰς τὰ κροκαλοπαγῆ ἀποθέματα τοῦ Ξεριά, νὰ ἀποδειχθῆ δὲ οὕτως, ὅτι ἡ ἔκτασις τῶν λειψάνων τῶν παλαιολιθικῶν χρόνων ἐν Θεσσαλίᾳ εἶναι πολὺ εὐρύτερα.

4. Πηνειός. Κατὰ τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ Πηνειοῦ καὶ εἰς ἀπόστασιν περίπου 5 χλμ. δυτικῶς τῆς Λαρίσης, εὐρέθησαν ὑπὸ τοῦ φιλαρχαίου φωτογράφου τῆς Λαρίσης κ. Δ. Γλοῦπα ἱκανὰ ἐργαλεῖα ἐκ πυριτολίθου, ἀναγόμενα εἰς τὴν μέσσην παλαιολιθικὴν, ἐν μέρει δὲ καὶ εἰς τὴν νεωτέραν. Τὰ ἐργαλεῖα ἐδωρήθησαν ὑπὸ τοῦ εὐρόντος εἰς τὸ Μουσεῖον Λαρίσης.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ρ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ

1. Ἅγιος Βησσαρίων (Μεγάλο Παζαράκι)

Πέντε χιλιόμετρα ΝΑ. τῶν Σοφάδων καὶ παρὰ τὴν Β. παρυφῆν τοῦ χωρίου Ἅγιος Βησσαρίων (Μ. Παζαράκι), κεῖται χαμηλὸς γήλοφος (Μαγούλα) μὲ ἀποτόμους παρυφᾶς καὶ καλυπτόμενος ὑπὸ πυκνοτάτης βλαστήσεως. Ἐπὶ τοῦ γηλόφου αὐτοῦ, ἰδίᾳ δὲ ἐπὶ τῶν παρυφῶν του, συνελέγησαν παλαιότερον ὄστρακα, ἀναγόμενα εἰς τὴν μέσσην νεολιθικὴν περίοδον. Οὐδεμία, ὅμως, εὐρύτερα ἔρευνα ἐγένετο ἐνταῦθα καὶ ἡ Μαγούλα τοῦ Ἁγίου Βησσαρίου ἀπλῶς προσετέθη εἰς τὸν κατάλογον τῶν νεολιθικῶν οἰκισμῶν τῆς δυτικῆς Θεσσαλίας³. Κατὰ τὴν διάνοιξιν τῆς δημοσίας ὁδοῦ Ν. Μοναστηρίου - Σοφάδων - Καρδίτης ὁ γήλοφος ἐκόπη εἰς δύο τμήματα. Ἐπὶ τοῦ Ν. τμήματος (πρὸς τὸ χωρίον) εὕρισκονται τὰ ἔρειπια τουρκικοῦ λουτροῦ, ἡ θεμελίωσις τοῦ ὁποίου κατέστρεψε τὸ πλεῖστον τῆς νεολιθικῆς ἐπιχώσεως, διετάραξε δὲ τὸ ἐναπομείναν, σχεδὸν μέχρι τοῦ στερεοῦ. Ἐπὶ τοῦ Β. τμήματος (πρὸς τὸν νεολιθικὸν οἰκισμὸν τῆς Τζάνη Μαγούλα)⁴ εὕρισκονται, ἀρκούντως ἐπικεχωσμένα ἀπὸ τὴν βλάστησιν, τὰ ἔρειπια μεγάλου ἀρχαίου οἰκοδομήματος, εὐθυγράμμου κατόψεως, ὡς φαίνεται δὲ ἐκ τοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικου, ἑλληνικῶν χρόνων. Εἰς τὰ ἔρειπια ταῦτα προφανῶς ἀναφερόμενος ὁ F. Stählin ὁμιλεῖ περὶ « ναοῦ κλασσικῶν χρόνων »⁵.

Ἐπὶ τοῦ γηλόφου καὶ ἰδίᾳ ἐπὶ τοῦ Β. τμήματος

3. Ὁ οἰκισμὸς τοῦ Ἁγ. Βησσαρίου δὲν ἀναφέρεται εἰς τοὺς καταλόγους, τοὺς ὁποίους ἐδημοσίευσαν ὁ Χ. Τσοῦνας (Δ-Σ, σ. 2 κ.έ.) καὶ ὁ Wace-Thompson (*Prehistoric Thessaly*, σ. 8 - 12, βραχυγραφία P-T).

4. P-T, σ. 134 κ.έ.

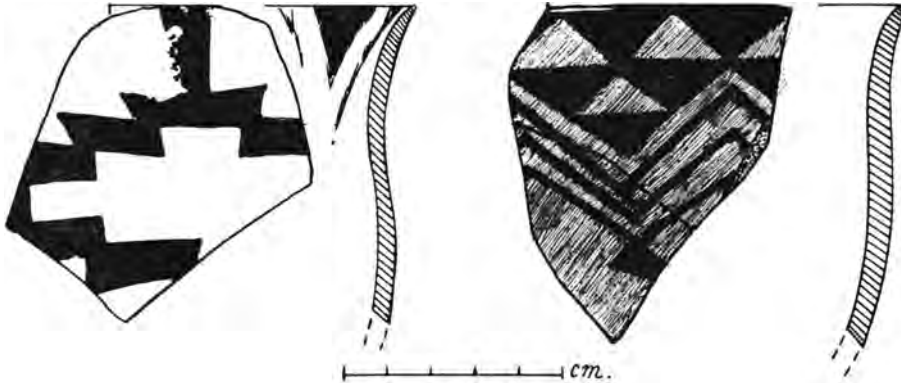
5. BCH 54 (1930), σ. 495.

εγένετο, κατά Δεκέμβριον τοῦ 1966, δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ μικρᾶς ἐκτάσεως, μὲ σκοπὸν τὴν ἀποκάλυψιν μέρους τῶν μόλις ἀναφανομένων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων καὶ τὴν περαιτέρω μελέτην τῶν ἀποκαλυφθέντων στοιχείων. Ἡ δοκιμαστικὴ αὕτη ἀνασκαφὴ ἐπεχειρήθη διὰ τῆς διανοίξεως τριῶν τάφρων ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὰ ἴχνη τῶν τοίχων τοῦ οἰκοδομήματος.

Ἐκ τῆς ἐρεύνης διεπιστώθη, ὅτι τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα δὲν ἀνήκουν εἰς ἀρχαῖον ναόν, ἀλλὰ εἰς οἰκοδόμημα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, πιθανῶς δὲ εἰς ἱερὸν τέμενος. Τοῦτο μαρτυροῦν, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ὅλη τοιχοποιία, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ παρουσία ὀστράκων τουρκικῆς κεραμεικῆς. Καθί-

φορὰν ὕλικου. Εἰς τὴν ὑπαρξιν τοῦ ὕλικου τούτου, εὑρισκομένου, κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Stählin, ἀφ' ἑνὸς μὲν κατὰ χώραν, ἀφ' ἑτέρου δὲ κατεσπαρμένου εἰς ὅλην τὴν ἐκτασιν τοῦ λόφου, ἐστηρίχθη ἡ εἰκασία περὶ τῆς ὑπάρξεως ἀρχαίου ναοῦ.

Ἐπίσης, κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν διεπιστώθη, ὅτι οἱ θεμέλιοι λίθοι τοῦ τουρκικοῦ οἰκοδομήματος ἐδράζονται ἐπὶ νεολιθικῶν στρωμάτων, εἰς τὰς διανοίξεις δὲ τάφρους ἢ θεμελίωσις ἔθιγε μέγα οἶκημα τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, σπουδαιότατον στοιχεῖον διὰ τὴν μελέτην καὶ κατανοήσιν τῆς ζωῆς τοῦ νεολιθικοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ἁγίου Βησσαρίωνος.

Σχέδ. 2. Χαρακτηριστικὰ ὄστρακα ρυθμοῦ solid style ἐκ τοῦ νεολιθικοῦ συνοικισμοῦ Ἁγ. Βησσαρίωνος

σταται λοιπὸν προφανές, ὅτι διὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ τέμενους ἐχρησιμοποιήθη ὕλικὸν καταστραφέντος ἀρχαίου ἑλληνικοῦ οἰκοδομήματος τῆς περιοχῆς. Ὅτι τὸ καταστραφέν οἰκοδόμημα ὑπῆρξε μέγα καὶ σημαντικὸν μαρτυρεῖται ἐκ τῶν ὀγκωδῶν λίθων καὶ τῆς ἐπιμελεημένης ἐπεξεργασίας αὐτῶν. Τοιαῦτα οἰκοδομήματα ὑπῆρχον ἀσφαλῶς καὶ εἰς τὸ Κιέριον⁶, τὸ ὁποῖον κεῖται 7 χλμ. πρὸς ΒΔ., καὶ εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ἰτωνίας Ἀθηνᾶς εἰς Φίλιαν, 8 χλμ. πρὸς Ν., κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς καὶ ρωμαϊκοὺς χρόνους. Εἶναι δυνατόν, ἐπομένως, πηγὴ προμηθείας ὕλικου διὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ τουρκικοῦ τέμενους νὰ ὑπῆρξεν ἱερὸν τι τῆς Φίλιας ἢ τοῦ Κιερίου⁷. Ἄν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ἡ ἔλλειψις οἰασδῆποτε φυσικῆς πηγῆς λατομῆσεως εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἁγίου Βησσαρίωνος, ἡ ἀπόστασις ἢ χωρίζουσα τὰ ἱερά αὐτὰ ἀπὸ τοῦ Ἁγίου Βησσαρίωνος δὲν ἀπετέλει ἐμπόδιον διὰ τὴν μετα-

Ἡ συλλεγείσα, καθ' ὅλον τὸ ὕψος τῆς ἐπιχώσεως, κεραμεικὴ ἀνήκει εἰς τὰς κατηγορίας τῶν ἐρυθρῶν μονοχρῶμων ἀγγείων (Α1), ὡς καὶ τῶν γραπτῶν μετὰ λευκῶν κοσμημάτων ἐπὶ ἐρυθροῦ ἐδάφους (Α3α) καὶ ἐρυθρῶν ἐπὶ ἐδάφους λευκοῦ (Α3β) (Πί ν. 197 α' Σχ ε δ. 2). Ἐκ τῆς τελευταίας ταύτης κατηγορίας ἔλλείπουν ἐντελῶς τὰ δείγματα κεραμεικῆς μετὰ γραμμικῆς κοσμήσεως (linear style), ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καὶ τὴν ὑστερωτέραν φάσιν ἐξελίξεως τῶν γραπτῶν Α3β⁸, συμπίπτει δὲ ἡ φάσις αὕτη μὲ τὸ τέλος τῆς μέσης νεολιθικῆς περιόδου καὶ τὰς πρώτας ἀρχὰς τῆς νεωτέρας⁹. Λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν τὸ σύνολον τῆς κεραμεικῆς, ὀδηγοῦμεθα εἰς τὰ κάτωθι συμπεράσματα:

α) Αἱ ἀρχαὶ τοῦ νεολιθικοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ἁγ. Βησσαρίωνος ἀνάγονται εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς μέ-

6. RE ἐν λ. *Kierion*.

7. Περὶ τοῦ εἰς Φίλιαν ἱεροῦ τῆς Ἰτωνίας Ἀθηνᾶς βλ. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 244 κ.ε.

8. Ρ-Τ, σ. 136. Δ. Ρ. Θεοχάρης, «Θεσσαλικά» τόμ. Δ' (1962), σ. 65 κ.ε.

9. Περὶ τῆς διαιρέσεως τῆς νεολιθικῆς περιόδου ἐν Θεσσαλίᾳ βλ. Δ. Ρ. Θεοχάρη, ἔ.α., σ. 65.

σης νεολιθικής περιόδου, τὸ δὲ τέλος ὀλίγον πρὸ τοῦ τέλους αὐτῆς¹⁰.

β) Ὁ οἰκισμὸς οὗτος ὑπῆρξε σύγχρονος πρὸς τὸν γείτονα, σπουδαιότατον νεολιθικὸν οἰκισμὸν τῆς Τζάνη Μαγούλα, ἰδιαίτερος δὲ πρὸς τὰς δύο πρῶτας ἐγκαταστάσεις αὐτοῦ, αἱ ὁποῖαι, συμφῶνως πρὸς τὴν δημοσιευθεῖσαν στρωματογραφίαν¹¹, καταλαμβάνουν τὰ κατώτατα 4 μ., ὅπως ἀκριβῶς καὶ τὸ ὕψος τῆς ἐπιχώσεως τοῦ Ἁγ. Βησσαρίωνος, ἡ κεραμεικὴ δὲ αὐτῶν ἀνάγεται εἰς τὰς κατηγορίας Α1, Α3α, Α3β, ὡς καὶ τοῦ Ἁγ. Βησσαρίωνος¹².

Ἐν τέλει, δυνάμεθα νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι ἀφορμὴ ἐγκαταλείψεως τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Ἁγίου Βησσαρίωνος ὑπῆρξε μεγάλη βιαιὰ καταστροφή, τὰ σαφῆ ἴχνη τῆς ὁποίας παρετηρήθησαν εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ ἐπιφανειακοῦ χρώματος.

Ἡ ἀνασκαφή, πλὴν τῶν κεραμεικῶν εὑρημάτων, ἔφερεν εἰς φῶς καὶ ἱκανὸν ἀριθμὸν εἰδωλίων, ὡς καὶ ἐργαλείων ἐκ πυριτολίθου καὶ ἐξ ὀστέων κατοικίδιων ζώων, περὶ τῶν ὁποίων θὰ γίνῃ ἐκτενὴς λόγος εἰς τὴν τελικὴν δημοσίευσιν τῆς ἀνασκαφῆς.

2. Μαγούλα Κεφαλόβρυσου

Ἡ ἀποκάλυψις, λόγῳ βαθείας ἀρόσεως, ἐπὶ χαμηλοῦ γηλόφου (μαγούλας), ὀστέων προερχομένων ἐκ τάφων, ἀπετέλεσε τὴν ἀφορμὴν διὰ μίαν ἀκόμη μικρὰς ἐκτάσεως ἀνασκαφικῆν ἔρευναν. Συγκεκριμένως, εἰς ἀπόστασιν 11 χλμ. ΒΔ. τῶν Τρικάλων καὶ ἀριστερὰ τῆς πρὸς Μετέωρα δημοσίας ὁδοῦ, κεῖται ἡ Μαγούλα τοῦ Μεγ. Κεφαλόβρυσου¹³, μία ἀσήμαντος ἐδαφικῆ ἑξαρσις εἰς τὸ μέσον πυκνοφύτου πεδιάδος, ὅπου τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1966 ἀπεκαλύφθησαν τυχαίως λείψανα ταφῆς τῶν ἐσχάτων ἑλληνιστικῶν χρόνων (ὀστᾶ), ἀλλὰ καὶ σημαντικὰ λείψανα τῆς ἀρχαιοτέρας νεολιθικῆς.

Κατὰ τὴν πρώτην ἐπιφανειακὴν ἔρευναν διεπιστώθη, ὅτι ἡ Μαγούλα τοῦ Μεγ. Κεφαλόβρυσου ὑπῆρξεν οἰκισμὸς τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, ὡς ἐμαρτύρουν τὰ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας πολυάριθμα ὄστρα-

κα νεολιθικῆς κεραμεικῆς. Ἡ κυρίως ἔρευνα ἐπροχώρησεν ἀρχικῶς μὲν εἰς τὴν πλήρη ἀποκάλυψιν τῆς ταφῆς, ἐν συνεχείᾳ δὲ εἰς τὴν διάνοξιν τάφρου (2 x 2.50 μ.) εἰς τὸ κέντρον (τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ τὸ ὑψηλότερον σημεῖον τῆς μαγούλας), μὲ σκοπὸν τὴν κατὰ τὸ δυνατόν ἀνίχνευσιν παλαιότερων λειψάνων. Ἐλήφθη πρόνοια διὰ τὴν περισυλλογὴν τῶν ἀποκαλυπτομένων ὄστράκων, ἐργαλείων ἐκ πυριτολίθου καὶ εἰδωλίων, μεγάλη δὲ προσοχὴ ἀπεδόθη εἰς τὴν διαδοχὴν τῶν στρωμάτων, παρὰ τὴν προκληθεῖσαν ἐκ τῆς ἀρόσεως διαταραχὴν.

Ἐκ τῶν στρωματογραφικῶν καὶ τῶν ἄλλων παρατηρήσεων ἀπεδείχθη ἡ ὑπαρξίς δύο οἰκιστικῶν φάσεων, ἡ νεωτέρα τῶν ὁποίων (εἰς βάθος 1.30 μ.) ἀντιπροσωπεύεται δι' ἐνὸς σημαντικοῦ ἐρειπίου νεολιθικοῦ οἰκῆματος, φέροντος τὰ ἴχνη τοῦ τρόπου δομῆς του (ἴχνη δοκῶν στρογγύλης καὶ ὀρθογωνίου τομῆς) ἐπὶ τῶν πηλῶν ἐπαλείψεως. Ἡ κεραμεικὴ καὶ τῶν δύο φάσεων ἀνάγεται εἰς τὴν περίοδον τὴν ἀκολουθοῦσαν τὴν ἐξαφάνισιν τῶν πρωίμων γραπτῶν ἐν Θεσσαλίᾳ. Ἡ περίοδος αὕτη χαρακτηρίζεται διὰ τῆς παρουσίας μονοχρώμου κεραμεικῆς, καλῆς ποιότητος, ὡς ἐπίσης καὶ διὰ περιορισμοῦ τῆς χρωματικῆς ποικιλίας τῆς ἐπιφανείας¹⁴. Ἐπικρατοῦν οἱ καστανοὶ τόνοι εἰς ἓν στάδιον, τὸ ὁποῖον σαφῶς προεξάγει τὴν πολὺ ἀργότερον ἐμφανισθεῖσαν κατηγορίαν τῶν Α1¹⁵. Ἐν συμπεράσματι, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι τὸ ἀνασκαφὲν τμήμα τοῦ νεολιθικοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Κεφαλόβρυσου ἀνάγεται εἰς τὸ μέσον τμήμα τῆς ἀρχαιοτέρας νεολιθικῆς (ἀρχαιοτέρα νεολιθικῆ II)¹⁶. Παρὰλλήλως πρὸς τὴν ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς κεραμεικὴν, σημαντικὰ ὑπῆρξαν καὶ τὰ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας συλλεγόμενα ὄστρακα, ἥτοι ἱκανὸς ἀριθμὸς πρωίμων γραπτῶν¹⁷ καὶ ἐγχαράκτων. Περὶ τῶν ἐγχαράκτων (Πί ν. 197 β) ἰδιαιτέρως δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι πιθανὸν νὰ ἀνήκουν εἰς φάσιν πρωίμων τῶν χαρακτηριστικῶν Α2, ὡς μαρτυρεῖ ἡ ἐγχαράξις, ἡ ὁποία στερεῖται πάσης κοσμητικῆς ὀργανώσεως, ἀποτελοῦσα περισσότερον στοιχεῖον τεχνικῆς ἢ διακοσμήσεως¹⁸.

Ἡ σημασία τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Κεφαλόβρυσου

14. Δ. Ρ. Θεοχάρης, ΠΑΕ 1962, σ. 31.

15. Μ. Παπαδοπούλου, «Θεσσαλικά» τόμ. Α' (1958), σ. 48.

16. Δ. Ρ. Θεοχάρης, «Θεσσαλικά» τόμ. Δ' (1962) σ. 45. Τὴν περίοδον ταύτην ὁ Μιλοζιέ ἀνόμασε Protosesklo.

17. Χρονικῶς ἀντίστοιχα στρώματα πρὸς τὸ ἀνασκαφὲν τμήμα τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Κεφαλόβρυσου (ὡς πρὸς τὴν κεραμεικὴν τοῦλάχιστον) διεπιστώθησαν εἰς τοὺς οἰκισμοὺς Ὀτζάκι Μαγούλα, Σέσκλον, Πύρασον, Μαγουλίσσα.

18. Δ. Ρ. Θεοχάρης, ἔ.ἀ., σ. 79.

10. Ἡ ἀναγωγή τοῦ τέλους τοῦ οἰκισμοῦ εἰς περίοδον πρὸ τοῦ τέλους τῆς μέσης νεολιθικῆς ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως τῆς κεραμεικῆς φάσεως τῶν linear style.

11. Ρ-Τ, σ. 146.

12. Εἰς τὴν τελικὴν δημοσίευσιν τῶν πορισμάτων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ νεολιθικοῦ οἰκισμοῦ Ἁγ. Βησσαρίωνος θὰ διατυπωθῶν καὶ ἕτεροι ἀπόψεις, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰς σχέσεις τοῦ οἰκισμοῦ τούτου μετὰ τῶν ἄλλων οἰκισμῶν τῆς αὐτῆς περιόδου ἐν Θεσσαλίᾳ.

13. Ὁ ἐντοπισμὸς τῆς Μαγούλας καὶ τῶν ἐπ' αὐτῆς τάφων ὀφείλεται εἰς τὸν ἑκτακτον Ἐπιμελητὴν Ἀρχαιοτήτων Τρικάλων, καθηγητὴν κ. Γ. Ζιάκαν.

είναι μεγίστη, καθ' ὅσον ἀποτελεῖ μέχρι σήμερα τὸν δυτικώτερον νεολιθικὸν οἰκισμὸν τῆς Θεσσαλίας, ἀποδεικνύει δὲ ὅτι ἡ ἐξάπλωσις τῆς οἰκίσεως τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν νεολιθικὴν ἐποχὴν δὲν ἐτέλει ὑπὸ περιορισμὸν γεωφυσικῶν ἐμποδίων¹⁹, ἀλλ' ἐπεξετείνετο εἰς ὅλην τὴν πεδιάδα, ἀπομένει δὲ ἡ ἐπέκτασις τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης, διὰ τὴν ἀποκαλύψῃ καὶ ἑτέρους βασικοὺς πόλους τοῦ νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ. Δυστυχῶς, ἡ σκαφή δὲν ἐχώρησε μέχρι τοῦ στερεοῦ, παραμένουν δὲ ἄγνωστοι αἱ ἀρχαὶ τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Μαγούλας τοῦ Κεφαλόβρυσου. Τὰ μέχρι τοῦδε, ὅμως, πορίσματα τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι σημαντικώτατα καὶ συμβάλλουν τὰ μέγιστα εἰς τὴν κατανόησιν τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς εἰς μίαν περιοχὴν, ὅπου μέχρι σήμερον ὁ μοναδικὸς μάρτυς τῆς ἐποχῆς ταύτης ἦτο ὁ οἰκισμὸς τῆς Μαγουλίτσας παρὰ τὴν Καρδίτσαν²⁰.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερεν εἰς φῶς ἀριθμὸν εἰδωλίων, τὰ ὅποια, λόγῳ τοῦ πρωϊμωτάτου χαρακτήρος των, θὰ ἀποτελέσουν ἀντικείμενον ἰδιαιτέρας μελέτης κατὰ τὴν δημοσίευσιν τῶν εὐρημάτων τῆς ἀνασκαφῆς, τὰ ὅποια ἀπόκεινται σήμερον εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Βόλου.

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

Εἰς τὰ πλαίσια τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ νεολιθικοῦ οἰκισμοῦ Ἄγ. Βησσαρίωνος ἐγένοντο εἰς τὴν πε-

ριοχὴν περιορισμέναι τοπογραφικαὶ ἔρευναι πρὸς ἐντοπισμὸν προϊστορικῶν συνοικισμῶν. Ἡ ἕπαρξις καὶ ὁ τοπογραφικὸς, ἔστω, συσχετισμὸς πρὸς τοὺς ἤδη ἀνασκαφέντας νεολιθικοὺς οἰκισμοὺς τῆς Τζάνη Μαγούλα καὶ τοῦ Ἄγ. Βησσαρίωνος κρίνεται ὡς σημαντικὸν στοιχεῖον διὰ τὴν περαιτέρω μελέτην τῆς προϊστορίας τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας. Ἐκ τῆς ἐρεύνης ταύτης ἐνετοπίσθησαν δύο νεοὶ νεολιθικοὶ συνοικισμοί:

1. Μαγούλα Γκορτσοπούλα. Ὁ οἰκισμὸς οὗτος κεῖται 4 χλμ. ΒΑ. τῆς Φίλιας. Ἔχει τὸ χαρακτηριστικὸν σχῆμα τῶν προϊστορικῶν οἰκισμῶν τοῦ μαστοειδοῦς ἢ τραπεζοειδοῦς τύπου. Λόγῳ τῆς ἱκανῆς ὕψομετρικῆς του διαφορᾶς ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου τῆς πεδιάδος δὲν ἐκαλλιεργήθη, εἰμὴ μόνον εἰς τὰς παρυφᾶς αὐτοῦ. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας του συνελέγησαν ὄστρακα ἀνήκοντα κυρίως εἰς τὴν κεραμεικὴν τῆς μέσης νεολιθικῆς περιόδου καὶ ἄλλων μεταγενεστέρων χρόνων.

2. Μαγούλα Θεοφάνη. 11 χλμ. ΝΑ. τῶν Σοφᾶδων καὶ παρὰ τὴν βόρειον παρυφὴν τῆς δημοσίας ὁδοῦ, κεῖται ὁ ἕτερος τῶν νεολιθικῶν οἰκισμῶν. Λόγῳ τῆς καλλιεργείας κατεστράφησαν ἐπιχώσεις τῆς κορυφῆς, ὁ δὲ οἰκισμὸς παρουσιάζεται σήμερον ὡς ἀδιόρατος ἔξαρσις, μόλις διαφαινομένη ἀπὸ τοῦ ἐπιπέδου τῶν γειτονικῶν ἀγρῶν. Αἰσθητὴ εἶναι μόνον ἡ κλίσις του πρὸς τὸν παραρρέοντα χεῖμαρρον. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ οἰκισμοῦ τούτου συνελέγησαν ὄστρακα τῆς μέσης καὶ νεωτέρας νεολιθικῆς περιόδου, ὡς ἐπίσης καὶ τῆς μυκηναϊκῆς.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ

19. Wace -Thompson P-T, σ. 6· πρβλ. καὶ CAH⁶, I, S. Weinberg, The Stone Age in the Aegean.

20. Μ. Παπαδοπούλου, ἔ.ἀ., σ. 39 κ.έ.

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

Κατά τὸ ἔτος 1966, παραλλήλως πρὸς τὰς ἐργασίας στερεώσεως καὶ συντηρήσεως τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς περιφέρειας, δι' ἐπισκέψεως τῶν μνημείων γενομένης εἰδικῶς ἢ ἐπ' ἐνκαιρίᾳ τῆς παρακολουθήσεως τῶν κατὰ τόπους ἐκτελουμένων ἔργων, κατεβλήθη προσπάθεια ἐνημερώσεως τῆς Ὑπηρεσίας ἐπὶ τῆς σημασίας καὶ τῆς καταστάσεως τῶν μνημείων, πρὸς σύνταξιν τῶν προγραμμάτων ἀναγκαιουσῶν ἐργασιῶν καὶ ἀνακλήρουξιν τῶν σπουδαιότερων ὡς διατηρητέων ἱστορικῶν μνημείων. Οὕτω, κατηρτίσθη ἀρχεῖον τῶν μνημείων τῆς Θεσσαλίας, ἐνημερωθὲν βιβλιογραφικῶς, ὡς καὶ φωτογραφικὸν ἀρχεῖον τῶν μνημείων καὶ τῶν καταγραφειῶν εἰκόνων.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ-ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΕΩΣ

1. Ναὸς Ἁγίου Νικολάου Καναλιῶν¹ (βλ. καὶ ΑΑΑ 1968, σ. 147 κ.έ.).

Ὁ ναὸς οὗτος, ἐδρισκόμενος πλησίον τοῦ χωρίου Κανάλια παρὰ τὴν ἀποξηρανθεῖσαν Βοιβηῖδα λίμνην καὶ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Καναλιῶν - Βελεστίνου, εἶναι βυζαντινὸν κτίσμα, μονόκλιτον καμαροσκέπαστον μετὰ νάρθηκος, καλυπτομένου δι' ἐγκαρσίας πρὸς τὸν κεντρικὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ καμάρας. Τὴν δίρριχτον στέγην ἐκάλυπτον πλάκες ἐκ σχιστολίθου, διὰ τὴν τοιχοποιίαν δὲ εἶχε χρησιμοποιηθῆ ἀρχαῖον ὕλικόν.

Ὀλόκληρος ἡ ἀνωδομή τοῦ ναοῦ εἶχε καταπέσει πρὸ ἐτῶν, ὥστε οἱ τοῖχοι ἐσώζοντο μέχρι τοῦ ὕψους τῆς ἀρχῆς τῆς γενέσεως τῶν καμαρῶν. Συνεπῶς αἱ τοιχογραφίαι, αἱ ὁποῖαι καλύπτουν τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ, παρέμενον ἐκτεθειμέναι. Ἰδιαιτέρως κίνδυνον διέτρεχον αἱ τοιχογραφίαι τοῦ βορείου τοίχου, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει σημαντικὴν ἀπόκλισιν ἐκ τῆς κατακορύφου (Πί ν. 198 α - β).

Τὸ προκεχωρημένον τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ἤρχισαν αἱ ἐργασίαι προστασίας τοῦ ἐνδιαφέροντος τούτου μνημείου, ἐπέτρεψε μερικὴν μόνον ἐκτέλεσιν τῶν ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως καθορισθεῖσων ἐργασιῶν, ἦτοι: Ἀπεκόπησαν τὰ πλησίον τῶν τοίχων δένδρα καὶ ἀπηλλάγη τὸ μνημεῖον ἐκ τῶν ἐπ' αὐτοῦ ἀναρριχωμένων κισσῶν. Διὰ τὴν προστασίαν τοῦ κτηρίου καὶ τῶν τοιχογραφιῶν ἐτοποθετήθη πρόχειρος στέγη ἐκ κυματοειδοῦς λαμαρίνης. Ἀπεμακρύνθησαν οἱ ὄγκοι τῶν κατακρημνισμάτων, οἱ ὁποῖοι ἔφρασσον τὴν νοτίαν καὶ δυτικὴν εἴσοδον, καὶ ἐκαθαρίσθη τὸ

1. Περὶ τοῦ ναοῦ τούτου θὰ πραγματευθῶ διεξοδικότερον εἰς ἴδιαν μελέτην.

δάπεδον τοῦ ναοῦ ἐκ τῶν ἐπιχώσεων. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐργασίας αὐτῆς ἐγένετο προσεκτικὴ διαλογὴ τῶν πλίνθων, τῶν πλακῶν τῆς στέγης καὶ τῶν τμημάτων τῶν τοιχογραφιῶν, προερχομένων ἐκ τῆς καταρρεύσεως τῆς στέγης καὶ τοῦ ἄνω μέρους τῶν τοίχων τοῦ νάρθηκος (Πί ν. 198 γ). Τέλος, ἐγένοντο προκαταρκτικαὶ ἐργασίαι διὰ τὴν κατασκευὴν ἰκρίωματος καὶ ἀντηρίδων ἐξωτερικῶς τοῦ βορείου τοίχου, διὰ τὴν ἐπαναφορὰν αὐτοῦ εἰς τὴν κατακορύφου.

Παραλλήλως πρὸς τὰς ἐργασίας στερεώσεως, συνεργεῖον τοῦ ζωγράφου τοῦ Κεντρικοῦ Ἐργαστηρίου Συντηρήσεως κ. Ἄν. Μαργαριτώφ, ὑπὸ τὸν κ. Στ. Παπαγεωργίου, ἀνέλαβεν, ἀφ' ἐνός τὴν ἀποτείχισιν τμημάτων τῶν τοιχογραφιῶν ἐκ τῶν ἐτοιμορρόπων καὶ ὑπὸ ἐπισκευῆν τοίχων, ἀφ' ἐτέρου δὲ τὸν πρόχειρον καθαρισμὸν καὶ κάλυψιν τῶν ὑπολοίπων τοιχογραφιῶν διὰ τὴν προστασίαν τῶν καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῶν ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν (βλ. ΑΑ 22 (1967) : Χρονικά, σ. 25, 26).

Κατὰ τὴν ἀποτείχισιν τῆς τοιχογραφίας τῆς Ἄκρας Ταπεινώσεως ἐκ τῆς κόγχης τῆς Προθέσεως, ἀπεκαλύφθη τοιχογραφία τοῦ πρωτομάρτυρος Στεφάνου, ἀνήκουσα εἰς τὸ παλαιότερον στρώμα τῶν τοιχογραφιῶν, ὡς καὶ οἱ ἱεράρχαι καὶ ἡ Βλαχερνίτισσα τῆς ἀψίδος τοῦ Ἱεροῦ.

Αἱ ἀποτείχισεῖσαι τοιχογραφίαι μετεφέρθησαν πρὸς προσωρινὴν ἀποθήκευσιν εἰς τὸ Μουσεῖον Βόλου.

2. Μονὴ Τιμίου Προδρόμου Σκοπέλου²

Ἐγένετο μερικὴ μόνον στερέωσις τῶν θόλων τῶν κελλίων τῆς δυτικῆς πτέρυγος τῆς μονῆς, ὅπου ὑπῆρχον ρωγμαί, καὶ στεγανοποίησις αὐτῶν.

3. Κάστρον Σκοπέλου³

Ἐστερεώθη τμήμα τοῦ τείχους τῆς βορείου πλευρᾶς (Πί ν. 198 δ).

4. Μονὴ τῶν Μεγάλων Πυλῶν (Πόρτα - Παναγιά), παρὰ τὸ χωρίον Πύλη⁴ Τρικάλων.

Ἐγένετο γενικὸς καθαρισμὸς καὶ ἐκρίζωσις τῶν ἀναρριχητικῶν φυτῶν ἐκ τῆς στέγης καὶ τῶν τοίχων τοῦ ναοῦ. Ἐπεσκευάσθη ἡ στέγη διὰ μερικῆς ἀνασύρσεως τῶν κεράμων καὶ ἐπανατοποθετήσεως αὐτῶν διὰ συνδετικὸν κονιάματος. Ὡσαύτως, ἐγένετο τοπικὴ ἐπισκευὴ διὰ σκυροδέματος εἰς δύο σημεία τῆς στέγης πλησίον τοῦ τρούλλου, ὅπου ὑπῆρχε καθίζησις, πρὸ τῆς ἐπικαλύψεως διὰ τῶν κεράμων.

2. Π. Λαζαρίδη, ΑΑ 19 (1964) : Χρονικά, σ. 291 - 293.

3. Π. Λαζαρίδη, ἔ.ἀ., σ. 293.

4. Ἄ. Ὀρλάνδου, ΑΒΜΕ, τ. Α' (1935), σ. 5 - 40.

Παράλληλα, συνεργείον του κ. 'Αν. Μαργαριτάφ, ὑπὸ τὸν κ. Στ. Παπαγεωργίου, εἰργάσθη διὰ τὴν συντήρησιν τῶν τοιχογραφιῶν, συμφώνως πρὸς τὸ πρόγραμμα τοῦ Κεντρικοῦ Ἐργαστηρίου Συντηρήσεως. Ἐγένοντο σταθεροποιήσεις καὶ καθαρισμοὶ τῶν τοιχογραφιῶν εἰς τὸ Ἱερόν καὶ τὸν ἐξωνάρθηκα. Κατὰ τὰς ἐργασίας αὐτὰς ἀπεκαλύφθησαν νέαι τοιχογραφίαι, αἱ ὁποῖαι ἐκαλύπτοντο ὑπὸ μεταγενεστέρων ἐπιζωγραφίσεων, ἐπιχρισμάτων ἢ καὶ ὑπὸ ἐντειχίσεων τῶν ἀρχικῶν ἀνοιγμάτων (βλ. ΑΔ 22 (1967) : Χρονικά, σ. 24 - 25).

5. Γέφυρα Πορταϊκοῦ, παρὰ τὴν Πύλῃν Τρικάλων

Εἰς τὴν περίφημον ταύτην τοξωτὴν γέφυραν, κτισθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Βησσαρίωνος περὶ τὸ 1514, ἐγένετο μερικὴ μόνον ἐκτέλεσις τῶν ὑπὸ τοῦ προγράμματος τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως προβλεπομένων ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως, διότι, λόγῳ τοῦ προκεχωρημένου τῆς ἐποχῆς, παρεκωλύετο πᾶσα ἐργασία εἰς τὰ βάθρα τῆς γεφύρας παρὰ τοῦ ἐκεῖθεν κατερχομένου χειμάρρου (Πί ν. 199 α - β).

Ἀνακατεσκευάσθησαν τὰ καταρρέουσιντα τμήματα τοῦ στηθαίου τῆς γεφύρας διὰ τοῦ αὐτοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικου (ἤτοι διὰ λίθων ἐκ τῆς κοίτης τοῦ ποταμοῦ), συνεπληρώθη δὲ καὶ ἐστεγανοποιήθη τὸ φθαρὲν λιθόστρωτον κατάστρωμα τῆς γεφύρας.

6. Μονὴ Ντουσίκου Τρικάλων

Ἡ μονὴ ἐκτίσθη ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Βησσαρίωνος καὶ τῶν διαδόχων του ἐπισκόπων, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1515 - 1556. Εἰς τὸ καθολικόν, τιμώμενον ἐπ' ὄνοματι τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος, ἐγένετο ἀνάστυρις καὶ ἐπανατοποθέτησις τῶν κεράμων τῆς στέγης.

7. Κουρσοῦμ - Τζαμί Τρικάλων⁶

Εἰς τὸ Κουρσοῦμ - Τζαμί καὶ τὸν παρακείμενον « τουρμπέν » ἤρχισαν μεγάλης ἐκτάσεως ἀναστηλωτικαὶ ἐργασίαι, βάσει σχεδίων τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως. Κατ' ἀρχὴν ἀπεμακρύνθησαν οἱ σωροὶ λίθων καὶ λοιπῶν ὕλικῶν, ὡς καὶ οἱ πρόχειροι ἐξ ὀπτοπλίνθων τοῖχοι, οἱ ὁποῖοι ἔφρασσον τὰ πλεῖστα τῶν παραθύρων τοῦ κτηρίου. Ἐπεσκευάσθη ἡ πλινθοδομὴ τῶν παραθύρων κατὰ τὰς παρα-

στάδας καὶ τὰ τόξα αὐτῶν καὶ ἐνεφράγησαν αἱ ρωγαὶ τῆς τοιχοποιίας, ἕως τοῦ ὕψους τῆς γενέσεως τοῦ κεντρικοῦ θόλου τοῦ τζαμίου. Εἰς τὰ ἐπισκευασθέντα σημεῖα τῆς πλινθοδομίας, οἱ ἄρμοι ἐκαλύφθησαν διὰ κεραμικοῦ κονιάματος. Ἀπεμακρύνθησαν ἐκ τῶν στεγῶν τῶν γωνιαίων χαμηλῶν θόλων ὕλικά, προερχόμενα ἐκ τῆς καταρρεύσεως τμημάτων τῆς τοιχοποιίας καὶ ἐγένετο πρόχειρος στεγανοποίησις τῶν στεγῶν τούτων διὰ σιμεντοκονίας. Τέλος, ἐγένετο γενικὸς καθαρισμὸς εἰς τὸ ἐσωτερικὸν καὶ τὸν περίβολον τοῦ τζαμίου καὶ ἀπεμακρύνθησαν τὰ ἄχρηστα ὕλικά.

8. Ναὸς Ἁγίου Βησσαρίωνος, παρὰ τὸ χωρίον Ἁγίου Βησσαρίων (Μεγ. Παζαράκι) Καρδίτσας Μονόχωρος μετὰ νάρθηκος κοιμητηριακὸς ναὸς, φέρων τοιχογραφίας « λαϊκῆς τέχνης » τοῦ 18ου αἰ. (Πί ν. 199 γ).

Κατ' ἀρχὴν ἐγένετο γενικὸς καθαρισμὸς τοῦ περιβόλου τοῦ ναοῦ, ἐκρίζωσις τῆς πυκνῆς βλαστήσεως καὶ ἰσοπέδωσις τοῦ ἐδάφους εἰς ἀκτῖνα 2 μ. ἀπὸ τοῦ ναοῦ. Ἐνισχύθη ἡ ὑποθεμελίωσις κατὰ τὴν βορειοανατολικὴν καὶ νοτιοανατολικὴν γωνίαν τοῦ κτηρίου καὶ ἐνεφράγησαν αἱ ρωγαὶ τῆς τοιχοποιίας ἐξωτερικῶς, κυρίως εἰς τὴν κόγχην τοῦ Ἱεροῦ Βήματος (Πί ν. 199 δ). Ἐγένετο, ἐπίσης, γενικὴ ἐπισκευὴ τῆς στέγης, ἤτοι τμηματικὴ ἀνάστυρις τῶν κεράμων, μερικὴ ἀντικατάστασις τῶν ἀποσεσαθρωμένων πεταύρων καὶ ἐπανατοποθέτησις τῶν κεράμων, ὡς καὶ προσθήκη ἐτέρων τινῶν παλαιῶν τοῦ ἰδίου « βυζαντινοῦ » τύπου. Εἰς τὴν στοάν, ἡ ὁποία περιβάλλει τὸν ναὸν κατὰ τὴν δυτικὴν καὶ νοτιανὴν πλευράν, ἐποθετήθησαν εἰς τὸ δάπεδον καὶ τὸν κτιστὸν στυλοβάτην λίθιναι πλάκες καὶ ἀντικατεστάθη τὸ κάτω τμήμα τῶν ξυλίνων στύλων τοῦ ὑποστέγου. Τέλος, ἐπεχρίσθησαν ὁ βόρειος τοῖχος ἐσωτερικῶς καὶ ὁ στυλοβάτης τοῦ προστώφου. Ὑπολείπονται ἐργασίαι συντηρήσεως τῶν τοιχογραφιῶν.

9. Ἀρχοντικὸν Γεωργίου Σβάρτς, εἰς Ἀμπελάκια Λαρίσης

Συνεχίσθησαν κατὰ τὸ 1966, βάσει σχεδίων τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως καὶ ὑπὸ τὴν ἐπιμετείαν τῆς Ἐφορείας Νεωτέρων Μνημείων, αἱ ἐργασίαι στερεώσεως τοῦ ἀρχοντικοῦ (πρβλ. ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, σ. 458).

10. Οἰκία Κοντοῦ, εἰς Ἀνακασιὰν Ἄνω Βόλου

Ἐπερατώθησαν, κατὰ τὸ τρέχον ἔτος, βάσει τοῦ προγράμματος τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως, αἱ ἐργασίαι στερεώσεως τῆς οἰκίας ταύτης, ἵνα καταστῇ δυνατὴ κατὰ τὸ ἐπόμενον ἔτος ἡ ἐπανα-

5. Franz Babinger, Moschee und Grabmal des Osman-Schah zu Trikkala. Ein Werk des Baumeisters Sinan, Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 4 (1929), σ. 15, καὶ Ἄ. Ὀρλάνδου, Μουσουλμανικὴ τέχνη. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ τζαμίου Ὀσμάν - Σάχ τῶν Τρικάλων, Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 4 (1929), σ. 319.

τοποθέτησις τῶν ἀποτειχισθεισῶν ἐξ αὐτῆς τοιχογραφιῶν τοῦ ζωγράφου Θεοφίλου (πρβλ. ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, σ. 459).

Ἐπεσκευάσθη ἡ στέγη, διὰ τμηματικῆς ἀνασύρσεως τῶν κεράμων καὶ πλακῶν αὐτῆς καὶ δι' ἀντικαταστάσεως ἢ ἐπισκευῆς τῶν ἀποσεσαθρωμένων πεταύρων πρὸ τῆς ἐπανατοποθετήσεως τῶν πλακῶν. Ἐστερεώθησαν δι' ὕδαροὺς σιμεντοκονίας (σιμεντοενέσεις) οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τῆς βορείου, νοτίας καὶ δυτικῆς πλευρᾶς καὶ οἱ δύο μεσότοιχοι. Ἐγένετο ὑποθεμελίωσις εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον καὶ ἀνακατασκευὴ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοῖχου τῆς βορείου πλευρᾶς. Κατεσκευάσθη νέα ξυλίνη ὄροφῆ εἰς ἓν δωμάτιον τοῦ δευτέρου ὀρόφου καὶ ἐπεσκευάσθησαν αἱ ὑπόλοιποι. Κατεσκευάσθη σιδηροὺν πλέγμα πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν διαχωριστικῶν τοίχων ἐκ « μπαγδατί », τοῦ δευτέρου ὀρόφου, καὶ ἐκαλύφθησαν οὗτοι διὰ νέου ἐπιχρίσματος. Τέλος, ἐπεσκευάσθησαν τὰ ξύλινα πλαίσια τῶν παραθύρων καὶ ἐτοποθετήθησαν ὕαλοπίνακες.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΑΙ ΜΝΗΜΕΙΩΝ - ΕΙΚΟΝΩΝ

Α'. ΝΟΜΟΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ

1. Ναῦδριον Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου Ζαγοράς⁶

Τὸ κοιμητηριακὸν τοῦτο ναῦδριον, ἐναντι τοῦ Ἑλληνομουσείου τῆς Ζαγοράς, εἶναι μονόκωρον κτίσμα τοῦ ἔτους 1804, ὡς ἀναγράφει τὸ ὑπὲρ τὴν δυτικὴν θύραν εἰσόδου λίθινον ἀνάγλυφον ὑπερθύρον. Κατὰ τὴν δυτικὴν καὶ νοτίαν πλευρὰν ὁ ναὸς περιβάλλεται ὑπὸ ἀνοικτοῦ ὑποστέγου, ἀπολήγοντος κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς νοτίας πλευρᾶς εἰς μονόκωρον παρεκκλήσιον τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου. Τὸ ξυλόγλυπτον τέμπλον τοῦ ναοῦ, φέρον τὴν Σταυρῶσιν, ὑπέστη κατὰ καιροὺς διαφόρους ἐπισκευάς.

Κατεγράφησαν 21 εἰκόνες καὶ λοιπὰ σκευή:

α) Εἰκὼν Θεοτόκου Ὁδηγητρίας « ἡ Κεχαριτωμένη », τοῦ 1640, β) εἰκὼν Χριστοῦ Παντοκράτορος, σύγχρονος τῆς προηγουμένης, γ) εἰκὼν Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, τοῦ 1807, δ) εἰκὼν τῆς Γεννήσεως καὶ Ἀποτομῆς Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, ε - ζ') εἰκόνες ἐκ τῆς Μεγάλης Δεήσεως τοῦ τέμπλου, ζ - η) δύο φύλλα βημοθύρου, φέροντα παράστασιν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τῶν κορυφαίων Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, θ) εἰκὼν Ἰωάννου Προδρόμου ἐν προτομῇ, ι - ιγ) τέσσαρες εἰκόνες ρωσικῆς τέχνης, δυσδιάκριτοι λόγῳ φθορᾶς, ιδ - ιζ') τέσσαρες εἰκόνες ἐκ τῆς σειρᾶς τῶν Μεγάλων Ἑορ-

6. Ἀ. Κωνσταντινίδου, Τὰ ἐν τῷ Πηλῷ ὄρει παλαιὰ καὶ σύγχρονα χριστιανικὰ μνημεῖα — Ζαγορά, Ἀλεξάνδρεια, 1960.

τῶν τοῦ τέμπλου, ιη - ιθ) τρίπτυχον τοῦ 1806 καὶ εἰκὼν, ἀναγράφοντα τὰ ἐν τῇ ἱερᾷ προθέσει ἀναγινωσκόμενα ὀνόματα καὶ εὐχάς, κ) μεσαῖον φύλλον τρίπτυχου μετὰ παράστασιν δυσδιάκριτον, κα) ξυλόγλυπτον φορητὸν ἐρμάριον.

2. Ναῦδριον Ἁγίου Νικολάου, μετὰ Ζαγοράς καὶ Χορευτοῦ

Ἐπανακτισθὲν τὸ 1951, εἶναι ἄνευ ἐνδιαφέροντος. Κατεγράφησαν δύο εἰκόνες τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἐξ ὧν ἡ μία καλῆς τέχνης.

3. Μονόδριον Ἁγίων Ἀναργύρων - Ἁγίου Δημητρίου, μετὰ Ζαγοράς καὶ Χορευτοῦ, εἰς θέσιν « Κοτρῶνι », τοῦ ἔτους 1733, ἐκ μὴ σωζομένης σήμερον ἐπιγραφῆς⁷

Τρισυπόστατος ναῖσκος. Τὰ τρία κλίτη τιμῶνται ἐπ' ὀνόματι (ἐξ ἀριστερῶν) τῶν Ἁγίου Δημητρίου, Ἁγίου Νέστορος καὶ Ἁγίων Ἀναργύρων.

Ἡ ἀρχικὴ μορφή του ἔχει ἀλλοιωθῆ ἰσχυρῶς, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ σχήματος τῆς τοιχογραφίας τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων καὶ Νέστορος, ὑπεράνω τῆς δυτικῆς εἰσόδου, ἐξωτερικῶς (Πί ν. 200 α).

Εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον, ὁ ὁποῖος φέρει τοιχογραφίας, ἀνοίγονται τρεῖς κόγχαι εἰς τὸ μεσαῖον παρεκκλήσιον καὶ ἀνὰ δύο εἰς τὰ πλάγια. Εἰς τὴν κεντρικὴν κόγχην εἰκονίζονται ἡ Πλατυτέρα καὶ οἱ τέσσαρες ἱεράρχαι, ἀριστερὰ δ' Ἐπιτάφιος Θρήνος καὶ δεξιὰ δ' Ἁγιος Πάππος. Ὑπεράνω αὐτῶν εἰκονίζονται οἱ προφητάνακτες καὶ ἡ Ἀνάληψις, δεξιὰ δ' Εὐαγγελισμὸς καὶ ἀριστερὰ ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ καὶ, ἐκατέρωθεν τῆς δεξιᾶς κόγχης, οἱ Ἁγιοὶ Νικόλαος καὶ Ροῦφος. Εἰς τὸ νότιον παρεκκλήσιον εἰκονίζονται δεξιὰ ἡ Πλατυτέρα (1811) καὶ τέσσαρες ἱεράρχαι, ἀριστερὰ δὲ ἡ Ἄκρα Ταπεινώσις. Τέλος, εἰς τὸ βόρειον παρεκκλήσιον εἰκονίζονται δεξιὰ ἡ Πλατυτέρα καὶ ἱεράρχαι, ἀριστερὰ ἡ Ἄκρα Ταπεινώσις καὶ κάτωθεν ἡ ἐπιγραφή: *ἱστορήθη ἡ θεία καὶ ἱερὰ προσκομιδὴ ἐν ἔτει 1738*. Εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ νάρθηκος ὑπάρχει παράστασις τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης.

Δυτικῶς τοῦ ναοῦ ὑπάρχουν ἐρείπια ἐκ τῶν παλαιῶν κελλίων.

Κατεγράφησαν ἑπτὰ εἰκόνες:

α) Εἰκὼν Ἁγίων Ἀναργύρων, β) εἰκὼν Παντοκράτορος, τοῦ 1738, γ) εἰκὼν Ὁδηγητρίας, σύγχρονος τῆς προηγουμένης, δ) εἰκὼν Ἁγίων Ἀναργύρων, Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, νεωτέρα, ε) εἰκὼν Ἁγίου Δημητρίου, ζ') εἰκὼν Θεοτόκου Ὁδηγη-

7. Αὐτόθι, σ. 174.

τρία, ζ) δίζωνος εικόν με παράστασιν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ἐφίππου, ἄνω, καὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου, κάτω.

4. Ναός Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου, « ἡ Παναΐ- τσα », μεταξὺ Ζαγοράς καὶ Χορευτοῦ

Ἐρειπωθεὶς ναὸς τοῦ ἔτους 1798, ὡς ἀναφέρει ἐπιγραφή ἐντετειχισμένη εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος (Πί ν. 200 β).

5. Μονὴ Ταξιαρχῶν, μεταξὺ Ζαγοράς καὶ Μα- κρυρράχης, πέραν τοῦ Μεγάλου Ρέματος τῆς Ζα- γοράς

Συμφώνως πρὸς ἐνεπιγράφους κτητορικὰς πλά-
κας, ἐντετειχισμένας εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ ἐξω-
τερικῶς, εἰς τὸν νάρθηκα καὶ εἰς τὴν δυτικὴν κυ-
ριαν εἴσοδον τῆς Μονῆς, τὸ καθολικὸν ἐκτίσθη
τὸ 1733, τὰ κελλία δὲ καὶ λοιπὰ προσκτίσματα
τὸ 1795, πιθανὸν εἰς θέσιν παλαιότερας Μονῆς⁸
(Πί ν. 201 α).

Ἐκ τοῦ ὀρθογωνίου περιβόλου τῆς Μονῆς σώ-
ζεται ἡ δυτικὴ πλευρὰ καὶ τὰ κελλία εἰς δύο ὀ-
ρόφους κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν (Πί ν.
201 β - γ). Εἰς τὴν βόρειον καὶ νοτίαν πλευρὰν
εὐρίσκονται ἑρείπια κελλίων.

Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς (Πί ν. 202 γ - δ),
κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ περιβόλου, εἶ-
ναι μονόχωρος ἐπιμήκης ναὸς, στεγαζόμενος διὰ
διρρίχτου πλακοσκεποῦς στέγης, φέρων δὲ ἐσω-
τερικῶς ζυλίνην ὀροφήν μετὰ ξυλογλύπτου παι-
σίου, καλύπτουσαν τὰ 2/3 τοῦ ὅλου μήκους τοῦ
ναοῦ. Εἰς τὸ κέντρον τῆς ὀροφῆς ταύτης ὀρθογώ-
νιον ξυλόγλυπτον πλαῖσιον περιβάλλει εἰκόνα τοῦ
Παντοκράτορος. Τὸ ὑπόλοιπον τμήμα τοῦ ναοῦ
πρὸς Α. στεγάζεται δι' ὑψηλῆς δικλινοῦς ὀροφῆς,
ὥστε νὰ περιλαμβάνῃ τὴν Σταύρωσιν τοῦ τέμπλου.

Τὸ ξυλόγλυπτον ἐπιχρυσωμένον τέμπλον χρο-
νολογεῖται δι' ἐπιγραφῆς εἰς τὸ 1734⁹, εἶναι δὲ θαυ-
μασίας τέχνης μετὰ χαρακτηριστικὰς λαϊκὰς παρα-
στάσεις.

Ἐπὲρᾶνω τῆς δυτικῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ ἐξω-
τερικῶς ὑπάρχει τοιχογραφία ἄρχοντος Μιχαήλ
τοῦ ἔτους 1794.

Κατὰ τὴν δυτικὴν καὶ νοτίαν πλευρὰν ὁ ναὸς
περιβάλλεται ἐξωτερικῶς ὑπὸ ἀνοικτοῦ ὑποστέ-
γου, ἀπολήγοντος κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς
νοτίας πλευρᾶς εἰς παρεκκλήσιον, τιμώμενον ἐπ'
ὄνόματι τῶν Ἁγίων Θεοδώρων καὶ Ἁγίων Πάν-
των.

Εἰς μικρὰν ἀπόστασιν νοτίας τῆς Μονῆς εὐρί-

σκεται τὸ ναῦδριον τοῦ Ἁγίου Νικολάου, χρησι-
μεῖον ὡς κοιμητηριακὸν παρεκκλήσιον τῆς Μο-
νῆς. Εἶναι μονόχωρος ναὸς στεγαζόμενος διὰ χα-
μηλοῦ θόλου (ἀσπίδος), φερομένου ὑπὸ τεσσά-
ρων τόξων ἐπὶ γωνιαίων παραστάδων, ἐκ τῶν ὀ-
ποιῶν τὸ βόρειον καὶ νότιον τόξον προβάλλονται
ἐπὶ τῶν πλαγίων τοίχων. Τὸ Ἱερὸν Βῆμα στεγάζε-
ται δι' ἡμικυλινδρικής ἐγκαρσίας καμάρας. Εἰς τὴν
δυτικὴν πλευρὰν ὑπάρχει νάρθηξ στεγαζόμενος
διὰ διρρίχτου στέγης. Ὁ κυρίως ναὸς εἶναι κατὰ-
γραφος διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ 18ου αἰῶνος.

Εἰς τὴν Μονὴν κατεγράφησαν, πλὴν τῶν εἰκό-
νων τῆς Μεγάλης Δεήσεως καὶ τῶν βημοθῶρων
τοῦ τέμπλου, 36 εἰκόνες καὶ ἐκκλησιαστικὰ σκευή:

α) Εἰκὼν δύο Ἁγίων, ἐφθαρμένη, β) εἰκὼν τῆς
Ἁναστάσεως, ἐπὶ δευτέρου παλαιότερου στρώ-
ματος ζωγραφικῆς, γ) εἰκονίδιον, μετὰ δυσδιάκριτον
παράστασιν λόγῳ φθορᾶς, δ) εἰκὼν 12 Ἀποστό-
λων, ε) εἰκὼν ἐνθρόνου Ὁδηγητρίας, ρωσικῆς τέ-
χνης, ζ) εἰκὼν ἐνθρόνου Χριστοῦ, ρωσικῆς τέ-
χνης, η) εἰκὼν Συνάξεως τῶν ἁγγέλων, θ) εἰκὼν
Χριστοῦ Παντοκράτορος, τοῦ 1759, ι) εἰκὼν Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ ἐν προτο-
μῇ, ια) εἰκὼν Ἁγίων Ἀναργύρων, ιβ) εἰκὼν Ἁγίων
Δημητρίου καὶ Γεωργίου, ὀλοσώμων, ἐν δεήσει,
ιγ - κε) 13 εἰκόνες ἐκ τῆς σειρᾶς τῶν Μεγάλων
Ἑορτῶν τοῦ τέμπλου, κς) εἰκὼν τῶν Προπατό-
ρων τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας, τοῦ ἔτους
1748, κζ) εἰκὼν τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ ἐν προ-
τομῇ, κη) εἰκὼν Παντοκράτορος, εἰς τὸ παρεκκλή-
σιον τῶν Ἁγίων Πάντων, κθ) εἰκὼν Ὁδηγητρίας,
εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῶν Ἁγίων Πάντων, λ) εἰκὼν
Χριστοῦ, ὡς Μεγάλου Ἀρχιερέως, μετὰ τῶν Ἁ-
γίων Πάντων, εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῶν Ἁγίων
Πάντων, λα) εἰκὼν τοῦ « ἄρχοντος » Μιχαήλ, ἐπε-
δεδυμένη διὰ μεταλλίνου « ὑποκαμίσου », λβ) ξυ-
λόγλυπτος ἐπιχρυσωμένος σταυρὸς ἐπὶ τοῦ δεσπο-
τικῶν θρόνου, λγ) λειψανοθήκη ξυλίνην μετ' ἐνθῆ-
του διακοσμήσεως ἐκ μαργάρου (Πί ν. 202 α),
λδ) μεταλλινὴ βάσις σταυροῦ, τοῦ 1811, λε) πῶμα
πηλίνης λεκανίδος ἁγιασμοῦ, λς) ξύλινον κιβω-
τίδιον ἐζωγραφημένον, λαϊκῆς τέχνης (Πί ν.
202 β).

6. Ἐξωκκλήσιον Ἁγίου Προκοπίου, μεταξὺ Ζαγοράς καὶ Χορευτοῦ

Μονόχωρον ναῦδριον, στεγαζόμενον διὰ διρ-
ρίχτου στέγης, χρονολογούμενον τὸ ἔτος 1742, ὡς
ἀναγράφει ἐντετειχισμένη πλάξ εἰς τὸν δυτικὸν
τοίχον. Τὸ πλεῖστον τῆς τοιχοποιίας, ὡς καὶ ἡ
ἀνατολικὴ πλευρὰ, ἔχουν ὑποστῆ προσφάτους ἐπι-
σκευάς. Ἐπὲρᾶνω τῆς δυτικῆς εἰσόδου ἐξωτερι-
κῶς ὑπάρχει τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Προκοπίου.

8. Αὐτόθι, σ. 132 κ.ε.

9. Αὐτόθι, σ. 139.

Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ διὰ κτιστοῦ χαμηλοῦ ἑδράνου σχηματίζεται τετράγωνος αὐλή. Νοτιοδυτικῶς αὐτῆς διακρίνονται τὰ ἐρείπια τῶν παλαιῶν κελλίων (Πί ν. 203 β).

Τὸ δάπεδον εἶναι ἐκ λιθίνων πλακῶν μετ' ὀμφαλίου ἐκ χαλίκων. Τὸ ξυλόγλυπτον τέμπλον δὲν ἔχει ζωγραφηθῆ διὰ τῆς συνήθους παραστάσεως Μεγάλης Δεήσεως κλπ.

Ἐντὸς ἑρμαρίου τοῦ ναοῦ ἀνευρέθη κοῖλον τμημα τοιχογραφίας τῆς Ἄκρας Ταπεινώσεως, ἥτοι ἡ κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ Παναγία, ἡ ὁποία τὸν ἐναγκαλίζεται, ἐνῶ δεξιὰ σώζεται μόνον ἡ ἐπιγραφή: ἄγιος Ἰω καὶ μέρος τοῦ φεγγίτου του (Πί ν. 203 α). Προφανῶς προέρχεται ἐκ τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τῆς Προθέσεως, ἡ ὁποία δὲν ὑπάρχει πλέον.

Δυτικῶς τοῦ ναοῦ ἀνευρέθη διαχωριστικὸς ἀμικιονίσκος διόλβου παραθύρου.

Κατεγράφησαν ἕνδεκα εἰκόνες καὶ ἱερὰ σκευή:

α) Εἰκὼν ἐνθρόνου Ὁδηγητρίας μετ' ἐπιγραφῆς εἰς τὸ κάτω ἄκρον τοῦ θρόνου:

ΧΕΡ ΕΥΤΕΛΕΙΣ ΠΑΝΑΓΙΟΤΗ ΙΕΡΕΩΣ ΑΨΝΖ (= 1757),
β) εἰκὼν Παντοκράτορος ἐνθρόνου, σύγχρονος τῆς προηγουμένης, γ) εἰκὼν τοῦ Ἀγίου Προκοπίου, ἐν στρατιωτικῇ περιβολῇ, καὶ σκηνῶν ἐκ τοῦ βίου καὶ μαρτυρίου αὐτοῦ, δ) εἰκὼν τοῦ Ἀγίου Προκοπίου ἐν στρατιωτικῇ περιβολῇ, μετ' ἐπιγραφῆς εἰς τὸ κάτω δεξιὸν ἄκρον αὐτῆς:

ΔΕΥΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΘΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΤΟΥ ΡΟΥΣΙ
ε) εἰκὼν Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, ς') εἰκὼν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος ἐκ τῆς σειρᾶς τῶν Μεγάλων Ἑορτῶν τοῦ τέμπλου, ζ) εἰκὼν τῆς Πεντηκοστῆς ἐκ τῆς σειρᾶς τῶν Μεγάλων Ἑορτῶν τοῦ τέμπλου μετ' ἐπιγραφῆς:

ΔΕΥΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΥ..... ΠΡΑΚΗΣ
ΤΟΥ ΚΟΣΤΑΒΑΛΧΔ, 1769

η) εἰκὼν Παντοκράτορος ἐνθρόνου, θ) εἰκὼν Ἀγίου Προκοπίου, ἐφθαρμένη, ι) εἰκὼν τοῦ *χοροῦ τῶν ἁγίων Πάντων* μετὰ τοῦ Χριστοῦ εἰς τὸ κέντρον, ὡς Μεγάλου Ἀρχιερέως, ια) ἀργυροῦν ποτήριον Μεταλήψεως μετὰ πλαστικῆς διακοσμῆσεως ἐξ ἐκφυλισμένων ἀνθεμίων.

7. Μονὴ Ἀγίου Ἀθανασίου, μετὰ Ζαγοράς καὶ Χορευτοῦ

Ἡ Μονὴ αὕτη ἰδρύθη σταδιακῶς μετὰ τῶν ἐτῶν 1639 καὶ 1651. Ἐνεπίγραφος πλάξ, ἐντετυχι-σμένη εἰς τὴν δυτικὴν πτέρυγα τῶν κελλίων τῆς Μονῆς, ἀναφέρει:

ΕΚΤΗΣΘΗ ΕΤΟΝΤΩΣ Ο ΙΚΟΣ ΗΣ ΤΩΝ ΚΕ/ΡΟ ΤΟΥ ΠΑΠΑΘΕΩΝΑ ΔΙΑ ΣΗΝ/ΔΡΩΜΗΣ ΚΑΙ ΕΞΟΔΟΝ ΤΟΝ ΚΑΡΑΒΟΚΗΡΩΝ ΚΑΙ ΧΡΗ/ΣΤΗΑΝΟΝ ΕΝ ΜΗΝΟΙ ΜΑΡΤΗ/ΟΝ Κ' ΕΤΟΣ, ΖΩΜΖ' (= 1639).

Ἐτέρα ἐπιγραφή ἐπὶ τοῦ τέμπλου ἀναφέρει ἔτος κατασκευῆς τοῦ 1644¹⁰, ἐνῶ ἡ ἀνέγερσις καὶ ἀνιστόρησις τοῦ ναοῦ ἔγινε τὸ 1646, ὡς ἀναφέρεται εἰς ἐπιγραφὴν ἄνωθεν τῆς δυτικῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ. Τέλος, κτητορικὴ ἐνεπίγραφος πλάξ, ἐντετυχισμένη εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ἐξωνάρθου, ἀναφέρει τὸ 1651 ὡς ἔτος ἀνεγέρσεως πιθανῶς προσκτισματοῦ τινος τῆς Μονῆς.

Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς εἶναι μονόχωρος ἐπιμήκης ναὸς, στεγαζόμενος διὰ διρρήχτου πλακοσκεποῦς στέγης, φέρει δὲ τοιχογραφίας, αἱ ὁποῖαι ἀκολουθοῦν τὸ ἐξῆς εἰκονογραφικὸν πρόγραμμα: εἰς τὴν πρώτην κάτω ζώνην ὁλόσωμοι ἄγιοι εἰς συνεχῆ σειρὰν, εἰς τὴν δευτέραν ζώνην σκηναὶ ἐκ μαρτυρίων ἁγίων καὶ εἰς τὴν τρίτην ζώνην σκηναὶ ἐκ τοῦ Εὐαγγελικοῦ κύκλου. Εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον, ὑπεράνω τῆς εἰσόδου, εἰκονίζεται ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου καὶ ἄνωθεν ἡ Σταύρωσις. Χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι εἰς τὸν ἐναπομένοντα μικρὸν χώρον ὑπὸ τὰς ξυλίνους δοκοὺς τῆς στέγης, μὴ περιλαμβάνοντα ὁλόκληρον σκηνήν, εἰκονίζονται εἰς μικρὸν μέγεθος μορφαὶ ἁγίων ἐντὸς ὀρθογωνίου πλαισίου.

Πλὴν τῶν ἐπὶ τμημάτων τοῦ ξυλόγλυπτου τέμπλου ἐξωγραφημένων εἰκόνων τῆς Μεγάλης Δεήσεως καὶ τῶν Μεγάλων Ἑορτῶν καὶ τῆς Σταυρώσεως τοῦ τέμπλου, κατεγράφησαν ἕνδεκα εἰκόνες:

α) Εἰκὼν Ὁδηγητρίας, β) εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ ὡς « Βασιλέως Βασιλευόντων καὶ Μεγάλου Ἀρχιερέως », γ - δ) δύο εἰκόνες τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου, ἐν προτομῇ, ε) διζωνος εἰκὼν τοῦ ἀρχόντος Μιχαήλ καὶ τοῦ Ἀγίου Τρύφωνος, ς') διζωνος εἰκὼν τῶν ἁγίων Γεωργίου καὶ Δημητρίου ἐπίπλων, ζ) εἰκὼν Ἀγίου Ἀθανασίου, ἐν προτομῇ, η) φύλλον διπτύχου ἀναγράφοντος τὰ ἐν τῇ ἱερᾷ προθέσει ἀναγνωσκόμενα ὀνόματα, θ) εἰκὼν ἁγίου, δυσδιάκριτος λόγῳ φθορᾶς.

8. Ἐξωκκλήσιον Ἀγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἐλένης, πλησίον τῆς Μονῆς Ἀγίου Ἀθανασίου Ζαγοράς

Μονόχωρον ξυλόστεγον ναῦδριον, μετὰ ξυλόγλυπτου τέμπλου διαλελυμένον σήμερον καὶ χρονολογούμενον ἀπὸ τοῦ 1732, ὡς ἀνέγραφεν ἐπιγραφή, μὴ σωζομένη πλέον¹¹.

Κατεγράφησαν μαρμαρινὴ πλάξ μετ' ἀναγλύφου παραστάσεως δικεφάλου ἀετοῦ, καὶ τέσσαρες εἰκόνες:

α) Εἰκὼν ἐνθρόνου Ὁδηγητρίας, β) εἰκὼν Χριστοῦ ὡς Μεγάλου Ἀρχιερέως, γ) εἰκὼν τῶν Ἀ-

10. Αὐτόθι, σ. 191 κ.ε

11. Αὐτόθι, σ. 194 κ.ε

γίων Κωνσταντίνου και Ἐλένης, δ) εἰκὼν Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου.

9. Ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ ἐν Ἄθῳ ἢ Ἄη - Ἀθανας, κείμενος ἐπὶ κωνοειδοῦς λόφου δυτικῶς τῆς Ζαγοράς

Ὁ κυρίως ναὸς ἀποτελεῖται ἐκ τετραγώνου καλυπτομένου διὰ χαμηλοῦ θόλου (ἀσπίδος), φερομένου ὑπὸ τεσσάρων τόξων ἀποληγόντων εἰς παραστάδας κατὰ τὰς γωνίας τοῦ τετραγώνου. Τὸ βόρειον καὶ νότιον τόξον προβάλλονται ἐπὶ τῶν πλαγίων τοίχων. Ἀνατολικῶς προστίθεται ὁ χῶρος τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, καλυπτόμενος δι' ἐγκαρσίας ἡμικυλινδρικής καμάρας, δυτικῶς δὲ νάρθηξ στεγαζόμενος ὡσαύτως δι' ἐγκαρσίας ἀσυμμέτρου ἡμικυλινδρικής καμάρας. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ θολοδομία τοῦ κεντρικοῦ θόλου δι' ἀργῶν λίθων κατὰ τὸν ἐκφορικὸν τρόπον διατεταγμένων. Ἐξωτερικῶς ὁ ναὸς καλύπτεται διὰ διρρήχτου στέγης ἐκ σχιστολιθικῶν πλακῶν, ἡ ὁποία σχηματίζει τυφλὸν κωνικὸν τροῦλλον ὑπεράνω τοῦ κεντρικοῦ θόλου (Πί ν. 204 γ).

Κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ὁ ναὸς φέρει ἀνοικτὸν ὑπόστυλον προστώων.

Ὁ ναὸς ἔχει ξυλόγλυπτον τέμπλον, χρονολογούμενον ἐκ τῆς τεχνικῆς του εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 17ου αἰ., ἐπιχρυσωθὲν ὁμῶς τὸ 1735, ὡς ἀναφέρει ἐπιγραφή εἰς τὸ δεξιὸν ἄκρον του.

Εἰς τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ ναοῦ εἶναι προσκεκολλημένον μονόχωρον ἐπίμηκες παρεκκλήσιον, στεγαζόμενον διὰ μονορρήχτου στέγης, τιμῶμενον δὲ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Συμεῶνος τοῦ Στυλίου. Ἐντὸς αὐτοῦ εὐρίσκονται τμήματα ξυλόγλυπτου τέμπλου.

Πλὴν τῶν ἐπὶ τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ εἰκόνων τῆς Μεγάλης Δεήσεως καὶ τῶν Μεγάλων Ἑορτῶν, κατεγράφησαν πέντε εἰκόνες:

α) Εἰκὼν ἐνθρόνου Ὀδηγητρίας, ἔχουσα τὴν ἐπιγραφήν: *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἀποστόλη τοῦ Νικολοῦ τῆς Ροδάμος ΑΧΠ'* (= 1680), β) εἰκὼν Παντοκράτορος, σύγχρονος τῆς προηγουμένης (Πί ν. 204 α), γ) εἰκὼν Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, σύγχρονος τῶν προηγουμένων (Πί ν. 204 β), δ) εἰκὼν τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, ε) δύο φύλλα τριπτύχου μετὰ παραστάσεως Ἁγίου.

10. Μονὴ τῆς Εὐαγγελιστρίας, ἐπὶ τῆς νησίδος Παλαιοτρικκερι (Πί ν. 205 α)

Τὸ καθολικὸν τῆς ἐκτίσθη τὸ ἔτος 1837, ὡς ἀναγράφεται ἐπὶ τῆς ἀψίδος τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Ἐνδιαφέροντα λιθανάγλυφα λαϊκῆς τέχνης κοσμοῦν ἐξωτερικῶς τὰς ἀψίδας τοῦ ναοῦ (Πί ν. 205 β - γ).

11. Ναὸς Ἁγίας Τριάδος Τρικκέρων

Τρίκλιτος καμαροσκέπαστος βασιλική. Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος σώζονται τμήματα τοιχογραφίας τῆς Δευτέρας Παρουσίας, τοῦ Ἰωάννου Προδρόμου καὶ τοῦ Σωτῆρος, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπον, ὡς καὶ ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή, ἔχουν καλυφθῆ δι' ἀσβεστοχρίσματα. Ἔχει ξυλόγλυπτον τέμπλον, ἄμβωνα καὶ δεσποτικὸν θρόνον.

12. Ναὸς Ἁγίου Νικολάου Τρικκέρων

Μονόχωρος θολωτὸς ναός.

13. Ναὸς Ἁγίων Ἀναργύρων Τρικκέρων

Μονόχωρος καμαροσκέπαστος βασιλική μεθ' ὑπερφου - γυναικωνίτου κατὰ τὴν δυτικὴν πλευρὰν, τοῦ ἔτους 1803 ἢ 1805, ὡς ἀναγράφουν δύο ἐνεπίγραφοι πλάκες, ἐντετειχισμένα εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ (Πί ν. 206 β). Εἰς τὸν νότιον τοῖχον ἐξωτερικῶς ἐντετειχισμένα πινάκια. Ἔχει ξυλόγλυπτον τέμπλον. Εἰς τὸ χωρίον Τρικκερι κατεγράφησαν ἐπίσης ἐνδιαφέρουσαι οἰκίαι τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ.

14. Οἰκία Γκουτμάνη (Πί ν. 206 α),

15. » **Ματσατσίνη,** τοῦ 1805,

16. » **Βογιατζή,**

17. » **Κουμπουρέλου,** τοῦ 1808 (Πί ν. 206 γ),

18. » **Προέδρου** (Πί ν. 206 δ, 207 α), καὶ

19. » **Ἰωάννου Εὐσταθίου,** ἰδιοκτησίας Κρασᾶ (Πί ν. 207 β - γ).

20. Μονὴ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, ἐπὶ τῆς νησίδος Πρασούδας, παρὰ τὸ Τρίκκερι (Πί ν. 208 α)

Ἡ Μονὴ καταλαμβάνει ὀλόκληρον σχεδὸν τὴν ἑκτασιν τῆς νησίδος. Κατὰ τὴν δυτικὴν καὶ βόρειον πλευρὰν τοῦ περιβόλου διατηροῦνται κελλία, στεγαζόμενα δι' ἡμικυλινδρικής καμάρας, φούρνους, κιστέρνα κατὰ τὴν βορειοανατολικὴν γωνίαν καὶ λοιποὶ βοηθητικοὶ χῶροι.

Τὸ καθολικὸν εἶναι μικρὸς ναός, ἀθωνικὸν τύπου, ἦτοι μετὰ δύο πλαγίων χορῶν, ἐπταπλευρῶν ἐξωτερικῶς (Πί ν. 208 γ), ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου χώρου, ὁ ὁποῖος καλύπτεται διὰ τυφλοῦ χαμηλοῦ θόλου (ἀσπίδος) ἐπὶ 4 τόξων, ἐξωτερικῶς δὲ προβάλλει κωνικὸς ὑπὸ τὴν ἐκ πλακῶν στέγην (Πί ν. 208 β). Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ ἐξωτερικῶς, ὑπάρχει προστώων, ὡς ἀνοικτὸς ἐξωνάρθηξ, μετὰ κτιστῶν ἐδράνων.

Πλὴν τῆς κυρίας εἰσόδου τῆς Μονῆς ἐκ τῆς νοτίας πλευρᾶς πρὸς τὸν λιμενίσκον, ὑπάρχει δευτερεύουσα πύλη εἰσόδου εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ περιβόλου (Πί ν. 208 δ).

21. Μονή τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα, ἐπὶ τῆς νησίδος τοῦ Ἁλατᾶ ἔναντι τῆς Μηλίνης (Πί ν. 209 α - γ, 210 α - β)

Ἐντὸς ὑψηλοῦ φρουριακοῦ περιβόλου εὐρίσκεται τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς, μονόχωρος ἐπιμήκης ναὸς, στεγαζόμενος δι' ἡμικυλινδρικών καμαρῶν φερομένων ὑπὸ σειρᾶς ἐγκαρσίων τόξων. Εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ καθολικοῦ ἐξωτερικῶς, ὑπάρχει ἀνοικτὸν ὑπόστυλον προστῶον, ἀπολήγον κατὰ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον εἰς παρεκκλήσιον μετὰ δύο κογχῶν εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοίχον. Ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἰς τὸ ἰσόγειον τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγος τοῦ περιβόλου, ἥτοι μονόχωρον ναῦδριον, στεγαζόμενον διὰ θόλου φερομένου ὑπὸ τεσσάρων τόξων. Εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῦ τοίχου ἀνοίγονται δύο κόγχαι. Κάτωθεν τοῦ κελλίου ὑπάρχει ὄστεοφυλάκιον.

Ἡ νοτία πτέρυξ τῶν κελλίων δὲν σώζεται καὶ ὁ περιβόλος ἔχει ἀνακαινισθῆ εἰς τὸ σημεῖον αὐτό. Ἡ δυτικὴ πτέρυξ ἔχει ἐπίσης ἀνακαινισθῆ ὡς πρὸς τὸν πρῶτον ὄροφον, ἐνῶ εἰς τὸ ἰσόγειον διατηροῦνται αἱ θολωταὶ ἀποθήκαι καὶ ἡ παλαιὰ κρύπη τῆς Μονῆς.

22. Πάνω Μονὴ Ξενιάς

Ἡ Μονὴ εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς Ὄθρου, εἰς τὴν περιφέρειαν τοῦ χωρίου Κοκκωτοὶ Ἁλμυροῦ (Πί ν. 210 γ).

Ἐκ τῶν παλαιῶν κτισμάτων τῆς Μονῆς, πλην τοῦ καθολικοῦ, σώζεται εἰς μὲν τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν τοῦ περιβόλου τὸ κάτω τμήμα πύργου (Πί ν. 210 δ), εἰς τὴν νοτιοανατολικὴν δὲ γωνίαν αὐτοῦ τὰ ἐρείπια τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου, μετὰ τοιχογραφίαν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Τὰ κελλία τῆς δυτικῆς πτέρυγος εἶναι νεώτεροι κατασκευαί.

Τὸ καθολικόν, τιμώμενον εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, εἶναι σταυροειδῆς τετρακίονιος ναὸς, στεγαζόμενος ἐσωτερικῶς διὰ ξυλίνης ἐπιπέδου ὀροφῆς, καταπεσόντος προφανῶς τοῦ τρούλλου του. Οἱ ἀνατολικοὶ κίονες εἶναι μαρμάρيني, οἱ δυτικοὶ κτιστοὶ, ἀντικαταστήσαντες πιθανῶς τοὺς ἀρχικούς. Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν, ἐξωτερικῶς τοῦ ναοῦ, ὑπάρχει ἀνοικτὸν ὑπόστυλον προστῶον, προστατεῦον τὴν ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοιχογραφίαν τῆς Δευτέρας Παρουσίας (Πί ν. 211 α). Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος δι' ἀξιολόγων τοιχογραφιῶν τοῦ 1663, ὡς ἀναγράφει ἐπιγραφή ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίου ναοῦ, ἀνωθεν τῆς θύρας πρὸς τὸν νάρθηκα:

Εἰς αἶδιον μνήμην.

Ἀνιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τοῦτος

τῆς ὑπεραγίας Δεσποίνης ἡμῶν ΘΚΥ διὰ συνδρομῆς καὶ δαπάνης καὶ μόχθου τοῦ πανοσιωτάτου καὶ ἁγίου προηγουμένου Κωνσταντίνου ἱερομονάχου καὶ νέου κτήτορος καὶ ἡγουμενεύοντος Μαξίμου ἱερομονάχου.

Χεῖρ Ἰωάννου Ζωγράφου ἈΧΞΓ̄ μνη Αἰγούστω.

Τὸ ὑπέρθυρον τῆς δυτικῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ εἶναι λίθινον μετὰ ἀστράγαλον εἰς τὸ κάτω μέρος καὶ ἀνθεμωτὸν καὶ ἐλικωτὸν κόσμημα ἄνω, φέρει δὲ τρία εἰς ἔξεργον ἀνάγλυφον ὁμόγλυφα. Τὸ μαρμάρινον περιθύρωμα φέρει κυμάτιον (Πί ν. 211 β). Εἰς τὸν νότιον τοίχον τοῦ καθολικοῦ εἶναι ἐντετειχισμένον θωράκιον μετὰ ἀνάγλυφον διακόσμησιν κόμβων, σχηματίζοντων κύκλον, ὡς καὶ πλάξ μετὰ ἀνάγλυφον διπλοῦν φυλλοφόρον σταυρόν. Ἡ ἐκατέρωθεν τοῦτου ἐπιγραφή ἔχει προφανῶς χαραχθῆ μεταγενέστερον. Ἐντὸς τοῦ περιβόλου ἀνευρέθη, ἐπίσης, παλαιοχριστιανικὸν κιονόκρανον μετὰ διακόσμησιν μαλακῆς ἀκάνθης καὶ τινα μικρότερα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Ἐτερον παλαιοχριστιανικὸν ἀνάγλυφον εἶναι ἐντετειχισμένον εἰς τὸν βόρειον τοίχον.

Τὸ ξυλόγλυπτον τέμπλον τοῦ ναοῦ δὲν διασώζει τὰς εἰκόνας του.

Κατεγράφησαν 13 εἰκόνας:

α) Εἰκὼν Ἰωάννου Προδρόμου, β) εἰκὼν Σωτήρος, μετὰ ἐπιζωγράφησιν τοῦ 1919 ἐπὶ τοῦ προσώπου, γ) Παναγία Ὁδηγήτρια, μετὰ ἐπιζωγράφησιν ἐπὶ τοῦ προσώπου, δ) εἰκὼν Γενεσίου τῆς Παναγίας εἰς τὸ κάτω τμήμα καὶ τῆς Μελλούσης Κρίσεως ἀνωθεν, ε) Μεταμόρφωσις, ς) Τεσσαράκοντα Μάρτυρες, ζ) Ὑπαπαντή, η) Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, περιλαμβάνουσα τρεῖς σκηνάς, θ) Ἁγία Τριάς (Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ), ι) Σύναξις τῶν Ἀγγέλων, ια) Χριστὸς ὁ « Ὠν », ἐπὶ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς ἐξωγραφημένος φυλλοφόρος σταυρός, ιβ) δύο φύλλα τριπτύχου, ἀναγράφοντος πασχάλια μετὰ τῆς Δεήσεως, ιγ) Βαῖοφόρος.

23. Ναῦδριον Ἁγίου Ἀθανασίου

Εὐρίσκεται πλησίον τῆς Κάτω Μονῆς Ξενιάς Ἁλμυροῦ. Μονόχωρον ναῦδριον μετὰ νάρθηκος φέροντος τοιχογραφίας. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ κυρίου ναοῦ καλύπτονται δι' ἐπιχρισμάτων.

24. Ναὸς Ἁγίας Παρασκευῆς, χωρίου Κοκκωτῶν Ἁλμυροῦ¹²

Μεταβυζαντινὴ βασιλική, χωριζομένη εἰς τρία κλίτη διὰ ξυλίνων κίωνων. Τὸ ὑπέρθυρον ἀναγράφει χρονολογίαν 1892, ἀναφερομένην προφανῶς

12. Ν. Γιαννοπούλου, Δελτίον τῆς ἐν Ἁλμυρῷ Φιλαρχαίου Ἐταιρείας τῆς Ὄθρου, τ. Α' (1899), σ. 18.

είς επισκευήν τινα, διότι αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἱεροῦ Βήματος εἶναι πιθανόν σύγχρονοι πρὸς τὰς τοιχογραφίας τοῦ 17ου αἰ. τῆς Πάνω Μονῆς Ξενιάς. Αἱ εἰκόνες τοῦ ξυλογλύπτου τέμπλου ἔχουν ἐπιζωγραφῆσεις εἰς τὰ πρόσωπα.

25. Ναὸς Ἁγίων Ἀποστόλων, χωρίου Κωφοῦ Ἀλμυροῦ¹³

Μικρά μεταβυζαντινὴ βασιλικὴ μετὰ νάρθηκος, χωριζομένη εἰς τρία κλίτη διὰ ξυλίνων κιόνων. Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου διατηροῦνται τμήματα τοιχογραφιῶν τῆς Δευτέρας Παρουσίας τοῦ 17ου αἰῶνος. Ἔχει ξυλόγλυπτον τέμπλον καὶ ξυλίνην ἐπίπεδον ὄροφην, σχηματίζουσαν διὰ ξυλίνων πῆχων γεωμετρικὰ σχήματα.

Β. ΝΟΜΟΣ ΛΑΡΙΣΗΣ

1. Ναὸς Ἁγίου Γεωργίου Ἀμπελακίων

Ναὸς μονόχωρος, εἰς τὸν ὅποτον προσετέθη κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν ἀνοικτὸν ὑπόστυλον προστώον. Ἐπιγραφὴ ἀνωθεν τῆς βορείου εἰσόδου τοῦ ναοῦ ἀναφέρει, ὅτι ὁ ναὸς . . . . . ἐτελειώθη . . . . . τὸ 1721. Ἐπὶ τοῦ ξυλογλύπτου δὲ τέμπλου ἀναγράφεται τὸ ἔτος *αρκβ, ἀπὸ Ἀδάμ ζσα (= 1722)*. Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος ἐσωτερικῶς διὰ τοιχογραφιῶν κατὰ τὸ σύννηθες εἰκονογραφικὸν πρόγραμμα τῆς ἐποχῆς, μεγάλη δὲ παράστασις τῆς Δευτέρας Παρουσίας καλύπτει ἐξωτερικῶς τὸν δυτικὸν τοῖχον τοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος παρουσιάζεται σήμερον ὡς μεσότοιχος πρὸς τὸν νεώτερον νάρθηκα. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ὁ ναὸς φέρει ἐπίπεδον ξυλίνην ὄροφην σχηματίζουσαν φατνώματα διὰ λεπτῶν πῆχων.

2. Μονὴ Σπαρμποῦ, τῆς περιοχῆς Ἐλασσόνος, ἐπὶ τῆς ΝΑ. κλιτύος τοῦ Ὀλύμπου (Πί ν. 212 α)

Ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου περιβόλου, κελλία εἰς δύο ὀρόφους (Πί ν. 212 β). Εἰς τὸν ἄνω ὄροφον τῆς νοτίας πτέρυγος τῶν κελλιῶν, εὐρίσκεται τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους, μονόκλιτον τετράγωνον ναῦδριον, καλυπτόμενον διὰ δικλινοῦς ξυλίνης ὄροφης. Εἶναι κατάγραφον διὰ τοιχογραφιῶν. Εἰς τὸν νότιον τοῖχον ἐπιγραφὴ ἀναφέρει, ὅτι ὁ ναὸς ἱστορήθη . . . . . ἡγουμενεύοντος *Ναθαναὴλ δι' ἐξόδου Ἰωσήφ Φορτοῦνη ἐκ κόμης Σικαμνέας ἀρχιερατεύοντος ἐπισκοπῆς Πέτρου κυρίου Νεοφύτου, ἐν ἔτη 175(δ;) Δεκεμβρίου 20 διὰ χειρὸς τοῦ ταπεινοῦ Νικολάου μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἀλεξίου ἐκ πόλεως Ἰωαννίνων*. Τὸ ξυλόγλυπτον τέμπλον τοῦ παρεκκλησίου φέρει τὰς δεσποτικὰς εἰκόνας του.

Τὸ καθολικὸν εἰς τὸ κέντρον τοῦ περιβόλου, τιμώμενον ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἁγίας Τριάδος, εἶναι μονόχωρος ναὸς μετὰ νάρθηκος, στεγαζόμενος ἐξωτερικῶς διὰ δικλινοῦς κεραμοσκεποῦς στέγης, ἐσωτερικῶς δὲ διὰ ξυλίνης ἐπίπεδου ὄροφης, σχηματίζουσης φατνώματα διὰ λεπτῶν πῆχων. Ἡ ὄροφὴ αὕτη ἔχει προστεθῆ μεταγενέστερον, διότι καλύπτει τὸ ἄνω τμήμα τῶν τοιχογραφιῶν. Ἡ τοιχογράφησις τοῦ ναοῦ ἀκολουθεῖ τὸ σύννηθες εἰκονογραφικὸν πρόγραμμα τῆς ἐποχῆς, ἥτοι εἰς τὴν κάτω σειρὰν ὀλοσῶμοι ἄγιοι, ἀνωθεν στηθάρια ἁγίων καὶ ὑψηλότερον σκηναὶ ἐκ τοῦ Εὐαγγελικοῦ κύκλου. Ἄνωθεν τῆς δυτικῆς θύρας εἰσόδου ἐπιγραφὴ: *ἀνεκαιώθη καὶ ἀνιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς Ζωαρχικῆς Τριάδος διὰ σπυδρομῆς καὶ ἐξόδου, κόπου τε καὶ μόχθου τῶν ἐβρεθέντων ἱερομονάχων καὶ μοναχῶν, ἡγουμενεύοντος τοῦ πανωσιτάτου κυρίου Σεραφεῖμ ἱερομονάχου ἀρχιερατεύοντος τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου τῆς ἀγιοτάτης ἐπισκοπῆς Πέτρου καὶ. . . κυρίου κυρίου Ἱερεμίου ἐστορήθη δὲ διὰ χειρὸς ταπεινοῦ δούλου Γεωργίου καὶ Ἰω. . . ἐν ἔτη Ζομα' μηνὶ Σεπτεμβρίῳ Κ (= 1633) (Πί ν. 212 γ, 213 α).*

Ὀλίγον βορειότερον τῆς Μονῆς εὐρίσκεται τὸ παρεκκλήσιον τῆς Ἁγίας Κυριακῆς ἢ Ἁγίου Μεθοδίου (σημερινὴ ὀνομασία), εἰς τὸ ὑπόγειον τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ὄστεοφυλάκιον. Ἔχει ἀνακαινωσθῆ καὶ ἐτοποθετήθη νέα στέγη. Εἶναι κατάγραφον διὰ τοιχογραφιῶν, ἐκ τῶν ὁποίων σώζεται μόνον ἡ κάτω σειρὰ τῶν ὀλοσῶμων Ἁγίων καὶ ἡ ζώνη τῶν στηθαρίων τῶν Ἁγίων, διότι τὸ ἄνω μέρος τῶν τοίχων ἔχει καταπέσει.

Ἐντὸς αἰθούσης τῆς βορείου πτέρυγος τῶν κελλιῶν κατεγράφησαν ἑπτὰ εἰκόνες, ἥτοι:

α) Ἀρχάγγελος Μιχαήλ, β) εἰκὼν Ἁγίων κατὰ ζώνας, γ) Προφήτης Ἡλίας, τοῦ 1770, δ) Ὁδηγήτρια, ε) Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ τοῦ 175(0;), ζ') Παντοκράτωρ, ζ) Μετάστασις τῆς Παναγίας καὶ Ἁγίου Μανδήλιον.

Ἐπὶ δὲ τοῦ ξυλογλύπτου τέμπλου τοῦ καθολικοῦ, πλὴν τῆς σειρᾶς τῶν ἑννέα εἰκόνων τῶν Μεγάλων Ἑορτῶν καὶ τῶν βημοθῶρων μετὰ παράστασιν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, κατεγράφησαν ἕτεροι τέσσαρες εἰκόνες:

η) Ἐνθρονος Ὁδηγήτρια, θ) Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ, ι) Ἐνθρονος Χριστός, ια) Ἰωάννης Πρόδρομος.

3. Ναὸς Ἁγίου Γεωργίου, παρὰ τὸ χωρίον Δομένικον Ἐλασσόνος

Τρίκλιτος βασιλικὴ μετὰ νάρθηκος, δυτικῶς τοῦ ὁποίου ἔχει προστεθῆ νεώτερος ἐξωνάρθηξ. Τὰ κλίτη χωρίζονται διὰ τοξωτῶν κιονοστοιχιῶν ἐκ

13. Αὐτόθι, σ. 23.

δύο κιώνων ἐκάστη. Ὁ νάρθηξ συνδέεται μετὰ τοῦ κεντρικοῦ κλίτους διὰ τριβήλου ἐκ δύο κιώνων καὶ μετὰ τῶν πλαγίων κλιτῶν διὰ τοξωτῶν ἀνοιγμάτων. Διὰ τοξωτῶν πυλίδων ἐπικοινωνοῦν ἐπίσης ἡ Πρόθεσις καὶ τὸ Διακονικὸν μετὰ τοῦ Βήματος. Εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἐγγράφεται ἡμικυκλικὸν τριβαθμιδωτὸν σύνθρονον. Ὡς βάσις τῆς Ἀγίας Τραπεζῆς ἔχει χρησιμοποιηθῆ τμήμα ἀρραβδῶτου κίονος μετ' ἔχινου, ἕτερον δὲ τμήμα τούτου εἰς τὴν Πρόθεσιν. Εἰς τὸ Διακονικὸν εὐρίσκεται ἕτερος ἀρράβδωτος κίων μικρότερος διαμέτρου. Εἰς τὸν νάρθηκα ἔχουν χρησιμοποιοθῆ, ὡς βάσεις διὰ δύο στύλους, δύο ἰωνίζοντα κιονόκρανα, φέροντα εἰς τὸ ἐπίθημα ἀνάγλυφον σταυρὸν. Ἐτερον στοιχεῖον, μαρτυροῦν τὴν ἀρχαιότητα τοῦ κτηρίου, εἶναι μέγας πώρινος σταυρὸς ἐντὸς τῆς τοιχοδομίας τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος, ἐπικεχρισμένος σήμερον, ὡς καὶ τὸ πλεῖστον τῆς τοιχοδομίας. Εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἐξωτερικῶς ἐναλλάσσεται ἀπλῆ λιθοδομὴ μετὰ ζωνῶν ἐκ πλίνθων. Μέγα πλίνθινον τόξον πλαισιώνει ἰσοῦσῆς τρίλοβον παράθυρον, ἐντετειχισμένον σήμερον. Οἱ δύο διαχωριστικοὶ κιονίσκοι τούτου φέρουν συμφυῆ κιονόκρανα μὲ λογοειδῆ φύλλα κατὰ τὰς ἄκμᾶς (Πί ν. 214 α).

Ἡ σημερινὴ ξυλινὴ ἐπίπεδος ὄροφῆ διακόπτεται καθ' ὄψος τὰς ἀξιολόγους τοιχογραφίας, αἱ ὁποῖαι καλύπτονται κατὰ τὸ μεγαλύτερον μέρος δι' ἀσβεστοχρισμάτων. Ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ πεσοῦ τοῦ Ἱεροῦ, ὑπὸ τὴν τοιχογραφίαν τοῦ Ἀγίου Πέτρου, διακρίνεται καὶ δεῦτερον παλαιότερον στῶμα τοιχογραφίας τῆς Θεοτόκου μετὰ τοῦ Χριστοῦ (Πί ν. 213 β).

4. Ναὸς Ἀγίου Νικολάου, παρὰ τὸ χωρίον Δομένικον Ἐλασσόνας

Μονόχωρος, ἐπιμήκης ναὸς, μετὰ τοιχογραφιῶν καὶ ξυλογλύπτου, ἐπιχρυσωμένον τέμπλον.

5. Ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος εἰς Ἀγιάν

Ἐπιμήκης μονόχωρος ναὸς ἔχων τοιχογραφίας τοῦ 17ου αἰ. καὶ ξυλόγλυπτον τέμπλον. Εἰς τὴν νοτιᾶν πλευρὰν αὐτοῦ εἶναι προσκεκολλημένον τὸ παρεκκλήσιον τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων μὲ τοιχογραφίας καλῆς τέχνης τοῦ ἔτους *AXNS'* (= 1656).

6. Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου εἰς Ἀγιάν

Τρίκλιτος βασιλική, κατάγραφος. Ἐπιγραφὴ ἄνωθεν τῆς νοτίας εἰσόδου ἀναφέρει ἔτος ἀνακαινίσεως τὸ 1749. Ἰσως αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ἀνατολι-

κοῦ τμήματος τοῦ νοτίου τοίχου παλαιότεραι τῆς χρονολογίας αὐτῆς.

Εἰς τὴν νοτιᾶν πλευρὰν τοῦ Ἱεροῦ εἶναι προσκεκολλημένον παρεκκλήσιον μὲ τοιχογραφίας τοῦ 1706.

Εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ναοῦ ἀνευρέθη παλαιοχριστιανικὸν γλυπτὸν ἐπίθημα (Πί ν. 214 γ).

7. Ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου εἰς Ἀγιάν

Τρίκλιτος βασιλικὴ μετρίων διαστάσεων. Χαρακτηριστικὴ ἡ κυματοειδὴς ἀπόληξις τῆς στέγης τῆς νοτίας πλευρᾶς, ἐξωτερικῶς (Πί ν. 214 δ).

Εἰς τὸ νέον τέμπλον τοῦ ναοῦ διασώζονται αἱ παλαιαὶ δεσποτικαὶ εἰκόνες καλῆς τέχνης, 16ου - 17ου αἰ., ἦτοι:

α) Ὁδηγήτρια, β) Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, γ) Σωτήρ, δ) Γέννησις, ε) Γέννησις.

Ἐπίσης, ἐσημειώθησαν πλεῖσται εἰκόνες τοῦ 18ου αἰ. ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ναοῦ ἀνευρέθη κορινθιάζον κιονόκρανον (Πί ν. 214 β).

8. Ναὸς Ἀγίου Ἀντωνίου εἰς Ἀγιάν

Τρίκλιτος βασιλική, ἄνευ ἐνδιαφέροντος.

9. Παρεκκλήσιον τοῦ Χριστοῦ («Κστός»), ἐναντι τοῦ ναοῦ Ἰωάννου Προδρόμου εἰς Ἀγιάν

Μονόχωρον ξυλόστεγον ναὸν μετὰ νάρθηκος, ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ οὐοῦ διατηρεῖται ἐνδιαφέρουσα τοιχογραφία τῆς Ἀναλήψεως.

Κατεγράφησαν τρεῖς εἰκόνες:

α) Ἰωάννου Προδρόμου (ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Προδρόμου), β) Ὁδηγήτρια, γ) τμήμα ἐκ τῆς Μεγάλης Δεήσεως τοῦ τέμπλου.

10. Παρεκκλήσιον τῆς Παναγίας εἰς Ἀγιάν, τὸ ἐπιλεγόμενον «στὸ κοινόβιο»

Μονόχωρον, μικρῶν διαστάσεων ναὸν μετὰ νάρθηκος, ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ οὐοῦ διατηρεῖται ἐπιχρυσωμένον τέμπλον. Κατεγράφησαν δύο εἰκόνες 18ου αἰ.

11. Μονὴ Παντελεήμονος εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἀγιάς (Πί ν. 214 ε)

Ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῆς Μονῆς, πλὴν τοῦ καθολικοῦ, διατηροῦνται εἰς κακὴν κατάστασιν ἡ ἀνατολικὴ καὶ νοτιὰ πτέρυξ τῶν κελλίων, πύργος κατὰ τὴν νοτιᾶν πλευρὰν μετὰ τοιχογραφημένου παρεκκλησίου εἰς τὸν ἄνω ὄροφον (ἡγουμενεῖον;) καὶ ἡ Τράπεζα τῆς Μονῆς εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν, μονόχωρος, ἐπιμήκης αἶθουσα, εἰς

την δυτική στενήν πλευράν τῆς ὁποίας ἀνοίγονται τρεῖς κόγχαι. Εἰς τὴν κεντρικὴν κόγχην εἰκονίζεται ἡ Βλαχερνίτισσα καὶ τρεῖς Ἱεράρχαι, εἰς τὰς πλαγίας δὲ ὁ Παντελεήμων καὶ εἰς διάκονος. Εἰς τὸν τοῖχον ἄνωθεν τῶν κογχῶν ὑπάρχουν αἱ παραστάσεις τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραάμ καὶ τοῦ Νιπτήρος. Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ὑπάρχει ἐνδιαφέρουσα παράστασις τῆς Δημιουργίας τοῦ Κόσμου, ἐπιγραφή δὲ ἄνωθεν τῆς εἰσόδου ἀναφέρει ὡς ἔτος ἀνιστορήσεως τὸ ζρκα (= 1613) (Πί ν. 215 α - β).

Τὸ καθολικὸν τιμᾶται εἰς μνήμην τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, φαίνεται, ὅμως, ὅτι παραλλήλως ἐτιμᾶτο καὶ ἡ μνήμη τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος, διότι καὶ αὐτὸ τὸ ὄνομα παρέμεινεν ἐν χρήσει. Ὁ ναὸς εἶναι σταυροειδῆς τετρακίονιος μετὰ τρούλλου καὶ φουρνικῶν κατὰ τὰς γωνίας, μετὰ πλαγίων χορῶν ἀθωντικοῦ τύπου καὶ νάρθηκος. Τὸ βῆμα καλύπτεται δι' ἡμικυλινδρικήν καμάραν καὶ τὰ παραβήματα διὰ δύο τρουλλίσκων. Ἡ τοιχοποιία παρουσιάζει ἐξωτερικῶς ἐπιμελετημένη λιθοδομήν, ἐναλλασσομένην πρὸς ζώνας πλίνθων. Ἐσωτερικῶς ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος διὰ τοιχογραφιῶν πολὺ μεταγενεστέρων τοῦ κτίσματος. Ἐπιγραφή ἄνωθεν τῆς δυτικῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ ἀναφέρει, ὅτι ὁ ναὸς ἀνιστορήθη . . . . . ὑπὸ Γαβριὴλ μοναχοῦ . . . . . ἔτος αφκα (= 1721), πιθανῶς ὅμως ἀναφέρεται μόνον εἰς τμῆμα τῶν τοιχογραφιῶν, αἱ λοιπαὶ ἴσως παλαιότεραι.

12. Ναῶδιον Ἁγίου Ἀθανασίου, εἰς θέσιν « Τσακνέϊκα » Βαθυρέματος περιοχῆς Ἀγιάς

Μονόχωρον, ἐπιμήκης, ξυλόστεγον κτήριο, καταλαμβάνον τὴν μίαν πλευράν τετραγώνου περιβόλου μοναστηριακοῦ προφανῶς συγκροτήματος, ἀναφερομένου κατὰ τὴν παράδοσιν ὡς μετοχίου τῆς Μονῆς τοῦ Προδρόμου χωρίου Ἀνατολή, χρησιμεύοντος δὲ νῦν ὡς ἐγκατάστασις ποιμενικῆς οἰκογενείας.

Ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου καὶ πιθανὸν ὑπὸ τὰ ἐπιχρίσματα τῶν λοιπῶν τοίχων, διατηροῦνται τοιχογραφίαι. Τέμπλον ξυλόγλυπτον, ἀπομιμούμενον εἰς τὸ ἄνω τμῆμα ἐνθετον διακόσμησιν ἐλεφαντοστοῦ.

Πλὴν τῆς ἐπὶ τοῦ τέμπλου Μεγάλης Δεήσεως, κατεγράφησαν ἕξ εἰκόνες, πολὺ καλῆς τέχνης :

α) Ὁδηγήτρια, β) Σωτήρ, γ) τρεῖς Ἱεράρχαι, δ) εἰκὼν Σωτήρος, ε - ς') εἰκόνες Ἁγίου Ἀθανασίου.

13. Μονὴ Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, παρὰ τὸ χωρίον Μεγαλόβρυσον Ἀγιάς

Ἐκ τοῦ συγκροτήματος τῆς μονῆς διασώζονται εἰς κακὴν κατάστασιν τὰ κελλία καὶ λοιπὰ προσ-

κτίσματα αὐτῆς κατὰ τὴν νοτίαν, δυτικὴν καὶ βόρειον πλευράν τοῦ περιβόλου, τοῦ ὁποίου τὴν ἀνατολικὴν πλευράν καταλαμβάνει τὸ καθολικὸν (Πί ν. 216 α - β), τρίκλιτος βασιλικὴ μετὰ πεσσοστοιχιῶν καὶ ὑπερυψωμένου τοῦ μεσαίου κλίτους. Ἡ ξυλίνη ἐπίπεδος ὀροφὴ ἔχει προστεθῆ μεταγενέστερον. Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος (Πί ν. 216 γ). Ἐπιγραφή ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου ἀναφέρει : ἀνηγέρθη καὶ ἀνιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς τῆς πανπερευλογημένης ἐνδόξου Δεσπίνης ἡμῶν ΘΚΥ καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας . . . . . ἐν ἔτει, ΖΡΜζ' (= 1639). Πλὴν τοῦ ξυλογλύπτου τέμπλου, ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ Βήματος φυλάσσονται τεμάχια παλαιότερου ξυλογλύπτου τέμπλου, δύο δὲ μεγάλα βημόθυρα εἶναι τοποθετημένα εἰς τὴν δυτικὴν εἰσοδὸν τοῦ ναοῦ μετὰ χρονολογίαν ζρΝΓ' (= 1645) καὶ ἄνωθεν τούτου τμῆμα Μεγάλης Δεήσεως.

14. Μονὴ Ἁγίου Ἀθανασίου, παρὰ τὸ χωρίον Μεγαλόβρυσον Ἀγιάς

Πλὴν τῶν ἐρειπωθέντων κελλίων, ὁ ναὸς ἐπανακτισθεὶς δὲν παρουσιάζει ἐνδιαφέρον, πλὴν τμήματος τοιχογραφιῶν ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου καὶ τινῶν εἰκόνων ἐν τῷ Ἱερῷ, ἐξ ὧν μία τοῦ ἔτους αχξθ (= 1669).

15. Μονὴ Παντελεήμονος, παρὰ τὸ χωρίον Ἀνατολὴ Ἀγιάς

Ναὸς σταυροειδῆς, δικίονιος μετὰ τρούλλου καὶ πλαγίων χορῶν ἀθωντικοῦ τύπου. Τὸ δυτικῶς τῶν κίωνων τμῆμα καλύπτεται διὰ χαμηλοῦ θόλου (φουρνικοῦ), προβαλλομένου ἐξωτερικῶς ὡς τυφλοῦ κώνου εἰς τὴν δίρριχτον πλακοσκεπῆ στέγην (Πί ν. 217 α - β). Ὁ ναὸς φέρει τοιχογραφίας τοῦ 1641, ὡς ἀναφέρει ἐπιγραφή ἄνωθεν τῆς δυτικῆς θύρας. Χαρακτηριστικὸν εἶναι τὸ καρδιόσχημον ἐγκόλλιον τῆς Βλαχερνίτισσης εἰς τὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ (Πί ν. 218 α - β, 219 α - β). Τμήματα τοῦ ξυλογλύπτου τέμπλου καὶ ὁ χορὸς ἔχουν ἀφαιρεθῆ ἐκ τοῦ ναοῦ.

Δυτικῶς τοῦ ναοῦ ὑπάρχει τετράγωνον οἶκημα, προφανῶς κατοικία τῶν μοναχῶν παλαιότερον.

16. Μονὴ Ἰωάννου Προδρόμου, πλησίον χωρίου Ἀνατολὴ Ἀγιάς

Ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς, πλὴν τοῦ καθολικοῦ, ὑπάρχουν εἰς ἐρειπιώδη κατάστασιν κελλία, φοῦρνος καὶ λοιπὰ προσκτίσματα (Πί ν. 220 α - β). Τὸ καθολικὸν εἶναι μονόχωρος ἐπιμήκης ναὸς, στεγαζόμενος διὰ καμάρας εἰς τὸ κεντρικὸν τμῆμα καὶ διὰ ξυλίνης ἐπιπέδου ὀροφῆς εἰς τὰ πλάγια. Εἰς τὸ δυτικὸν τμῆμα, ὑπερῶν - γυναι-

κωνίτης. Αί πλείσται τῶν τοιχογραφιῶν του καλύπτονται διὰ νέων ἐπιχρισμάτων, πλὴν τοῦ Ἱεροῦ.

17. Ναὸς Ἁγίου Ἀθανασίου, Ἀνατολῆς Ἀγιάς

Μονόχωρος, ἐπιμήκης ναὸς καλυπτόμενος διὰ δικλινοῦς στέγης, εἰς ἐρειπιώδη σχεδὸν κατάστασιν. Αἱ πλείσται τῶν τοιχογραφιῶν καλύπτονται διὰ νέων ἐπιχρισμάτων. Ἀκάλυπτοι παραμένουν αἱ ἐνδιαφέρουσαι παραστάσεις τῆς Κοιμήσεως τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου καὶ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καὶ αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Ἐπιγραφή ἀναφέρει ὡς ἔτος ἀνεγέρσεως καὶ ἀνιστορήσεως τὸ 1553.

18. Παρεκκλήσιον Ἁγίου Χαραλάμπους, Μεταξοχωρίου Ἀγιάς

Τετράγωνον παρεκκλήσιον, εὐρισκόμενον δυτικῶς τῆς νέας ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ συνδεδεμένον πιθανῶς ὡς ἐξωνάρθηξ μετὰ τῆς παλαιᾶς, μὴ σωζομένης, ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ἐκ τοῦ ἡρειπωμένου παρεκκλησίου διατηροῦνται ὁ βόρειος καὶ ἀνατολικὸς τοῖχος, ἐπὶ τῶν ὁποίων ὑπάρχει λίαν ἐνδιαφέρουσα παράστασις τῆς Δευτέρας Παρουσίας.

19. Παρεκκλήσιον Παναγίας (;) Μεταξοχωρίου Ἀγιάς

Μικρὸν μονόχωρον τοιχογραφημένον ναῦδριον παρὰ τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους.

20. Μονὴ τῶν Εἰσοδίων τῆς Παναγίας, Μεταξοχωρίου Ἀγιάς

Ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς διατηροῦνται εἰς ἐρειπιώδη κατάστασιν τὰ κελλία καὶ λοιποὶ βοηθητικοὶ χώροι. Τὸ καθολικὸν εἶναι τρίκλιτος βασιλικὴ μὲ ξυλίνην ἐπίπεδον πεποικιλμένην ὀροφήν. Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν ὑπάρχει ὑπερφῶν-γυναικωνίτης. Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ χρονολογοῦνται ἀπὸ τοῦ 1797, τὸ δὲ ξυλόγλυπτον τέμπλον τοῦ ἔτους 1794 ἀναφέρει τοὺς τεχνίτας *τρυποξέλληδες . . . . . Κωνσταντὶς καὶ Δημήτρις Τριποξέλληδες . . . . . ἐκ Νιβόλιανης* (= Μεγαλόβρυσον Ἀγιάς). Ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ φυλάσσονται τμήματα τοῦ ξυλογλύπτου τέμπλου τῆς παλαιᾶς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου, τοῦ ἔτους 1646.

21. Παρεκκλήσιον Ἁγίων Ἀναργύρων, Μεταξοχωρίου Ἀγιάς, δυτικῶς τοῦ ναοῦ Προφήτου Ἡλίας

Μικρὸν κτίσμα, διασῶζον εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους ἀξιολόγους τοιχογραφίας, ἦτοι ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (Δευτέραν Παρουσίαν), ἐπὶ τοῦ βορείου (Ἀκάθιστον Ὑμνον) καὶ ἐπὶ τοῦ δυ-

τικοῦ τοίχου τοῦ πρὸς βορρᾶν ἀνοικτοῦ ὑποστύλου ἐξωνάρθηκος (Πί ν. 221 α).

22. Ναὸς Προφήτου Ἡλίας, Μεταξοχωρίου Ἀγιάς

Ἀνακαινισθεὶς, ἀνευ ἐνδιαφέροντος, πλὴν τμήματος τοῦ παλαιοῦ ξυλογλύπτου τέμπλου.

23. Ναὸς Ἁγίου Γεωργίου, Μεταξοχωρίου Ἀγιάς

Τρίκλιτος βασιλικὴ *ἀνακαινισθεῖσα* καὶ τοιχογραφηθεῖσα τὸ 1834 - 186 . . . Ἐνδιαφέρον τὸ παλαιὸν ξυλόγλυπτον ἐπιχρυσωμένον τέμπλον τοῦ 1663, ὡς ἀναφέρει ἐπιγραφή, τὴν ὁποίαν κρατεῖ ὁ Ἅγιος Γεώργιος ἐπὶ εἰκονιδίου τοῦ τέμπλου.

24. Μονὴ Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος, Κρατιᾶς Πυργετοῦ

Πλὴν τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς διατηροῦνται ἡ βόρειος καὶ δυτικὴ πτέρυξ τῶν κελλίων καὶ τὸ ἡγουμενεῖον κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν τοῦ περιβόλου. Τὸ καθολικὸν εἶναι ναὸς τετρακίοντος μετὰ τρούλλου καὶ πλαγίων χορῶν ἀθωνικοῦ τύπου. Πλάξ μὲ ἀνάγλυφον σταυρὸν ἄνωθεν τῆς βορείου εἰσοδοῦ ἀναφέρει χρονολογίαν 1868. Κατεγράφησαν, πλὴν τοῦ ξυλογλύπτου βημοθύρου εἰς τὸ σύγχρονον τέμπλον, αἱ εἰκόνες :

α) Ὁδηγήτρια πλαισιουμένη ὑπὸ ἐγκολπίων τῶν προπατόρων αὐτῆς, β) Μεταμόρφωσις, γ) Παντοκράτωρ, τὸ 1782, δ) Ἅγιος Ἀθανάσιος, ε) Μεταμόρφωσις.

25. Ναὸς Ἁγίου Ἀθανασίου, Αἰγάνης

Ναῦδριον μονόχωρον, ἐπιμήκης. Ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ Βήματος διατηροῦνται τοιχογραφίαι τῆς Πλατυτέρας (ἐπιζωγραφημένης) καὶ Ἱεραρχῶν εἰς τὴν ἀψίδα, τῆς Ἀγίας Τριάδος ἄνωθεν τῆς ἀψίδος, τῆς Ἄκρας Ταπεινώσεως εἰς τὴν Πρόθεσιν, τοῦ ὄραματος τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας εἰς τὸν βόρειον τοῖχον καὶ ἄνωθεν αὐτῆς τῆς Λειτουργίας τῶν Ἀγγέλων, συνεχιζομένης καὶ ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου.

Γ'. ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

1. Μονὴ Βουτομᾶ

Τὸ καθολικὸν, τιμώμενον ἐπ' ὀνόματι τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, εἶναι τρίκλιτος βασιλικὴ μὲ ὑπερυψωμένον τὸ μεσαῖον κλίτος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἀνοίγονται φεγγίται. Ἐπιγραφή ἄνωθεν τῆς βορείου εἰσοδοῦ ἀναφέρει ἔτος ἀνιδρύσεως καὶ ἀνιστορήσεως τοῦ ναοῦ τὸ 1600. Ἡ νεωτέρα, ξυλίνη, ἐπίπεδος ὀροφή διακόπτει καθ' ὕψος τὰς τοιχο-

γραφίας. Ἐπί τοῦ βορείου καὶ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ ἐξωτερικῶς ὑπάρχουν ἐπίσης τοιχογραφίαι (Πί ν. 220 γ, 221 β).

Δυτικῶς τοῦ καθολικοῦ εὐρίσκεται ἕτερον παρεκκλήσιον, τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Τετράγωνος μονόχωρος ναός, μικρῶν διαστάσεων, στεγαζόμενος διὰ χαμηλοῦ θόλου (φουρνικοῦ), ἐδραζομένου διὰ σφαιρικῶν τριγῶνων ἐπὶ τῶν τεσσάρων τοίχων τοῦ ναοῦ, κατάγραφος διὰ τοιχογραφιῶν. Ἐπιγραφή ἀνωθεν τῆς δυτικῆς εἰσόδου ἀναφέρει: *ἀνηγέρθη καὶ ἀνιστορήθη τὸ παρὸν προπύλαιον τῆς σεβασμίας . . . . . μητροπολίτου Λαρίσης Κυροῦ Ναοφάντου διὰ χειρὸς Νεκταρίου μοναχοῦ ἐν ἔτει 1559.*

2. Ναός Ἁγίου Γεωργίου, Ὁξυνείας Καλαμπάκας

Ἐπιμήκης ναός, ἀποτελούμενος ἐκ δύο συνεχόμενων τετραγώνων χώρων, οἱ ὅποιοι στεγάζονται διὰ τρουλλῶν, ἐδραζομένων διὰ σφαιρικῶν τριγῶνων ἐπὶ τῶν πλαγιῶν τοίχων. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων χώρων μεσολαβεῖ τμήμα, καλυπτόμενον ὑπὸ ἡμικυκλικῆς καμάρας. Διὰ καμάρας στεγάζεται ἐπίσης τὸ Ἱερὸν Βῆμα πρὸς ἀνατολάς καὶ νόρθης δυτικῶς τοῦ ὅλου συγκροτήματος. Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ ἔχει προστεθῆ ὀρθογώνιος γυναικωνίτης, στεγαζόμενος διὰ δικλινοῦς στέγης καὶ ἐπικοινωνῶν μετὰ τοῦ κυρίως ναοῦ διὰ χαμηλῆς θυρίδος.

Ὁ ναός εἶναι πλήρης τοιχογραφιῶν. Τοιχογραφίαι ὑπάρχουν, ἐπίσης, ἐπὶ τοῦ νοτίου τοίχου ἐξωτερικῶς, ὑπὸ τὸ ἀνοικτὸν προστώον καὶ εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῆς νοτίας πλευρᾶς.

Ἄνωθεν τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ, ἐσωτερικῶς, ἐπιγραφή: *ἀνιστορήθη καὶ ἐκαλοπίσθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος οὗτος ναός/τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτηρος Γεωργίου ἀρχιερατεύοντος τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου Σταγῶν Κυρίου Παρθενίου καὶ ἐπιτροπεύοντος Διμητρίου ἱερέως/ἐφημερεύοντος Ἰωάννου ἱερέως, Νικολάου ἱερέως, Νικολάου ἱερέως; Νικολάου ἱερέως Ρίζου ἱερέως Γεοργίου ἱερέως καὶ διὰ χειρὸς Κωνσταντίνου καὶ Μιχαῆλ Μιχαῆλ καὶ Ἰωάννη ἐκ χόρας Χιονάδες/. ἐν ἔτισο τριῶν 1779 μαῖου 4.*

Πλὴν τῶν σειρῶν τῶν εἰκόνων τῶν Μεγάλων Ἑορτῶν καὶ τῆς Μεγάλης Δεήσεως ἐπὶ τοῦ ξυλλογλοῦπτου τέμπλου, τοῦ ὁποίου τὰ βημόθυρα εὐρίσκονται εἰς τὸ νότιον παρεκκλήσιον, κατεγράφησαν ξυλλογλοῦπτος δεσποτικὸς θρόνος, ἀναλόγιον μὲ ἐνθετον διακόσμησιν ἐκ μαργάρου καὶ 19 εἰκόνες (Πί ν. 220 ε, 222 α) :

α) Ὁδηγήτρια, β) Ἅγιος Νικόλαος, γ) Παντοκράτωρ, δ) Ἰωάννης Πρόδρομος, ε) Ἅγιος Γεώργιος, ς) εἰκὼν Ὁδηγητρίας μετὰ τῶν Ἁγίων Κηρύκου καὶ Ἀθανασίου καὶ σειρᾶς Ἁγίων, ζ) Εἰς

Ἄδην Κάθοδος, η) Μεγάλη Δέησις, τοῦ 1817, θ - ιζ) εἰκονίδια ἐκ τοῦ παλαιοῦ χοροῦ τῆς ἐκκλησίας, ιη) Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, ιθ) εἰκὼν Ἁγίας Τριάδος.

3. Μονὴ Σταγιάδων, Καλαμπάκας

Ἐντὸς τοῦ ὀρθογωνίου περιβόλου διατηροῦνται πλὴν τοῦ καθολικοῦ, τὸ ἰσόγειον τῆς νοτίας πτέρυγος τῶν κελλίων, περιλαμβάνον Τράπεζαν ὀρθογώνιον, σχηματίζουσαν κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν ἡμικυκλικὴν κόγχην, καὶ τὸ μαγειρεῖον κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν τοῦ περιβόλου (Πί ν. 220 δ). Εἶναι κτήριον ὀρθογώνιον, μεγάλων διαστάσεων, στεγαζόμενον δι' ὑψηλοῦ ἡμισφαιρικοῦ θόλου, εἰς τὸ κέντρον τοῦ ὁποίου ὑψώνεται ὑψηλὸς τρουλλὸς διάτρητος δι' ὀκτὰ παραθύρων, δίκην ὀπαίου. Τὴν βάσιν τοῦ θόλου, εἰς τὸ ὕψος τῶν σφαιρικῶν τριγῶνων, συζευγνύουν διασταυρούμενοι ξύλινοι ἔλκυστήρες. Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς, τιμώμενον εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως τῆς Παναγίας, εἶναι σταυροειδῆς δικιόνιος μετὰ τρουλλοῦ ναοῦ, κατάγραφος διὰ τοιχογραφιῶν.

4. Ναός Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, Σταγιάδων Καλαμπάκας

Μονόχωρος ἐπιμήκης ναός μετὰ τοιχογραφιῶν.

5. Ναός Ἁγίου Νικολάου, Κακοπλευρίου Καλαμπάκας

Σταυροειδῆς, τετρακιόνιος μετὰ τρουλλοῦ ναός μετὰ νόρθης, ἀνεγερθεὶς τὸ 1703. Ἄνωθεν τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ κυρίως ναοῦ πρὸς τὸν νόρθηκα ἐπιγραφή: *Ἰστορήθη ὁ θεῖος οὗτος καὶ ἱερός ναός ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικολάου ἐπισκόπου Μύρων τῆς Λυκίας τοῦ θαυματουργοῦ, ἀρχιερατεύοντος τοῦ θεοφιλεστάτου καὶ λογιωτάτου ἐπισκόπου Σταγῶν Κυρίου Παΐσιου διὰ συνδρομῆς καὶ ἐπιτρόπου Δημητρίου ἱερέως . . . . . Ἰστορήθη δὲ διὰ χειρὸς Μιχαῆλ καὶ Γεωργίου ἐν ἔτει αωΓ' Ἰουλίου 4.*

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νόρθης εἶναι τοῦ 1820. Ἐντὸς τοῦ ναοῦ ἐσημειώθησαν ξυλλογλοῦπτος ἄμβων, δεσποτικὸς θρόνος καὶ κιβώριον τῆς Ἁγίας Τραπέζης.

Δ'. ΝΟΜΟΣ ΚΑΡΑΙΤΗΣ

1. Μονὴ Κορώνης¹⁴

Εἰς τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς κατεγράφησαν, πλὴν τῶν ἐπὶ τοῦ ξυλλογλοῦπτου τέμπλου 15 εἰκό-

14. Ἰεζεκιήλ Θεσσαλιώτιδος καὶ Φαναριοφρασάλων, Αἱ Μοναὶ τῆς Πίνδου, « Θεολογία », τ. 6 - 7 (1928 - 1929). Ἄ. Ὀρλάνδου, Σταχυολογήματα ἐκ Μονῶν τῆς Πίνδου, ΑΒΜΕ, τ. Ε' (1939 - 1940), σ. 167 - 180. Τοῦ αὐτοῦ, ΕΕΒΣ, τ. ΙΕ', σ. 405 - 416.

ων τῆς Μεγάλης Δεήσεως καὶ 13 εικόνων ἐκ τῶν Μεγάλων Ἑορτῶν, 28 εἰκόνες καὶ λοιπὰ κειμήλια :

α) Εἰκὼν Παντοκράτορος, β) εἰκὼν τῆς Θεοτόκου Παμμακαρίστου (Π ἰ ν. 222 β), γ) Γέννησις τῆς Θεοτόκου, δ) Ἀπόστολος Πέτρος, ε) Ἅγιος Γεώργιος, ς') Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ζ) Ἀπόστολος Παῦλος, η) Ἅγιος Δημήτριος ὁ Μυροβλήτης, θ - ι) δύο εἰκόνες Χριστοῦ - Μεγάλου Ἀρχιερέως μετὰ τῶν Ἁγίων Πάντων, ια) εἰκὼν Ἐλεούσης, φέρουσα ἀργυροῦν « ὑποκάμισον », ιβ) Ἅγιος Μηνᾶς, τοῦ 1628, ιγ) Ἅγιος Νικόλαος, ιδ) εἰκὼν Ἐλεούσης, φέρουσα « ὑποκάμισον », ιε) Γενέσιον τῆς Θεοτόκου, ις') Σύλληψις Ἁγίας Ἄννης (ἐπὶ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς χρονολογία ἀπὸ Ἀδάμ ζ'ιδ' = 1506), ιζ) Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, ιη) Γέννησις Χριστοῦ, ιθ) εἰκὼν Δευτέρας Παρουσίας, ἔτους ζ'ρμβ = 1634, κ) Εὐαγγέλιον με ἀργυρᾶν ἐπένδυσιν, ἐκδόσεως Βενετίας 1852, κα) τουρκικὸν χειρόγραφον (φερμάνι ;), κβ - κγ) δύο λειψανοθήκαι με παράστασιν τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου Σεραφεῖμ, κδ) Εὐαγγέλιον, ἐκδόσεως Βενετίας, τοῦ 1851, κε) ξυλόγλυπτος σταυρός, τοῦ 1664, κς') χειρόγραφον ἔτους, ζ'να (= 1543) *μηνὶ Φεβρουαρίῳ κε*, κζ - κη) δύο ξυλόγλυπτα προσκυνητάρια.

Ἐνδιαφέρον εἶναι καὶ τὸ ξυλόγλυπτον τέμπλον τοῦ βορείου παρεκκλησίου τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, φέρον δύο σειρὰς εἰκόνων.

Εἰς τὸ ὑπερῶν τοῦ δυτικοῦ προστώφου εὐρίσκονται ἐντετειχισμένα δύο τεμάχια ἐκ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, με διακόσμησιν ρόμβων καὶ πλέγματος (Π ἰ ν. 223 α).

2. Μονὴ τῆς Πέτρας¹⁶

Εἰς τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς κατεγράφησαν, πλὴν τοῦ ξυλογλύπτου τέμπλου, ξυλόγλυπτος χορός, τέσσαρα προσκυνητάρια, δύο ὀρειχάλκιναι κανδεῖλαι, ὀρειχάλκινον πολυκάνδηλον, καὶ ὀκτὼ εἰκόνες, ἦτοι :

α) Ὁδηγήτρια, β) Σωτήρ, γ) Ἰωάννης Πρόδρομος, δ) Ἅγιος Γεώργιος, ε) Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, ς') Ἅγιος Δημήτριος, ζ) Ἐλεούσα, η) Μέγας Ἀρχιερεὺς.

Ἔτεροι δὲ ἕξ εἰκόνες εἰς τὸ παρεκκλήσιον τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος :

θ) Ὁδηγήτρια ἔνθρονος, ι) Παντοκράτωρ, ια) Ἰωάννης Πρόδρομος, ιβ) Μεταμόρφωσις, ιγ - ιδ) δύο ζεύγη βημοθύρων.

3. Μονὴ Ἁγίου Γεωργίου¹⁶, ἡ λεγομένη « τοῦ Καραϊσκάκη », παρὰ τὸ Μουζάκι

Εἰς τὸ καθολικὸν, ὡς καὶ εἰς κελλίον τῆς μονῆς, κατεγράφησαν, πλὴν τῶν ἐπὶ τοῦ ξυλογλύπτου τέμπλου εἰκόνων τῆς Μεγάλης Δεήσεως καὶ τῶν Μεγάλων Ἑορτῶν, δεκατέσσαρες εἰκόνες :

α) Ὁδηγήτρια, β) Σωτήρ, γ) Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, δ) Ἅγιος Γεώργιος, ε) Δέσις τῶν Ἀποστόλων καὶ ἄνωθεν αὐτῆς ὁ Εὐαγγελισμὸς καὶ ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ, ς') Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ζ - η) δύο εἰκόνες τῆς Θεοτόκου, φέρουσαι ἀργυρᾶς ἐπένδυσεις, θ) βημόθυρον με παράστασιν Εὐαγγελισμοῦ, ι) Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ, ια) ὀρθογώνιος μεταλλίνη σφραγὶς Ἁγίου Γρηγορίου Νύσσης, ιβ) Μέγας Ἀρχιερεὺς - Δέσις καὶ τρεῖς Ἅγιοι, ιγ) Παντοκράτωρ, ιδ) τρίπτυχον με Δέσιν καὶ Ἁγίους.

4. Μονὴ Ἁγίας Τριάδος, Δρακότρυπας¹⁷

Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς εἶναι σταυροειδῆς τετρακίονιος ναὸς μετὰ τρούλλου καὶ δύο πλαγίων χορῶν ἄθωνικοῦ τύπου (Π ἰ ν. 223 β). Φέρει τοιχογραφίας τοῦ 1758, ὡς ἀναφέρει ἐπιγραφή ἄνωθεν τῆς δυτικῆς θύρας εἰσόδου τοῦ νάρθηκος.

Αἱ πτέρυγες τῶν κελλίων εὐρίσκονται εἰς ἐρειπίωδη κατάστασιν. Πλὴν τῶν ἐπὶ τοῦ ξυλογλύπτου τέμπλου εἰκόνων, ἐντὸς τοῦ ναοῦ ἐσημειώθησαν : προσκυνητάριον με ἔνθετον διακόσμησιν ἐκ μαργάρου, ἔτερον προσκυνητάριον, κάθισμα καὶ τέσσαρα ἀναλόγια με ἔνθετον διακόσμησιν ἐκ μαργάρου.

5. Μονὴ Σπηλιᾶς, ἐπὶ τῶν Ἀγραφῶν¹⁸

Τὸ καθολικὸν, τιμώμενον ἐπ' ὀνόματι τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, εἶναι ἐγγεγραμμένος σταυροειδῆς τετρακίονιος ναὸς μετὰ τρούλλου καὶ πλαγίων χορῶν ἄθωνικοῦ τύπου. Ὁ δυτικὸς τοῦ τετρακίονιου ἐσωνάρθηξ στεγάζεται διὰ χαμηλοῦ θόλου (φουρνικοῦ) καὶ δύο ἡμικυλινδρικών καμαρῶν. Ὁ μεταγενέστερος ἐξωνάρθηξ στεγάζεται διὰ χαμηλοῦ θόλου (φουρνικοῦ) καὶ καμάρας. Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος, ὡς καὶ ὁ δυτικὸς τοῖχος αὐτοῦ, ἐξωτερικῶς. Ἡ ἀναφερομένη ὑπὸ τοῦ Ἱεζεκιήλ κτητορικῆ ἐπιγραφῆ δὲν ἀνευρέθη. Τὸ τέμπλον ξυλόγλυπτον, εἰς ἔξεργον ἀνάγλυφον ἐπὶ ἐρυθροῦ βάθους (τοῦ ἔτους *αποθ* = 1779).

Εἰς τὴν νοτιανὰ πλευρὰν τοῦ ναοῦ ὑπάρχει παρεκκλήσιον, τιμώμενον εἰς μνήμην τῆς Κοιμήσεως

16. Ἱεζεκιήλ, ἔ.ἀ. σ. 169. Ἄ. Ὁρλάνδου, ABME, ἔ.ἀ. σ. 184 - 191.

17. Ἱεζεκιήλ, ἔ.ἀ. σ. 159 - 161.

18. Ἱεζεκιήλ ἔ.ἀ. σ. 161 κ.ε.

15. Ἱεζεκιήλ, ἔ.ἀ. σ. 182, καὶ Ἄ. Ὁρλάνδου, ABME ἔ.ἀ. σ. 180 - 184.

της Θεοτόκου, προφανώς ἀρχαιότερον τοῦ καθολικοῦ. Εἶναι μικρὸς τρίκογχος ναὸς, στεγαζόμενος δι' ἐγκαρσίας ἡμικυλινδρικής καμάρας. Διατηρεῖ πολλά τμήματα τῶν τοιχογραφιῶν του.

Κατεγράφησαν, πλὴν τῶν ἐπὶ τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς εἰκόνων ἐκ τῆς Μεγάλης Δεήσεως καὶ τῶν Μεγάλων Ἑορτῶν, μία λειψανοθήκη τοῦ 1778 καὶ ἑπτὰ εἰκόνες :

α) Παναγία « Ρόδον τὸ Ἀμάραντον », β) Ζωοδόχος Πηγῆ, γ) Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, δ) Μέγας Ἀρχιερεὺς, ε) Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ἐπὶ τῆς ὀπισθίας πλευρᾶς τῆς ὁποίας ἀναγράφεται : *ἐτελειώθη ἀπὸ ΑΔΑΜ ζCMA ἀπὸ Χριστοῦ ΑΨΛC* (= 1736), ς) Ἁγία Τριάς, ζ) Ἁγιος Γεώργιος — Ἁγιος Παντελεήμων.

6. Μονὴ Ρεντίνης¹⁹ (Πί ν. 223 γ, 224 α)

Πλὴν τῶν ἐπὶ τῶν ξυλογλύπτων τέμπλων τοῦ καθολικοῦ καὶ τῶν τριῶν παρεκκλησίων εὑρισκομένων εἰκόνων, εἰς τὴν μονὴν κατεγράφησαν αἱ ἀκόλουθοι εἰκόνες καὶ λοιπὰ ἐκκλησιαστικὰ σκευῆ, ἐντὸς τοῦ ἡγουμενείου :

α) Τρίπτυχον μὲ παραστάσεις Πεντηκοστῆς, Ὑπαπαντῆς, Μεταμορφώσεως, Ἀναλήψεως, Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐπὶ τοῦ μεσαίου φύλλου καὶ τῶν Εἰσοδιῶν, τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, τῆς Κοίμησεως τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν Ἁγίων Ἀντωνίου, Ἀνδρέου, Παρασκευῆς, Εὐθυμίου, Ἀθανασίου, Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης ἐπὶ τῶν πλαγίων φύλλων, β) Ὁδηγήτρια, γ) Ἁγία Αἰκατερίνη, δ) Ἁγιος Νικόλαος, ε) Διονύσιος ὁ Ὀλύμπου, ς) Δέησις — Ἀποτομὴ Ἰωάννου κάτω, ζ) Ἁγιοὶ Νικόλαος, Ἀθανάσιος, Κύριλλος, η) Παναγία Γλυκοφιλοῦσα, εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ καθολικοῦ, θ) Ὑπαπαντή, ι) Βασιλόφωρος, ια) Ἐνθρονος Ὁδηγήτρια, ιβ) Γέννησις Παναγίας ἐπὶ τοῦ τέμπλου, ιγ) Ὁδηγήτρια, ιδ) Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, ιε) Παντοκράτωρ, ις) Ἁγιος Δημήτριος, ιζ) Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος κρατῶν φυλλοφόρον σταυρόν, ιη) Ἁγιος Γεώργιος, ιθ) Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, κ) Ὁδηγήτρια, εἰς τὸ παρεκκλήσιον Πέτρου καὶ Παύλου, κα) Ἀσπασμὸς Πέτρου καὶ Παύλου καὶ Ἁγιος Νικόλαος, κβ) Γέννησις Χριστοῦ, κγ) Γενέθλιον Θεοτόκου, εἰς τὸ παρεκκλήσιον Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, κδ) Εὐαγγελισμὸς καὶ, κάτω, Ὁδηγήτρια, κε) Παντοκράτωρ, κς) Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος.

Ἐσημειώθησαν, ἐπίσης, ἐρμάριον καὶ τρία προσκνητάρια μὲ ἔνθετον διακόσμησιν ἐκ μαργάρου.

7. Ναὸς Ἁγίου Γεωργίου, Ρεντίνης

Μονόχωρος, ἐπιμήκης ναὸς μετὰ πλαγίων χορῶν. Εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον σχηματίζεται ξυλόλιον ὑπερφῶν - γυναικωνίτης. Ὅροφὴ ξυλίνη ἐπίπεδος, σχηματίζουσα διὰ λεπτῶν πηχέων φανώματα, λιαν ἐνδιαφέρουσα, τοῦ 1789. Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος, φέρων διακόσμησιν τοῦ ἔτους 1719, συμφάνως πρὸς τὴν ἐπιγραφὴν ἄνωθεν τῆς νοτίας εἰσοδοῦ : *ἀνιστορήθη ὁ θεὸς καὶ πάνσεπτος ναὸς τοῦ ἁγίου ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου τοῦ τροπαιοφόρου διὰ συνδρομῆς καὶ ἐξόδου τῶν τιμωτάτων ἀρχόντων καὶ κληρικῶν τῆς πολιτείας Ρεντίνης ἀρχερατεῦντος Ζωσιμᾶ, προεστεῦντος δὲ τοῦ τιμωτάτου Κου Κου Κωνσταντίνου. Ἐτελειώθη δὲ διὰ χειρὸς ἐμοῦ Σεραφεῖμ ἱερομονάχου ἐκ Χίου καὶ Δημητρίου Ἀναγνώστου ἐκ Μετσόβου ΑΨΙΘ τοῦ 1796*. Τινὲς τούτων παρουσιάζουν εἰκονογραφικὸν ἐνδιαφέρον, ὡς ἡ βρεφοκτονία, εἰς τὸν βόρειον χορὸν, ἡ ἐπιστροφή τῶν ἀργυριῶν ὑπὸ τοῦ Ἰούδα πρὸς τοὺς ἀρχιερεῖς, αἱ σκηναὶ ἐκ τῆς φυλακίσεως καὶ ἀποτομῆς τῆς κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου, κλπ. Τέμπλον ξυλόγλυπτον, ὁμοίας δὲ τέχνης, εἶναι τὸ πεντάτρουλλον ξυλόγλυπτον κιβώριον τῆς Τραπέζης καὶ ὁ δεσποτικὸς θρόνος. Εἰς τὸν νότιον τοῖχον τοῦ ναοῦ, ἐξωτερικῶς, εἶναι προσκεκολλημένον τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, φέρον τοιχογραφίας τοῦ ἔτους 1662, ἀρχαιότερας δηλαδὴ τῶν τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἐκ τῶν εἰκόνων τοῦ ξυλογλύπτου τέμπλου τοῦ παρεκκλησίου αἱ πλέον ἐνδιαφέρουσαι εἶναι :

α) Ἐπιμήκης καθ' ὄψος εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ β) εἰκὼν ρωσικῆς τέχνης.

Εἰς τὸν ναὸν κατεγράφησαν, πλὴν τῶν ἐπὶ τοῦ τέμπλου εἰκόνων ἐκ τῶν Μεγάλων Ἑορτῶν, 26 εἰκόνες, ὡς καὶ λοιπὰ κειμήλια :

γ) Δευτέρα Παρουσία, δ) Δέησις — Κωνσταντίνος καὶ Ἑλένη, ε) Ἁγιος Ἰγνάτιος, ς) Ἁγία Παρασκευὴ ἐντὸς ὠσειδοῦς πλαισίου, ζ) Μεγάλῃ Δέησις καὶ Ἁγιοὶ, η) Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, θ) Δέησις καὶ Εὐρεσις Τιμίου Σταυροῦ, τοῦ ἔτους 1774, ι) Παναγία Γλυκοφιλοῦσα (*δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Γεωργίου ἀναγνώστου*), τοῦ 1743, ια) Ἁγιοὶ Προκόπιος καὶ Παντελεήμων, ιβ) Εὐθύμιος, ιγ) Ἀνδρέας, ιδ) Ἁγία Αἰκατερίνη καὶ Δέησις, ιε) Στέφανος Πρωτομάρτυς, ις) Ἀχίλλειος Λαρίσης, ιζ) Ἁγιος Τρύφων, τοῦ ἔτους 1779, ιη) Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, ιθ) Ἁγιος Γεώργιος, εἰκὼν φέρουσα ἀργυρᾶν ἐπένδυσιν, κ) Ἀποτομὴ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, κα) Ἁγιος Βασίλειος, κβ) Ἁγιος Σάββας, κγ) Μεταμόρφωσις, κδ) Ἁγιος Νικόλαος, κε) Μεταμόρφωσις, κς) Γέννησις τῆς Θεοτόκου, κζ) Μεταμόρφωσις, κη) Ἁγιος

19. Ἰεζεκιήλ, ἔ.ἀ. Ἁ. Ὁρλάνδου-Μαρίας Θεοχάρη, Αἱ ἐπὶ τῆς Πίνδου Ἱεραὶ Μοναὶ Βράχας καὶ Ρεντίνης, ΑΕ 1958, Αρχ. Χρον., σ. 5 κ.έ.

Ἐπιπέδου ὀροφῆς, ἐξωτερικῶς δὲ διὰ δικλινοῦς κεραμοσκεποῦς στέγης. Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ διατηροῦνται τινες ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ξυλόγλυπτον τέμπλον τοῦ ναοῦ, ἀπολλήγον ἄνω εἰς θαυμασίαν Σταυρώσιν. Ἐπιγραφή ἐπὶ τῶν εἰκόνων αὐτοῦ ἀναφέρει. . . . . *χειρὶ ζωγράφου Ἰωάννη ΑΧΝΘ* (= 1659). Πλὴν τῶν ἐπὶ τοῦ τέμπλου εἰκόνων ἐκ τῶν Μεγάλων Ἑορτῶν καὶ τῆς Μεγάλης Δεήσεως, κατεγράφησαν :

8. Ναὸς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, Ρεντίνης

Μονόχωρος ἐπιμήκης ναὸς μετὰ πλαγίων χορῶν. Ἐσωτερικῶς στεγάζεται δι' ἀπλῆς ξυλίνης ἐπιπέδου ὀροφῆς, ἐξωτερικῶς δὲ διὰ δικλινοῦς κεραμοσκεποῦς στέγης. Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ διατηροῦνται τινες ἐντὸς τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ξυλόγλυπτον τέμπλον τοῦ ναοῦ, ἀπολλήγον ἄνω εἰς θαυμασίαν Σταυρώσιν. Ἐπιγραφή ἐπὶ τῶν εἰκόνων αὐτοῦ ἀναφέρει. . . . . *χειρὶ ζωγράφου Ἰωάννη ΑΧΝΘ* (= 1659). Πλὴν τῶν ἐπὶ τοῦ τέμπλου εἰκόνων ἐκ τῶν Μεγάλων Ἑορτῶν καὶ τῆς Μεγάλης Δεήσεως, κατεγράφησαν :

α) Εἰκὼν Ὁδηγήτριας, β) εἰκὼν Παντοκράτορος, γ) εἰκὼν Ἰωάννου Προδρόμου, δ) εἰκὼν Ἀγίου Δημητρίου, ε) Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, ς') Πέτρος καὶ Παῦλος, ἐπὶ τῆς θύρας τῆς Προθέσεως, ζ) Σύναξις τῶν Ἀσωμάτων, ἐπὶ τῆς θύρας τοῦ Διακονικοῦ, η) Πεντηκοστή, θ) Μεσοπεντηκοστή, ι) Ἄγιον Μανδῆλιον, ια) Γέννησις τῆς Θεοτόκου, ιβ) Ἄγιος Δαμιανός, ιγ) τρίπτυχον εἰκονίζον ἐπὶ τοῦ μεσαίου φύλλου Δέησιν καὶ ἕξ Ἱεράρχας, ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ φύλλου τοὺς Ἄγιους Σεραφεῖμ, Βησσαρίωνα, Γεώργιον, Προφήτην Ἥλιαν, καὶ ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ φύλλου τοὺς Ἄγιους Κωνσταντῖνον καὶ Ἐλένην, Δημήτριον, Ἀθανάσιον καὶ Νικόλαον, ιδ) Δευτέρα Παρουσία, ιε) Ἄγιον Μανδῆλιον, ις') Ὁδηγήτρια, ιζ) Παναγία « Ῥόδον τὸ Ἀμάραντον » καὶ οἱ Ἄγιοι Γεώργιος καὶ Δημήτριος, ιη) Παντοκράτωρ ὁ Ζωοδότης, ιθ) δύο φύλλα βημοθύρου προερχομένου ἐκ τοῦ τέμπλου, μὲ παράστασιν τοῦ Ἐθαγγελισμοῦ, κ) Γέννησις τῆς Θεοτόκου, κα) Ἄγιος Χαράλαμπος καὶ τὸ μαρτύριον αὐτοῦ, κβ) Ἄγία Ἄννα, κγ) Ὁδηγήτρια, κδ) Προφήτης Ἥλίας, κε) Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, κς') Γέννησις τῆς Θεοτόκου.

Ἐσημειώθησαν ἐπίσης δεσποτικὸς θρόνος καὶ κιβώτιον (κασέλα) μὲ ἔνθετον διακόσμησιν ἐκ μαργάρου.

9. Ναὸς Ἀγίου Νικολάου, Ρεντίνης

Ἐπιμήκης βασιλικὴ διαιρουμένη διὰ δύο ξυλίνων κιονοστοιχιῶν εἰς τρία κλίτη. Φέρει τοιχογραφίας. Ξυλόγλυπτον τέμπλον τοῦ ἔτους 1726 καὶ ξυλόγλυπτος χορὸς. Εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον ἐξωτερικῶς ἐντετειχισμένη ἐνεπίγραφος πλάξ ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς ἀνεκαίνισθη τὸ ἔτος 1725.

Κατεγράφησαν, πλὴν τῶν ἐπὶ τοῦ τέμπλου εἰκόνων τῆς Μεγάλης Δεήσεως καὶ τῶν Μεγάλων Ἑορτῶν, λειψανοθήκη τοῦ 178 . . , φυλάσσουσα λείψανα τοῦ Ἀγίου Βασιλείου Ἀγκύρας, καὶ 33 εἰκόνες :

α) Ὁδηγήτρια, β) Παντοκράτωρ, γ) Ἰωάννης Πρόδρομος, δ) Ἄγιος Νικόλαος, ε) Ἄγιοι Χαράλαμπος καὶ Σεραφεῖμ, ς') Ἄγιοι Βησσαρίων καὶ Ἀχιλλεῖος, ζ-ις') δέκα ἀμφιπρόσωπα εἰκονίδια ἐκ τοῦ χοροῦ παρίστανοντα εθαγγελικὰς σκηνάς, ιζ) Σωτήρ, ιη) Ἀπόστολοι κρατοῦντες τὴν ἐκκλησίαν, τοῦ ἔτους 1779, ιθ) Δέησις καὶ τρεῖς Ἱεράρχαι, κ) Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, κα) Ἄγιος Νικόλαος ὁ Θαυματουργός, τοῦ ἔτους *ΑΨΜΓ* (= 1743), κβ) εἰκὼν τῶν Ἀγίων Κωνσταντῖνου καὶ Ἐλένης καὶ ἄνωθεν οἱ ἀρχάγγελοι κρατοῦντες ἐγκόλπιον τοῦ Χριστοῦ, κγ) Ἄγιος Χαράλαμπος καὶ σκηναὶ ἐκ τοῦ βίου αὐτοῦ, κδ) Ἄγία Τριάς - Δέησις καὶ ἀρχάγγελοι ὡς καὶ ἅγιοι εἰς τὸ κάτω τμήμα, κε) Ἄγιος Δημήτριος, κς') Ἄγιοι Θεόδωροι, Ἄγιος Μερκούριος καὶ Ἄγία Αἰκατερίνη, κζ) Ἄγία Παρασκευὴ καὶ Ἄγιος Ἀντώνιος, κη) ἔνθρονος Θεοτόκος « ἡ Φανερωμένη » καὶ εἰς τὸ κάτω τμήμα οἱ Ἄγιοι Δημήτριος, Γεώργιος καὶ Σεραφεῖμ, κθ) Ἄγιος Μάρκος, λ) Παντάνασσα, λα) Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, λβ) Ἄγιος Νικόλαος καὶ τὸ θαῦμα τῆς Ἀΐκουμενικῆς Συνόδου, λγ) Ἰωάννης Πρόδρομος.

ΠΕΡΙΕΥΛΛΟΓΑΙ - ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

1. Αἰγάνη Λαρίσης

Ἐκ τοῦ κατεδαφισθέντος ναοῦ τῆς Ἁγίας Μαρίας περισυνελέγησαν μικρὰ τμήματα ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἱεροῦ. Ἐσημειώθη διαχωριστικὸς ἀμφικιονίσκος διλόβου παραθύρου, φέρων ἀνάγλυφον ταινίαν ἐκ λογχοειδῶν φύλλων εἰς τὸ ἄνω ἄκρον, ὁ ὁποῖος ἦτο ἐντετειχισμένος εἰς τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ κατεδαφισθέντος ναοῦ. Ὡς βάσις δὲ τῆς Ἁγίας Τραπέζης ἐχρησίμευε σπόνδυλος δωρικοῦ κίονος (Πί ν. 224 β).

2. Ἐλάτεια Λαρίσης

Πλησίον τῆς Ἐλατείας ἀνεσκάφη παρὰ τῶν γυναικῶν τοῦ χωρίου, πρὸς ἀνεύρεσιν δῆθεν ἐκκλησίας ὑποδειχθείσης κατ' ὄναρ, τμήμα ρωμαϊκοῦ λουτροῦ. Ὁ ἀποκαλυφθεὶς χώρος περιλαμβάνει ὀρθογώνιον μὲ δάπεδον ἐκ τετραγώνων ὀπτῶν πλίνθων (Πί ν. 225 α), εἰς τὰς τρεῖς πλευράς τοῦ ὁποῖου ἀνοίγεται ἀνὰ μία πεταλόμορφος κόγχη. Ἐντὸς μιᾶς ἐξ αὐτῶν διεσώθη κτιστὸς κυκλικὸς στύλισκος. Προφανῶς πρόκειται περὶ ὑποκαύστων.

Περαιτέρω ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ μνημείου θά

ἐπιτρέψη τὴν συναγωγὴν ἀσφαλεστέρων συμπερασμάτων περὶ τὴν χρονολόγησιν καὶ τὴν ὄλην μορφήν τοῦ κτηρίου.

3. Βασιλικὴ Πλατανίδιων Βόλου

Ἐπὶ τῆς στενῆς ἀμμώδους παραλίας τοῦ οἰκισμοῦ Πλατανίδια, πλησίον τῶν Ἄνω Λεχωνίων Βόλου, διακρίνονται λείψανα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Ταῦτα συνεχίζονται πρὸς Β. ὑπὸ τὸ παρακείμενον κτῆμα, πρὸς Ν. δὲ ὑπὸ τὴν θάλασσαν, ἣτις καλύπτει πιθανώτατα καὶ ἄλλα κτίσματα, θεμέλια τῶν ὁποίων διακρίνονται νοτιοδυτικῶς τῆς βασιλικῆς εἰς μεγάλην ἔκτασιν. Τὰ ἐπὶ τῆς παραλίας λείψανα εἶναι τὰ ἀκόλουθα :

α) Θεμέλιον τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος, χορδῆς τόξου περὶ τὰ 2.60 μ.

β) Ψηφιδωτὸν δάπεδον ἐκτεινόμενον ἀπὸ τῆς ἀψίδος ἕως 12 - 15 μ. πρὸς Δ. Ψηφίδες ἐκ μαρμάρου λευκοῦ, μαύρου, κιτρίνου καὶ κεραμόχρου, σχηματίζουν ταινίας μὲ γεωμετρικὰ κοσμήματα, ἥτοι πλοχμόν, ἀβακωτὸν κόσμημα, ὀμφάλιον κλπ. (Πί ν. 225 γ).

γ) Ἐπὶ τμήματος τοῦ δυτικοῦ ἐγκαρσίου τοίχου

διατηρεῖται μικρὸν τμήμα τοιχογραφίας, ἥτοι ἐρυθρὰ ταινία ἐπὶ ὑπολεύκου βάθους.

δ) Δύο ἀρράβδωτοι κίονες καὶ τμήματα κίωνων, ὡς καὶ οὐδὸς μαρμάρινος κατὰ χώραν (Πί ν. 225 β).

4. Τάφοι εἰς Νέαν Ἀγχιάλον

Κατὰ τὴν διάνοξιν ὁδοῦ ὑπὸ τῆς κοινότητος Νέας Ἀγχιάλου βορειοανατολικῶς τῆς ἀκροπόλεως τῆς Πυράσου, εἰς τὴν συνοικίαν Δώδεκα, πλησίον τῶν σαρκοφάγων²⁰, ἀπεκαλύφθη παρὰ τοῦ μηχανικοῦ ἐκσκαφῆως συστάς τάφων λελαξευμένων ἐντὸς τοῦ μαλακοῦ βράχου. Τὰ περισυλλεγένητα κινητὰ εὐρήματα ἐξ ἐνὸς τούτων κατετέθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Νέας Ἀγχιάλου.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΠΡ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ

Νέα Ἀγχιάλος

Περὶ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων κ. Παύλου Λαζαρίδου εἰς Νέαν Ἀγχιάλον βλ. Τὸ Ἔργον 1966, σ. 5 - 12. (Σημ. τ. Συντ.).

20. Γ. Σωτηρίου, Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, ΑΕ 1929, σ. 16.

*

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ*

ΑΙΤΩΛΙΑ

1. Θέρμου

Μουσεϊον : Ήξετέθη εις τὸ Μουσεϊον στέψις βάσεως ἐκ λευκοῦ ἀσβεστολίθου χαλκοῦ ἀγάλματος, ἐδραζομένου ἐπὶ πλήρων πελμάτων. Φέρει γεγλυμμένας ἐπαλλήλους γαλατικὰς ἀσπίδας (ὑψ. 0,18, μῆκ. 1.20, πλάτ. 0,57 μ.). Εἶχεν ἐκ νέου χρησιμοποιηθῆ ὡς καλυπτήριος πλάξ τοῦ πρὸ τῆς Δυτικῆς Στοᾶς τοῦ Ἱεροῦ λιθίνου ὀχέτου.

Εἰσήχθη, ἐπίσης, χαλκὴ πόρπη ἐκ Θέρμου.

Ἐντὸς τῆς κωμοπόλεως **Θέρμου**, κατὰ τὰς ἐκσκαφὰς διὰ τὴν ἀνέγερσιν οἰκοδομῆς εις τὸ παρὰ τὸν μητροπολιτικὸν ναὸν οἰκόπεδον τοῦ Λεων. Ἄντ. Ροδᾶ, ἀνευρέθησαν καὶ κατεστράφησαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, ἐνὸς δὲ ἄλλου, μικροτέρων διαστάσεων, διασώζεται τμήμα εις τὴν τομὴν τῆς πρὸς τὴν κεντρικὴν ὁδὸν πλευρᾶς τοῦ οἰκοπέδου. Καθ' ὅλον τὸ μήκος τῆς Ν. πλευρᾶς τούτου ἀπεκαλύφθη τοῖχος ἐκ 4 - 5 δόμων τραπεζιοσχημῶν λίθων (ὑψ. 1.63, μῆκ. 10.30, πλάτ. 0,50 - 0,55 μ.), ἔχων πρόσοψιν πρὸς τὸ οἰκόπεδον Ροδᾶ (Πί ν. 227 α). Πρὸς Α. προχωρεῖ ὑπὸ τὴν ὁδὸν, πρὸς Ν. δὲ, καμπτόμενος κατ' ὀρθὴν γωνίαν, βαίνει ἐντὸς τοῦ πρὸς τὸν μητροπολιτικὸν ναὸν οἰκοπέδου. Ἀνήκουν πιθανῶς εις νεκρικὸν περιβόλον (ἥριον).

2. Παραβόλα¹

Κατὰ τὴν ἀνόρουξιν μικρᾶς τάφρου, διὰ τὴν θεμελίωσιν μεταλλίνων πύργων τῆς ΔΕΗ πλησίον τοῦ τείχους, ἀνεκαλύφθησαν τάφοι περιέχοντες ἑλληνιστικὰ ἀγγεῖα, ἥτοι οἰνοχόην, μικρὰς φιάλας, κύπελλα, ἀτρακτοειδῆ ληκύθια, λύχνους (εἰσαχθέντα εις τὸ Μουσ. Ἀγρινίου ὑπ' ἀριθ. 743 - 756) καὶ τεμάχια σιδηρᾶς καὶ χαλκῆς στλεγγίδος καὶ ξίφους κλπ. (ἀριθ. 501 - 505).

3. Καινούριον

Κατετέθη εις τὸ Μουσεϊον Ἀγρινίου χαλκοῦν ἀγαλμάτιον πεπλοφόρου κόρης. Ἰσταται ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους καὶ προβάλλει ἐλαφρῶς,

* Εἰς τὸ παρὸν τεύχος δημοσιεύεται μόνον ἡ καθυστερησασα καὶ μὴ περιληφθεῖσα εις τὰ Χρονικὰ τοῦ ΑΔ 21 (1966) ἔκθεσις πεπραγμένων, ἡ ἀναφερομένη εις τὰς ἐργασίας τοῦ ἔτους 1965. Ἡ ἔκθεσις τοῦ ἔτους 1966 ἐλλείπει καὶ πάλιν, διότι μέχρι τῆς ἐκτυπώσεως τοῦ παρόντος δὲν εἶχε κατατεθῆ αὕτη εις τὸ Γραφεῖον Δημοσιευμάτων (Σημ. τῆς Συντ. τοῦ Α.Δ.).

1. Τὰ παρ' αὐτὴν ἐρεῖπια φρουρίου καὶ πόλεως ταυτίζονται πρὸς τὸ Βουκάτιον παρὰ Woodhouse, Aetolia, 203. Ἄντιθέτως: Klaffenbach, IG IX I¹, 97,7.

ἐν ἀναπαύσει, τὸ δεξιόν. Τὴν κεφαλὴν περιστέφει κρικοειδῆς μετὰ ὀπῆς κατὰ τὸ μέσον τοῦ μετώπου ταινία, διὰ τῆς ὁποίας εἶναι ἀναδεδεμένη ἢ ἄνω ἔκτενισμένη κόμη τοῦ αὐχένος. Ἡ ἄνω τοῦ μετώπου καὶ τῶν ὤτων κόμη περισφίγγεται καὶ οὕτω σχηματίζεται ἐκ τῶν ὀγκουμένων τριχῶν ὡσεὶ μικρὸν στέμμα. Παρίσταται δ' ἡ κόμη διὰ πυκνῶν λεπτοτάτων ραβδώσεων. Τὴν κεφαλὴν στρέφει πρὸς τὰ δεξιά, πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ ἀντικειμένου ἢ συμβόλου, τὸ ὅποιον ἐκράτει διὰ τῆς ἀποκεκρουμένης ἀπὸ τοῦ καρποῦ δεξιᾶς, τὴν ὁποίαν προτείνει εις στάσιν σπενδούσης. Διὰ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ τὸ ἄκρον τοῦ ἀποπτύγματος, ὡς πολλαὶ ἄλλαι κόραι. Τὰ ἄκρα τοῦ χιτῶνος εις τὸ περὶ τὸν λαϊμὸν τριγωνικὸν ἀνοιγμα εἶναι παχύτερα (ἀριθ. 145, ὑψ. 0,965 μ.) (Πί ν. 226 α - β). Περὶ τὸ 470 - 460 π.Χ.

4. Νέα Ἀβόρανη

Εἰς τὸ Μουσεϊον Ἀγρινίου εἰσήχθησαν ἐκ τάφου παρὰ τὴν Νέαν Ἀβόρανην σφαιρικὴ πυξίς, πέντε ἀρυβαλλοειδῆ ἐρυθρόμορφα ληκύθια φέροντα παραστάσεις ἐξιτήλους, πῆλινον εἰδῶλον πτηνοῦ κ.ἄ. (ἀριθ. 225 - 237).

5. Βλαχομάνδρα

Εἰς τὸ Μουσεϊον Ἀγρινίου κατετέθησαν ἀγγεῖα καὶ λύχνου ἐκ Βλαχομάνδρας (ἀριθ. 238 - 244), ἐκ τῆς περιοχῆς δὲ αὐτῆς μετεφέρθη καὶ ἐπιτύμβιος στήλη ἐξ ἀμμολίθου (ἀριθ. 67, ὑψ. 1.25, πλάτ. 0,195 - 0,205, πᾶχ. 0,30 - 0,50 μ.), φέρουσα τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ 7ου αἰ., κατὰ πρῶτην ἀνάγνωσιν :

Δολίχα λίθος ἐμ Φιλοδήλο.

6. Λιθοβούνη

Κατετέθησαν, ἐπίσης, εις τὸ Μουσεϊον Ἀγρινίου δύο ληκύθια μετὰ ραβδώσεων καὶ μία μικρὰ φιάλη (ἀριθ. 489 - 490) ἐκ Λιθοβουνίου (Ἐπάνω Μποτίνου) Μακρυνείας, διηρευνήθη δὲ ὁ, παρὰ τὸ χωρίον κατὰ τὴν διάνοιξιν τῆς ἀπὸ Ἀγίου Ἀνδρέου (Μπουρλέσιας) ὁδοῦ πλησίον τοῦ ναυδρίου Ἀγία Σωτήρα, εις μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς νοτίας ὀχθῆς τῆς Τριχωνίδος, ἀποκαλυφθεὶς ΥΕ θαλαμῶτος τάφος (διαμ. 3 μ.). Τὸ εις τὰ κατάντη τμήμα εἶχε καταστραφῆ παρὰ γαιοπροωθητῆρος, τὰ τοιχώματα ὅμως διετηροῦντο ὑψηλότερον τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου τοῦ θαλάμου καὶ πιθανάτα ὁ τάφος ἦτο ἄνευ δρόμου. Ἐξ αὐτοῦ προέρχονται τὰ χαλκὰ ἐπιθετικά ὄπλα (βλ. ΑΔ 18 (1963) : Χρονικὰ, Πίν. 186 α), ἐκ τῶν ὁποίων ἀπηρτίσθη τὸ ἐγχειρίδιον μετὰ τὴν παράδοσιν παρὰ χωρικοῦ τοῦ ἐλλείποντος πρὸς τὴν ἀκακὴν τμήματος.

Ἄνευρέθησαν ὄστρακα ΥΕ ἀγγείων, τὸ ἥμισυ περίπου μονοχρόμου χειροποίητου πρόχου, συμπληρωθείσης διὰ γύψου (Μουσ. Ἄγρινιού ἀριθ. 559, ὕψ. 0,215 μ.), δύο χαλκοὶ δακτύλιοι καὶ ἀποτμήματα δύο χαλκῶν πορπῶν (ἀριθ. 429 α-β, 430 α-β) καὶ χαλκῆ αἰχμῆ (λόγχη) δόρατος (ἀριθ. 428, μήκ. 0,161 μ.). Ἡ λόγχη εἶχε διὰ διπλώσεως καὶ ἀναπτύξεως διχοτομηθῆ σκοπίμως προτοῦ κατατεθῆ εἰς τὸν τάφον².

7. Καγορράχη

Εἰς τὸ γειτονικὸν χωρίον Καγορράχη, ἐν τῷ ἀργῷ Ἄνδρ. Μητσιοπούλου, ἀπεκαλύφθησαν τὰ ἐδάφη κατασκευῆς νεκρικοῦ περιβόλου, ἀποτελουμένου ἐκ ταφικοῦ μνημείου καὶ τοῦ κυρίως νεκρικοῦ περιβόλου. Τοῦ ταφικοῦ μνημείου, σχήματος πεῖ, ἔχοντος πρόσωπον πρὸς Β., ἡ ἀνασκαφὴ ἀπεκάλυψε τὰς δύο κατωτέρας στρώσεις. Ἡ κατωτέρα στρώσις, διατηρουμένη ἄθικτος, ἀνήκει προφανῶς εἰς τὴν εὐθυνηριαν τοῦ μνημείου, ἀποτελεῖται δὲ ἐκ πλακῶν ἀσβεστολίθου. Ἡ εἰσέχουσα ὑπεράνω αὐτῆς στρώσις σώζεται κατὰ τὴν Α. πλευρὰν καὶ εἰς τμήμα τῆς κατὰ τὴν συνάντησιν πρὸς τὴν Α. βορείου πλευρᾶς (Πί ν. 227 β). Αἱ ἀπαρτιζοῦσαι αὐτὴν πλάκες λευκοῦ ἀσβεστολίθου, κατὰ τὸ ἰσόδομον σύστημα συνθεμιέμαι, εἶναι καλῶς συνηρμοσμένοι καὶ ὁμαλῶς κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν, τὰς πλαγίας καὶ τὴν ὀριζοντίαν παρεῖναι ἐργασμένοι, συνδέονται δὲ διὰ πειμόρφων συνδέσμων. Ἐπὶ τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῶν εἶναι ἀνεωγμένοι ὀρθογώνιοι τόρμοι γόμφων (Πί ν. 227 δ). Αἱ διαστάσεις του εἶναι : μήκος τῆς προσθ. πλ. 6.35, τῆς Α. 3.65 καὶ τῆς Ν. 4 μ. Οὐδεὶς τάφος ἀνευρέθη κατὰ τὴν διερεύνησιν τοῦ ἐντός τοῦ πειμόρφου μνημείου χώρου. Εἰς κιβωτιόσχημος ὑποκάτω τοῦ τοίχου τῆς Α. πλευρᾶς τοῦ μνημείου εἶναι προφανῶς παλαιότερος αὐτοῦ. Δύο ὁμῶς κιβωτιόσχημοι τάφοι ἀνεκαλύφθησαν εἰς τὸν συνεχόμενον χώρον, ὅστις ὀρίζεται πρὸς Δ. μὲν διὰ τοίχου ἐκ μιᾶς στρώσεως ἀσβεστολίθων (μήκ. 4.35 μ.), βαίνοντος παραλλήλως καὶ ἐνδότερον πρὸς τὸν τοῖχον τῆς Δ. πλευρᾶς τοῦ πειμόρφου μνημείου, πρὸς Α. δὲ διὰ τοίχου (μήκ. 4.35 μ.), βαίνοντος ὀλίγον ἐνδότερον πρὸς τὴν προέκτασιν τοῦ τοίχου τῆς Α. πλευρᾶς τοῦ μνημείου, ἀποτελουμένου δὲ ἐκ δύο στρώσεων ἐργασμένων διὰ τῆς σφύρας ἀσβεστολίθων, συνθεμιέμων κατὰ ἀκανόνιστον ἰσόδομον σύστημα (Πί ν. 227 γ). Ὁ χώρος, ἐνθα ὑπάρχουν οἱ δύο τάφοι, εἶναι στενότερος (πλάτ. 3.60 μ.) τοῦ πειμόρφου μνημείου

2. « Ἐθιμον συχνάκις συναντῶμενον πρὸς ἀποφυγὴν τῆς κλοπῆς τῶν κτερισμάτων, ὡς μὴ κεκτημένων πλέον πρακτικῆν ἀξίαν ». Μαρινάτος, ΑΕ 1932, 39.

ὀλικὸν μήκος τοίχων Α. πλευρᾶς 8, τῆς δὲ Δ. 9 μ. Οἱ δύο τάφοι (τοῦ πρὸς Α. μήκ. 1.90, πλάτ. 1.02, βάθ. 1.18 μ., τοῦ πρὸς Δ. μήκ. 1.91, πλάτ. 0,80 μ., βάθ. 1 μ.), κατεσκευασμένοι δι' ὄλοφῶν πλακῶν λευκοῦ ἀσβεστολίθου, ἐργασμένων διὰ τῆς ξοῖδος, ἦσαν σεσυλημένοι. Ὁ πρὸς Δ. παρέσχεν ἀπότμημα ἐκ τεσσάρων φύλλων χρυσοῦ στεφάνου κισσοῦ (Πί ν. 226 γ).

Ἄφορμῆν εἰς τὴν ἀνασκαφὴν ἔδωκεν ἡ ἐκ τοῦ χώρου αὐτοῦ προερχομένη μαρμαρινὴ παραστάς ἰωνικοῦ ἐπιτυμβίου ναῖσκου. Εὐρέθησαν δὲ κατ' αὐτὴν καὶ μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἄγρινιού :

Τμήμα τοῦ ἀετώματος καὶ ἀποθραύσματα τῆς ἐτέρας παραστάδος τοῦ ἐπιτυμβίου ναῖσκου, ὡς καὶ ἀπότμημα λιθίνης δοκοῦ ἐκ τοῦ ἐπιστυλίου πιθανῶς τοῦ ναῖσκου, φέρον τὴν ἐπιγραφὴν: ΝΙΚΩ (τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.).

Ἀπότμημα ἐνεπιγράφου στήλης μετὰ προέχοντος ἀετωματίου.

Στήλη ἐκ λευκοῦ ἀσβεστολίθου, μεθ' ἰκανῶν συμπληρώσεων, ἐκ πολλῶν ἀποκομμάτων ἀπαρτισθεῖσα (ἀριθ. 132, ὕψ. 1.02, πλάτ. 0,92, πάχ. 0,37 μ.) καὶ δύο βάσεις (τελαμώνες) στηλῶν ἐκ πολλῶν συγκολληθέντων ἀποκομμάτων ἀπαρτισθεῖσαι. Ἡ μία ἐξ αὐτῶν φέρει ἐπὶ τῆς προσόψεως ἐλαφρὰν ὀρθογώνιον βάθυνσιν, πέριξ τῆς ὁποίας σχηματίζεται πλαίσιον (ἀριθ. 130, ὕψ. 0,565, πλάτ. 0,77, πάχ. 0,52 μ.), ἡ ἕτέρα κοσμεῖται ἐπὶ τῆς προσόψεως δι' ἀναγλύφων ποδῶν ζώου (ἀριθ. 131, ὕψ. 0,375, πλάτ. 1, πάχ. 0,59 μ.).

Πιθανῶς αἱ στήλαι καὶ ὁ ναῖσκος εἶχον στηθῆ εἰς τὸν χώρον τοῦ πειμόρφου μνημείου, ἐνθα εὐρέθησαν, καὶ ἡ πρώτη ὑπὲρ τὴν εὐθυνηριαν στρώσις τοῦ μνημείου ἀποτελεῖ τὸν κατώτατον ἀναβαθμὸν κρηπίδος.

8. Ἀρσινόη - Κωνώπη

Κατὰ τὰς ἐργασίας διὰ τὴν διεύρυνσιν τῆς ὁδοῦ Ἄγρινιού - Ἀγγελοκάστρου, παρὰ τὴν διασταύρωσιν αὐτῆς πρὸς Λυσιμάχειαν (Μουρστιάνου) ἐν θέσει Μύλος, ἀπεκαλύφθη ἑλληνιστικὸς θαλαμῶτος τάφος, περιέχων πολλὰ ἀγγεῖα (Μουσ. Ἄγρινιού ἀριθ. 309 - 333), ἐν οἷς λάγυρον, κοσμουμένην διὰ στεφάνων μετὰ ταινιῶν, κιγκλιδατοῦ, παραστάσεως λαγύνου (ἀριθ. 166, ὕψ. 0,21 μ.), τρεῖς μεγαρικῶς σκύφους, φέροντας ἀνάγλυφον κόσμησιν διὰ ζωφόρου πτηνῶν ἢ κληματίδος μετὰ βοτρῶν σταφυλῆς ἢ φολιδατοῦ.

9. Κακκαβαριὰ

Ἐν τῷ γνωστῷ ἐν θέσει Κακκαβαριὰ νεκροταφείῳ, κατὰ τὴν δι' ἐκσκαφέως ἀνόρυξιν ἀρδευτι-

κῆς αὐλακος, κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Ἄγγελοκάστρου - Λυσιμαχείας, ἀπεκαλύφθησαν καὶ κατεστράφησαν τάφοι ἐξ ἡμικυλινδρικών κεραμίδων στέγης, κιστοειδεῖς ἢ κτιστοὶ κατὰ τὸ ἰσόδομον ἢ ψευδοἰσόδομον σύστημα. Τινὲς τῶν κεραμίδων εἶναι ἐφωδιασμένοι διὰ τῆς σφραγίδος *Ζωίλου* (4ου αἰ. π.Χ.) ἢ Ἄρσιωέων τοῦ τύπου τῆς IG IX I 1, 133 α. Τινὲς τῶν τάφων εἶχον χρησιμοποίηθῃ ἐκ δευτέρου, ὡς πλάκες δὲ πάματος τάφου εὐρέθησαν δύο ἀποτμήματα ἀπαρτισθείσης ἐπιτυμβίου στήλης μετὰ τριγωνικῆς κορυφώσεως, φερούσης τὴν ἀρχαϊκὴν ἐπιγραφὴν : *Μυσοκλίας* (6ου αἰ.).

Ἐκ τῶν κινητῶν εὐρημάτων, κατατεθέντων εἰς τὸ Μουσεῖον Ἄγρινιου, μνημονεύομεν ἑλληνιστικὸν ρητὸν ὑπὸ μορφῆν προτομῆς κριοῦ (ἀριθ. 396, ὕψ. 0,25 μ.) καὶ ἀγγεῖα φέροντα ἐπὶ καστανομελάνου γανώματος φυτικὴν διακόσμησιν διὰ λευκοῦ καὶ κιτρίνου χρώματος (φιάλη, ἀριθ. 399, ὕψ. 0,071 μ.). Χρυσοῦς δακτύλιος παιδίσκης φέρει ἐπὶ τῆς συναφοῦς σφενδόνης ἐγγεγραμμένην Τύχην, ἰσταμένην ἐπὶ βάρου, κρατοῦσαν κέρασ τῆς Ἀμαλθείας καὶ σπένδουσαν (ἀριθ. 375, Πί ν. 228 α). Ἐκ τοῦ αὐτοῦ νεκροταφείου προέρχεται τμήμα ἐκ 19 φύλλων χρυσοῦ στεφάνου δρυός (μῆκ. 0,32 μ., Πί ν. 228 δ), ὡς καὶ ρωμαϊκὰ ἀγγεῖα. Εἰς τὰς ἐπιχώσεις εὐρέθη καὶ πούς ΥΕ ὑψίποδος κύλικος.

10. Πυλὴνη

Ἐκ ταφικῶν πίθων ἀνευρεθέντων παρὰ τὸ εἰς τὸν μυχὸν τοῦ κόλλου Κανάλι τοῦ Αἰτωλικοῦ Πρόσχιον (Κάστρο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου), ἐν θέσει *Καλογερικὸ* εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ὀμηρικῆς Πυλῆνης³, κατετέθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἄγρινιου πρωτογεωμετρικὰ ἀγγεῖα, ὡς οἰνοχόαι, ἀμφορίσκοι, σκύφοι, μόνωτα κύπελλα, ἀσκός, χαλκαὶ πόρπαι καὶ περόναι καὶ ἐν ψέλιον. Κρατῆρ (ἀριθ. 198, ὕψ. 0,244 μ.) φέρει μετοπικὴν διακόσμησιν ἐκ διπλῆς σειρᾶς συνεχομένων δικτυωτῶν ρόμβων, τεθλασμένης γραμμῆς, κτενοσχημῶν ἀντιθετικῶν (ἀριθ. 198, ὕψ. 0, 244 μ.) (Πί ν. 228 ε).

11. Καλυδῶν

Ἐν Καλυδῶνι, κατὰ τὰς ἐργασίας διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς νέας ἐθνικῆς ὁδοῦ Ἀντιρρίου - Ἄγρινιου, ἐν θέσει *Λαγκάδα Καραπάνου*, ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἀνεσκάφησαν πρωτογεωμετρικοὶ κιστοειδεῖς τάφοι καὶ ταφικοὶ πίθοι, περιέχοντες ἀγγεῖα τῶν συνήθων σχημάτων. Ἐξ αὐτῶν κρατῆρ φέρει ἐντὸς μετοπῶν διακόσμησιν διὰ τεθλασμένης γραμμῆς καὶ ἀντιθετικῶν κτενοσχημῶν (Μουσεῖον Ἄ-

γρινίου ἀριθ. 211, ὕψ. 0,16 μ.). Ἐντὸς κιβωτισοσχημοῦ πρωτογεωμετρικοῦ τάφου εὐρέθη πρωτοελλαδικὴ πρόχους ἀκεραία (Πί ν. 228 ζ'), φέρουσα κόσμησιν δι' ἄμαυροῦ καστανοῦ χρώματος ὁμάδων ἐκ 4 λοξῶν παραλλήλων γραμμῶν (πολλῶν τεθλασμένων διαλελυμένων) ἐπὶ τοῦ λαμοῦ, κατὰ τὴν βάσιν δὲ αὐτοῦ διὰ τεθλασμένης γραμμῆς, ἐντὸς τριῶν ἐπαλλήλων γραμμῶν, ἀπὸ τῶν ὁποίων κρέμανται ὁμάδες ἐκ 12 - 16 παραλλήλων γραμμῶν (Μουσεῖον Ἄγρινιου ἀριθ. 405, ὕψ. 0,199 μ.). Εἰς ἄλλον τάφον τοῦ αὐτοῦ νεκροταφείου ἀνευρέθη καὶ μεσοελλαδικὸν μόνωτον κύπελλον, κοσμούμενον διὰ πολλαπλῶν τεθλασμένων γραμμῶν (Μουσεῖον Ἄγρινιου ἀριθ. 381, ὕψ. 0,08 μ.), εἰς ταφικὸν δὲ πίθον παρὰ τὸν *Σιδηροδρομικὸν Σταθμὸν Εὐνοχωρίου* εὐρέθη πρωτογεωμετρικὸς ἀμφορεύς, φέρων κόσμησιν διὰ τεθλασμένης γραμμῆς καὶ διὰ σειρᾶς συνεχομένων δικτυωτῶν τριγῶνων (Μουσεῖον Ἄγρινιου ἀριθ. 389, ὕψ. 0,225 μ.).

Κατὰ τὰς ἐργασίας διὰ τὴν κατασκευὴν τῆς αὐτῆς ὁδοῦ ἐπὶ τῆς Α. κλιτύος τοῦ λόφου τοῦ *Λαφρίου ἢ Λαφριαίου*, τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος Λαφρίου καὶ τῆς Ἀρτέμιδος Λαφρίας, ἀνεκαλύφθησαν σειραὶ ἐδωλίων, ὑπερβαίνουσαι τὰς 16, θεατροειδῶς διατεταγμέναι εἰς σχῆμα πεῖ, καὶ ἀνήκουσαι προφανῶς εἰς κοῖλον βουλευτηρίου (Πί ν. 229 α).

12. Κρυονέριον

Κατὰ τὰς ἐργασίας διὰ τὴν ἐκχέρσωσιν ἀγροῦ εἰς Κρυονέριον, ἐνθα ὁ λιμὴν τῆς Καλυδῶνος, ἀνευρέθησαν ἑλληνιστικοὶ τάφοι, ἐκ τῶν ὁποίων κατετέθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἄγρινιου ἀγγεῖα (ἀριθ. 185 - 193) καὶ δύο ἐνεπίγραφοι ἐπιτύμβιοι στήλαι.

13. Χαλκίς

Παρὰ τὴν Ἄνω Βασιλικὴν εὐρέθη ΥΕ χαλκοῦς ἀμφίστομος πέλεκυς (Μουσεῖον Ἄγρινιου ἀριθ. 146, μῆκ. 0,191 μ.), ἐπὶ δὲ τοῦ λοφίσκου Ἁγία Τριάδα πήλινον εἰδάλιον ἱππέως ἐν στάσει συγκρατομένου μᾶλλον ἀπὸ τῆς χαιτήσ τοῦ ἵππου, ὡς καλπάζοντος ἢ κρατοῦντος ἡνία. Πηλὸς ὑποκίτρινος. Ἀποκεκρουμένον τὴν κεφαλὴν καὶ τὴν δεξιὰν τοῦ ἱππέως, ὡς καὶ τοὺς πόδας καὶ τὴν οὐρὰν τοῦ ἵππου (Μουσεῖον Ἄγρινιου ἀριθ. 574, ὕψ. 0,055, μῆκ. 0,077 μ.) (Πί ν. 228 γ).

14. Πλευρῶν

Πολλοὶ κιστοειδεῖς τάφοι καὶ νεκρικοὶ θάλαμοι τοῦ Ν. καὶ τοῦ ΝΔ. νεκροταφείου ἔχουν σὺληθῆ

3. Περί τῆς θέσεως, βλ. Μαστροκόστας, ΠΑΕ 1963, 216 κ.ε.

παρά τυμβωρύχων⁴. Τοῦ Δ. νεκροταφείου ἐκαθαρίσθη ἑλληνιστικὸς θολωτὸς τάφος κάτω τῆς ἀτραποῦ τῆς ἀγούσης ἀπὸ τῆς πύλης Β πρὸς τὴν θέσιν **Σκαλί**. Ἀποτελεῖται ἐκ προθαλάμου καὶ ἐκ τοῦ καλυπτομένου διὰ κυλινδρικής θόλου νεκρικοῦ θαλάμου, περιέχοντος κλίνας λιθίνας. Δεῖγμα τῶν πολυτίμων ἄλλοτε κτερισμάτων τοῦ τάφου εἶναι καὶ ὁ ἀνευρεθεὶς ἐκ συμπαγοῦς ἀργύρου Σιληνός (Μουσ. Ἀγρινίου ἀριθ. 323, ὕψ. 0,045 μ., Πί ν. 228 β), ἀνήκων εἰς λαβὴν ἐδρυστόμου ἀγγείου.

Ἐκ τῆς ἐπὶ τοῦ γειτονικοῦ λόφου **Γυφτόκαστρον** ἢ **Ἀσκαφοβούνη** ἀκροπόλεως προέρχεται πρωτοελλαδικὴ μικρὰ πρόχους (ὕψ. 0,137 μ.).

Ἀγραία ἢ Ἀγραῖς

Ἡ χώρα τῶν πρὸς ΒΔ. τῆς Αἰτωλίας κατοικούντων Ἀγραίων ἢ Ἀγραέων ἐκτείνεται προφανῶς μέχρι καὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Ἀχελῷου, ἐνῶ τὰ πρὸς τὴν Ἀμφιλοχίαν καὶ τὴν Ἀκαρνανίαν ὄρια δὲν ἔχουν ἐπακριβῶς καθορισθῆ. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἀνώτατος ἄρχων τοῦ ἔθνους αὐτῶν ἦτο ὁ βασιλεὺς (Θουκ. III 111, 114). Ἐπεσκέφθη τὰς ἐν τῇ περιοχῇ ἀκροπόλεις, αἱ πλεῖσται τῶν ὁποίων εἶναι γνωσταὶ ἐκ περιγραφῶν ἢ ἀναγραφῶν τοῦ Heuzey⁵, καὶ ἔλαβον φωτογραφίας. Εἷς τινὰς ἐξ αὐτῶν εἶναι χαρακτηριστικὴ ἢ ὀχύρωσις δύο γειτονικῶν λόφων, ὡς εἰς **Βαρετάδαν** τοῦ **Γλά** καὶ **Καστριοῦ**, εἰς **Μαρανέλι** καὶ εἰς **Παλιόκαστρον Χαλκιοπούλων**. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν κεῖνται παρὰ τὸν Ἀχελῷον ἢ ἐλέγχουσαν διαβάσεις, ὡς αἱ ἀκροπόλεις τῶν **Βροβιανῶν**, **Μπλέτσι**, **Ἀγίου Νικολάου Περδικακίου** (Σακαρέτσι), **Ἐμπεσοῦ**, **Χαλκιοπούλων**, **Ρήγανης**, **Πετρῶνας** (Βοϊνικοῦ), **Μακρυάδας**. Μοναδικόν, ἴσως, εἶναι τὸ γνωστὸν ὡς **Κουλούρι** ὑπερθεὶν τοῦ χωρίου Ἀρωνιάς μικρὸν κυκλικὸν φρούριον, διαμέτρου 250 - 300 μ., μετὰ ὀρθογωνίων πύργων ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου, ἐπὶ γηλόφου κειμένου ἐντὸς κοιλάδος προστατευομένης ἀπὸ Β., Δ. καὶ Ν. δι' ἀποκρήμων βράχων. Ἡ πλουσιωτέρα καὶ μεγαλυτέρα ἐξ αὐτῶν εἶναι ὁ **Γλά** τῆς Βαρετάδας, ἢ πλέον δὲ ὀχυρὰ ἢ τοῦ **Μαρανελίου**, πλησίον τῆς ὁποίας ἔχουν ἀνευρεθῆ καὶ ἐνεπίγραφοι ἐπιτύμβιοι στήλαι. Ἀμφότεραι κεῖνται πλησίον τῆς Ἀμφιλοχίας, πλησιέστερον δὲ ἢ τῆς Βαρετάδας. Νομίζομεν, ὅτι ἢ πρωτεύουσα τῆς Ἀγραίας Ἐφουρα δέον νὰ τοποθετηθῆ εἰς μίαν τῶν δύο τούτων ἀκροπόλεων.

Εἰς **Ἐμπεσὸν** ἢ παρὰ τοῦ **Hammond** (Epirus, 736 ἀριθ. 14, εἰκ. 32) δημοσιευομένη τὸ πρῶτον

ἐπὶ λιθοπλίνθου (ὕψ. 0,60, μήκ. 1,25, πᾶχ. 0,60 μ.) τῆς ΝΔ. γωνίας τοῦ ναυδρίου τοῦ Ἀγίου Γεωργίου ἐπιγραφή (2ου αἰ. π.Χ.) ἀναγινώσκεται ἐδκρινέστατα ὑπὸ κατάλληλον φωτισμόν :

Ἐχεκράτης Φράσωνος / Ἐχέμματος Ἐχεκράτεος.

Τῆς γνωστῆς ἐκ τοῦ γειτονικοῦ χωρίου ὡς **Κάστρον τῆς Μακρυάδας**⁶ ἢ **Κάστρον τοῦ Ἀη Νικόλα** ἐκ τοῦ πλησίον ναυδρίου παρὰ τὴν κορυφὴν Πεντάλφα ἀκροπόλεως, μικρὸν ἀπὸ τῆς δεξιᾶς τῆς ἀκαρνανικῆς ὄχθης τοῦ Ἀχελῷου ἀπεχούσης, δύο λιθοπλίνθοι τοῦ τείχους τῆς Ν. πλευρᾶς φέρουν τὴν οἰκοδομικὴν ἐπιγραφήν: *Ἐδριπίων ἔργον Ζ Ἐπιμελητᾶς Κρυτίνας Φαρσάλιος* (τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 3ου π.Χ. αἰ.). Ἐδριπίος εἶναι τὸ ἐθνικὸν τῆς γνωστῆς ἐξ ἄλλης ἐπιγραφῆς (IG IV I², 95) ὡς ἀκαρνανικῆς πόλεως Εὔριπος.

Διὰ τῆς τεχνητῆς λίμνης τοῦ ὑδροηλεκτρικοῦ **φράγματος Κρεμαστῶν** τοῦ Ἀχελῷου, κατεκλύσθησαν ἀρχαιοῦτες ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὄχθης, αἱ ὁποῖαι, παρὰ τὰς ἡμετέρας πρὸς τὴν Ὑπηρεσίαν Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως ἐπανειλημμένας ἀναφοράς, δὲν ἀνεσκάφησαν καὶ δὲν ἀπετυπώθησαν, οὐδὲ διεσώθησαν, ὅσαι ἐξ αὐτῶν ἦτο δυνατόν νὰ διασωθῶν.

1) Μεσαιωνικὸν φρούριον ἐπὶ χερσονησίζοντος κρημνώδους λόφου ἐν θέσει **Ἅγιος Νικόλαος** παρὰ τὸν οἰκισμὸν **Μηλέα**, μεταξὺ τῶν χωρίων **Τρικλίου** καὶ **Περδικάκι** (Σακαρέτσι). Τοῦ λόφου ἢ μόνῃ πρὸς Α. βατῆ πλευρὰ προστατεύεται ὑπὸ ὀπτοπλινθίνου τείχους (μήκ. 80 μ. περίπου καὶ ὕψ. μέχρις 8 μ.), δι' ὀρθογωνίων πύργων ἐφωδιασμένου (Πί ν. 229 β, 230 α). Ἐπὶ τῆς βατῆς Α. κλιτύος τῆς ἀκροπόλεως εἶναι ἐμφανῆ τὰ ἐρείπια ὀλίγων οἰκοδομημάτων, ἐπὶ δὲ τῆς κορυφῆς αὐτῆς σώζονται εἰς ὕψος μέχρις 8 μ. τὰ ἐρείπια διωρόφου πύργου, γνωστοῦ ὡς **Κούλια**, ἥτις ὅμως κατὰ τὰς πληροφορίας μου δὲν ἐκαλύφθη ὑπὸ τῆς λίμνης καὶ ὁ λόφος τῆς ἀκροπόλεως μετεβλήθη εἰς νησίδα. Ἐπὶ τῆς παρὰ τὴν ὄχθη κρημνώδους πλευρᾶς τοῦ λόφου, εἰς μικρὸν ὕψος ἀπὸ τῆς στάθμης τῶν ὑδάτων τοῦ ποταμοῦ, ἦτο ἐξωγραφημένη ἐπὶ τοῦ κεκονιαμένου βράχου, ἐντὸς νεωτέρου ναῖσκου, ἡ εἰκὼν τοῦ Ἀγίου Νικολάου (17ου αἰ.) ἐν ἀρίστη καταστάσει διατηρουμένη. Αὕτη ἦτο εὐκόλον νὰ ἀποτευχισθῆ.

2) Τὸ ἐπὶ κρημνώδους λόφου, παρὰ τὴν τοξωτὴν γέφυραν τῆς **Τατάρνας**, ἀρχαῖον φρούριον τὸ γνωστὸν ὡς **Παλιόκαστρο Τρικλίου**⁷. Τοῦτου μόνον ἢ ΝΔ. πλευρὰ προστατεύεται διὰ τείχους (μήκ.

4. Kirsten, RE XXI, 268, ἐν λ. Pleuron.

5. Heuzey, Le Mont Olympe et l'Acarnanie, 307 κ.ε.

6. Heuzey, ἔ.α., 313 κ.ε.

7. Heuzey, ἔ.α. 314. Woodhouse, ἔ.α., 294, 1.

80 - 100 και ύψ. μέχρι 3 μ.) ἐφωδιασμένον διὰ τετραγώνου πύργου. Εἶναι κατεσκευασμένον ἐκ τραπεζοσχήμων ἀσβεστολίθων (Πί ν. 230 β). Τμήμα τοῦ τείχους κατὰ τὸ μέσον τῆς ΝΔ. πλευρᾶς ἔχει ἀποσυντεθῆ καὶ αἱ λιθόπλινθοι αὐτοῦ εἶναι τοποθετημέναι ἀτάκτως. Εἰς τὴν ἀντίθετον πρὸς τὴν ἀπόκρημνον ὄχθην παρὰ τὸ τείχος γεώδη μικρὰν ἔκτασιν ἦσαν ἐδιδάκρικτα ἐπιφανειακῶς τὰ ἐρείπια μικρῶν οἰκοδομημάτων.

3) Ἐπὶ τῆς γνωστῆς ὡς **κάμπος τῆς Ἄλευράδας** μικρᾶς κοιλάδος ἦσαν ὁραταὶ 2 - 3 λιθόπλινθοι ἐξ ἀγνώστου μνημείου.

Ἄπεραντοὶ

Ἐκαλύφθησαν, ὡσαύτως, ὑπὸ τῶν ὕδατων τῆς λίμνης τοῦ φράγματος Κρεμαστῶν καὶ τὰ παρὰ τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ ποταμοῦ Καμπύλου (Μέγδοβα), πλησίον τοῦ χωρίου Ἅγιος Βασίλειος, εἰς τὴν Β. Αἰτωλίαν, νεκροταφεῖα εἰς θέσεις Ἄγραπιδῆς καὶ Τσαπουρνιά εἰς ἀπόστασιν 300 μ. πρὸς ΝΑ. τοῦ χωρίου, Στεργιῖκα 300 μ. πρὸς Α. τοῦ χωρίου καὶ Μνήμα 500 μ. πρὸς Β. τοῦ χωρίου. Ἐξ αὐτῶν προέρχονται πέντε ἐνεπίγραφοι ἐπιτύμβιοι στήλαι τοῦ Μουσείου Ἀγρινίου (IG IX I² 1,166 Klaffenbach, SBBerl. 1936, 387, ἀριθ. 2 καὶ ὁ ἴδιος ἐν Varia Epigraphica, 8, ἀριθ. 2 - 4). Κατὰ τὰς ἐν θέσει Μνήμα χωματοληψίας διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ φράγματος εὐρέθη καὶ ἄλλη ἐπιτύμβιος στήλη (Μουσείου Ἀγρινίου ἀριθ. 38), φέρουσα τὰς ἐπιγραφάς :

Ἀμύνανδρος | Πολεμαίου | Λοχάγον | Πολεμαίου,

ὡς καὶ τεμάχιον καὶ λαβὴ χαλκῶν ἀγγείων καὶ χαλκῶν ἀντικείμενον (Μουσείου Ἀγρινίου ἀριθ. 370 - 372).

Τὰ νεκροταφεῖα κείνται εἰς τὴν χώραν τῶν Ἄπεραντῶν, εἰς δὲ τὰ γνωστὰ ὡς Ἑλληνικὰ ἐπὶ ἀποτόμου λόφου πρὸς Α. τοῦ χωρίου ἐρείπια φρουρίου καὶ πόλεως ἀναγνωρίζεται ἡ πρωτεύουσα αὐτῶν Ἄπεραντία⁸.

Εἰς τὴν Β. Αἰτωλίαν, παρὰ τὸν οἰκισμὸν Χάνι τοῦ Τσάκλα, εἰς πολὺ μικρὰν ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς ὁδοῦ Ἀγρινίου - Ἄγιου Βλασίου, ἐπὶ εὐμεγέθους ἀμετακινήτου ἀμολίθου (ὕψ. 1.77, μήκ. 1.80, πᾶχ. ἔλαχ. 0,45 μ.) ἀναγράφεται *Τέρμων- - / Ἀρυσάων / Νωμεναίων* (4ου αἰ.). Τὰ ὄνόματα τῶν αἰτωλικῶν αὐτῶν ἔθνων ἢ φύλων εἶναι ἀγνωστα.

8. Οὕτω Woodhouse, ἔ.α., 293, καὶ Klaffenbach, Varia Epigraphica, 9. Ἀντιθέτως ὁ Στεργιόπουλος, Ἡ ἀρχαία Αἰτωλία, 85 κ.έ., ἀναζητεῖ τὴν πόλιν βορείως εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ Μέγδοβα πλησίον τῆς Βίνιανης.

ΑΚΑΡΝΑΝΙΑ

1. Καστράκι

Κατὰ μικρὰν διερεύνησιν εἰς τὸν χώρον ἱεροῦ ἐν τοῖς ἀγροῖς Μπαλάσκα καὶ Ροιδοδήμου παρὰ τὸ Καστράκι Βάλτου, κατὰ τὸ πρὸς τὸ χωρίον πέρας τῆς γεφύρας τῆς νέας ἐθνικῆς ὁδοῦ, διερχομένης ἐν μέρει διὰ τοῦ ἱεροῦ, περισυνελέγησαν μικρὰ πηλίνα ἀγγεῖα, ὡς οἰνοχοῖδια, ὕδρια, προχοῖδια, λυχνάρια μονόμυξα, ὧν τινα μεθ' ὕψηλοῦ κυλινδρικοῦ ποδός, καὶ πολλὰ ἀποκόμματα πηλίνων εἰδωλίων, τῶν πλείστων ἀνηκόντων εἰς κόρας ὀρθίας, πλὴν ἑνὸς ἢ δύο γενειάζοντος ἀνδρός (Μουσείου Ἀγρινίου ἀριθ. 779 - 781 καὶ 888 - 927) δὲν εἶναι καταγεγραμμένα ὅλα τὰ θραύσματα). Τῶν πλείστων ὁ πηλὸς εἶναι ἐρυθρός, ὀλίγων δὲ λευκοκίτρινος. Πλείσται τῶν κορῶν εἶναι ἀρχαϊκαί. Φέρουν πόλον, ἰωνικὸν χιτῶνα καὶ λοξὸν ἱμάτιον ἀφήνον ἀκάλυπτον τὸν ἀριστερὸν ὄμων. Ἰκανοὶ ἀριθμὸς ἐξ αὐτῶν κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς ἀνθος, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς τὸν χιτῶνα. Ἄλλαι κρατῶν ὕδριαν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς, ἀνήκουσαι μορφολογικῶς εἰς τὸν 4ον αἰ. Οἱ τύποι τῆς ἀνθροφόρου, τῆς λυχοφόρου καὶ τῆς ὕδροφόρου εἶναι γνωστοὶ καὶ ἐξ ἄλλων περιοχῶν, παρουσιάζουν δὲ μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὰς κόρας τῆς Αἰτωλίας ἐκ τοῦ παρὰ τὴν Χρυσοβίτσαν ἱεροῦ (ΑΔ 6 (1920 - 21), σ. 60 κ.έ., εἰκ. 4, 6). Τὸ ἱερὸν ὑπέδειξεν ὁ συνταξιούχος φύλαξ Ἀρχαιοτήτων Νικ. Μόσιος.

2. Στράτος

Ἐκ τῆς Ἀγορᾶς τῆς Στράτου προερχόμενον κατετέθη παρὰ τοῦ Νικ. Μόσιου εἰς τὸ Μουσείου Ἀγρινίου θραύσμα παρὰ τὸν πυθμὲνα πηλίνης μήτρας μεγαρικοῦ σκύφου (ἀριθ. 963, ὕψ. 0,069, μήκ. 0,11 μ.) (Πί ν. 231 δ). Πηλὸς τεφρόχρους.

Ἀνευρέθη Augeus τοῦ Νέρωνος. Ἐμπρ. *Nero Caesar Augustus*. Κεφαλὴ τοῦ αὐτοκράτορος μετὰ στεφανοῦ δάφνης πρὸς τὰ δεξιὰ. Ὅπ. *Jupiter Custos*. Ζεὺς ἔνθρονος (Μουσείου Ἀγρινίου ἀριθ. 408).

3. Σαυρία

Παρὰ τὴν δεξιὰν ὄχθην τοῦ Ἀχελφῶου ἐν θέσει Μίλα, μετὰ τῶν χωρίων Παλαιομάνινα καὶ Πεντάλοφος (Ποδολοβίτσα), διενηργήθησαν δοκιμαστικαὶ σκαφαὶ παρὰ τὰ τοιχώματα τοῦ κυκλικοῦ θαλάμου μεγάλου θολωτοῦ μυκηναϊκοῦ τάφου (διαμ. 10.70 μ.) καὶ ἀνεσκάφη ὁ εἰς αὐτὸν καταλήγων ἀπὸ ΝΑ. στενὸς δρόμος (μήκ. 6.60, πλ. 0,62 - 0,74 μ.). Ὡς καὶ οἱ εἰς μικρὰν ἀπόστασιν ἀπ' αὐτοῦ ἐν Αἰτωλία θολωτοὶ μυκηναϊκοὶ τάφοι τοῦ Ἄγιου Ἡλία (Ἰθωρίας) (ΑΔ 18 (1963) : Χρονικά, σ. 148), εἶναι ὀκκοδομημένους ἐκ λευκῶν

πλακοειδῶν ἀσβεστολίθων τοποθετημένων εἰς ὀριζοντίας στρώσεις (Πί ν. 231 γ). Ἐκ τῆς λιθωπενδύσεως τοῦ δρόμου διατηροῦνται εἰς ὕψος 0,75 μ. ἔξ δόμοι τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ἔξ ὧν οἱ ἀνώτατοι εἶναι ἀνωκοδομημένοι, τῆς δὲ δυτικῆς ὁ κατώτατος μόνον δόμος. Ἦτο κεκαλυμμένος διὰ πλακῶν λευκοῦ ἀσβεστολίθου, ἔξ ὧν διεσώθησαν ἡ τοῦ ὑπερθύρου καὶ ἡ ἐφαπτομένη πρὸς αὐτήν, ἧτις ἦτο φυσικῆ, ἀκατέργαστος (ὕψ. 0,20, μήκ. 1.85, πλάτ. 1. - 1.10 μ.). Ἡ τοῦ ὑπερθύρου εἶναι κατειργασμένη (ὕψ. 0,31, μήκ. 1.98, πλάτ. 0,58 μ.), κατὰ τὸ πρόσωπον εἶναι κυφωτῆ, ἔχει δηλ. κατακόρυφον τομὴν τῶξου κύκλου. Ἐχει αὕτη καταπέσει πρὸς Α.

Ἡ θόλος ἄρχεται τῆς 30 - 33 στρώσεως, μέχρι δὲ τῆς ἀρχῆς τῆς γενέσεως τῆς θόλου διατηροῦνται τὰ ὄρθια τοιχώματα τοῦ τάφου. Ὡς κλείς τῆς θόλου ἦσαν προφανῶς σφηνόλιθοι (Πί ν. 231 α), οἱ ὅποιοι ἔφρασσον τὴν κατὰ τὴν κορυφὴν ἀφιεμένην ὀπὴν, ἐνσφηνούμενοι μεταξὺ τῶν λίθων τοῦ ἀνωτάτου δακτύλιου, ἵνα τοὺς συγκρατοῦν. Τῶν κορυφαίων αὐτῶν σφηνολίθων ὁ ἀριθμὸς εἶναι ἄγνωστος. Δὲν πρέπει, ὅμως, νὰ ὑπερέβαινον τοὺς τέσσαρας, τοποθετούμενους σταυροειδῶς. Ἐξ αὐτῶν ἀνευρέθησαν δύο ἀκέραιοι καὶ τὸ κάτω ἡμισυ τρίτου.

Εἰς **Παλαιομάνινα**, τὰ παρὰ τὴν ὁποίαν ἐρείπια φρουρίου καὶ πόλεως ταυτίζονται πρὸς τὴν Σαυρίαν, παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου, κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τῶν θεμελίων τοῦ ὁποίου εἶχον ἀνακαλυφθῆ πρωτογεωμετρικοὶ ταφικοὶ πίθοι⁹, ἀνευρέθησαν κατὰ μικρὰν ἀνασκαφὴν τὸ πρὸς τὴν κόψιν ἡμισυ πελέκεως ἔξ ἀμμολίθου, ὡς καὶ ὄστρακα πρωτοελλαδικῶν, ὑστεροελλαδικῶν καὶ γεωμετρικῶν ἀγγείων.

Εἰς τὸ κέντρον τοῦ χωρίου, παρὰ τὴν οἰκίαν Γρηγ. Κέκου, ἀνεσκάφησαν δύο ταφικοὶ πρωτογεωμετρικοὶ πίθοι, ἀποδώσαντες ἀγγεῖα μετὰ τῆς συνήθους διακοσμῆσεως ἢ δι' ἀραιοῦ μελανοῦ γανώματος ἐπηλειμμένα, ὡς τριφυλλοστόμους οἰνοχόας, σκύφους καὶ δύο οἰνοχόας - φλάσκας (**Μουσεῖον Ἀγρινίου** ἀριθ. 383 - 386, 430 - 443). Εἰς τὰ μετάλλινα ἀντικείμενα περιλαμβάνονται σιδηραὶ τριχολαβίδες, ἤλοι, μαχαίριδια, περόναι, δακτύλιοι ἀπλοῖ ἢ μετὰ συναφοῦς σφενδόνης, αἰχμὴ δόρατος, χαλκοὶ δακτύλιοι ἀπλοῖ ἢ ἀμφικωνικοὶ ἢ σπειροειδεῖς ἢ μετὰ συναφοῦς σφενδόνης, βραχιόλια, περόνη, ψηφίδες ὄρου, τμήμα χαλκῆς ταινίας (**Μουσεῖον Ἀγρινίου** ἀριθ. 241 - 304, 307, 309), δύο χρυσαῖ ἀμφικωνικαὶ ψηφίδες ὄρου (ἀριθ. 310 α, β), δύο χρυσοὶ σπειροειδεῖς δακτύλιοι ἢ σφηκω-

τῆρες (ἀριθ. 308 α, β), ὡς καὶ ζεδῦγος χρυσῶν σπειροειδῶν ἐκ δύο ἐλίκων δακτύλιον, μετὰ στικτῆς ἐκ δύο ὁμοκέντρων κύκλων περίπου διακοσμῆσεως ἐπὶ τῶν εἰς δισκάρια διαπεπλατυσμένων ἄκρων. Τὰ παρὰ τὰ δισκάρια τμήματα αὐτῶν κοσμοῦνται διὰ πολλαπλῶν τεθλασμένων ἐγχαράξεων (ἀριθ. 305, 306, Πί ν. 231 β). Ἐξ ἄλλου ταφικοῦ πίθου προέρχεται γεωμετρικῆ χαλκῆ ἡμισφαιρικῆ φιάλη (ἀριθ. 303).

Ἐκ τῆς ἀκροπόλεως λιθόπλινθος (ὕψ. 0,77, πλάτ. 0,69 - 0,79, πᾶχ. 0,49 μ.), φέρουσα τὴν ἀρχαϊκὴν ἐπιγραφὴν *Αφαιστιο*, μετεφέρθη εἰς τὸ **Μουσεῖον Ἀγρινίου**.

4. Σπήλαιον Ἀρχονταριά

Διηρευνήθη ἐν μέρει τὸ ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς παρεῖας τῆς χαράδρας (κλεισοῦρας) **Βερίνα** σπήλαιον Ἀρχονταριά, κείμενον **ΝΑ.** τῆς Ἀλυζίας καὶ τοῦ χωρίου Μύτικας, εἰς ἀπόστασιν 1500 μ. ἀπὸ τῆς ἀκτῆς τοῦ Ἴονίου, ἔναντι τῆς νησίδος Κάλυμνος. Δυστυχῶς, λαθρανασκαφεῖς ἔχουν ἀνοίξει δύο μεγάλα ὀρύγματα 3 x 2,50 x 2,50 μ. καὶ 1 x 1 x 1 μ., χωρήσαντες μέχρι τοῦ στερεοῦ. Τὰ ἐκ τῶν ὀρυγμάτων αὐτῶν ἐξαχθέντα χῶματα δὲν διηρευνήθησαν. Ὑπάρχουν ὅμως ἐνδείξεις, ὅτι οὗτοι δὲν ἦσαν πεπειραμένοι καὶ ἐνδιέφεροντο διὰ τὴν ἀνεύρεσιν πολυτίμων ἀντικειμένων. Ἐκ τῶν μονοχρῶμων ὄστράκων τινὰ ἀνήκουν εἰς ἀποθηκευτικὰ ἀγγεῖα. Ἐκ τῶν ἐγχρῶμων ὄστρακα φιαλῶν, φέροντα κοσμήματα μελανὰ ἐπὶ ἐρυθρᾶς ἐπιφανείας ἢ μελανὰ καὶ ἐρυθρὰ ἐπὶ κιτρινευθροῦ ἐπιφανείας, εἶναι θεσσαλικά, ἐνῶ ἄλλο φιάλης τριχρόμου, φέρον ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ὄψεων κοσμήματα μελανὰ καὶ πορτοκάλινα ἐπὶ λευκοῦ ἐπιχρίσματος, ὁμοιάζει πρὸς τὰ θεσσαλικά τοῦ ρυθμοῦ Β3γ, ἴσως, ὅμως, εἶναι ἀδριατικόν. Τὸ σπήλαιον εἶναι λατρευτικόν — ἀνευρέθησαν λίθινον εἰδῶλιον καὶ ξύλινον, διατηρούμενον ἐν ἀρίστη καταστάσει, διότι τὸ σπήλαιον δὲν διατηρεῖ ὑγρασίαν, εὐρισκόμενον περὶ τὰ 20 μ. ὑψηλότερον τοῦ στερεοῦ ἐδάφους, εἶναι δὲ προσιτὸν δι' ἄκρως ἐπικινδύνου ἀναρριχῆσεως.

Νεολιθικὰ ὄστρακα καὶ λεπίδες πυριτολίθου ἀνευρέθησαν καὶ εἰς τὴν ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς παρεῖας τῆς χαράδρας **Σπήλιαν τῆς Ὀμορφιάς**, ἐνῶ τὸ σπήλαιον τοῦ Κάππου Φλίππου δὲν διηρευνήθη.

5. Φοῖται

Εἰς ἀπόστασιν ἡμισείας ὥρας περίπου **Β.ΒΑ.** τοῦ χωρίου **Βλυζιανὰ Ξηρομέρου** κεῖνται τὰ γνωστά παρὰ τοῦ Heuzey¹⁰ ἐρείπια δωρικοῦ περιπτέρου ναῖσκου. Τινὰ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν αὐτοῦ

9. ΑΔ 17 (1961/62) : Χρονικά, 184 κ.έ., Πίν. 212 α, δ.

10. Ἐ.ά., σ. 363 κ.έ.

είναι έντετειχισμένα εις τὸ πλησίον ναυδριον τῆς Ἁγίας Δευτέρας (Πί ν. 232 α) ἢ δισκορπισμένα εις τὸν περίεξ χῶρον. Οἱ κίονες τῆς περιστάσεως ἦσαν ἐξ ἄσβεστολίθου, ἐνῶ οἱ τοῦ προναίου καὶ τοῦ ὀπισθοδομοῦ ἐκ παρολίθου· οἱ διασωθέντες ἐξ αὐτῶν σφόνδυλοι εἶναι εὐάριθμοι. Φέρουν 20 ραβδώσεις. Τὸ ἐπιστύλιον καὶ τὸ διάζωμα ἦσαν ἐκ παρολίθου. Αἱ τρίγλυφοι, ὕψους 0,62 (διποδίας) καὶ πλάτους ἴσου πρὸς τὸ πλάτος τῶν ἐπὶ τοῦ ἐπιστυλίου κανόνων, ἦτοι 0,38 μ., ἦσαν ἠνωμένα μετὰ τῶν μετοπῶν, ὧν τὸ πλάτος ἦτο 0,65 μ. Ἀκέραιον δεῖγμα τριγλύφου ἠνωμένης μετὰ τῆς μετόπης εἶναι τοποθετημένον πρὸ τοῦ τοίχου τῆς Ν. πλευρᾶς τοῦ ναυδρίου (ὕψ. 0,62, μήκ. 1,03, πᾶχ. 0,32 μ.), παραπλευρῶς δ' αὐτοῦ δοκὸς τοῦ ἐπιστυλίου, ὕψους 0,56, μήκ. 1,10, πᾶχ. 0,32 μ., φέρουσα ἡμισυ κανόνος παρ' ἐκάτερον πέρας, πλάτ. ἐκάστου 0,195 μ. Αἱ σταγόνες ἦσαν ἐξ. Ἡ στέφουσα ταῖνια ἔχει ὕψος 0,65 μ., ἢ ἀναθύρωσις 0,065 - 0,07 μ. Πρὸς χρῆσιν τῶν προσκυνητῶν καὶ διαβατῶν εἶναι πλησιέστατα τοῦ ναυδρίου λελαξευμένη ἐπὶ τοῦ βραχῶδους ἐδάφους μεγάλη ὀρθογώνιος ὕδατοδεξαμενὴ (μήκ. 10,50, πλάτ. 4,90, βάθ. 1,80 μ.), τῆς ὁποίας ἡ Δ. πλευρὰ εἶναι ἐπενδεδυμένη δι' ἰσοδομικοῦ τοίχου ἐκ πέντε δόμων ὕψ. 0,24 - 0,29 μ. (Πί ν. 232 β).

Ὁ ναὸς εὐρίσκεται εις τὴν περιοχὴν τῶν Φοιτιῶν (ἀπὸ τῶν ὁποίων ἀπέχει περίπου μίαν καὶ ἡμισεῖαν ὥραν πρὸς Δ.), ἐν τῇ ὁδῷ ἀπὸ Φοιτιῶν διὰ τῆς κοιλάδος τῶν Βλυζιανῶν πρὸς Ἀστακόν.

6. Μεδιῶν

Εἰσήχθησαν εις τὸ Μουσεῖον Ἀγρινίου ἐκ Μεδιδῶνος : Δύο χαλκοὶ δακτύλιοι, ὧν ὁ εἰς φέρει ἐπὶ τῆς συναφῶς σφενδόνης γραμμικὴν διακόσμησιν ἐκ πολλαπλῶν τεθλασμένων (ἀριθ. 122), ὁ ἕτερος δὲ κόσμησιν διὰ πλαστικοῦ μηνίσκου (ἀριθ. 132). Ἀπότμημα χαλκοῦ ποδὸς σκεύους ὑπὸ μορφῆν κεφαλῆς μακρολαίμου γρυπὸς δάκνοντος λεοντόποδα (ἀριθ. 133, μήκ. 0,125 μ.).

7. Θύρρειον

Εἰς τὸ Μουσεῖον εἰσήχθη ἱκανὸς ἀριθμὸς ἐνεπιγράφων ἐπιτυμβίων στηλῶν, ἀκραίων ἢ ἀποτμημάτων.

8. Πάλαιρος

Μεταφέρθη ἐκ τῆς Συλλογῆς Λευκάδος μαρμαρίνη ἀκέφαλος Ἑρμῆ ἐκ Παλαίρου μετὰ τῆς βάσεως, φερούσης τὴν ἐπιγραφὴν : *Λυσάνωρ/Τιμασικράτης/Ἑρμᾶι* (2ου αἰ. π.Χ.).

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ

Εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀγρινίου εἰσήχθησαν :

Τεμάχιον παρὰ τὸν πυθμένα σκυφίου, ὑπερῶθρου πληοῦ, ἐκ Μεγάλης Χώρας (ἀριθ. 762, διαμ. 0,09 - 0,11, διαμ. βάσεως 0,075 μ., Πί ν. 233 α). Ἐξωτερικῶς γάνωσις κατεστραμμένη. Ἐσωτερικῶς δι' ὑποκιτρίνου χρώματος. Εἰς τὸ κοῖλον εἰκονίζεται ἰχθὺς πρὸς τὰ δεξιὰ, βαθέος πρασίνου χρώματος, τὸ περίγραμμα τοῦ ὁποίου καὶ αἱ λεπτομέρειαι δηλοῦνται δι' ἀραιοῦ καστανοῦ καὶ κατὰ τόπους καστανοῦ χρώματος.

Ὅστρακον πινακίου ἐξ Ἀγρινίου, φέρον ἐγγάρκτον διακόσμησιν, ἥτις τονίζεται διὰ γραπτῆς, πρασίνου καὶ ἀραιοῦ καστανοῦ χρώματος (Πί ν. 233 β).

Δύο τριγωνικαὶ με ἀπεστρογγυλωμένην τὴν κορυφὴν πλάκες ἐξ ἀμμολίθου μετ' ἀναγλύφου πλαισίου, περισυλλεγεῖσαι εἰς τὸ ἀρχαῖον « Ἀγρινίον » παρὰ τοῦ τ. φύλακος Ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Μόσιου.

Εἰς τὴν μίαν ἐξ αὐτῶν εἰκονίζεται, κατὰ τὸ γνωστὸν βυζαντινὸν πρότυπον, ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ, λέων τρέχων πρὸς τὰ ἀριστερά, ἔχων ἀνωρθωμένην τὴν οὐρὰν καὶ ἐκβεβλημένην τὴν γλῶσσαν (ἀριθ. 48, ὕψ. 0,44, πλάτ. βάσεως 0,45, πᾶχ. 0,10 μ.) (Πί ν. 233 γ), εἰς δὲ τὴν ἑτέραν ζευγὸς ἀνωρθωμένων ὄψεων ἀντιώτων, συνεστραμμένων δις τοῦ ἐξ ἀριστερῶν καὶ ἀπαξ τοῦ ἐκ δεξιῶν (ἀριθ. 47, ὕψ. 0,44, πλάτ. βάσεως 0,45, πᾶχ. 0,09 μ.) (Πί ν. 233 δ).

Ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς Καλυδῶνος παρὰ τὸ χωρίον Ἁγίος Γεώργιος, ἐν τῷ ἀγρῷ Δημητρίου, 200 μ. πρὸς Α. τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου, εὐρέθησαν : Τεμάχιον χαλκοῦ σταυροῦ - λειψανοθήκης, συνδεόμενον ἄλλοτε διὰ κλειδιωτῆρος πρὸς τὸ ἔλλειπον τεμάχιον, μετὰ κρίκου διὰ τὴν ἀνάρτησιν. Εἰκονίζεται ἐν ἐλαφρῷ ἀναγλύφῳ ἡ Θεοτόκος δεομένη, εἰς δὲ τὰ ἄκρα τῶν κεραιῶν οἱ τέσσαρες Εὐαγγελισταὶ ἐν προτομῇ, ἐντὸς κυκλικῶν πλαισιῶν ἐν εἶδει μεταλλίων. Παρ' αὐτοὺς κεχαραγμένον τὸ ἀρχικὸν γράμμα τοῦ ὀνόματός των. Ἄνω Μ (ατθαῖος), κάτω Μ (ἄρκος), ἀριστερὰ Λ (σοκάς) καὶ δεξιὰ Ἰωάννης (ἀριθ. 124, ὕψ. 0,083 μ.). Ὅμοιον σταυρὸν βλ. ἐν Ἀ. Ξυγγοπούλου, Συλλογὴ Ἑλ. Σταθάτου, 46, ἀριθ. 33, πίν. 27.

Τεμάχιον χαλκοῦ σταυροῦ, λειψανοθήκης πιθανῶς, εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι ἐγκεχαραγμένος ὁ Ἰησοῦς ἐσταυρωμένος (ἀριθ. 123, ὕψ. 0,055 μ.).

Χαλκὴ πόρπη ζώνης ἐκ δύο τεμαχιῶν εἰς σχῆμα ἀσπίδισκης, κοσμουμένων δι' ἀναγλύφον ροδάκων (ἀριθ. 125). Τεμάχιον ὁμοίας πόρπης (ἀριθ. 126) μετὰ τῆς αὐτῆς διακοσμῆσεως.

Δύο χαλκοὶ δακτύλιοι μετ' ἐγχαράκτου γεωμετρικῆς διακοσμῆσεως ἐπὶ τῆς συναφῶς σφενδόνης.

ΕΥΘ. Ι. ΜΑΣΤΡΟΚΩΣΤΑΣ

*

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΑΙΤΩΛΙΑΣ ΚΑΙ ΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Ἡ Αἰτωλία καὶ ἡ Ἀκαρνανία ἦσαν μέχρι πρὸ τῶν ἐτῶν terra incognita ἀπὸ πλευρᾶς παλαιο-χριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν μνημείων. Ἐξαιρέση τις δύο ναοὺς τῆς Ναυπακτίας (Ἁγίου Δημήτριον Βαράσσοβας καὶ Παναξιότισσαν Γαυρολίμνης), τοὺς ὁποίους ἐδημοσίευσεν εἰς τὸν Α' τόμον τοῦ ΑΒΜΕ ὁ καθηγητὴς Ἄ. Ὁρλάνδος, τὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς παρέμειναν οὐσιαστικῶς ἄγνωστα μέχρι τοῦ 1961 - 62, ὅτε ὁ μὲν καθηγητὴς Ὁρλάνδος ἀφιέρωσεν εἰς πέντε ἐξ αὐτῶν τὸ 1ον τεῦχος τοῦ Θ' τόμου τοῦ ΑΒΜΕ, ὁ δ' Ἐφορος Π. Λαζαρίδης παρουσίασεν ἀρκετὰ μνημεῖα τῶν ἐπαρχιῶν Μεσολογγίου καὶ Τριωνίδος εἰς τὸ ΑΔ 16 (1960) : Χρονικά, σ. 196 - 199.

Ὁ κατάλογος τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς περιοχῆς πᾶν ἄλλο ἢ ἐξαντλεῖται διὰ τῶν ἐν λόγῳ δημοσιεύσεων. Κατὰ τὴν διάρκειαν δεκαήμερου περιοδείας καὶ ἐπ' εὐκαιρίᾳ ὑπηρεσιακῶν ταξιδίων εἰς τὴν περιοχὴν, ὁ ὑπογραφόμενος ἐπεσκέφθη διάφορα μνημεῖα, εἴτε τελείως ἄγνωστα, εἴτε γνωστὰ εἰς περιωρισμένον κύκλον ἐντοπίων λογίων, οἱ ὅποιοι καὶ εἶχον χρονολογήσει πολλὰ ἐξ αὐτῶν ἐσφαλμένως¹. Κατωτέρω περιγράφονται ἐν συντομίᾳ τὰ κυριώτερα ἐξ αὐτῶν. Μὲ τὰ πλέον σημαντικά, ὡς ὁ Ἅγιος Γεώργιος Μεσολογγίου, ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὁ Κρεμαστός, ἡ Ἐπισκοπὴ τῆς Μάστρου, ἡ Ἁγία Σοφία καὶ ἡ Ἁγία Ἐλεοῦσα τοῦ Μύτικα, θὰ ἀσχοληθῶμεν προσεχῶς διεξοδικώτερον.

ΝΑΥΠΑΚΤΙΑ

ΚΑΤΩ ΒΑΣΙΛΙΚΗ

1. Ἅγιος Δημήτριος

Τὸ μνημεῖον ἐδημοσίευσεν πρὸ τριακονταετίας ὁ καθηγητὴς Ἄ. Ὁρλάνδος². Ἐκτοτε κατέπεσε τὸ τόξον τοῦ Ν. παραθύρου τοῦ νάρθηκος, κατεστράφησαν δύο εἰσέτι δόμοι παρὰ τὸ παράθυρον τοῦ πλαγίου διαμερίσματος τῆς Ν. πλευρᾶς καὶ τμήμα τοῦ τοξωτοῦ πλαισίου τῆς θύρας τῆς Ν. κόγχης. Τῶν φουρνικῶν τῶν παραπλεύρων χώρων³ οὐδὲ ἶχνος σώζεται.

1. Εὐχαριστῶ καὶ ἐντεῦθεν τοὺς ἐκτάκτους Ἐπιμελητὰς Ἀρχαιοτήτων Παραγελοῦτιδος καὶ Ξηρομέρου κκ. Γεώργιον Κόκκαν καὶ Γεράσιμον Παπατρέχαν, οἱ ὅποιοι πολλὰ ὡς διηκόλουν τὸ ἔργον μου.

2. ΑΒΜΕ Α (1935), σ. 105 - 120.

3. Αὐτ., σ. 109.

2. Ἅγιοι Πατέρες

Ἐρείπια ἀσκητηρίου εἰς σπήλαιον τῆς ΒΑ. κλιτύος τῆς Βαράσσοβας, ἀπέχον περὶ τὴν 1.40' ἀπὸ τὴν Κάτω Βασιλικήν.

Πρὸ τοῦ σπηλαίου σώζονται τὰ ἐρείπια ὀρθογωνίου καμαροσκεποῦς κτίσματος, προφανῶς δεξαμενῆς, ἐκτισμένου διὰ σειρῶν πλίνθων καὶ ἀδρομερῶς εἰργασμένων λίθων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ὀλίγαι πλίνθοι. Ἐσωτερικῶς διατηροῦνται λείψανα ἐπιχρίσματος.

Ἐντὸς τοῦ σπηλαίου ὑψοῦνται ἐρείπια τοίχων ἐκ σειρῶν μὴ ὀρθογωνισμένων λίθων καὶ πλίνθων, πάχους 0,025 - 0,03 μ.

Διατηροῦνται εἰς κακὴν κατάστασιν αἱ ἐξῆς τοιχογραφίαι :

1) Κεφαλὴ ἀγίου μὲ λευκὴν οὐλὴν κόμην καὶ ἰσχυρῶς ἐσχηματοποιημένα ὄτα, εἰς ὑπερφυσικὸν μέγεθος. Ὁ ἅγιος, πιθανῶς ὁ Πέτρος, θὰ εἰκονίζετο ἔνθρονος ἢ ἐν προτομῇ. 2) Δύο ἄγγελοι ἐνδεδυμένοι αὐτοκρατορικὴν στολὴν καὶ κρατοῦντες σκῆπτρα, ἐκατέρωθεν σταυροῦ. Ἐπιγραφή :

Η ΥΨΟ[Σ]ΗΣ ΤΟΥ ΤΙΜΗΟΥ ΣΤ(ΑΥ)ΡΟΥ.

3) Πεντηκοστή. Οἱ δώδεκα ἀπόστολοι εἰκονίζονται ἔνθρονος εἰς μίαν σειρᾶν, εὐλογοῦντες. Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα κατέρχεται ὑπὸ μορφὴν πυρίνων γλωσσῶν ἀπὸ τὴν περιβαλλομένην ὑπὸ κυκλικῆς δόξης Ἐτοιμασίαν τοῦ Θρόνου. 4) Μεταμόρφωσις. Ὁ Χριστὸς περιβάλλεται ὑπὸ ἑλλειψοειδοῦς δόξης.

Ἡ πτυχολογία εἶναι μαλακὴ, αἱ σκιαὶ πράσιναι, τὰ χαρακτηριστικὰ γράφονται διὰ κεραμοῦ. Αἱ τοιχογραφίαι τῶν Ἁγίων Πατέρων εἶναι ἔργον ἐπαρχιακοῦ ἐργαστηρίου καὶ ἀνάγονται πιθανῶς εἰς τὸν 13ον - 14ον αἰῶνα.

ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΝ

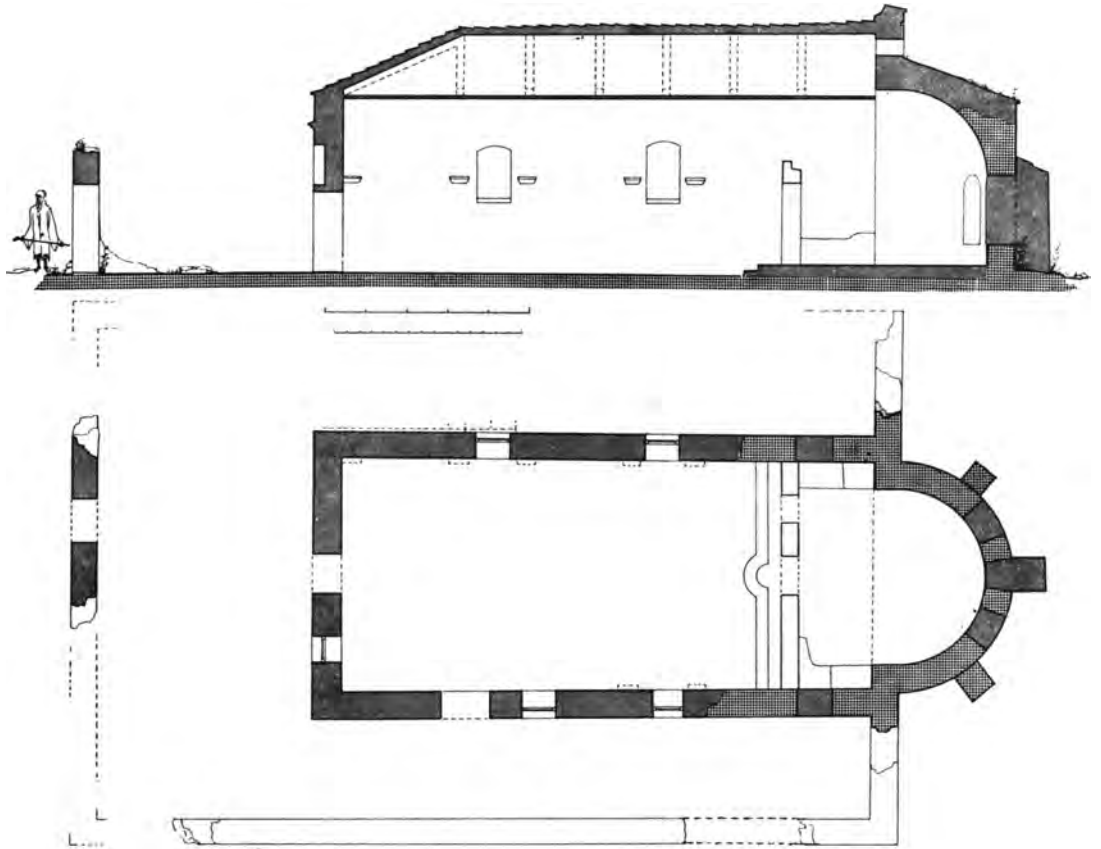
Ἅγιος Γεώργιος

Εἰς ἀπόστασιν 2 χλμ. περίπου Ν. τοῦ χωρίου καὶ ἐπὶ χθαμαλοῦ ἐξάρματος, δεσπόζοντος τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Εὐήνου, ὑψοῦται μονόκλιτος βασιλική, τιμωμένη ἐπ' ὄνοματι τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου (Σχ ε δ. 1). Αὕτη, καθολικὸν διαλελυμένης μονῆς, χρησιμεῖει σήμερον ὡς ναὸς τοῦ νεκροταφείου.

Τὸ μνημεῖον ἐκτίσθη ἀρχικῶς ὡς τρίκλιτος ξυλόστεγος βασιλική. Ταύτης σώζονται ἡ ἡμικυκλικὴ ἀψὶς τοῦ ἱεροῦ μέχρις ὕψους 2 μ. περίπου, μικρὸν τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδος, καὶ τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῶν μεταξὺ τῶν κλιτῶν τοξοστοιχιῶν, μέχρις ὕψους 0,70 μ. περίπου. Ἡ ἀψὶς, πάχους 0,70 μ., ἐνισχύεται ἐξωτερικῶς διὰ δύο ἀντηρίδων ἰσοπαχῶν πρὸς αὐτὴν καὶ ἀκτινηδὸν διατεταγμένων, ὡς συμβαίνει καὶ

εις άλλας βασιλικάς τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος (Κεφάλου, Νικοπόλεως Γ', Παραμυθιάς). Ὁ ἡμικυλινδρος τῆς ἀψίδος διατρυπᾶται ὑπὸ τριῶν μονολόβων ἀνοιγμάτων με πλίνθινα τοξωτὰ ὑπέρθυρα, περιβαλλόμενα ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας. Ἡ τοι-

στους τῶν καθέτων ἀρμῶν. Εἰς τὸ ἀέτωμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἠνοιχθῆ κατά φραγκικὴν ἐπίδρασιν, κυκλικὸν παράθυρον με πλίνθινον πλαίσιον, περιβαλλόμενον κατὰ τὸ ἄνω ἥμισυ αὐτοῦ ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, ἥτις συνεχίζεται ἐπὶ τι διά-

Σχέδ. 1. Βασιλικὴ Ἁγίου Γεωργίου Μεσολογίου. Κάτωψις καὶ τομὴ κατὰ μῆκος (Σχέδ. Χ. Μπούρα)

χοποιία τῆς ἀρχικῆς ταύτης οἰκοδομῆς ἀποτελεῖται ἐξ ἀκανονίστων λίθων τοποθετημένων ἐντὸς ἀφθόνου κονιάματος, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται, κατ' ἀποστάσεις 0,65 μ., ζῶναι ἐκ δύο ἢ τριῶν ὀπτοπλίνθων, πάχους 0,035 μ.

Ὁ ἀρχικὸς ναὸς, ἐρειπωθεὶς, ἀνεκτίσθη ὡς μονόκλιτος κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Δεσποτάτου. Ἐφράχθησαν τότε διὰ τοιχοποιίας τὰ παράθυρα τῆς ἀψίδος καὶ ἐκτίσθη κατὰ τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ καὶ τρίτη ἀντηρίς, πάχους 0,82 μ. Τὸ ἄνω τμήμα τῆς κόγχης, ὑπεράνω ἐξεχούσης ὀδοντωτῆς ταινίας, ἀνωκοδομήθη ἐπτάπλευρον, ἐξ ἀδρομερῶς εἰργασμένων λίθων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται πλίνθοι εἰς τοὺς ὀριζοντίους καὶ εἰς τοὺς πλεί-

στημα καὶ ὀριζοντίως (Πί ν. 234 α). Εἰς τὴν φάσιν ταύτην ἀνήκουν καὶ αἱ τοιχογραφίαι τῆς ἀψίδος, σφυροκοπημέναι διὰ τὴν στερεώσιν νεωτέρου στρώματος, τὸ ὁποῖον ἔχει σήμερον καταπέσει. Εἰς τὸ τεταρτοσφαιρίον εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος (Πλατυτέρα;) μεταξὺ δύο σεβιζόντων ἀρχαγγέλων, ἐνδεδυμένων αὐτοκρατορικῆν στολήν. Ἐκατέρωθεν τῆς Θεοτόκου παρίσταται ἀνὰ εἰς ἅγιος εἰς πολὺ μικροτέραν κλίμακα. Πέριξ τοῦ τεταρτοσφαιρίου ὁ τοίχος ἔχει ἀσβεστοχρησθῆ, τὸ σφυροκόπημα ὅμως ἐκτείνεται καὶ εἰς τὸ ἄνω μέρος τοῦ ἡμικυλινδρου τῆς ἀψίδος, ὅπου ἀσφαλῶς κρύπτονται ὑπὸ τὴν ἄσβεστον καὶ ἄλλαι τοιχογραφίαι. Μικρὸν τμήμα ἀδιαγνώστου παραστάσεως ἔχει

διαφύγει την άσβεστόχριστιν εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ νοτίου τοίχου.

Ὁ ναὸς ἔλαβε τὴν σημερινὴν του μορφήν ἐπὶ Τουρκοκρατίας, κατόπιν προφανῶς νέας ἐρειπώσεώς του. Εἰς τὴν φάσιν ταύτην ἀνήκει τὸ μεγαλύτερον τμῆμα τῶν μακρῶν πλευρῶν καὶ ἡ πρόσοψις μετ' ἑλαφρῶς ὀξυκόρυφον παράθυρον, τὸ τύμπανον τοῦ ὁποίου κοσμεῖται ὑπὸ πυροστροβίλου (Πί ν. 234 β). Ἡ σημερινὴ στέγη εἶναι πρὸς Δ. τετρακλινής. Στέγη καὶ ξυλίνη ὀροφή παρουσιάζουν ἰσχυρὰν κλίσιν ἀπὸ Α. πρὸς Δ.

Τὸ νεκροταφεῖον περιβάλλεται ὑπὸ μεγάλου αὐλογύρου, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνοίγονται δύο θύραι. Ἡ ἀνατολική, μετ' ὀξυγώνου ὑπέρθυρον ἐκ λαξευτῶν λίθων ἐν ἑλαφρῇ ἔσοχῇ (Πί ν. 234 γ), ἀνήκει εἰς τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Ἡ δυτικὴ, μετ' ὀριζόντιον ὑπέρθυρον, εὐρίσκεται ὀλίγον βορειότερον τοῦ ἄξονος τοῦ ναοῦ. Ὁ τοῖχος, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνοίγεται, εἶναι ἐκτισμένος δι' ἄδρομερῶς εἰργασμέναιν κροκαλῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεντίθενται τεμάχια πλίνθων (Πί ν. 234 δ) ἀνάλογος εἶναι ἡ τοιχοποιία τῆς προσόψεως τοῦ σημερινοῦ ναοῦ.

Ἐλπίζεται ὅτι μικρὰ σκαφικὴ ἔρευνα καὶ ἀπόξεσις τῶν κονιαμάτων θὰ διευκρινίσῃ τὸ σχέδιον καὶ τὰς διαδοχικὰς φάσεις τοῦ ναοῦ. Θὰ ἐξακριβωθῇ, π.χ., ἐὰν τὰ ἐξέχοντα ἐσωτερικῶς τῶν μακρῶν πλευρῶν ἐπιθήματα (πέντε εἰς τὸν βόρειον τοῖχον καὶ δύο εἰς τὸν νότιον) ἀνήκουν εἰς ἐντετειχισμένην τοξοστοιχίαν, ἢ ἐὰν ἐτοποθετήθησαν μεταγενέστερον, καὶ ἐὰν τὸ παρά τὴν νοτίαν πλευράν τοῦ ναοῦ «πεζούλι» ἐδράζεται ἐπὶ τῶν θεμελίων τοῦ νοτίου τοίχου τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς.

Εἰς τὸν αὐλόγυρον ἀπόκεινται δύο μονόλιθοι ἀρράβδωτοι κίονες, ἐκ λευκοῦ μαρμάρου μετ' κυανῆς ραβδώσεως, διαμ. περ. 0,40 μ. Ὁ εἰς ἔχει ὕψος 3,30, ὁ ἕτερος 3,10 μ. Διακόσια μέτρα δυτικῶς τοῦ ναοῦ, παρὰ γιγαντιαίαν δρῦν, εὐρίσκεται ἕτερον τμῆμα κορμοῦ ἀρραβδώτου κίονος, ἐκ γρανίτου, ὕψους 0,78 καὶ διαμ. 0,38 μ. περίπου.

ΕΛΛΗΝΙΚΑ (πρ. ΣΙΒΙΣΤΑ)

*Ἅγιος Νικόλαος ὁ Κρεμαστός

Ναὸς ἐντὸς σηπλίου τῶν δυτικῶν κλιτύων τοῦ Ἀρακύνθου (Ζυγοῦ), ἀπέχων περὶ τὴν 1,30' ἀπὸ τὸ ἐπὶ τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ Μεσολογγίου - Ἀγρινίου χωρίον Κεφαλόβρυσον. Τὸ σηπλίον εἶναι κατάγραφον, αἱ τοιχογραφίαι καλύπτονται ὅμως ὑπὸ ἀλάτων καὶ ἀκτιδογραφημάτων, εἰς πολλὰ δὲ σημεῖα εἶναι τελειῶς κατεστραμμένα. Δεξιὰ τῆς εἰσόδου σώζεται ἡ Θεοτόκος ὀρθία, κρατοῦσα πρὸ τοῦ στήθους μετάλλιον μετ' ὁ Χριστὸν Ἐμμανουὴλ

εὐλογοῦντα. Αἱ λοιπαὶ τοιχογραφίαι σχηματίζουν συνεχῆ ζώνην, ὅπου αἱ παραστάσεις χωρίζονται δι' ἐρυθρῶν ταινιῶν. Τὰς περιγράφομεν ἐν συντομίᾳ, ἀρχόμενοι ἀπὸ τῶν δεξιὰ τῶ εἰσερχομένων:

1. Γέννησις τοῦ Χριστοῦ (Πί ν. 235 α). Τὸ κέντρον τῆς παραστάσεως καταλαμβάνει ὡς συνήθως ἡ Θεοτόκος, ἐξηπλωμένη ἐπὶ στρωμνῆς, κρατοῦσα τὴν κεφαλὴν διὰ τῆς στηριζομένης ἐπὶ τοῦ ἀγκῶνος ἀριστερᾶς. Ἀριστερὰ τῆς Θεομήτορος εἰκονίζεται ἡ φάτνη μετ' ὁ Βρέφος· δύο ἄγγελοι ἴστανται ὑπεράνω αὐτῆς. Ἄνω ἀριστερὰ, ἄγγελος ὀδηγεῖ τοὺς τρεῖς μάγους, οἱ ὁποῖοι προσέρχονται ἔφιπποι, μετ' ἡ χεῖρας προτεταμένας. Ἄνω δεξιὰ, ἕτερος ἄγγελος εὐαγγελίζεται τοὺς ποιμένας· ὁ γηραιότερος (ΑΡΕΤΟΝ), μετ' ἑλευκὴν κόμην καὶ γένειον, φέρει μῆλωτήν, ἐνῶ ὁ νεώτερος (ΤΕΝΕΤΟΡ) εἶναι ἀγένειος, φέρει βραχὺν χειριδωτὸν χιτῶνα καὶ κρατεῖ καλαῦροπα. Κάτω δεξιὰ, τέλος, παρίστανται τὸ λουτρὸν τοῦ Νεογνοῦ, τὸ ὁποῖον κρατεῖ ἡ Μαῖα, ἐνῶ ἡ Σαλώμη χύνει ὕδωρ εἰς τὴν διάλιθον κολυμβήθραν.

2-3. Κάτω ἀπὸ τὴν Γέννησιν ὑπάρχουν δύο παραστάσεις δυσδιάκριτοι. Εἰς τὴν ἀριστερὰν διακρίνονται δύο ἄγγελοι.

4. Προτομή ἁγίου εὐλογοῦντος, προφανῶς Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, εἰς ὑπερφυσικὸν μέγεθος. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ σχηματοποίησις τῶν ὠτων (Πί ν. 235 β).

5. Εὐαγγελισμὸς (Πί ν. 236 α). Δεξιὰ τοῦ ἀγγέλου ἡ ἐπιγραφή:

ΧΕΡΕ ΚΕΧΑ|ΡΥΤΟΜΕΝΗ | Ο Κ(ΥΡΙΟ)Σ ΜΕΤΑ | ΣΟΥ,
δεξιὰ τῆς Θεοτόκου:

Η ΔΟΥ[ΛΗ] Κ(ΥΡΙΟ)Υ | ΓΕΝΥ[ΘΗΤΩ Κ]ΑΤΑ | ΤΟ
Ρ[ΗΜΑ ΣΟΥ].

6. Ἅγιος στηθαῖος εἰς ὑπερφυσικὸν μέγεθος, ἴσως ὁ ἅγιος Νικόλαος. Διακρίνεται μόνον τὸ ἄνω ἀριστερὸν τμῆμα τῆς κεφαλῆς.

7. Ὁ Χριστὸς «Παλιὸς τῶν Ἡμερῶν» (μετ' ἑλευκὴν κόμην καὶ γένειον), κρατῶν διὰ τῆς ἀριστερᾶς κλειστὸν εἰλητάριον καὶ φέρων τὴν δεξιὰν πρὸ τοῦ στήθους, μεταξὺ δύο σεβιζόντων ἀγγέλων, ἐνδεδυμένων αὐτοκρατορικῆν στολήν.

8. Ἀνάληψις. Κάτω, εἰς τὸ κέντρον, δύο ἄγγελοι· ἐκατέρωθεν αὐτῶν, εἰς δύο στίχους, οἱ δώδεκα ἀπόστολοι. Ἄνω, ὁ Χριστὸς ἀναλαμβάνόμενος ἐντὸς ἑλλειψοειδοῦς δόξης, τὴν ὁποῖαν κρατοῦν δύο ἄγγελοι. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀπουσία τῆς Θεοτόκου.

9. Ὁ Πρόδρομος, τοῦ ὁποῖου σώζεται μόνον ἡ κεφαλὴ. Ἡ παράστασις αὐτῆ, ὡς καὶ αἱ ὑπ' αὐτῆ.

10-12, εὐρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν προηγούμενην.

10. Γυνὴ φέρουσα μαφόριον, ἐστραμμένη πρὸς

τὰ δεξιὰ ὡς πρὸς τὸν θεατὴν. Σώζεται μόνον ἡ κεφαλή.

11. Ὁ ἅγιος διάκονος Εὐπλους.

12. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, εὐλογῶν καὶ κρατῶν ελιτήριον μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν :

ΙΔΕ Ο ΑΜΗΝΟΣ ΤΟΥ | Θ(ΕΟΥ) Υ Ο ΕΡΟΝ | ΤΙΝ ΑΜΑΡΤΙΑΝ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ.

13. Θεοτόκος Πλατυτέρα, μεταξὺ δύο σεβιζόντων ἀρχαγγέλων, ἐνδεδυμένων αὐτοκρατορικῆν στολήν.

14. Μεταμόρφωσις (ὕπὸ τὴν προηγουμένην παράστασιν). Σώζονται, εἰς τὸ κέντρον ὁ Χριστὸς ἐντὸς ἐλλειψοειδοῦς δόξης, δεξιὰ ὁ Μωϋσῆς καὶ ὁ Ἰάκωβος καὶ ἀριστερὰ ὁ Ἥλιος.

15. Ἀδιάνωστος σκηνή. Δεξιὰ διακρίνονται πέντε ἀπόστολοι, ἐστραμμένοι πρὸς τὸ κέντρον.

16. Ἅγιος Στέφανος.

17. Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Ὁ Χριστὸς κρατεῖ, ὡς συνήθως, τὴν ψυχὴν τῆς Παναγίας ὑπὸ μορφὴν βρέφους· δύο ἄγγελοι σπεύδουν νὰ τὴν παραλάβουν. Ἡ νεκρὰ Θεομήτωρ περιβάλλεται μόνον ὑπὸ ἀποστόλων· δὲν εἰκονίζονται ἱεράρχαι, κτήρια μετὰ θρηνηδούσας γυναικῆς ἢ τὸ ἐπεισόδιον τοῦ Ἰεφωνίου.

18. Βασιφόρος. Ἀριστερὰ ὁ Χριστὸς ἐπὶ πάλῳ δνου καὶ ἐκατέρωθεν, εἰς μεγαλυτέραν κλίμακα, ὁ ἅγιος Πέτρος καὶ ἕτερος ἀπόστολος. Δεξιὰ ἡ Ἱερουσαλήμ, καὶ πρὸ τῶν πυλῶν τῆς γέροντες Ἰουδαῖοι καὶ παιδία, ὑποδεχόμενοι τὸν Ἰησοῦν.

19. Σταύρωσις (Πί ν. 236 β - γ, 237 α). Ὁ Ἐσταυρωμένος κατέχει τὸ κέντρον τῆς παραστάσεως. Ἐνωθεν τοῦ σταυροῦ εἰκονίζονται δύο ἄγγελοι ἐν προτομῇ, ὑψοῦντες τὰς χεῖρας πρὸ τοῦ στήθους. Ἀριστερὰ τοῦ σταυροῦ, ὡς πρὸς τὸν θεατὴν, ἴστανται ἡ Θεοτόκος καὶ δύο μυροφόροι· δεξιὰ ὁ Ἰωάννης καὶ ὁ ἐκατόνταρχος, ὑψοῦντες ἀμφοτέρω τὴν δεξιάν. Εἰς τὰ ἄκρα καὶ εἰς μικροτέραν κλίμακα παρίστανται οἱ συνεσταυρωμένοι λησταί.

20. Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ (Πί ν. 237 β), ὄρθιος, μετωπικός, ἐνδεδυμένος αὐτοκρατορικὴν στολήν, κρατῶν ράβδον καὶ τὴν σφαῖραν τοῦ κόσμου καὶ προσβλέπων δεξιὰ.

21. Εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον, λείψανα κεφαλῆς ἀδιαγνώστου ἁγίου.

Ὁ προπλάσμος εἶναι χρώματος ὄχρα. Αἱ σκιαί, χρώματος καστανοῦ ἀνοικτοῦ, καταλαμβάνουν μικρὰν ἔκτασιν. Τὰ περιγράμματα γράφονται διὰ βαθεοῦ κεραμόχρου· ὁμοίως τὰ χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα τονίζονται διὰ λευκῶν πινελιῶν. Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ ὀρθάνοικοι ὀφθαλμοὶ μετὰ τοὺς προεξέχοντας κανθοὺς, τὰ ἐσχηματοποιημένα στόματα καὶ ὄτα. Ὁ διάκοσμος τοῦ Ἁγίου Νι-

κολάου τοῦ Κρεμαστοῦ εἶναι ἔργον λαϊκωτέρου τεχνίτου, χρησιμοποιοῦντος ἄλλοτε ἀρχαῖζοντα καὶ ἄλλοτε σύγχρονα πρότυπα, ἀκόμη καὶ εἰς τὴν αὐτὴν σκηνὴν (πρβλ. τὰς μορφὰς τοῦ Ἐσταυρωμένου καὶ τῶν ἐκατέρωθεν αὐτοῦ ἀγγέλων, Πί ν. 236 β - γ). Αἱ τοιχογραφίαι αὗται, ἀναγόμεναι πιθανῶς εἰς τὸν 13ον αἰ., δεικνύουν ὅτι τὸ «ἀνατολικὸν» ρεῦμα τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς, τὸ ὁποῖον δεσπόζει εἰς τὸ νότιον Αἰγαῖον, τὰς Ἰωνίους Νήσους καὶ τμῆμα τῆς Πελοποννήσου, εἶχεν εἰσδύσει καὶ εἰς τὴν Δυτικὴν Χέρσον Ἑλλάδα.

ΜΑΣΤΡΟΥ

Ἐπισκοπή

Δεξιὰ τῆς ἀπὸ Μάστρου εἰς Νεοχώριον ὁδοῦ, καὶ εἰς τὸ Β. ἄκρον ἐπιμήκους λοφίσκου δεσπόζοντος τοῦ Ἀχελῷου, ὑψοῦται μονόκλιτος ξυλόστεγος βασιλική, γνωστὴ ὡς Ἐπισκοπή καὶ τιμωμένη σήμερον ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Ἰωάννου « τοῦ Ριγανᾶ » (Πί ν. 238 α - β). Ὡς καὶ ἐκ τῆς παρατιθεμένης κατόψεως ἐμφαίνεται (Σχ ε δ. 2), αὕτη ἐκτίσθη ὡς τρίκλιτος ξυλόστεγος βασιλική μετὰ νάρθηκος, εἰς μεταγενεστέραν δ' ἐποχὴν περιωρίσθη εἰς τὸ μέσον κλίτος, ὡς καὶ ἄλλαι βασιλικαὶ τῆς Αἰτωλίας (Ἁγίου Γεωργίου, Μεγάλης Χώρας, Παραβόλας)⁴ καὶ ἄλλων περιοχῶν (Ταξιάρχων Καλυβίων Κουβαρᾶ)⁵.

Τὴν Ἐπισκοπὴν μνημονεύει ὁ Ε. Kirsten⁶, χρονολογῶν αὐτὴν ἀπὸ τοῦ 12ου - 13ου αἰῶνος, καὶ περιγράφει διὰ βραχέων ὁ Κ. Κώνστας⁷, θεωρῶν αὐτὴν κτίσμα τῆς ἐποχῆς τοῦ Δεσποτάτου. Πρόκειται ἀντιθέτως περὶ σημαντικοῦ μνημείου τῆς πρώτης χιλιετηρίδος, τὸ ὁποῖον περιγράφομεν ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ, δεδομένου ὅτι θὰ ἀφιερῶσμεν προσεχέως εἰς αὐτὸ ἴδιαν μελέτην.

Τῆς ἀρχικῆς βασιλικῆς σώζονται ὀλόκληρον τὸ μέσον κλίτος, τὸ νότιον κλίτος μέχρις ὕψους 2 περίπου μ., τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου τοῦ βορείου κλίτους καὶ τὰ θεμέλια τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ νάρθηκος. Ὁλόκληρος ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ βορείου κλίτους ἔχει καταστραφῆ ἐκ κατολισθήσεως.

Τὰ τρία κλίτη ἀπολήγουν πρὸς Α. εἰς ἡμικυκλικὰς ἐξωτερικὰς ἀψίδας. Ἡ ἀψὶς τοῦ Ἰ. Βήματος ἔχει ἐσωτερικῶς ἐλαφρῶς πεταλοειδὲς σχῆμα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ βαθμιδωτὴ διάταξις τῆς στέ-

4. Βλ. σ. 325 - 327. Ἁ. Ὁρλάνδος, *ΑΒΜΕ Θ'* (1961), σ. 43 - 53. Π. Λαζαρίδης, *ΑΔ 16* (1960) : Χρονικά, σ. 197.

5. Ἁ. Ὁρλάνδος, Ἁθηνᾶ ΛΕ' (1923), σ. 165 - 173. Ὁ αὐτός, *ΕΕΒΕ Θ'* (1932), σ. 440 - 445.

6. *RE XVIII*, 2, σ. 2368 (λ. Paianion).

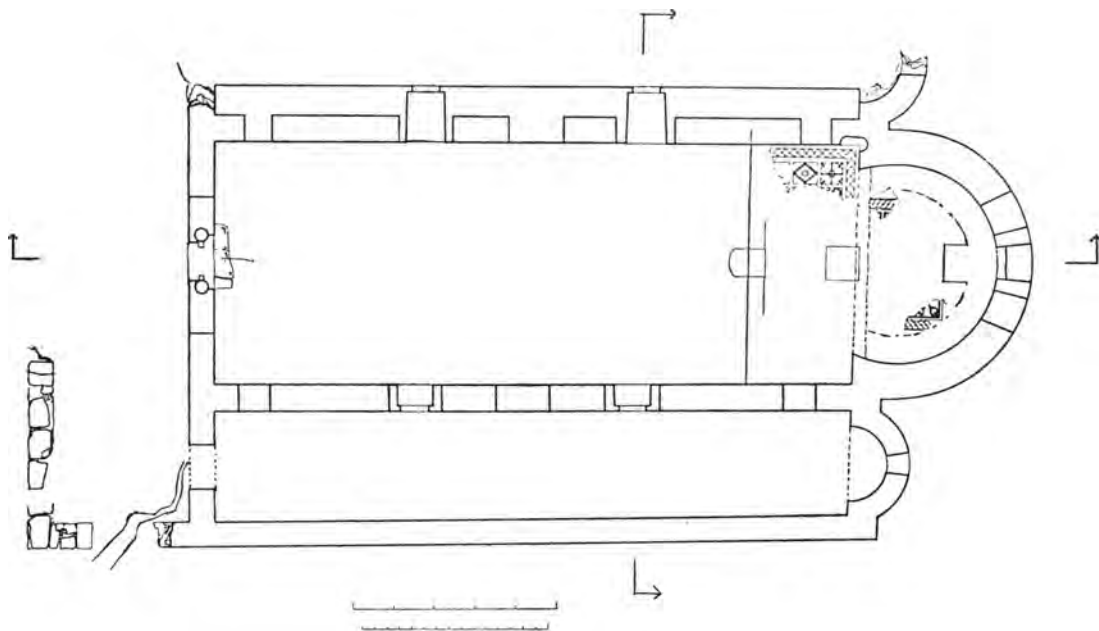
7. Νέα Ἐστία, ΝΒ' (1952), σ. 1476 - 1478.

γης του μύακος, απαντώσα κυρίως εις παλαιοχριστιανικὰς βασιλικὰς καὶ εις μνημεῖα τοῦ 9ου αἰῶνος. Τὸ ἱερὸν ἐφωτίζετο ὑπὸ μεγάλου τριλόβου παραθύρου, πεφραγμένου σήμερον, μὲ πλαίσιον καὶ πεσσοῦς πλινθίνους. Τοῦ συνθρόνου σώζονται μόνον τὰ θεμέλια. Τὰ παράθυρα τῶν ἀψίδων τῶν πλαγίων κλιτῶν ἦσαν μονόλοβα.

Τὸ κεντρικὸν κλιτὸς χωρίζεται ἀπὸ τῶν πλαγίων διὰ συνεχῶν τοίχων, ὅπου ἀνοίγονται ἀνά πέντε

εἰς τὸ μέσον κλιτὸς, φραχθέντων τῶν μεταξὺ τῶν κλιτῶν ἀνοιγμάτων — τινὰ τῶν ὁποίων μετετέρα-
πησαν εἰς παράθυρα —, τοῦ παραθύρου τῆς ἀψίδος καὶ τῶν ἀκραίων μετακλιονίων τοῦ τριβήλου. Συγχρόνως ἢ μεταγενέστερον, ὑπεστηρίχθη διὰ συνεχοῦς ἀντηρίδος ὁ βόρειος τοῖχος, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει ἰσχυρὰν κλίσιν πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ σημερινὸν δάπεδον ἀποτελεῖται ἀπὸ κιμιλιάν.

Μικρὸν τμήμα τοῦ γραπτοῦ διακόσμου σώζεται

Σχέδ. 2. Ἐπισκοπὴ Μάστρου. Κάτωψις (Σχέδ. Χ. Μπούρα)

τοξωταὶ θύραι. Ἡ μεταξὺ τῶν κλιτῶν ἐπικοινωνία ἦτο δυνατὴ μόνον μεταξὺ τῶν ἀκραίων ἀνοιγμάτων, τῶν καὶ μικροτέρων, ἐνῶ τὰ κεντρικὰ ἦσαν πεφραγμένα διὰ τοιχοποιίας, μέχρις ὕψους 0,60 μ. περίπου. Εἰς τὸν φωταγωγὸν ἀνοίγονται ἀνά τέσσαρα τοξωτὰ παράθυρα. Ἡ μεταξὺ νάρθηκος καὶ κυρίως ναοῦ ἐπικοινωνία ἐγένετο, πρὸς μὲν τὸ κεντρικὸν κλιτὸς διὰ τριβήλου, πρὸς δὲ τὰ πλάγια διὰ θυρῶν, ἀπάντων τοξωτῶν. Ὁ ναὸς ἦτο ἐστραμμένος διὰ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, μικρὰ τμήματα τοῦ ὁποῖου σώζονται εἰς τὸ ἱερὸν καὶ εἰς τὸ μέσον τῆς βορείου πλευρᾶς τοῦ κεντρικοῦ κλιτοῦς. Ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἐκ μεγάλων λίθων, εἰλημμένων προφανῶς ἀπὸ τὰ ἐρείπια τοῦ ἀρχαίου Παιανίου, ἀδρομερῶς ὀρθογωνισμένων, καὶ ἀργῶν λίθων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ὀριζοντίως ὀπτόπλινθοι, πάχους 0,025 - 0,055 μ.

Εἰς μεταγενεστέρων φάσιν ὁ ναὸς περιορίσθη

καὶ αὐτὸ εἰς κακὴν κατάστασιν. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς ἀψίδος εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος εἰς τὸν τύπον τῆς Πλατυτέρας, μεταξὺ δύο σεβιζόντων ἀρχαγγέλων, ἐνδεδυμένων αυτοκρατορικὴν στολὴν καὶ κρατούντων σφαῖραν (Πί ν. 239 α). Κάτωθι αὐτῆς διακρίνονται ἱεράρχαι, φέροντες πολυσταύρια φελόνια καὶ κρατοῦντες ἀνεπτυγμένα εἰλητάρια. Κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ ναοῦ σώζονται κάτω μὲν ὀλόσωμοι μετωπικοὶ ἅγιοι, ἄνω δὲ εὐαγγελικαὶ σκηναὶ εἰς δύο ζώνας, ἐκ τῶν ὁποίων καλῦτερον κάπως διατηρεῖται ἡ Προδοσία. Αἱ ἄντυγες, τέλος, τῶν τόξων τοῦ τριβήλου φέρουν φυτικὸν διάκοσμον. Ἡ ἐξαιρετικῶς κακὴ διατήρησις τῶν τοιχογραφιῶν καθιστᾷ δυσχερῆ τὴν χρονολόγησιν των. Πιθανώτατα ἐξωγραφῆθησαν τὸν 12ον - 13ον αἰῶνα, μετὰ τὴν μετατροπὴν τῆς βασιλικῆς εἰς μονόκλιτον.

Τὸ τοπωνύμιον δηλοῖ ὅτι ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ

Ριγανάς ἦτο ἄλλοτε καθεδρικός ναός ἐπισκοπῆς τινος, πιθανώτατα τῆς ἐπισκοπῆς Ἀχελῷου, ὡς ἦδη ὑπέθεσαν οἱ Kirsten καὶ Κώνστας⁸.

ΝΕΟΧΩΡΙΟΝ

Εἰς τὴν παρὰ τὴν ἀριστερὰν ὄχθην τοῦ Ἀχελῷου τοποθεσίαν « Στῆ Σ'καμιά », περὶ τὰ 4 χλμ. ΝΔ. τοῦ Νεοχωρίου, ὁ ποταμὸς ἀποκαλύπτει νεκροταφεῖον, ἐπὶ ἐκτάσεως περίπου 12 x 30 μ. Οἱ νεκροὶ εἶναι ἐξηπλωμένοι ἐπὶ ἐλαφρῶς κοίλων πλατειῶν κεράμων καὶ καλύπτονται ὑπὸ δύο ὁμοίων κεράμων κατ' ἀμβλείαν γωνίαν καὶ ἐτέρας τοποθετημένης ἐπὶ τῶν προηγουμένων ὀριζοντίως (Πί ν. 239 γ). Κτερίσματα δὲν ἀνευρέθησαν. Τὴν χρονολογίαν τοῦ νεκροταφείου διδασκόμεθα ἀπὸ πέντε χαλκᾶ νομίσματα, εὑρεθέντα εἰς τὴν περιοχὴν ὑπὸ τοῦ ἐκτάκτου Ἐπιμελητοῦ Ἀρχαιοτήτων κ. Γ. Κόκκα. Τὰ τέσσαρα ἐξ αὐτῶν εἶναι πολὺ ἐφθαρμένα καὶ ἀνάγονται εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Κομνηνῶν. Τὸ πέμπτον εἶναι σπάνιος τύπος σκυφοῦτο νομίσματος τοῦ αὐτοκράτορος Θεσσαλονίκης Θεοδώρου Ἀγγέλου (1224 - 1230) (Πί ν. 239 β) : Ἐμ. *ΘΕΟΔΩΡΟΣ*. Ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ἡ Θεοτόκος ἱστάμενοι κατενώπιον, κρατοῦντες πατριαρχικὸν σταυρὸν. Ὅπ. Ἰχνη ἐπιγραφῆς *ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ*. Ὁ Ἅγιος Δημήτριος καθήμενος. (Πρβλ. Μ. Οἰκονομίδου, *Contribution à l'étude de la Numismatique Byzantine du XIIIe siècle*, *Revue Numismatique*, 6ème serie, IX (1967), σ. 258, ἀρ. 55, πίν. XLI, 11).

ΤΡΙΧΩΝΙΣ

ΑΓΡΙΝΙΟΝ

Ἰπὸ τοῦ κ. Νικολάου Μόσιου, πρ. φύλακος Ἀρχαιοτήτων Στρατοῦ, ἀνευρέθησαν παρὰ τὸν συνοικισμὸν Ρουσεῖκα, ΒΔ. τοῦ Ἀγρινίου, δέκα δηναρία τορνήσια τοῦ Ἰωάννου Β' Ὁρσίνη, δεσπότη τῆς Ἠπείρου (1323 - 1335)⁹. Ταῦτα κατεγράφησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἰωαννίνων ὑπ' ἀριθ. 192.

Μονὴ Μυρτιάς

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ἀξιολόγου τούτου μνημείου, τὸ ὅποιον ἐδημοσίευσεν ὁ καθηγητὴς Ἀ. Ὀρλάνδος¹⁰, ἀνάγονται εἰς τέσσαρας περιόδους (12ον ἢ ἀρχὰς 13ου αἰ., τέλος 15ου, μέσα 16ου καὶ ἀρχὰς 18ου). Ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ πα-

8. Ἐ.ἀ. Ὁ Γ. Παπατρέχας τοποθετεῖ ἀντιθέτως τὴν ἔδραν τῆς ἐπισκοπῆς Ἀχελῷου εἰς τὴν ΝΑ. τοῦ Ἀγγελοκάστρου λοφώδη θέσιν « Δύο Ἐκκλησιᾶς » (Ἐπισκοπὴ Ἀχελῷου καὶ ἡ ὁμώνυμη Βυζαντινὴ πόλις, Ἀρχαία Ἐταιρείας Αἰτωλοακαρνανικῶν Σπουδῶν, Α' (1958), σ. 173 - 177).

9. Ἡ ταῦτις ὀφείλεται εἰς τὴν Προϊσταμένην τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς κ. Μάντῳ Καραμεσίνη - Οἰκονομίδου.

10. ΑΒΜΕ Θ' (1961), σ. 74 - 112.

λαιοῦ καθολικοῦ (σημερινοῦ ἱεροῦ), εἰς τὸ παλαιότερον στῶμα ἀνήκει, πλὴν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, καὶ ὁ εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ βορείου τοίχου εἰκονιζόμενος ἅγιος Στέφανος ὁ Πρωτομάρτυς¹¹ (Πί ν. 240 α). Οἱ ὀρθάνοικτοι ὀφθαλμοὶ μὲ τοὺς ἐξέχοντας κανθοὺς, αἱ καμπύλαι ὀφρῦες, ἡ μακρὰ ρίς μὲ τὴν ὑπ' αὐτὴν σκιάν, τὰ ἰσχυρῶς ἐσχηματοποιημένα ὄτα, ἡ κυματοειδὴς γραμμὴ τοῦ ἄνω χεῖλους, τὸ ἐπίπεδον πλάσιμον, ἀπαντοῦν καὶ εἰς τοὺς ἀποστόλους καὶ τοὺς ἱεράρχας τῆς Κοιμήσεως καὶ οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουν πρὸς τὴν τεχνοτροπίαν τοῦ Ξένου Διγενῆ, εἰς τὸν ὅποιον ὀφείλονται αἱ λοιπαὶ τοιχογραφίαι τοῦ παλαιοῦ καθολικοῦ, τυπικὴν τῆς κρητικῆς σχολῆς τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνος. Τὴν σύγκρισιν καθιστᾷ εὐκολωτέραν ἡ παράθεσις τῆς μορφῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἀπὸ τὴν Κοίμησιν (Πί ν. 240 β).

ΒΟΝΙΤΣΑ ΚΑΙ ΞΗΡΟΜΕΡΟΝ

ΔΡΑΓΑΜΕΣΤΟΝ

Προφήτης Ἡλίας

Διαλελυμένη μονὴ ἐπὶ τῆς κορυφῆς λόφου, εἰς ἀπόστασιν 40' νοτίως τοῦ Δραγαμέστου (μετονομασθέντος εἰς Καραϊσκάκη). Ὁ ναὸς ἔχει σχῆμα ἐλευθέρου σταυροῦ μετὰ κυλινδρικοῦ τρούλλου. Ἐκάστη πλευρὰ τῆς τριπλεύρου ἀψίδος κοσμεῖται ὑπὸ ἐπιμήκους τυφλοῦ ἀψιδώματος, ἀπολλήγοντος εἰς τόξον διπλῆς καμπυλότητος. Διὰ πεσοῦ, ἐκτισμένου εἰς τὸ μέσον τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ σταυροῦ, διαμορφοῦται εἶδος νάρθηκος. Ὁ ναὸς εἶναι ὀκδομημένος δι' ἄδρομερῶς εἰργασμένων λίθων. Κατὰ τὴν οἰκοδομὴν ἐχρησιμοποιήθησαν καὶ ὀλίγα ἀρχαῖα μέλη. Σκυφία εἶναι ἐντετειχισμένα εἰς τὴν πρόσοψιν καὶ τὸ τύμπανον τῆς ἀνατολικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ.

Εἰς τὸ ἱερόν, τὸ βόρειον καὶ τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ, σώζονται εἰς ὄχι πολὺ καλὴν κατάστασιν τοιχογραφίαι τοῦ 18ου αἰῶνος.

Μεταμόρφωσις

Ἐκ τῶν πολλῶν ναῶν τοῦ χωρίου, ἀναγομένων εἰς τὸν 18ον καὶ 19ον αἰῶνα, σημειοῦμεν τὴν Μεταμόρφωσιν, τῆς ὁποίας τὸ κτιστὸν τέμπλον φέρει κακῆς τέχνης τοιχογραφίας τοῦ 18ου αἰῶνος.

ΑΧΙΛΛΕΙΟΝ

Ναὸς Παναγίας

Κεῖται πλησίον τοῦ χωρίου καὶ εἶναι μονόχωρος δρομικὸς ναὸς, μετὰ τρούλλου, ἔχοντος τετρά-

11. Ἐ.ἀ., σ. 89.

γωνον τύμπανον, και νάρθηκος. Εἰς τὸν κυρίως ναὸν σώζονται εἰς κακὴν κατάστασιν τοιχογραφίαι τοῦ 17ου πιθανῶς αἰῶνος.

ΣΚΟΥΡΤΟΥ

Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Σκουρτοῦ σώζονται τέσσαρες σταυρεπίστεγοι ναοί, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ τρεῖς εἶναι ἡρειπωμένοι.

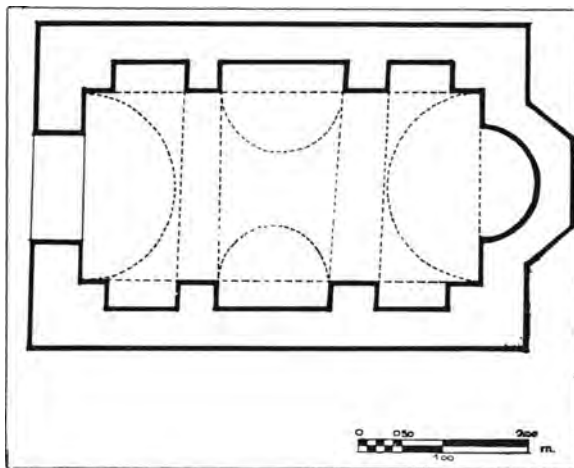
1. Ἅγιοι Θεόδωροι

Ὁ ναὸς (Πί ν. 241 α) κεῖται εἰς μικρὰν ἀπόστασιν δυτικῶς τοῦ χωρίου, εἶναι σταυρεπίστεγος

ὁμοίως ἡρειπωμένος ναὸς τοῦ Σωτήρος (Πί ν. 241 δ) ὀκδομήθη εἰς δύο φάσεις. Τὸ Α. τμήμα εἶναι σταυρεπίστεγον, με ἡμικυκλικὴν ἀψίδα, τὸ δυτικὸν ἐλεύθερος σταυρός. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται εἰς μὲν τὸ ἀνατολικὸν τμήμα ἐξ ἀδρομερῶς εἰργασμένων λίθων, με ἀπλὴν σειρὰν πλίνθων εἰς τοὺς ὀριζοντίους ἄρμους, εἰς δὲ τὸ δυτικὸν ἐξ ἄργων λίθων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται τεμάχια πλίνθων.

3. Ἅγιος Βασίλειος

Εἰς ἀπόστασιν 4' Α. τοῦ Σωτήρος ὑψοῦνται

Σχέδ. 3. Σκουρτοῦ. Ἅγιος Βασίλειος. Κάτωψις (Σχέδ. Α. Παγῶνη)

τοῦ τύπου Α1, κατὰ τὴν κατάταξιν τοῦ καθηγητοῦ Ὁρλάνδου¹². Εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον ἀνοίγονται τρεῖς κόγχαι, ἐξ ὧν ἡ κεντρικὴ ἐξέχει ὑπὸ μορφὴν ἡμικυκλικῆς ἀψίδος. Ὁ ναὸς, διαστάσεων 5.65 x 4 μ. (ἄνευ τῆς ἀψίδος), εἶναι ἐκτισμένος δι' ἄργων λίθων μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται τεμάχια πλίνθων. Εἰς τὸ νότιον τύμπανον τῆς ἐγκαρσίας καμάρας, τὸ ὁποῖον διατηρεῖται καλύτερον, ἀνοίγεται μονόλοβον τοξωτὸν παράθυρον τὸ τόξον περιβάλλεται ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, συνεχιζομένης ὀριζοντίως. Εἰς τὰς κόγχας διατηροῦνται ἡμιεξίτηλοι λαϊκῆς τέχνης τοιχογραφίαι τῆς ὑστέρως βυζαντινῆς περιόδου. Εἰς τὸ τέταρτοσφαίριον τῆς κεντρικῆς κόγχης εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος με δύο ἁγίας ἐκατέρωθεν αὐτῆς· εἰς τὸ διακονικὸν μάρτυς με βραχὺ γένειον καὶ εἰς τὴν πρόθεσιν ἀδιάγνωστον πρόσωπον.

2. Ναὸς Σωτήρος

Ὁ εἰς δεκάλεπτον ἀπόστασιν Α. τοῦ χωρίου

12. ABME Α' (1935), σ. 42 - 44.

τὰ ερείπια τοῦ Ἁγίου Βασιλείου (Σχέδ. 3), ἐκτισμένου δι' ἄργων λίθων, με ελάχιστα τεμάχια κεράμων εἰς τοὺς ἄρμους. Ἔχει οὔτος μῆκος 5.90 (ἄνευ τῆς τριπλεύρου ἀψίδος) καὶ πλάτος 3.85 μ. Κάτωθι τῆς ἐγκαρσίας καμάρας παρουσιάζονται ἔσοχαί, ἐκατέρωθεν δ' αὐτῶν ἀνοίγονται ἰσοβαθεῖς πρὸς αὐτὰς τυφλαὶ ἀψίδες· ἀνήκει, δηλαδή, ὁ Ἅγιος Βασίλειος εἰς τὴν κατηγορίαν Α3 τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν, κατὰ τὴν κατάταξιν πάντοτε τοῦ καθηγητοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου¹³. Τοιχογραφίαι δὲν διεσώθησαν.

4. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος

Εἰς 12' ἀπόστασιν Α. τοῦ Ἁγίου Βασιλείου σώζεται εἰς καλὴν κατάστασιν τέταρτος σταυρεπίστεγος ναῖσκος, τιμῶμενος ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, διαστ. 5.45 x 3.55 μ. ἄνευ τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος (Πί ν. 241 γ). Οἱ μακροὶ τοῖχοι παρουσιάζουν μικρὰν ἔσοχὴν ὑπὸ τὴν ἐγκαρσίαν καμάραν, ὑπάγεται λοιπὸν ὁ ναὸς οὔτος

13. Ἐ.ά., σ. 45 - 46.

εις την κατηγορίαν Α2¹⁴. Τὸ μονόλοβον παράθυρον τῆς κόγχης ἀπολήγει ἄνω εἰς τόξον ἐκ πλίνθων. Ὁ ναὸς εἶναι ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἀσβεστόχριστος.

Εἰς ἀπόστασιν 45' Α. τῆς Σκουρτοῦς σώζονται ἐπὶ ὑψώματος 525 μ., δεσπόζοντος ὀλοκλήρου τῆς περιοχῆς, τὰ ἔρειπια ἀρχαίου καὶ μεσαιωνικοῦ φρουρίου¹⁵. Τὰ τείχη, πάχους 1.30 μ., εἶναι ἐκτισμένα δι' ἀργῶν ἀσβεστολίθων, ἄνευ παρεμβολῆς πλίνθων. Κατὰ διαστήματα προεξέχουν κατὰ 5 μ. ἐπάλλξεις πλάτους 6.50 μ.

Μονὴ Λυγκοβιστίου

Εἰς τὴν ἀνατολικὴν κλιτὸν τοῦ ἀνωτέρω ὑψώματος εὐρίσκεται ἡ διαλελυμένη σήμερον μονὴ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (Πί ν. 241 β). Ὁ ναὸς εἶναι συνδυασμὸς τρικλίτου τρουλλαίας βασιλικῆς πρὸς ἐγγεγραμμένον σταυροειδῆ. Τὰ τρία κλίτη στεγάζονται ὑπὸ κοινὴν δικλινῆ στέγην, διακοπτομένην ὑπὸ ἐγκαρσίας τοιαύτης ἐκατέρωθεν τοῦ ὀκταγωνικοῦ τρουλλοῦ. Ὁ ναὸς ἔχει μῆκος 16.15 (ἄνευ τῆς πενταπλευροῦ ἀψίδος) καὶ πλάτους 8.55 μ. Αἱ δεσποτικαὶ εἰκόνες τοῦ τέμπλου ἀνάγονται εἰς τὸ 1889, πλὴν εἰκόνας τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους, διαστάσεων 98 x 47,5 ἐκ. περ., φερούσης τὴν ἐπιγραφὴν: *Διὰ ἐξόδου Παν/κρατίου ειερομο/νάχου/χειρ σωτηρίου ἀ/πὸ ἀνατολικὸν/1814*. Εἰς προσκυνητῆριον ἐκτίθεται εἰκὼν τῆς Κοιμήσεως, χρονολογουμένη εἰς τὸ 1741, ἀλλ' ἐπιζωγραφηθεῖσα ἐξ ὀλοκλήρου τὸ 1949 (διαστ. 1.01 x 0,75 μ.).

Ὁ ναὸς εἶναι ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ἀσβεστόχριστος. Λείψανα τοιχογραφίας τῆς Δευτέρας Παρουσίας σώζονται εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τῆς τραπέζης, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται ὡς ὀρνιθῶν. Τὰ κελλία τῆς μονῆς ἐπεσκευάσθησαν τελευταίως. Εἰς τὴν ΒΑ. πτέρυγα τοῦ καθολικοῦ, ἡ ὁποία διατηρεῖται καλύτερον, εἶναι ἐντετειχισμένη πλάξ με σταυρὸν, φέρουσα τὴν χρονολογίαν 1737. Τὸ ΒΔ. τοῦ καθολικοῦ μαγειρεῖον καὶ ἡ πρὸ αὐτοῦ στοά, χρονολογουμένη δι' ἐπιγραφῆς εἰς τὸ 1787 (Πί ν. 242 α), κοσμοῦνται διὰ λαϊκῆς τέχνης ἀναγλύφων. Τῆς δυτικῆς πτέρυγος ἔχει μετασκευασθῆ ὁ ἄνω ὄροφος.

ΜΠΑΜΠΙΝΗ

Μονὴ Ἁγίου Γεωργίου Πόρτας

Βορείως τῆς Μπαμπίνης καὶ παρὰ τὴν κορυφὴν ὑψώματος, ὅπου τὰ ἔρειπια τῶν Φοιτιῶν, σώζεται

14. *Ε.ά., σ. 44 - 45.

15. A. Philippson — E. Kirsten, Die griechischen Landschaften, II, σ. 398.

τὸ καθολικὸν ἐτέρας διαλελυμένης μονῆς : τῆς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τῆς ἐπονομαζομένης τῆς Πόρτας, ἐκ τῆς πλησίον στενωποῦ¹⁶. Τὸ σχέδιον εἶναι ἀνάλογον πρὸς τὸ τοῦ ναοῦ τῆς Μονῆς Λυγκοβιστίου, μετὰ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐδῶ ὑπάρχουν καὶ ἐπτάπλευροι χοροὶ (Πί ν. 242 β). Ἐπτάπλευρος εἶναι ὡσαύτως ἡ ἀψίς. Ὁ δωδεκάπλευρος τρουλλοῦ κοσμεῖται δι' ἀβαθῶν τοξωτῶν κογχῶν. Ὁ ναὸς εἶναι ἐκτισμένος διὰ φαίων ἀσβεστολίθων, ἀδρομερῶς εἰργασμένων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ἐλάχιστα τεμάχια πλίνθων. Τὰ παράθυρα ἀποτελοῦνται ἐκ δύο στενῶν λοβῶν ὁ διαχωριστικὸς περσιόσκος καὶ τὰ τοξωτὰ πλαίσια εἶναι λίθινα.

Τοιχογραφία σώζονται μόνον εἰς τὸ ἱερόν (Πί ν. 242 γ). Τὴν χρονολογίαν διδάσκει ἡ ἐξῆς ἐπιγραφὴ, γεγραμμένη ὑπεράνω τοῦ παραθύρου τῆς ἀψίδος :

ΤΟ ΣΤΕΡΕΩΜΑ ΤΩΝ ΕΠΗ ΣΙ ΠΕΠΗΘΟΤΟΝ ΣΤΕΡΕΟΙΩΝ ΚΥΡΙΕ ΤΗΝ ΕΚΛΗΣΙΑΝ ΗΝ ΕΚΤΗΣΟ ΤΟ ΤΗΜΗΟ ΣΟΥ ΕΜΑΘ ΕΠΙ ΕΤΗ ΑΨΚΣ (= 1726) ΜΑ-ΤΟΥ ΚΒ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΠΑΝΗΡΩΤΑΤΟΥ ΜΙΤΡΟΠΟΛΕΙΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΙΩΑΝΗ-ΚΙΟΥ

Τὰ κελλία τῆς μονῆς εἶναι ἠρειπωμένα.

ΑΕΤΟΣ

Οἱ ναοὶ τοῦ σημερινοῦ χωρίου ἀνάγονται εἰς τὸν 18ον καὶ 19ον αἰῶνα. Ὁ ἐνοριακὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος χρονολογεῖται εἰς τὸ 1856. Τῆς αὐτῆς ἐποχῆς εἶναι αἱ δεσποτικαὶ εἰκόνες, ἔργα τοῦ Λευκαδίου ζωγράφου Γαζῆ.

Ἡ Ἁγία Αἰκατερίνη εἶναι ξυλόστεγον ναῦδριον μετρίως τέχνης τοιχογραφίας τοῦ 1751 εἰς τὸ κτιστὸν τέμπλον καὶ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ ναοῦ.

Ὁ ναὸς τοῦ ΝΑ. τοῦ χωρίου νεκροταφείου, τιμώμενος ἐπ' ὄνοματι τοῦ Ἁγίου Νικολάου, εἶναι σταυρεπίστεγος τοῦ τύπου Α1, κατὰ τὴν κατάταξιν τοῦ καθηγητοῦ Ὁρλάνδου¹⁷. Τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς κατὰ μῆκος καμάρας εἶναι ἐτοιμόρροπον, οἱ λοιποὶ θόλοι κατέρρευσαν πρὸ τινῶν ἐτῶν. Εἰς τὴν πεντάπλευρον ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ ἀνοίγεται μικρὸν ὀρθογώνιον παράθυρον. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἐξ ἀμελέστατα εἰργασμένων ἀσβεστολίθων, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ἐνιαχοῦ τεμάχια κεράμων. Εἰς τὸ ἱερόν σώζονται λείψανα τοιχογραφιῶν τοῦ 17ου - 18ου αἰῶνος, σχετικῶς καλῆς τέχνης. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ἡ Θεοτόκος Βλαχερνίτισσα μεταξὺ δύο ἀγγέλων στηθαίων, ἑκα-

16. Αἰτωλοκαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, Α', σ. 96 - 97.

17. Βλ. σημ. 12.

τέρωθεν δὲ τοῦ παραθύρου τέσσαρες ἱεράρχαι συλλειτουργοῦντες.

Εἰς τὴν ΝΑ. κλιτὸν τοῦ λόφου, ὅπου τὰ ἔρειπια τοῦ κάστρου Ἄετοῦ, ὑπάρχει ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Εἶναι ἐπιμήκης ξυλόστεγος αἶθουσα, μὲ ἀτέχνους λαϊκὰς τοιχογραφίας τοῦ 17ου - 18ου αἰῶνος¹⁸.

Εἰς τοὺς ΝΑ. πρόποδας τοῦ αὐτοῦ λόφου σώζονται τὰ ἔρειπια τοῦ Ἁγίου Βλασίου, ναῖσκου διαστάσεων περίπου 6.50 x 4.20 μ., ἐκτισμένου δι' ἀργῶν λίθων ἐντὸς ἀφθόνου κονιάματος, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται ὀλίγα πλίνθοι. Εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον ἀνοίγονται τρεῖς κόγχαι, ἐξ ὧν ἡ μεσαία προβάλλει ἐξωτερικῶς ὡς ἡμικυκλικὴ ἀψίς. Εἰς τὸν νότιον τοῖχον ἀνοίγεται τοξωτὸν παράθυρον, τὸ πλίνθινον τόξον τοῦ ὁποίου περιβάλλεται ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας. Τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ ναοῦ, ἐρειπωθὲν, ἀνεκτίσθη δι' ἀμελῶς ἐργασμένων λίθων.

Ἅγιος Νικόλαος

Διαλελυμένον μονῦδριον μεταξὺ Ἄετοῦ καὶ Κωνοπίνας, εἰς ἀπόστασιν 10' ΒΔ. τοῦ ὁμώνυμου προσφυγικοῦ συνοικισμοῦ, ὑπαγομένου εἰς τὴν κοινότητα Κατούνας¹⁹. Ὁ ναὸς εἶναι μονοκάμαρος, μὲ ὑψηλὸν κυλινδρικὸν τροῦλλον, πεντάπλευρον ἀψίδα μὲ ἀβαθεῖς κόγχας καὶ νάρθηκα, τοῦ ὁποίου ἡ στέγη ἔχει καταπέσει (Πί ν. 243 α). Ὁ κυρία ναὸς ἔχει μῆκος 11.80 καὶ πλάτος 6.20 μ. Εἶναι ἐκτισμένος δι' ἀμελῶς ἐργασμένων ἀσβεστολίθων, μὲ ἐλαχίστας πλίνθους εἰς τοὺς ἀρμούς. Ἡ στέγη εἶναι δικλινής. Ὁδοντωτὴ ταινία διαθέει τὸ ἄνω μέρος τῶν τοίχων τοῦ τροῦλλου καὶ τῆς ἀψίδος. Τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα ἐκοσμεῖτο ὑπὸ τριῶν σκυφίων.

Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή (Πί ν. 244 α), γεγραμμένη ὑπεράνω τῆς δυτικῆς θύρας, ἔχει οὕτω :

ΑΝΕΓΕΡΘΥ ΕΚ ΒΑΘΡΟΝ ΚΑΙ ΑΝΕΣΤΩΡΗΘΗ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΥΟΣ | ΚΑΙ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΕΝ ΑΓΙΗΣ ΠΑΤΡΟΣ ΥΜΟΝΙΝΗΚΟΛΑΟΥ ΑΡΧΗΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΜΗΡΟΝ ΤΗΣ ΔΙΚΗ(ΑΣ) ΤΟΥ | ΘΑΜΑΤΥΡΓΟΥ ΑΡΧΗΕΡΑΤΕΒΟΝΤΟΣ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΠΑΝΗΓΙΡΟΤΑΤΟΥ ΚΑΙ ΛΟΓΗΟΤΑΤΟΥ Κ(ΥΡΙ)ΟΥ Κ(ΥΡΙ)ΟΥ ΒΑΡΘΟΛΟΜΕΟΥ ΝΑΥΠΑΚΤΟΥ ΚΑΙ ΑΡΤ(ΗΣ) | Δ(Ι)Α ΣΗΝΔΡΟΜΙΣ ΚΑΙ ΕΞΩΔΟΥ ΕΥΓΕΝΗΟΥ ΥΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ | ΥΑΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΝΗΚΟΛΗΜΟΥ ΥΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ... | ΣΙΝΔΡΟΜΗ ΣΤΙΣ ΚΕ ΣΙΝΑΣ ΤΟΝ ΑΡΓΙΡΟΝ ΤΟΝ ΕΣΘΕΝ|ΕΞΟΛΙΟΝ ΗΣΤΟΡΙΟΝ Κ... ΚΑΙ ΝΙΚΗΦΩΡΟΥ ΥΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ|ΕΙΠ ΕΤΟΥΣ ΑΧΥΒ.

Ἡ χρονολογία ἀνεγέρσεως παραμένει προβληματική. Ὁ κ. Γ. Παπατρέχας φρονεῖ ὅτι κατὰ λάθος ἐτέθη V (= Y) ἀντὶ Η, καὶ ὅτι τὸ ἔτος θά

ἔδει νὰ ἀναγνωσθῆ 1692. Ὁ Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Βαρθολομαῖος εἶχεν, ὁμοίως, τότε ἤδη ἀποθάνει, ἐκλεγέντος κατὰ Νοέμβριον 1691 τοῦ Μελετίου, τοῦ κατόπιν μητροπολίτου Ἀθηνῶν καὶ γνωστοῦ συγγραφέως²⁰.

Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος. Τὸ τεταρτοσφαιρίον τῆς κόγχης καταλαμβάνει ἡ Θεοτόκος Βλαχερνίτισσα μεταξὺ δύο ἁγίων ἐν μεταλλίῳ κάτωθι αὐτῆς εἰκονίζονται ἡ Μετάληψις καὶ ἡ Μετάδοσις, ἔτι δὲ κατωτέρω ἐξ ἱεράρχαι συλλειτουργοῦντες.

Εἰς τὸ μέτωπον τῆς ἀψίδος παρίστανται, ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω :

1. Ἡ Ἄκρα Ταπεινώσις, μὲ τὸν Χριστὸν πλαισιούμενον ὑπὸ τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, καὶ δύο ἅγιοι διάκονοι, 2. Ἡ Φιλοξενία καὶ ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, 3. Ἡ Θεία Λειτουργία, 4. Τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου, ἡ Ἀνάληψις καὶ τὰ Εἰσόδια.

Εἰς τοὺς λοιποὺς τοίχους εἰκονίζονται, ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω :

1. Ὁλόσωμοι ἄγγελοι, 2. Ἅγιοι στηθαῖοι ἐντὸς κληματίδος, 3. Σκηναὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, 4. Οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου (Πί ν. 244 β), 5. Ἐδαγγελικαὶ σκηναὶ, 6. Εἰς τὴν κλεῖδα τῆς καμάρας, ἐξ Α. πρὸς Δ., ἡ Ἁγία Τριάς, ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν, ὁ Μεγάλης Βουλῆς Ἅγγελος καὶ ὁ Ἐμμανουήλ.

Ὁ Παντοκράτωρ τοῦ τροῦλλου εἶναι σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου κατεστραμμένος· περιβάλλεται ὡς συνήθως ὑπὸ προφητῶν.

Εἰς τὴν κάτω ζώνην τοῦ νοτίου τοίχου, παρὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν, παρεστάθη ὁ κτήτωρ, κρατῶν ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ· παρ' αὐτὸν ἡ ἐπιγραφή:

ΕΥΓΕΝΗΟΥ ΗΡΟΜΟΝΑΧΟΥ|ΚΕ ΚΤΗΤΟΡΑΣ ΤΗΣ ΕΚΛΗΣΙΑΣ ΥΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ.

Αἱ τοιχογραφίαι εἶναι πλήρεις ρωγμῶν καὶ φθορῶν ἀπὸ τὴν ὑγρασίαν. Τὰ κελλία τῆς μονῆς σώζονται εἰς ἐρειπιώδη κατάστασιν (Πί ν. 243 β).

Προφήτης Ἡλίας

Ἡρειπωμένον ναῦδριον, πιθανῶς σταυρεπίστεγον, διαστάσεων 9.05 x 5.10 μ. ἄνευ τῆς τριπλεύρου ἀψίδος, ἐπὶ λόφου ἀπέχοντος ἡμίσειαν ὄραν ΒΔ. τοῦ Ἁγίου Νικολάου (Πί ν. 243 γ). Εἰς τοὺς ἀρμούς τῆς ἐξ ἀργῶν λίθων τοιχοποιίας παρεμβάλλονται ὀλίγα τεμάχια πλίνθων. Εἰς τὸν νότιον τοῖχον, ὅστις σώζεται καλύτερον, ἀνοίγεται ἀβαθῆς τοξωτὴ βαθμιδωτὴ κόγχη, περιβαλλομένη ὑπὸ ὀδοντωτῆς ταινίας.

18. Αἰτωλοακαρνανικὴ καὶ Εὐρυτανικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια, Α', σ. 100 - 101.

19. Αὐτόθι, σ. 134 - 135 (Γ. Παπατρέχας).

20. Μητροπολίτης Σάρδεων Γερμανός, Ἡπ. Χρον. ΙΒ' (1937), σ. 14.

ΚΩΝΟΠΙΝΑ

*Άγιοι *Απόστολοι

Είναι ὁ ναὸς τοῦ νεκροταφείου, εἰς ἀπόστασιν 12' ΒΑ. τοῦ χωρίου, ἀνοικοδομηθεὶς τὸ 1928 εἰς τὴν θέσιν παλαιότερου μικροτέρου ναοῦ. Εἶναι μονόχωρος ξυλόστεγος αἶθουσα, μὲ τετρακλινῆ στέγην, τῆς ὁποίας ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ δυτικὴ πλευρὰ σχηματίζουν κολοβὸν ἀέτωμα («μισὸ κεντρί»). Τὸ κάτω τμήμα τοῦ Β. τοίχου εἶναι τὸ τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ· κοσμεῖται ὑπὸ ἀτέχνων τοιχογραφιῶν τοῦ 18ου πιθανώτατα αἰῶνος. Διακρίνονται οἱ *Άγιοι Θελέλαιος, Δημήτριος καὶ Γεώργιος καὶ ὁ *Άσπασμὸς τῶν *Αγίων Πέτρου καὶ Παύλου. Ὑπεράνω αὐτῶν ὑπάρχει ταινία μὲ ἐκφυλισμένα ἀνθέμια. Εἰς τὸν νότιον τοῖχον εἶναι ἐντετειχισμένη πλάξ προερχομένη ἀπὸ τὸν κατεδαφισθέντα ναόν, μὲ τὴν ἐπιγραφήν: *ΕΤΟΥΣ .ΖΡΓ'* (= 1595).

ΚΑΤΟΥΝΑ

Κοίμησις

Ξυλόστεγος αἶθουσα μὲ ἐπτάπλευρον ἀψίδα, τοῦ 18ου αἰῶνος, πλησίον τοῦ νεκροταφείου. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς ἀψίδος εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος Βλαχερνίτισσα μὲ ἐκατέρωθεν, εἰς μικροτέρην κλίμακα, δύο ἀγγέλους στηθαίους σεβίζοντας.

*Αγία Δευτέρα

Ξυλόστεγος αἶθουσα μὲ ἡμικυκλικὴν ἀψίδα, τοῦ 18ου πιθανῶς αἰῶνος, εἰς ἀπόστασιν 15' ΝΔ. τῆς Κατούνας· καθολικὸν διαλελυμένον μονοδρίου.

ΤΡΥΦΟΥ

*Αγία Δευτέρα

Ναὸς τοῦ νεκροταφείου, εἰς ἀπόστασιν 1 χλμ. νοτιῶς τοῦ χωρίου (Πί ν. 245 δ). Εἶναι σταυρεπίστεγος τοῦ τύπου Α1²¹, μὲ ἡμικυκλικὴν ἀψίδα· ἀνάγεται εἰς τὴν ὑστέραν Τουρκοκρατίαν, ὡς συνάγεται ἀπὸ τὴν εἰς τὸ ἄνω τμήμα τῆς κόγχης ὀδοντωτῆν ταινίαν, ἀπὸ τὸ ἐν ἐσοχῇ λίθινον τόξον τῆς βορείου θύρας καὶ ἀπὸ τὴν εἰς σχῆμα τεθλασμένης γραμμῆς διακόσμησιν τῆς ὑπεράνω τῆς θύρας τοξωτῆς κόγχης. Ὁ νάρθηξ εἶναι ξυλόστεγος.

*Άγιος Μᾶρκος

Ξυλόστεγος μονόχωρος αἶθουσα, εἰς ἀπόστασιν 1 ὥρας βορείως τοῦ χωρίου. Ἡ ἀψὶς εἶναι ἐπτάπλευρος καὶ κοσμεῖται εἰς τὸ ἀνώτερον τμήμα τῆς

21. Βλ. σημ. 13.

ὑπὸ διπλῆς λιθίνης ὀδοντωτῆς ταινίας. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἀέτωμα ὑπῆρχεν ἄλλοτε σκυφίον.

Ὁ ναὸς διασώζει μετρίας τέχνης τοιχογραφίας τοῦ 18ου αἰ. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος Βλαχερνίτισσα μεταξὺ δύο ἀγγέλων ἐν μεταλλίοις. Εἰς τὸν ἡμικύλινδρον τῆς ἀψίδος παρίστανται ἄνω μὲν ὀκτὼ προφήται στηθαίοι, ἐντὸς κληματίδος, κάτω δὲ ἕξ ἱεράρχαι συλλειτουργοῦντες. Μεταξὺ τῶν, ὑπεράνω τοῦ στενοῦ παραθύρου τῆς κόγχης, εἶναι γεγραμμένη ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή :

Η ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΠΑΥΛΟΥ ΚΑΙ ΤΙΣ / Σ(Υ)ΜΒΗΑΣ ΑΥΤΟΥ ΚΑΙ ΤΟΝ ΤΕΚΝΟ | ΑΥΤΟΥ ΕΙΣ ΤΟΥΣ 1747.

Εἰς τὸ ἀέτωμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου εἰκονίζονται ἡ Ἀνάληψις καὶ τέσσαρες ἅγιοι· εἰς τὴν κόγχην τῆς προθέσεως ἡ Ἄκρα Ταπεινώσις, μὲ τὴν Θεοτόκον ἐναγκαλιζομένην τὸν Χριστὸν (Πί ν. 245 α)· μεταξὺ προθέσεως καὶ Ἰ. Βήματος ὁ *Άγιος Στέφανος. Εἰς τοὺς μακροὺς τοίχους διατηροῦνται ὀλίγα λείψανα μετωπικῶν ἁγίων καὶ εὐαγγελικῶν σκηνῶν.

Λουτρὰ Τρύφου

Εἰς δασώδη τοποθεσίαν ἀπέχουσαν περὶ τὰ 10 χλμ. ΒΔ. τοῦ Τρύφου, ἀναβλύζει ἱαματικὴ πηγὴ συνδεομένη μὲ τὴν λατρείαν τοῦ αἰνιγματικοῦ *Αγίου Βαρβάρου²². Οὗτος, κατὰ τὸν « Λόγον εἰς ἅγιον Βάρβαρον » τοῦ Κωνσταντίνου Ἀκροπολίτου²³, μετέιχε δυνάμειος Ἀγαρηνῶν ἐπιδρομῶν, οἵτινες ἠττήθησαν παρὰ τὸ Δραγαμέστον κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Μιχαῆλ τοῦ Τραυλοῦ (820-829). Οἱ σύντροφοὶ τοῦ ἐφονεύθησαν, αὐτὸς δὲ, ἐγκαταλειφθεὶς εἰς τὴν Ἀκαρνανίαν, ἕξη κρυπτόμενος καὶ ἐπιδιδόμενος εἰς ληστείας καὶ φόνους, μέχρις οὗ ἠσπᾶσθη τὸν χριστιανισμόν, κατόπιν δράματος, τὸ ὁποῖον εἶδε πρὸ τοῦ ναοῦ τοῦ *Αγίου Γεωργίου, ἐπὶ τοῦ ὄρους Νύσα²⁴. Μετὰ τριετῆ ἀσχητοτάτην ἄσκησιν εἰς τὰ Ἀκαρνανικὰ ὄρη, ὁ Βάρβαρος

22. Δ. Ζακυθηνοῦ, *Άγιος Βάρβαρος, Τόμος εἰς Μνήμην Κ. Ἀμάντου, Ἀθήναι 1960, σ. 438-453, 527 (ἐνθα καὶ ἡ προγενεστέρη βιβλιογραφία). G. da Costa-Louillet, Saints de Grèce aux VIIIe, IXe et Xe siècles, Byzantion, XXXI (1961), σ. 309-313.

Od. Lampsidis, Une nouvelle version de la vie de Saint Barbaros, Πλάτων ΙΗ' (1966), σ. 40-56.

23. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμῶς, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, Α', ἐν Πετροῦπόλει, 1891, σ. 405-420.

24. Νύσα ὀνομάζεται σήμερον τοποθεσία ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου Βούστριον Ξηρομέρου, εἰς τὰς ἀνατολικὰς κλιτύς τοῦ ὄρους Περγαντῆ. Κατὰ τὸν ἐκτ. Ἐπιμελητὴν Ἀρχαιοτήτων Ξηρομέρου κ. Παπατρέχαν σώζονται ἐκεῖ ἐρεῖπια παλαιοῦ ναοῦ, εἰς δὲ τὴν βόρειον πλευρὰν τοῦ νεωτέρου ναοῦ τοῦ *Αγίου Γεωργίου εἶναι ἐντετειχισμένον βυζαντινὸν γλυπτὸν μὲ διάκοσμον ροδάκων.

έφρονεύθη κατά λάθος υπό κυνηγών. Είς τόν τόπον όπου έξηφανίσθη τó σώμά του ανέβλυζε θαυματουργόν μύρον και άνηγέρθη ναός. Ό τόπος ούτος είναι προφανώς τά σημερινά Λουτρά Τρύφου, τών οποίων ή ύδροθειοδχος πηγή, ένδεικνυμένη διά πληθος άσθνεσιών, αναβλύζει από τó 'Ιερόν Βήμα ήρειπωμένου παλαιού ναού. Τοú ναού τούτου έσώζετο μέχρι τού 1960 τó τεταρτοσφαίριον τής άψίδος με παράστασιν τής Θεοτόκου Βλαχερνιτίσσης, καταστραφέν υπό έμπειροτέχνου ένεργήσαντος ύδρομάστευσιν προς έμπλουτισμόν τής πηγής.

Άγνωστον είναι πότε κατεστράφη ό ναός ούτος, ό οποίος προφανώς δέν ήτο ό άρχικός. Κατά τά τέλη τού παρελθόντος αιώνος άνηγέρθη όλίγον δυτικώτερον έτερος ναΐσκος, είς τόν όποιον έντετεχίσθησαν μαρμάρινα μέλη παλαιότερου ναού. Ό ναός ούτος, καταστάς έτοιμόρροπος λόγω κατολισθήσεων, κατηδαφίσθη τó 1964, ή τοποθεσία ίσοπεδώθη διά προωθητήρος και είς τήν θέση του άνηγέρθη νέον εκτήριον. Κατά τάς εργασίας ταύτας άνεκαλύφθησαν τεμάχια άγγείων και δωδεκάς νομισμάτων, τά όποια έκτοτε άπωλέσθησαν. Τά προμνημονευθέντα γλυπτά διεσκορπίσθησαν και μερικά έθραύσθησαν. Όσα άνευρέθησαν, μετεφέρθησαν τόν Όκτώβριον τού 1966 είς τó Μουσείον Άρτης· προέρχονται όλα από μαρμάρινον τέμπλον. Κατωτέρω παρέχομεν περιγραφήν αυτών.

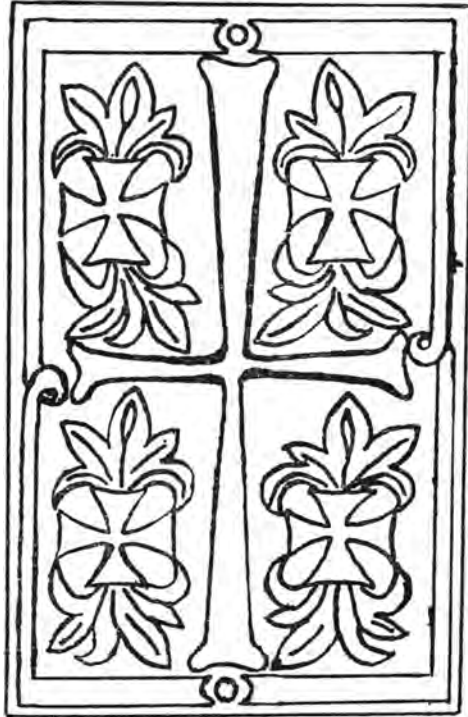
1. Τμήμα θωρακίου τέμπλου εκ τριών συνανηκόντων τεμαχιών (άριθ. 101). Κοσμεΐται υπό σταυρού με σφαιρικάς άποφύσεις είς τά άκρα τών κεραιών. Τάς γωνίας πληρούν σταυροί μεταξύ δύο άνθέων. Διαστ. 0,69 x 0,635 x 0,075 μ. Τοú θωρακίου παραθέτομεν σχέδιον, φιλοτεχνηθέν υπό τού εκτάκτου Έπιμελητού κ. Παπατρέχα τó 1960, πρό τής κατεδαφίσεως τού ναΐσκου, καθ' ήν έθραύσθη τó θωράκιον (Σχέδ. 4).

2. Τέσσαρα τμήματα όκταπλευρών κιονίσκων (άριθ. 102 - 105). Έκ τούτων τó ύπ' άριθ. 104 φέρει συμφυές κυβικόν κιονόκρανον, κοσμούμενον κατά τάς δύο συνεχόμενας πλευράς δι' έσχηματοποιημένου άνθемίου.

3. Δύο κολουροπυραμιδοειδή κιονόκρανα κιονίσκου τέμπλου, άποκεκρουμένα, ύψους 0,135 μ. (άριθ. 107 - 108). Το πρώτον κοσμεΐται υπό φυλλοφόρου σταυρού και έσχηματοποιημένων ήμιανθεμιών· τού δευτέρου αί δύο συνεχόμενοι πλευραι φέρουν άνάγλυφον διάκοσμον ήμιανθεμιών, από τών οποίων εκφύονται λογχοειδή φύλλα καταλαμβάνοντα τó άνω μέρος τής πλευράς (Πί ν. 245 β).

4. Τμήμα λοξοτμήτου έπιστυλίου τέμπλου, εκ

δύο τεμαχιών, εκ τών οποίων άπεικονίζεται τó έν (Πί ν. 245 γ). Έπί τής κεκλιμένης παρειάς ένאלλάξ άνάγλυφα άνθέμια και φύλλα άκάνθης. Ύψος 0,135, πλάτ. 0,88, πάχος 0,225 μ. (άριθ. 109).

Σχέδ. 4. Λουτρά Τρύφου. Θωράκιον τέμπλου (Σχέδ. Γ. Παπατρέχα)

Τά γλυπτά ταύτα είναι μάλλον έργον έντοπίων τεχνιτών, ως δεικνύει ή άμελής αυτών εκτέλεσις, και δύνανται νά χρονολογηθούν είς τόν 12ον αιώνα.

ΠΑΛΙΑΜΠΕΛΑ

Άγία Παρασκευή

ΒΔ. τού χωρίου και πλησίον τής δημοσίας όδοú προς Βόνιτσαν, σώζεται ό άνωτέρω ναός, σχήματος ίσοσκελοús σταυροú με όγκώδη όκτάγωνον τρούλλον και ήμικυκλικήν άψίδα. Είναι εκτισμένος δι' άδρομερώς ειργασμένων άσβεστολίθων, άνευ παρεμβολής πλίνθων, και άνάγεται πιθανώς είς τόν 18ον αιώνα. Η χρονολογία 1814 είναι κεχαραγμένη είς τó τοξωτόν ύπερθυρον τής δυτικής θύρας τού μεταγενεστέρου νάρθηκος, είς τήν πρόσοψιν τού όποιου ύψοΰται κωδωνοστάσιον. Τήν κόγχην τής προθέσεως κοσμεΐ λαϊκή τοιχογραφία τής Άκρας Ταπεινώσεως, με τήν Θεοτόκον και τόν 'Ιωάννην έκατέρωθεν τού Χριστού.

ΑΡΧΟΝΤΟΧΩΡΙ (πρ. ΖΑΒΙΤΣΑ)

Ζωοδόχος Πηγή

Εἰς τὸ κέντρον τοῦ χωρίου ὑψοῦται ὁ ἀνωτέρω ναός, ὅστις εἶναι ἐπιμήκης καμαροσκεπῆς αἰθουσα μὲ ἡμικυκλικὴν ἀψίδα καὶ κωδωνοστάσιον, ἐπηρεασμένον ἀπὸ ἐπτανησιακὰ πρότυπα εἰς τὴν πρόσοψιν (Πί ν. 245 ε). Εἰς ἐκάστην τῶν μακρῶν πλευρῶν ἀνοίγονται τρεῖς τυφλαὶ ἀψίδες· αἱ δυτικαὶ εἶναι νεώτεραι, καλύψασαι προὔπαρχούσας τοιχογραφίας. Εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ ναοῦ καὶ εἰς τὸ μέσον αὐτοῦ εἶναι ἐκτισμένους

πεσσός (πρβλ. Προφήτην Ἡλίαν Δραγαμέστου). Πρὸ τῆς νοτίας πλευρῆς ὑπῆρχε προστόνον. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρθογωνισμένους ἀσβεστολίθους. Ὁ ναός εἶναι κατάγραφος διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ 18ου μᾶλλον αἰῶνος, κεκαλυμμένων ἀπὸ ἄλατα. Εἰς τινὰ σημεῖα διαφαίνεται παλαιότερον στρώμα, τοῦ 17ου πιθανῶς αἰῶνος.

ΜΥΤΙΚΑΣ

Περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας εἰς Μύτικαν βλ. ΑΑΑ 1968, τεύχος 2, σ. 152, 153, εἰκ. 1-3, σχέδ. 1.

Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

*

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ

1. Φουρνᾶς

Μετά τοὺς σεισμοὺς τοῦ Φεβρουαρίου 1966, ὁ Ἐφορος μετέβη ἀμέσως εἰς τὴν πληγείσαν περιφέρειαν τοῦ Νομοῦ Εὐρυτανίας, ἵνα μεριμνήσῃ διὰ τὴν περισυλλογὴν καὶ ἀσφάλισιν τῶν μνημείων.

Οἱ δύο ναοὶ τοῦ χωρίου, ὁ τῆς **Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος** καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, εἶχον ὑποστῆ σοβαρὰς ζημίας, ἰδιαίτερος δὲ ὁ τῆς Μεταμορφώσεως, ὁ ὁποῖος ἐκρίθη ὑπὸ τῆς ἀρμοδίας τεχνικῆς ὑπηρεσίας ὡς ἐπικινδύνως ἐτοιμόρροπος.

Οἱ ναοὶ οὗτοι στεροῦνται ἐνδιαφέροντος ἀρχιτεκτονικοῦ ἢ καλλιτεχνικοῦ. Αἱ εἰκόνες αὐτῶν, περισυλλεγεῖσαι καὶ μεταφερθεῖσαι εἰς τὸ Ἀστυνομικὸν Κατάστημα πρὸς διαφύλαξιν, κατεγράφησαν ὡς ἑξῆς :

α) Εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, διαστ. 0,563 x 0,925 μ. Ἔργον τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ. β) Εἰκὼν Πέτρου καὶ Παύλου, διαστ. 0,565 x 0,93 μ., ἔργον τοῦ ἰδίου ζωγράφου. γ) Εἰκὼν Ζωοδόχου Πηγῆς, διαστ. 0,57 x 0,932 μ., ὡς ἀνωτέρω. δ) Εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ, ἐνθρόνου, διαστ. 0,565 x 0,535 μ., ὡς ἀνωτέρω. ε) Εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου μετὰ σκηνῶν ἐκ τοῦ βίου καὶ τοῦ μαρτυρίου του, διαστ. 0,46 x 0,945 μ., τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 18ου αἰῶνος. ζ') Εἰκὼν τῆς Μεταμορφώσεως. Ἔργον Ἰωάννου Σφυράκη τοῦ ἔτους 1837. ζ) Εἰκὼν Θεοτόκου Ὁδηγητρίας, τοῦ ἔτους 1833. η) Εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ, « ὁ Σωτὴρ τοῦ Κόσμου », τοῦ ἔτους 1837. θ) Εἰκὼν τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, τοῦ ἔτους 1837, καὶ ι) Εἰκὼν τῆς Δευτέρας Παρουσίας, διαστ. 0,37 x 0,55 μ., λαϊκῆς τέχνης τοῦ 18ου αἰῶνος.

2. Βράχα

Ἐκ τῆς παλαιᾶς **μονῆς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος**, παρὰ τὸ χωρίον Βράχα, ὑπάρχει σήμερον μόνον τὸ καθολικόν, τὸ ὁποῖον ὑπέστη ἐλαφρὰς ζημίας κατὰ τοὺς τελευταίους σεισμοὺς (Πί ν. 246 γ).

Ὁ ναὸς εἶναι τοῦ τύπου τοῦ συνθέτου τετρακονίου σταυροειδοῦς, μετὰ τρούλλου, χορῶν εἰς τοὺς πλαγίους τοίχους καὶ ἑπταπλεύρου ἐξωτερικῶς ἀψίδος Ἱεροῦ. Φέρει νάρθηκα καὶ πρόσθετον ἐξωνάρθηκα, κεραμοσκεπῆ (Πί ν. 246 γ). Σημειοῦται ὡς χαρακτηριστικὸν στοιχεῖον, ὅτι τὸ μὲν Ἱερὸν καὶ ἡ δυτικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ καλύπτονται διὰ φουρνικῶν (calottes), τὰ δὲ τέσσαρα γωνιαῖα διαμερίσματα τοῦ σταυροῦ διὰ τεταρτοκυλίνδρων.

Εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ ἐξωνάρθηκος εἰκονίζεται ἡ Δευτέρα Παρουσία, ὑπεράνω δὲ τοῦ τόξου τῆς εἰσόδου τῆς θύρας πρὸς τὸν ναὸν διασώζεται ἡ ἐπιγραφή :

Εἰ μὲν φίλος πέφυκας εἴσελθε χαίρων εἰ δὲ ἐχθρὸς καὶ βάσκανος καὶ γέμων δόλου πόρρω πόρρω πέφυγε τῆς πύλης ταύτης. Ἔτος ΑΨΝΗ Αὐγούστου 15 (1758).

Κάτωθεν, ὅμως, ταύτης ὑπάρχει παλαιότερα ἐπιγραφή, τῆς ὁποίας εἶναι σήμερον ὄρατὰ ἐλάχιστα γράμματα.

Τμήματα ὠραίου ξυλογλύπτου τέμπλου, χρονολογουμένου συμφώνως πρὸς ἐπιγραφὴν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1663, συμπληρωθέντα διὰ κοινοῦ ξύλου, ἀποτελοῦν τὸ τέμπλον τοῦ σημερινοῦ ναοῦ (Πί ν. 246 α).

Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ εἶναι κατάγραφον διὰ τοιχογραφιῶν καλῆς, λαϊκῆς, ἐπαρχιακῆς τέχνης (Πί ν. 246 β).

Κατεγράφησαν αἱ ἑξῆς εἰκόνες :

α) Ὁ Ἁγιος Ἀνδρέας. Διαστ. 0,815 x 0,29 μ. Ἔργον, πιθανῶς, τῶν μαθητῶν τοῦ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ. Εἰς τὴν ὀπισθίαν πλευρὰν τῆς εἰκόνης ἀναγιγνώσκεται ἐνθύμημα, ὅτι αὐτὴ ἡ εἰκὼν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς καὶ τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν ἔγιναν *ἈΨΟΑ'* (= 1774). β) Ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ. Διαστ. 0,86 x 0,482 μ. Ἔργον τοῦ 1774. γ) Ἡ Μεταμόρφωσις. Διαστ. 0,87 x 0,49 μ. Εἰκὼν σύγχρονος πρὸς τὸ τέμπλον (1663). δ) Θεοτόκος Παντάνασσα. Διαστ. 0,855 x 0,58 μ. Ἐκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς παραστάσεως τῆς Θεοτόκου, εἰκονιζομένης ἐνθρόνου, παρίστανται οἱ δώδεκα Προφήται ἐντὸς ἰσαριθμῶν στηθαρίων. Ἡ εἰκὼν σύγχρονος πρὸς τὸ τέμπλον (1663). ε) Ὁ Εὐαγγελισμὸς. Εἰς τὴν Ὠραίαν Πύλην. Χρονολογία : *ΖΡΟΑ* (= 1663). ζ') Χριστός, ὁ Σωτὴρ. Διαστ. 0,86 x 0,58 μ. Ὡς καὶ εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Παντανάσεως, ἐκατέρωθεν τῆς κεντρικῆς παραστάσεως τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζονται ἐντὸς δώδεκα κύκλων οἱ Ἀπόστολοι. ζ) Ἁγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Διαστ. 0,86 x 0,47 μ. Εἰκὼν τῆς αὐτῆς ἐποχῆς μὲ τὸ τέμπλον (1663). η) Οἱ Τρεῖς Ἱεράρχαι. Διαστ. 0,845 x 0,48 μ. Ὡς ἀνεφέρθη ἀνωτέρω εἶναι εἰκὼν τοῦ ἔτους 1774. θ) Ὁ Ἁγιος Νικόλαος. Διαστ. 0,84 x 0,42 μ. ι) Ὁ Εὐαγγελισμὸς. Διαστ. 0,247 x 0,175 μ. Εἶναι τμήμα τριπτύχου. Πιθανῶς τοῦ 1750. ια) Δέησις. Διαστ. 0,36 x 0,22 μ. Ὁμοίως ἐκ τριπτύχου, πιθανῶς τοῦ 17ου αἰῶνος. ιβ) Ἁγιος Νικόλαος ὁ Νέος. Διαστ. 0,875 x 0,475 μ.

Κατηρτίσθη πρόγραμμα ἐργασιῶν στερεώσεως τοῦ ναοῦ καὶ συντηρήσεως τῶν τοιχογραφιῶν καὶ τῶν εἰκόνων.

3. Ρεντίνα

Ὁ Ἐφορος ἐπεσκέφθη καὶ ἐξήτασε τὰ μνημεῖα τοῦ ἐπίσης ὑπὸ τῶν τελευταίων σεισμῶν πληγέντος χωρίου τῆς Ρεντίνας. Κατηρτίσθη πρόγραμμα ἐργασιῶν στερεώσεως τῶν μνημείων τούτων.

Περιγραφή τῶν μνημείων καὶ παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς τέχνης αὐτῶν δίδονται ὑπὸ τῆς Ἐπιμελητρίας, δ. Εὐτυχίας Κουρκουτίδου, ἐν τῇ οἰκίᾳ ἐκθέσει περὶ τῶν μνημείων Θεσσαλίας (βλ. ἀνωτ. σ. 315 - 316).

4. Καρπενήσιον

Ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὰς ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως διεξαχθείσας ἐργασίας ἀναπαλαιώσεως τοῦ **Μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος** (ΑΔ 19 (1964) : Χρονικά, σ. 301), ἐγένοντο κατὰ τὸ ἔτος 1966 :

α) Ἡ κατεδάφισις τοῦ πρὸ τοῦ ναοῦ ἐτοιμορρόπου κωδωνοστασίου καὶ ἡ ἀνακατασκευὴ τούτου εἰς τὴν ΝΑ. γωνίαν τοῦ ναοῦ.

β) Ἡ διάλυσις τοῦ ἐξώστου πρὸ τῆς Ν. πλευρᾶς τοῦ ναοῦ καὶ ἡ κατασκευὴ εἰς τὴν ἰδίαν θέσιν καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος τοῦ Πνευματικοῦ Κέντρου τῆς πόλεως.

5. Κλαυσεῖον

Τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα, τὰ ὁποῖα ἀπεκολλήθησαν πέρυσιν ἀπὸ τοῦ χώρου τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, μετὰ τὴν ἐπεξεργασίαν καὶ συντήρησίν των, ἐπανετοποθετήθησαν εἰς τὴν θέσιν των ὑπὸ τοῦ εἰδικοῦ Συνεργείου τοῦ Κ.Ε.Σ. (ΑΔ 16 (1960) : Χρονικά, σ. 200 καὶ ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, σ. 274).

Παραλλήλως, ἐπὶ τῇ βάσει μελέτης, συνταχθείσης ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως, ἐγένετο ἡ συμπλήρωσις τῆς τοιχοποιίας τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ μνημείου καὶ ἡ προεργασία διὰ τὴν τοποθέτησιν στεγάστρου πρὸς προστασίαν τῶν ψηφιδωτῶν (Πί ν. 246 δ).

ΠΑΥΛΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

*

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΗΠΕΙΡΟΥ

I. ΜΟΥΣΕΙΑΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ

Κατά τὸν Νοέμβριον τοῦ ἔτους 1966 ἐγένετο ἡ προσωρινὴ παραλαβὴ τοῦ κτηρίου τοῦ νέου Μουσείου Ἰωαννίνων, ὅπου ἀπὸ τῆς ἀνοίξεως εἶχον στεγασθῆ καὶ γραφεῖα τῆς ΙΑ' Ἀρχαιολογικῆς Περιφέρειας καὶ τῆς 5ης Περιφέρειας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων. Ἐντὸς αὐτοῦ μετεφέρθησαν ἐκ τοῦ Δημοτικοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων τὰ μέχρι τοῦδε ἐκεῖ φυλασσόμενα εὐρήματα ἐκ διαφόρων περιοχῶν τῆς Ἠπείρου. Πλὴν τῶν ἀνηκόντων εἰς τὴν ΙΑ' Ἐφορείαν, παρεχωρήθησαν εὐγενῶς ὑπὸ τοῦ Δήμου Ἰωαννιτῶν καὶ ἅπαντα τὰ εἰς τὴν Δημοτικὴν Συλλογὴν ἀποκειμένα ἀρχαῖα. Ἀπομένει εἰσέτι νὰ μεταφερθῶν τὰ ἀπαιτοῦντα χρῆσιν μηχανικῶν μέσων ὀγκώδη μαρμάρινα τεμάχια. Ἡ μεταφορὰ τούτων θὰ συντελεσθῆ ἐντὸς τοῦ προσεχοῦς ἔτους παραλλήλως πρὸς τὰς ἐργασίας ἐκθέσεως εἰς τὸ νέον Μοῦσεῖον, αἱ ὁποῖαι δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἀρχίσουν κατὰ τὸ ἔτος 1966, λόγω καθυστερήσεως τῆς ἀποπερατώσεως τοῦ κτηρίου. Ἐγένοντο, πάντως, προκαταρκτικαὶ ἐργασίαι συγκολλήσεως πηλίνων ἀγγείων καὶ συντηρήσεως μεταλλίνων ἀντικειμένων.

Εἰς τὴν Τράπεζαν τῆς **Μονῆς Παρηγορητίσης Ἄρτης** μετεφέρθησαν πρὸς ἔκθεσιν αἱ εἰς τὸ πλάγιον κλίτος τοῦ ναοῦ ἀποκειμένοι ἀρχαῖαι ἐπιτύμβιοι πλάκες. Ἐκ τοῦ Μουσείου Κερκύρας ἐπεστράφησαν αὐτόθι τὰ ὑπὸ τοῦ Ἰ. Παπαδημητρίου εὐρεθέντα καὶ φυλασσόμενα ἐν Κερκύρᾳ πηλίνα εἰδώλια ἐκ τοῦ σπηλαίου Κουδουνότρυπα Ἄρτης (ΑΕ 1952, Χρονικά, σ. 1). Εἰς τὸ βιβλίον εἰσαγωγῆς ἀρχαίων τῆς Συλλογῆς Ἄρτης κατεχωρήθησαν τὰ ἀκατάγραφα νεώτερα εὐρήματα (ἀπὸ τοῦ 1957 κ.έ.).

II. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ

ΝΟΜΟΣ ἈΡΤΗΣ

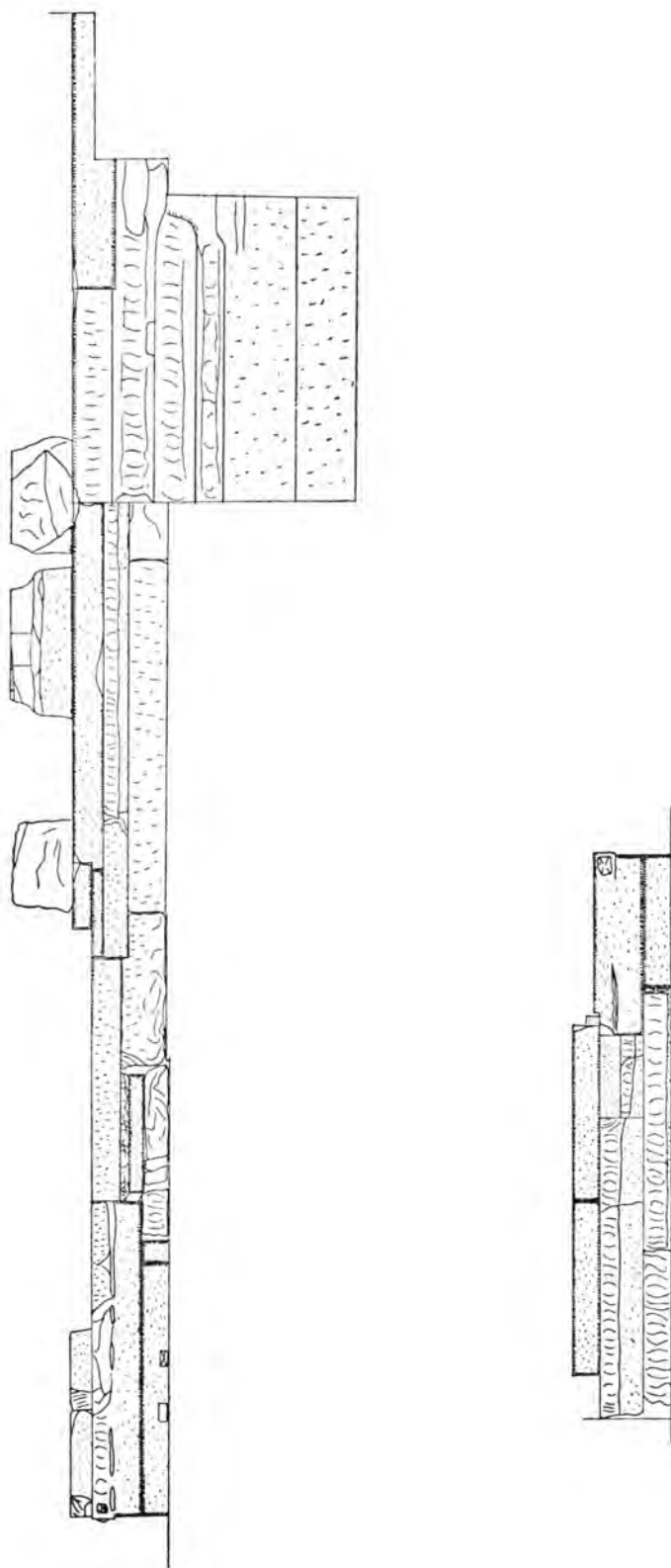
Ἐντὸς τῆς πόλεως τῆς Ἄρτης ἐγένοντο δύο σωστικαὶ ἀνασκαφαί :

α. Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν, μικρᾶς ἐκτάσεως, ἔλαβε χώραν ἐντὸς τοῦ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Νικ. Πριοβόλου οἰκοπέδου τοῦ Νικ. Τσέτη, ἐνθα, κατὰ τὴν διάνοξιν θεμελίων, εἶχον ἀναφανῆ ἀρχαῖοι δόμοι. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἀπεκάλυψε τμήμα τοίχου, μήκους 4.60 καὶ ὕψους 1.53 μ., βαίνον-

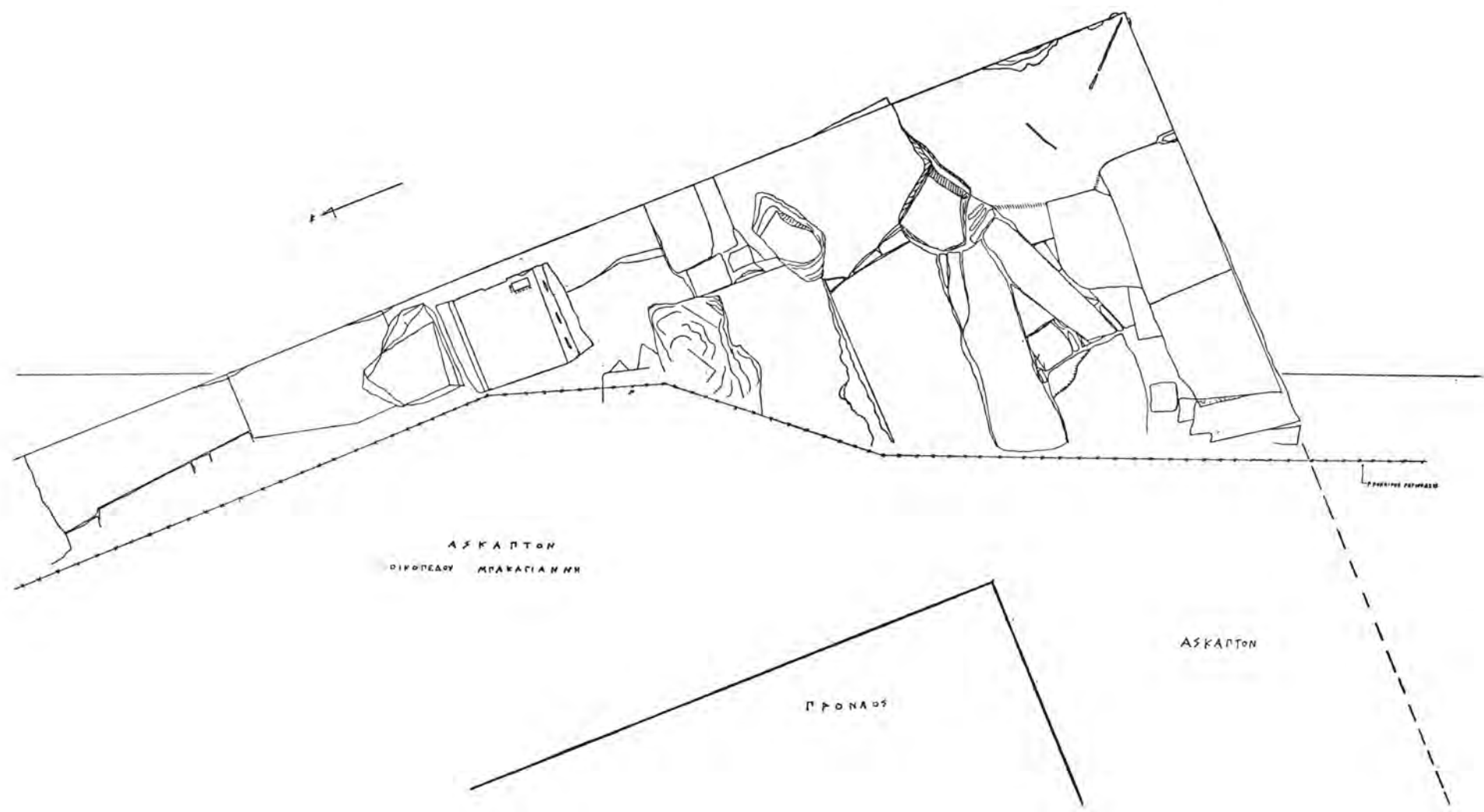
τος ἐκ ΒΔ. πρὸς ΝΑ. καὶ συγκεκριμένου ἐκ πέντε ἄλληπαλλήλων δόμων, ἐξ ὧν οἱ δύο ἀνώτεροι εἶχον ἐπιμελῶς εἰργασμένην τὴν ἐξωτερικὴν δυτικὴν ὄψιν, ἐνῶ οἱ λοιποὶ ἀνήκον εἰς τὰ θεμέλια. Τοῦτο ἀποδεικνύει καὶ ἡ εὕρεσις τεμαχίων κορινθιακῶν κεράμων στέγης εἰς τὸ ὕψος τοῦ τρίτου δόμου. Ἐσωτερικῶς συννηοῦτο πρὸς τὸν τοῖχον ἕτερος καθέτως πρὸς αὐτὸν βαίνων, τοῦ ὁποίου μικρὸν μόνον τμήμα διετηρεῖτο. Ἡ μερικὴ διατήρησις τῶν ἀρχαίων τούτων θεμελίων ὀφείλεται εἰς τὴν κατὰ τὸ παρελθὸν κατασκευὴν ὑπογείου εἰς τὴν προὔπαρχουσαν οἰκίαν ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου Τσέτη. Ἐκ τῶν εὐρεθέντων ὀστράκων μελαμβαφῶν κοτυλῶν τὰ θεμέλια χρονολογοῦνται εἰς τὸν 5ον π.Χ. αἰῶνα.

β. Κατὰ τὴν διάνοξιν χάνδακος πρὸς τοποθέτησιν ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ εἰς τὴν ὁδὸν Βασιλέως Πύρρου, ἐναντι τοῦ οἰκοπέδου Μπακαγιάννη, ἀνεφάνη ἡ ΝΑ. γωνία τῆς θεμελιώσεως τῆς κρηπίδος τοῦ ἐντὸς τοῦ ἀνωτέρω οἰκοπέδου ἐν μέρει ἐρευνηθέντος ἀρχαίου ναοῦ (βλ. ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, σ. 287). Ἡ ἐπακολουθήσασα ἀνασκαφὴ τοῦ καταστρώματος τῆς ὁδοῦ Β. Πύρρου ἔσχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ ἐντὸς τῆς ὁδοῦ εἰσχωροῦντος τμήματος τῆς θεμελιώσεως τῆς κρηπίδος τοῦ ἀρχαίου ναοῦ, καὶ συγκεκριμένως τῆς ΝΑ. γωνίας μετὰ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, εἰς μήκος 16.50 μ. καὶ εἰς ὕψος 3-4 δόμων (Πί ν. 247 β' Σχ ἐ δ. 1-2).

Τὸ ἀνασκαφὴν τμήμα τῶν θεμελίων τῆς κρηπίδος ἐμφανίζει συμπαγῆ κατασκευὴν ἐξ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τεραστίων (μῆκ. μέχρι 4 μ.) καὶ ἀκανονίστου σχήματος πλίνθων, τῶν ὁποίων μόνον ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ ἔχει ὀρθογώνιον σχῆμα. Αἱ ἐπιφάνειαι ἐδράσεως τῶν λίθων αὐτῶν εἶναι λελασμένοι καὶ ὀριζόντιοι, ἐνῶ οἱ ἄρμοι τῆς μεταξὺ αὐτῶν προσαρμογῆς σπανίως εἶναι εὐθύγραμμοι, διατηροῦντες μὲ μικρὰν ἐπεξεργασίαν τὴν φυσικὴν μορφήν, τὴν ὁποίαν θὰ εἶχον αἱ ἀσβεστολιθικαὶ στρώσεις τοῦ λατομείου (Πί ν. 247 γ). Ἡ αὐτὴ οἰκονομία ὕλικου γίνεται καὶ καθ' ὕψος εἰς τὰς ἐξωτερικὰς ὄψεις εἶναι φανερά ἡ ποικιλία τοῦ ὕψους τῶν χρησιμοποιοθέντων λίθων (ἀπὸ 0,30 ἕως 0,54 μ.). Ἡ ὀρατὴ ἐπιφάνεια τῶν ἀποκαλυφθέντων δόμων φέρει ποικίλους τρόπους ἐπεξεργασίας, ἀπὸ τῆς ἀδροτέρας πελεκήσεως λατομείου, μετ' ἐντόνων ἀπέργων καὶ τοῦ ἀγροτικοῦ τρόπου (κτυπήματα διὰ σφύρας), μέχρι τῆς διὰ βελονίου λεπτῆς λιθοξοίας, περιβαλλομένης ὑπὸ περιτενείας (Σχ ἐ δ. 1). Ὁ τελευταῖος τρόπος ἐπικρατεῖ εἰς τὸν ἀνώτερον δόμον — ἂν καὶ δὲν λείπει σποραδικῶς καὶ ἐκ τῶν κατωτέρων —, ὁ

Σχέδ. 1. Ἡ ἐξωτερικὴ ὄψις τῶν δόμων τοῦ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Β. Πύρρου ἀποκαλυφθέντος ναοῦ

Σχέδ. 2. Ἡ ΝΑ. γωνία τῆς θεμελιώσεως τῆς κρηπίδος τοῦ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Βασ. Πύρρου ἀποκαλυφθέντος ναοῦ

ὁποῖος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα πρέπει νὰ ἦτο ἡ ἐν μέρει ὀρατὴ εὐθυνηρία τοῦ ναοῦ. Ἐπὶ ταύτης βαίνει ἡμίεργος ὀγκόλιθος, διαστάσεων 1.32 x 1.14 x 0,69 μ. (Πί ν. 247 δ), εἰσέχων περὶ τὰ 0,20 μ., καὶ πλησίον αὐτοῦ ἀποτμήματα παρομοίων ὀγκολίθων φέρουν σφηνοειδεῖς ἐγκοπὰς ἐξορύξεως καὶ βοθρία διὰ τὴν μετατόπισίν των. Τὸ μέγα ὕψος των (0,69 μ.) καθιστᾷ ἀπίθανον τὸν προορισμὸν των ὡς πρώτης βαθμίδος τῆς κρηπίδος· πιθανώτερον θὰ ἦτο ἴσως νὰ θεωρηθῆ, ἐκ τῶν μέχρι σήμερον δεδομένων, ὅτι ἡ στρώσις αὕτη ἀπετέλει τὴν μοναδικὴν βαθμίδα καὶ συγχρόνως στυλοβάτην τῆς κρηπίδος, ὡς συμβαίνει εἰς τὸ Ἑραῖον Ὀλυμπίας καὶ εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἀθηνᾶς Λινδίας Ρόδου¹. Δοκιμαστικὴ τομὴ εἰς βάθος ἔδειξεν, ὅτι πέραν τῶν 3.10 μ. — ὅπου ὑπάρχει στρώσις χονδρῆς λατύπης — συνεχίζονται οἱ ὀριζόντιοι δόμοι τῶν θεμελίων.

Μέχρι τοῦ δευτέρου ἐκ τῶν ἄνω δόμου ἡ ἐπιχωσις ἦτο ἀμιγῶς νεώτερα, μὲ ἀφθονίαν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν πολυχρῶμων ὀστράκων. Κατωτέρω, τὰ πρὸ τῆς ὄψεως τῶν θεμελίων ἀρχαῖα στρώματα ἔδωσαν ἐλάχιστα μικρότατα ὀστρακα μελαμβαφῶν ἀγγείων, ἀλλὰ καὶ τέσσαρα χαλκᾶ νομίσματα ἦτοι: δραχμὴν Ἑπειρωτῶν (Α. Κεφαλὴ Διὸς πρὸς τὰ ἀριστερά, Β. Κεραυνός, ἐπιγραφή: Α Π Ε Ι (Ρ) Ω Τ Α Ν), χρονολογουμένην μετὰ τὸ 148 π.Χ.², τριῶβολον ἀδιάγνωστον 3ου ἢ 2ου αἰ. π.Χ. καὶ δύο δραχμὰς Ἀμβρακίας (Α. Κεφαλὴ Διὸς ἢ Ἑρακλέους (2) Β. Γρῦν (1) ἢ καθήμενος Ἀπόλλων (2) τῆς ἐποχῆς τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἑπειρωτῶν (238 - 168 π.Χ.), χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἡ χρονολόγησις των μετὰ τὸ 148 π.Χ.³. Τὸ ἐν τῶν νομισμάτων τῆς Ἀμβρακίας εὐρέθη εἰς στρῶμα λεπτῆς λατύπης, ἐκτεινόμενον εἰς βάθος 0,60 μ. ἀπὸ τοῦ ἀνωτέρου δόμου. Τρίτον νόμισμα Ἀμβρακίας εὐρέθη ἐπὶ τῆς ὀριζοντίου ἐπιφανείας τῶν θεμελίων, παρόμοιον καὶ σύγχρονον πρὸς τὰ ἀνωτέρω: Α. Κεφαλὴ Διὸς, Β. Βαδίζων γρυπολέων καὶ ἐπιγραφή, ΑΜΒΡ, ἄνωθεν τοῦ ὀνόματος τοῦ ἄρχοντος ΣΙΑΝΟΣ.

Εἰς ἀπόστασιν 6 μ. νοτιῶς τοῦ ναοῦ, ἐν μέσῳ τῶν μελανῶν χωμάτων νεωτέρου βόθρου, εὐρέθησαν ἀνάμεικτα νεώτερα, βυζαντινά, κλασσικά καὶ ἀρχαῖκά ὀστρακα, ἐν οἷς καὶ τμῆμα γυναικεῖας κεφαλῆς ὑστεροαρχαϊκοῦ ρυτοῦ.

Ἐκ τῶν χωμάτων τοῦ χάνδακος τοῦ ἀποχευτικοῦ ἀγωγοῦ πρὸ τοῦ ναοῦ περισυνελέγησαν δύο

τεμάχια ἐνσφραγίστων κεράμων στέγης (Πί ν. 247 α): Α'. Ἐντὸς στεφάνου δάφνης ὁ ὀβελίσκος τοῦ Ἀπόλλωνος Ἀγυῖως μὲ ἐγγάρακτον ἐπ' αὐτοῦ μονόγραμμα, περίξ τὰ ἀρχικὰ τῆς πόλεως ΑΜΒΡ. Ὁ ὀβελίσκος εἶναι σύνηθες σύμβολον τῶν νομισμάτων τῆς Ἀμβρακίας μετὰ τὴν πτώσιν τῶν Αἰακιδῶν (234/3 π.Χ.) κατὰ τὸν 2ον καὶ 1ον π.Χ. αἰῶνα. Ὡς ἐμβλημα τῆς πόλεως ἀπαντᾷ καὶ ἐπὶ δύο ἄλλων κεράμων, εὐρεθεισῶν εἰς Ἄρταν⁴, οὕτως ὥστε ἡ ταύτισις τῆς ὑπὸ τὴν σύγχρονον Ἄρταν ἀρχαίας πόλεως μὲ τὴν Ἀμβρακίαν ἐνισχύεται καὶ δι' ἀπῶν τεκμηρίων. Β'. Ἐντὸς στρογγύλου ἐγκοίλου τμῆμα ἐπιγραφῆς (ΠΟΛΙΟΙΣ). Καὶ ἐδῶ πρόκειται διὰ κεραμίδα δημοσίου κτηρίου. Ἐπομένως περίξ τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τῆς ὁδοῦ Βασιλέως Πύρρου πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν τὰ δημόσια κτήρια τῆς ἀρχαίας Ἀμβρακίας.

Ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου Μπακαγιάννη ἔχουν ἀποκαλυφθῆ τὰ θεμέλια τοῦ προνάου, τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ καὶ ἐν μέρει τὰ τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς περιστάσεως. Ἐκ προχειρῶν μετρήσεων συνάγεται, ὅτι τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ θὰ ἦτο περίπου 21, ἐνῶ τὸ μῆκος περὶ τὰ 40 μ.

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Νεοχωρόπουλον Ἰωαννίνων

Περὶ τὰ 6 χλμ. ΝΔ. τῶν Ἰωαννίνων καὶ περὶ τὰ 500 μ. βορείως τῆς Μονῆς Δουρουτίτης, εἰς τὴν θέσιν «Χαλαζόνια» τῆς κοινότητος Νεοχωροπούλου, ἀνεσκάφη τμῆμα ἐκτεταμένου νεκροταφείου χριστιανικῶν χρόνων. Τὰ «Χαλαζόνια» καταλαμβάνουν τὰς ἀνατολικὰς κλιτῆς ἡπίων ὑψωμάτων, τὰ ὁποῖα δεσπόζουν τοῦ λεκανοπεδίου τῶν Ἰωαννίνων κατὰ τὴν δυτικὴν αὐτοῦ παρυφήν.

Ἐντὸς τοῦ κτήματος — βοσκοτόπου — τοῦ Ὄδ. Τσαμπαλά ἠρευνηθήσαν εἴκοσι καὶ εἰς τάφοι, εἰς δὲ τὸ τοῦ Κων. Τσαμπαλά, περὶ τὰ 150 μ. νοτιώτερον, ὅπου εἶχε διενεργηθῆ ἡ δώσσασα τὴν ἀφορμὴν τῆς ἐρεύνης λαθρανασκαφῆ δέκα πέντε τάφων, ἕτεροι τρεῖς. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς θέσεις πρέπει νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι ταφαί, δεδομένου ὅτι μέχρι τῆς τελευταίας ἡμέρας τῆς δοκιμαστικοῦ χαρακτῆρος ἀνασκαφῆς ἀνευρίσκοντο συνεχῶς νέοι τάφοι. Κεῖμενοι πυκνῶς παρ' ἀλλήλους, εἰς τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ἐδάφους οἱ πρὸς τὴν ἀνωφέρειαν καὶ μέχρι 0,30 μ. ὑπὸ ταύτην οἱ πρὸς τὴν κατωφέρειαν, εἶναι ὅλοι ἐστραμμένοι πρὸς Α. (Σ χ ε δ. 3). Κιβωτιόσχημοι, συνήθως στενοῦμε-

1. R. Martin, Manuel d'Architecture Grecque I, σ. 336.

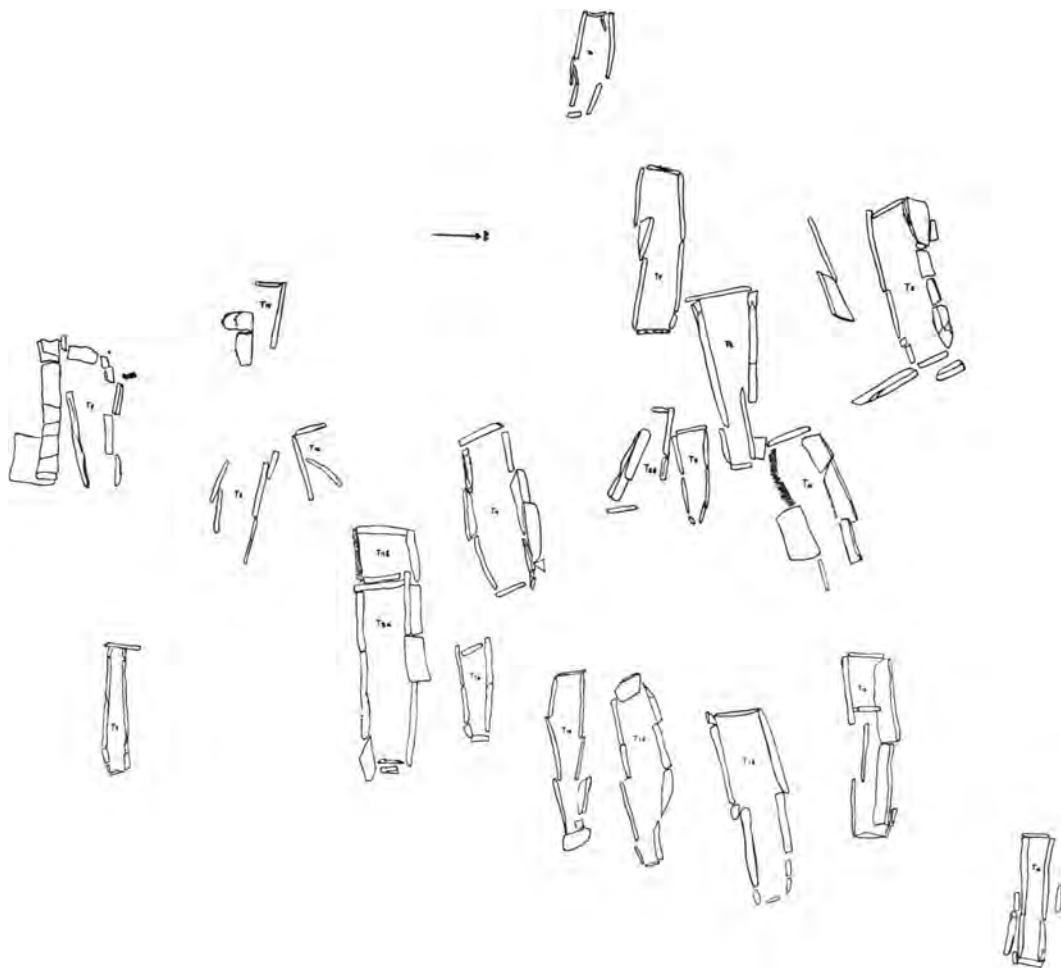
2. P. Franke, Die Antiken Münzen von Epirus I, πίν. 51, V96.

3. Franke, ἑ.ά., σ. 327.

4. Franke, ἑ.ά., σ. 315, πίν. 61.

νοι πρὸς τοὺς πόδας, ὥστε νὰ ἔχουν τὸ σχῆμα ἐπιμήκους τραπεζίου, εἶναι κατεσκευασμένοι ἐξ ὀρθίων, διαφόρου πάχους, ἀσβεστολιθικῶν πλακῶν, ἐνῶ μεγαλύτεραι πλάκες ἐχρησίμευον ὡς κάλυμμα. Τὸ μήκος των ποικίλλει ἀπὸ τοῦ ἐνός — διὰ

λας περιπτώσεις (T11 καὶ T13) ἐγένετο δευτέρα χρῆσις τοῦ τάφου, τοῦ προκατόχου νεκροῦ ἀφέντος ὑπὸ τὸν νέον (T11) ἢ δημιουργηθέντος ὀστεοφυλακίου εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ τάφου (T13).

Σχέδ. 3. Νεκροταφεῖον Νεοχωροπούλου Ἰωαννίνων

τάς παιδικάς ταφάς — μέχρι τῶν δύο μέτρων. Ὁ νεκρὸς ἀπετίθετο ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ὑπτίως, μετὴν κεφαλὴν εἰς τὸ δυτικὸν ἄκρον καὶ τοὺς πόδας πρὸς Α. Οἱ πῆχεις τῶν χειρῶν ἐφέροντο παραλλήλως ἐπὶ τοῦ στομάχου ἢ αἱ ἄκραι χεῖρες ἠνῶνοντο ἐπὶ τῆς κοιλίας (Πί ν. 248 β). Ἄπαξ μόνον παρατηρήθη σύγχρονος ταφή δύο νεκρῶν ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ τάφου (T15), ἐνῶ εἰς δύο ἄλ-

Ἐκ τῶν εἴκοσι τεσσάρων τάφων, οἱ ἐννέα ἦσαν τελείως ἀκτέριστοι. Τῶν ἄλλων τὰ κτερίσματα πενιχρότατα. Εὐρέθησαν συνολικῶς ἕξ μόνον ἀγγεῖα (Πί ν. 248 α), ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο ἐπὶ τῶν καλυπτηρίων πλακῶν, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα τέσσαρα ἐντὸς τῶν τάφων, τοποθετημένα ἐπὶ τῶν ποδῶν ἢ παρ' αὐτοῦς. Μικροῦ μεγέθους — ὕψους 0,09 ἕως 0,12 μ. — ἔχουν τὴν μορφήν ἀνοικτῶν κυ-

πέλλων ἢ ποτηρίων μὲ κάθετον στρογγύλης τομῆς λαβὴν καὶ εἶναι χειροποίητα, κατεσκευασμένα ἐκ χονδροῦ ἀόπτου πηλοῦ καστανομέλανος χρώματος καὶ περιέχοντος τρίμματα λίθων. Ὡς μόνην διακόσμησιν φέρουν ὑπὸ τὸ χεῖλος ὀριζοντίας ἢ ζιγκ-ζάγκ ἐγχαράκτους γραμμῆς. Τὰ λοιπὰ κτερίσματα ἦσαν ἐν σιδηροῦν (Πί ν. 248 γ, ἀριθ. 2) καὶ δύο χαλκᾶ ψέλια (Πί ν. 248 δ, ἀριθ. 1) φέροντα ἐγχάρακτον καὶ στικτὴν ἀπλῆν γεωμετρικὴν διακόσμησιν, χαλκοὶ κρίκοι ὡς ἐνώτια (Πί ν. 248 γ) εἰς πέντε τάφους, καὶ πέντε χαλκοὶ δακτύλιοι (Πί ν. 248 δ, ἀριθ. 1, 2, 4, 5). Ἐνώτια, δακτύλιοι καὶ ψέλια συνυπάρχουν εἰς τοὺς τάφους, ἐνῶ μόνον εἰς τῶν ἐκτερισμένων μὲ ἀγγεῖα τάφων περιεῖχε καὶ δύο ἐνώτια (T9).

Κιβωτιόσχημοι τάφοι « χριστιανικῶν χρόνων » περιέχοντες ὅμοια χαλκᾶ ψέλια ἀνεσκάφησαν ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ κ. Σ. Δάκαρη εἰς Κάτω Γραϊκὸν « Ἀρτης ». Ὅμοια ψέλια εὐρίσκονται εἰς τὸ Ἐθνικὸν Μουσεῖον (ἀριθ. εὐρ. K. 720), προερχόμενα ἐκ νεκροταφείου τῆς Δωδώνης. Τὰ αὐτὰ ἀκριβῶς στοιχεῖα προκύπτουν ἐκ κιβωτιόσχημων τάφων τοῦ ὄροπεδίου Πεδινῶν Ζαγορίου (βλ. κατωτέρω). Παρομοίου κατασκευῆς εἶναι τὰ τεφροδόχα ἀγγεῖα τῶν σλαβικῶν ταφῶν Ὀλυμπίας⁶. Στοιχεῖα χρονολογήσεως δίδουν ἀνάλογα εὐρήματα ἐκ σλαβικῶν νεκροταφείων τῆς Γιουγκοσλαβίας καὶ Βουλγαρίας : Ὅμοιοι κιβωτιόσχημοι τάφοι 13ου - 14ου αἰ. εἰς Crkva Kroatias⁷, χαλκοῦν ψέλιον ἐντελῶς ὅμοιον πρὸς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1 τοῦ Πί ν. 248 γ ἐξ ἐλευθέρων ταφῶν τοῦ σλαβικοῦ νεκροταφείου τοῦ Brestovik, χρονολογούμενον ἐκ τοῦ εὐρεθέντος νομίματος τῶν Κομνηνῶν εἰς τὰ μέσα τοῦ 12ου αἰ.⁸, ἐνῶ παρόμοια ψέλια, δακτύλιοι καὶ ἐνώτια προέρχονται ἐκ σλαβικῶν συν οικισμῶν τῆς Ἀχρίδος⁹, χρονολογούμενα εἰς διαφόρους περιόδους τοῦ σλαβικοῦ μεσαιῶνος. Ἡ χρονολόγησις τῶν ἀγγείων παρουσιάζει δυσχερείας, τόσον λόγῳ τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ ἀναλόγων εὐρημάτων ἐκ τῶν Βαλκανίων, ὅσον καὶ λόγῳ τῆς ἀσαφοῦς εἰσέτι γνώσεως τῆς τυπολογίας καὶ

χρονολογίας αὐτῆς τῆς κατηγορίας τῶν χειροποίητων ἀγγείων. Τὸ δεύτερον ἐξ ἀριστερῶν τοῦ Πί ν. 248 α κύπελλον τοῦ Νεοχωροπούλου εἶναι δυνατόν νὰ συγκριθῆ πρὸς τὸ ἐκ Sotin ἀγγεῖον, ἐν Archaeologia Jugoslavica I (1954), σ. 75, χρονολογούμενον εἰς τὸν 7ον - 8ον αἰῶνα¹⁰. Εἰς τὴν Ρουμανίαν ὑπάρχει παρομοία κεραμικὴ ἐντοπία, ὑπὸ ἀβαροσλαβικὴν ἐπίδρασιν, χρονολογούμενη εἰς τὸν 6ον - 7ον αἰῶνα¹¹. Ὅστρακα παρομοίου ἀγγείων ἔχουν εὐρεθῆ καὶ εἰς Βουλγαρίαν¹².

Κάτω Πεδινὰ Ζαγορίου

Εἰς τρεῖς διαφόρους τοποθεσίας τοῦ ὑπιδέου τῶν Πεδινῶν Ζαγορίου διεπιστάθη ἡ ὑπαρξὶς τάφων παρομοίων πρὸς τοὺς τοῦ Νεοχωροπούλου (βλ. ἀνωτέρω).

1. Εἰς τὸν ἀγρὸν τοῦ Παν. Τζιόβα, κατοικοῦ Κάτω Πεδινῶν Ζαγορίου, παρὰ τὴν « Μεγάλην Γκορτζιάν », ἠρευνήθησαν οἱ δύο ἐκ συστάδος δέκα περίπου κιβωτιόσχημων τάφων. Οἱ τάφοι οὗτοι εὐρίσκονται εἰς τὰς παρυφᾶς ἀγροτικοῦ δρόμου, ὀνομαζομένου « Βασιλικὸς δρόμος ». Ἐστραμμένοι πρὸς Α. παρουσιάζουν κατασκευὴν ὅμοιαν πρὸς τὴν τοῦ Νεοχωροπούλου, ὡς καὶ τὸν αὐτὸν τρόπον ταφῆς. Ὁ εἰς ἀκτέριστος, ὁ ἕτερος περιεῖχε δύο χαλκᾶ ψέλια (Πί ν. 248 γ, ἀριθ. 3 - 4), ἐνώτια (ἀπλοὶ κρίκοι) καὶ χαλκοῦν δακτύλιον (Πί ν. 248 δ, ἀριθ. 3) κοσμούμενον μὲ γραμμικὴν παράστασιν ζώου. Τὰ ψέλια εἶναι ὅμοια πρὸς ἄλλα τοῦ Μουσεῖου Ἰωαννίνων, προερχόμενα ἐκ τῶν λαθρανεσκαμμένων τάφων τοῦ Νεοχωροπούλου, καθὼς καὶ πρὸς εὐρεθέντα εἰς περιοχὴν Ἀχρίδος¹³ καὶ εἰς Lovetch Βουλγαρίας¹⁴.

Τὰ τελευταῖα χρονολογοῦνται εἰς τὸν 10ον - 12ον αἰ. Εἰς τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν (9ον - 11ον αἰ.) χρονολογεῖται ἐνώτιον ἐκ Κροατίας¹⁵, ὅμοιον πρὸς τὸ εὐρεθὲν εἰς Πεδινὰ. Παρόμοιοι δακτύλιοι εὐρεθῆσαν εἰς περιοχὴν Ἀχρίδος¹⁶.

2. Ἀκτέριστος παρομοίου κατασκευῆς τάφος ἠρευνήθη εἰς τὴν θέσιν « Λακκιά τοῦ Σπανοῦ » καὶ ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ τοῦ Κων. Παπακλήρυκα. Ἐκαλύ-

5. BCH 1952, σ. 226.

6. AD 17 (1961) : Χρονικά, Πίν. 117 α - 8.

7. Dušan Jelovina ἐν Arch. Jugosl. V (1964), σ. 101.

8. M. Čorovič-Ljubinkovič, ἐν Arch. Jugosl. II (1956), σ. 135, εἰκ. 4. Ἐν τῶν ἐκ Δωδώνης ψελίων τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσεῖου — ἀριθ. εὐρ. K. 720 — εἶναι παρόμοιον πρὸς τὰ τοῦ Νεοχωροπούλου καὶ Brestovik.

9. Musée National d'Ochride, Ochride 1961, V. Lahtov: Les Bijoux des Habitats Archéologiques datant du Haut Moyen Age dans la Région d'Ochride σ. 35 - 36. Ψέλια : πίν. IX, 1 - 5. Ἐνώτια : πίν. I, 6 καὶ II, 2 - 3. Δακτύλιοι : πίν. XII, XIII, XIV. Πάντα τὰ διαλαμβανόμενα κοσμήματα ὁ V. Lahtov θεωρεῖ ὡς σλαβικὰ ἔχοντα υἱοθετησεί βυζαντινὰ σχήματα.

10. Zdenko Vinski, Frühslawische Keramik, ἐν Arch. Jug. I (1954), σ. 71 - 82.

11. Dacia VI (1962), σ. 282.

12. Bull. de l'Inst. Arch. Bulgare 24 (1961), σ. 324 - 365, εἰκ. 6 - 7.

13. V. Lahtov, ἔ.α., πίν. IX.

14. Bull. de l'Inst. Arch. Bulgare 20 (1955), σ. 511 - 557, εἰκ. 26, 31.

15. M. Čorovič-Ljubinkovič, Les Influences de l'Orfèvrerie Byzantine sur la parure de luxe Slave ἐν Actes du XIIIe Congrès Inter. d'Etudes Byzantines, Ochride 1961, Tome III, σ. 35 - 39, πίν. 2.

16. V. Lahtov, ἔ.α., πίν. XII.

πτερο υπό οριζοντίων πλακών. Αί χεῖρες διεσταυροῦντο ἐπὶ τοῦ στομάχου. Κατεύθυνσις τοῦ νεκροῦ ἐκ Δ. πρὸς Α.

3. Παρὰ τὸ ἐξωκκλήσιον τῆς Ἀγ. Βαρβάρας ἀνεσκάφη ἕτερος παρόμοιος τάφος. Ὡς μόνον κτερίσμα χαλκοῦς δακτύλιος.

Ἐλαφότοπος Ζαγορίου

Εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ λόφου «Κονίσματα» τῆς κοινότητος Ἐλαφοτόπου Ζαγορίου, ὑψουμένου κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ὑσιπέδου τῶν Πεδινῶν (Σουδενῶν), δοκιμαστικὴ ἔρευνα ἀπεκάλυψε τέσσαρας κιβωτισσῆμους τάφους τῆς ὑστάτης ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ. Ἡ ὑπόδειξις τῆς θέσεως ὀφείλεται εἰς τὸν κλητῆρα τῆς ἀνωτέρω Κοινότητος κ. Δημήτριον Τζόκαν. Οὐδεὶς τῶν ἐρευνηθέντων τάφων ἦτο ἀθικτος. Πλὴν τοῦ τάφου 3, ὅστις ἔσωζε μέρος τῶν καλυπτηρίων πλακῶν εἰς τὴν θέσιν των, ἅπαντες εὐρέθησαν ἀκάλυπτοι καὶ ἀνεσκαμμένοι. Ὁρθογώνιοι, ἦσαν κατεσκευασμένοι ἐξ ὀρθίων πλακῶν ἀσβεστολίθου, ἐνθ' δι' ὁμοίον πλακῶν ἦτο ἐστρωμένον τὸ δάπεδον.

Τάφος 1 (διαστ. 1.90 x 0,42, βάθος 0,55 μ.). Αἱ πλευρικαὶ πλάκες του ἦσαν ὄραται εἰς ἄκραν ἀγροῦ τοῦ Θωμᾶ Παπανικολάου. Καίτοι εἶχεν ἀνασκαφῆ με ἀποτέλεσμα νὰ διαταραχθῆ τὸ περιεχόμενον του, δὲν εἶχεν ὅμως συληθῆ. Ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ὀστέων καὶ τῆς εὐρέσεως τεμαχίων κρανίων κατὰ τὰ δύο ἄκρα τοῦ τάφου συνάγεται ὅτι ἐντὸς αὐτοῦ εἶχον τοποθετηθῆ ἀντιθετικῶς δύο νεκροί¹⁷. Εἰς τὰς γωνίας τῆς πρὸς Α. στενῆς πλευρᾶς εὐρέθησαν τέσσαρες σφαιρικοὶ κύαθοι με ὑπερυψωμένην λαβὴν καὶ τὸ ἥμισυ πέμπτου, τοποθετημένοι ὁ εἰς ἐπὶ τοῦ ἄλλου. Χειροποίητοι, ἐκ χονδροκόκκου καστανομέλανος πηλοῦ, παρουσιάζουν λελεασμένην στιλπνὴν ἐπιφάνειαν καὶ φέρουν πλαστικὰς ἀποφύσεις κατὰ τὴν γωνιώδη τμήσιν εἰς τὸ μέσον περίπου ὕψος των (Πί ν. 249 α). Ἀνήκουν εἰς τὴν III κατηγορίαν τῶν μονοχρῶμων μελανῶν προϊστορικῶν ἀγγείων τῆς Ἠπειροῦ¹⁸, καὶ ἀκολουθοῦν «μινύεια» σχήματα τῆς τοπικῆς εὐρέως διαδεδομένης κατηγορίας τῆς «ἀδριατικῆς» κεραμικῆς¹⁹. Τὰ λοιπὰ κτερίσματα, περισυλλεγένητα ἐκ διαφόρων σημείων τοῦ διατεταραγμένου τάφου, εὐρίσκουν τὰ ἀκριβῆ ἀντιστοιχίαν τῶν εἰς τὰ εὐρήματα ἐκ τῶν κιβωτισσῆ-

μων τάφων Καλπακίου Ἰωαννίνων²⁰, χρονολογούμενων εἰς τὸ τέλος τοῦ 13ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 12ου αἰ.

Χαλκῆ δρεπανοειδῆς μονόστομος μάχαιρα (Πί ν. 249 γ), μήκους 0,223 μ., σώζουσα τρεῖς ἤλους εἰς τὴν τριγωνικὴν ἀπόφυσιν διὰ τὴν στερέωσιν τῆς ξυλίνης λαβῆς (πρβλ. ΑΕ 1956, σ. 116, εἰκ. 2, ἀριθ. 4). Ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ὤψεων τῆς λεπίδος λεπτὴ ἐγχάρακτος διακόσμησις, ἀνάλογος πρὸς τὴν τῶν ὄπλων τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης, πρὸς τὴν ὁποίαν ὀδηγεῖ καὶ τὸ καμπύλον σχῆμα²¹ τοῦ μαχαίριου.

Χαλκοῦν ψέλιον ἐκ στρογγύλης τομῆς σύρματος ἀπολήγοντος εἰς δύο σπειροειδεῖς δίσκους (Πί ν. 249 β) (πρβλ. ΑΕ 1956, σ. 116, εἰκ. 2, 1). Ὅκτῶ μικρότεροι σπειροειδεῖς δίσκοι ἀνήκουν ἴσως εἰς παρομοίον σχήματος δακτυλίου ἢ εἰς ἄλλα κοσμήματα.

Πέντε δακτύλιοι ἐκ χαλκοῦ ταινιοειδοῦς ἐλάσματος, φέροντος ὀριζοντίους αὐλακώσεις. Πεντήκοντα μικροσκοπικαὶ χαλκαὶ ἀτρακτόσχημοι ψῆφοι, τριάκοντα μία δισκοειδεῖς ἐκ χαλκηδονίου καὶ ἕξ ἕξ ἠλέκτρον ἀνήκουν εἰς περιδέραια. Εὐρέθη, ἐπίσης, ἓν πῆλινον «σφονδύλιον» ἀκανονίστου ἀμφικωνικοῦ σχήματος καὶ λεπτόν χρυσοῦν ταινιοειδὲς ἔλασμα, μήκους 0,08 μ.

Οἱ ὑπόλοιποι τάφοι εὐρέθησαν ἐντὸς τῶν ἀγρῶν τοῦ Παν. Τζιόβα, περὶ τὰ 100 μ. νοτιώτερον τοῦ TI.

Τάφος 2 (διαστ. 1.67 x 0,45 x 0,40 μ.). Τὸ περιεχόμενον του εἶχε συληθῆ, πλὴν τῶν πρὸ τῶν στενῶν πλευρῶν χώρων, ὅπου πλησίον ὀστέων κρανίων εὐρέθησαν τρία πῆλινα ἀγγεῖα, ἦτοι δύο κύαθοι με ὑπερυψωμένην λαβὴν εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον καὶ μικρὰ πρόχους με στρογγύλον στόμιον εἰς τὸ ἕτερον ἄκρον. Καὶ ἐδῶ φαίνεται ὅτι εἶχον ταφῆ ἀντιθετικῶς τοποθετημένοι δύο νεκροί, ἐξ ὧν ὁ εἰς ἦτο παῖς.

Τάφος 3 (περὶ τὸ 1.20 μ. νοτίως τοῦ προηγούμενου, διαστάσεων 1.95 x 0,47 x 0,50 μ.). Εὐρέθη καὶ οὗτος συλημένος. Εἰς μίαν γωνίαν εὐρέθη κυάθιον φέρον διάτρητον ὠτίον εἰς τὸ ὕψος

20. ΑΕ 1956, σ. 114 - 153.

21. St. Foltiny, Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpathenbeckens, πίν. 70, 2, ἐκ τῶν προϊῶμων — περὶ τὸ 1200 π.Χ. — μαχαίριον τοῦ τύπου αὐτοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον κατόπιν ἐμφανίζεται ἡ μεθ' ἧλων ἀπόληξις διὰ τὴν στερέωσιν τῆς λαβῆς, ἀξαναομένη εἰς μῆκος σὺν τῷ χρόνῳ. Τὸ μαχαίριον τοῦ Ἐλαφοτόπου με τὸν ἐξειλιγμένον τύπον λαβῆς πρέπει νὰ τοποθετηθῆ εἰς τὸν 12ον αἰῶνα.

Ἐκ τοῦ Δικταίου Ἀντροῦ (J. Boardman, The Cretan Collection in Oxford, πίν. X, 69) προέρχεται συγγενὲς μαχαίριον τῆς ΥΜ III περιόδου, με ἐγχάρακτον διακόσμησιν, θεωρούμενον ἐπίσης βορείως καταγωγῆς.

17. Πρβλ. Σ. Δάκαρη : Προϊστορικοὶ τάφοι παρὰ τὸ Καλμάκι Ἰωαννίνων, ΑΕ 1956, σ. 116, τάφος Δ.

18. Σ. Δάκαρης, Ἀνασκαφὴ εἰς Καστρίτσαν Ἰωαννίνων, ΠΑΕ 1951, 1952.

19. N. Valmin, Das Adriatische Gebiet in Vor- und Frühbronzezeit, σ. 193, εἰκ. 36 - 37.

του χείλους. Είς τὰ διατεταραγμένα χώματα εὐρέθησαν εἰς δακτύλιος ἐκ λεπτῆς χαλκῆς ταινίας, ἀποληγοῦσης εἰς ἀντιθετικὰς σπείρας²², καὶ ἕτερος ἐξ ἀνοικτῆς ταινίας φεροῦσης ὀριζοντίους αὐλακώσεις²³.

Τάφος 4. Παλαιόθεν συλημένος οὐδὲν ἀπέδωσεν.

Ἐξ ἀγροῦ ὑπερκειμένου τῶν ἐρευνηθέντων περι-συνελέγη πλῆθος ὀστράκων προϊστορικῶν ἀγγείων φερόντων πλαστικὴν διακόσμησιν τύπου σχοινίου ἢ κεφαλῶν ἡλῶν²⁴ (Πί ν. 249 δ), ἀποκειμένων ἐν μέσῳ κεκαυμένων χωμάτων ὑπὸ νεώτερον τοιχίον. Κατὰ τὸν ἰδιοκτήτην, κατὰ τὴν ἀποχέρωσιν τοῦ ἀγροῦ εὐρέθησαν πῆλινα ἀγγεῖα μὲ κεκαυμένα χώματα ἐντὸς αὐτῶν, τὰ ὅποια καὶ ἀπέριπτεν εἰς τὸ σημεῖον, ἀπ' ὅπου περισυνελέγησαν. Αἱ γενόμεναι τομαὶ οὐδὲν διαφωτιστικὸν στοιχεῖον παρέσχον.

Προστιθέμενοι εἰς τοὺς τάφους τοῦ Καλπακίου οἱ περίπου σύγχρονοι τῶν τάφοι τοῦ Ἐλαφοτόπου ἔρχονται νὰ ἐνισχύσουν τὴν θεωρίαν τοῦ V. Desborough²⁵ περὶ τῆς ἐξ Ἡπείρου καταγωγῆς τῶν εἰς τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰ. ἐμφανιζομένων εἰς τὴν κυρίως Ἑλλάδα κιβωτιοσχῆμων τάφων.

Βίτσα Ζαγορίου

Εἰς τὴν Βίτσαν Ζαγορίου ἐγένετο συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ κατὰ τὸν Νοέμβριον τοῦ 1965 ἐντοπισθέντος σημαντικοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου²⁶, μὲ τὴν βοήθειαν τῶν φοιτητῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης Ἀναστασίου Χριστίδη καὶ Στ. Βλάχου.

Ἡ ἔρευνα ἐγένετο πρὸς δύο κατευθύνσεις : α) συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς τῶν ὑπὸ τὸ δάπεδον τῆς δωσάσης ἀφορμῆν εἰς τὴν ἐπισήμανσιν τοῦ νεκροταφείου δεξαμενῆς τάφων καὶ β) διάνοιξις δοκιμαστικῶν τομῶν πρὸς ἐξακρίβωσιν τῆς ἐκτάσεως τοῦ νεκροταφείου καὶ ἐντοπισμὸν τοῦ τυχόν ὑπάρχοντος συνοικισμοῦ. Ὡς πρὸς τὸν α' τομέα, διεπιστώθη, ὅτι παρὰ πᾶσαν ἐλπίδα, οἱ ὑπὸ τὸ δάπεδον τάφοι ἦσαν πολυάριθμοι. Ἐντὸς χώρου ἐκτά-

σεως 64 μ.² ἠρευνήθησαν τριάκοντα τρεῖς — ἕτεροι εἴκοσι δύο εἶχον ἀνασκαφῇ κατὰ τὸ 1965 —, κείμενοι εἰς πέντε τοῦλάχιστον ἀλλεπαλλήλους σειράς. Ὡς πρὸς τὸν β' τομέα, ἐξηκριβώθη ὅτι τὸ νεκροταφεῖον συνεχίζεται μόνον πρὸς Δ. τῆς δεξαμενῆς, ἐνῶ περὶ τὰ 20 μ. ΒΔ. αὐτοῦ ἀπεκαλύφθη τμήμα ἀρχαίου συνοικισμοῦ (Πί ν. 249 ε) πρὸς Ν. τῆς δεξαμενῆς αἱ δοκιμαστικαὶ τάφοι ὑπῆρξαν ἀρνητικά.

Α'. Ἀνασκαφὴ τῶν τάφων

Μετὰ τὸ πέρας τῆς ἐρεύνης τῶν 33 τάφων τοῦ δαπέδου τῆς δεξαμενῆς ἠρευνήθησαν καὶ ἕτεροι 20 ἐκ τοῦ πρὸς Δ. ἐκτεινομένου νεκροταφείου, ἤτοι συνολικῶς 53 ἐξ ὧν τῶν ἐποχῶν τοῦ μακραιωνος νεκροταφείου. Διεπιστώθη ὅτι τὸ φέρον τὰς ταφὰς στρώμα ἔχει ὕψος περίπου ἐνός καὶ ἡμίσειος μέτρου (Σ χ ἐ δ. 4, στρώμα III) καὶ ἀρχίζει περὶ τὸ ἐν μέτρον κάτωθεν τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, τοῦ ὁποίου τὴν κλίσιν ἀκολουθεῖ, χωρὶς νὰ φαίνεται πιθανὴ ἢ ὑπαρξίς ἐνιαίου τύμβου. Ἐντὸς τῶν ταχέως ἐσχηματιζομένων ἐπιχώσεων, λόγῳ τῆς θέσεως τοῦ νεκροταφείου εἰς στενὴν λωρίδα γῆς μεταξὺ δύο λόφων, τὰ ἔθιμα τῆς ταφῆς δὲν ἠλλαξαν οὐσιαστικῶς ἐπὶ πέντε αἰώνας. Μὲ μίαν μόνην ἐξαιρέσιν, κατεβάλλετο πάντοτε φροντίς νὰ μὴ διαταραχθοῦν οἱ ὑποκείμενοι — ἐνίοτε κατὰ 0,20 μ. μόνον — νεκροί. Ἐντὸς ἀβαθῶν λάκκων ἢ κατ' εὐθείαν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἀπετίθετο ὕπτιος ὁ νεκρὸς μετὰ τῶν κτερισμάτων του. Ἀκολούθως περιβάλλετο ὑπὸ λίθων — ἐὰν ὁ λάκκος ἦτο ἀρκετὰ βαθὺς προσεπάθον νὰ κατασκευάσουν κιβωτιόσχημον (Πί ν. 250 α) — καὶ ἐκαλύπτετο ὑπὸ λιθοσωροῦ (Σ χ ἐ δ. 5). Ἐλαχίστη χρησις λίθων ἐγένετο εἰς ὀλίγους τάφους τοῦ κατωτάτου στρώματος, ὅπου ὑπῆρχε δυνατότης νὰ ἀνοιγῆ λάκκος ἐντὸς τοῦ ἐκ καθαροῦ χώματος στερεοῦ ἐδάφους (Σ χ ἐ δ. 4, στρώμα IV) καὶ νὰ καλυφθῆ εἶτα ὁ νεκρὸς διὰ ἐπισωρεύσεως γῆς (Πί ν. 252 α).

Μόνον δύο τάφοι ἦσαν ἀκτέριστοι : ἐνός βρέφους (Τ66) καὶ ἐνός ἐκ γενετῆς χωλοῦ (Τ62), τοῦ ὁποίου ὁ εἰς μὴρὸς ἦτο βραχύτερος τοῦ ἄλλου κατὰ 9 ἐκ. Εἰς τοὺς ἀνδρικοὺς βρῖθον τὰ σιδηρὰ ὄπλα : ξίφη ἢ μεγάλαι μάχαιραι τοποθετημένα ἐπὶ τοῦ θώρακος ἢ παρὰ τὸν βραχίονα, αἰχμαὶ δοράτων παρὰ τοὺς πόδας, μαχαιρίδια. Ἀπὸ τοὺς γυναικείους δὲν λείπουν αἱ ὀκτώσχημοι καὶ φυλλόσχημοι πόρπαι, αἱ περόναι, τὰ περιδέραια ἐξ ἐπιχρῦσαν ἢ ὑελίνων ψήφων καὶ τὰ χρυσὰ ἐλάσματα. Ἀνεξαρτήτως φύλου, 2-5 ἀγγεῖα ἀπετίθεντο εἰς ἕκαστον νεκρὸν ἐπὶ τῶν ποδῶν καὶ παρὰ τὴν κεφαλὴν εἰς τοὺς γεωμετρικοὺς

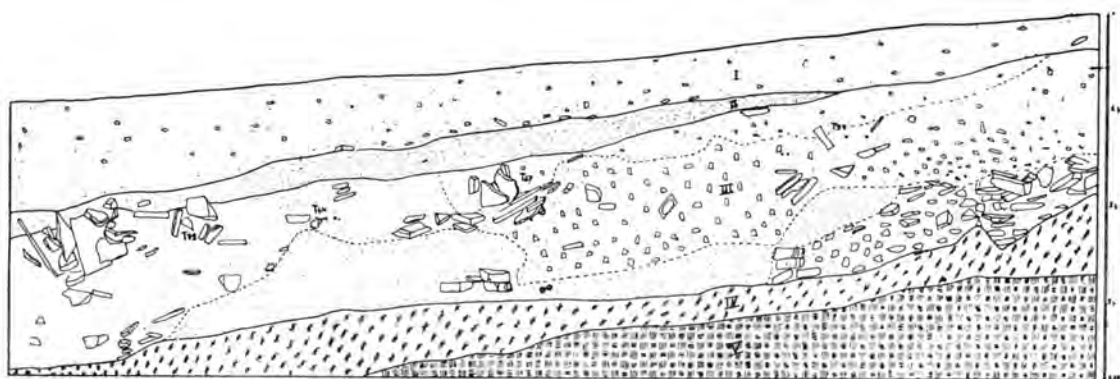
22. Παρόμοιοι ἀπαντοῦν εἰς διάφορα ἑλληνικὰ νεκροταφεῖα καὶ ἱερά, π. χ. εἰς Κεραμεϊκόν, Βοιωτίαν, ἀπὸ τῶν ὑπομνηματικῶν μέχρι καὶ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων. Εἰς Εὐρώπην ἀπαντοῦν ἀπὸ τοῦ 16ου μέχρι τοῦ 12ου αἰῶνος. Πρβλ. G. Childe, *The Danube in Prehistory*, πίν. XIV.

23. Ἐπίσης βόρειον στοιχεῖον. Πρβλ. G. Childe, ἔ.ἀ.

24. Ἀνήκουν εἰς διαδεδομένην εἰς τὴν Εὐρώπην, ΒΔ. Ἑλλάδα, Ἐπτάνησα καὶ Θεσσαλίαν κατηγορίαν προϊστορικῶν ἀγγείων. Πρβλ. Σ. Δάκαρην, ΠΑΕ 1951, 1952. Ἡπ. Ἔστια 1954, σ. 680.

25. V. Desborough, *The Greek Mainland*, c. 1150-1000 B.C., ἐν *Pr. Preh. Soc.* XXXI (1965).

26. ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, σ. 289 κ.ἐ.

Σχέδ. 4. Τομή Β. - Ν. δυτικής πλευράς δεξαμενής Βίτσας Ζαγορίου

- I - Στρώμα τοπικής κατασκευής με γυαλάι λίθες
- II - Κιτρώματα άσπυ λίθες
- III - Στρώμα τοπική κατασκευή με (γκράβη) λίθες
- IV - Βασί κατακόρυφοι χάρη, 1,00 μ. διάμετρο
- V - Στρώμα λάσπης (επίστρωση τοιχών)

Σχέδ. 5. Νεκροταφείον Βίτσας Ζαγορίου. Τάφοι κατωτάτου στρώματος δαπέδου δεξαμενής

τάφους, παρά τὸ σῶμα εἰς τοὺς ἀρχαίους καὶ κλασσικούς. Ἀριθμητικῶς ὑπερτεροῦν οἱ τάφοι γεωμετρικῶν χρόνων, ὅπου ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 9ου αἰ. καὶ καθ' ὅλον τὸν 8ον παρατηρεῖται εὐρεία εἰσαγωγή κορινθιακοῦ τύπου ἀγγείων (Πί ν. 250 γ). Κατὰ τὸν 7ον αἰ. ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὴν νοτίαν Ἑλλάδα ἐμφανίζει κάμψιν, ἐνῶ ἀπὸ τοῦ 6ου αἰ. τὰ εἰσηγμένα κορινθιακὰ καὶ κυρίως ἀττικά ἀγγεῖα (Πί ν. 253 α) ἐκτοπίζουσιν τὰ ἐγχώρια ἀπὸ τοὺς τάφους. Τὰ ἐγχώρια ἀγγεῖα (Πί ν. 250 β καὶ δ), ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον χειροποίητα, εἶναι κυρίως κάρθοροι, ὀπισθότμητοι ἢ λοξότμητοι πρόχοι καὶ δίωτα ἕως τετράωτα κλειστὰ ἀγγεῖα μὲ κωνικὸν λαϊμόν. Φέρουσιν ἀμαυρόχρωμον γεωμετρικὴν διακόσμησιν βορειοελλαδικοῦ μακεδονικοῦ τύπου²⁷. Ὡς πρὸς τὰ σχήματα ἐμφανίζουν ἐντόνους ἀναμνήσεις τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ (π.χ. οἱ κάρθοροι, τὰ «ἀμφικύπελλα», αἱ πρόχοι), συγγένειαν πρὸς ἀγγεῖα Μακεδονίας — Βεργίνας, ἰδίως τοῦ Πάτελι²⁸ — καὶ Γιουγκοσλαβίας, ἀπ' ὅπου ἴσως κατάγεται τὸ σχῆμα τοῦ κλειστοῦ ἀγγείου μὲ τὸν ἐν εἶδει κολούρου κώνου λαϊμόν²⁹.

Τὰ διαπιστωθέντα κατὰ τὴν δοκιμαστικὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1965 ἀκράϊα χρονολογικὰ ὄρια τοῦ νεκροταφείου, ἤτοι ἡ πρῶτος ἐποχὴ τοῦ σιδήρου ὡς ἀνώτερον καὶ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. ὡς κατώτερον ὄριον, ἐπεβεβαιώθησαν διὰ τῆς ἐρεύνης τάφων τοῦ κατωτάτου στρώματος τῆς δεξαμενῆς ἀφ' ἑνός, καὶ ἄλλων τοῦ ἀνωτέρου ἐκ τῶν πρὸς Δ. ταύτης, ἀφ' ἑτέρου. Ἡ χρονολόγησις πάντως τῶν παλαιότερων ταφῶν εἰς τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς χρόνους δὲν εἶναι εἰσέτι ἀπολύτως ἀσφαλῆς, διότι τὰ δεδομένα πρωτογεωμετρικὰ στοιχεῖα (διακόσμησις ἀγγείων - περόναι - πόρπαι) εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιβιοῦν καὶ εἰς τὴν πρῶτον γεωμετρικὴν ἐποχὴν.

Ἐκ τῶν γεωμετρικῶν τάφων ἰδιαιτέρως ἀξιοσημείωτοι εἶναι οἱ ἐξῆς :

Τάφος 34. Λιθσοωρὸς μὲ μεγάλας πλάκας κατὰ τὴν μίαν πλευρὰν. Ὁ νεκρὸς πολεμιστὴς ἔκειτο ὄπις, περιβαλλόμενος ὑπὸ λίθων μὲ μίαν μεγάλην μάχαιραν³⁰ εἰς τὸ ἀριστερὸν πλευρὸν καὶ ἐν

27. Μπουμποῦστι, Πάτελι ἐν BSA 28 (1926 - 27), σ. 158 - 194 ὑπὸ W. Heurtley. Βεργίνας, π.χ. ΑΔ 17 (1961 - 62) : Μέρος Α', Πίν. 150 α.

28. Βεργίνα, ἔ.ἀ., Πίν. 149 - 153. Πάτελι : Heurtley, Prehistoric Macedonia, σ. 252, Πίν. XXIII.

29. C.V. Yougoslavie, 2 : ἀγγεῖα ἐκ Dalj τοῦ τέλους τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ καὶ ἐποχῆς σιδήρου.

30. Πρβλ. παρομοίαν γεωμετρικὴν (8ου αἰ.) ἐκ πυρῶν τῆς Ἄλου Θεσσαλίας ἐν BSA 18 (1911 - 12), σ. 27, εἰκ. 15 καὶ Snodgrass : Early Greek Armour and Weapons, σ. 101, εἰκ. 6.

χαλκοῦν «ὀμφάλιον»³¹ (Πί ν. 251 α - β) ἐπὶ τοῦ κρανίου μεταξὺ δύο κορινθιακῶν οἰνοχοῶν τοῦ 8ου π.Χ. αἰῶνος. Ἐπὶ τῶν ποδῶν του τρία ἐγχώρια ἀγγεῖα (πρόχοι - κάρθοροι) καὶ μικρὰ σιδηρὰ αἰχμὴ δόρατος.

Τάφος 35 (Πί ν. 251 γ). Λιθσοωρὸς γυναικεῖα ταφή. Ἐνδιαφέρει διὰ τὰς δύο σιδηρὰς περόνας μὲ συσπειρουμένην κεφαλὴν³². Παρὰ τὸ κρανίον καλαθόσχημον ἀγγεῖον. Ἐπὶ τῶν ποδῶν μέγας κάρθορος.

Τάφοι 43, 46, 47 (Πί ν. 252 α' Σ χ ἐ δ. 5). Ἀποτελοῦν συστάδα λακκοειδῶν τάφων τοῦ κατωτάτου στρώματος, πρωτογεωμετρικῶν ἴσως χρόνων.

Χαρακτηριστικὰ κτερίσματα οἱ δίωτοι ἕως τετράωτοι ἀμφορίσκοι μὲ λαϊμόν εἰς σχῆμα κολούρου κώνου. Εἰς τὸν γυναικεῖον T46, εἰς τὴν θέσιν τῶν ὠμων ἀνά μία χαλκῆ ὀκτώσχημος πόρπη (Πί ν. 252 β).

Τάφος 48 (Πί ν. 252 γ). Γυναικεῖος, ἐκ τῶν παλαιότερων τάφων. Ἐφ' ἑκατέρου τῶν ὠμων ἀνά μία σιδηρὰ ὀκτώσχημος πόρπη. Ἐφερε περιδέριον ἐκ δέκα ἐπιχρῶσαν χαλκῶν ψήφων, μιᾶς ἐξ ὀρείας κρυστάλλου, μιᾶς ὑελίνης. Εἰς τὰ δάκτυλα τῶν χειρῶν ἔφερον ἓνα χαλκοῦν καὶ τρεῖς σιδηροῦς δακτυλίους. Παρὰ τὴν κεφαλὴν εἶχεν ἀποτεθῆ κάρθορος καὶ ἐπὶ τῶν ἄκρων ποδῶν δύο ἀμφορεῖς καὶ δύο «ἀμφικύπελλα»³³.

Οἱ τάφοι 50 καὶ 53 (Πί ν. 253 δ), τοῦ κατωτάτου καὶ αὐτοῦ στρώματος (Σ χ ἐ δ. 5), προσφέρουσιν χαρακτηριστικὰ δειγμάτα ταφῆς τύπου λιθσοωροῦ. Οἱ σκελετοὶ ἀκκουμβοῦν ἐπὶ στρώσεως λίθων. Μεταξὺ τῶν ἄλλων κτερισμάτων ἀξιοσημείωτος ἡ δίλαμος λοξότμητος πρόχος τοῦ Πί ν. 250 δ, ὡς καὶ δύο σπειροειδεῖς χαλκοὶ δακτύλιοι³⁴ τοῦ T50.

Ἐκ τῶν ἐκτὸς τῆς δεξαμενῆς ἐρευνηθέντων τάφων σημαντικώτεροι εἶναι οἱ ἐξῆς :

Τάφος 61. Λιθσοωρὸς ὅμοιος πρὸς τὸν τοῦ T34. Παρὰ τὸν δεξιὸν ἀγκῶνα τοῦ νεκροῦ μελαμβαφῆς ἀττικὴ οἰνοχόη (Πί ν. 253 α, ἡ τετάρτη), ἀπαχθεῖσα ἐκ τινος δημοσίου κτηρίου

31. Ὅλας τὰς περὶ τοῦ προορισμοῦ τῶν «ὀμφάλιον» θεωρίας βλ. ἐν Snodgrass, ἔ.ἀ., σ. 37 - 49. Τὸ τοῦ T34 θέτει ἤδη νέα ἐρωτήματα.

32. Παρόμοιαι περόναι (roll pins) ἀπαντοῦν εἰς ὑπομυκηναϊκοὺς τάφους Κεραμικοῦ (πρβλ. JdI 1962, σ. 114, 4), Σαλαμίνοσ καὶ εἰς ὕστερον πρωτογεωμετρικὸν τάφον Ἄλου Θεσσαλίας.

33. Πρβλ. ΠΑΕ 1964, πίν. 90, 1958, πίν. 24, ΑΔ 17, (1961/62) : Χρονικά, Πίν. 252.

34. Ὅμοιοι εἰς ὑπομυκηναϊκὸν T46 Κεραμικοῦ (JdI 1962, σ. 84, 7) καὶ εἰς πρωτογεωμετρικὸν τάφον 39, αὐτόθι, σ. 94, 3 - 4.

τών Ἀθηνῶν, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ ὑπὸ τὸν πυθμένα ἐγγρακτοῦ μονογράμματος ΔΕ. Περί τὸ 460 - 450 π.Χ.³⁵

Τάφος 64. Ὑπὸ λιθοσωρὸν ἀνδρική ταφή ἐκτερισμένη διὰ δύο σιδηρῶν αἰχμῶν δοράτων, ἐνὸς δρεπανοειδοῦς μαχαίριου, μίθς σιδηρᾶς στλεγγίδος καὶ μιᾶς ἐρυθρομόρφου οἰνοχόης, φερούσης παράστασιν καθημένης γυναικός, τοῦ τέλους τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος (Πί ν. 253 α, ἡ τρίτη).

Τάφος 66. Ὁ σημαντικώτερος ἀπὸ ἀπόψεως κτερισμάτων. Ὑπὸ λιθοσωρὸν ταφή δεινὸν πολεμιστοῦ. Παρὰ τὸ δεξιὸν πλευρὸν τὰ ἐφόδια ἐν καιρῷ πολέμου : δύο τεράστια σιδηραῖ αἰχμαὶ δοράτων, μήκους 0,54 καὶ 0,66 μ. ἀντιστοίχως, ἐνῶ κατὰ μήκος τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς του εἶχον ἀποτεθῆ τὰ ἐφόδια τῶν εἰρηλικῶν ἡμερῶν : δύο χαλκαὶ ὀπισθότητοι πρόχοι³⁶ (Πί ν. 253 β καὶ γ). Αἱ λαβαὶ τούτων φέρουν πρὸς τὸ μέρος τῆς προχοῆς προτομὴν κόρης, ἐνῶ ὀπισθεν ἀπολήγουν εἰς περιτέχον ἀνθέμιον. Ἀριστουργήματα τορευτικῆς τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος, φαίνεται ὅτι ἦσαν ἰδιαιτέρως ἀγαπητὰ εἰς τὴν Ἥπειρον· ὁμοίου σχήματος πρόχους εὑρέθη εἰς Βοτονόσι³⁷ προπολεμικῶς, ἐνῶ πέντε τοῦλάχιστον παρόμοια λαβαὶ καὶ ὀπισθότητον στόμιον ἔχουν εὑρεθῆ ἀπὸ τὸν Καρπαίνον³⁸ καὶ τὸν Εὐαγγελίδην³⁹ εἰς Δωδώνην.

Τάφος 67. Πλησίον τῶν ποδῶν καὶ εἰς τὴν προέκτασιν τοῦ λιθοσωροῦ τῆς προηγουμένης ὑπὸ ὀρθίας πλάκας ταφή ἐξ ἴσου πλουσίου νεαροῦ ἐφήβου. Δύο σιδηραῖ αἰχμαὶ καὶ ἓν μαχαίριδιον ἦσαν τὰ ὄπλα του. Παρὰ τὴν κεφαλὴν ληκύθιον, ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ ὤμου ἀργυρᾶ περόνη ἀπολήγουσα εἰς κεφαλὴν ὄφως (Πί ν. 254 α), ὡς καὶ ἑτέρα διχαλωτὴ ἐκ σιδήρου. Παρὰ τοὺς πόδας χαλκῆ τρίλοβος οἰνοχόη (Πί ν. 254 β) καὶ ἑτέρα ἀττικὴ μελανόμορφος, με παράστασιν Ἀχιλλέως διώκοντος τὴν Πενθεσίλειαν (;), τοῦ τέλους τοῦ 6ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος (Πί ν. 253 α).

Ἄπαξ εἰς ὄλον τὸ νεκροταφεῖον παρετηρήθη ἡ συσσώρευσις ὀστῶν παλαιότερας ταφῆς, ἵνα δημιουργηθῆ τόπος διὰ μεταγενεστέρων. Τοῦτο συνέβη χάριν τοῦ νεκροῦ τοῦ Τ66, ἐνῶ τὰ ὀστᾶ τοῦ παραμερισθέντος Τ68 συνεσωρεύθησαν πλησίον

μετὰ τῶν κτερισμάτων αὐτοῦ : σιδηρῶν ὄπλων, κορινθιακοῦ ἀλαβάστρου καὶ μελαμβαφοῦς λακωνικοῦ ἀρυβάλλου τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος.

Τάφος 70. Ἄνευ λιθοσωροῦ, χωρεῖ λοξῶς περὶ τὰ 10 μόλις ἐκ. κάτωθεν τοῦ Τ69. Ἐπὶ τῶν ἄκρων ποδῶν του σωρὸς κτερισμάτων : τρεῖς σιδηραῖ αἰχμαὶ, μία πρόχους καὶ τρεῖς ἐγχώριοι κίνθαροι, ἐνῶ τέταρτος εἶναι ἐπίσεικτος καὶ φέρει ἐντὸς πλαισίων διακόσμησιν ἐκ συστημάτων κατακορύφων ὀφιοειδῶν γραμμῶν (8ος αἰῶν).

Τάφος 72. Ὑπὸ λιθοσωρὸν ταφή ἀνδρική τῶν χρόνων περὶ τὸ 500 π.Χ. Δύο μελαμβαφεῖς κοτύλαι, ἐξ ὧν ἡ μία τύπου γλαυκός, μία σιδηρᾶ αἰχμὴ καὶ μία χαλκῆ πρόχους με στρεπτήν λαβὴν ὁμοίαν πρὸς τὴν τοῦ Τ8 τοῦ ἀνασκαφέντος κατὰ τὸ 1965⁴⁰ ἦσαν τὰ κύρια κτερίσματα αὐτοῦ.

Οἱ Τάφοι 74 καὶ 75 (Πί ν. 254 γ), κείμενοι ὑπὸ τὸν Τ70, ἀνήκουν εἰς τὸν πρώϊμον 8ον αἰ. Ὁ Τ74 περιεῖχε κορινθιακὸν γεωμετρικὸν σκύφον. Ἀξιοσημείωτος ἡ ὑπεράνω τοῦ Τ75 ὑπαρξίς, ὡς σήματος, ὀρθῆς ἀμόρφου πιακός, ὕψους 0,74 μ.

Ἄπαντες οἱ σκελετοὶ περισυνελέγησαν πρὸς ἀνθρωπολογικὴν μελέτην.

Β'. Ἀνασκαφὴ τοῦ συνοικισμοῦ

Κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας τῆς ἀνασκαφῆς ἐνετοπίσθη ὁ συνοικισμὸς, εἰς ὃν ἀνῆκε τὸ νεκροταφεῖον, κείμενος περὶ τὰ 20 μ. ΒΔ. ἐκεῖνον. Λόγω τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους καὶ τῆς ἐνεργείας τῶν ρεόντων ὑδάτων εὐρίσκεται εἰς μικρὸν βάθος ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας. Τὸ ἀποκαλυφθὲν τμήμα (Πί ν. 249 ε) διασχίζει ἐκ Δ. πρὸς Α. ὁδός, μήκους 4.50 καὶ πλάτους 1.45 μ., διακοπτομένη ὑπὸ λιθίνου ἄγωγοῦ κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον. Πρὸς Β. τῆς ὁδοῦ ἀπεκαλύφθη εὐθύγραμμος τοῖχος, βαίνων ἀπὸ Β. πρὸς Ν., δυτικῶς τοῦ ὁποῦ εὐρέθησαν δύο πίθοι εἰς τεμάχια, ἀνατολικῶς (ἐξωτερικῶς) δὲ αὐτοῦ καμπύλον τοιχάριον. Νοτίως τοῦ δρόμου ἐφάνη ἕτερος καμπύλος τοῖχος. Μεταξὺ τῶν θεμελιῶν τούτων εὐρέθη πλῆθος ἐγχωρίου τύπου, ὡς καὶ μελαμβαφῶν, ὀστράκων, ὁμοίων πρὸς τὰ τοῦ νεκροταφεῖου, δύο ἀγνῦθες, τεμάχια πίθων, χαλκαὶ λαβαὶ.

Ἐρμηνεία τῶν θεμελιῶν δὲν εἶναι δυνατὴ λόγω τῆς μικρᾶς ἐκτάσεως τοῦ ἀνασκαφέντος τμήματος (10 x 8 μ.) καὶ τῆς ἐλλείψεως ἐπαρκῶν στοιχείων.

Μὲ τὴν εὑρεσιν τοῦ συνοικισμοῦ αὐξάνει ἔτι πλέον ἡ σημασία τῆς ἐρεῦνης τοῦ χώρου τούτου τῆς Βίτσης διὰ τὴν διαφώτισιν σκοτεινῶν περιόδων τῆς ἱστορίας τῆς Ἥπειρου καὶ γενικώτερον τῆς Ἑλλάδος.

I. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

35. Πρβλ. *Hesperia* 22 (1953), πίν. 31 καὶ Richter-Milne, *Shapes*, εικ. 126.

36. Ἡ συγκόλλησις καὶ ἀποκατάστασις τοῦ ἀρχικοῦ τῶν σχήματος ὀφείλεται εἰς τὸν ἀρχιτεχνίτην τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου κ. Χρήστον Χατζηλιού.

37. N. Verdels, ἐν *BCH* 1949, σ. 19 κ.έ. *AE* 1952, *Χρονικά*, σ. 8.

38. K. Karapanos, *Dodone et ses Ruines*, πίν. XLI.

39. *ΠΑΕ* 1954, σ. 191 - 2.

40. *ΑΔ* 21 (1966) : *Χρονικά*, Πίν. 292 α.

ASPROCHALIKO

This rock-shelter in the Louros gorge was identified by the writer during a search for Palaeolithic remains in northern Greece undertaken in 1962 with the sponsorship of the British School¹. In 1964 Professor S. I. Dakaris arranged for a trial sounding on behalf of the Greek Archaeological Service. In this first sounding, which was carried out with the participation of the writer, Mousterian deposits were reached at a depth of some 6 m². Under the same arrangements a second part of the shelter was tested the following year, when from a hearth in the deep Upper Palaeolithic deposit a radiocarbon dating around 23.000 B.C. was obtained³.

In 1966 this rock-shelter and a cave near Ioannina (see below) were assigned to the British School for excavation, and the writer was thus enabled to resume work at Asprochaliko, again in association with Professor Dakaris. In particular this was concentrated upon exploring Middle Palaeolithic habitation levels and recovering a sufficient quantity of artefacts for quantitative analyses. A radiocarbon date of *circa* 40.000 B.C. was obtained for a Middle Palaeolithic industry.

A Mousterian floor was found which consisted of a layer over one foot in depth composed entirely of charcoal, organic remains and flint implements. The intense heat from the fires, which had probably been kept burning for long periods, had caused the decomposition of large areas of bed rock. In addition, considerable quantities of Upper Palaeolithic implements were recovered from the upper layers, and the stratigraphy recorded in previous years was verified.

1. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 157. Originally related to the village of Pantanassa (cf. Μαν 1963, 1-2), the rock-shelter is within the lands of the village of Ayios Georghios (Dakaris, ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 154).

2. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 368 ff.

3. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 292 ff.

KASTRITSA

Excavation was also begun at what appeared to be a small cave at Kastritsa (Pl. 255), near Ioannina. The present cave, however, proved to be only a small portion of what was once a much larger cavern, which had been filled up to within a few feet of the roof by Upper Palaeolithic occupation.

The final occupation here occurred *circa* 11.450 B.C. Below a hearth of this date were found deposits from intense Upper Palaeolithic occupation about ten metres in depth. Among the finds were a great number of flint artefacts, including a considerable quantity of shouldered points, backed blades, scrapers and burins and a quantity of rare bone points and bone beads. A considerable quantity of colouring matter in the shape of large lumps of ochre had also been carried into the cave, for a purpose not yet discovered. However none of the walls of the cave have as yet been exposed.

At about 9 metres below the surface of the deposits a rise in the level of Ioannina Lake had caused a lake beach to form within the cave. After this event occurred the lake had again withdrawn to a lower level. There are considerable quantities of tools within the beach itself, so it may be assumed that the cave was occupied while the lake level was rising. Consequently, it is likely that at this level the cave ran much deeper into the hillside than its present appearance would suggest.

Below the beach stratum the hearths with Upper Palaeolithic implements were found again and the total depth of the implement-bearing deposits is not yet known.

The information to be obtained from Kastritsa will certainly complement that from Asprochaliko and provide a detailed picture of some of the industries which are represented at the latter cave by occupations of relatively short duration. It may be said that the two caves together should provide a standard succession for South Eastern Europe, comparable with the established succession in Western Europe and likely to stand for many years to come.

E. S. HIGGS

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΗΠΕΙΡΟΥ

I. ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΣΤΕΡΕΩΣΕΩΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Κατά τὸ ἔτος τοῦτο διὰ τὴν στερεώσιν μνημείων τῆς Ἡπείρου ἐδαπανήθησαν διακόσιαι χιλιάδες δραχμαί, ἐλάχιστον ποσὸν διὰ τὸ πλῆθος τῶν βυζαντινῶν καὶ ἰδίᾳ μεταβυζαντινῶν ναῶν τῆς περιοχῆς, τῶν ἔχόντων ἀμέσους ἀνάγκας στερεώσεως.

Μέρος τοῦ ποσοῦ διετεῖθι διὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Ζερβοχωρίου Παραμυθιάς. Ὡς ἐμφαίνεται κυρίως ἐκ τῆς τοιχοποιίας τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ὁ ναὸς οὗτος ἀνηγέρθη κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, εἶχε δὲ τότε τριμερῆς ἱερὸν μὲ προεξεχούσας κόγχας προθέσεως καὶ διακονικοῦ. Ἐκ τοῦ πρώτου αὐτοῦ ναοῦ ἐνεσωματώθη εἰς τὸν ἀνακατασκευασθέντα ναὸν τὸν 18ον αἰ. τὸ κυρίως ἱερὸν (Πί ν. 256 α), ἐνῶ ἡ μὲν πρόθεσις φαίνεται ὅτι εἶχε καταπέσει, τὸ δὲ διακονικὸν ἀπετέλεσεν εἶδος αὐτοτελοῦς παρεκκλησίου μὲ εἰσοδὸν ἐκ Δ. Ὁ νέος ναὸς εἶναι μικροτέρων διαστάσεων καὶ εἰς τύπον σταυροειδοῦς μετὰ τρούλλου. Πρὸ πενταετίας ὁ ναὸς ἦτο ἐπικινδύνως ἐτοιμόρροπος, καθ' ὅτι εἶχον ἀποκοπῇ οἱ ξύλινοι ἔλκυστήρες, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δυστυχῶς γίνεται συχνάκις ὑπὸ τινων ἱερῶν πρὸς εὐπρεπισμὸν τῆς ἐκκλησίας. Ὀλίγον πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν στερεώσεως, αἱ ὁποῖαι θὰ ἐγίνοντο ἐπὶ τῇ βάσει μελέτης τῆς ἀρχιτέκτονος κ. Μ. Καππάτου, κατέπεσε τὸ μεσαῖον τμήμα τοῦ ναοῦ σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου. Εὐτύχημα ἦτο ὅτι τὸ τμήμα τοῦ πρώτου ναοῦ ἔμεινεν ἀνέπαφον. Οὕτως, ἠναγκάσθημεν νὰ ἀνακατασκευάσωμεν τὸ μεσαῖον τμήμα τοῦ ναοῦ καὶ τὸν τρούλλον καὶ νὰ στεγάσωμεν αὐτόν (Πί ν. 256 γ).

Εἰς τὴν Χρυσοβίτσαν, χωρίον παρὰ τὸ 43ον χλμ. τῆς δημοσίας ὁδοῦ Ἰωαννίνων - Μετσόβου, διασώζεται τὸ καθολικὸν πρῶην μεγάλης μονῆς, τιμωμένης ἐπ' ὀνόματι τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, εἰς τύπον τρικλίτου βασιλικῆς. Ἐν αὐτῇ φυλάσσεται ἡ ἀποδιδομένη εἰς τὸν Ἀπόστολον Λουκᾶν καὶ θεωρουμένη θαυματουργὸς εἰκὼν τῆς Θεοτόκου τῆς Χρυσοβιτίσεως. Πρόκειται περὶ εἰκόνας τῆς Θεοτόκου Ὁδηγητρίας (διαστ. 0,72 x 0,53 μ.), αὐστηρᾶς τέχνης τοῦ 16ου αἰ. (Πί ν. 257 α). Ἡ εἰκὼν εἶναι ἐπενδεδυμένη μὲ μεταλλίνην ἐπένδυσιν τοῦ ἔτους 1797.

Ἐν τῷ ναῷ σώζονται ἐπίσης τέμπλον, ἄμβων καὶ προσκυνητᾶριον μὲ πλουσιωτάτας ξυλογλύπτους διακοσμῆσεις. Ἡ ξυλίνη ὄροφὴ ποικίλλε-

ται μὲ τετραγωνίδια. Οἱ τοῖχοι εἶναι κατάγραφοι ἀπὸ τοιχογραφίας τοῦ 1781, ἔργα τῶν ἀδελφῶν Ἰωάννου καὶ Γεωργίου τῶν Καπεσοβιτῶν, τῶν διακοσμησάντων πλείστας ὄσας ἐκκλησίας τῆς Ἡπείρου διὰ τοῦ ἰδιάζοντος λαϊκοῦ χαρακτήρος. Ὡς δείγμα τῆς τέχνης αὐτῆς δίδομεν τοιχογραφίαν ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου, ὅπου εἰκονίζονται οἱ κτήτορες τοῦ ναοῦ, φέροντες τὰς ἐνδυμασίας τῆς ἐποχῆς των (Πί ν. 257 β). Εἰς τὸν ναὸν αὐτὸν ἐξετελέσθησαν ἐργασίαι στερεώσεως καὶ στεγανοποιήσεως τῶν τοίχων καὶ τῶν θεμελίων, ἀντικαταστάσεως τῶν φθαρειῶν πλακῶν τῶν καλυπτουσῶν τὴν στέγην, ὡς καὶ στερεώσεως καὶ συμπληρώσεως τῆς ἐκ ξυλίνων τετραγωνιδίων ὄροφης δι' εἰδικοῦ τεχνίτου.

Εἰς τὸν μεταβυζαντινὸν ναὸν τῆς Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου εἰς τὸ χωρίον Δραμεσοὶ Δωδώνης Ἰωαννίνων, ἐστερεώθησαν οἱ τοῖχοι, ἀνακατεσκευάσθη τὸ ὑπόστεγον τῆς Ν. πλευρᾶς καὶ ἀντικατεστάθησαν αἱ πλάκες, αἱ καλύπτουσαι τὴν στέγην.

Ἡ σκεπὴ τοῦ ἐξωκκλησίου τῆς Ἁγίας Βαρβάρας εἰς τὸ χωρίον Βλαχάτανον Ἰωαννίνων κατέπεσε τὸ θέρος τοῦ ἔτους τοῦτου, παρασύρουσα καὶ μέρος τῶν τοίχων. Οὕτως, ἔμεινον ἔκθετοι αἱ λαϊκάτατοι τοιχογραφίαι τοῦ ναῖσκου. Ἀνακατεσκευάσθησαν οἱ καταπεσόντες τοῖχοι καὶ ἡ στέγη αὐτοῦ.

Εἰς τὸ χωρίον Κλεισοῦρα Φιλιπιάδος ἐστερεώθη δι' ἀντηρίδων ἡ μικρὰ ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, 18ου αἰ.

Εἰς τὸ Ζαγόρι, ὅπως γενικῶς εἰς τὴν Ἡπειρον, σώζονται συχνάκις παραλλήλως μὲ τὰς νέας γεφύρας, αἱ παλαιαὶ γραφικαὶ γέφυραι, ὑπερψωμέναι εἰς τὸ κέντρον καὶ στηριζόμεναι εἰς καλλίγραμμα τόξα. Πολλαὶ ἐξ αὐτῶν ἔχουν ἀνάγκην συντηρήσεως. Ἐφέτος ἐστερεώθη ἡ γέφυρα Πετσώνη, παρὰ τὸ χωρίον Κῆποι Ζαγορίου.

Τὸ Ἰμαρὲτ Τζαμί εἰς τὴν Ἄρταν, ἀξιολογώτατον μνημεῖον, ἀνεγερθὲν περὶ τὸ τέλος τοῦ 15ου αἰ., κατὰ τὸν Καθηγητὴν κ. Ἀ. Ὀρλάνδον (ΑΒΜΕ, τ. I, σελ. 201), ἐκαλύπτετο ὑπὸ ἀφθόνου βλαστήσεως, ἡ ὁποία κατέφαγε τὰ τοιχώματα καὶ τὴν στέγην αὐτοῦ. Ἐγένοντο ἐργασίαι ἀπαλλαγῆς τοῦ κτηρίου ἀπὸ τὸν φόρτον τῶν δένδρων καὶ τῶν χωμάτων, πλήρωσις τῶν ρηγμάτων τῶν τοίχων καὶ ἀνακατασκευὴ τῆς στέγης (Πί ν. 256 β).

II. ΜΟΥΣΕΙΑ

Α'. Μουσεῖον Ἰωαννίνων

Τὸ 1966 ἐπερατώθη ἡ ἀνοικοδόμησις τοῦ μεγάλου Μουσείου Ἰωαννίνων, εἰς τὸ ὁποῖον θὰ

έκθεθον αἱ συγκεντρωθεῖσαι κατὰ καιροῦς συλλογαὶ ἀντικειμένων ἀρχαίας, μεσαιωνικῆς καὶ νεωτέρας τέχνης, αἱ ἀποκείμεναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μέχρι τοῦδε εἰς τὸ Δημοτικὸν Μουσεῖον τῆς πόλεως.

Τὰ γραφεῖα τῆς Ἐφορείας ἐγκατεστάθησαν εἰς τὸ νέον Μουσεῖον, ἤρχισαν δὲ συγκεντρούμενα τὰ πρὸς ἑκθεσιν ἀντικείμενα. Κατ' ἀρχὴν μετεφέρθησαν ἐκ τοῦ Δημοτικοῦ Μουσείου τὰ προερχόμενα ἐκ τῆς συλλογῆς τοῦ ἀειμνήστου Μητροπολίτου Ἰωαννίνων Σπυρίδωνος ἣ ἐκ παλαιότερων ἀνασκαφῶν ἢ διαφόρων ἄλλων πηγῶν, ὅσα εὐγενῶς παρεχώρησεν ὁ Δῆμος Ἰωαννιτῶν. Ὅμοίως παρεχώρησε χειρόγραφα, ἔγγραφα καὶ παλαιὰς ἐκδόσεις, δι' ὧν ἐπλουτίσθη ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Μουσείου. Πάντα τὰ εἰσαγόμενα κατεγράφησαν εἰς τὰ εὑρετήρια ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ τῆς Ἐφορείας κ. Π. Βοκοτοπούλου.

Τῆ φροντίδι μας εἰσῆλθον ἐπίσης εἰς τὸ Μουσεῖον ἐκ περισυλλογῆς καὶ δωρεῶν εἰκόνες, ἰδίως μεταβυζαντινῆς τέχνης, καὶ εἶδη μικροτεχνίας. Ἐκ τούτων ἀναφέρομεν ἐδῶ τὰς κυριώτερας εἰκόνας :

1) Ζευγὸς βημοθύρων. Ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ φύλλου εἰκονίζεται ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριὴλ κρατῶν ράβδον διὰ τῆς ἀριστερᾶς καὶ εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς, ὄρθιος, ἐρχόμενος, εἰς στάσιν τριῶν τετάρτων. Ὅπισθεν αὐτοῦ κτήρια καὶ ἄνθων ὁ Προφητᾶναξ Δαυὶδ ἐν προτομῇ. Ἐπὶ τοῦ δεξιοῦ φύλλου ἡ Θεοτόκος ὄρθια, κεκαλυμμένη διὰ πορφυροῦ μαφορίου, προβάλλουσα τὴν δεξιάν. Ὅπισθεν κτήρια, ἄνθων τῶν ὁμοίων ἕτερος Προφήτης ἐν προτομῇ κρατῶν εἰλητάριον. Ἡ παράστασις εἶναι ἐφθαρμένη. Ἡ Θεοτόκος σώζεται μόνον μέχρι τῆς ὀσφύος, ὁ Ἀρχάγγελος μέχρι τῶν ποδῶν, ἡ δὲ κεφαλὴ τοῦ Προφήτου δεξιὰ ἐλλεῖπει. Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ πολλαποῖ ἐρυθροὶ τόνοι εἰς τὰ ἐνδύματα καὶ τὰ κτήρια. Τέχνη ἡπειρωτικὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰ. Διαστάσεις ἐκάστου φύλλου 1.08 x 0,35 μ. Προέρχεται ἐκ τοῦ ναοῦ Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τῆς κοινότητος Κουκουλίου Ζαγορίου. Ἄριθ. Εὐρ. 25.

2) Εἰκὼν Δεήσεως, προερχομένη ἐξ ἐπιστυλίου τέμπλου, τοῦ ὁποίου ἀπετέλει τὸ κεντρικὸν τμήμα. Κάτωθεν τῶν μετὰ ἀνάγλυφον ἀνθεμωτῶν διακοσμον, διαχωριζομένων δι' ἀναγλύφων ὁμοίως κίωναν, εἰκονίζονται ὁ μὲν Ἰησοῦς Χριστὸς εἰς τὸ κέντρον ἔνθρονος, ἡ δὲ Θεοτόκος καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος ἐκατέρωθεν ὄρθιοι, προσβλέποντες πρὸς τὸν Χριστόν. Παρὰ τοὺς πόδας τῆς Θεοτόκου ἡ χρονολογία *ZPMA* (= 1636) καὶ ἀντιστοίχως, κάτωθεν τοῦ Ἰωάννου, ἡ ἐπιγραφή : *Διὰ χειρὸς ἐλαχίστου καὶ ἀμαρτωλοῦ Κωνσταντίνου*

τοῦ Ζωγράφου ἐκ χωρίου Λινοτόπι εἰς Καστορίαν. Ἡ εἰκὼν ἐξετελέσθη ὑπὸ ἑνὸς τῶν λαϊκῶν ζωγράφων τῆς Βορείου Ἑλλάδος τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου, τῶν ἀφωσιωμένων εἰς τὴν παραδοσιακὴν εἰκονογραφίαν, τὴν ὁποίαν πλουτίζουν μετὰ ἄφθονα διακοσμητικὰ στοιχεῖα. Διαστάσεις 0,39 x 0,86 μ. Προέρχεται ἐκ τοῦ ναοῦ Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Κουκουλίου Ζαγορίου. Ἄριθ. Εὐρ. 26 (Πί ν. 258 α).

3) Εἰκὼν Παντοκράτορος. Ὁ Χριστὸς παρίσταται ἐν προτομῇ, εὐλογῶν διὰ τῆς δεξιᾶς καὶ κρατῶν ἀνοικτὸν Εὐαγγέλιον διὰ τῆς ἀριστερᾶς μετὰ τὴν ρῆσιν : *Ὅστις θέλει ὀπίσω μου ἀκολουθεῖν . . .* Χιτῶν βαθῶς πορφυροῦς, ἰμάτιον πράσινον μετὰ ἐντόνους χρυσοκοκκινίας. Τὸ μελίχιον πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ ἔχει ἐκτελεσθῆ μετὰ λεπτότητα καὶ μαλακότητα, ἐνθυμίζον μορφὰς τοῦ Θεοφάνους τοῦ Κρητός. Ἡ εἰκὼν χρονολογεῖται εἰς τὸ πρῶτον ἡμιστοῦ τοῦ 16ου αἰ. Διαστάσεις 0,85 x 0,68 μ. Προέρχεται ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Συμεῶνος Κορύθιανης Κατσανοχωρίων, Ν. Ἰωαννίνων. Ἄριθ. Εὐρ. 101.

4) Εἰκὼν Ἁγίου Συμεῶνος. Ὁ ἅγιος παρίσταται ἐν προτομῇ, μετὰ αὐστηρὰν μοναχικὴν μορφήν, φέρων κουκούλιον. Ἀξιόλογος εἰκὼν τοῦ 16ου αἰ., φέρουσα ἐπιζωγραφῆσεις. Διαστάσεις 0,87 x 0,71 μ. Προέρχεται ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Συμεῶνος τῆς κοινότητος Κορύθιανης Κατσανοχωρίων. Ἄριθ. Εὐρ. 102.

5) Εἰκὼν Θεοτόκου Ὁδηγητρίας ἀριστεροκρατούσης. Ἡ Θεοτόκος φέρει πορφυροῦν μαφόριον, ὁ Χριστὸς πορτοκαλόχρουν ἰμάτιον. Ὁ κάμπος χρυσοῦς. Ἡ εἰκὼν ἔχει ὡς ὑπόδειγμα αὐστηρὸν τύπον Ὁδηγητρίας, ἀλλ' οὗτος ἀποδίδεται μετὰ ψυχρὰν καλλιγραφίαν τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰ. Διαστάσεις 0,95 x 0,72 μ. Προέρχεται ἀπὸ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Δραμεσιῶν Δωδώνης. Ἄριθ. Εὐρ. 28.

6) Εἰκὼν τῶν Ἁγίων Γεωργίου καὶ Δημητρίου. Οἱ ἅγιοι παρίστανται ὀλόσωμοι, ὄρθιοι, κατ' ἐνώπιον, ἐνδεδυμένοι στρατιωτικὰς στολάς, Χαρακτηριστικαὶ εἶναι αἱ ἄφθονοι διακοσμήσεις ἐπὶ τῶν ἐνδυμάτων καὶ τῶν πανοπλιῶν τῶν ἁγίων, αἱ ὁποῖαι προσδίδουν ὑψηλὴν κεντήματος εἰς τὴν ὄλην παράστασιν. Τὰ ροδαλὰ χρώματα τῶν προσώπων τῶν ἁγίων, τὰ πολὺ ἔντονα, εἶναι ἐπίσης ἕτερον χαρακτηριστικὸν τῶν ἡπειρωτῶν ζωγράφων τοῦ 17ου αἰ., εἰς τινὰ τῶν ὁμοίων ἀνήκει ἡ εἰκὼν. Διαστάσεις 0,41 x 0,30 μ. Προέρχεται ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Δραμεσιῶν Δωδώνης. Ἄριθ. Εὐρ. 29 (Πί ν. 258 β).

7) Εἰκὼν Θεοτόκου καὶ Δωδεκαόρτου γύρωθεν. Εἰς τὸ κέντρον, ἐντὸς ἐξέργου πλαισίου, ἡ Θεοτό-

κος ένθρονος, κρατοῦσα ἐπὶ τῶν γονάτων τὸν Ἰησοῦν. Πέριξ τῆς κεντρικῆς παραστάσεως τὸ Δωδεκάορτον εἰς δώδεκα διάχωρα: Εὐαγγελισμός, Γέννησις, Ὑπαπαντή, Βάπτισις, Ἐγερσις τοῦ Λαζάρου, Βαΐοφόρος, Σταύρωσις, Μυροφόροι, Ἀνάστασις, Ψηλάφησις, Μεταμόρφωσις, Κοίμησις Θεοτόκου. Ἐκατέρωθεν τῶν ποδῶν τῆς Θεοτόκου ἐξίτηλος ἐπιγραφὴ φέρουσα τὸ ὄνομα τοῦ ἀφιερωτοῦ. Τὴν εἰκόνα διακρίνει έντονος λαϊκὸς χαρακτήρ, έντελῶς πρωτογόνου, « ἀμαθοῦς » ζωγράφου, ὅστις ὁμως δέν παραλείπει εἰς τὰς παραστάσεις οὐδεμίαν λεπτομέρειαν ἀπὸ τὴν κατὰ παράδοσιν εἰκονογραφίαν. Χρονολογεῖται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰ. Διαστάσεις 0,54 x 0,36 μ. Προέρχεται ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Δραμεσιῶν Δωδώνης. Ἄριθ. Εὐρ. 30.

8) Εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος μετὰ σκηνῶν τοῦ βίου του. Εἰς τὸ κέντρον, έντὸς ἐλαφρῶς σκαφωτοῦ ἐπιπέδου, εἰκονίζεται ὁ ἅγιος ένθρονος, κρατῶν διὰ τῆς δεξιᾶς λαβίδα καὶ πυξίδα διὰ τῆς ἀριστερᾶς. Ἐκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τοῦ ἁγίου, ἐχούσης διάστικτον φωτιστέφανον, ἡ ἐπιγραφὴ: Ὁ Ἅγιος Παντελεήμονος. Παρὰ τοὺς πόδας του ἀριστερά, γονυπετῆς ἀφιερωτῆς, κρατῶν εἰλητάριον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐξίτηλος ἐπιγραφὴ. Ὑρῶθεν δώδεκα σκηναὶ ἐκ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου εἰς τετραγωνίδια, μὴ ἀπολύτως χωριζόμενα ἀπ' ἀλλήλων. Ἄνω: Ὁ ἅγιος εὐλογεῖται ὑπὸ τοῦ ἁγίου Ἐρμούλου. Ὁ ἅγιος Ἐρμούλος ἀποκεφαλίζεται. Ὁ ἅγιος θεραπεύει νέον περιτυλιγμένον μὲ ὄφιν τεράστιον. Ὁ ἅγιος ἰάται τυφλόν. Ἀριστερά: Ὁ ἅγιος ἐνώπιον τοῦ βασιλέως Μαξιμιανοῦ. Ὁ ἅγιος δεμένος ἐπὶ δένδρον δέρεται ὑπὸ δύο στρατιωτῶν. Κάτω: Ὁ ἅγιος έντὸς πυρᾶς. Ὁ ἅγιος έντὸς καζανίου ἐπὶ πυρᾶς. Ὁ ἅγιος τύπεται. Ὁ ἅγιος εἰς τὰ θηρία. Δεξιά: Ὁ ἅγιος εἰς τὸν τροχόν. Ὁ ἅγιος ἀποκεφαλίζεται. Πλαῖσιον αὐτόξυλον ὀλίγον ἐξέχον. Κάμπος χρυσοῦς. Χρώματα κυριαρχοῦντα ἐρυθρὸν καὶ γαλάζιον. Καθαρῶς λαϊκὴ τεχνολογία τοῦ 17ου αἰ. Διαστάσεις 0,63 x 0,45 μ. Προέρχεται ἐκ τῆς νήσου Ἰωαννίνων. Ἄριθ. Εὐρ. 188 (Πί ν. 259 α).

9) Εἰκὼν μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν: Ἡ Ἁγία Μετάληψις. Εἰς τὸ κέντρον εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς καθημένος ἐπὶ τῶν συμβόλων τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν καὶ πατῶν ἐπὶ τῆς σφαιρας, τὴν ὁποίαν στηρίζουν δύο ἄγγελοι. Ὁ ἄγγελος δεξιά κρατεῖ ποτήριον, έντὸς τοῦ ὁποίου χύνεται τὸ αἷμα ἐκ τῆς πληγῆς τοῦ στήθους τοῦ Χριστοῦ. Ὁ ἕτερος ἄγγελος κρατεῖ ἄρτον. Κάτωθεν τούτων νεφέλαι κυκλικῶς. Ὁ Χριστὸς ἀκουμβῆ τὴν δεξιάν ἐπὶ τῆς πληγῆς του, διὰ δὲ τῆς ἀριστερᾶς κρατεῖ ἀνοικτὸν Εὐαγγέλιον μετὰ τὴν ρῆσιν: *Λάβετε φά-*

γετε τοῦτό μου . . . Ἐκατέρωθεν τοῦ Χριστοῦ προσκλίνουν ὄρθιοι ἐκ δεξιῶν ἢ Θεοτόκος, ἐξ ἀριστερῶν ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Εἰς τὰς δύο γωνίας ἄνω, ἀνὰ μία ὁμᾶς ἐκ τριῶν ἀγγέλων ἵπαμένων καὶ φερόντων κλίμακα, σταυρὸν καὶ κίονα. Κάτωθεν τῆς ὅλης παραστάσεως, εἰς μίαν ζώνην, οἱ Ἄρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ εἰς τὸ μέσον ἐν προτομῇ, μετὰ προτεταμένην ρομφαίαν, ἐκατέρωθεν δὲ τούτων, ἔφιπποι, ὁ Ἅγιος Γεώργιος φονεύων τὸν δράκοντα καὶ ὁ Ἅγιος Δημήτριος φονεύων τὸν Λυαῖον. Ἐπὶ τῶν νεφελῶν, ὑπὸ τοὺς πόδας τῆς Θεοτόκου, ἡ ὑπογραφὴ: *Χεῖρ Κωνσταντίνου τοῦ Κονταρι* . . . Ὅπως εἰς ἄλλας εἰκόνας τοῦ Κωνσταντίνου Κονταρίνη, πρῶτον ἡμισυ τοῦ 18ου αἰ. (Ἄ. Ξυγγοπούλου, Σχεδιάγραμμα Ἱστορίας τῆς Θρησκευτικῆς Ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἄλωσιν, σ. 318), ἔχομεν καὶ ἐδῶ τὰς δύο ἐπιδράσεις ἐκ παραλλήλου. Ἄφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὴν κυρίαν παράστασιν τῆς Θείας Μεταλήψεως ὁ ζωγράφος ἀκολουθεῖ δυτικὸν πρότυπον, ἀφ' ἑτέρου δὲ προσπαθεῖ νὰ εἰκονίσῃ εἰς τὴν κατὰ παράδοσιν ὀρθόδοξον εἰκονογραφίαν, ἀκολουθῶν αὐτὴν εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῶν ἀρχαγγέλων καὶ τῶν δύο ἁγίων τῆς κάτω ζώνης. Ἡ εἰκὼν ἀντιγράφει εἰς τὸ ἄνω μέρος τὸ ὅμοιον ἔργον τοῦ Ἐμμ. Τζάνε, τὸ ἀποκείμενον εἰς τὸ Μουσεῖον Μπενάκη (βλ. Κατάλογον εἰκόνων Μουσείου Μπενάκη). Διαστάσεις 0,69 x 0,55 μ. Προέρχεται ἐκ τῆς νήσου Ἰωαννίνων. Ἄριθ. Εὐρ. 187 (Πί ν. 259 β).

Ἐργασίας καθαρισμοῦ καὶ συντηρήσεως εἰκόνων εἰς τὸ Μουσεῖον Ἰωαννίνων ἀνέλαβε κατὰ τοὺς θερινοὺς μῆνας ἡ καλλιτέχνης συντηρήτρια τοῦ Κεντρικοῦ Ἐργαστηρίου Συντηρήσεως κ. Φλωρ. Καλαμάρα, βοηθουμένη ὑπὸ τοῦ νέου τεχνίτου κ. Ἰ. Θωμᾶ.

Ἐτέρα ἀξιόλογος ἐργασία εἰς τὸ Μουσεῖον Ἰωαννίνων ἦτο ἡ κατάρτισις καὶ ὁ πλουτισμὸς τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ κ. Π. Βοκοτοπούλου. Φωτογραφησεῖς, ἐπίσης, καὶ ἴδια ἐμφανίσεις καὶ ἐκτυπώσεις ἐγένοντο ὑπὸ τοῦ φωτογράφου καὶ φύλακος τοῦ Μουσείου κ. Β. Πτηνοπούλου.

Β'. Μουσεῖον Ἄρτης

Εἰς τὴν ἀναστηλωθεῖσαν ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας Τράπεζαν τῆς μονῆς Παρηγορητίσεως Ἄρτης, ἥτις θὰ χρησιμοποιοιηθῇ ὡς μουσεῖον, μετεφέρθησαν καὶ ἤρχισαν συγκολλούμενα καὶ ταξινομούμενα πρὸς ἔκθεσιν τὰ μέχρι τοῦδε ἀποθηκευμένα εἰς τὸν ναὸν τῆς Παρηγορητίσεως γλυπτά. Ἐπίσης μετεφέρθησαν ὅσα ἐκ τῶν γλυπτῶν τεμαχιῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Βλα-

χερῶν κατέκειντο συγκεντρωμένα εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ ναοῦ. Δέκα πέντε τεμάχια μαρμαρίνου βυζαντινοῦ τέμπλου, προερχόμενα ἀπὸ κατεδαφισθέντα ναόν, περιουλελήθησαν καὶ μετεφέρθησαν ὁμοίως ἐδῶ ἐκ τῆς θέσεως Λουτρά τῆς κοινότητος Τρύφου Ἀκαρνανίας ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ κ. Π. Βοκοτοπούλου. Ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Ἐπιμελητοῦ ἐφωτογραφήθησαν καὶ κατεγράφησαν εἰς νέον εὑρετήριον ἅπαντα τὰ γλυπτὰ τῆς συλλογῆς Ἄρτης. Τὴν συγκόλλησιν καὶ προετοιμασίαν αὐτῶν πρὸς ἔκθεσιν ἤρχισεν ὁ γλύπτῃς καὶ συντηρητῆς τοῦ Κεντρικοῦ Ἐργαστηρίου κ. Ἐμμ. Νουκάκης. Ἡ ἐργασία θὰ συνεχισθῇ τὸ ἐπόμενον ἔτος.

Γ'. Κειμήλια Πάργας

Εἰς τὴν Πάργαν τὰ κειμήλια τῆς πόλεως φυλάσσονται εἰς τὸν ναὸν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων. Εἶναι δὲ ταῦτα ὄσα, κατὰ τὴν παράδοσιν, εἶχον μεταφέρει τὸ 1817 εἰς Κέρκυραν οἱ Πάργιοι φεύγοντες ἐκ τοῦ πατρίου ἐδάφους, ὅταν κατόπιν συμφωνίας τοῦ Ἀλῆ Πασσᾶ μετὰ τοῦ Ἀγγλοῦ Ἄρμοστοῦ Θωμᾶ Μαίτλαντ ἡ πόλις παρεχωρήθη εἰς τὸν Ἀλῆ. Μόνον δὲ τὸ 1930 τὰ κειμήλια ἐπανήλθον εἰς τὴν Πάργαν.

Ταῦτα κατεγράφησαν καὶ ἐφωτογραφήθησαν, ἦτοι : εἰκόνες, χειρόγραφα, ἐκκλησιαστικὰ σκευῆ ἐξ ἀργύρου, Εὐαγγέλια με ἀργυρᾶς ἐπενδύσεις, ἄμφια καὶ ἄλλα, χρονολογούμενα ἅπαντα εἰς τὸν 17ον - 18ον αἰ. Μόνον ἓν χειρόγραφον, περιέχον τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια καὶ κεκοσμημένον με πρωτογράμματα διὰ κινναβάρους, ἔχει γραφῆ τὸ 1567, ἀπὸ γραφέα *τοῦπίκλιν Πετζάλης*, ὡς ἀναγράφεται εἰς τὸ τελευταῖον φύλλον.

Ἀξιολογώτατος εἶναι ἐπιτάφιος κεντημένος ὁλόκληρος διὰ σύρματος χρυσοῦ εἰς ποικίλους τόνους. Αἱ ζωνῆραι κινήσεις τῶν περισσοτέρων τοῦ συνήθους προσώπων περὶ τῆς ἐπιμήκουσ λάρνακος, τῆς φερούσης τὸν Χριστόν, ἐκφράζουν τὸ δραματικὸν τῆς στιγμῆς με λαϊκὴν ἀφέλειαν. Ἡ ἀκαταστασία εἰς τὴν διάταξιν τῶν προσώπων καὶ ὁ φόβος τοῦ κενοῦ εἰς τὴν ὄλην παράστασιν εἶναι ἐπίσης χαρακτηριστικὰ τῆς λαϊκῆς ἐμπνεύσεως τοῦ κεντήματος αὐτοῦ τοῦ 17ου αἰ. Διαστάσεις 0,86 x 0,50 μ. (Πί ν. 260 α).

Ἐπίσης Ἄγιον Ποτήριον ἐξ ἀργύρου με ἐπιχρυσώσεις εἰς τὰς μορφὰς ἐπὶ τῆς βάσεως. Λεπτότατα ἀνάγλυφον διακοσμήσεις, ὡς καὶ ἕτεροι ἀπὸ νιέλλο, κοσμοῦν τὸ μεγαλύτερον τμῆμα τῆς ἐπιφανείας τοῦ Ποτηρίου ὡς καὶ τὸ κάλυμμα αὐτοῦ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου σταυρὸς με δύο πολυτίμους λίθους καὶ τρία κοράλλια. Ὑψ. 0,34, διάμ. βάσεως 0,04 μ. 18ου αἰ. (Πί ν. 260 β).

ANNA XATZHNIKOLAOU

ΝΟΜΟΣ ἈΡΤΗΣ

Ἄρτα. Ἐπιτάφιος Θεοδοκιοῦ

Εἰς τὴν ἐν Ἄρτῃ μονὴν Φανερωμένης φυλάσσεται προσωρινῶς ὁ ἀριστα διατηρούμενος κεντητὸς ἐπιτάφιος (Πί ν. 261 α - β) τῆς παρὰ τὸ χωρίον Πέτα Ἱερᾶς μονῆς Θεοδοκιοῦ, ἥτις παραμένει πρὸς τὸ παρὸν κλειστή. Ὁ Κύριος παρίσταται ἐξηπλωμένος ἐπὶ λάρνακος, με τὴν κεφαλὴν ἀκουμβῶσαν ἐπὶ προσκεφαλαίου. Ἐκατέρωθεν αὐτοῦ ἴστανται οἱ Ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ κρατοῦντες ριπίδια καὶ θυμιατήρια, ὀπισθεν δὲ ὀρθοῦται κιβώριον βαῖνον ἐπὶ τεσσάρων κιονίσκων, ἀπὸ τοῦ ὁποίου κρέμανται δύο κανδήλαι. Κάτωθεν τοῦ κιβωρίου εἰκονίζεται σταυρὸς με τὰ σύμβολα τοῦ πάθους, λόγχην καὶ σπόγγον ἐπὶ καλάμου. Ὑπεράνω τῶν ἀγγέλων ἔχουν κεντηθῆ δύο ὀκτάκτινοι καὶ δύο ἐπτάκτινοι ἀστέρες. Ὑπὸ τὸ κουβούκλιον ἡ ἐπιγραφή : *Η ΑΠΟΚΑΘΙΛΟΣΙΣ, κἀτωθὶ δὲ τῆς λάρνακος : + ΤΟ ΠΑΡΩΝ ΥΠΑΡΧΕΙ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ Θ(ΕΟΤΟ)ΚΟΥ ΤΩΝ ΕΜΥΕΛΩΝ ΑΧΜΓΘ. Πέριξ τοῦ πλαισιούντος τὴν παράστασιν ὀρθογωνίου ὑπάρχει ἡ συνήθης ἐπιγραφή ἐκ τῆς ἀκολουθίας τοῦ Μεγάλου Σαββάτου :*

+ Ο ΕΥΣΧΗΜΩΝ ΙΩΣΥΦ ΑΠΟ ΤΟΥ ΕΥΛΟΥ ΚΑΘΕΛΩΝ / ΤΟ ΑΧΡΑΝΤΟΝ ΣΟΥ ΣΩΜΑ Σ(Ι)ΝΑΟΝ(Ι) ΚΑΘΑΡΑ / ΕΙΛΗΣΑ(Σ) ΚΑΙ ΑΡΩΜΑΣ(Ι)Ν | ΕΝ ΜΝΗΜΑΤΙ ΚΑΙΝΩ ΚΗΛΕΥΣΑΣ | ΑΠΕΘΕΤΟ.

Κατὰ ταῦτα ὁ ἐπιτάφιος τοῦ Θεοδοκιοῦ ἐκεντηθῆ τὸ 1643 διὰ τὴν παρὰ τὴν Δημητσάναν μονὴν τῶν Αἱμυαλῶν, διηρπάγη πιθανότατα ὑπὸ τῶν ἐπιδραμόντων εἰς Πελοπόννησον μετὰ τὰ Ὀρλωφικὰ Τουρκαλβανῶν καὶ ἐπωλήθη ὑπ' αὐτῶν κατὰ τὴν εἰς Ἀλβανίαν ἐπιστροφὴν των, ὡς καὶ ὁ ἐπιτάφιος τοῦ γειτονικοῦ Πέτα (βλ. σχετικῶς Ἄ. Ὀρλάνδον εἰς Ἠπ. Χρον. 4 (1929), σ. 111, σημ. 1).

Ὁ ἡμέτερος ἐπιτάφιος εἶναι κεντημένος ἐπὶ πορφυροῦ μεταξωτοῦ ὑφάσματος, διαστάσεων 53,5 x 54,5 ἐκ., περὶ τὸ ὁποῖον ἔχει προσραφῆ ἔτερον ὕφασμα, νεώτερον. Τὰ γυμνά μέρη ἔχουν ἀποδοθῆ διὰ μετάξης χρώματος καφέ πρὸς τὸ πορτοκαλόχρουν, αἱ τρίχες διὰ καστανοῦ, ἡ ἐνδυμασία τῶν ἀρχαγγέλων διὰ σύρματος χρυσοῦ καὶ μετάξης κυανῆς ἀνοικτῆς. Τὸ περίζωμα τοῦ Κυρίου, ἡ λάρναξ, τὸ κουβούκλιον καὶ αἱ κανδήλαι ἔχουν κεντηθῆ διὰ σύρματος ἀργυροῦ, οἱ φωτοστέφανοι, τὰ σύμβολα τοῦ πάθους καὶ αἱ ἐπιγραφαὶ διὰ χρυσοῦ.

Ἐκ τῶν εἰκόνων τῆς μονῆς Φανερωμένης σημειούμεν Βρεφοκρατοῦσαν Θεοτόκον « Ρόδον τὸ

Ἐκκλησιᾶς Ἁγίου Κρατῶν ὁμοίωμα ναοῦ καὶ ἕτερος κρατῶν Ἐδαγγέλιον. Ἐπιγραφή: *δια χει/ρος δημητρι/ου παπα διαμαντι εκ ζαγωριου κομης/mana/δεν [τρι]/ανγ 31 1849*. Διαστ. 89x62,5x3 ἔκ.

Κόκκινη Ἐκκλησιὰ Βελεντζικοῦ

Εἰς τὴν τοποθεσίαν Τέμπλες τοῦ οἰκισμοῦ Ἀσφακερὸν τῆς ἀνωτέρω κοινότητος, σώζεται ναὸς ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Κόκκινη Ἐκκλησιὰ (Πί ν. 262 α). Εἶναι οὗτος ἐπιμήκης ξυλόστεγος αἰθουσα μετὰ ἀψίδος καὶ χορῶν πενταπλευρῶν, ἐκτισμένη διὰ πρασινωπῶν πλακοειδῶν λίθων καὶ στεγαζομένη σήμερον διὰ πλακῶν. Πρὸ τοῦ ναοῦ σώζονται μέχρις ὕψους ἑνὸς μέτρου οἱ τοῖχοι ξυλοστέγου νάρθηκος. Συνήθως ἡ ὀνομασία Κόκκινη Ἐκκλησιὰ δίδεται εἰς ναοὺς ἐκτισμένους διὰ πλίνθων. Εἰς τὴν προκειμένην περιπτώσιν ἐρυθρὸν εἶναι μόνον τὸ εἰς τὴν τοιχοδομίαν χρησιμοποιοῦθῆν κονίαμα. Ὁ ναὸς δὲν εἶναι τοιχογραφημένος καὶ στερεῖται τέμπλου.

Εἰς τὴν νοτιᾶν πλευράν, ἀνατολικῶς τοῦ χοροῦ, εἶναι ἐγκεκολλημένη ἐπὶ ἐπιμήκους πρασινωποῦ λίθου ἡ ἀκόλουθος ἐπιγραφή: + *ΕΤΟΥΣ ΖΡΚΓ (= 1615) ΑΝΙΚΟΔΟΜΗΘΗ Ο ΘΕΙΟΣ ΝΑΟΣ | ΤΗΣ Θ(ΕΟΤΟ)ΚΟΥ ΔΙΑ ΚΟΠΟΥ Κ(ΑΙ) ΕΞΟΔΟΥ ΚΥΡΟΥ ΘΕΟΚΑΙΤΟΥ | ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ Κ(ΑΙ) ΔΙΑ ΣΗΝΔΡΟΜΗΣ ΡΑΦΑΗΛ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ*. Τὸ τελευταῖον ψηφίον τῆς χρονολογίας εἶναι πολὺ ἐφθαρμένον καὶ δύναται νὰ ἀναγνωσθῆ ὡς Γ ἢ ὡς Β.

Μονὴ Κοιμήσεως Θεοτόκου Σκουληκαριᾶς

Ἀνηγέρθη κατὰ τὴν παράδοσιν τὸν 12ον αἰῶνα· τὸ σημερινὸν πάντως καθολικὸν χρονολογεῖται δι' ἐπιγραφῆς εἰς τὸ 1867, τὸ δ' ἠρειπωμένον ἡγουμενεῖον εἰς τὸ 1879. Ὁ ναὸς εἶναι τρίκλιτος βασιλικὴ μετὰ μικροῦ τρούλλου καὶ πενταπλευροῦ ἀψίδος, καλυπτομένη διὰ καμάρας εἰς τὸ κεντρικὸν κλίτος καὶ δι' ἐπιμήκων φουρνικῶν εἰς τὰ πλάγια. Οἱ τοῖχοι καλύπτονται δι' ἀσβεστοχρίσματος. Τὸ ξύλινον τέμπλον καὶ αἱ εἰκόνες στεροῦνται ἐνδιαφέροντος.

Πηγαὶ (πρ. Βρυστένισσα)

Εἰς τὸν ἐνοριακὸν ναόν, τιμῶμενον ἐπ' ὄνοματι τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου, κατεγράφησαν μεταξὺ ἄλλων εἰκόνων τοῦ 18ου αἰ. αἱ ἐξῆς ἐνεπιγράφοι:

1) Ἐνθρονος Παναγία Ὁδηγήτρια μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν: *δέσεις τῆς δούλης του θ(ε)οῦ/ἀγόρ[ος] πρεσβυτέρας*. Διαστ. 80 x 46,5 ἔκ.

2) Ἐνθρονος Παντοκράτωρ. Ἐπιγραφή: *δέσεις τοῦ δού/λου τοῦ θ(ε)οῦ γε/ωργίου τοῦ λογοθέτ[ου]*. Διαστ. 77,7 x 45,5 ἔκ.

Εἰς ἀπόστασιν 45' ἀνατολικῶς τοῦ χωρίου σώζονται τὰ βάθρα τῆς περιφύμου γεφύρας τοῦ Κοράκου, ἧτις ἀνετινάχθη ὑπὸ τῶν συμμοριτῶν τὸν Μάρτιον τοῦ 1949.

Περὶ τὰ 2 χλμ. βορειότερον σώζεται ἕτερα μόντοξος γέφυρα, γνωστὴ ὡς «Κουτσοκάμαρο» (Πί ν. 262 β), ἧτις, κατὰ τοὺς ἐντοπίους, εἶναι ἀρχαιότερα τῆς γεφύρας τοῦ Κοράκου, ἀναγομένης εἰς τὸν 16ον αἰ. Αὕτη ἔχει μερικῶς καταχωσθῆ ἀπὸ τὰς προσχώσεις τοῦ Ἀχελφῶ, τοῦ ὁποῦ ἡ σημερινὴ κοίτη εὐρίσκεται περὶ τὰ 35 μ. δυτικώτερον.

Μονὴ Σέλτσου

Ἡ ἱστορικὴ αὕτη μονή, ὑπερκειμένη τῆς δεξιᾶς ὄχθης τοῦ Ἀχελφῶ εἰς ἀπόστασιν 2 ὥρων βορείως τῶν Πηγῶν, ὀφείλει τὴν φήμην τῆς εἰς τὴν ἐν ἔτει 1804 τετράμηνον πολιορκίαν ἀπὸ τὰ στρατεύματα τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ ὑπερχιλίων Σουλιωτῶν ὑπὸ τὸν Κίτσον Μπότσαρην, καταφυγόντων ἐν αὐτῇ, καὶ εἰς τὴν ἐν συνεχείᾳ ἠρωϊκῆν ἐξοδον, καθ' ἣν διεσώθησαν μόνον πενήτηκοντα ἐξ αὐτῶν, ἐνῶ τὰ γυναικόπαιδα ἐρρίφθησαν εἰς τὸν Ἀχελφῶν.

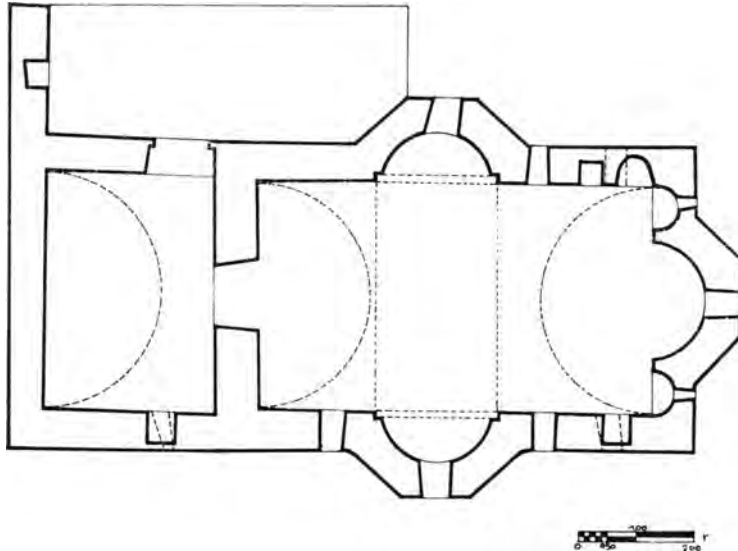
Τὸ καθολικὸν τῆς ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν διαλελυμένης μονῆς σώζεται εἰς καλὴν κατάστασιν (Πί ν. 262 γ' Σχ ἐ δ. 1). Εἶναι τοῦτο ἄθωνιτικοῦ τύπου, μονόκλιτον, μετὰ χορῶν καὶ ἀψίδος τριπλευρῶν ἐξωτερικῶς καὶ μετὰ καμαροσκεποῦς νάρθηκος. Ὁ κυρίως ναὸς στεγάζεται κατὰ τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ δυτικὸν αὐτοῦ τμήμα διὰ κατὰ μῆκος καμαρῶν, κατὰ δὲ τὸ κεντρικὸν δι' ἔγκαρσιου σκαφοειδοῦς θόλου με ἀπεστρογγυλωμένας ἀκμάς, καλυπτομένου ὑπὸ ὑπερεξεχούσης δικλινοῦς στέγης. Στενὴν σχέσιν παρουσιάζει ὁ τύπος οὗτος πρὸς τὸ κατὰ 40 ἔτη ἀρχαιότερον καθολικὸν τῆς μονῆς Ἁγίου Γεωργίου παρὰ τὸ Μουζάκι, ὅπου ἀντὶ ἐκφυλισμένου σκαφοειδοῦς θόλου, ἔχομεν τυφλὸν θόλον, βαίνοντα ἐπὶ σφαιρικῶν τμημάτων καὶ καλυπτόμενον ὑπὸ ἐξεχούσης δικλινοῦς στέγης (Ἄ. Ὁρλάνδου, *Σταχυολογήματα ἐκ μονῶν τῆς Πίνδου*, ΑΒΜΕ, Ε' (1939 - 40), σ. 185 - 187, εἰκ. 15 - 16). Ὁ ναὸς εἶναι ἐκτισμένος διὰ λελαξευμένων ἀσβεστολίθων τοποθετημένων δι' ἀφθόνου κονιάματος. Κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν σώζονται τὰ θεμέλια ἀνοικτοῦ προστώφου.

Ὁ ναὸς ἀνηγέρθη καὶ ἐτοιχογραφήθη τὸ 1697, ὡς διδασκόμεθα ἐκ τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, γε-

γραμμένης (Πί ν. 263 α) εις τὸ ὑπέρθυρον τῆς ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ εἰς τὸν νάρθηκα θύρας :

ΑΝΗΓΕΡΘΗ Κ(ΑΙ) ΑΝΗΣΤΟΡΗΘΗ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΙΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ Τ(ΗΣ) ΠΑΝΥΠΕΡΑΓΝΟΥ ΔΕΣΠΗΝΗΣ ΥΜ(ΩΝ) ΘΕΟΤΟΚΟΥ Κ(ΑΙ) | ΑΥΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙ(ΑΣ) ΔΙΑ ΣΙΝΑΡΟΜΗΣ Κ(ΑΙ) ΕΞΟΛΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΟΤΑΤΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΥ ΡΗΓΗΝΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΒΑΡΘΟΛΟΜΕΟΥ ΙΕΡΟΜΩΝΑΧΟΥ ΖΑΧΑΡΗΟΥ ΙΕΡΟ-

(Πί ν. 264 α). Εἰς τὴν κλεῖδα, τέλος, τῶν θόλων παρίστανται εἰς μὲν τὴν τρουλλοκαμάραν ὁ Χριστὸς Παντοκράτωρ, ὑπεράνω τοῦ Ἱεροῦ ἢ Ἁγία Τριάς καὶ τέλος εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τῆς κατὰ μῆκος καμάρας ὁ Χριστὸς ὡς Μεγάλῃς Βουλῆς Ἄγγελος. Εἰς τὰς γωνίας τῆς τρουλλοκαμάρας εἰκονίζονται οἱ εὐαγγελισταί.

Σχέδ. 1. Κάτοπις καθολικοῦ μονῆς Σέλτσου
(Σχέδ. Λουκιανοῦ Παγώνη)

ΜΩΝΑΧΟΥ ΑΛΕΞΙΟΥ ΙΕΡΕΟΣ Κ(ΑΙ) ΑΛΕΞΙΟΥ ΙΕΡΕΟΣ ΙΑΚΟΒΟΥ ΙΕΡΩΜΟΝΑΧΟΥ ΔΙΟΝΙΣΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ Κ(ΑΙ) ΤΩΝ ΕΝΤΗΜΟΤΑΤΩΝ ΑΡΧΟΝΤ(ΩΝ) ΚΙΡ ΝΗΚΟ Κ(ΑΙ) ΑΠΟΣΤΟΛΙΟΥ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΘΕΟΦΙΛΕΣΤΑΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ Κ(ΥΡΙΟ)Υ | ΚΙΡ ΑΡΣΕΝΙΟΥ ΕΝ ΕΤΙΟΙΣΙΝ ΑΧΥΖ ὁ ζ̄. ΕΝ ΜΙΝΙ ΔΙΚΕΥΡΙΟ ΙΓ ΔΙΑ ΧΙΡΟΣ ΕΜΟΥ ΤΟΥ ΑΜΑΡΤΟΛΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΙΕΡΕΟΣ ΤΟΥ ΕΞ ΑΡΤΙΣ ΚΑΙ ΤΑΙΚ(Ο)ΝΟ ΜΟΥ.

Ἡ ἐπιγραφή ἐδημοσιεύθη μετὰ τινων παραναγνώσεων ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Μητροπολίτου Θεσσαλιώτιδος καὶ Φαναριοφαναρῶν Ἱεζεκιήλ εἰς τὸ ὀδοπορικὸν τῆς εἰς τὴν μονὴν Σέλτσου ἐπισκέψεώς του (Θεολογία, Η' (1930), σ. 47 - 48).

Εἰς τὸν κυρίως ναὸν εἰκονίζονται εἰς τὴν κατωτάτην ζώνην ὀλόσωμοι ἅγιοι (Πί ν. 263 β), ὑπεράνω αὐτῶν στηθάρια ἁγίων, εἰς τὴν γ' ζώνην οἱ Οἶκοι τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου, εἰς τὴν δ' καὶ τὴν ε' (ἐπὶ τῶν ἐπιφανειῶν τῶν θόλων) αἱ μεγάλαι δεσποτικαὶ καὶ θεομητορικαὶ ἐορταί

Εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ νοτίου χοροῦ παρίστανται οἱ κτήτορες καπετὰν Νίκος καὶ καπετὰν Ἀποστόλης, κρατοῦντες σταυροὺς καὶ τὸ « ὁμοίωμα » τοῦ ναοῦ (Πί ν. 264 β). Φέρουν ἐνδυμασίαν τῆς ἐποχῆς καὶ τρέφουν ἀρειμάνιον μύστακα. Μεταξὺ αὐτῶν καὶ ὑπεράνω τοῦ ὁμοιώματος τοῦ ναοῦ ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθος ἐπιγραφή :

Ο ΤΟ ΣΟ ΕΛΕΙ ΔΕΣΠΟΤΑ Χ(ΡΙΣΤ)Ε ΒΑΣΙΛΕΥ ΕΜΗΣ | ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΙΣ ΜΟΝΗΣ ΤΑΥΤΙΣ ΚΤΙΤΟΡΕΣ ΧΡΙΜΑ | ΤΙΣΑΝΤΕΣ ΠΡΟΣΦΕΡΟΜΕΝ ΣΙ ΝΑ|ΟΝ ΑΓΙΟΝ ΑΝΑ ΧΙΡ(ΑΣ) ΗΣ ΕΞΙΛΕΘΕΙΝ ΤΟΝ | ΠΟΛΟΝ ΠΤΕΣΜΑΤΟΝ ΕΜΟΝ ΤΕ | ΚΑΙ ΤΩΝ ΓΟΝΕΟΝ Κ(ΑΙ) | ΠΑΝΤΟΝ ΕΥΣΑΙΒΟΝ | ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΝ.

Μεταγραφή : Ὁ τῷ σφ̄ ἔλεει Δέσποτα Χριστέ Βασιλεῦ ἐμεῖς τῆς παρούσης μονῆς ταύτης κτήτορες χρηματίσαντες προσφερομέν σοι ναὸν ἅγιον ἀνά χειρας εἰς ἐξιλέωσιν τῶν πολλῶν πταισμάτων ἡμῶν τε καὶ τῶν γονέων καὶ πάντων εὐσεβῶν χριστιανῶν.

Κάτωθι τοῦ ὁμοιώματος τοῦ ναοῦ : *Η ΚΑΤΑ ΣΑΡΚΑ ΑΔΕΛΦΟΙ / Κ(ΑΙ) ΚΑΠΕΤΑΝΗ ΤΗΣ ΑΡΤΗΣ* (Οἱ κατὰ σάρκα ἀδελφοὶ καὶ καπετάνοι τῆς Ἄρτης), ἐκατέρωθεν δὲ τῶν κτητόρων : *Ο ΚΑΠΕΤΑΝ ΝΗΚΟΣ ΚΑΙ Ο ΚΑΠΕΤΑΝ ΑΠΟΣΤΟΛΙΣ*.

Εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ νάρθηκος εἰκονίζεται ἡ Δευτέρα Παρουσία, κάτωθεν δὲ αὐτῆς, ὡς καὶ εἰς πλείστους ναοὺς τῆς ἐποχῆς, αἱ τιμωρίαί τῶν κολαζομένων (Πί ν. 265 α - β, 266 α). Ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ παρίστανται :

1) Ὁ πόρνος καὶ μηχός. 2) Ἡ πουτάνα. 3) Ὁ κλέπτης. 4) Ὁ μηλονᾶς. 5) Ὑ κινώμε/νι τ(ῆν) ἀγίαν / κίριακ/ίν. 6) Ὁ ἑρῶσιλος / ὁ κρατὸν τ(ῆς) ἐκκλίσια(ς) / τὰ δικαιώματα. 7) Ὁ φονε(ύς). 8) Ὁ κινόδοξος. 9) Ὁ μάγος. 10) Ὁ γαστρίμαργος.

Εἰς τοὺς ὑπολοίπους τοίχους τοῦ νάρθηκος εἰκονίζονται εἰς μὲν τὴν κατωτάτην ζώνην ὁλόσωμοι ἀσκηταί (Πί ν. 266 β) (εἰς τὸν βόρειον τοῖχον ἡ Κοίμησις τοῦ ἁγίου Ἐφραίμ τοῦ Σύρου), εἰς τὴν β' ζώνην μαρτύρια ἁγίων (Πί ν. 267 α) καὶ εἰς τὴν ἀνωτάτην ἡ Ἀποκάλυψις (Πί ν. 267 β).

Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Νικολάου τοῦ ἐξ Ἄρτης εἶναι ἐν ἀπὸ τὰ καλύτερον διατηρούμενα καὶ πλέον ἐνδιαφέροντα σύνολα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς εἰς τὴν Ἠπειρον.

Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν (τέλος τοῦ 17ου αἰ.) ἀνάγεται καὶ τὸ ξυλόγλυπτον τέμπλον, μὲ πλούσιον φυτικὸν καὶ ζωικὸν διάκοσμον ἐπίχρυσον καὶ ἐλαφρῶς ἀνάγλυφον, ἐπὶ βάθους ἐρυθροῦ ἢ κυανοῦ (Πί ν. 268 α - β).

Σύγχρονοι εἶναι καὶ αἱ εἰκόνες τοῦ τέμπλου, ἐκ τῶν ὁποίων σημειοῦνται αἱ δεσποτικαί :

1) Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, διαστ. 74,5 x 37 ἐκ. περίπου.

2) Ἐνθρονος Παναγία Ὁδηγήτρια, διαστ. 74,5 x 42 ἐκ.

3) Ἐνθρονος Παντοκράτωρ, διαστ. 75,5 x 42 ἐκ. περίπου.

4) Πρόδρομος πτερωτός, διαστ. 76 x 38,7 ἐκ.

5) Κοίμησις τῆς Θεοτόκου, διαστ. 89 x 54,5 ἐκ.

Εἰς τὸ βημόθυρον τῆς Ὁραίας Πύλης (Πί ν. 269 α) εἰκονίζονται ἄνω μὲν ὁ Ἐθαγγελισμὸς μὲ τὴν Θεοτόκον ὀρθίαν, κρατοῦσαν εἰλητάριον, κάτω δὲ οἱ ἅγιοι Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Βασίλειος, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καὶ Ἀθανάσιος κάτωθι τὸξων. Διαστ. ἀριστ. φύλλου 108,5 x 33,5 ἐκ., δεξ. φύλλου 119,5 x 34 ἐκ. Ἐκ τῶν μικροτέρων εἰκόνων σημειοῦμεν Βρεφοκρατοῦσαν εἰς τὸν τύπον τῆς Παναγίας τοῦ Πάθους ἄλλ' ἄνευ τῶν ἀγγέλων, 18ου αἰ., ἡπειρωτικῆς τέχνης. Διαστ. 24,4 x 20 ἐκ.

Ἐπὶ τῆς ἀπὸ τοῦ νάρθηκος εἰς τὸν κυρίως ναὸν

ζυλίνης θύρας εἶναι γεγραμμένοι διὰ μέλανος πολλαὶ ἐνθυμήσεις.

Τὰ ἐκκλησιαστικὰ βιβλία τῆς μονῆς, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκδόσεις Βενετίας 16ου, 17ου καὶ 18ου αἰ., εὐρίσκονται εἰς ἐλεεινὴν κατάστασιν. Ἐδόθησαν ὁδηγίαι διὰ τὴν διαφύλαξιν καὶ συντήρησιν τῶν.

Μονὴ Ἁγίου Γεωργίου Βουλγαρελίου (Δροσοπηγῆς)

Διαλελυμένον μονύδριον εἰς ἀπόστασιν 10' βορείως τοῦ Βουλγαρελίου, μετονομασθέντος τὸ 1951 εἰς Δροσοπηγὴν ὑπάγεται σήμερον εἰς τὴν μονὴν Κάτω Παναγιάς Ἄρτης. Ναὸς μονοκάμαρος μετὰ τρούλλου, τριπλεύρων χορῶν καὶ ἀψίδος ἐπίσης τριπλεύρου. Ὁ τρούλλος, μὲ χαμηλὴν ὀκταγωνικὴν σφενδόνην, ἔχει διάμετρον πολὺ μικροτέραν τοῦ εὗρους τοῦ ναοῦ καὶ βαίνει ἐπὶ χαμηλῆς ἐγκαρσίας καμάρας. Νάρθηξ στεγαζόμενος διὰ κατὰ μῆκος καμάρας (Πί ν. 269 β).

Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ 1714, ὡς πληροφορεῖ ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή, γεγραμμένη ὑπεράνω τῆς ἀπὸ τοῦ κυρίως ναοῦ εἰς τὸν νάρθηκα θύρας :

*ΑΝΙΣΤΟΡΗΘΗ Ο ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΚΑΙ ΘΕΙΟΣ ΟΥΤΟΣ
ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΝΔΟΣΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΥΡΟΣ ΓΕ-
ΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΤΡΟΠΑΙΟΦΟΡΟΥ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ Κ(ΑΙ)
ΕΞΟΔΟΥ/ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΩΤΑΤΟΥ ΚΑΘΗΓΟΥΜΕΝΟΥ Κ(ΑΙ)
ΠΝ(ΕΥΜΑΤ)ΙΚΟΙΣ Π(ΑΤ)ΡΑΣΙ ΚΥΡ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ
Κ(ΑΙ) ΤΟΝ | ΣΥΝΔΑΔΕΛΦ(ΩΝ) ΑΥΤΟΥ ΣΕΡΑΦΙΜ ΙΕΡΩ-
ΜΟΝΑΧΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΙΕΡΩΜΟΝΑΧΟΥ ΑΝΘΙΜΟΥ ΙΕ/
ΡΟΜΟΝΑΧΟΥ Κ(ΑΙ) ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΠΙΤΑ Κ(ΑΙ) ΓΕΩΡΓΙΟΥ
ΓΛΟΥΦΑΡΙΟΤΙ Κ(ΑΙ) ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΖΗΠΟΥ | Κ(ΑΙ) ΕΤΕΡΩΝ
ΕΥΡΕΘΕΝΤ(ΩΝ) ΧΡΙΣΤΙΑΝ(ΩΝ) ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΒΟΥΛΓΑ-
ΡΕΛΙ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΙΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΛΟ-
ΓΙΩΤΑΤΟΥ Μ(ΗΤ)ΡΟΠΟΛΙ(Τ)ΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ ΚΥΡΙΟΥ
ΚΥΡΙΟΥ ΚΛΗΜΕΝΤΟΣ | ἐν ετει απο αδαμ ζσκη
Κ(ΑΙ) ΑΠΟ Χ(ΡΙΣΤΟΥ)Υ 1714 μ(ηνη) σεπτε|βρίου 27/
διὰ χειρὸς ἐμοῦ ἐντελοῦς ἀποστολῆου ἀναγνωστον
εκ χωρας [σακαρετ]ζη κ(αι) παπα χρ[η]στου νιου
αυτου] κ(αι) νικολαου Ιστοριογρα|φοου απο καλα-
ριτες.*

Ἡ ἐπιγραφή αὕτη ἔχει ἤδη δημοσιευθῆ ὑπὸ Ἄ. Ὁρλάνδου (Ἠπ. Χρον. 2 (1927), σ. 154, σημ. 4) ἢ ἡμετέρα ἀνάγνωσις κατ' ἐλάχιστα σημεῖα διαφέρει. Τὸ κάτω τμήμα εἶναι σήμερον εἰς πολλὰ σημεῖα ἐξίτηλον, τὸ συνεπληρώσαμεν δὲ συμφῶνως πρὸς τὴν πρὸ τεσσαρακονταετίας ἀνάγνωσιν τοῦ καθηγητοῦ Ὁρλάνδου.

Εἰς τὴν κατωτάτην ζώνην τοῦ κυρίως ναοῦ εἰκονίζονται ὁλόσωμοι ἅγιοι (Πί ν. 270 α), εἰς τὴν β' στηθάρια ἁγίων (Πί ν. 270 β) περιβαλλόμενα ὑπὸ κληματίδος, εἰς τὴν γ' τὸ δωδεκάορτον, εἰς τὴν δ' οἱ Οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου καὶ εἰς τὴν

άνωτάτην ἢ Ρίζα Ἰεσοαί. Εἰς τὸν νάρθηκα παρίστανται κάτω μὲν δλόσωμοι ἅγιοι, ἄνω δὲ μαρτύρια ἁγίων.

Τὸ ξυλόγλυπτον τέμπλον κοσμεῖται διὰ πτηνῶν καὶ φυτῶν ἐν χαμηλῷ ἀναγλύφῳ, προβαλλομένων ἐπὶ τοῦ ἐρυθροῦ καὶ κυανοῦ βάθους.

Κατεγράφησαν αἱ δεσποτικαὶ εἰκόνες, ἠπειρωτικῆς τέχνης τοῦ 18ου αἰ., μὲ πλαίσια αὐτόξυλλα μιμούμενα σχοινίον :

1) Χριστὸς Παντοκράτωρ ἔνθρονος. Εἰς τὰς γωνίας τοῦ θρόνου τὰ εὐαγγελικὰ σύμβολα. Διαστ. 79 x 53 ἐκ. 2) Θεοτόκος Ὁδηγήτρια ἔνθρονος, στεφομένη ὑπὸ δύο ἀγγέλων. Διαστ. 79 x 54 ἐκ. 3) Πρόδρομος ἐστραμμένος κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς τὰ ἀριστερά, κρατῶν τὴν κεφαλὴν του ἐντὸς πινακίου καὶ εὐλογῶν. Ἄνω ἀριστερά, ἐντὸς τμήματος κύκλου, ὁ Χριστὸς εὐλογῶν. Διαστ. 78,5 x 52,5 ἐκ. 4) Ἅγιος Δημήτριος ἔνθρονος, φέρων ἐρυθρὸν μανδῶαν ἐπενδεδυμένον ἐσωτερικῶς διὰ μηλωτῆς χρώματος κυανοῦ. Κάτω ἡ ἐπιγραφή :

ΔΟΥ(ΟΥ) ΤΟΥ Θ(Ε)ΟΥ ΔΕ(Η)ΣΙΣ | . . . ΝΗΚΙΤΙΡΙΟΥ
 ΗΕΡΟ|ΜΟΝΑΧΟΥ ΔΙΑ Σ|ΙΑΡΟΜΒΙΣ ΚΑΙ Ε|ΙΩΔΟΥ ΤΟΝ
 ΤΕΣΕΡΟΝ ΗΚΟΝΟΝ.

Διαστ. 80 x 53,5 ἐκ. 5) Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὄρθιος, εὐλογῶν. Διαστ. 75,5 x 25,5 ἐκ.

Εἰς τὸ ἱερόν φυλάσσεται ἀργυρᾷ λειψανοθήκη ὀκτάγωνος, μὲ ἐμπιέστους παραστάσεις τῶν ἁγίων Γεωργίου, Βησσαρίωνος, Παρθενίου, Παρασκευῆς, Παντελεήμονος, Αἰκατερίνης, Χαραλάμπους καὶ Νικολάου εἰς τὰς πλευράς. Εἰς τὸ βαθμιδωτὸν κάλυμμα φυτικὸς διάκοσμος, ἐκτυπος καὶ ἐγχαράκτος. Εἰς τὸ ἀνώτατον τμήμα τοῦ καλύμματος εἰκονίζονται ὀκτῶ ἅγιοι στηθαῖοι κάτωθι τόξων, εἰς τεχνικὴν νιέλλο. Εἰς τὴν παρυφὴν αὐτοῦ εἶναι χαραγμένη ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή :

ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΙΕΡΟΝ ΚΗΒΟΤΙΟΝ ΗΠΑΡΧΗ ΤΙΣ ΙΕΡΑΣ
 ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΜΕΓΑΛΟΜΑΡΤΗΡΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ
 ΒΟΥΓΑΡΕΛΗ ΔΗΑ ΣΗΝΔΡΟΜΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΗΩΤΑΤΟΥ
 ΚΥΡΙΟΥ ΔΗΟΝΗΣΙΟΥ ΔΙΑ ΧΙΡΟΣ ΚΩΝΣΤΑΤΙΝΟΥ ΒΑΚΗ
 ΚΑΙ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΒΟΥΡΓΑΡΙ ΚΑΛΑΡΙΤΑΙΣ ΕΤΙ 1859.

Διαστ. 20 x 20 ἐκ., ὕψ. 28 ἐκ.

Μονὴ Χρυσοσπηλαιωτίσσης Γουριανῶν

Τὸ καθολικὸν τοῦ διαλελυμένου τούτου μονυδρίου εἶναι μονοκάμαρον μετὰ τρουλλοῦ καὶ τριπλεύρων χορῶν. Ὡς καὶ εἰς τὸν Ἅγιον Γεώργιον Βουλγαρελίου, ὁ στενὸς ὀκτάπλευρος τρουλλὸς βαίνει ἐπὶ χαμηλῆς ἐγκαρσίας καμάρας. Ὁ μεταγενέστερος νάρθηξ εἶναι ξυλόστεγος. Εἰς τὸν νότιον χορὸν σώζεται ἐγκεκολλημένη ἐπὶ λίθου ἡ ἀκόλουθος ἐπιγραφή :

ΑΠΟ ΑΛΑΜ ΖΡΟΓ' | ΑΝΙΚΕΝΙΘΙ Ο ΘΙΟΣ ΝΑΟΣ ΤΙΣ |
 ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΔΕΣΠΙΝΙΣ ΥΜΟΝ ΘΕΙΟΤΟΚΟΥ ΔΙΑ ΕΞΟΔΟΥ
 ΘΕΟΔΟΡΟΥ ΝΙΚΑ | ΑΠΟ ΠΛΕΣΣΕΟΥΣ ΓΕΝΙΣΙ ΑΠΟ
 ΧΡΙ[ΣΤΟΥ] ΑΧΣΕ. Ἡ ἀνάγνωσίς μας διαφέρει εἰς
 τινα σημεία τῆς τοῦ Γ. Παπαγεωργίου (παρὰ Χ.
 Σούλη, Ἠπ. Χρον. 9 (1934), σ. 92, ἀριθ. 33).

Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ 1801, διατηρουμένων εἰς κακὴν κατάστασιν (Πί ν. 270 γ). Ἡ ἐπὶ τοῦ υπερθύρου τῆς πρὸς τὸν νάρθηκα θύρας σχετικὴ ἐπιγραφή εἶναι ἡμειξίτηλος :

.Ν. Ι. . 1801 ΦΕΥΡΟΥΑΡ[Ι]ΟΥ Α|[ΝΙ]ΣΤΟΡΙΘΗ [Ο ΘΕΙ-
 ΟΣ ΟΥ]ΤΟΣ ΚΕ ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑ[ΟΣ] | Ε. . . . . ΙΕ ΘΕΟ-
 ΤΟΚΟΥ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ Τ[ΟΥ] |[ΠΑΝΙΕΡΩ]ΤΑΤΟΥ
 [ΗΜ]ΟΝ ΔΕΣΠΟΤΟΥ [ΚΥΡΙ]ΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΙΕΡΟΘΕΟΥ ΔΙΑ
 ΣΥΝΑΡ[Ο]Μ[ΗΣ] | . . ΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΟΣΙΟΤΑΤΟΥ ΙΕΡΟ-
 ΜΟΝΑΧΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΧΡ[ΥΣ]ΑΝΘΟΥ ΕΚ ΡΑΦ[Ι]
 [ΤΑΝΑΙΩΝ].

Εἰς τὴν κατωτάτην ζώνην παρίστανται, ὡς συνήθως, ὀλόσωμοι ἅγιοι, εἰς τὴν ἀμέσως ἐπομένην στηθαρία ἁγίων, εἰς τὴν γ' εὐαγγελικαὶ σκηναί, εἰς τὴν δ' οἱ Οἶκοι τοῦ Ἀκαθίστου καὶ εἰς τὴν ε' ἀποκαλυπτικαὶ σκηναί.

Εἰς καλὴν κατάστασιν διατηρεῖται τὸ ἀξιόλογον ξυλόγλυπτον τέμπλον, εἰργασμένον πολλαχοῦ εἰς διάτρητον τεχνικὴν, ὅπου εἰκονίζονται ἐν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ ἐπὶ πλουσίου ἀνθικοῦ διακόσμου ἄγγελοι, ἄνθρωποι, εὐαγγελικαὶ σκηναί, ζῶα καὶ πτηνά (Πί ν. 271 α - β). Ἀνάγεται πιθανώτατα καὶ τοῦτο εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνος.

Κατεγράφησαν αἱ ἀκόλουθοι δεσποτικαὶ εἰκόνες :

1) Παντοκράτωρ ἔνθρονος, μὲ ἑπτανησιακὰς ἐπιδράσεις. Κάτω ἀριστ. : *Δηα χηρος αναγνωστον Δηαμάντι (εκ) κόμης πλεσέους. Κάτω δεξ. : Δηα συνδρομης κε εξοδου / του πανοσιοτατου και υγουμένου / Δανηλ ειερομονάχου ἐ(κ) κομης Ραυτανεους / 1831 ηουλίου 17.* Διαστ. περ. 91 x 53 ἐκ. 2) Θεοτόκος ἔνθρονος Βρεφοκρατοῦσα, ὁμοίως τέχνης. Διαστ. περ. 92 x 53,5 ἐκ. 3) Πρόδρομος ἐστραμμένος κατὰ τὰ τρία τέταρτα πρὸς ἀριστερά, κρατῶν εἰλητάριον. Ἄριστ. ἡ κεφαλὴ του ἐντὸς πινακίου. Ἡ ἀριστερὰ χεὶρ εἶναι ἐπιζωγραφημένη. Διαστ. περ. 90 x 53,5 ἐκ. 4) Γενέσιον τῆς Θεοτόκου. Κάτω ἀριστερὰ εἰκονίζεται ὁ ναὸς τῆς Χρυσοσπηλαιωτίσσης. Ἐπιγραφαί : *Η Παναγία οι σπηλῆτι/σα καὶ Δηα συνδρομῆς και εξοδου του πανοσιοτατου κε υγουμενου Δανηλ ηερομο/ναχου / 1831.* Κατωτέρας τέχνης ἀπὸ τὰς προηγουμένας. Διαστ. περ. 90 x 51 ἐκ. 5) Γέννησις τοῦ Χριστοῦ, λαϊκῆς τέχνης, πολὺ κατεστραμμένη. Διαστ. 43 x 34 ἐκ.

Πολὺ ἀπολεπισμένοι εἶναι καὶ ὀρισμένοι ἐκ τῶν εἰκόνων τοῦ δωδεκαῶρου. Ἐπὶ τῆς Βαῖοφό-

ρου ἀναγινώσκεται ἡ ἐπιγραφή: *1835 Δικεμβριου 11 Δανιήλ ἡγούμενος.*

Τὰ λειτουργικά βιβλία τῆς Χρυσοσπηλαιωτίσσης, ἐκδόσεις Βενετίας τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ., φυλάσσονται εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἐφημερίου Γουριανῶν αἰδес. Δημητρίου Λάμπρη. Ἐκεῖ φυλάσσονται ὡσαύτως :

1) *Ἅγιον Ποτήριον μετὴν ἐπιγραφὴν: *ΑΦΗΕΡΟΜΑ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΑΡΒΑΝΗΤΟΓΙΑΝΗ ΑΠΟ ΧΟΡΙΟΝ ΠΡΑΜΑΝΤΑ ΕΙΣ ΜΟΝΗ ΣΠΗΛΑΗΟΤΗΣΑ ΕΤΗ 1852.* Ὑψος 21,2 ἐκ., διάμ. χείλους 9,8 ἐκ., διάμ. βάσεως 16,4 ἐκ.

2) Λειψανοθήκη μετὰ παραστάσιν τριῶν ἁγίων στηθαίων εἰς ἑκάστην τῶν μακρῶν πλευρῶν καὶ ἐνὸς ἁγίου ἐπίππου εἰς ἑκάστην τῶν στενῶν. 19ου αἰ. Διαστ. 18,5 x 12 ἐκ., ὕψος 12 ἐκ.

Κουκούλια

Εἰς τὸν νεώτερον ἐνοριακὸν ναὸν τῆς Κοιμήσεως φυλάσσονται πολλαὶ ἀπὸ τὰς εἰκόνας τοῦ παλαιοῦ, μετὰξὺ τῶν ὁποίων ἔνδεκα μορφαὶ ἀπὸ Μεγάλην Δέησιν βορειοελλαδικῆς τέχνης τοῦ 17ου - 18ου αἰ. καὶ δεσποτικαὶ μετρίας τέχνης τοῦ 18ου - 19ου αἰ.

Γραϊκικόν

Αἱ δεσποτικαὶ εἰκόνες τοῦ ἐνοριακοῦ ναοῦ τῶν Εἰσοδίων εἶναι μετρίας τέχνης ἔργα τῶν ἐκ Φορτοσίου ἁγιογράφων ἀδελφῶν Ἀθανασίου ἱερέως καὶ Γεωργίου, χρονολογοῦνται δὲ εἰς τὸ 1802.

Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

*

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ

Α'. ΕΠΑΝΕΚΘΕΤΙΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ

α) Κέρκυρα

Συνεχίσθη και κατά το έτος 1966 με έντατικόν ρυθμόν ή επανέκθεσις εις τὸ Μουσείον Κερκύρας, ιδιαιτέρως δὲ εις τὴν αἴθουσαν τοῦ ἀετώματος τῆς Γοργῶς, τὸν εἰς αὐτὴν φέροντα διάδρομον, καθὼς καὶ τὸν προθάλαμον τοῦ Μουσείου. Ἐλπίζεται ὅτι οἱ χώροι οὗτοι θὰ καταστῆ δυνατὸν νὰ ἀνοίξουν διὰ τὸ κοινὸν ἐντὸς τοῦ 1967.

Παραλλήλως συνεχίσθησαν αἱ ἐργασίαι καὶ εἰς τοὺς ὑπολοίπους χώρους, τῶν ὁποίων ὁμοῦς ἡ λειτουργία προβλέπεται δι' ἀργότερον.

β) Κεφαλληνία

Τὸν Αὐγούστον τοῦ 1966 ἤρχισε τὴν λειτουργίαν τοῦ τὸ Μουσείον Ἄργοστολίου. Αἱ ἐπανεκθετικαὶ ἐργασίαι εἶχον ὀλοκληρωθῆ τοὺς πρώτους μῆνας τοῦ θέρους διὰ τῆς τοποθετήσεως τῶν γλυπτῶν ὑπὸ συνεργείου ἀποσταλέντος ἐκ Κερκύρας, τοῦ ὁποίου προϊστάτο ὁ γλύπτης κ. Κ. Μουλός. Τὰς ἐργασίας ταύτας ἐπέβλεψεν ὁ Ἐπιμελητῆς κ. Π. Καλλιγᾶς. Ὀλίγον ἀργότερον ἡ προϊσταμένη τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς Ἀθηνῶν κ. Ἀδ. Καραμεσίνη - Οἰκονομίδου ἐτακτοποίησεν εἰς τὰς προθήκας τῶν τὰ νομίσματα τοῦ Μουσείου, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἀξιολογωτάτην συλλογὴν.

γ) Ἰθάκη

Εἰς τὸ Μουσείον Βαθέος Ἰθάκης εἰργάσθη τὸ θέρους τοῦ 1966 ἡ ἐπιστημονικὴ βοήθης δ. Κ. Κώστογλου, ταυτίσασα καὶ καταγράψασα ἅπαντα τὰ εὑρήματα τῶν εἰς τὴν θέσιν Ἄετος ἀγγλικῶν ἀνασκαφῶν, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀγγεῖα, πολλὰ ἐκ τῶν ὁποίων συνεκολλήθησαν καὶ συνεπληρώθησαν ὑπὸ τοῦ συγκολλητοῦ τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς κ. Πετράκη τὸ 1966. Εἰς τὸ ἔργον τῆς ἐβοηθήθη ἡ δ. Κώστογλου ὑπὸ τῆς Ἀγγλίδος ἀρχαιολόγου δ. S. Benton. Τὰς ἐργασίας συνετόνισεν ὁ Ἐπιμελητῆς κ. Π. Καλλιγᾶς.

Β'. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ

α) Mon Repos

Συνεχίσθη καὶ κατὰ τὸ έτος 1966 ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς τὸ βασιλικὸν κτῆμα τοῦ Mon Repos καὶ δὴ εἰς τοὺς χώρους I, III, V καὶ IX.

1) Εἰς τὸν *χώρον I*, ἡ ἔρευνα ἀπέβλεψεν εἰς τὴν διασάφησιν τῶν προβλημάτων τῶν συνδεομέ-

των με τὸν ἰσόδομον τοῖχον, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸν Dörpfeld ἀπετέλει ὑπόλειμμα ἀρχαίας κρήνης.

*Ἦδη εἰς τὴν ἐκθεσιν τοῦ 1964 εἶχεν ἀποδειχθῆ τὸ ἀστήρικτον τῆς ὑποθέσεώς του καὶ διατυπωθῆ ἡ εἰκασία ὅτι τὸ κτήριο, τοῦ ὁποῖου τὸ μόνον σχεδὸν ὑπόλειμμα εἶναι σήμερον ὁ ἰσόδομος « ἀναλημματικός » τοῖχος, ἦτο εἰς τὴν ἀρχαιότητα ἀναπαυτήριο τῶν προσκυνητῶν τοῦ ἱεροῦ (ΑΔ 20 (1965) : Χρονικά, σ. 386 - 388).

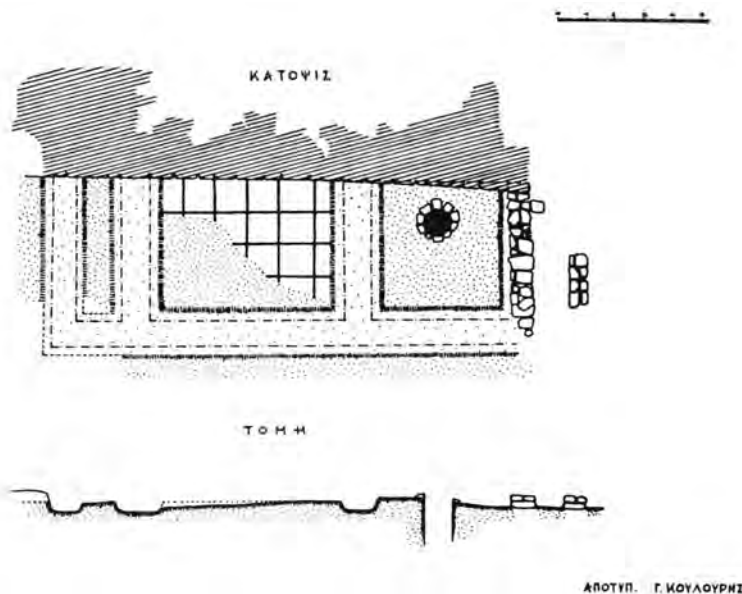
Τὸ 1966 ἐξεκαθαρίσθη ἐν πρώτοις τὸ σχῆμα τοῦ κτίσματος (Σχ ἐ δ. 1) : Ἦτο ἐπίμηκες, με ἄξονα Α. - Δ., καὶ ἀπετελεῖτο ἐκ τριῶν κατ' ἄξονα χώρων, ἦτοι : α) ἐνὸς χώρου, κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον, περιέχοντος τὸ ὑπὸ τοῦ Dörpfeld ἀνασκαφῆν φρέαρ, β) ἐνὸς κεντρικοῦ θαλάμου, πιθανώτατα ἐστεγασμένου, ὅπως ὑποδηλώνεται ἀπὸ τὸ δάπεδόν του, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖται ἐκ πλακῶν εὐκόλως φθειρομένου ψαμμολίθου, καὶ γ) ἐνὸς στενοῦ ὀπισθοδόμου. Δυστυχῶς, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πρὸς Ν. ἰσόδομον τοῖχον, δὲν ἔχει σωθῆ παρὰ μόνον τὸ θεμέλιον τῆς δυτικῆς προσόψεως τοῦ κτίσματος τούτου, συγκείμενον ἐξ ἀκανόνιστων λίθων τύπου Σινιῶν. Ὅλοι οἱ ἄλλοι τοῖχοί του εἶχον τελείως λεηλατηθῆ, μόνον δὲ ἡ κοίτη τῶν θεμελιῶν του ἐσώζετο. Ὡς ἐκ τούτου καθίστατο δυσχερὴς ἡ ἀναπαράστασις τῆς ἀρχικῆς μορφῆς του καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ ἡ ἐξακρίβωσις τοῦ προορισμοῦ του. Ἦ παρουσιά φρέατος εἰς τὸν χώρον α, μεγαλύτερον τοῦ ὀπισθοδόμου, φαίνεται νὰ συνιστᾷ τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι οὗτος ἦτο ὑπαίθριος καὶ νὰ παραμερίζῃ τὴν πιθανότητα ὅτι τὸ κτίσμα ἦτο φέρ' εἰπεῖν ἀμφιπρόστυλος ναός. Εἶναι ἐπίσης πολὺ πιθανόν, ὅτι εἰς τὸ κτίσμα τοῦτο ἀνήκουν τμήματα μονολίθων, ἡμιτελῶν, κίωνων, τὰ ὁποῖα εἶχον εὑρεθῆ παλαιότερον ὑπὸ τῶν Γερμανῶν εἰς τὴν προχειροτάτην κατασκευὴν τὴν καλύπτουσαν τὰ εῤεῖπια τοῦ νοτίου τοῖχου. Περισσότερα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ λεχθοῦν πρὸς τὸ παρόν. Ὅπως δὲ ποτε, ὁμοῦς, ἐξακολουθεῖ νὰ φαίνεται πιθανὴ ἡ διατυπωθεῖσα εἰς τὴν ἐκθεσιν τοῦ 1964 ὑπόθεσις, ὅτι τοῦτο εἶχε σχέσιν με τοὺς εἰς τὸ ἱερόν εἰσερχομένους προσκυνητάς.

Τὸ κτίσμα τοῦτο, ὅπως καὶ παλαιότερον ἐγράφη, χρονολογεῖται εἰς τοὺς πρώτους ἑλληνιστικούς χρόνους. Προηγουμένως ἐλέχθη, ὅτι οἱ κίονες του εἶναι ἡμιτελεῖς. Ἐπομένως εἶναι πιθανόν ὅτι τὸ κτίσμα κατεστράφη προτοῦ ἀκόμη ἀποπερατωθῆ. Ἦ ὑπόθεσις ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὰ δστρακα, τὰ ὁποῖα συνελέγησαν ἐκ τῆς ἐπιχώσεώς του, διότι καὶ αὐτὰ χρονολογοῦνται εἰς τὴν πρώτον ἑλληνιστικὴν περίοδον.

2) Εἰς τὸν *χώρον III* ἐπεξετάθη τὸ σκάμμα πρὸς Δ. κατὰ 3.50 μ. περίπου, πρὸς Ν. δὲ 5 μ. περίπου

δπισθεν του κατηρειπωμένου αναλημματικού τοίχου. Η στρωματογραφία ήτο και έδω ή έκ τών προηγουμένων ανασκαφών γνωστή: Τό επιφανειακόν στρώμα ήκολουθειτο υπό στρώματος λατύπης (Σχ έ δ. 2, Α), παριστώσης την κατά τάς

του όποιου τό οικόδομικόν ύλικόν είχε ληλατηθή ήδη κατά την αρχαιότητα. Πάντως ή λατύπη (Α) έξετεινετο από του νεωτέρου (έξωτέρου) περιβόλου μέχρις αυτής, τουθ' όπερ σημαίνει ότι κατά την έποχήν της οικόδομήσεως του

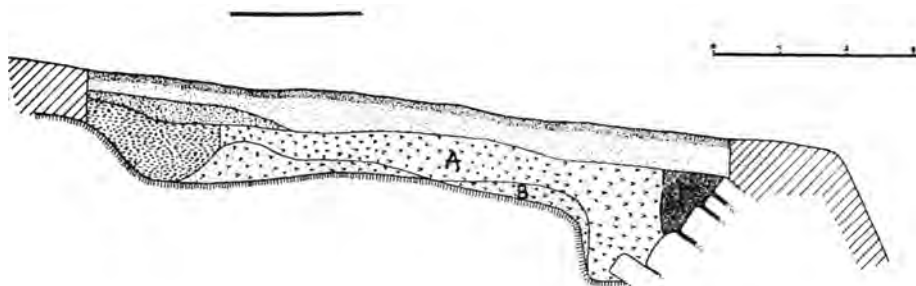

Σχέδ. 1. Mon Repos. Χώρος I

αρχάς του 4ου π.Χ. αιώνας ανοικοδόμησιν του μεγάλου ναού και του περιβόλου. Είς τό στρώμα τουτο εύρέθησαν, πλήν άσημάντων όστράκων: α) Τεμαχισμένη πηλίνη άκροκέραμος με άνάγλυφον γοργόνειον (βλ. κατωτέρω).

νεωτέρου περιβόλου (εις την όποιαν άνήκει και τό στρώμα της λατύπης) ύφίστατο άκόμη ό παλαιότερος περίβολος — ή τουλάχιστον οί κατώτεροι δόμοι αυτού.

Τό υπό την λατύπην στρώμα (Β), τό όποιον

Σχέδ. 2. Mon Repos. Χώρος III. Δυτική στρωματογραφική όψις

β) Τμήμα πηλίνης λεοντοκεφαλής, και γ) Τμήμα πηλίνης κεφαλής κόρης έκ τινος άετωματικής διακοσμήσεως, γνωστής και έξ άλλων παλαιότερων εύρημάτων.

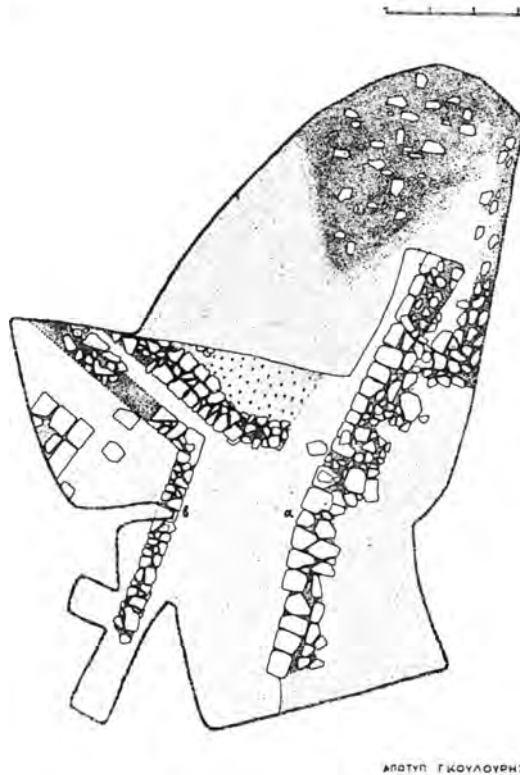
Κατά τό νότιον τμήμα του σκάμματος εύρέθη ή τάφος του παλαιότερου (μεσαίου) περιβόλου,

έξικνείτο μέχρι του φυσικού έδάφους, προς Β. μόν εισέδευεν υπό τόν νεώτερον περίβολον, ένθ προς Ν. συνεδέετο με την τάφρον του μεσαίου περιβόλου και προς Α. με τό οίκημα Α', περιείχε δέ τεμάχια άγγείων και ειδωλίων χρονολογούμενων μέχρι του 5ου π.Χ. αί.

Συμπέρασμα : Τὸ οἶκημα Α' καὶ ὁ μεσαῖος περίβολος εἶναι πιθανῶς σύγχρονα κτίσματα, ἀνήκοντα πάντως εἰς τὸν 5ον αἰ. π.Χ., ἦσαν δὲ κατὰ τινες δεκαετηρίδας προγενέστερα τοῦ νεωτέρου (ἐξωτεροῦ) περιβόλου.

τέμενος, ἀμέσως ἐξωθῆ ἀυτοῦ (Σχ ἐ δ. 3 - 4).

α) Ὁ περίβολος ἀπεκαλύφθη ἤδη εἰς μῆκος 10 μ. Καὶ πρὸς Ν. μὲν ἀνέρχεται πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς ἡμιτελοῦς οἰκίας τῆς Ἀγγλοκρατίας, λόγῳ τῆς ἀνυψώσεως τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους διὰ

Σχ.ἐδ. 3. Mon Repos. Χῶρος V. Κάτωψις

Οἱ λίθοι τοῦ νεωτέρου τούτου περιβόλου ἀπέκλινον τῆς καθέτου ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἤδη. Τοῦτο κατεφάνη ἐκ τῆς παρουσίας θύλακος χώματος ἐνσφηνωμένου μεταξὺ τῶν λίθων τοῦ περιβόλου καὶ τῆς λατύπης (Γ), ὁ ὁποῖος περιεῖχεν ἀρχαῖα ὄστρακα, ἐξικνούμενα μέχρι τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος.

3) Ἡ σπουδαιότερα, ὅμως, ἔρευνα ὑπῆρξεν ἢ διεξαχθεῖσα εἰς τὸν *χῶρον V*, ὅπου τὸ 1963 εἶχεν εὑρεθῆ τμῆμα θεμελίου, πιθανῶς ἀνήκοντος εἰς παλαιότερον (τὸν ἀρχαῖκόν) περίβολον τοῦ ἱεροῦ. Ἡ ἔρευνα ἀπέβλεψεν εἰς τὴν διακρίβωσιν τοῦ ὄρθου τῆς ἀνωτέρω ὑποθέσεως διὰ τῆς περαιτέρω ἀποκαλύψεως αὐτοῦ.

Τὰ ἀποτελέσματα, ἀφ' ἐνὸς μὲν ἠδραῖωσαν τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ὁ τοίχος ἦτο πράγματι περίβολος, ἀφ' ἑτέρου δ' ἔφερον εἰς φῶς *ἀρχαῖκόν ὑπαίθριον*

τοῦ συστήματος τῆς βαθμιδωτῆς τοποθετήσεως τμημάτων του, ἐνῶ πρὸς Β. κατέρχεται ἀντιστοιχῶς διὰ τῆς βαθμιδωτῆς καθόδου τμημάτων του. Οὐδαμοῦ, ὅμως, ἐσώθη περισσότερον ἀπὸ τὴν κατωτέραν σειρὰν τοῦ θεμελίου.

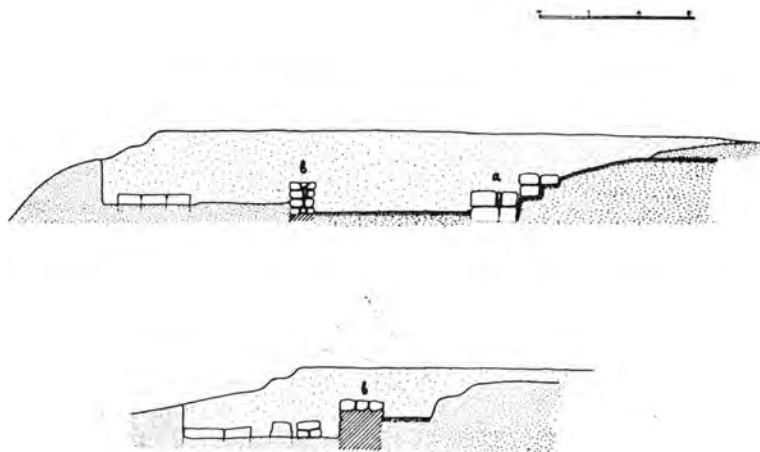
β) Τὸ τέμενος κεῖται εἰς ἐλαχίστην ἀπόστασιν πρὸς Α. τοῦ περιβόλου, ἀποτελεῖται δὲ ἀπὸ ἑνα περίβολον, τοῦ ὁποῖου σώζεται μόνον τὸ κατώτατον τμῆμα, ἐκ μικρῶν λίθων συνδεομένων δι' ἀπλοῦ χώματος, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει *ὀρθογώνιος βωμός*, κατὰ τὸ ἥμισυ ἀποκαλυφθεῖς, ὡς καὶ δύο ἀπλαῖ *λίθιναι βάσεις* κείμεναι μεταξὺ τοῦ βωμοῦ καὶ τοῦ περιβόλου.

Τὰ εῤεῖπια ταῦτα ἐκαλύπτοντο ὑπὸ δύο ἐπαλλήλων στρωμάτων. Καὶ τὸ μὲν κατώτερον, συγκείμενον ἐκ κιτρινωπῶν ἀργιλωδῶν χωμάτων, προῆλθεν, ὅπως φαίνεται, ἐκ τῆς ἐπιστρώσεως τῶν

διαλελυμένων ὠμοπλίνθων τῶν ἀνωτέρων τμημάτων τοῦ τοίχου τοῦ τεμένου, τὸ δὲ ἀνώτερον στρώμα πάλιν εἶναι μελανοκάστανα χῶματα, τῶν ὁποίων τὸ χρῶμα ὠφείλετο εἰς τὴν καλλιέργειαν. Καὶ τὰ δύο, ὅμως, φαίνεται ὅτι εἶχον σχέσιν μὲ τὴν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος γενομένην ἀναμόρφωσιν τοῦ ἱεροῦ, περιεῖχον δὲ ἄφθονα εὐρήματα καὶ πρὸ πάντων πῆλινα εἰδῶλια καὶ προσωπεῖα, ὡς καὶ σιδηρᾶς αἰχμᾶς λογχῶν (μερικαὶ ἐκ τῶν ὁποίων ἐξαιρετικῶς μεγάλου μῆ-

α) Ἡ ἰσχνὴ νεωτέρα ἐπίχωσις ἐκάλυπτε παντοῦ τὸ φυσικὸν ἐκ ψαμμολίθου ἔδαφος. Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι τοῦτο, παρ' ὅλας τὰς ἀνωμαλίας τῆς ἐπιφανείας του, ὀφειλομένης εἰς τὴν ἐκ τῶν βροχῶν διάβρωσιν, ἦτο περίπου ἐπίπεδον, παρέχον τὴν ἐντύπωσιν ὅτι εἰς τὴν ἀρχαιότητα εἶχεν ἰσοπεδωθῆ. Ἐπὶ τῆς ἰσοπεδωμένης λοιπὸν ταύτης ἐπιφανείας, εἶμαι τῆς γνώμης ὅτι εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὑπῆρχε πλακόστρωτον.

β) Εἷς τι σημεῖον τοῦ ἐν λόγῳ χώρου εὐρέθη

ΑΠΟΤΥΠ. Γ. ΚΟΥΛΑΟΥΡΗΣ

Σχέδ. 4. Mon Repos. Χῶρος V. Τομαί

κους), καὶ τινὰ χαλκᾶ, ἐν ἐλεφάντινον, μίαν κεφαλὴν λιθίνου κούρου καὶ ἕτερα μικρὰ ἀγγεῖα.

Ὀλίγον νοτιώτερον, τὸν ἀρχαῖκόν περίβολον ἐκάλυπτεν ἄλλο στρώμα ἐκτεινόμενον καὶ πρὸς Α. αὐτοῦ. Τοῦτο περιεῖχε πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ τεμάχια, πρὸ πάντων ὑποτραχήλια ἀρχαῖκῶν κιονοκράνων. Εἶναι βέβαιον, ὅτι τὸ στρώμα τοῦτο ἐσχηματίσθη κατὰ τὰς ἐργασίας τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος ἐκ τῶν ὑπολειμμάτων τῆς ἐπεξεργασίας τῶν λειψάνων τῶν ἀρχαῖκῶν κτηρίων, πρὸς χρῆσιν αὐτῶν εἰς τὰ νέα κτήρια τοῦ ἱεροῦ.

4) Χῶρος IX (Σχ ἐ δ. 5). Οὗτος εὐρίσκεται εἰς τὴν ἐπίπεδον ἐπιφάνειαν τοῦ λόφου πρὸς Β. τοῦ ναοῦ καὶ συγκεκριμένως παρὰ τὴν ΒΑ. αὐτοῦ γωνίαν. Οὐδὲν ἀπολύτως κτηριακὸν λειψανὸν εὐρέθη εἰς τὸν χῶρον αὐτὸν καὶ τὰ εὐρήματα ἦσαν πενιχρά. Ἀξίζουσι ὅμως νὰ ἀναφερθοῦν δύο γενόμενα παρατηρήσεις, διότι ἔχουν, νομίζω, ὄλως ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὸ ἱερόν.

ὀρθογώνιος λάκκος, διαστ. 0,85 x 1.10 καὶ βάθους 0,90 μ., ἐκ τοῦ ὁποίου ἀνεσύρθησαν πολλὰ τεμάχια ἀμφορέων τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου (τοῦ 12ου μ.Χ. αἰ.). Τὸ εἶδημα συνδέεται ἀσφαλέστατα μὲ τὴν λεηλασίαν τοῦ οἰκοδομικοῦ ὑλικοῦ τοῦ ἱεροῦ, προκύπτει δὲ ὅτι αὕτη ἐγένετο τὸν 12ον μ.Χ. αἰ., εἰς ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν εἶναι καὶ ἄλλοθεν γνωστὸν ὅτι εἶχε σημειωθῆ ἰδιαιτέρα οἰκοδομικὴ δραστηριότης εἰς τὴν Κέρκυραν, συνεπαγοῦσα τὴν ἀναζήτησιν λίθων μεταξὺ τῶν ἐρειπίων τῆς ἀρχαίας πόλεως. Τότε, λ.χ., ἐκτίσθη ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου, τοῦ ὁποίου οἱ τοῖχοι τὸσον ἄφθονον ἀρχαῖον οἰκοδομικὸν ὑλικὸν ἔχουν ἀπορροφήσει.

Ὁ λάκκος πάλιν δὲν ἀποκλείεται νὰ μὴ διηνοίχθη ἐπίτηδες ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν ἐργατῶν, οἱ ὅποιοι ἐλιθολόγησαν τὸ ἱερόν, ἀλλὰ νὰ παριστᾷ τὴν θέσιν βαρέος ἀρχαίου ἀναθήματος, τὸ ὁποῖον ἐπίσης ἐλεηλατήθη τότε. Διότι εἶναι μᾶλλον ἀπί-

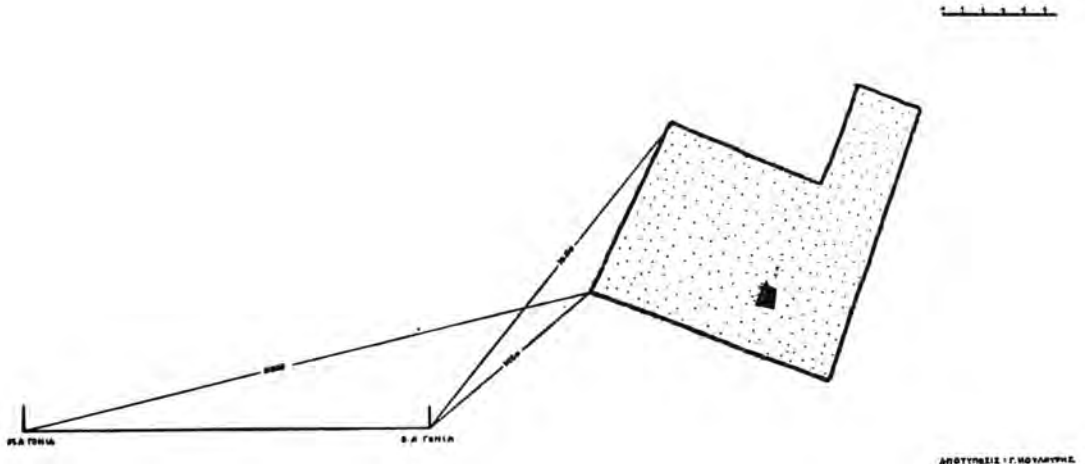
θανον νά διηνοίχθη ούτος μόνον και μόνον διά νά δεχθῆ τὰ ταπεινά σκεύη τῶν ἐργατῶν, τὰ ὁποῖα οὔτοι ἤδύναντο ἀπλῶς νά ἀπορρίψουν εἰς τὸ ἔδαφος μετὰ τὸ πέρας τῆς ἐργασίας των.

Τὰ εὐρήματα

Καὶ κατὰ τὸ 1966 πολλά καὶ σπουδαῖα ἦσαν τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Mon Repos.

Πρώτην ἐξ ὄλων σημειῶναι τὴν πηλίνην ἀροκέραμον μετὰ τὸ ἀνάγλυφον γοργόνειον τοῦ Πί ν. 272 α (εὐρέθη εἰς τὸν χῶρον III), ἡ ὁποία συν-

σειρὰν τῶν ἔργων τῆς ἀρχαϊκῆς κορινθιακῆς πλαστικῆς, διότι, μολονότι ἐκ τῆς ὕλης του δὲν ἀποκλείεται ἐντελῶς τὸ ἐνδεχόμενον τῆς σμιλεύσεως αὐτοῦ ὑπὸ Κερκυραίου τεχνίτου, ἡ τέχνη του ἔχει τόσον ἔντονα τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἔργων τοῦ κορινθιακοῦ ἐργαστηρίου καὶ εἶναι τόσον ἐλευθέρα οἰουδήποτε «ἐπαρχιωτισμοῦ», ὥστε τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι ἡ κεφαλὴ ὀφείλεται εἰς Κορίνθιον γλύπτην ἐργασθέντα εἰς τὴν Κέρκυραν. Ἀπὸ τὰ λείψανα λιθίνων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τὸ τεμάχιον MR 767 εἶναι ὑποτραχήλιον ἀρχαι-

Σχέδ. 5. Mon Repos. Χῶρος IX

ετέθη ἐκ μεγάλου ἀριθμοῦ τεμαχίων, διότι διὰ πρώτην φοράν ἔχομεν δι' αὐτῆς ὁλόκληρον γοργόνειον ἀπὸ τὸν ἀρχαϊκὸν ναὸν τοῦ Mon Repos, ἐνῶ τὰ μέχρι τοῦδε εὐρήματα ἦσαν ὄλα ἀποσπασματικά. Τὸ σύνολον εἶναι ἐξόχως ἐντυπωσιακόν, ἡ δὲ τέχνη τοῦ γοργονεῖου ἐξαιρετικῶς ὕψηλὸ ἐπίπεδον. Εἶναι δὲ καὶ ἰδιαιτέρως διδακτικὴ ἡ παραβολὴ του μετὰ τὸ γοργόνειον τοῦ ὀλίγον παλαιότερου ναοῦ τοῦ Θέρμου τῆς Αἰτωλίας (βλ. Payne NC, σ. 80, εἰκ. 23): Ἀνάγλυφον ἀντὶ τῆς ζωγραφικῆς, εὐκαμψία περιγράμματος καὶ λεπτομερειῶν ἀντὶ τῆς σχηματικῆς ἀποδόσεως αὐτῶν.

Τὸ σημαντικώτερον, πάντως, ἀπὸ ὄλα τὰ εὐρήματα εἶναι μικρὰ κεφαλὴ κούρου (βλ. AAA 1968, σ. 68, εἰκ. 2) τῶν περὶ τὸ 530 π.Χ. χρόνων, ἐξ ἐντοπίου λευκοῦ ἀσβεστολίθου, ἡ ὁποία εὐρέθη ὁμοῦ μετὰ πλῆθος ἄλλων ἀντικειμένων εἰς τὴν ἐπίχωσιν τοῦ προαναφερθέντος ὑπαιθρίου ἱεροῦ. Τὸ ἔργον εἶναι ἐξαιρετικῆς ποιότητος, πολυτιμωτάτη προσθήκη εἰς τὴν οἰκτρῶς ἀποσπασματικὴν

κοινοκράνου τοῦ γνωστοῦ κερκυραϊκοῦ τύπου μετὰ φύλλα ἀνατείνοντα ἐξ ὀριζοντίων «δεσμῶν», διατηροῦντα ἀκόμη λείψανα τῶν χρωμάτων.

Ἄλλο σπουδαῖον εὐρημα ὑπῆρξεν ἡ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ ἀρχαϊκῆ κεφαλὴ MR 710 τοῦ Πί ν. 272 β - γ. Ἡ ἄνω καὶ ἡ ὀπισθία ἐπιφάνειά της εἶναι τετμημένα εἰς εὐθέα ἐπίπεδα, τὰ δ' ἐλλείποντα τμήματά των φαίνεται ὅτι ἦσαν ἐξ ἄλλης ὕλης, ὅπως προφανῶς ἦσαν καὶ οἱ ἐνθετοὶ ὀφθαλμοὶ της. Ὁ τύπος, ἡ ὕλη καὶ ἡ περιγραφεῖσα μορφή της κεφαλῆς ὑπενθυμίζουν ζωηρῶς παραδείγματα ἐξ ἄλλων τόπων, λ.χ. τῆς Περαχώρας (Perachora II, πίν. 173, A 10, σ. 406 - 7), τῆς Σάμου (Barnet, JHS 1948, πίν. 3B, σ. 1 κ.ε.) καὶ τῶν Δελφῶν (Amandry, BCH 1939, πίν. XIX - XXI). Μερικὰ ἐκ τῶν παραδειγμάτων εἶναι, ὅπως καὶ τὸ ἰδικόν μας, ἀνατολικῆς ἀσφαλῶς προελεύσεως, ὁ δὲ Dunbabin ὑποθέτει ὅτι τὸ ἐκ τῆς Περαχώρας προέρχεται ἀπὸ τὴν περιοχὴν τῆς Βορείου Συρίας (Perachora, ἔ.ἀ. σ. 6).

Ἐκ τῶν χαλκῶν εὐρημάτων τὸ περισσότερο ἀξιόλογον εἶναι ὁ καλῶς διατηρούμενος μικρὸς λέων τοῦ Πί ν. 272 ζ - η (MR 708), ὁ ὁποῖος ἐκόσμηι ἀγγεῖον ἢ τρίποδα. Εἶναι προϊόν λακωνικοῦ ἐργαστηρίου, ὅπως δεικνύει ὁ σχηματισμὸς τῆς κεφαλῆς καὶ τῆς χαιτίης του, ἡ διάπλασις τῶν προσθίων σκελῶν καὶ ὁ τύπος τῆς οὐρᾶς ἀκόμη (βλ. Gabelmann, Studien zum frühgriechischen Löwenbild, σ. 70 κ.έ.). Παραπλήσιον παράδειγμα εἶναι τὸ ἐν Μονάχῳ, ἔ.ἀ., πίν. 10, 4, ἀριθ. 69C. Τὸ ἐκ τοῦ Mon Repos παράδειγμα εἶναι προφανῶς τῶν μέσων τοῦ βου π.Χ. αἰῶνος.

Ἄξιοσημείωτον εἶναι ἐπίσης χαλκοῦν ἔλασμα φέρον διακόσμησιν συνεχομένης σπείρας.

Ἄλλο χαλκοῦν εὕρημα, μοναδικόν, θὰ ἔλεγα, διὰ τὴν ἐποχὴν του, εἶναι ζευγὸς κεράτων. Τοῦτο δὲν προέρχεται ἐξ ἀγαλματίου βοδὸς ἀλλ' εἶναι ἀνεξάρτητον. Διότι εἰς τὸ μέσον ὑπάρχει κάθετος ἥλος, μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ ὁποίου ταῦτα προσημύζοντο εἰς πᾶσαλον ἢ ἄλλο ξύλινον ἀντικείμενον, ἐκπληροῦντα, ὅπως φαίνεται, λατρευτικὸν προορισμόν.

Τὸ χαλκοῦν ἔλασμα τοῦ Πί ν. 272 ε εἶναι πόρπη ζώνης κελτιβηρικοῦ τύπου, τοῦ ὁποίου καὶ ἄλλο παράδειγμα ἔχει ἔλθει εἰς φῶς εἰς τὸ Mon Repos, κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τοῦ ἔτους 1963 (βλ. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, Πίν. 365 γ). Ἐκεῖνο τὸ ὅποιον εἶναι ἰδιαιτέρως ἀξιοσημείωτον εἰς τὸ νέον παράδειγμα εἶναι ὅτι διακοσμεῖται μὲ ὁμοκέντρους κύκλους ἐκ σιδήρου ἐπικολληθέντος εἰς τὸν χαλκόν.

Σημειῶν ἀκόμη τὰ ἐξῆς χαλκᾶ ἀντικείμενα: Τὴν ἐκ τρίποδος προερχομένην κυκλικὴν λαβὴν MR 754 μὲ τὴν διακόσμησιν ἐγχαράκτων γωνιῶν (Πί ν. 272 ζ'), τὸ ἐκ λέβητος πρόσφυμα MR 752 τοῦ γνωστοῦ τύπου μὲ τὰς ἐγκαρσίους τομάς, τέλος τὸ κοχλιάριον MR 753. Τὸ ἀντικείμενον τοῦ Πί ν. 272 δ εἶναι πούς θρόνου ἐξ ὄστου, τετραγώνου τομῆς, φέρων ἄνω καὶ κάτω, κατὰ τὰς δύο παραλλήλους ἐπιφανείας αὐτοῦ, ἐπένδυσιν φύλλων χαλκοῦ. Τὸ ἀκάλυπτον τμήμα του φέρει κατ' ἀμφοτέρα τὰ πέρατα τῶν ὤψεων ἐγχάρακτον διακόσμησιν δύο παραλλήλων γραμμῶν μὲ ζεύγη ἐγκαρσίων γραμμιδίων ἐντὸς αὐτῶν.

Ἄφθονα πάλιν ἦσαν τὰ πηλίνα εὐρήματα, τὰ πλεῖστα δὲ τούτων πολὺ καλῆς ποιότητος. Ἄπαντα τὰ κατωτέρω μνημονεύόμενα προέρχονται ἀπὸ τὸν χώρον V, δηλαδὴ ἀπὸ τὴν περιοχὴν τοῦ ὑπαιθρίου τεμένους, τὸ ὅποιον ἀνεφερα προηγουμένως.

Τὸ προσωπεῖον τοῦ Πί ν. 273 α παριστᾷ σφηνοπάγωνα ἄνδρα καὶ πρέπει νὰ χρονολογηθῇ περὶ τὸ 560 - 550 π.Χ. Εἶναι τὸ κορινθιακὸν rep-

dant τῆς μαρμαρίνης ἀττικῆς κεφαλῆς τῆς Ν. Ὑόρκης (Richter, Kouroί, εἰκ. 217 - 8), συνδέεται δὲ στενωδῶς μὲ τὴν λιθίνην κεφαλὴν κούρου, περὶ τῆς ὁποίας ἐγινε λόγος ἀνωτέρω, μολονότι εἶναι κατὰ μίαν γενεὰν παλαιότερον ταύτης. Ὀλίγον νεώτερον προϊόν τοῦ ἰδίου ἐργαστηρίου εἶναι τὸ προσωπεῖον MR 729 (Πί ν. 273 ε), συνδυκτικὸς κρίκος μετὰ τοῦ λιθίνου κούρου.

Ἐντόπιον προϊόν, μιμούμενον τὰ κορινθιακά, εἶναι ἡ κεφαλὴ MR 723 (Πί ν. 273 ζ'), χρονολογούμενη εἰς τὰς τελευταίας δεκαετίαις τοῦ βου αἰῶνος.

Ἡ κεφαλὴ MR 720 (Πί ν. 273 γ) φέρει ἰδιόρρυθμον ὑψηλὸν πῖλον, ὑπενθυμίζοντα τὴν περσικὴν μίτραν, εἰς τὸ προσωπεῖον πάλιν MR 728 (Πί ν. 273 δ) μοῦ φαίνεται ὅτι βλέπω λακωνικὴν ἐπίδρασιν καὶ εἰς τὴν κεφαλὴν MR 722 (Πί ν. 273 β) ἰωνικὴν. Ἡ καθιστὴ θεότης MR 712 εἶναι ἐπίσης ἰωνικῆς προελεύσεως, ἐνῶ ἡ ὀρθία MR 755 καθαρῶς κερκυραϊκῆ. Καὶ μόνον τὰ πηλίνα ταῦτα ἀφιερῶματα ἀποκαλύπτουν καλύτερον παντὸς ἄλλου πόσον ποικίλαι ἦσαν αἱ ἐπιδράσεις, αἱ ὁποῖαι διεσταυροῦντο εἰς τὴν Κέρκυραν τὸν βου π.Χ. αἰῶνα, τὸ δὲ πρωτόγονον προσωπεῖον MR 766 (Πί ν. 273 ζ) προδίδει ὅτι καὶ οἱ βάρβαροι Ἰλλυριοὶ τῆς νήσου ἢ καὶ τῆς ἀπέναντι γῆς μετεῖχον μετὰ τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν λατρείαν τῆς θεότητος τοῦ ἱεροῦ.

Ἐκτὸς τῶν εἰδωλίων καὶ προσωπείων, τὰ πηλίνα ἀφιερῶματα περιελάμβανον καὶ ἀριθμὸν τινα πετεινῶν, τῶν ὁποίων εὐρέθησαν ἀρκετὰ τεμάχια. Ἀπεικονίζεται ἡ οὐρὰ MR 714 (Πί ν. 273 θ) (βλ. παρομοίαν ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἔτους 1963, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, Πίν. 371 ε). Τὸ ὀπίσθιον εἶναι τελείως ἐπίπεδον, ἡ δὲ ὀπὴ εἰς τὸ τεμάχιον MR 714 μαρτυρεῖ ὅτι τὰ ἀφιερῶματα ταῦτα ἀνηρτῶντο.

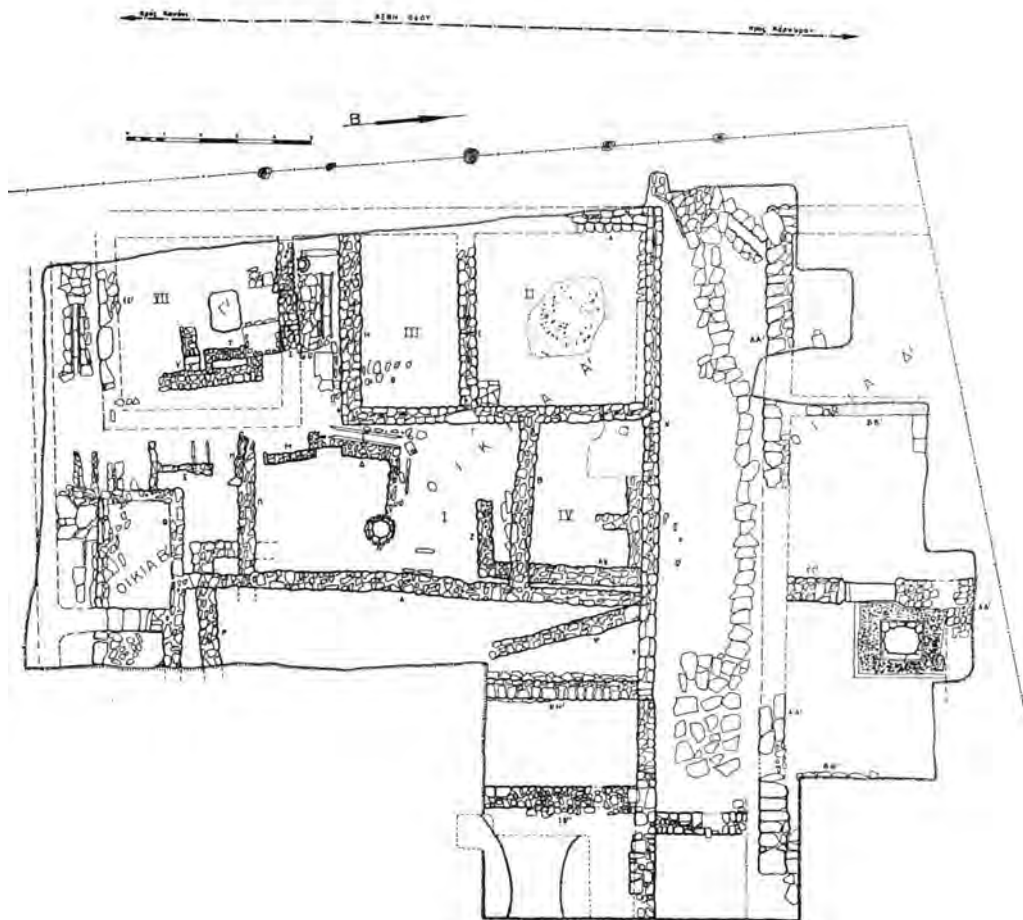
Τέλος, πηλίνον ἀφιερῶμα εἶναι καὶ ὁ δίσκος MR 719 (Πί ν. 273 η) μὲ πρόστυπον διακόσμησιν λέοντος ἀπειλοῦντος κάπρον ἀριστερά, τοῦ ὁποίου σώζεται ἐλάχιστον τῆς κεφαλῆς. Τεμάχια ὁμοίων δίσκων ἔχουν εὐρεθῆ καὶ παλαιότερον εἰς τὸ Mon Repos (βλ., λ.χ., ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, Πίν. 372 δ καὶ σ. 327).

Ἀνεφέρθησαν καὶ ἀπεικονίσθησαν ἐδῶ ἐλάχιστα ἐκ τῶν εὐρεθέντων πηλίνων εἰδωλίων καὶ προσωπείων, διότι μερικῶν δὲν ὑπῆρχον ἀκόμη φωτογραφίαι κατὰ τὴν σύνταξιν τῆς παρούσης ἐκθέσεως, ἄλλα δὲ δὲν εἶχον εἰσέτι συγκολληθῆ. Παρελείφθησαν φυσικὰ καὶ τὰ δευτερευούσης ποιότητος ἢ τὰ πολὺ ἐλλειπῶς σωζόμενα.

Ἀντιθέτως πρὸς τὰ εἰδῶλια κλπ., πολὺ μικρότερας σημασίας ἦσαν τὰ ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα ἀνευρέ-

θησαν κατά τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1966. Τὰ περισσότερα ἐκ τούτων ἐστεροῦντο παραστάσεων ἢ ἔφερον ἀσήμαντον διακόσμησιν. Ἐδῶ ἀπεικονίζεται μόνον τὸ MR 713 (Πίναξ 273 ι), ὄστρακον μελανομόρφου ἀττικής λεκάνης, ἐπὶ τοῦ ὀ-

μίσημα τοῦ Κ εἶναι εὐτελοῦς κατασκευῆς, ἐν γένει δὲ ὁ τοῖχος οὗτος ἦτο ἰσχυρῶς βεβλαμμένος. Ὁ ἀντίκρου τοῖχος ΑΑ', πλὴν τῆς κατωτάτης στρώσεως τῶν θεμελίων αὐτοῦ, εἶχε ληλατηθῆ (Σχέδ. 6).

Σχέδ. 6. Ἀνασκαφὴ εἰς κτῆμα Εὐελπίδη. Κάτοπις

ποίου παρίσταται τρέχων ἀνὴρ (Fat runner Group, ABV, σ. 459, κατὰ τὴν γνώμην τῆς κ. Lily Kahil).

β) Κτῆμα Εὐελπίδη

Κατ' Ἰούλιον καὶ Αὐγουστον τοῦ 1966 διεξήχθη μικρὰ εἰς ἑκτασιν ἔρευνα κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ σκάμματος ἐκατέρωθεν τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ τῆς κατερχομένης πρὸς τὸν λιμένα (Τομ. XVI). Ἀμφότεροι οἱ κύριοι τοῖχοι Κ καὶ ΑΑ', οἱ ὀρίζοντες τὰ οἰκοδομικὰ τετράγωνα, εὐρέθῃ διὰ συνεχίζονται πρὸς Α. Τὸ ἀνώτερον

Ἡ ἀνασκαφὴ ἐπροχώρησεν ἀπὸ τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας μέχρι τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους (βάθους 3.72 μ.). Πρὸς Δ. τῆς τομῆς ἀνεκαλύφθη ἐγκάρσιος πρὸς τὸν Κ τοῖχος, ὁ Π'. Ὁ τοῖχος οὗτος, παράλληλος πρὸς τὸν ΗΗ', ἀνήκει, ὅπως φαίνεται, εἰς οἰκίαν τῆς κλασσικῆς περιόδου. Ἀνατολικῶς τούτου ἐσώζετο, εἰς βάθος 3.38 μ. ἀπὸ τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας, σκληρὸν δάπεδον ἐξ ὄστρακοκονίας, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ὑπῆρχεν ἐπιχωσὶς κατερχομένη χρονολογικῶς ἀπὸ τοῦ 5ου μέχρι καὶ τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος. Τέλος, εἰς τὸ μαλακόν, φυσικὸν ἔδαφος παρατηρήθησαν δύο

παράλληλοι αβλακες. Ἡ παρουσία θραυσμάτων χαλκοῦ, μαζῶν καὶ σκωριῶν σιδήρου καθὼς καὶ ὀλίγων τεμαχίων πηλίνων μητρῶν, ὑποδηλοῦν, ὅτι κάποτε ἐλειτούργησεν ἐνταῦθα ἐργαστήριον κατεργασίας χαλκῶν ἀντικειμένων, τὸ ὁποῖον ἐκ τῶν ὀστράκων ἐχρονολογήθη εἰς τὸν 6ον αἰ. π.Χ. διαταράξαν, ὅπως φαίνεται, παλαιότεραν στρώσιν πρωτοκορινθιακῶν ταφῶν. Τὸ ἐργαστήριον πάλιν τὸ διεδέχθη κατὰ τὸν 5ον αἰ. δωμάτιον οἰκίας, μετὰ δὲ τὴν καταστροφὴν τῶν κλασσικῶν κατοικιῶν ὁ χῶρος ἐνετάχθη εἰς τὸ οἰκιστικὸν σύνολον τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου, ἐγκατελείφθη δὲ κατὰ τὸν 1ον π.Χ. αἰῶνα.

Εὐρήματα

Τὰ παλαιότερα ἐξ αὐτῶν ἀνέρονται μέχρι τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνος, εἶναι δὲ ὄστρακα ἀγγείων μὲ γεωμετρικὴν διακόσμησιν. Πολὺ ἀφθονώτερα ἦσαν πάντως τὰ ὑπογεωμετρικά ὄστρακα τοῦ 7ου αἰῶνος, ἀνήκοντα εἰς ἀγγεῖα ὄχι μόνον εἰσηγμένα ἐκ Κορίνθου ἀλλὰ καὶ ἐντόπια, μιμούμενα ἢ ἐμπνεόμενα ἐκ τῶν κορινθιακῶν, διακρινόμενα δὲ τούτων διὰ τὴν ἀτελεστέραν ὀπτησιν τοῦ πηλοῦ τῶν καὶ διὰ τὴν ἀπλουστέραν, συνάμα δὲ « βαρυτέραν » διακόσμησιν τῶν.

Ἐξ ἀρχαϊκοῦ κερκυραϊκοῦ πίθου προέρχεται τὸ τεμάχιον ΕΥ 593 (Πί ν. 274 α) μὲ τὸ ὠραῖον ἀνάγλυφον καὶ ἐγχάρακτον κόσμημα.

Τὰ ὄστρακα ΕΥ 597 (Πί ν. 274 β) προέρχονται ἀπὸ μελανόμορφον ἀττικὴν κύλικα τῶν μέσων σχεδὸν τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος, τῆς ὁποίας ἢ ἐκ κομμαστῶν παραστάσεις ὀφείλεται εἰς τὸν Falmouth Painter.

Ἀρχαϊκῶν εἰδωλίων τμήματα εἶναι τὰ ΕΥ 592 καὶ ΕΥ 590 (Πί ν. 274 ζ'). Τμήμα λαβῆς κερκυραϊκοῦ ἀμφορέως εἰκονίζεται εἰς τὸν Πί ν. 274 ε (ΕΥ 585). Τὸ ὠοειδὲς σφράγισμα φέρει ἀνάγλυφον ΚΕ (Κερκυραίων ;).

Τοῦ 4ου αἰῶνος π.Χ. εἶναι ἡ κεφαλὴ εἰδωλίου Ἑρακλέους (ΕΥ 582) (Πί ν. 274 γ), ἐλληνιστικὴ δὲ ἡ κεφαλὴ Ἀφροδίτης (ΕΥ 585). Ἐπίσης ἐλληνιστικὴ εἶναι ἡ πηλίνη λεοντοκεφαλὴ (ΕΥ 588) (Πί ν. 274 ζ) προερχομένη ἀπὸ τὸν πλαστικὸν διάκοσμον ἀγγείου τινός, καὶ ὑστεροελληνιστικὴ (τοῦ 1ου αἰῶνος π.Χ.) ἡ περιεργὸς κεφαλὴ πωγωνοφόρου φέροντος κράνος (ΕΥ 583) (Πί ν. 274 δ). Ἀναμνήσεις κλασσικαὶ τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος εἶναι εἰς αὐτὴν συγκεχωρευμένα με ὑστεροελληνιστικὸς χαρακτήρας. Μερικὰ ἐκ τῶν στοιχείων τοῦ κράνου ὑπενθυμίζουν ἀνατολικὴν τιάραν, γενικῶς δὲ ὁ χαρακτήρ τοῦ προσώπου φέρει εἰς τὸν νοῦν παραστάσεις σατραπῶν.

γ) Ἀρχαία οἰκία εἰς τὸ κτήμα Καρύδη

Κατὰ τὴν θεμελίωσιν ἐπαύλεως εἰς τὸ οἰκόπεδον Καρύδη, κείμενον εἰς μικρὰν ἀπόστασιν πρὸς Β. τοῦ κτήματος Εὐελπίδη, εὐρέθη τὸν Αὐγουστον τοῦ 1966 τμήμα ἀρχαίας οἰκίας τῶν πρωϊμῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων (Σ χ ε δ. 7). Ἀπεκαλύφθη τὸ κατώτατον μέρος τοῦ τοίχου τῆς πρὸς Δ. προσόψεώς της (Πί ν. 275 β) καὶ ἐλάχιστον μέρος δύο δωματίων. Τὸ ἐν ἐκ τῶν δύο, τὸ πρὸς Ν., ἦτο ὁ ἀνδρῶν (Πί ν. 275 γ), ὅπως ἐμαρτύρει τὸ ὑπερυψούμενον πλαίσιον τοῦ δαπέδου, τὸ ὁποῖον ἔβαινε κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου τοῦ δωματίου. Τόσον τοῦτο, ὅσον καὶ τὸ ὑπόλοιπον δάπεδον ἔφερον ὡς ἐπάλειψιν ὄστρακοκοκκίαμα πολὺ καλῆς ποιότητος καὶ ἀρίστης διατηρήσεως.

Πρὸ τῆς προσόψεως ἐξετείνεται ἰσοπεδωμένη ἔκτασις φυσικοῦ βράχου, ἡ ὁποία εἰς ἀπόστασιν 5 μ. πρὸς Δ. διεκόπητο ὑπὸ κατατομῆς, ἀγνώστου βάθους. Ἐκ τῆς διαμορφώσεως ταύτης τοῦ ἐδάφους ἐξήχθη τὸ συμπέρασμα ὅτι εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν τῆς πόλεως αἱ οἰκίαι καθήρχοντο πρὸς τὰ χαμηλότερα μέρη βαθμηδόν, δι' ἀνδρωτῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους. Ἄλλη, μικρότερα κατατομὴ ὑπῆρχεν ἀμέσως πρὸς Β. τῆς οἰκίας, ὅπερ σημαίνει ὅτι ἢ πρὸς Β. παρακειμένη οἰκία ἔκειτο ὀλίγον ὑψηλότερον τῆς ἀποκαλυφθείσης.

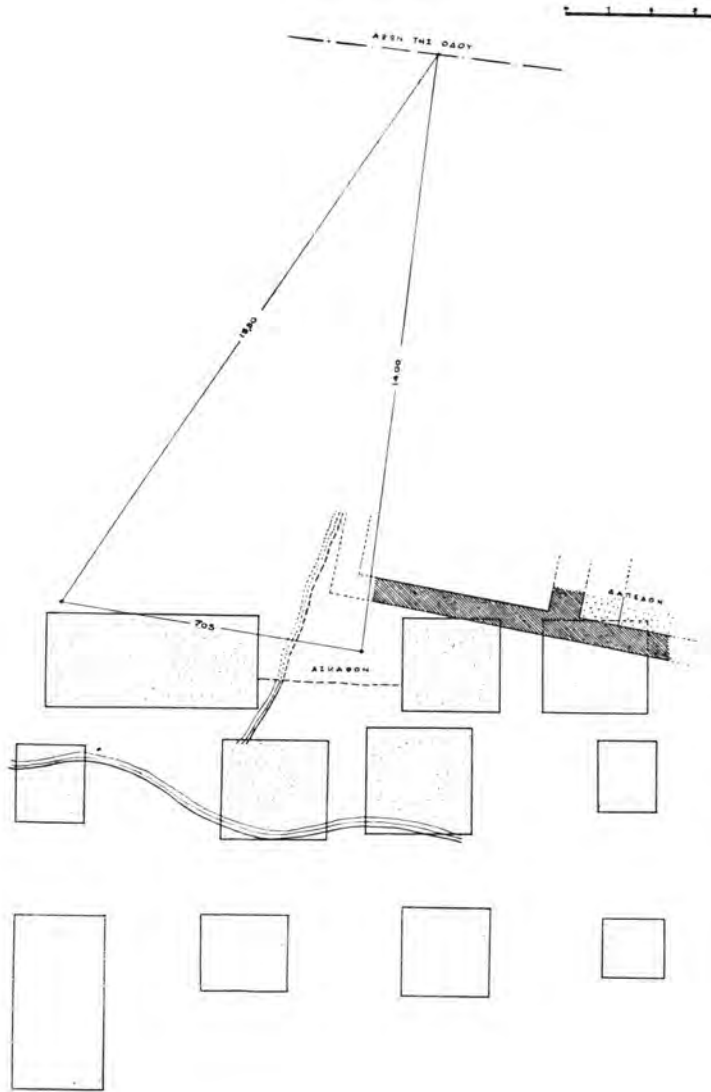
Ἡ ἀρχαία αὕτη οἰκία τοῦ οἰκοπέδου Καρύδη, τῆς ὁποίας δυστυχῶς μικρότατον μόνον τμήμα ἀπεκαλύφθη, ὑπερεῖχε πολὺ εἰς κατασκευὴν τῶν ἄλλων οἰκιῶν, αἱ ὁποῖαι εὐρέθησαν εἰς τὸ κτήμα Εὐελπίδη. Εἶναι προφανές ὅτι αὕτη δὲν ἦτο « συν-οικία », ὅπως ἐκεῖναι, ἀλλ' ἐξ ὧν δύναται τις νὰ κρίνη, ἰδιωτικὴ κατοικία εὐπόρου ἀστοῦ, ἢ πρώτη τοιαύτη ἀποκαλυπτομένη ἐν Κερκύρα. Ἐκ τῶν ὀστράκων, τὰ ὁποῖα περισυλλέγησαν ἐκ τῆς Baugrube προκύπτει ὅτι αὕτη ἐκτίσθη εἰς τοὺς πρωϊμοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους, ἴσως εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιχῶσις καταστροφῆς περιεῖχεν ἐλληνιστικὰ ὄστρακα ὄχι πολὺ προκεχωρημένων χρόνων, ἐνῶ ἀφ' ἑτέρου ἢ ἀρίστη διατήρησις τῆς οἰκίας προδίδει ὅτι αὕτη δὲν ἔζησε πολὺ. Ὅθεν ἡ καταστροφὴ της πρέπει νὰ ἐπῆλθεν ἐντὸς τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος ἀκόμη.

δ) Ρόδα

Εἰς τὴν θέσιν Ρόδα τῆς βορείου παραλίας τῆς νήσου, ὅπου ὁ ἀείμνηστος Ἰ. Παπαδημητρίου εἶχεν ἀνασκάψει ναὸν τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, διεξήχθη, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἐτησίου καθαρισμοῦ τῶν ἐρειπίων ἀπὸ τὴν βλάβησιν, μικρὰ ἀνασκαφικὴ δοκιμὴ ὀλίγα μέτρα πρὸς Α., πρὸς

ἀνεύρεσιν τοῦ βωμοῦ (Σχέδ. 8). Οὗτος εὐρέθη πράγματι εἰς ἀπόστασιν 6.70 μ. καὶ μολονότι δὲν ἀπεκαλύφθη εἰσέτι ἡ ΝΑ. αὐτοῦ γωνία, καταλαμβάνει, ὅπως φαίνεται, ὄλην τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ, ἤτοι σχεδὸν 12 μ. Τὸ πλάτος του πά-

(πρὸς τὸν ναὸν) σειρά φέρει ὑποτομὴν εἰς τὸ κάτω αὐτῆς μέρος. Εἰς τὸ μέσον τοῦ ὀρθογωνίου ἀνυψοῦτο ὁ κυρίως βωμός, τοῦ ὁποῦ δὲν εὐρέθησαν παρά ὀλίγαι κατερριμμένοι πλάκες (Πί ν. 275 ε). Περισσότερα δὲμος διὰ τὴν ἀρχικὴν μορ-

Σχέδ. 7. Τμήμα ἑλληνιστικῆς οἰκίας εἰς τὸ κτήμα Λ. Καρύδη

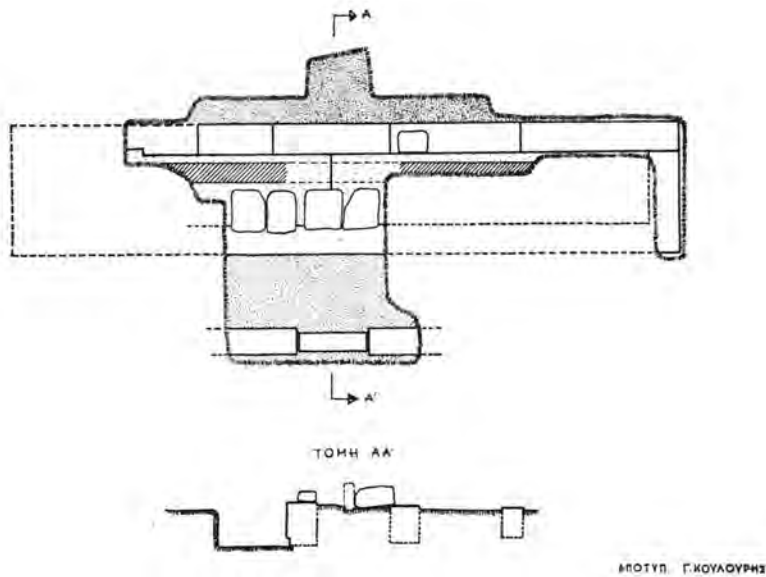
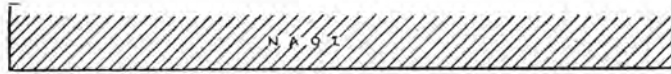
λιν ἦτο σχετικῶς μικρόν, μόλις 2.30 μ. Τὸ ὀρθογώνιον τοῦτο ἀπαρτίζεται ἀπὸ σειρὰν μεγάλων ὀρθογωνίων καλοπελεκημένων λίθων ἐκ πώρου (Πί ν. 275 δ), ἡ ὁποία περιβάλλει πυρῆνα ἐξ ἀδροτέρων πωρολίθων. Ἡ προσθία

φήν του δὲν θὰ καταστῆ δυνατόν νὰ λεχθοῦν παρά μόνον μετὰ τὴν συστηματικὴν ἀνασκαφὴν του. Πρὸ τοῦ μέσου τοῦ βωμοῦ ἐσκάφη μικρὸς ὀρθογώνιος λάκκος διὰ τὴν μελέτην τῆς στρωματογραφίας τῆς πρὸ τοῦ βωμοῦ ἐπιχώσεως. Εἰς τὸ

βαθύτερον στρώμα εύρεθη σκαραβαίος (μήκ. 0,027, πλάτ. 0,019, ύψ. 0,012 μ.) του Θεού Ἄμμωνος Ρᾶ (725 - 640 π.Χ.) κατά τὸν φροντιστὴν τῆς Αἰγυπτιακῆς Συλλογῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κ. Ν. Μπουφίδην (παρόμοια, ἐν Perachora II, σ.

σιν καὶ συνεργασίαν τῆς Η' Ἐφορείας ὁ κ. Αὐγουστος Σορδίνας, ὁ ὁποῖος ἀπὸ ἐτῶν ἤδη μελετᾷ τὴν προϊστορίαν ὀλοκλήρου τῆς Δυτικῆς Ἑλλάδος.

1) Εἰς τὸ ὄρος τοῦ Ἁγίου Ματθαίου τῆς νο-

Σχέδ. 8. Βωμός ναοῦ εἰς Ρόδαν Κερκύρας. Ἀνασκαφὴν κατὰ τὸ 1966 τμήμα

482 κ.έ., fig. 31 ἀριθ. 89, 98, 107, 114 - 118). Οὗτος μαρτυρεῖ ἐπικοινωνίαν μετὰ τὴν μακρινὴν Ἀνατολήν, ὅπως μικρὸν χαλκοῦν νόμισμα τῆς μικρᾶς σικελικῆς πόλεως Τυνδάρεως τοῦ 3ου αἰῶνος π.Χ., τὴν ἐπικοινωνίαν μετὰ τὴν Δύσιν.

Γ'. ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

Κατὰ τὸ 1966 ἀνεπτύχθη μεγάλη δραστηριότης περὶ τὴν ἔρευναν τῶν προϊστορικῶν λειψάνων τῆς νήσου, με ἀποτελέσματα ὄλως ἐξαιρετικῆς σημασίας διὰ τὴν γνῶσιν τῆς προϊστορίας τῆς νήσου. Τὴν ἔρευναν διεξήγαγε μετὰ τὴν συμπαράστα-

σίας περιοχῆς τῆς νήσου, καὶ εἰς τὴν πρὸς Ν. πλευράν, τὴν βλέπουσαν πρὸς τὸ βυζαντινὸν φρούριον Γαρδίκι, ἠρευνήθη μέγα σπήλαιον συχναζόμενον εἰσέτι ὑπὸ τῶν ποιμένων, ὅπου διεπιστώθη ἡ παρουσία τοῦ παλαιολιθικοῦ ἀνθρώπου. Παχὺ στρώμα περιεῖχε τὰ ἀπολιθωμένα λείψανα τῆς ζωῆς καὶ τῆς τροφῆς αὐτοῦ, ἤτοι τεμάχια ὀστέων μεγάλων ζῶων κ.ἄ. καὶ μετ' αὐτῶν ἀφθόνους πυριτολίθους, εἰργασμένους καὶ μὴ. Ὑπολογίζεται ὅτι ὁ ἀνθρώπος τοῦ σπηλαίου τοῦ Γαρδικιοῦ ἔζησε πρὸ 30 ἕως 40 χιλιάδων ἐτῶν. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ σπηλαίου ἐχαρτογραφήθη

ολόκληρον, μικρόν δὲ τμήμα του ἀνεσκάφη συστηματικῶς. Τὰ εὐρήματα μελετοῦν ἤδη ὁ κ. Σορδίνας (τοὺς πυριτολίθους) καὶ τὸ Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης (τὴν παλαιοπανίδα).

2) Εἰς τὴν θέσιν Σιδάρι τῆς ΒΔ. παραλίας τῆς νήσου ὁ κ. Σορδίνας, συνεχίζων παλαιότερας ἐρεῦνας τοῦ Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Μαρίνου, διεπίστωσε τὴν παρουσίαν προϊστορικοῦ συνοικισμοῦ, διαρκέσαντος ἀπὸ τῶν μεσολιθικῶν χρόνων μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ. Ὁ συνοικισμὸς εὐρίσκεται ἐπὶ λόφου διαβρωθέντος εἰς παλαιότερους χρόνους καθέτως πρὸς τὴν ἀμμόδη παραλίαν. Αὕτη ἡ κάθετος ὄψις του διηυκόλυσε σημαντικῶς τὴν μελέτην τῆς στρωματογραφίας τοῦ συνοικισμοῦ, τοῦ ὁποίου διεκρίθησαν τέσσαρα στρώματα ζωῆς :

α) Ὑπὸ τὸ ἐπιφανειακὸν στρῶμα ὑπῆρχε στρῶ-

μα ἐποχῆς χαλκοκρατίας, περιέχον ὄστρακα ὁμοία πρὸς τὰ γνωστὰ ἐξ Ἀφιώνα, Ἐρμώνων κλπ.

β) Ἡκολούθει στρῶμα κενὸν ὄστράκων καὶ τοῦτο μὲ τὴν σειρὰν του ἠκολουθεῖτο ἀπὸ στρῶμα τῆς νεολιθικῆς περιόδου, ὄχι πολὺ παχύ, ἀλλ' ἀποδώσαν ἀφθονον ἐρυθρωπὴν κεραμεικὴν παραπλήσιον τῆς κατηγορίας Α2 τοῦ Τσοῦντα (Πί ν. 275 α) (ἀριθ. εὐρ. Μουσείου 1635 καὶ 1637).

γ) Νέον κενὸν στρῶμα, μεθ' ὃ ἠκολούθει στρῶμα περιέχον ὄστρακα φαιὰ ἢ μελανόφαια, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀδιακόσμητα, δύο ὁμως (συγκολληθέντα) φέροντα σπανίαν ἐγχάρακτον σπειροειδῆ διακόσμησιν.

δ) Ἀμέσως ὑπὸ τὸ στρῶμα τοῦτο ὑπῆρχε στρῶμα χωρὶς κεραμεικὴν, περιέχον ὁμως θραύσματα πυριτολίθων ἐξ ἐπεξεργασίας.

Γ. ΔΟΝΤΑΣ

*

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΙΟΝΙΩΝ ΝΗΣΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑ

ΖΑΚΥΝΘΟΣ

Μουσείον Σολωμού και Έπιφανών Ζακυνθίων

Αί οικοδομικά έργασία του νέου μουσείου Ζακύνθου έπερατώθησαν κατά τὸ τρέχον έτος. Ἡ Διοικοῦσα Ἐπιτροπή τοῦ Σωματείου « Μουσείον Σολωμοῦ καί Ἐπιφανῶν Ζακυνθίων », τὸ ὁποῖον εἶχεν ὡς σκοπὸν τὴν δημιουργίαν μουσείου, ὅπου θὰ ἐστεγάζοντο τὰ διασωθέντα ὑπὸ μελῶν του πολῦτιμα χειρόγραφα καί κειμήλια τοῦ ἔθνικοῦ μας ποιητοῦ ὡς καί ἄλλων ἐπιφανῶν Ζακυνθίων, παρεχώρησε ταῦτα εἰς τὴν Γενικὴν Διεύθυνσιν Ἀρχαιοτήτων καί Ἀναστηλώσεως. Οὕτω, τὸ Μουσείον θὰ λειτουργῇ ὡς παράρτημα τοῦ Μουσείου Ζακύνθου, θὰ ἐξακολουθῇ ὅμως νὰ δέχεται τὸ ἐνδιαφέρον καί τὰς φροντίδας τοῦ Σωματείου. Ἡ ἡμετέρα Ἐφορεία ἐμερίμνησε διὰ τὴν προμήθειαν προθηκῶν καί τὴν ἔκθεσιν τῶν ἀντικειμένων εἰς δύο αἰθούσας. Τὰ ἐγκαίνια τοῦ νέου Μουσείου ἐγένοντο τὴν 24ην Αὐγούστου, ὅτε ὁ Πρόεδρος τοῦ Σωματείου κ. Διονύσιος Ρώμας ἐξεφώνησε τὸν πανηγυρικόν. Τὸ Μουσείον θὰ συμπληρωθῇ εἰσέτι.

ΛΕΥΚΑΣ

Μουσείον Λευκάδος

Ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Λευκάδος καί Ἱθάκης κ. Δωρόθεος εἶχε συγκεντρώσει περὶ τὰς ἑκατὸν πενήκοντα μεταβυζαντινὰς εἰκόνας, προερχομένας ἀπὸ ναοὺς τῆς Λευκάδος. Ταῦτας παρεχώρησεν εἰς τὴν Δημοσίαν Βιβλιοθήκην Λευκάδος, ἵνα ἐκτεθοῦν εἰς τὸ δημιουργούμενον Μουσείον. Κατόπιν παρακλήσεως τοῦ Προέδρου τῆς Δημοσίας Βιβλιοθήκης, ἐξεθέσαμεν εἰς πέντε μικρὰς αἰθούσας τὰς εἰκόνας, ἡ δὲ συντηρήτρια κ. Φ. Καλαμάρα ἀνέλαβε πρόχειρον συντήρησιν τῶν εἰκόνων. Σημαντικαὶ εἶναι αἱ κάτωθι δύο εἰκόνες :

1) Εἰκὼν τῆς Κοιμήσεως τοῦ Ἁγίου Σάββα, κατὰ τὸν συνήθη τύπον τῆς Κοιμήσεως τοῦ Ἐφραίμ τοῦ Σύρου. Ἐν τῷ μέσῳ τοπίου μὲ σπηλαία καί βράχους κεῖται ἐπὶ κραββάτου ὁ ὄσιος. Ὅπισθεν τούτου ἴστανται ἡμικυκλικῶς πολλοὶ ἄσκηται μὲ ἔκφρασιν θλίψεως. Ἄλλοι ἄσκηται κατέρχονται πρὸς τὸ κέντρον : Ὁ εἰς ἐπὶ λέοντος, ὁ ἕτερος ἐπὶ ὄνου, ἄλλος φέρεται ἐπὶ φορείου,

νέος ἄσκητῆς φέρει τὸν γέροντά του ἐπὶ τῶν ὤμων. Ἄνωθεν, ἐντὸς σπηλαίων, ὁμάδες ἄσκητῶν ἀσχολοῦνται εἰς διάφορα ἔργα. Εἰς στυλίτης ἐτοιμάζεται νὰ ἀνεβάσῃ ἐντὸς καλάθου τὴν τροφήν του. Ἐτερος σημαίνει τὸ σήμαντρον. Ἄνω, ἐπὶ τοῦ χρυσοῦ βάθους, ὁ Χριστὸς ἐντὸς ὠσειδοῦς ἀκτινωτῆς δόξης. Ἄγγελος ἰπτάμενος φέρει πρὸς αὐτὸν τὴν ψυχὴν τοῦ ὄσιου ἐν εἶδει βρέφους. Δεξιώτερον δύο μικροὶ δαίμονες ἰπτάμενοι. Χαρακτηριστικὸν τῆς εἰκόνης εἶναι αἱ ραδίαι σιλουέται τῶν ἄσκητῶν, αἱ ὁποῖαι ἀποδίδονται μὲ λεπτότητα μικρογραφίας. Ἐπίσης αἱ λευκαὶ κηλίδες, αἵτινες φωτίζουν τὰ πρόσωπα τῶν ἄσκητῶν. Χρονολογεῖται εἰς τὸν 16ον αἰ. Διαστάσεις 0,63 x 0,53 μ. Ἡ εἰκὼν περιβάλλεται ὑπὸ πλαισίῳ μὲ διακοσμήσεις, συγχρόνους μὲ τὴν εἰκόνα, πλάτους 0,20 μ. (Πί ν. 276 α).

2) Εἰκὼν τῆς Βαῖοφόρου, προερχομένη ἐκ Δωδεκακάρτου. Ὁ Χριστὸς ἐπὶ τοῦ πάλου ἔρχεται ἐκ δεξιῶν ἀκολουθούμενος ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων. Εἰς τὰς θύρας τῆς πόλεως, ἡ ὁποία ἀπεικονίζεται δι' ὁμάδος κτηρίων ἐντὸς ὕψηλῶν τειχῶν, πολλοὶ Ἑβραῖοι, ὡς καί γυνὴ μὲ τὸ τέκνον εἰς τὰς ἀγκάλας, ὑποδέχονται τὸν Χριστὸν μὲ κλάδους. Δύο παιδία παρὰ τοὺς πόδας τοῦ πάλου καί τρία ἕτερα ἐπὶ τοῦ μεγάλου δένδρου, τοῦ χωρίζοντος τὴν πόλιν ἀριστερὰ ἀπὸ τὰ ὄρη δεξιᾶ. Ἡ εἰκὼν χρονολογεῖται εἰς τὸν 16ον αἰ., συγγενεὺς δὲ μὲ τὴν Βαῖοφόρον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν Βενετίαν, τὴν ἀποδιδομένην ὑπὸ τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη εἰς τὸν Δαμασκηνόν (Μ. Chatzidakis, Icones de Saint - Georges des Grecs et de la Collection de l'Institut Hellénique de Venise, ἀριθ. 42). Διαστάσεις 0,46 x 0,37 μ. (Πί ν. 276 β).

ANNA XATZHNIKOLAIOY

ΚΕΡΚΥΡΑ

Συνεργεῖον τοῦ Κεντρικοῦ Ἐργαστηρίου Συντηρήσεως τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ὑπὸ τοῦς κκ. Ἀναστάσιον Μαργαριτῶφ καί Σταῦρον Μιχαλαριᾶν, εἰργάσθη κατὰ τοὺς μῆνας Ὀκτώβριον καί Νοέμβριον 1966 εἰς τὴν στερέωσιν καί μερικὸν καθαρισμὸν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ παρὰ τὸ χωρίον Ἁγίου Μάρκου ναῖσκου τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου, αἵτινες χρονολογοῦνται εἰς τὸ 1074/75 (Γ. Δοντᾶς εἰς ΑΔ 18 (1963) : Χρονικά, σ. 160). Συγχρόνως συνεπληρώθησαν αἱ ἐργασίαι ἀναστηλώσεως τοῦ κτηρίου. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς εἰς Κέρκυραν παραμονῆς του, ὁ κ. Μιχαλαριᾶς ἐπεσήμανε μερικὰ ἐνδιαφέροντα μνημεῖα, τὰ ὁποῖα καί περιγράφομεν κατωτέρω ἐν συντομίᾳ.

Ἅγιος Νικόλαος Κάτω Κορακιάνας

Εἰς τὴν περιοχὴν Κατωμερίου τῆς κοινότητος Κάτω Κορακιάνας καὶ εἰς ἀπόστασιν 25' ἀπὸ τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου, σῶζεται ἡμιηρειπωμένος μονόχωρος δρομικός ναὸς τιμώμενος ἐπ' ὄνοματι τοῦ Ἁγίου Νικολάου, διαστάσεων 10.30 x 4.55 μ. ἄνευ τῆς ἡμικυκλικῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ (Πί ν. 277 γ). Ὁ ναὸς εἶναι σήμερον ἄστεγος, ἀρχικῶς ὅμως θὰ ἦτο ξυλόστεγος. Εἰς τὴν ἀρχικὴν φάσιν τοῦ κτηρίου ἀνήκει τὸ ἀνατολικὸν ἡμισυ τοῦ βορείου τοίχου, ἐκτισμένου κάτω μὲν δι' ἀργολιθοδομῆς, μέ, ἐνιαχοῦ, διπλᾶς σειρὰς τεμαχίων πλίνθων εἰς τοὺς ὀριζοντίους ἀρμούς, ἄνω δὲ κατ' ἀτελὲς πλινθοπεριβλητὸν σύστημα. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων ζωνῶν ὑπάρχει διακοσμητικὴ ζώνη ἐκ τεμαχίων ἀρχαίων κεράμων σχηματιζόντων τεθλασμένην γραμμὴν, ὀριζομένην ὑπὸ δύο σειρῶν πλίνθων. Ἡ ζώνη αὕτη διακόπτεται ὑπὸ τοξωτοῦ παραθύρου τετειχισμένου. Ἡ οἰκοδομικὴ αὕτη φάσις, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει καὶ μικρὸν τμῆμα τοῦ νοτίου τοίχου, μετὰ τοξωτοῦ παραθύρου ὁμοίας κατασκευῆς πρὸς κόγχην ἀνοιγομένην εἰς τὴν βορείαν πλευράν, παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν, χρονολογεῖται ἐκ τῶν ἐπ' αὐτῆς τοιχογραφῶν εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 11ου αἰῶνος.

Οἱ λοιποὶ τοῖχοι τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἀναγόμενοι εἰς τὸν 16ον ἢ 17ον αἰ., εἶναι ἑκοδομημένοι δι' ἀργῶν λίθων· εἰς τοὺς ἀρμούς παρεμβάλλονται συχνάκις τεμάχια πλίνθων. Ἡ δυτικὴ θύρα φέρει λίθινον τοξωτὸν περιθύρωμα, ὑπεράνω δ' αὐτῆς ἀνοίγεται κυκλικὸν παράθυρον μὲ λίθινον ὠσαύτως πλαίσιον. Δυτικῶς τοῦ ναοῦ σῶζονται ἐρείπια κελλίων.

Αἱ ὀλίγαι διατηρούμεναι τοιχογραφίαι ἀνήκουν εἰς τέσσαρας ἐποχάς. Εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τοῦ βορείου τοίχου σῶζονται τρεῖς μορφαί, αἵτινες, ὡς ἐκ τῆς μεγίστης ὁμοιότητός των πρὸς τὰς ἀκριβῶς χρονολογουμένας παραστάσεις τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου, ἀνάγονται εἰς τοὺς περὶ τὸ 1075 χρόνους. Ταύτας θὰ δημοσιεύσωμεν προσεχῶς ὁμοῦ μετὰ τῶν τοιχογραφῶν τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου.

Ἀριστερώτερον εἰκονίζεται ἅγιος ὀλόσωμος, μετωπικός, εὐλόγων. Ἡ κεφαλὴ καὶ ὁ ἀριστερὸς ὤμος δὲν σῶζονται. Ἀνάγεται εἰς τὸν 16ον - 17ον αἰῶνα.

Εἰς τὸ μέσον τοῦ βορείου τοίχου εἰκονίζονται ἀριστερὰ μὲν ὁ Εὐαγγελισμὸς μὲ τὴν Θεοτόκον ὄρθιαν (Ὁ ΧΑΙΡΕΤΙΣ[ΜΟΣ]), δεξιὰ δὲ ἡ Δέησις (Τρίμορφον). Αἱ δύο αὗται παραστάσεις ἔχουν ὑποστῆ μεγάλην φθορὰν ἀπὸ τοὺς λειψῆνας καὶ χρονολογοῦνται εἰς τοὺς παλαιολογεῖους χρόνους.

Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον, τέλος, τῆς κόγχης τοῦ

ἱεροῦ εἰκονίζεται ἡ Ἁγία Τριάς, μὲ τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καθήμενους ἐπὶ σεραφεῖμ καὶ πατοῦντας ἐπὶ τροχῶν. Ἡ τελευταία αὕτη τοιχογραφία ἀνήκει εἰς τὸν 17ον αἰῶνα.

Ἁϊ-Μιχαήλης στὸ Βουνὸ Κορακιάνας

Ὁ ναὸς τοῦ Ταξιάρχου Μιχαήλ ἄνωθι τῆς Κορακιάνας, γνωστός ὡς Ἁϊ-Μιχαήλης στὸ Βουνό, εἶναι συνήθους ἐπανησιακοῦ τύπου μονόχωρος δρομικός ναὸς, προελθὼν ἀπὸ τὴν κατὰ μῆκος ἐπέκτασιν προϋπάρχοντος ναῖσκου, τοῦ ὁποίου σῶζονται οἱ μακροὶ τοῖχοι εἰς μῆκος 6.30 καὶ μέχρῃς ὕψους 2.50 μ. Τὸ ἐσωτερικὸν πλάτος εἶναι 3.90 μ. Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ ἀρχικοῦ κτηρίου εἶναι ἐκτισμένος δι' ἀργολιθοδομῆς, μὲ ἐλαχίστας πλίνθους. Ἀντιθέτως, κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἐγένετο μεγάλη χρῆσις πλίνθων, ἰδίως κατὰ τοὺς ὀριζοντίους ἀρμούς. Ἡ ἀψὶς εἶναι ἡμικυκλική.

Ὁ ναὸς εἶναι ἀσβεστόχριστος, εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ ὅμως ὁ κ. Μιχαλαριάς ἀπεκάλυψε τμήματα τεσσάρων μετωπικῶν ἱεραρχῶν, τοῦ 11ου ἢ 12ου αἰῶνος (Πί ν. 277 α). Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ἔντονα περιγράμματα, ἡ σχηματοποίησις τῶν ὠτων, αἱ ἐρυθραὶ κηλίδες εἰς τὰς ἐλάχιστα ἀναγλύφους παρειάς, τὰ διάκοσμα ἐπιμάνικα. Τοιχογραφίαι σῶζονται πιθανῶς καὶ εἰς τὸ μέτωπον τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ὡς καὶ εἰς τοὺς μακροὺς τοίχους τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ.

Τὸ κτιστὸν τέμπλον ἀνάγεται εἰς τὸν 17ον - 18ον αἰῶνα. Αἱ εἰκόνες εἶναι ἀνάξια λόγου.

Ναοὶ Ὀμαλῆς

Εἰς τὴν περιφέρειαν Ὀμαλῆς, εἰς τὸ βόρειον τμῆμα τῆς νήσου, ἐπεσημάνθησαν τρεῖς μονόχωροι δρομικοὶ ναοί, τῶν ὁποίων ἡ στέγη ἔχει ἀπὸ μακροῦ καταπέσει.

Ὁ Ταξιάρχης, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 6.20 x 3.45 μ., ἦτο ἀρχικῶς ξυλόστεγος. Εἰς τὴν κόγχην διακρίνονται λείψανα ἑξ συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν ἐνδεδυμένων πολυσταύρια φελόνια, παλαιολογεῖων χρόνων. Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς ἀψίδος εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος Πλατυτέρα, τοῦ 16ου - 17ου αἰ., εἰς τὴν κόγχην τῆς Προθέσεως ἢ Ἀκρα Ταπεινώσεως, τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, καὶ εἰς τὸν νότιον τοῖχον, δυτικῶς τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ κατενώπιον, μὲ στρατιωτικὴν στολήν, κρατῶν ρομφαίαν καὶ τὴν σφαῖραν καὶ πατῶν ἐπὶ ἐξηπλωμένης ἀνδρικής μορφῆς (Πί ν. 277 β). Ἴσως σῶζονται λείψανα καὶ ἄλλων τοιχογραφῶν εἰς τὸ μέτωπον τῆς ἀψίδος, καλυπτόμενον ἀπὸ ἀσβεστόχρισμα καὶ ἄλλα.

Εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἀρσενίου διακρίνον-

ται λείψανα τοιχογραφιών τῆς Ἐκρας Ταπεινώσεως εἰς τὴν Πρόθεσιν καὶ τοῦ Ἁγίου Ἀρσενίου εἰς τὸν νότιον τοῖχον, χρονολογουμένων εἰς τὸν 16ον - 17ον αἰώνα.

Εἰς τὸν Ἅγιον Νικόλαον ἡ τοιχοδομία (ἀργολιθοδομη) καὶ ὁ πενιχρὸς κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῆς τριπλεύρου ἀψίδος (τεθλασμένη γραμμὴ ἐκ κεράμων μεταξύ δύο ὀριζοντίων σειρῶν λίθων) ἐνθυμίζουν τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ Ἁγίου Νικολάου Κάτω Κορακιάνας (11ου αἰ.), αἱ εἰς τὴν κόγχην ὁμοίως σωζόμεναι τοιχογραφίαι δὲν εἶναι προγενέστεραι τοῦ 17ου αἰ. Ἀμυδρὰ ἴχνη τοιχογραφιῶν σώζονται καὶ εἰς τὴν κόγχην τῆς Προθέσεως καὶ τὸν βόρειον τοῖχον.

Ταξιάρχης Καμάρας

Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς κοινότητος Καμάρας, περιφερείας Μέσης, ὑπάρχουν εἰς μικρὰν ἀπ' ἀλλήλων ἀπόστασιν δύο ναοί, τιμώμενοι ἐπ' ὀνόματι τῶν Ταξιαρχῶν καὶ τοῦ Ἁγίου Βλασίου. Εἰς τὸν πρῶτον ἐξ αὐτῶν εἶναι ἐντετειχισμένα ἀρχαῖα καὶ παλαιοχριστιανικὰ γλυπτὰ, κοσμεῖται δὲ διὰ τοιχογραφιῶν τοῦ 17ου αἰ. Ὁ δευτέρος φέρει κεραμοπλαστικὸν διάκοσμον τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου καὶ διασώζει βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ τοιχογραφία.

Ὁ Ταξιάρχης εἶναι μονόχωρος, ξυλόστεγος, δρομικὸς ναός, διαστάσεων 8.90 x 5.10 μ. ἄνευ τῆς ἡμικυκλικῆς ἀψίδος. Τὸ χαμηλὸν ὕψος τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ὑποδηλοῖ ὅτι τὸ σημερινὸν δάπεδον τοῦ ναοῦ εἶναι ὑπερψωμένον ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀρχικόν. Εἰς τὸν δυτικὸν τοῖχον, βορείως τῆς εἰσόδου, ὑπάρχει τοιχογραφία τῆς ἁγίας Κυριακῆς μετὰ τὴν ἐπιγραφήν: ΜΝΗ(Ν)ΣΤΗ(ΤΙ) Κ(ΥΡ)Ι)Ε ΤΟΝ ΔΟΥΛΟ(Ν) ΣΟΥ/ ΑΛΕΞΗ ΚΑΡΙΔΑΜΗ/ ΕΠΗ ΕΤΟΥΣ ΖΡΚΓ (= 1615). Εἰς τὸν νότιον τοῖχον εἰκονίζονται δύο ἄγγελοι ὄρθιοι, κρατοῦντες μεταξύ των σφαῖραν, εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ τέσσαρες ἱεράρχαι συλλειτουργοῦντες καὶ εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς ἀψίδος ἡ Θεοτόκος μετὰ τὸν Χριστόν. Τὸ κτιστὸν τέμπλον κοσμοῦν τοιχογραφίαι ἀντὶ εἰκόνων.

Περὶ τῶν ἀρχαίων γλυπτῶν τῶν ἐντετειχισμένων εἰς τὸν ναὸν θέλει διαλάβει ὁ Ἐπιμελητῆς κ. Π. Καλλιγᾶς. Τὰ παλαιοχριστιανικὰ μέλη εἶναι τὰ ἑξῆς :

1) Δύο ἀμφίγλυπτα θαράκια, διαστ. 0,85 x 1.57 x 0,095 μ. Ἐπὶ τῆς μιᾶς ὄψεως (Πί ν. 278 α - β) παρίστανται δύο πτηνά, πιθανῶτα νήσσαι, ἐκατέρωθεν φυλλοφόρου σταυροῦ. Ἐκατέρωθεν τοῦ ἄνω τμήματος τῆς καθέτου κεραίας πέντε κύκλοι σχηματίζουν σταυρόν. Εἰς ἐκάστην τῶν ἄνω γωνιῶν παρίσταται κάλυξ ἄνθους ἐντὸς τετάρτου

κύκλου. Ἐπὶ τῆς ἐτέρας ὄψεως εἰκονίζονται δύο παγῶνια ἐκατέρωθεν σταυροῦ. Τὰς δύο ἄνω γωνίας καταλαμβάνουν σταυροὶ ἐντὸς κύκλων. Εἰς ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς τὸ πλαίσιον σχηματίζει τρεῖς ἐναλλήλους ἐσοχάς. Τὸ ἐν θαράκιον, τοποθετημένον ὄρθιον πρὸ τῆς ἁγίας Τραπέζης, σώζεται ἀκέραιον πλὴν τοῦ κάτω πλαισίου. Σωζόμεναι διαστάσεις 0,78 x 1.57 μ. Τοῦ ἐτέρου θαράκιου εὐρέθησαν τρία τεμάχια, ἐλλείπει δὲ τὸ τέταρτον, ἐντετειχισμένον ἴσως εἰς τὸ μεταγενέστερον τέμπλον. Τὸ ἐν τῶν σωζομένων τεμαχίων χρησιμεύει ὡς ὑπέρθυρον τῆς ὀραίας πύλης, τὸ δεύτερον ὡς ὑπέρθυρον τῆς θύρας τῆς Προθέσεως, τὸ δὲ τρίτον εἶναι ἐντετειχισμένον εἰς τὸ κατώφλιον τοῦ ναοῦ.

2) Πεσσίσκος φράγματος πρεσβυτερίου, κοσμούμενος κατὰ τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν πλευρὰν διὰ γλυφῶν σχηματιζουσῶν ὁμόλογα πλαίσια. Εἶναι οὗτος ἐντετειχισμένος εἰς τὴν ἀριστερὰν παραστάδα τῆς θύρας τῆς Προθέσεως. Διαστ. 0,96 x 0,253 x 0,175 μ.

3) Δύο διαχωριστικοὶ κιονίσκοι παραθύρων, κατεσκευασμένοι ὡς ὀρθογώνιον πρίσμα, εἰς τὴν μίαν πλευρὰν τοῦ ὁποίου εἶναι προσκεκολλημένος ἡμικίον. Ὁ εἰς, διαστ. 0,72 x 0,28 x 0,18 μ., χρησιμεύει ὡς βάσις προχείρου ξυλίνου στηρίγματος τῆς στέγης (Πί ν. 278 γ), ἐνῶ ὁ δευτέρος εἶναι ἐντετειχισμένος εἰς τὴν νοτίαν παραστάδα τῆς θύρας τοῦ Διακονικοῦ.

4) Κάτωθι τοῦ δευτέρου τούτου κιονίσκου, εἶναι ἐντετειχισμένον ἕτερον ἀρχιτεκτονικὸν μέλος, φέρον καθέτους γλυφὰς ἐκατέρωθεν εὐρυτέρας κυρτῆς ταινίας. Πλάτος 0,325 μ.

Τὸ πλῆθος τῶν σωζομένων ἀρχιτεκτονικῶν γλυπτῶν ὑποδηλοῖ ὅτι ἡ βασιλική, ἐξ ἧς προέρχονται, δέον νὰ ἀναζητηθῆ εἰς τὴν περιοχὴν, πιθανῶς ὑπὸ τὸν σημερινὸν ναόν.

Ἅγιος Βλάσιος Καμάρας

Ὁ Ἅγιος Βλάσιος κεῖται εἰς ἀπόστασιν 30 περίπου μ. νοτίως τῶν Ταξιαρχῶν. Μονόχωρος δρομικὸς, διαστάσεων 7.50 x 4.30 μ., μὴ συμπεριλαμβανομένης τῆς ἀψίδος, εἶναι ὀκδομημένος δι' ἀργῶν λίθων. Ἡ δικλινῆς στέγη κατεστράφη πρὸ πενταετίας καὶ ἀντικατεστάθη ὑπὸ ἐτέρας μονοκλινοῦς, καλυπτούσης μόνον τὸ Ἱερόν Βῆμα. Ἡ τρίπλευρος ἀψίς, σχηματίζουσα εἰς τὸ ἄνω μέρος ἡμικυκλικὴν ἐσοχὴν ἐξ ἀργολιθοδομῆς μετὰ παρεμβολὴν πλίνθων, φέρει κεραμοπλαστικὸν κόσμημα σχήματος τεθλασμένης γραμμῆς, ἀνάλογον πρὸς τὰ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Κάτω Κορακιάνας καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁμαλῆς. Ὁμοίον κόσμημα ὑπάρχει εἰς τὴν νοτίαν

πλευράν εἰς δύο σειράς, ἐξ ὧν ἡ ἀνωτέρα ἐκ κερμάτων καὶ ἡ κατωτέρα ἐκ πλίνθων. Τὴν αὐτὴν πλευράν κοσμοῦν καὶ ὀκτῶ ἀκτινωτῶς διατεταγμένοι πλίνθοι.

Εἰς τὴν νοτιάν πλευράν τῆς ἀψίδος εἶναι ἐντετειχισμένον ἀρχιτεκτονικὸν μέλος μὲ τρεῖς κατὰ μήκος γλυφάς, ἴσως τμήμα πεσσίσκου. Τὸ δάπεδον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἶναι ὑπερψωμένον κατὰ δύο βαθμίδας. Ἡ πλάξ τῆς ἁγίας Τραπεζῆς εἶναι σκαφιδωτή. Κατὰ τὴν νοτιάν καὶ τὴν δυτικὴν πλευράν τοῦ ναοῦ εἶναι προσηρημένα κελλία, ἠρειπωμένα σήμερον.

Εἰς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ διακρίνεται ὑπὸ τὸ ἀσβεστόχρισμα ἡ κεφαλὴ Θεοτόκου καὶ πρὸ τοῦ στήθους τῆς ὁ Χριστὸς ἐν μεταλλίῳ, κρατῶν εἰλητάριον καὶ εὐλογῶν. Ἡ παράστασις αὐτὴ ἀνάγεται πιθανῶς εἰς τὸν 12ον - 13ον αἰ. Αἱ λοιπαὶ τοιχογραφίαι χρονολογοῦνται εἰς τὸ β' ἡμισυ τοῦ 17ου αἰῶνος. Εἰς τὸ μέτωπον τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου εἰκονίζεται ἀριστερὰ ἡ Ἄκρα Ταπεινώσις (Πί ν. 279 α). Εἰς τὸ κτιστὸν τέμπλον παρίστανται ἄνω μὲν ἡ Μεγάλῃ Δέησις, κάτω δέ, εἰς τὴν θέσιν τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων, τὸ Μαρτύριον τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, ἡ Ὁδηγήτρια καὶ ὁ Χριστὸς Μέγας Ἀρχιερεὺς. Τὸ ἄνω μέρος τοῦ τέμπλου μὲ τὸ Τρίμορφον κατεστράφη πρὸ πενταετίας, κατὰ τὴν τοποθέτησιν τῆς σημερινῆς μονοκλινοῦς στέγης. Εἰς τὸν βόρειον τοῖχον παρίστανται, ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ, ἁγία μὲ βασιλικὴν στολὴν, ὁ ἅγιος Δημήτριος ἀκοντίων τὸν βασιλέα τῶν Βουλγάρων Σκυλογιάννην καὶ παρ' αὐτὸν τὸ Τρίμορφον· εἰς τὸν νότιον σώζονται δύο ἅγιοι, δυσδιάκριτοι ἀπὸ τοὺς λειχῆνας.

Τὰ κλασσικῆς καὶ παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, αἱ βυζαντιναὶ καὶ αἱ μεταβυζαντιναὶ τοιχογραφίαι μαρτυροῦν ὅτι ἡ περιοχὴ κατφεκίτο συνεχῶς ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος.

Ἱερὰ Μονὴ Βλαχέρνας Σκριπεροῦ

Τὸ καθολικὸν τῆς γυναικείας ταύτης συναδελφικῆς μονῆς εἶναι τοῦ συνήθους ἑπτανησιακοῦ τύπου, ἀνάγεται δὲ εἰς τὸν 18ον - 19ον αἰ. Εἰς τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀνάγονται αἱ πλεῖστοι τῶν εἰκόνων, ἑπτανησιακῆς τεχντροπίας. Εἰς τὸν νάρθηκα εἶναι ἀνηρημένα δύο σεβαστῶν διαστάσεων εἰκόνες (131,5 x 102,5 ἐκ.), αἰτινες, κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς μονῆς, προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἅγιον Σπυρίδωνα τῆς πόλεως. Ἡ μία παριστᾷ τὸν Χριστὸν Παντοκράτορα εἰς τὸν τύπον τοῦ Παντοκράτορος τοῦ Λένινγκραντ, ἡ δ' ἑτέρα τὴν Θεοτόκον Ὁδηγήτριαν μὲ ἀγγέλους ἐντὸς μεταλλίων εἰς τὰς ἄνω γωνίας. Τὸ πλάσιμον τοῦ προσώπου εἶναι χαρακτηριστικὸν τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ

17ου αἰ., ἡ εἰκονογραφία ὅμως ἐμβάλλει εἰς τὴν ὑπόνοιαν, μήπως πρόκειται περὶ παλαιολογεῖων εἰκόνων ἐπιζωγραφημένων.

Εἰς τὸν γυναικωνίτην ἀπόκειται βημόθυρον μὲ παράστασιν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ ἄνω καὶ τῶν κορυφαίων ἀποστόλων κάτω, τῶν ἀρχῶν πιθανῶς τοῦ 17ου αἰ. Τὸ ἀριστερὸν φύλλον εἶναι διαστάσεων 151 x 35 x 2,5 ἐκ., τὸ δεξιὸν 150,5 x 37 x 2 ἐκ.

ΠΑΞΟΙ

Ὁ ὑπογραφόμενος ἐπραγματοποίησε κατὰ τὰ μέσα Αὐγούστου τριήμερον περιοδείαν ἀναγνωρίσεως εἰς Παξούς.

Οἱ πλεῖστοι τῶν ναῶν τῆς νήσου εἶναι μονόχωροι δρομικοὶ καλυπτόμενοι ὑπὸ δικλινοῦς στέγης, ἀνάγονται δὲ εἰς τὸν 18ον καὶ 19ον αἰῶνα. Τὰ τέμπλα εἶναι λίθινα, χρωματισμένα διὰ τεφροῦ ἢ λευκοῦ χρώματος καὶ κοσμοῦνται ὑπὸ εἰκόνων τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰῶνος (Πί ν. 279 γ). Αὗται εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἑπτανησιακῆς τέχνης, ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἰταλορωσικῆς τεχντροπίας εἰκόνες (ὡς εἰς Ὑπαπαντὴν Γραμματικέικων) ἢ ἄλλαι, αἱ ὁποῖαι ἐκομίσθησαν ἐκ Πάργας (ὡς εἰς Ἁγίους Ἀναργύρους Γαίου).

Κατεγράφησαν εἰκόνες τῶν Ἀναστασίου Ἀρτηνοῦ (θύρα Προθέσεως εἰς Ἅγιον Ἰωάννην Χρυσόστομον Βασιλάδικων), Ἀρόνη, Σαμαρτζῆ, Πλατσέου καὶ Ἀσπιώτη (εἰς Ἅγιαν Τριάδα Γαίου), Παναγιώτου ἱερέως Βερβιτζώτη (δεσποτικὰ λαϊκῆς τέχνης τοῦ 1767 εἰς Ἁγίους Ἀναργύρους Γαίου). Ἡ οὐρανία τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Γαίου (Πί ν. 279 β) εἶναι ἔργον τοῦ Λευκαδίου ζωγράφου Σ. Γαζῆ (1878).

Βασιλικαὶ Ἁγίας Μαρίνης καὶ Ἁγίου Στεφάνου εἰς Ὀζιά

Σημαντικώτερον ἐπίτευγμα τῆς περιοδείας ὑπῆρξεν ἡ ἐπισήμανσις δύο τρικλίτων παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν εἰς τὴν θέσιν Ὀζιά, εἰς τὸ νότιον τμήμα τῆς νήσου.

Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν, τιμωμένη ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἁγίας Μαρίνης (Πί ν. 280 α-β), εὐρίσκεται εἰς ἀπόστασιν μῆδος ὥρας νοτίως τοῦ Γαίου καὶ ἀπέχει περὶ τὰ 20 μ. ἀπὸ τῆς ἀκτῆς. Τρίκλιτος μετὰ νάρθηκος καὶ ἡμικυκλικῆς βαθμιδωτῆς ἀψίδος, εἶναι ἄφθογομένη δι' ἀδρομερῶς λελαξευμένων λίθων, μὲ ἐλαχίστα πλίνθους, πάχους 1,5 - 2,5 ἐκ., εἰς τοὺς ἀρμούς. Τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς ἀψίδος εἶναι ἐκτισμένον δι' ὀρθογωνισμένων λίθων. Εἰς τὴν βάσιν του, εἰς ὕψος 2 μ. ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ δαπέδου, ὑπάρχει κοσμητὴς ἐξ ὁμοίων λίθων. Ὁ κυρίως ναὸς ἔχει μῆκος 12,50 μ. ἀνευ τῆς

αψίδος και πλάτος επίσης 12.50 μ. Τα κλίτη χωρίζονται διά πεσοστοιχιών, έχουν δ' έσωτερικόν πλάτος 5.60 τὸ κεντρικόν, 2.07 τὸ βόρειον και 2.28 μ. τὸ νότιον. Ἡ άψίς έχει έσωτερικόν άνοιγμα 3.30 και πάχος 0,80 μ., ένῶ οί λοιποί τοίχοι έχουν πάχος 0,65 μ.

Ἐ ανατολικός τοίχος τῆς βασιλικῆς σώζεται σχεδόν όλόκληρος, οί μακροί τοίχοι διατηροῦνται άντιθέτως εἰς μικρόν ὕψος, τὸ δέ δυτικόν τμήμα τοῦ νάρθηκος έχει καταστραφῆ. Ὅτε έπεσκέφθημεν τὸ μνημεῖον, έργάται ήσυχολοῦντο μέ τήν άνοικοδόμησίν του, κατασκευάζοντες νέον δυτικόν τοίχον άνατολικῶς τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου κυρίως ναοῦ - νάρθηκος και συμπληροῦντες τās πεσοστοιχίας, αίτινες μετετρέποντο εἰς έξωτερικούς τοίχους. Ἐλλείπει οίκοδομησίμων λίθων έχρησιμοποιοῦν τούς τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ, τρεῖς δέ μόλις ήμέρας ένωρίτερον εἶχον κρημνίσει τὸ τόξον τῆς άπό τοῦ νάρθηκος εἰς τόν κυρίως ναόν πύλης. Ἐννοεῖται, ὅτι διεκόψαμεν τās έργασίας τάυτας, αίτινες έξετελοῦντο έντολή εὔσεβοῦς κυρίας, ήτις εἶχεν ένυπνιασθῆ τήν άγίαν Μαρίναν, ζητοῦσαν ὅπως άνοικοδομηθῆ ὁ οίκός της.

Ἡ βασιλική τοῦ Ἁγίου Στεφάνου κείται εἰς άπόστασιν 15' βορείως τῆς Ἁγίας Μαρίνης, έντός τοῦ έλαιώνος τοῦ Δημητρίου Σοφοῦ. Εἶναι και αὔτη τρίκλιτος, μετά νάρθηκος και ήμικυκλικῆς βαθμιδατῆς άψίδος, ὅπου άνοίγεται δίλοβον παράθυρον (Πί ν. 280 γ). Διακρίνονται θεμέλια συνθρόνου. Ἡ τοιχοποιία εἶναι άνάλογος πρὸς τήν τῆς Ἁγίας Μαρίνης. Τὸ μνημεῖον έχει μήκος 16.30 και πλάτος περίπου 11.30 μ. Τὸ κεντρικόν κλίτος έχει έσωτερικόν πλάτος 4.50, τὸ νότιον 2.20 μ. Ὁ βόρειος τοίχος εἶναι κατακεχωσμένος. Ὁ κυρίως ναός έχει έσωτερικόν μήκος 11.40, ὁ νάρθηξ 3.10 μ. Τὸ άνοιγμα τῆς άψίδος εἶναι 3.50 μ., έχει δέ πάχος 0,92, ένῶ οί λοιποί τοίχοι 0,60 μ. Πολλοί λίθοι τῶν μακρῶν τοίχων έχουν άποσπασθῆ διά τήν κατασκευήν ξηρολιθιδών περι τὰ έλαιόδενδρα. Τὸ μόνον σωζόμενον γλυπτόν, εύρεθέν παρὰ τήν βόρειον τοξοστοιχίαν, εἶναι άνω τμήμα κιονίσκου μετά συμφοῦς κιονοκράνου εκ λευκοῦ λίθου, άποκεκρομένον κατά τήν μίαν πλευράν, διαστ. 28 x 18 x 10 εκ. (Πί ν. 281 α). Ἡ κάλαθος κοσμεῖται ὑπό άναγλύφων έσχηματοποιημένων καλύκων, ὁ άβαξ ὑπό μικρῶν άνθέων.

Νησίδες Ἁγίου Νικόλαος και Παναγία

Εἰς τήν έναντι τοῦ Γαίου νησίδα Ἁγιος Νικόλαος σώζεται εἰς καλήν κατάστασιν φρούριον, φέρον εἰς τὸ τοξωτόν ὑπέρθυρον τῆς εισόδου τήν

χρονολογίαν 1810. Ἐντὸς αὐτοῦ ὑάρχουν τρία πυροβόλα. Ἡ μεγάλη άψίς τοῦ ἐπὶ τῆς νήσου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἐμβάλλει εἰς ὑποψίας, μήπως πρόκειται περι τῆς άψίδος παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Αἱ εἰκόνες τοῦ τέμπλου άνάγονται εἰς τόν 18ον αἰῶνα.

Ἐ αναλόγους ὑποψίας γεννᾶ ή βαθμιδατῆ άψίς και τὸ τρίκογχον ιερὸν τοῦ ἐπὶ τῆς παρακειμένης νησίδος Παναγία μονοχώρου δρομικοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως (Πί ν. 281 β). Δυστυχῶς ή τοιχοδομία δέν εἶναι ὄρατή. Ὁ ναός κοσμεῖται ὑπό πολλῶν εἰκόνων τοῦ 18ου και 19ου αἰῶνος, μεταξύ τῶν ὁποίων σημειοῦμεν Ρίζαν Ἰεσσαῖ έπτανησιακῆς τεχντροπίας τοῦ 18ου αἰῶνος, μέ τήν ὑπογραφήν :

ΧΕΙΡ ΑΝΘΙΜΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ.

ΙΘΑΚΗ

Κοίμησις Ἁνωγῆς

Εἰς Ἁνωγῆν Ἰθάκης έστερεώθη ὁ ναός τῆς Κοιμήσεως, ὅστις εἶχεν ὑποστῆ σοβαράς ζημίας κατά τούς σεισμούς τοῦ 1953. Αἱ έργασίας κατέστη δυνατόν ν' άποπερατωθούν χάρις εἰς οίκονομικήν ένίσχυσιν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἐπιτροπῆς.

Ὁ ναός εἶναι ξυλόστεγος, μονόχωρος, δρομικός, μετά τριπλεύρου άψίδος, νάρθηκος και κτιστοῦ τέμπλου. Αἱ έσωτερικά διαστάσεις εἶναι 26 x 7.10 μ., άνευ τῆς άψίδος. Πρὸ τῆς νοτίας θύρας άνηγέρθη τὸ 1815 πρόπυλον μπαρόκ.

Ἐσωτερικῶς κοσμεῖται ὁ ναός διά τοιχογραφιδών τοῦ 17ου αἰ., άκολουθουσῶν κρητικά πρότυπα και άπηλλαγμένων δυτικῶν επιδράσεων. Εἰς τούς μακροῦς τοίχους εἰκονίζονται, μέχρις άποστάσεως 16.50 μ. άπό τοῦ τέμπλου, εκ τῶν κάτω πρὸς τὰ άνω, ὀλόσωμοι άγιοι, άγιοι στηθαῖοι έντός έγκολπίων και δύο σειραὶ συνθέσεων. Τοιχογραφίας φέρουν επίσης αί κόγχαι τοῦ Ἰεροῦ Βήματος και τῆς Προθέσεως, ὡς και τὸ κτιστόν τέμπλον, ὅπου άναγινώσκεται ή έξῆξις γραπτῆ επιγραφή :

ΤΟ ΣΤΕΡΕΩΜΑ ΤΩΝ ΕΠΙ ΣΟΙ ΠΕΠΟΙΘΟΤΩΝ ΣΤΕΡΕΩΣΟΝ ΚΥΡΙΕ ΤΗΝ ΕΚΛΗΣΙΑΝ ΗΝ ΕΚΤΗΣΩ ΤΩ ΤΙΜΙΩ ΣΟΥ ΑΙΜΑΤΙ. ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΙΕΡΩΤΑΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ Κ(ΑΙ) ΖΑΚΥΝΘΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΠΑΙΣΙΟΥ ΧΟΙΔΑ. ΑΧΠ (= 1680). Κ(ΥΡΙ)Ε ΕΠΙΒΛΕΨΟΝ ΕΣ ΟΥΡΑΝΟΥ Κ(ΑΙ) ΙΔΕ Κ(ΑΙ) ΕΠΙΣΚΕΨΑΙ ΤΗΝ ΑΜΠΕΛΟΝ ΤΑΥΤΗΝ ΚΑΙ ΚΑΤΑΡΤΙΣΑΙ ΑΥΤΗΝ ΗΝ ΕΦΥΤΕΥΣΕΝ Η ΔΕΞΙΑ ΣΟΥ. ΕΙ Δ' ΑΥ ΜΑΘΕΙΝ ΣΟΙ Κ(ΑΙ) ΤΙΝΟΣ ΦΙΛΟΝ ΠΟΝΟΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΜΕΥ (sic) ΤΟΥ ΕΣ ΑΓΡΑΦΩΝ ΙΣΘΙ.

ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ

Παναγία Ντομάτων

Συνεχίσθη ή άνοικοδόμησις τοῦ κατά τούς σεισμούς τοῦ 1953 ὑποστάντος σοβαράς ζημίας ναοῦ

τῆς Παναγίας εἰς Ντομάτα. Οὗτος ἀνηγέρθη τὸ 1839 ὑπὸ τοῦ πλοιάρχου Νικολάου Σκλάβου, τοῦ ἀνασύραντος ἐκ τῆς θαλάσσης τὸ σκῆνωμα τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε', ἐντὸς αὐτοῦ δὲ διατηροῦνται τὸ φέρετρον, ὅπου εἶχε τοποθετηθῆ ἡ σορός, καὶ ἀξιόλογον ξυλόγλυπτον ἐπίχρυσον τέμπλον (βλ. Ντ. Κονόμου, Ἡ Χριστιανικὴ Τέχνη στὴν Κεφαλονία, Ἀθήνα 1966, εἰκ. 75, 78).

Ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν εἰς Κεφαλληνίαν μεταβάσεών του, ὁ ὑπογραφόμενος Ἐπιμελητὴς κατέγραψε

τὴν συλλογὴν εἰκόνων τῆς Εὐαγγελιστρίας τοῦ Κάστρου. Αὕτη κατηρτίσθη ὑπὸ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἐπιτροπῆς ἀπὸ εἰκόνας προερχομένας ἀπὸ ναοὺς καταρρεῦσαντας τὸ 1953. Φωτογραφίας μερικῶν ἐκ τῶν εἰκόνων παρέχει ὁ Ντ. Κονόμος, ἔ.ἀ., εἰκ. 49 - 51, 62 - 65, 87, τοποθετεῖ ὁμως εἰς τὸν 18ον αἰ. εἰκόνας ἀναγομένας εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 17ου (Ἅγιος Νικόλαος καὶ Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα, εἰκ. 63 - 64).

Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

*

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ¹

Κατά τὸ 1966 ἡ ΙΓ' Ἀρχαιολογικὴ Περιφέρεια (Θεσσαλονίκης) ἐλειτούργησε μὲ τὴν σύνθεσιν τοῦ προσωπικοῦ, ἡ ὁποία διεμορφώθη κατὰ τὸ 1965. Ἐκτὸς τοῦ Ἐφόρου, δηλαδὴ, ὑπηρετήσαν παρὰ τῆ Ἐφορεία αἱ Ἐπιμελήτριαι Ἀρχαιοτήτων κκ. Μαρία Καραμανώλη - Σιγανίδου καὶ Εὐγενία Λεβεντοπούλου - Γιούρη. Εἰς τὸ βοηθητικόν, ἐπιστημονικόν, τεχνικόν καὶ φυλακτικόν προσωπικόν δὲν ἐπῆλθον ἀξιόλογοι μεταβολαί. Ἡ κ. Ἀγνή Σακελλαρίου διέκοψε τὴν ἔργασίαν τῆς ἐν τῷ Μουσείῳ Θεσσαλονίκης ἀπὸ 17.3.1966.

Ἡ ἐπανεκθέσις τῶν ἀρχαιοτήτων εἰς τὸ νέον Μουσεῖον τῆς Θεσσαλονίκης (Σχ ε δ. 1' Πί ν. 282) συνεχίσθη μὲ τὴν ἔκθεσιν ἀντιπροσωπευτικῶν ἀγγείων ἀρχαϊκῆς καὶ κλασσικῆς ἐποχῆς, ὡς καὶ ἑλληνιστικῶν, ρωμαϊκῶν καὶ βυζαντινῶν πηλίνων καὶ ὑαλίνων. Παραλλήλως συνεχίσθη ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ ἐργαστηριακὴ προετοιμασία ἐκθέσεως πηλίνων εἰδωλίων καὶ μεταλλίνων ἀντικειμένων, ὡς καὶ τῶν μαρμαρίνων ἀρχιτεκτονικῶν καὶ γλυπτῶν τοῦ Μουσείου. Περί τῶν ἐργασιῶν ἐπανεκθέσεως παρέχονται στοιχεῖα εἰς τὰς κατωτέρω παρατιθεμένας ἐκθέσεις τῶν Ἐπιμελητριῶν κκ. Εὐγενίας Λεβεντοπούλου - Γιούρη καὶ Μαρίας Καραμανώλη - Σιγανίδου.

Κατὰ τὸ 1966 εἰσῆχθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Θεσσαλονίκης διάφορα τυχεῖα εὐρήματα, ἦτοι :

- α) Γλυπτὰ ἐκ Θεσσαλονίκης, ἅπαντα ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Ταῦτα εἶναι : μαρμαρινὴ εἰκονιστικὴ κεφαλὴ ἀνδρός (ἀριθ. Εὐρ. 10037) (Πί ν. 283 α), ἀκέφαλον ἀγαλμάτιον παιδός (ἀριθ. Εὐρ. 10061) (Πί ν. 283 δ), τμήμα ἀναγλύφου σῶζον τὸ πλεῖστον γυναικείας κεφαλῆς (ἀριθ. Εὐρ. 10062) (Πί ν. 283 β) καὶ σύμπλεγμα Βελλεροφόντου καὶ Χιμαίρας (ἀριθ. Εὐρ. 10067) (Πί ν. 283 γ).
- β) Σαρκοφάγος ἐνεπιγράφου, ἄνευ καλύμμα-

τος, ἐκ Θεσσαλονίκης (ἀριθ. Εὐρ. 10065). Φέρει τὴν ἐπιγραφὴν :

*Κλαυδία Νεικόπολις Κοῖντω
Ἐρενῖω Ἀλκαμένει, τῷ ἀδελφῷ,
μυεῖας χάριν, καὶ ἐαντῆ ζῶσα,
ΘϞΡ ἔτει.*

γ) Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς τμήμα ἀναγλύφου στήλης ἐκ Νέας Μεσημβρίας Θεσσαλονίκης (ἀριθ. Εὐρ. 10042), ἐπιτύμβιος στήλη ἀνάγλυφος καὶ ἐνεπιγράφου ἐκ Δρυμοῦ (ἀριθ. Εὐρ. 10063) (Πί ν. 284 α) καὶ ἄνω τμήμα ἐνεπιγράφου ἐπιτύμβιου στήλης ἐξ Ἀγίου Μάμαντος (ἀριθ. Εὐρ. 10069) (Πί ν. 284 β).

δ) Ρωμαϊκῶν χρόνων γυναικεῖον πρόσωπον ἀπὸ *imago clipeata* ἐκ Λιβαδίτσης Γιαννιτσῶν (ἀριθ. Εὐρ. 10060) καὶ τμήμα ἀναγλύφου στήλης ἐξ Ἄργους Ὀρεστικοῦ (ἀριθ. Εὐρ. 10071).

ε) Διάφορα νομίσματα, τὰ ὁποῖα ἐταξινομήθησαν ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Ἰ. Τουράτσογλου.

ς) Τέλος, ἀργυρᾶ λειψανοθήκη, διασωθεῖσα κατὰ σκαφικὰς ἐργασίας διὰ μηχανικοῦ προωθητήρος παρὰ τὴν Νέαν Ἡράκλειαν Χαλκιδικῆς, προσήχθη εἰς τεμάχια, ἐκαθαρίσθη καὶ συνεκολληθῆ ὑπὸ τοῦ τεχνίτου τοῦ Μουσείου Δημ. Μαθιοῦ, καὶ ἐκτίθεται ἤδη εἰς τὸ Μουσεῖον. Τὴν δημοσίευσιν τοῦ σπουδαίου τούτου μνημείου παλαιοχριστιανικῆς τέχνης ἀνάλαβεν ὁ Ἐφορος Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Μ. Μιχαηλίδης. Φωτογραφία τῆς λειψανοθήκης δημοσιεύεται εἰς τὸ Α' τεύχος τῶν ΑΑΑ 1969.

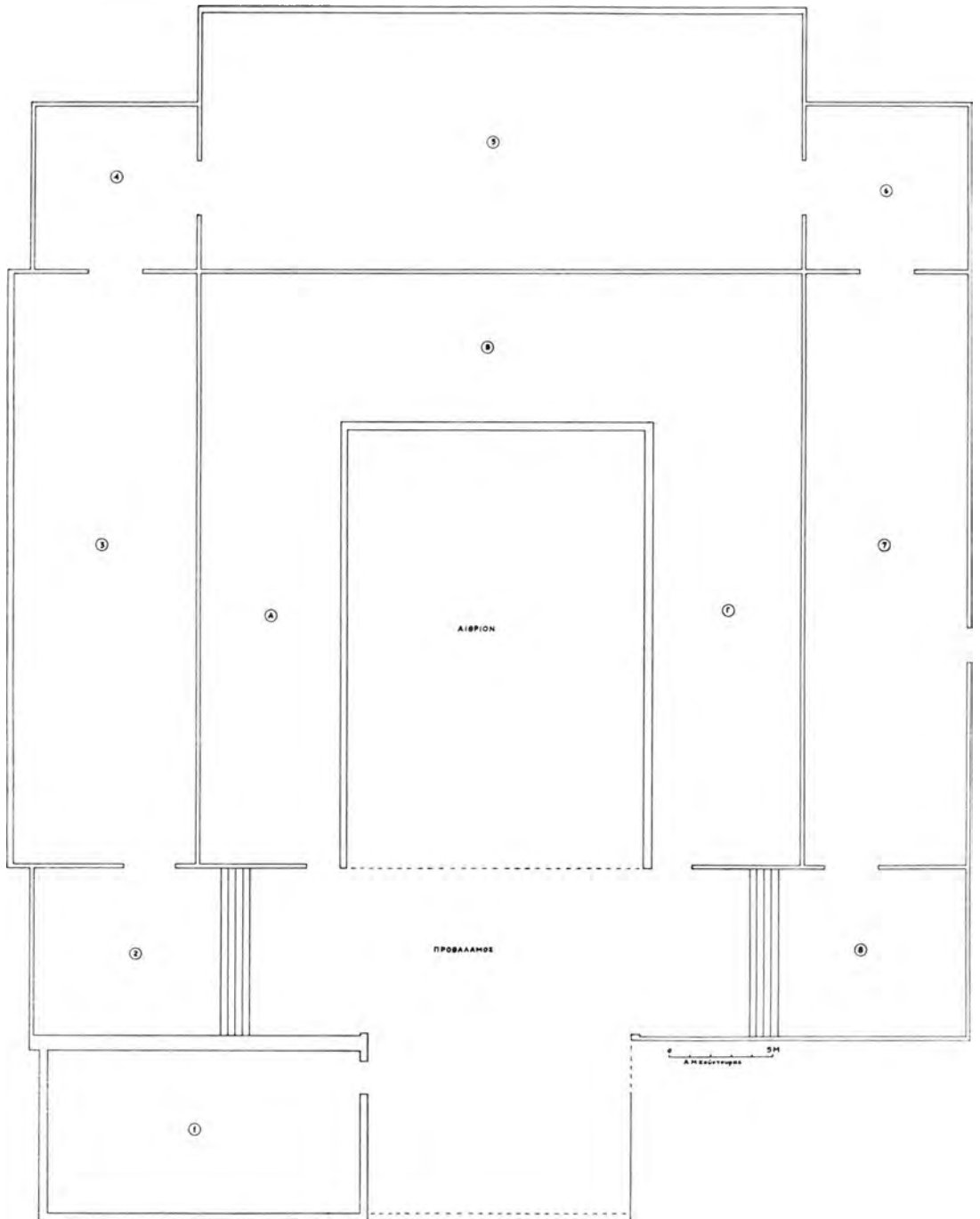
Φ. ΠΕΤΣΑΣ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ

Κατὰ τὸ ἔτος 1966 ἐγένετο ἡ ἔκθεσις τῶν ἀγγείων ἀρχαϊκῆς καὶ κλασσικῆς ἐποχῆς, εἰς τὴν αἴθουσαν Β' τοῦ νέου Μουσείου (Σχ ε δ. 1).

Ἡ τεχνικὴ ἐπεξεργασία καὶ μελέτη τῶν ἐκτεθέντων ἀγγείων διήρκεσεν ἱκανὸν χρονικὸν διάστημα καὶ παρουσίασεν ἀξιόλογον ἐνδιαφέρον. Τὰ πλεῖστα ἐκ τῶν ἀγγείων τῆς Ὀλύνθου ἀνασκευολλήθησαν καὶ συνεπληρώθησαν, ὥστε ἔλαβον νέαν μορφήν (Πί ν. 285 α - β). Τὰ ἀγγεῖα ἐξ Ὀλύνθου καὶ τὰ ἐκ τῶν διαφόρων τόπων προερχόμενα ἐτοποθετήθησαν κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν εἰς διαφόρους προθήκας, ἦτοι : εἰς τὰς προθήκας τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τῆς αἰθούσης τὰ τῆς Ὀλύνθου καὶ εἰς τὰς προθήκας τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς τὰ ἐκ διαφόρων προελεύσεων. Τὰ λεγόμενα «προπερσικά» ἀγγεῖα ἐτοποθετήθησαν εἰς τὴν προθήκην ὑπ' ἀριθ. 16 τῆς Ὀλύνθου, ὁμοῦ μὲ κυπριακὸν ἀμφορέα τοῦ τέλους τοῦ βου αἰ. π.Χ., εἰς δὲ τὴν πρώτην προθήκην (ἀριθ. 15) τὰ διαφόρων προελεύσεων ὁμοῦ μὲ κορινθιακά. Κατὰ

1. Εἰς τὴν βραχείαν ἔκθεσιν τῶν πεπραγμένων τῆς ΙΓ' Ἀρχαιολογικῆς Περιφέρειας κατὰ τὸ 1966 δὲν παρατίθεται πλήρης βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωσις. Τοῦτο ὄχι μόνον ἕνεκα τοῦ χαρακτήρος τῶν Χρονικῶν, ἀλλὰ καὶ διότι εἰς τὸν Ζ' τόμον τοῦ περιοδικοῦ «Μακεδονικά», τὸ ὁποῖον ἐκδίδει ἡ ἐν Θεσσαλονικίᾳ ἐδρεύουσα Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, δημοσιεύονται ἤδη «Ἀρχαιολογικά Χρονικά» τῆς δεκαπενταετίας 1951 - 1965, ὅπου καταχωροῦνται τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν καὶ τυχεῖα εὐρήματα τῆς τελευταίας δεκαπενταετίας εἰς ὁλόκληρον τὴν Μακεδονίαν, ὁμοῦ μετὰ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας. Εἰς τὸν προσεχῆ τόμον τῶν «Μακεδονικῶν» θὰ ἀκολουθήσουν Χρονικά μετὰ βιβλιογραφίας τῶν ἐτῶν 1966 - 1967 κ.ο.κ., ὥστε οἱ ἐνδιαφερόμενοι διὰ τὴν ἱστορίαν καὶ ἀρχαιολογίαν τῆς Μακεδονίας θὰ ἔχουν πρόχειρον βοήθημα ἐπὶ παντὸς σχετικοῦ θέματος.

Σχέδ. 1. Κάτοψις τοῦ νέου Μουσείου Θεσσαλονίκης

τήν μελέτην τῶν «προπερσικῶν» ἀγγείων διεπιστάθη ὅτι ἡ χρονολόγησις των πρέπει νὰ ἀναθεωρηθῆ, διότι πολλὰ ἐξ αὐτῶν δύνανται νὰ χρονολογηθῶσι μέχρι καὶ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (πρβλ. κατωτέρω, σ. 401 κ.έ.). Τὰ ὀλίγα σχετικῶς μελανόμορφα ἀγγεῖα τῆς Ὀλύνθου ἐτοποθετήθησαν εἰς τὴν προθήκην ὑπ' ἀριθ. 18 ὁμοῦ μὲ κορινθιακά.

Εἰς τὰς ἐπομένους προθήκας (ὑπ' ἀριθ. 21, 23) τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς καὶ εἰς τὴν προθήκην ὑπ' ἀριθ. 24 τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς ἐτοποθετήθησαν τὰ ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα τῆς Ὀλύνθου.

Εἰς τὰς προθήκας ὑπ' ἀριθ. 17 καὶ 19 ἐτοποθετήθησαν τὰ μελανόμορφα ἀγγεῖα ἐκ διαφόρων τόπων (Πί ν. 286 β) καὶ εἰς τὴν προθήκην ὑπ' ἀριθ. 20 τὰ ἐρυθρόμορφα. Εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 25 προθήκην τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς ἐξετέθησαν μελαμβαφῆ ἀγγεῖα κλασσικῆς καὶ ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (Πί ν. 286 α).

Τὰ σημαντικώτερα ἀγγεῖα ἐξετέθησαν ἐπὶ ἐλευθέρων βάσεων (Πί ν. 285 α - β).

Ἡ ἔκθεσις τῶν ὑπ' ἀριθ. 15 - 20 καὶ 25 προθηκῶν ἐγένετο ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς κ. Ἀγνῆς Σακελλαρίου.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΙΟΥΡΗ

Κατὰ τὸ 1966 συνεχίσθη ἡ ἔκθεσις πηλίνων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων, ὡς χαλκῶν καὶ ὑαλίνων, εἰς τὴν τρίτην ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν αἰθουσῶν (αἶθουσα Γ' εἰς Σ χ έ δ. 1), εἰς τὰς δύο πρώτας τῶν ὁποίων εἶχον ἦδη τοποθετηθῆ τὰ προϊστορικά καὶ τὰ ἀρχαῖκά καὶ κλασσικά ἀγγεῖα ἀντιστοιχῶς.

Εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 26 προθήκην ἐξετέθησαν χαρακτηριστικὰ ἀγγεῖα ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς καὶ ὀλίγα ρωμαϊκά. Μεταξὺ αὐτῶν ὁ ἐκ Φλωρίνης μέγας ὀμηρικὸς σκύφος μὲ παράστασιν ἀλώσεως Τροίας (ΠΑΕ 1933, σ. 75), ὡς καὶ δείγματα λύχνων ἑλληνιστικῶν χρόνων.

Εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 27 προθήκην παρουσιάζονται ἀντιπροσωπευτικὰ σχήματα ἀγγείων ρωμαϊκῶν χρόνων, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἰνοφόρος ἐκ Ν. Μαρμαρᾶ Χαλκιδικῆς, ὡς καὶ ἐπιλογὴ λύχνων ρωμαϊκῶν χρόνων.

Εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 28 προθήκην ἐτοποθετήθησαν βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ ἀγγεῖα (Πί ν. 287 α).

Διὰ τὴν ὑπ' ἀριθ. 29 προθήκην (Πί ν. 287 β) ἐπελέγησαν ἐκ τῆς πλουσίας συλλογῆς ὑαλίνων ἀγγείων τοῦ Μουσείου τὰ καλύτερον διατηρούμενα καὶ τὰ πλέον ἀντιπροσωπευτικά, τὰ ὁποῖα κυρίως προέρχονται ἐκ τῶν ρωμαϊκῶν νεκροταφείων τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ. Εἰς τὴν αὐτὴν προθήκην ἐτοποθετήθησαν καὶ δύο ἀγγεῖα ἑλληνιστικῶν χρόνων.

Εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 30 προθήκην ἐξετέθησαν τὰ

χαλκᾶ χρυσιζόντα ἀγγεῖα, πρώϊμοι κλασσικῆς ἐποχῆς, τὰ ἀνευρεθέντα ἐντὸς μικροῦ τάφου εἰς Σταυροῦπολιν Θεσσαλονίκης (ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 411), τὰ ἀργυρὰ ἀγγεῖα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. τὰ ἀνευρεθέντα εἰς Ποτίδαιαν (ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 342/43), χαλκῆ φιάλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἐκ τοῦ Ἀσκληπείου Ν. Μηχανιάνας καὶ δύο λαβαὶ ἐκ γεωμετρικοῦ τρίποδος. Ἐπίσης ἡ ἀργυρὰ ὑδρία ἐκ Γεφύρας Θεσσαλονίκης (ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 341), χαλκῆ ὀμφαλωτῆ φιάλη ἐξ Ὀλύνθου (Excavations at Olynthus, X, σ. 183, ἀριθ. 571, πίν. 39) καὶ τινα ἄλλα.

Εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 31 προθήκην ἐξετέθησαν ἅπαντα τὰ μικρὰ χαλκᾶ ἀγαλμάτια τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, προερχόμενα ἐκ διαφόρων τόπων καὶ διαφόρων ἐποχῶν, λαβαὶ χαλκῶν ἀγγείων ἐξ Ὀλύνθου καὶ ἕτερα μικροαντικείμενα, ὡς καὶ τὰ χαλκᾶ ἀγγεῖα τὰ ἀνευρεθέντα εἰς τὴν περιοχὴν ἐργοστασίου Ἀλλατίνι, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 340.)

Ἐπιλογὴ ἐκ χαλκῶν καὶ σιδηρῶν ὄπλων, ἀμυντικῶν καὶ ἐπιθετικῶν, ἐξετέθη εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 32 προθήκην. Μεταξὺ αὐτῶν κράνη ἰλλυρικοῦ καὶ χαλκιδικοῦ τύπου, περικνημίδες, ξίφη, λόγχει, σαυρωτῆρες, αἰχμαὶ βελῶν ἐκ διαφόρων τόπων καὶ διαφόρων ἐποχῶν, ὡς καὶ παραγναθὶς μὲ ἔκτυπον παράστασιν Νίκης. Ἐντὸς τῆς αὐτῆς προθήκης ἐτοποθετήθη ἡ χαλκῆ τεφροδόχος ὑδρία ἢ ἀνευρεθεῖσα εἰς Καραμπουρνάκι, ἡ ὁποία φέρει ἀναθηματικὴν ἐπιγραφήν. Ἐπίσης τεμάχιον ἐκ σκευῆς ἵππου μὲ ἔκτυπον παράστασιν Πριάμου καὶ Ἀχιλλέως (;) (Excavations at Olynthus, X, σ. 29, εἰκ. 4 καὶ 5).

Εἰς ἐλευθέραν λιθίνην βάσιν ἐτοποθετήθη ἡ χαλκῆ τεφροδόχος ὑδρία ἐκ Τορῶνης Χαλκιδικῆς, ἔχουσα λαβὴν ἀπολήγουσαν εἰς Σειρήνα, τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Ἐκ τῶν ὡς ἄνω προθηκῶν αἱ ὑπ' ἀριθ. 26, 28, 29 καὶ 32 ἐγένοντο ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῆς συναδέλφου Ἐπιμελητρίας κ. Εὐγενίας Γιούρη, ἡ δὲ ὑπ' ἀριθ. 28 μετὰ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Νικονάνου.

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ

ΑΓΟΡΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Τὸ Ἱστορικόν. Κατὰ Ἰανουάριον 1966 ὁ Ὄργανισμὸς Ἀνεγέρσεως Δικαστικοῦ Μεγάρου Θεσσαλονίκης ἔκαμεν ἔναρξιν τῶν γενικῶν ἐσκαφῶν διὰ τὴν ἀνάγεσιν τοῦ Δικαστικοῦ Μεγάρου ἐπὶ οἰκοπέδου εἰς τὸ κέντρον τῆς Θεσσαλονίκης, παραχωρηθέντος δωρεάν ὑπὸ τοῦ Δημοσίου πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον. Τὸ Ὑπουργεῖον Προεδρίας

της Κυβερνήσεως διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 17232/8-10-65 ἐγγράφου πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον Δικαιοσύνης εἶχε θέσει περιορισμὸν ὡς πρὸς τὴν εἰς βάθος ἐκσκαφὴν διὰ μηχανικῶν μέσων, ὄρισαν βάθος 4 μ. διὰ τὸ βόρειον τμήμα, 2.50 μ. διὰ τὸ μέσον καὶ 1.50 μ. διὰ τὸ νότιον τμήμα τοῦ οἰκοπέδου. Ἡ πρόνοια ἐλήφθη ἀκριβῶς διὰ νὰ προστατευθοῦν πιθανῶς ὑπάρχοντα ἀρχαῖα, τὸν περιορισμὸν δὲ τοῦτον περιέλαβεν ἡ ἀρμοδία Τεχνικὴ Ὑπηρεσία τῆς Νομαρχίας Θεσσαλονίκης εἰς τοὺς ὅρους ἐργολαβίας τῶν γενικῶν ἐκσκαφῶν, αἱ ὁποῖαι ἐνηργήθησαν ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, διὰ τὴν διάσωσιν καὶ περισυλλογὴν κινητῶν εὐρημάτων καὶ τὴν προστασίαν ἀκινήτων ἀρχαίων. Σχετικῶς ἐξεδόθη τὸ ὑπ' ἀριθ. 128/1-2-1966 ἔγγραφο τῆς Ἐφορείας πρὸς τὴν Διεύθυνσιν Τεχνικῶν Ὑπηρεσιῶν τοῦ Νομοῦ Θεσσαλονίκης κοινοποιηθὲν καὶ πρὸς τὸν Ὄργανισμὸν Ἀνεγέρσεως Δικαστικοῦ Μεγάρου.

Διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 209/19-2-1966 τηλεγραφικῆς ἀναφορᾶς τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως ἀνεφέρθη ἡ ἀποκάλυψις μαρμαρίνου στυλοβάτου, μετὰ βάσεων κίωνων ἀνηκόντων εἰς τὴν διπλὴν πρὸ τοῦ Ὁδείου στοᾶν ἔχουσαν ψηφιδωτὰ δάπεδα, μαρμαρίνων βαθμίδων, μαρμαρίνου ὀχετοῦ καὶ μαρμαρίνου πλακοστρώτου τῆς πλατείας τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης, ὡς καὶ ὑπογείου κτιστοῦ ἀγωγοῦ ἀποχετεύσεως. Εἰς ἀπάντησιν τὸ Ὑπουργεῖον διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 3423/24-2-1966 τηλεγραφικῆς διαταγῆς διέταξε τὸν Ἐφορον Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, ἵνα προβῇ εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν διερεύνησιν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων τοῦ οἰκοπέδου τοῦ Δικαστικοῦ Μεγάρου διακόπτων τὴν ἐργασίαν, εἰς ἃ τμήματα ἔκρινε σκόπιμον.

Διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 269/7-3-1966 ἀναφορᾶς ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης ἀνέφερε λεπτομερῶς τὰ ἀποκαλυφθέντα καὶ ἐζήτησε πίστωσιν διὰ τὴν διενέργειαν ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης, διὰ δὲ τῆς ὑπ' ἀριθ. 261/5-3-1966 ἀναφορᾶς ἀνεφέρθη ἡ προεργασία διὰ τὴν τοποθέτησιν ἀνευρεθέντος ἀκεραίου μονολίθου μαρμαρίνου κίονος καὶ κιονοκράνου ἐπὶ βάσεως in situ. Ἡ ἀναστήλωσις τοῦ κίονος ἐγένετο τὴν 31-3-1966 διὰ γερανοῦ παραχωρηθέντος ὑπὸ τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Ἐλευθέρας Ζώνης καὶ Λιμένος Θεσσαλονίκης.

Τὴν 7-4-1966 ὁ Ὑπουργὸς Προεδρίας παρεκάλεσε τηλεφωνικῶς καὶ τηλεγραφικῶς τὸν Ὑπουργὸν Βορείου Ἑλλάδος νὰ μὴ ἐπιτρέψῃ ἐν τῷ οἰκοπέδῳ τοῦ Δικαστικοῦ Μεγάρου ἐκτέλεσιν ἐργασιῶν μὴ ἐγκρινόμενων ὑπὸ τῆς Ἐφορείας Ἀρ-

χαιοτήτων Θεσσαλονίκης, τὸ σχετικὸν δὲ τηλεγράφημα ἐκοινοποίησεν ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων αὐθημερὸν καὶ εἰς τὴν Νομαρχίαν Θεσσαλονίκης, τὸν Δήμον Θεσσαλονίκης καὶ τὸν Ὄργανισμὸν Ἀνεγέρσεως Δικαστικοῦ Μεγάρου.

Τὴν 16-5-1966 ἐγένετο ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Ὑπουργοῦ Προεδρίας Κυβερνήσεως εἰς τὸ Ὑπουργεῖον Βορείου Ἑλλάδος σύσκεψις, εἰς τὴν ὁποίαν ἔλαβον μέρος τὰ Διοικητικὰ Συμβούλια τοῦ Ὄργανισμοῦ Ἀνεγέρσεως Δικαστικοῦ Μεγάρου Θεσσαλονίκης καὶ τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Θεσσαλονίκης, ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς τοῦ Ὑπουργείου Δικαιοσύνης, ὡς καὶ ἀντιπρόσωποι τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας κ.λ.π. Μετὰ τὴν σύσκεψιν, κατόπιν σχετικῆς παρακλήσεως τοῦ Ὄργανισμοῦ Ἀνεγέρσεως Δικαστικοῦ Μεγάρου, διετάχθη ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης νὰ ἐπισπεύσῃ τὴν ἐνέργειαν τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης. Ἐν τούτοις τὴν μεθεπομένην, 18-5-1966, ὁ Ὄργανισμὸς Ἀνεγέρσεως Δικαστικοῦ Μεγάρου Θεσσαλονίκης ἐμήνυσε τὸν Ἐφορον Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης, διότι ἐνήργησεν ἀνασκαφὰς ἐπὶ ἰδιωτικῷ οἰκοπέδῳ !

Διὰ τῆς ὑπ' ἀριθ. 776/11-7-1966 ἀναφορᾶς ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης ὑπέβαλεν εἰς τὸ Ὑπουργεῖον Προεδρίας ἔκθεσιν περὶ τῆς ἀνασκαφῆς τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸ ἐξάμηνον ἀπὸ Ἰανουαρίου - Ἰουνίου 1966, μετὰ τῆς κατὰ Νόμον προτάσεώς του περὶ κηρύξεως τῶν ἀποκαλυφθέντων ἀρχαίων ὡς διατηρητέων.

Ἐν τούτοις, διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 99534/28-9-1966 ἐγγράφου πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον Προεδρίας Κυβερνήσεως, τὸ Ὑπουργεῖον Δικαιοσύνης ἐζήτησεν ὅπως « ἐπισπεύσῃ τὰς ἐνεργείας διὰ τὴν ἀνάσυσιν παντὸς ἀρχαιολογικοῦ στοιχείου ».

Καὶ τότε τὸ ζήτημα ἔλαβεν εὐρεῖαν δημοσιότητα, ὥστε τὰ πράγματα εἶναι μᾶλλον γνωστά.

Αἱ ἀρξάμενοι κατὰ Ἰανουάριον 1966 ἐκσκαφαὶ ἐνηγοῦντο παραλλήλως εἰς τὸ δυτικὸν καὶ τὸ ανατολικὸν τμήμα τοῦ οἰκοπέδου². Ἐνδιαμέσως ὑπῆρχε ζώνη διὰ τὴν κίνησιν τῶν μηχανημάτων με βόρειον ὄριον τὸ προσωρινὸν φυλάκιον τοῦ ἐκτάκτου φύλακος ἀρχαιοτήτων. Οὕτω κατὰ τὴν περίοδον τῶν γενικῶν ἐκσκαφῶν δυνάμεθα νὰ

2. Εἰς τὰς ἀνασκαφικὰς ἐργασίας τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς συνειργάσθησαν οἱ κκ. Εὐθύμιος Τσιγαρίδας καὶ Γεώργιος Μάντζιος ὡς τομεάρχαι ἐπιφορτισμένοι καὶ μετὰ τὴν τήρησιν τοῦ ἡμερολογίου. Ὁ κ. Ἰ. Τουράτσουλου ἐχρησιμοποίηθη ὑπὸ τὴν εἰδικότητα νομισματικῆς. Ὁ κ. Χαρ. Μπακιρτζῆς ἐπέβλεψε τὴν ἐργαστηριακὴν ἐπεξεργασίαν τῶν κινητῶν εὐρημάτων. Ὁ κ. Ἀργ. Κούντουρας ἐξετέλεσε τὰ σχέδια, ἐξ ὧν καὶ τὰ ἐνταῦθα δημοσιευόμενα. Αἱ φωτογραφίαι ὁρεῖονται κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὸν κ. Σπυρ. Τσαβδάρουλου.

ὀμιλῶμεν ἀορίστως πως περὶ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ τμήματος τοῦ σκάμματος.

Α'. Παρακολούθησις ἐκσκαφῶν (Ἰανουάριος - Μάρτιος 1966)

Ἀνατολικὸν τμήμα. Τὴν πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐφετεινῶν ἐκσκαφῶν κατάστασιν δεικνύει τὸ Σχέδ. 1 ἐν ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 329 κ.έ.³. Ἐκεῖ δηλοῦται τὸ ὄριον τοῦ σκάμματος κατὰ τὸ τέλος τῆς προηγηθείσης ἀνασκαφικῆς ἐργασίας ἐν ἔτει 1963, ἀλλ' ὄχι με ἀκρίβειαν, διότι ἡ σκαφικὴ ἐργασία τοῦ 1963 εἶχε φθάσει εἰς βάθος μόνον εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ στυλοβάτου τῆς ἐξωτερικῆς κιονοστοιχίας, ἐνῶ κατὰ Φεβρουάριον 1966 διὰ σκαφῆς εἰς μεγαλύτερον βάθος ἀπεκαλύφθησαν τὰ ἐξῆς (Πί ν. 288 α' Σχ ἐ δ. 2 καὶ 3):

1. Ἡ ὑποθεμελίωσις τοῦ στυλοβάτου τῆς ἐξωτερικῆς κιονοστοιχίας καθ' ὅλον τὸ μήκος ἀπὸ τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας μέχρι τοῦ βορείου πέρατος τοῦ σκάμματος, ἤτοι εἰς μήκος περίπου 64 μ.

2. Δύο βαθμίδες τῆς προσβάσεως πρὸς τὴν στοάν, αἱ ὁποῖαι διατηροῦν τὴν μαρμαρινὴν κατασκευὴν εἰς μήκος περίπου 20 μ. ἀπὸ τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας, ἐνῶ ἐν συνεχείᾳ πρὸς Β. διατηρεῖται θαυμασίως ἡ ὑποδομὴ εἰς βαθμὸν ἐπιτρέποντα τὴν ἀναμαρμάρινον καὶ τοῦ στυλοβάτου καὶ τῶν βαθμίδων με ἀκριβῆ μήκη λίθων κλπ. (Πί ν. 289 β' Σχ ἐ δ. 3).

3. Μαρμαρινὸν ρεῖθρον διατηρούμενον εἰς μήκος περίπου 18 μ. ἀπὸ τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας.

4. Ὑπόγειος κτιστὸς ὄχετος βαινῶν ἀπὸ Β. πρὸς Ν., καθ' ὅλον τὸ ἀποκαλυφθὲν μήκος τῆς στοᾶς. Ὁ κτιστὸς ὄχετος διατηρεῖ ἀθικτον σχεδὸν τὴν ἀνατολικὴν παρεῖαν καὶ τὸν πυθμένα, ἐνῶ ἔχει καταστραφῆ ἡ δυτικὴ παρεῖα κατὰ μέρος, πιθανῶς εἰς ἐποχὴν, καθ' ἣν κατεστράφη καὶ ἡ μαρμαρινὴ κατασκευὴ τοῦ κρηπιδώματος τῆς στοᾶς.

5. Τὰ προαναφερθέντα, πλὴν τοῦ ὑπογείου κτιστοῦ ὄχετος, ἀπὸ τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας παρακολουθοῦνται ἐπίσης κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ χώρου (Πί ν. 288 α, ἀνω δεξιὰ, καὶ 288 β), τὸν ὁποῖον περικλείουν καὶ ὁ ὁποῖος

3. Τὰ συμβατικά σημεῖα τοῦ ὀρίζοντος εἰς τὸ κείμενον τῆς ἐκθέσεως τῶν ἐργασιῶν τοῦ 1963 (ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 329, Σχέδ. 1) εἶναι λανθασμένα. Τοῦτο νοεῖται εὐκόλως, ἂν ἀναλογισθῆ τις τὸν προσανατολισμὸν τῶν πέριξ ἐκκλησιῶν καὶ μάλιστα τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου καὶ τῆς Παναγίας τῶν Χαλκῶν (Σχ ἐ δ. 2). Ὅθεν ἀντὶ Ἀνατολῶν δεῶν νά νοηθῆ Βορρᾶς, ἀντὶ Νότου Ἀνατολῆ κ.ο.κ., ὡς τίθενται εἰς τὴν παρούσαν ἐκθεσιν.

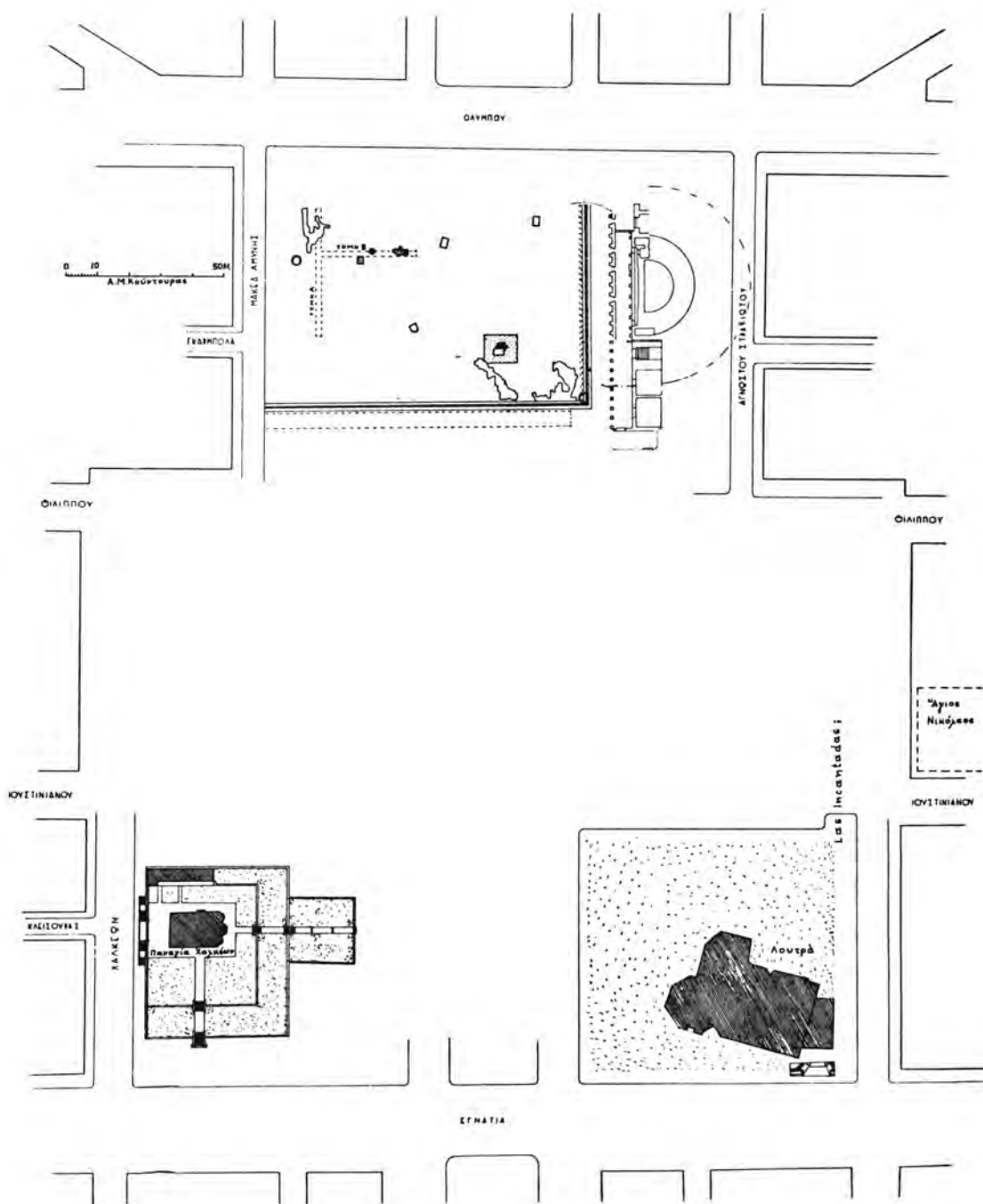
προφανῶς ἀπετέλει τὴν ἀνοικτὴν πλατεῖαν τοῦ ρωμαϊκοῦ Forum τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐπὶ πλεον, κατὰ τὴν πλευρὰν ταύτην ἀπεκαλύφθη στόμιον ἐπικλινούσ καμαροσκεπάστου ἀνοίγματος (Πί ν. 290 β' Σχ ἐ δ. 4) διὰ τὸν ἀερισμὸν καὶ φωτισμὸν ὑπογείου στοᾶς, περὶ ἧς βλ. κατωτέρω (τὸ μεταγενέστερον φρέαρ ἐν Πί ν. 288 β, ὡς καὶ ἄλλαι κατασκευαὶ τῆς Τουρκοκρατίας καθ' ὅλην τὴν ἀνασκαφείσαν ἔκτασιν δὲν μνημονεύονται ἰδιαιτέρως εἰς τὴν παρούσαν συνοπτικὴν ἐκθεσιν τῶν σπουδαιότερων εὐρημάτων).

6. Πλακόστρωσις τῆς πλατείας τοῦ Forum διατηρουμένη καλύτερον κατὰ τὴν νοτιοανατολικὴν γωνίαν (Πί ν. 288 α' Σχ ἐ δ. 5).

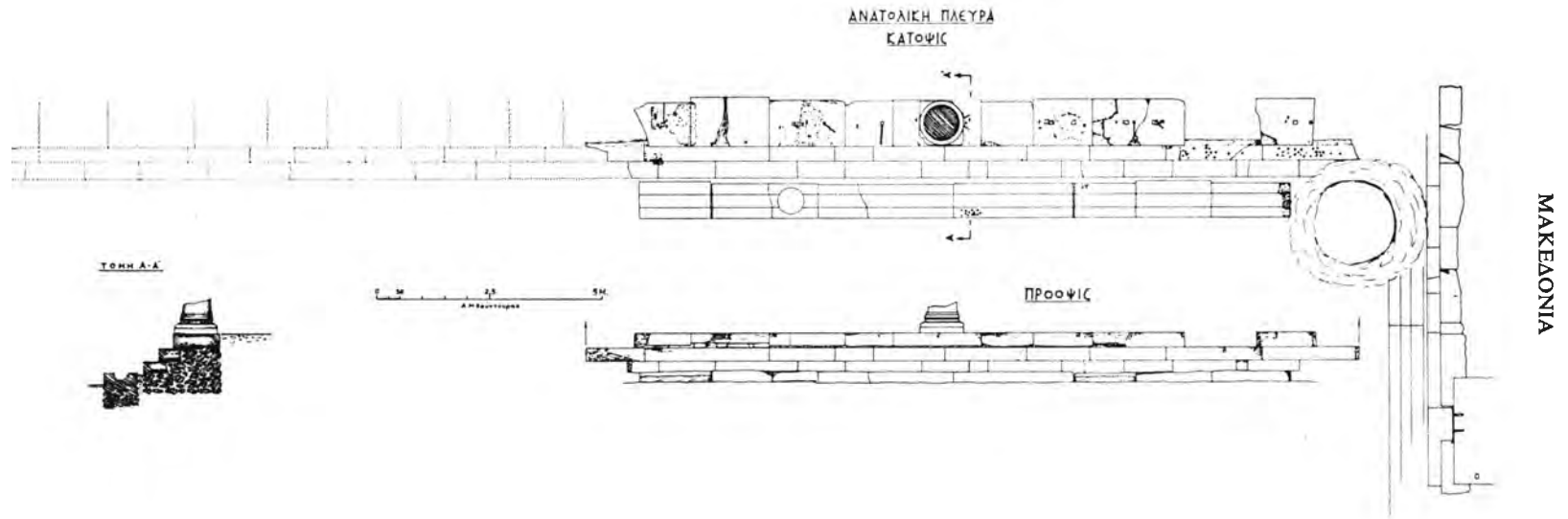
7. Ἐκτὸς ἄλλων κινητῶν εὐρημάτων, τὸ σπουδαιότερον ἀρχιτεκτονικὸν μέλος, ἦτοι μονόλιθος, ἀκέρατος σχεδόν, κίων ἀρράβδωτος, ἐκ μαρμάρου, εὐρέθῃ εἰς ἣν θέσιν εἰκονίζεται ἐν Πί ν. 288 α (κάτω δεξιὰ). Οὗτος μετὰ τῆς κατὰ χώραν βάσεως τῆς ἐξωτερικῆς κιονοστοιχίας τῆς στοᾶς (Πί ν. 289 α) καὶ κορινθιακοῦ κιονοκράνου, τὸ ὁποῖον εἶχεν εὐρεθῆ κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῶν ἐτῶν 1962 - 1963 (ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, Πίν. 239 δ), ἐπέτρψε τὴν ἀναστήλωσιν κίονος τῆς ἐξωτερικῆς στοᾶς με ὕψος ὀλικὸν 6.44 μ.

Δυτικὸν τμήμα. Εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ ὀικοπέδου οἱ μηχανικοὶ ἐκσκαφεῖς εἰς μὲν τὰ ἀνωτερα στρώματα κατέστρεψαν κτήρια, τὰ ὁποῖα, ὡς ἀπεδείχθη, ἀνήκον εἰς τοὺς πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 1917 χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, εἰς δὲ τὰ κατώτερα στρώματα ἠγγίζον, ἐνιαχοῦ δὲ καὶ κατέστρεψαν ἀναποφεύκτως, ἀραιὰ λείψανα τῆς πλακοστρώσεως τοῦ Forum. Γενικῶς διεσώθησαν τὰ διατηρούμενα κατὰ τὰς ἐκσκαφὰς λείψανα τῆς πλακοστρώσεως, διότι ἡ διὰ μηχανικῶν μέσων ἐκσκαφὴ ἀνεστέλλετο εὐθὺς ὡς ἐγένετο διαπίστωσις οἰουδήποτε κινητοῦ ἢ ἀκινήτου ἀρχαίου. Ὑπὸ τὰς συνθήκας ταύτας διεσώθησαν καὶ διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη μαρμάρου, εὐρεθέντα διάσπαρτα ἐντὸς τῶν ἐπιχώσεων ὑπὲρ καὶ ὑπὸ τὸ στρώμα τῆς πυρκαϊᾶς τοῦ 1917, διετηρήθησαν δὲ κατὰ χώραν λείψανα τοῦ ρωμαϊκοῦ πλακοστρώτου καὶ κατασκευῶν ὑπὸ τὴν πλακόστρωσιν, τὰ ὁποῖα ἐν συνεχείᾳ ἀπεκαλύφθησαν ἐν μέρει, ὡς κατωτέρω περιγράφεται.

Ἡ οἰκοδομικὴ γραμμὴ τοῦ Δικαστικοῦ Μεγάρου κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν, συνεπῶς καὶ ἡ παρεῖα τοῦ σκάμματος κατὰ τὴν πλευρὰν ταύτην, συμπίπτει σχεδόν πρὸς τὴν διαπιστωθεῖσαν καθ' ὅλον τὸ μήκος τῆς πλευρᾶς κατασκευῆν, τὴν περιγραφείσαν ἀνωτέρω (Σχ ἐ δ. 2 καὶ 5). Δὲν διατηρεῖται ἡ μαρμαρινὴ κατασκευὴ, εἰ μὴ μό-

Σχέδ. 2. Θεσσαλονίκη. Τοπογραφικόν σχεδιογράφημα Ἀρχαίας Ἀγορᾶς

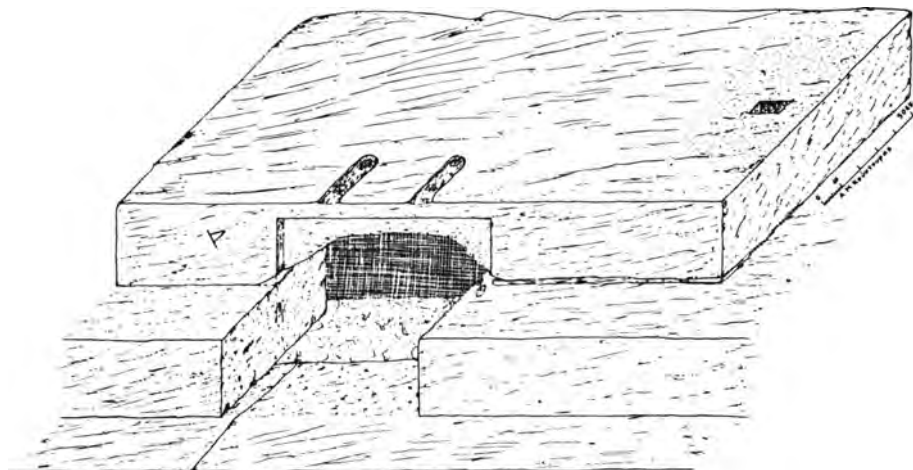
Σχέδ. 3. Κάτοψις και ὄψις σωζομένων λειψάνων στυλοβάτου, βαθμίδων καὶ ρείθρου τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς

νον κατά μέρη. Σώζεται ἡ θεμελίωσις καὶ ἀπεκαλύφθησαν κατὰ κανονικὰ διαστήματα ἀνοίγματα πρὸς στοῶν (cryptoporticus), βαίνουσαν καθ' ὅλον τὸ μήκος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ σκάματος μέχρι τοῦ δυτικοῦ ἄκρου, ὅπου ἡ ὁδὸς Μακεδονικῆς Ἀμόνης ἀτυχῶς δὲν ἐπιτρέπει τὴν βεβαίωσιν τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ Forum. Τὰ σωζόμενα λείψανα πάντως ἐπιτρέπουν ἀναπαράστασιν καὶ ἀναμαρμάρωσιν τῆς νοτίας πλευρᾶς. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ καλύπτεται πιθανῶς ὑπὸ τὴν προαναφερθεῖσαν ὁδὸν Μακεδονικῆς Ἀμόνης, ἢ

νατὴ ἐν συνεχείᾳ συστηματικῆ στρωματογραφικῆ ἀνασκαφῆ τῶν ἐνδιαφερόντων ρωμαϊκῶν καὶ τυχόν ἀρχαιοτέρων στρωμάτων.

2. Ἐκαθαρίσθησαν εἰδικώτερον τὰ σωζόμενα τμήματα τοῦ πλακοστρώτου κατὰ τὸ δυτικὸν τμήμα καὶ λείψανα θεμελίων καὶ ἄλλων ὑπογείων κτισμάτων ὑπὲρ καὶ ὑπὸ τὸ ἐπίπεδον τοῦ πλακοστρώτου.

3. Ἀπεκαλύφθησαν καὶ ἔκαθαρίσθησαν ἐπιφανειακῶς αἱ κατασκευαὶ κατὰ μήκος τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ οἰκοπέδου (Σχ ἐ δ. 5).

Σχέδ. 4. Ἡ πρώτη ἐξ Α. φωτιστικὴ θυρίς

δὲ βόρειος ὑπὸ τὴν ὁδὸν Ὀλύμπου (Σχ ἐ δ. 2). Οὕτω αἱ διαστάσεις τοῦ πλακοστρώτου ὀρθογωνίου εἶναι δυνατόν νὰ προσδιορισθοῦν μόνον κατὰ προσέγγισιν, ὡς ὑπερβαίνουσαι ἀπὸ Ν. πρὸς Β. τὰ 65, ἀπὸ Α. πρὸς Δ. τὰ 100 μ.

Β'. Σωστικά σκαφαί

(Ἀπρίλιος - 21 Μαΐου 1966)

Ὁ ἐργολάβος τῶν γενικῶν ἐκσκαφῶν τοῦ οἰκοπέδου ἐπεράτωσε τὸ ἔργον του κατὰ τὰ τέλη τοῦ μηνὸς Μαρτίου 1966, τὴν δὲ 7-4-1966 ἀπηγορεύθησαν περαιτέρω ἐργασίαι ἀνεγέρσεως Δικαστικοῦ Μεγάρου ἄνευ ἐγκρίσεως τῆς Ἐφορείας. Χάριν τῆς διαπιστώσεως τοῦ διατηρητέου ἢ μὴ τῶν ἀποκαλυφθεισῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς διασώσεως τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἐγένοντο ἐν συνεχείᾳ σωστικά σκαφαί, αἰτίνες διήρκεσαν μέχρι τῆς 21ης Μαΐου 1966. Κατὰ τὸ διάστημα τοῦτο ἐγένοντο κυρίως τὰ ἑξῆς :

1. Ἀπεμακρύνθη τὸ τετραγαμῆνον ὑπὸ τῶν μηχανικῶν ἐκσκαφῶν στρώμα εἰς μεγάλα τμήματα τῆς ἐπιφανείας τοῦ οἰκοπέδου, ἵνα καταστῆ δυ-

Γ'. Δοκιμαστικὴ σκαφικὴ ἐρευνα

(23 Μαΐου - 6 Ἰουνίου 1966)

Ἡ τρίτη αὕτη περίοδος τῆς ἀνασκαφῆς διακρίνεται, διότι ἐγένετο κατὰ τὴν περίοδον αὐτὴν συστηματικὴ στρωματογραφικὴ ἐρευνα ὑπὸ τὸ ἐπίπεδον τοῦ πλακοστρώματος ἀπαιτοῦσα μᾶλλον λεπτολόγον διατύπωσιν. Συγχρόνως ἀνεσκάφη καὶ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς νοτίας πλευρᾶς ἀποκαλυφθέντων τουρκικῶν κτισμάτων καὶ τάφων (Πί ν. 290 α) ἐπὶ τοῦ ρωμαϊκοῦ πλακοστρώτου. Ἐπίσης διεπιστώθη τὸ πλάτος τῆς νοτίας διπλῆς στοᾶς (4.80 μ.) καὶ στοιχεῖα τῆς κατασκευῆς της, ὡς καὶ τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τοῦλάχιστον τμήμα αὐτῆς.

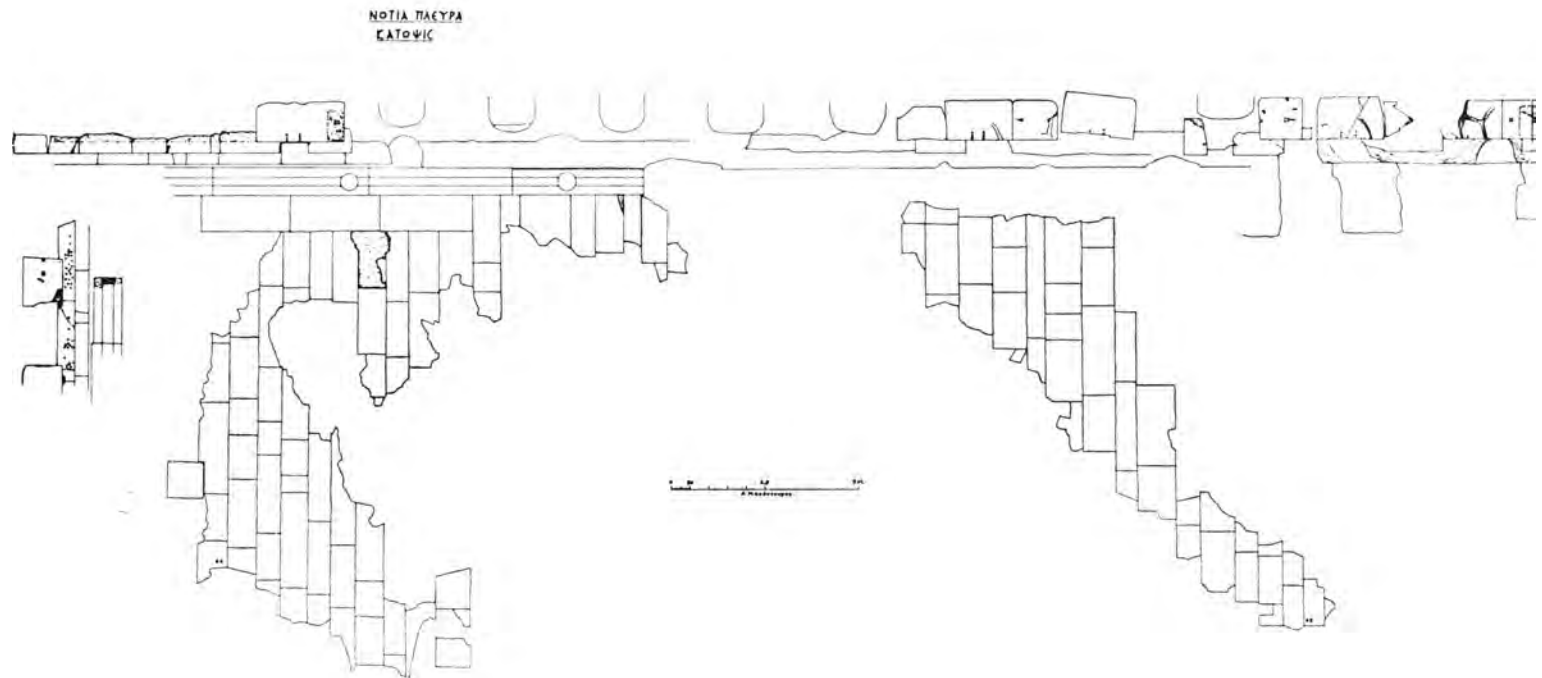
Ἡ στρωματογραφικὴ ἐρευνα εἰς βάθος, κατ' ἀνάγκην, ὑπῆρξε περιορισμένη εἰς ὀρισμένα σημεία (Σχ ἐ δ. 2), ἦτοι :

α) Τομὴ Α', ἀπὸ Β. πρὸς Ν.

β) Τομὴ Β', καθέτως πρὸς τὴν προηγουμένην.

γ) Τομὴ Γ', κατὰ τὴν νοτιοδυτικὴν γωνίαν.

Ἡ τομὴ Α' ἐξετάθη εἰς μήκος συνολικὸν 44 μ.

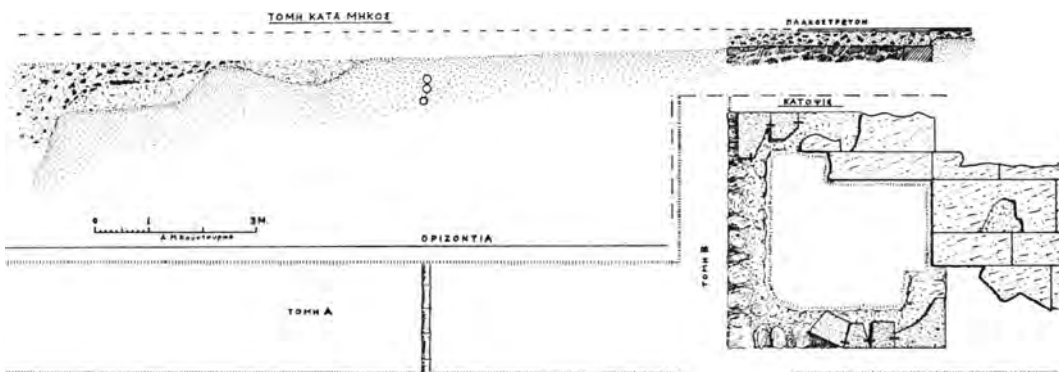
Σχέδ. 5. 'Η ΝΑ. γωνία του πλακοστρώτου και τὰ ἀνασκαφέντα κατὰ τὸ 1966 λείψανα τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς Ἀγορᾶς

μέ πλάτος 2 μ. Εις τὸ βόρειον τμήμα τῆς τομῆς ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον ὑπάρχουν λείψανα σπουδαίας κατασκευῆς (Σχέδ. 6). Μεταξὺ τῶν λειψάνων τούτων εὐρέθησαν εἰς δευτέραν χρῆσιν βάσις στήλης διατηροῦσα τὸν γόμφον ἐντὸς τοῦ τόρμου καὶ κίων ἀρράβδωτος φέρων λατινικὴν ἐπιγραφὴν δυσανάγνωστον, ἐκ τῆς ὁποίας σώζονται ἑννέα στίχοι. Μέρος τῆς κατασκευῆς ἀποτελεῖται ἐκ λίθων συνδεομένων διὰ πειοσχίμων σιδηρῶν συνδέσμων μολυβδοχοημένων. Προφανῶς, κατὰ τὴν διαρρύθμισιν τοῦ χώρου τοῦ Forum, δι' ἰσοπεδώσεως πρὸς πλακόστρωσιν, προὔ-

δὲν ὑπάρχει ἐπίχωσις, ἀλλὰ μόνον λείψανα θεμελίων παλαιότερων τοῦ πλακοστρώτου κτισμάτων (Πί ν. 290 γ), εἰς τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν καὶ κινητὰ εὐρήματα εἰς δευτέραν χρῆσιν, ὡς π.χ. λίθινον ἀγαλμα « Ἀτλαντος ».

Ἡ τομὴ Γ' ἐγένετο μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ ἐξακριβωθῇ ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τῆς πλατείας τοῦ Forum, ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἐπετεύχθη, ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, διότι ἡ δυτικὴ πλευρὰ κρύπτεται πιθανὸν ὑπὸ τὴν νῦν ὁδὸν Μακεδονικῆς Ἀμύνης (Σχέδ. 2)⁴.

Ὡς πρὸς τὴν στοᾶν (cryptoporticus)⁵, ἡ γενόμενη ἐργασία ἐβεβαίωσε τὴν μεγίστην σημασίαν

Σχέδ. 6. Κάτωψις καὶ τομαὶ κατὰ τὴν βορειοδυτικὴν γωνίαν

πῆρχον βάθρα καὶ στήλαι, αἱ ὁποῖαι κατεστράφησαν. Ἡ ἰσοπέδωσις τοῦ ἐπικλινούς ἐδάφους θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποτεθῇ καὶ ἄνευ ἐνδείξεων, ἀλλὰ ὑπάρχουν περαιτέρω ἐνδείξεις πείθουσαι ὅτι αὕτη ἐγένετο δι' ἐκσκαφῆς τοῦ βόρειου τμήματος καὶ ἐπιχώσεως τοῦ νοτίου. Ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας ταύτης εἶναι τὸ ἔξῃς : εἰς τὸ βόρειον τμήμα δὲν ὑπάρχει ἢ ὑπάρχει μόνον μικρὰ κατὰ μέρος ἐπίχωσις ὑπὸ τὴν πλακόστρωσιν, ἐνῶ νοτιώτερον ὑπάρχει ἐπίχωσις, εἰς τὴν ὁποίαν ὄστρακα καὶ λοιπὰ μικροεὐρήματα νεώτερα εὐρέθησαν χαρακτηριστικῶς εἰς μεγαλύτερον βάθος ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα. Οὕτω καθίσταται σαφές ὅτι πρὸς ἰσοπέδωσιν ἐγένοντο ἐκσκαφαὶ εἰς τὸ βόρειον καὶ ἐπίχωσις εἰς τὸ νότιον τμήμα. Ἡ ἀνασκαφὴ εἰς τὸ νότιον ἄκρον τῆς τομῆς δὲν ἐφθασεν εἰς τὸ βάθος τοῦ « στερεοῦ » καὶ τοῦτο ἐπιβάλλει συνέχισιν τῆς ἐρεύνης εἰς τὸ σημεῖον αὐτό. Ἄξιοσημείωτον ὅτι, μεταξὺ τῶν ὄστράκων, τὰ ὁποῖα εὐρέθησαν, ὡς ἀνωτέρω περιεγράφη, ὑπάρχουν καὶ ἑλληνιστικὰ καὶ ἔτι παλαιότερα ὄστρακα (Πί ν. 291 δ καὶ ε, κάτω).

Ἡ τομὴ Β ἐβεβαίωσεν ἤδη τὸ ἀνωτέρω λεχθέν, ὅτι ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον τοῦ βόρειου τμήματος

τῶν λειψάνων πρὸς Ν. τῆς πλατείας τοῦ Forum καὶ τὴν ἀνάγκην ἐπεκτάσεως τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ταύτην, δεδομένου ὅτι καὶ ἡ ἐπίχωσις ὑπὲρ τὴν στοᾶν εἶναι σχετικῶς μικρὰ καὶ τὰ εὐρήματα σπουδαιότατα, ἐφ' ὅσον συνδέονται πρὸς προβλήματα σχετικὰ πρὸς τὴν « χαλκευτικὴν στοᾶν », τὴν « Καταφυγὴν », καὶ γενικώτερον πρὸς τὴν τοπογραφίαν τῆς ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης (στοᾶ τῶν Incantadas κλπ.)⁶.

Κινητὰ εὐρήματα

Τὰ κινητὰ εὐρήματα (ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, λίθινα καὶ μαρμάρινα γλυπτά, κλπ.) δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀναφερθοῦν εἰς τὴν βραχείαν ταύτην ἔκθεσιν. Τὴν παροῦσαν συνοδεύουν μερικαὶ ἀκόμη εἰκόνες μικροαντικειμένων, ἐνδεικτικαὶ τοῦ

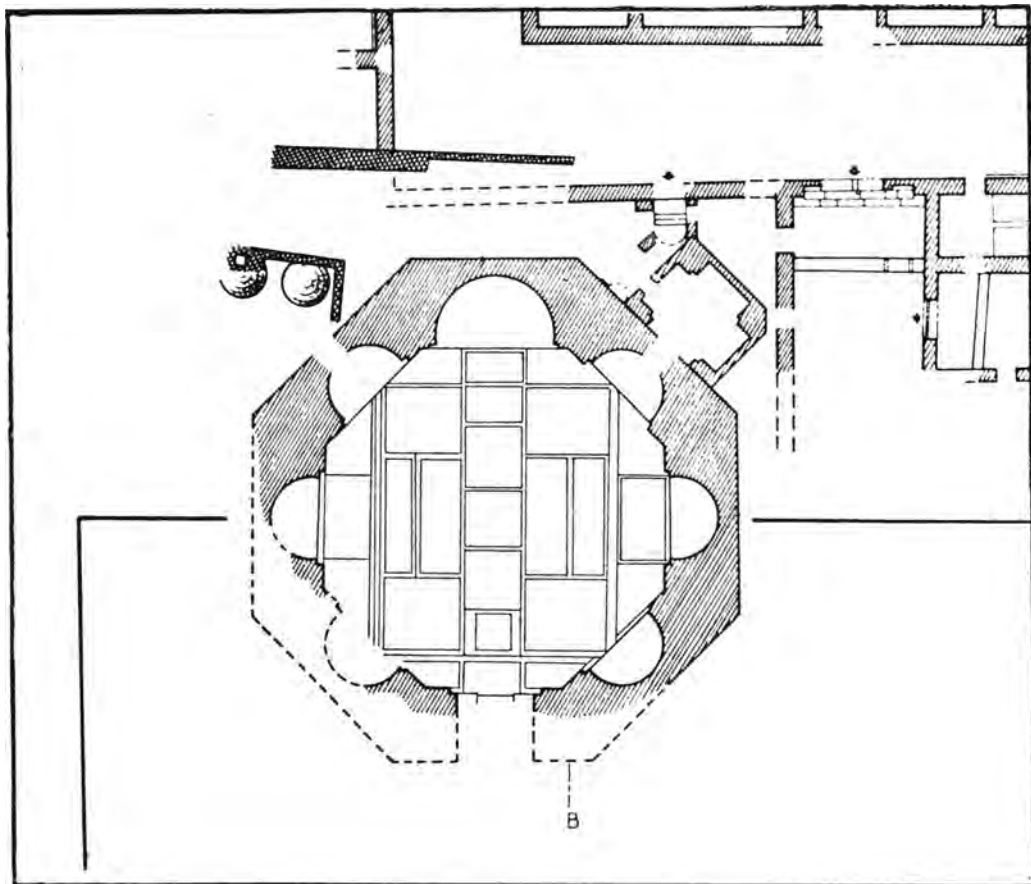
4. Ὅπωςδὴποτε ὑπὸ τὴν οἰκοδομὴν κατὰ τὴν γωνίαν τῶν ὁδῶν Φιλίππου καὶ Μακεδονικῆς Ἀμύνης καὶ ἐν τῷ ὑπογίῳ αὐτῆς εὐρίσκονται διατηρημένα καὶ εἶναι προσιτὰ λείψανα μνημειακῶν κατασκευῶν, αἱ ὁποῖαι δέον νὰ συσχετισθοῦν πρὸς τὰ ἀνασκαπτόμενα λείψανα.

5. Βλ. προχείρως Enciclopedia dell'arte antica, II, σ. 936 κ.ε., λ. cryptoportico, καὶ VI, λ. Roma, σ. 795, εἰκ. 917.

6. Σχετικὴν βιβλιογραφίαν βλ. εἰς Φ. Πέτσα, Χρονικὰ Ἀρχαιολογικά, Μακεδονικά 7 (1967), σ. 295 κ.ε., ἀριθ. 55-57.

είδους και τής εποχής των εϋρημάτων τής κατηγορίας ταύτης, τὰ ὁποῖα κατανέμονται κυρίως ἀπὸ τῶν ἑλληνιστικῶν, διὰ τῶν ρωμαϊκῶν και βυζαντινῶν, μέχρι τῶν χρόνων τής Τουρκοκρα-

τῆς Θεσσαλονίκης ἐπὶ τῶν ἀποκαλυφθέντων λειψάνων τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς τῆς ἱστορικής ταύτης πόλεως. Γενικώτερον ἐπιβάλλουν τὴν ἀπαγόρευσιν οἰασδήποτε οἰκοδομῆς ἐπὶ ὀλοκλήρου τῆς λε-

Σχέδ. 7. Τὸ Ὀκτάγωνον καὶ ἡ περὶ αὐτὸ περιοχὴ

τίας (Πί ν. 291 α - γ, 292 α - ζ', 293 α - ζ', 294 α - δ, 295 α - ε).

Γενικὰ συμπεράσματα

Ἡ σπουδαιότης τῶν ἀποκαλυφθέντων λειψάνων τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι ἤδη ἀναμφισβήτητος. Ἐνεκα τῶν γνωστῶν πιέσεων καὶ ἐνώπιον τῶν ἱστορικῶν εϋθυνῶν, κατέστη ἐπιβεβλημένον εἰς τὸν ἀρμόδιον Ἔφορον τῆς Περιφερείας νὰ διατυπώσῃ κατὰ νόμον τὴν γνώμην του περὶ διατηρήσεως τῶν ἀποκαλυφθέντων, κατὰ τρόπον σαφῆ καὶ μὴ ἐπιδεχόμενον οἰανδήποτε παρεξήγησιν, ὡς ἐξῆς : Αἱ ἀποκαλυφθεῖσαι ἀρχαιότητες ἐπιβάλλουν τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς ἀνοικοδομήσεως τοῦ Δικαστικοῦ Μεγάρου

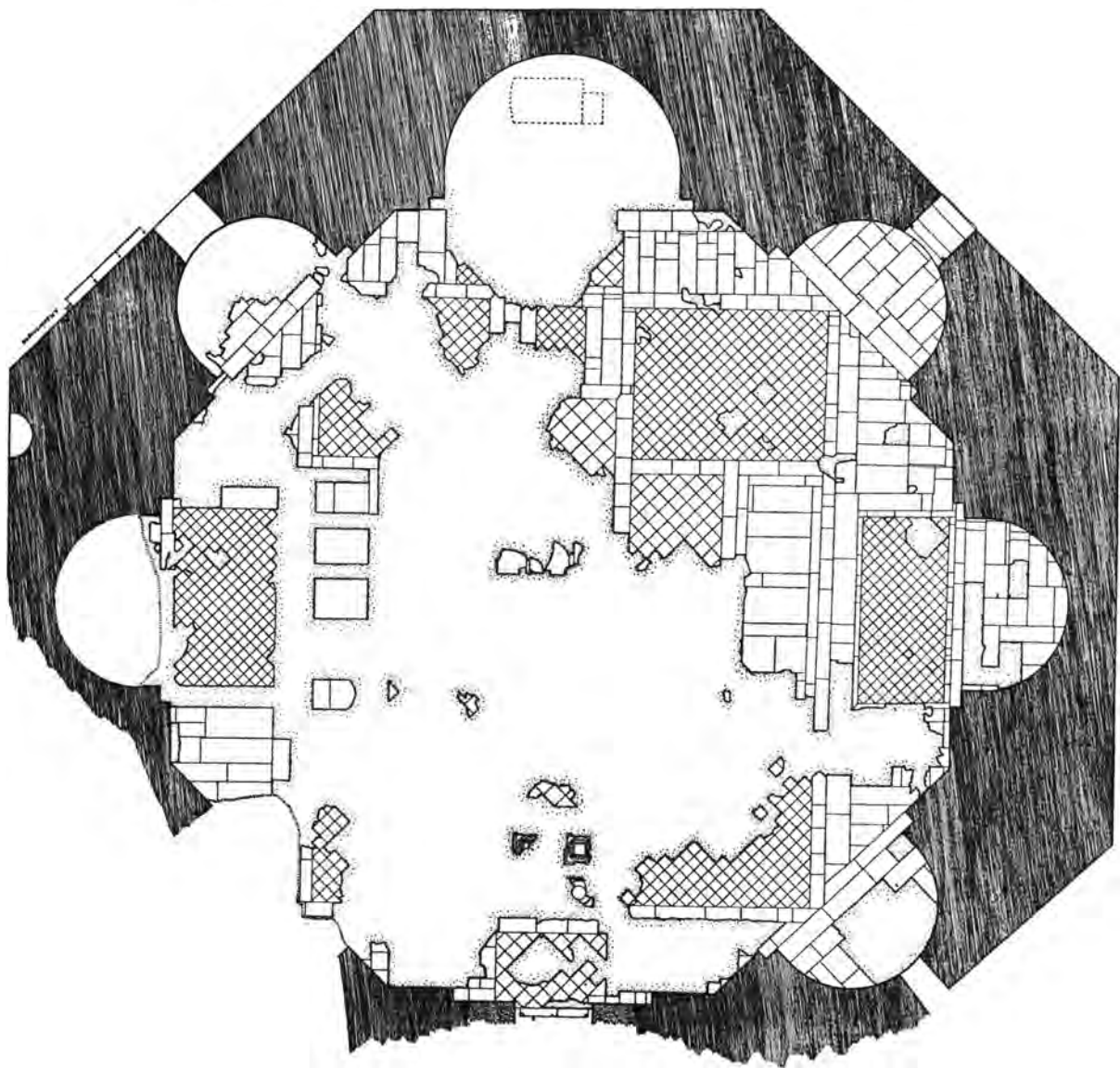
γομένης πλατείας Δικαστηρίων ἀπὸ τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ μέχρι τῆς ὁδοῦ Ὀλύμπου. Κατέστη ἤδη βέβαιον, ὅτι ὀλόκληρος ὁ χῶρος οὗτος, ἀπὸ τῆς ἀρχαίας ἐξέδρας παρὰ τὰ τουρκικὰ λουτρά Παράδεισος καὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας τῶν Χαλκῆων μέχρι καὶ τῆς ὁδοῦ Ὀλύμπου, διασώζει διατηρητέα σπουδαιότατα λείψανα τοῦ μνημειακοῦ κέντρου τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ « ὀμφαλοῦ » τῆς πόλεως.

Εἰδικώτερον ἢ μέχρι τοῦδε ἔρευνα καὶ μελέτη τῶν εϋρημάτων ἔδειξε τὰ ἐξῆς :

Ὁ τόπος ἔχει ἱστορίαν καὶ πρὸ τῆς Ρωμαιοκρατίας, κατὰ τοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους. Ἡ διαμόρφωσις τοῦ Forum γενικῶς ἐγένετο εἰς τοὺς χρόνους μεταξὺ τοῦ Αὐγούστου καὶ τοῦ Ἀδριανοῦ.

Παρέμεινεν άνοικτή πλατεία τὸ πλακόστρωτον ὀρθογώνιον ἐπὶ αἰῶνας. Οὐδεμία βυζαντινὴ κατασκευὴ ἐβεβαιώθη ἐπὶ τῶν λειψάνων τοῦ πλακοστρώματος, ἀλλὰ μόνον λείψανα κτηρίων καὶ τά-

νων ἐπίσης ὅτι ἐπὶ 10 αἰῶνας περίπου, ἕως τοὺς ὑστέρους βυζαντινοὺς χρόνους τοῦλάχιστον, ἡ πλατεία ὑπῆρξεν ἐλεύθερος χώρος. Μόνον Τοῦρκοι « ἐπάτησαν » τὴν Ἄγορὰν πρὸς οἰκοδόμησιν

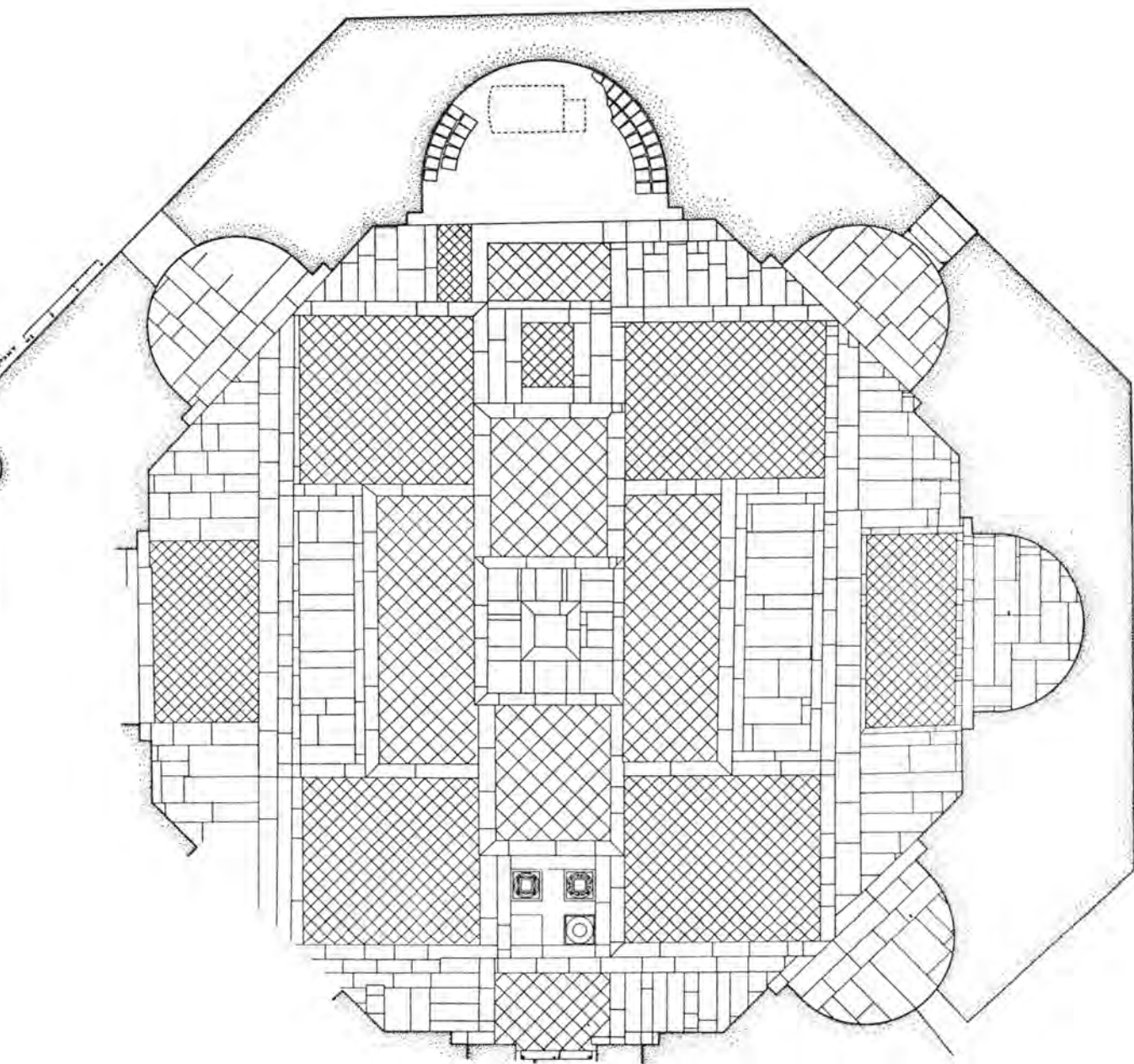
Σχέδ. 8. Ὀκτάγωνον. Κατάστασις διατηρήσεως τοῦ πλακοστρώτου δαπέδου

φων τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ἐνῶ φρέατα, δεξαμεναὶ καὶ βόθροι τῶν αὐτῶν χρόνων φθάνουν εἰς βάθος καὶ ὑπὸ τὸ ἐπίπεδον τῆς πλακοστρώσεως τοῦ ρωμαϊκοῦ Forum.

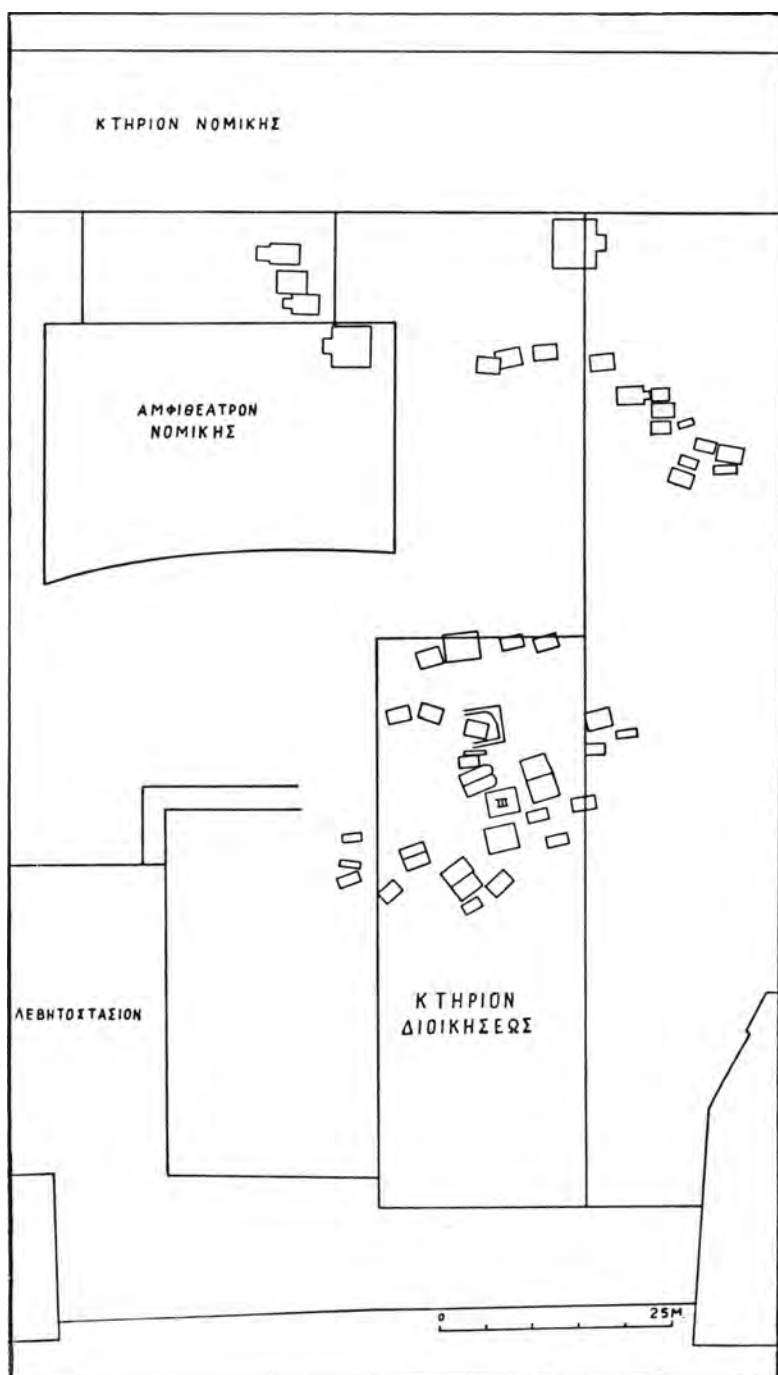
Ἡ μέχρι τοῦδε μελέτη τῶν ὀστράκων, τὰ ὅποια εὑρέθησαν ὑπὲρ καὶ ὑπὸ τὸ πλακόστρωμα, βεβαιώ-

καὶ ἐχρησιμοποίησαν τὴν ὑπόγειον στοᾶν (cryptoporticus) ὡς τόπον ἀποχετεύσεων.

Ὁ ἄλλοτε ἐλεύθερος χώρος ἐπανῆλθεν εἰς τὸ φῶς καὶ ἀπαιτεῖ σεβασμὸν καὶ ἀποκατάστασιν. Ἄς ἐλπίσωμεν ὅτι οἱ Θεσσαλονικεῖς πρῶτοι θὰ ἀποδώσουν τὰ ὀφειλόμενα.

Σχέδ. 9. Ὀκτάγωνον. Σχέδιον συμπληρώσεως τοῦ πλακοστρώτου δαπέδου

Σχέδ. 10. Τοπογραφικόν διάγραμμα τῆς περιοχῆς τῶν τάφων παρὰ τὴν Νομικὴν Σχολὴν καὶ τὸ κτήριον Διοικήσεως

Όσον αφορά εις τὸ παρόν, ἐπιβάλλεται ἡ συνέχις τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης.

ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΟΝ ΣΥΜΠΛΕΓΜΑ ΤΟΥ ΓΑΛΕΡΙΟΥ

Κατὰ τὸ 1966 συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφὴ εἰς τὴν Πλατείαν Ναυαρίνου μεταξὺ τοῦ Ὀκταγώνου καὶ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Γαλερίου (Σχέδ. 7) καὶ ἐξετελέσθησαν ὑπὸ τοῦ κ. Ἀργ. Κούντουρα σχέδιον ἀποτυπώσεως τῆς καταστάσεως διατηρήσεως τοῦ διαπέδου τοῦ Ὀκταγώνου (Σχέδ. 8) καὶ σχέδιον συμπληρώσεως ἐπὶ τῆ βᾶσει τῶν σωζομένων ἀποτυπωμάτων τῶν ἐλλειπουσῶν πλακῶν (Σχέδ. 9).

Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν εἶχε σημαντικὰ ἀποτελέσματα ὡς πρὸς τὸ Ὀκτάγωνον καὶ τὸ ἀνάκτορον τοῦ Γαλερίου, διότι ἡ ἀνασκαφεῖσα περιοχὴ ἐταράχθη διὰ τὴν κατασκευὴν νεωτέρων τρουλλωτῶν κατασκευῶν, αἱ ὁποῖαι δὲν ἠρευνήθησαν εἰσέτι, εἰς βᾶθος καὶ εἰς τὸ ἐσωτερικόν (βλ. ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, σ. 333, Πίν. 341 δ).

Τὸ σχέδιον συμπληρώσεως τοῦ πλακοστρώτου διαπέδου τοῦ Ὀκταγώνου παρουσιάζει σχετικῶς ἐλάχιστα κενά, ἧτοι ἀρμοὶ τινες ἐλλείπουν πιθανῶς, διότι τὰ ἀποτυπώματα τῶν πλακῶν δὲν διατηροῦνται. Γενικῶς ὅμως ἡ ἀναπαράστασις εἶναι ἱκανοποιητικὴ καὶ ἐπιτρέπει ἀναμαρμάρωσιν μετ' ἀσφαλείας κατὰ τὰ κύρια καὶ πλεῖστα μέρη.

Τὸ συνεργεῖον τοῦ ζωγράφου - συντηρητοῦ κ. Ἰωάννου Κολέφα ἀπέσπασε πρὸς στερέωσιν τμήματα ψηφιδωτοῦ τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ ἐπὶ τῆς πλατείας Ναυαρίνου τμήματος τοῦ ἀνακτόρου καὶ ἐπανετοποθέτησε ταῦτα ἐπὶ νέας ὑποδομῆς ἐπιτυχῶς.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥΠΟΛΕΩΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Κατὰ τὸ 1966 παρέστη ἀνάγκη νὰ ἐρευνηθοῦν καὶ νέοι τάφοι τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου τῆς Θεσσαλονικῆς ἐν τῇ περιοχῇ τῆς νῦν Πανεπιστημιούπολεως (πρβλ. ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, σ. 334 κ.έ.). Διανοιγομένου διὰ μηχανικοῦ ἐκσκαφέως χάνδακος πρὸς ἐγκατάστασιν ἀγωγοῦ ὕδατος τοῦ κτηρίου τῆς Νομικῆς Σχολῆς (Πί ν. 296 δ) ἀπεκαλύφθη σειρὰ τῶν ἀνατολικῶς τοῦ Ἀμφιθεάτρου τῆς Σχολῆς καὶ νοτίως τοῦ τάφου τοῦ ἀνασκαφέντος παλαιότερον ὑπὸ τοῦ κ. Πελεκανίδου. Εἰς τὸ Σχέδ. 10 ἐσχεδιάσθησαν οἱ ἐκ τούτων κτιστοὶ, δεκατέσσαρες τὸν ἀριθμὸν, ἐξ ὧν τινες εἰκονίζονται ἐν Πί ν. 296 δ, διακρίνονται δὲ ἐν Σχέδ. 11 διὰ τῶν ἀριθμῶν ἀπὸ 1 - 14. Μεταξὺ αὐτῶν ἀπεκαλύφθησαν ἕτεροι ἕξ κεραμοσκεπεῖς (α - ζ, ἐν Σχέδ. 11), ἐξ ὧν

καὶ ὁ ἐν Πί ν. 296 ζ', δέκα λακκοειδεῖς (Α - Κ), καλυπτόμενοι διὰ σχιστολίθων ἢ καὶ μαρμάρων εἰς δευτέραν χρῆσιν, ὡς καὶ εἰς καμαροσκεπῆς (Ι), τοῦ ὁποίου ἡ καμὰρα κατεστράφη ὑπὸ τοῦ μηχανικοῦ ἐκσκαφέως.

Γενικῶς οἱ τάφοι ἦσαν ἀδιατάρακτοι καὶ πενιχροὶ εἰς κτερίσματα. Πρὸς χρονολόγησιν τῶν χρησιμεύουν τὰ εὐρεθέντα κτερίσματα, ὀλίγα πῆλινα ἀγγεῖα, ἐν ὑάλινον καὶ κυρίως νομίσματα χαλκᾶ. Ὁ καμαροσκεπῆς τάφος εἶχεν ὡς μόνον κτερίσμα τὸ ὑάλινον ἀγγεῖον ἐν Πί ν. 296 ε, διακεκοσμημένον μὲ παράστασιν ἀτελῶς διατηρουμένην (Πί ν. 298) καὶ φέρον ἐπιγραφὴν ἐν μέρει ἐπίσης διατηρουμένην (Σχέδ. 12).

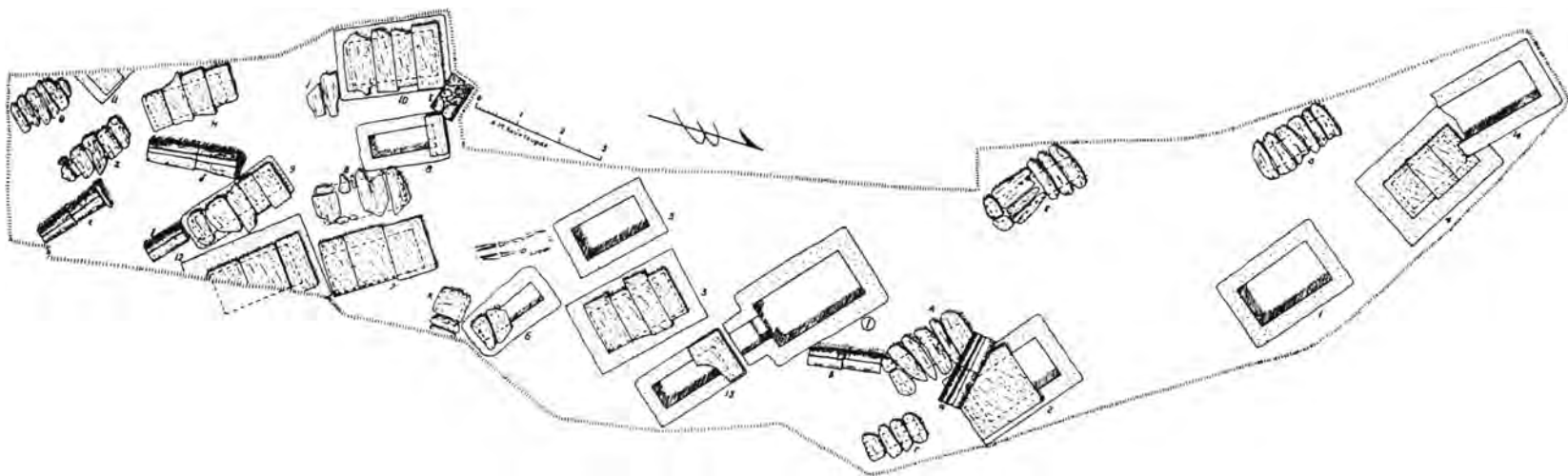
Ἀπὸ ἐλληνιστικῶν χρόνων κεραμοσκεπῆ τάφον (β, ἐν Σχέδ. 11) προῆλθον ἡ πυξίς καὶ τὰ βαλσαμάρια ἐν Πί ν. 296 α, ὡς καὶ λείψανα μολυβδίνης πυξίδος καὶ χαλκοῦν νόμισμα Φιλίππου Ε'.

Ἀπὸ κτιστοῦς τάφους προῆλθον ἀγγεῖα, ὡς τὰ ἐκ τοῦ τάφου 4 ἐν Πί ν. 296 β, μέσον καὶ δεξιὰ, χρονολογούμενα εἰς τοὺς περὶ τὸ 200 μ.Χ. χρόνους, καθὼς καὶ τὸ ἐν τῷ αὐτῷ Πίνακι, ἀριστερά, ἐκ τοῦ τάφου 2. Ἐκ τοῦ τάφου ὑπ' ἀριθ. 5 προῆλθε τὸ ἀγγεῖον ἐν Πί ν. 296 γ, ἀριστερά, ἐκ δὲ τοῦ τάφου ὑπ' ἀριθ. 3 τὰ ἄλλα δύο ἀγγεῖα τοῦ αὐτοῦ Πίνακος, ἅπαντα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Τὰ ἐν Πί ν. 297 α - β μάρμαρα εἰς δευτέραν χρῆσιν εὐρέθησαν καλύπτοντα μετ' ἄλλων πλακῶν τὸ μὲν ἐπὶ κρᾶνον τὸν ἀκτέριστον τάφον ὑπ' ἀριθ. 8, ἢ δ' ἐπιγραφὴ τὸν ἐπίσης ἀκτέριστον, παιδικὸν τάφον Θ. Τὸ κείμενον τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει οὕτω :

*Πανκράτις Μαρεί-
νω τῷ ἰδίῳ ἀπέλευ-
θέρω, μνείας χά-
ρ ι ν.*

Ἐν συμπεράσματι καὶ οἱ προαναφερθέντες τάφοι κατανέμονται ἀπὸ τῶν πρωίμων ἐλληνιστικῶν χρόνων μέχρι τῶν ὑστέρων χρόνων τῆς ἀρχαιότητος, ὡς παρετηρήθη ἤδη γενικῶς εἰς τὸ νεκροταφεῖον τῆς Πανεπιστημιούπολεως. Εἰς τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους ἀνήκει, πλὴν τοῦ προαναφερθέντος κεραμοσκεποῦς τάφου β, καὶ ὁ ἐπίσης κεραμοσκεπῆς δ, χρονολογούμενος ἀπὸ εὐρεθῆν νόμισμα τοῦ Κασσάνδρου, καθὼς καὶ ὁ λακκοειδῆς τάφος Α, χρονολογούμενος ἀπὸ νόμισμα τοῦ Ἀντιγόνου Γονατᾶ. Ἀπὸ νόμισμα τοῦ Διοκλητιανοῦ χρονολογεῖται καὶ ὁ κτιστὸς τάφος ὑπ' ἀριθ. 13. Ἄλλα τέσσαρα χαλκᾶ νομίσματα εὐρέθησαν ἐκτὸς τῶν, ἐκ τούτων δὲ ἐν εἶναι τῶν Φιλίππων, ρωμαϊκῶν χρόνων, ἐν τοῦ Κωνσταντίου Β' καὶ

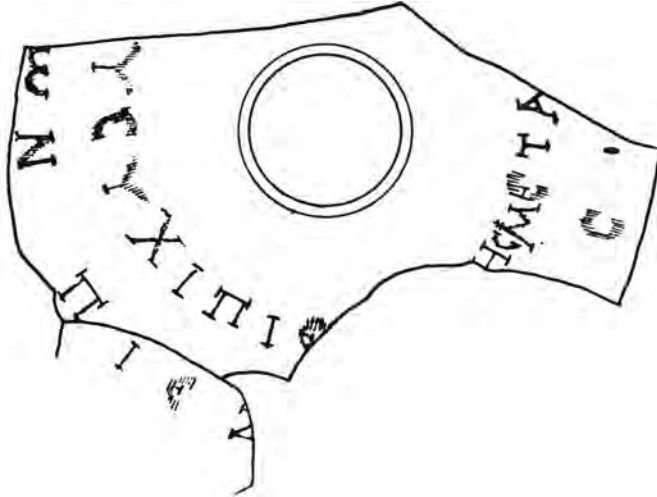

Σχέδ. 11. Οι τάφοι παρά τὸ κτήριο τῆς Νομικῆς Σχολῆς, οἱ ἀποκαλυφθέντες κατὰ τὸ 1966

δύο είναι ἐφαρμμένα καὶ ὡς ἐκ τούτου δυσδιάγνωστα.

Κατὰ Φεβρουάριον 1966 τὸ συνεργεῖον ἀποτειχίσεως τοιχογραφιῶν τοῦ ζωγράφου - συντηρητοῦ κ. Φώτη Ζαχαρίου ἀπετείχισε καὶ μετέφερεν ἐκ τοῦ οἰκοπέδου τοῦ Κτηρίου Διοικήσεως εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Θεσσαλονίκης τὰς τοιχογραφίας

μ. ἀπὸ τοῦ παρακειμένου ψηφιδωτοῦ δαπέδου, χώρος ἀνατολικῶς τοῦ δαπέδου τούτου (Σχέδ. 13-14· Πί ν. 299 α, κάτω ἀριστερά), διὰ δὲ τῆς τομῆς Β' (Σχέδ. 14· Πί ν. 299 γ) ἐπεζητήθη ἢ διαπίστωσις τῆς ἐκτάσεως τῶν λειψάνων πρὸς τὸ νότιον ἐλεύθερον ἄκρον τοῦ οἰκοπέδου καὶ τὴν συνεχομένην ὁδόν.

Σχέδ. 12. Ἐπιγραφή ἐπὶ ὑαλίνου ἀγγείου (πρβλ. Πί ν. 296 ε καὶ 298)

τοῦ καμαροσκεποῦς τάφου ὑπ' ἀριθ. III (ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, σ. 336, Πίν. 357 α).

Οἰκόπ. Σ. Γεωργιάδου

Ἀνασκαπτομένου πρὸς οἰκοδόμησιν τοῦ οἰκοπέδου τοῦ Σωκράτους Γεωργιάδου, ἀνατολικῶς τῆς ἀψίδος τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀχειροποιήτου, ἀπεκαλύφθησαν λείψανα τοίχων καὶ, ἔνεκα τῆς γειτνιασεως πρὸς τὴν Ἀχειροποιήτου, ἐπελήφθη τῆς ἐρεῦνης κατ' ἀρχὴν ὁ συνάδελφος κ. Μύρων Μιχαηλίδης. Διαπιστωθέντος, ὅτι τὰ ἀποκαλυπτόμενα λείψανα εἶναι ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ἀνέλαβε τὴν περαιτέρω ἀνασκαφικὴν ἐρευναν ἡ Ἐφορεία Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων.

Τὸ οἰκόπεδον ἐκτείνεται ἀπὸ τῆς ἀνατολικῶς τῆς Ἀχειροποιήτου πλατείας μέχρι τῆς ὁδοῦ Χριστοπούλου, ὥστε ἡ οἰκοδομὴ ἔχει τρεῖς ὄψεις. Καθ' ὄλην τὴν ἑκτασιν τοῦ οἰκοπέδου προέκυψαν σπουδαῖα λείψανα, τὰ πλεῖστα ἀνήκοντα εἰς θεμέλια.

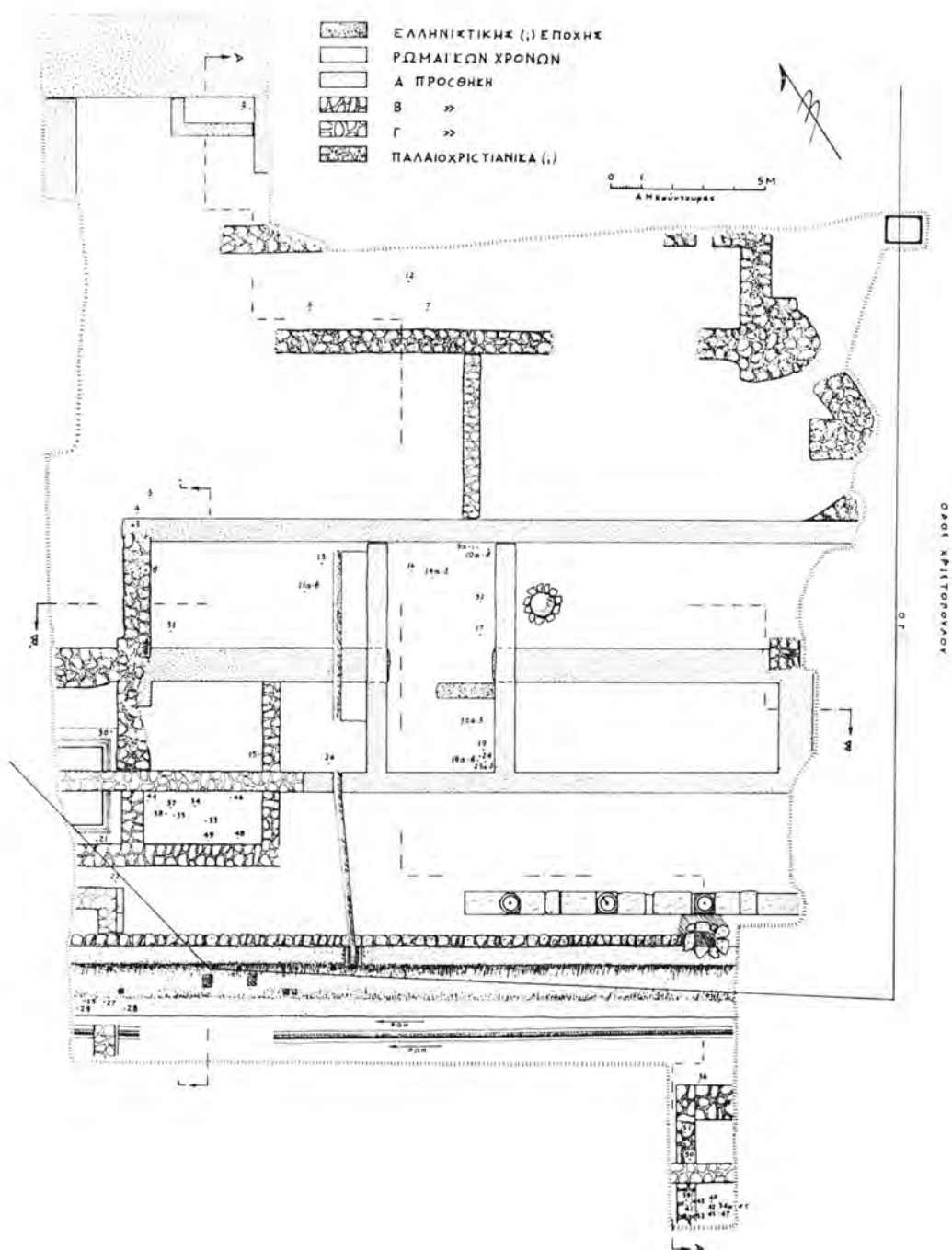
Ἡ ἐρευνα περιωρίσθη κατ' ἀνάγκην εἰς μικρὸν σχετικῶς βάθος. Τομαὶ εἰς μεγαλύτερον βάθος ἐγένοντο δύο :

Διὰ τῆς τομῆς Α' ἠρευνήθη, μέχρι βάθους 1.50

Ἐκ τῆς τομῆς Α' προήλθον, μεταξύ ἄλλων, καὶ τὰ ἐν Πί ν. 300 β - δ, ζ' - ζ εὐρήματα, τὰ ὅποια εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ρωμαϊκὰ καὶ πρώιμα βυζαντινά, μολονότι ὑπάρχουν καὶ τινὰ ἑλληνιστικὰ ὄστρακα (Πί ν. 300 β, κάτω ἀριστερά), τὰ ὅποια ὅμως δὲν χαρακτηρίζουν τὰ ἀντίστοιχα στρώματα, ἐφ' ὅσον μάλιστα ταῦτα εὐρέθησαν ὄχι ὁμοιογενῆ, ἀλλ' ἀπετελοῦντο ἀπὸ φορητὰ χώματα ἢ τεταραγμένα. Ὡστε ἡ χρονολογία τῶν κτισμάτων ἐκ τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἀνέρχεται εἰς ρωμαϊκοὺς τὸ πολὺ χρόνους, εἰς τούτους δὲ ὀδηγεῖ καὶ ἡ τεχνολογικὴ ἀνάλυσις τῶν λειψάνων τῶν τοίχων, περὶ ὧν ἰδὲ κατωτέρω. Ἡ ἐπιγραφή ἐν Πί ν. 300 ζ, συμπληρουμένη ἐν μέρει, ἔχει οὕτω :

*Μαρκελλ[εἰ-
να Εἰουλ[ια-
νῶ τῶ ἰδῶ
συνβίω,
ἐ]κ τῶν ἐ[αν-
τ]οῦ κόπ[των]*

Διὰ τῆς τομῆς Β', ἀπὸ ἀπόψεως χρονολογίας τῶν στρωμάτων ἐπετεύχθησαν τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα, ἦτοι εὐρέθησαν λύχνοι, ὄστρακα κλπ., ἀνερχόμε-

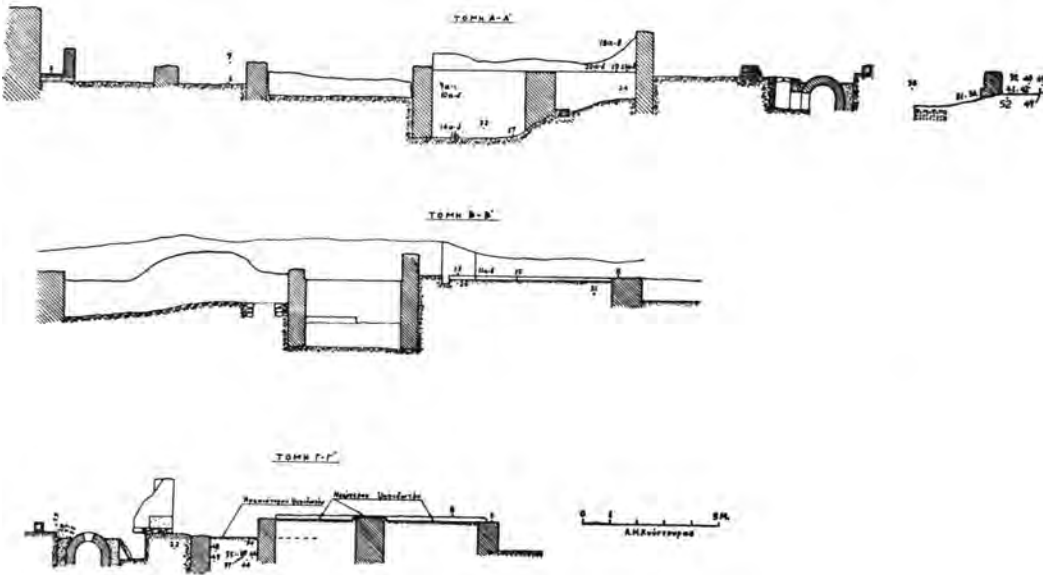
Σχέδ. 13. Θεσσαλονίκη. Οικόπ. Σ. Γεωργιάδου. Κάτοπις λειψάνων κτισμάτων

να έως τούς ρωμαϊκούς χρόνους (Πί ν. 300 α), όπως και από τὸ βάθος τῶν ἐκατέρωθεν καμαροσκεπάστου κατασκευῆς γενομένων τομῶν (Σ χ έ δ. 14· Πί ν. 299 β), ἀπὸ ὅπου προήλθον κυρίως ρωμαϊκὰ ὄστρακα (Πί ν. 300 ε), ἀλλὰ καὶ τινὰ ἑλληνιστικά, τὰ ὅποια ὁμως καὶ ἐδῶ δὲν χαρακτηρίζουν τὰ στρώματα.

Ἐτι μᾶλλον διδακτικὴ εἶναι ἡ μελέτη τῶν ἀνευρεθέντων νομισμάτων, τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων εἰ-

πλευρᾶς τοῦ οἰκοπέδου. Κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον ἐπὶ τῆς θεμελιώσεως τοῦ στυλοβάτου βαίνει τοίχος, εἰς τὸν ὁποῖον ἐτοποθετήθη μαρμάρινον μέλος εἰς δευτέραν χρῆσιν. Δὲν εἶναι βέβαιον, ἂν ὁ τοίχος οὗτος εἶναι σύγχρονος πρὸς τὴν κιονοστοιχίαν.

Δάπεδα διεσώθησαν εἰς δύο διάφορα ὀριζόντια ἐπίπεδα. Τὸ ἕτερον εἶναι ρωμαϊκῶν χρόνων (Σ χ έ δ. 13, μεταξὺ τῶν ἀριθμῶν 21 καὶ 30),

Σχέδ. 14. Θεσσαλονίκη. Οἰκόπ. Σ. Γεωργιάδου. Τομαὶ τῶν λειψάνων κτισμάτων

ναι ρωμαϊκὰ καὶ βυζαντινά, καὶ ὀλίγα νεωτερικὰ (ἰσλαμικὰ καὶ τουρκικὰ). Εἰς τὰ Σ χ έ δ. 13 - 14 ἡ θέσις τῶν νομισμάτων ὀρίζεται δι' ἀριθμῶν, ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ εὐρύτερος λόγος εἰς τὴν παροῦσαν βραχεῖαν ἔκθεσιν.

Ἀναλόγως πρὸς τὰ κινητὰ εὐρήματα χρονολογοῦνται τεχνολογικῶς καὶ τὰ σωζόμενα λείψανα τοίχων. Τμήματα ἀνωδομῆς διεσώθησαν μόνον τὰ ἑξῆς :

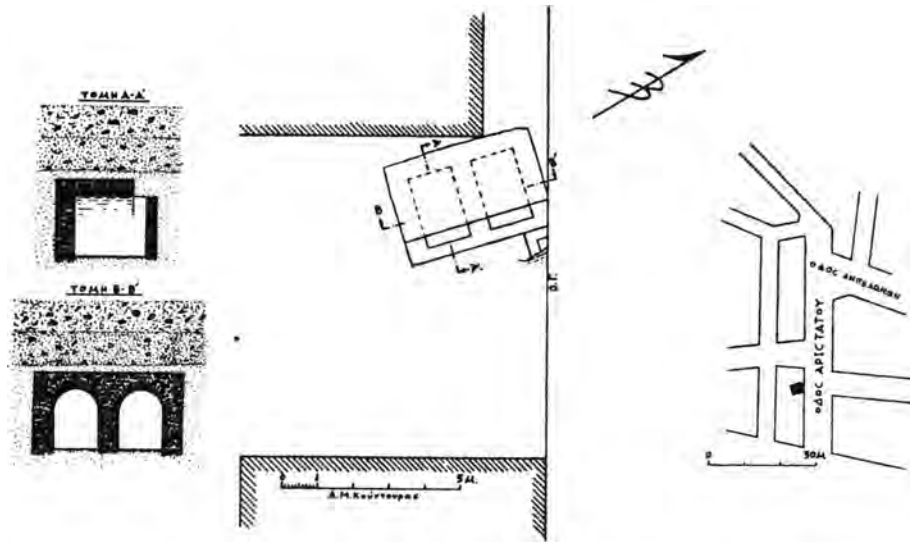
Κατὰ τὴν τομὴν Β' καὶ εἰς τὸ βόρειον ἄκρον αὐτῆς, ἀπεκαλύφθη μαρμάρινος στυλοβάτης κιονοστοιχίας, τῆς ὁποίας τέσσαρες βάσεις εὐρέθησαν κατὰ χώραν (ἢ πρὸς Δ. μετακινήθη ἀπὸ τὰ μηχανήματα ἐκσκαφῆς). Δύο τμήματα μαρμάρινων ἀρραβδώτων κίωνων εὐρεθέντα πλησίον ἀρμόζουν ὡς πρὸς τὰς διαστάσεις καὶ τὴν τεχνολογίαν, μαρμάρινον δὲ ἐπιστύλιον εὐρεθὲν ἐπίσης ὄχι μακρὰν ἀνήκει πιθανῶς εἰς τὴν αὐτὴν κιονοστοιχίαν. Ἡ κιονοστοιχία ἔβαινε ἀπὸ Α. πρὸς Δ. πιθανῶς καθ' ὅλον τὸ πλάτος τῆς νοτίας

διαχωρίζεται δὲ ὑπὸ μεταγενεστέρου τοίχου βαίνοντος ἐπ' αὐτοῦ (Πί ν. 299 α) εἰς δύο τμήματα, ἑκάτερον τῶν ὁποίων διασώζει μέρος διαχωροῦ διακοσμουμένου διὰ διαφόρου γεωμετρικοῦ ψηφιδωτοῦ. Τὸ ἕτερον δάπεδον καλύπτεται διὰ κακοτέχνου μαρμαροθετήματος, εὐρίσκεται εἰς ὑψηλότερον ἐπίπεδον (Σ χ έ δ. 14) καὶ διὰ πλείονας λόγους κρίνεται νεώτερον τοῦ προαναφερθέντος ρωμαϊκῶν χρόνων δαπέδου, ἀλλὰ δὲν προσφέρονται στοιχεῖα δι' ἀκριβεστέραν χρονολόγησιν. Τὸ δάπεδον τοῦτο βαίνει ἐπὶ λειψάνων τοίχων, οἱ ὁποῖοι ἐχρησίμευσαν ὡς ἐσχάρα ὑποθεμελιώσεως. Ὁ ἐκ τούτων βαίων ἀπὸ Δ. πρὸς Α. ἔχει διάφορον, ἦτοι καλύτεραν, τοιχοδομίαν καὶ ἀνήκει εἰς τὸ σύστημα τοίχων ἀρχαιοτέρας οἰκοδομῆς, οἱ ὁποῖοι διακρίνονται ἐν τῷ σχεδίῳ ἐστιγμένοι. Τῶν τοίχων τούτων διατηροῦνται μόνον μέρη τῆς κατασκευῆς ὑπὲρ τὰ — παχύτερα σχετικῶς — θεμέλια. Τῶν νεωτέρων τοίχων δὲν διετηρήθη μέρος ὑπὲρ τὰ δάπεδα.

Μνημειακὸν χαρακτῆρα ἔχει καμαροσκέπαστος ὑπόγειος κατασκευὴ (Πί ν. 299 β· πρβλ. καὶ Σχέδ. 13), τῆς ὁποίας ὁ προορισμὸς δὲν εἶναι βέβαιος. Βαίνει παραλλήλως πρὸς τὴν κιονοστοιχίαν καθ' ὅλον τὸ μῆκος τοῦ οἰκοπέδου καὶ διαπιστοῦται δυτικῶς μέχρι τοῦλάχιστον τοῦ περιβόλου τῆς Ἀχειροποιήτου, χάριν τῆς ὁποίας πιθανῶς κατεστράφη ἐκεῖ. Ἀνατολικὸν πέρας δὲν διεπιστάθη. Βέβαιον θεωρεῖται ὅτι εὑρίσκεται ἐξω τοῦ ἀνασκαπτομένου κτηρίου παρά καὶ κατὰ μῆ-

β. Περὶ τὴν ἐκβολὴν τῆς ὁδοῦ **Φράγκων** εἰς τὴν πλατεῖαν **Μεταξᾶ** (Σχέδ. 16) καθαιρεθείσης παλαιᾶς — πρὸ τοῦ 1940 — οἰκοδομῆς τοῦ Ἰωάννου Παπαηλιάκη, ἀπεκαλύφθη ἡ ὄψις τοῦ ἐκεῖ τμήματος τείχους μετὰ λειψάνων πύργου (Σχέδ. 17), τὰ ὅποια ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἐφωτογραφήθησαν καὶ ἐσχεδιάσθησαν.

γ. Κατὰ τὰς ἀρχὰς Ἰουλίου 1966, ἐσκαπτομένου διὰ μηχανικῶν μέσων οἰκοπέδου ἐπὶ τῆς ὁδοῦ **Φιλικῆς Ἑταιρείας** ἀριθ. 3, ἀπεκαλύφθη καὶ ἐν

Σχέδ. 15. Θεσσαλονίκη. Οἰκόπ. Ἀ. Προδρομίδου. Τοπογραφικὸν διάγραμμα, κάτοψις καὶ τομαὶ ταφικοῦ συγκροτήματος

κος ὁδοῦ πιθανῶς, ὅποτε ὁ πιθανώτερος προορισμὸς εἶναι ἡ ἀποχέτευσις. Τοιοῦτον προορισμὸν ἐξεπλήρωσεν ὅπωςδήποτε εἰς ὠρισμένην τοῦλάχιστον περίοδον, διότι ἀλλாகες ἀποχετεύσεις ὁδηγοῦν εἰς ἀνοίγματα τῆς καμάρας, τὰ ὅποια εἶναι μεταγενέστερα τῆς ἀρχικῆς κατασκευῆς τῆς, ἐνῶ ὑπάρχουν καὶ ἀρχικὰ ἀνοίγματα διὰ τὸν ἀερισμὸν καὶ τὸν φωτισμὸν προφανῶς (Πί ν. 299 β).

Ὡς συμπέρασμα τῶν προεκτεθέντων προκύπτει ἡ σπουδαιότης τῶν ἐν μέρει μόνον καὶ ἐν σπουδῇ ἐρευνηθέντων ἀνασκαφικῶς ἀρχαίων. Μέρους τούτων διετηρήθη ἐν ὑπογείῳ.

ΛΟΙΠΑΙ ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΟΙΚΟΠΕΔΩΝ ΕΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚῃ

α. Κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν γενικῶν ἐσκαφῶν πρὸς οἰκοδόμησιν ἐπὶ οἰκοπέδου τοῦ Ἀνανίου Προδρομίδου εἰς Ἀμπελοκήπους Θεσσαλονίκης (Σχέδ. 15) ἀπεκαλύφθη ταφικὸν συγκροτήμα, τὸ ὅποιον ἠρευνήθη, ἐσχεδιάσθη καὶ διετηρήθη ὑπὸ τὴν οἰκοδομήν.

μέρει κατεστράφη τμήμα ὀγκώδους κατασκευῆς, ἡ ὁποία, ὡς ἐδείξεν ἡ ἐν συνεχείᾳ σκαφικὴ ἔρευνα, ἀνήκει εἰς τὸ σύστημα ὀχυρώσεων τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τῶν τειχῶν τῆς πόλεως (Σχέδ. 18 - 20).

Ἐν ἀρχῇ ἀπεκαλύφθη τμήμα τείχους, τοῦ ὁποίου τὸ πάχος ἀποτελοῦν δύο ἐν ἐπαφῇ τοῖχοι, ἑκάτερος τῶν ὁποίων ἔχει πάχος περίπου 1.50 μ. Τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῖχου ἡ τοιχοδομία εἶναι ὁμοιογενής, ἤτοι ἐκ τετρασμένων λίθων μετρίου μεγέθους « κολυμβητῶν » ἐντὸς ἀφθόνου ἀσβεστοκονιάματος. Τοῦ ἐξωτερικοῦ δὲν διαφέρει οὐσιωδῶς ἡ τοιχοδομία, εἰ μὴ μόνον κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν, ὅπου ἐχρησιμοποιήθησαν ὀγκώδη ἀρχαῖα μάρμαρα εἰς δευτέραν χρῆσιν (Σχέδ. 18· Πί ν. 301 α, δεξιὰ).

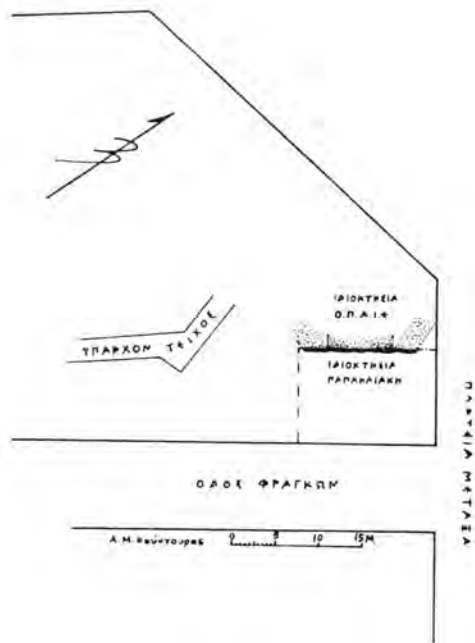
Ἀνατολικῶς τοῦ περιγραφέντος μεταγενεστέρου τείχους ἀπεκαλύφθη τμήμα παλαιοχριστιανικοῦ τείχους, ὡς δύναται τις νὰ κρίνῃ ἐκ τῆς τοιχοδομίας. Λοξῶς πρὸς τοῦτο βαίνει ἀντηρίς, μῆ-

κους 2.05 και πάχους μέχρις 1.80 μ. (Σχ έ δ. 19), παραβαλλομένη πρός λεπτοτέρους τοίχους φράσσοντας έσωτερικώς πυργοειδείς έξοχάς γνωστάς

άνεσκάφη συστηματικώτερον, και εις δυτικώς του μεταγενεστέρου τείχους, όπου ή έρευνα υπήρξε περιορισμένη.

Οι τάφοι ήριθμήθησαν κατά σειράν εύρέσεως από 1 - 6 (Σχ έ δ. 19), εκ τούτων δέ οι ύπ' αριθ. 1 - 3 εύρέθησαν εις σχετικώς μικρότερον βάθος. Το βάθος διά τούς τάφους ύπ' αριθ. 2 και 6 δεικνύει ή τομή έν Σχ ε δ. 20. Οι τάφοι ύπ' αριθ. 1 - 5 ήσαν κεραμοσκεπείς, ό ύπ' αριθ. 6 κατεσκευάσθη εκ λίθων. Άτυχώς ούδέν σχεδόν εύρέθη έντός τών τάφων. Πλησίον τών τάφων διάσπαρτα εύρέθησαν διάφορα όστρακα και τινα άγγελια, έν οίς δύο βαλσαμάρια, χαλκοδν νόμισμα λίαν έφθαρμένον κλπ. Τά σπουδαιότερα εύρήματα ήσαν πήλινα βοίδια εις τρεις σωρούς περι τόν τάφον ύπ' αριθ. 4. Οι δύο σωροί εύρέθησαν εκτός του τάφου (Σχ έ δ. 19, α και β), ό τρίτος έντός αυτού. Ό υπό στοιχείον β έν Σχ ε δ. 19 εικονίζεται έν Πί ν. 301 β. Τά πήλινα βοίδια είναι παραλλαγαί δύο τύπων, οι όποιοι έλαφρώς διαφέρουν μεταξύ τών, αι δέ διαστάσεις κυμαίνονται περι τά 0,11 x 0,075 x 0,05 μ. Φέρουν έγχρωμον διακόσμησιν. Άλλο άξιοσημείωτον εύρημα είναι πλάξ σάζουσα μέρος έπιτυμβίου έπιγραφής.

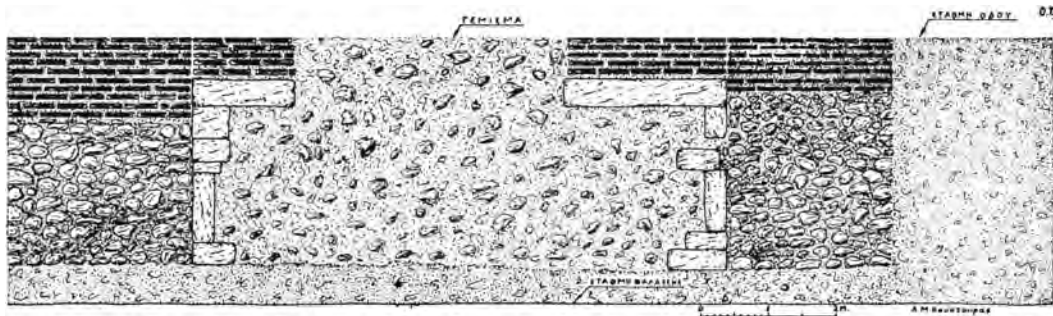
δ. Τμήμα του παραθαλασσιού τείχους μετά πύργου άπεκαλύφθη έντός οίκοπέδου ιδιοκτησίας τής Ο.Ε. Λύτρα και Σία επί τής οδού Προξένου Κορομηλά, αριθ. 16. Ό πύργος ήτο κατεσκευασμένος κατά τό πλείστον διά άρχαιότερων μαρμάρων εις δευτέραν χρήσιν (Πί ν. 301 γ - δ), τά όποια ειχον διαβρωθή εκ τής επενεργείας τών κυμάτων τής θαλάσσης, καθ' όν χρόνον ή θάλασσα έφθανε μέχρι του τείχους. Κατόπιν έγκρίσεως τής

Σχέδ. 16. Θεσσαλονίκη. Τοπογραφικόν διάγραμμα περιοχής τείχους παρά την οδόν Φράγκων

έξ άλλων πλησίον κειμένων σημείων του τείχους (ΑΔ 18 (1963) : Χρονικά, σ. 244, Σχέδ. 3).

Εις την άνασκαφείσαν περιοχήν, έκατέρωθεν

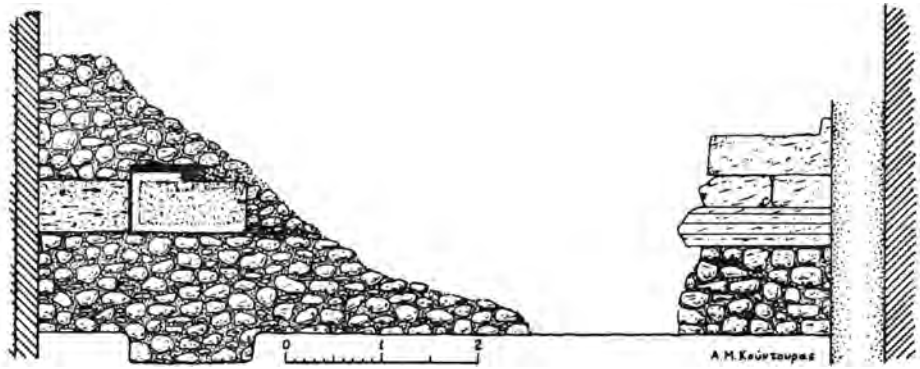

Σχέδ. 17. Θεσσαλονίκη. Όψις άποκαλυφθέντος τμήματος τείχους παρά την οδόν Φράγκων

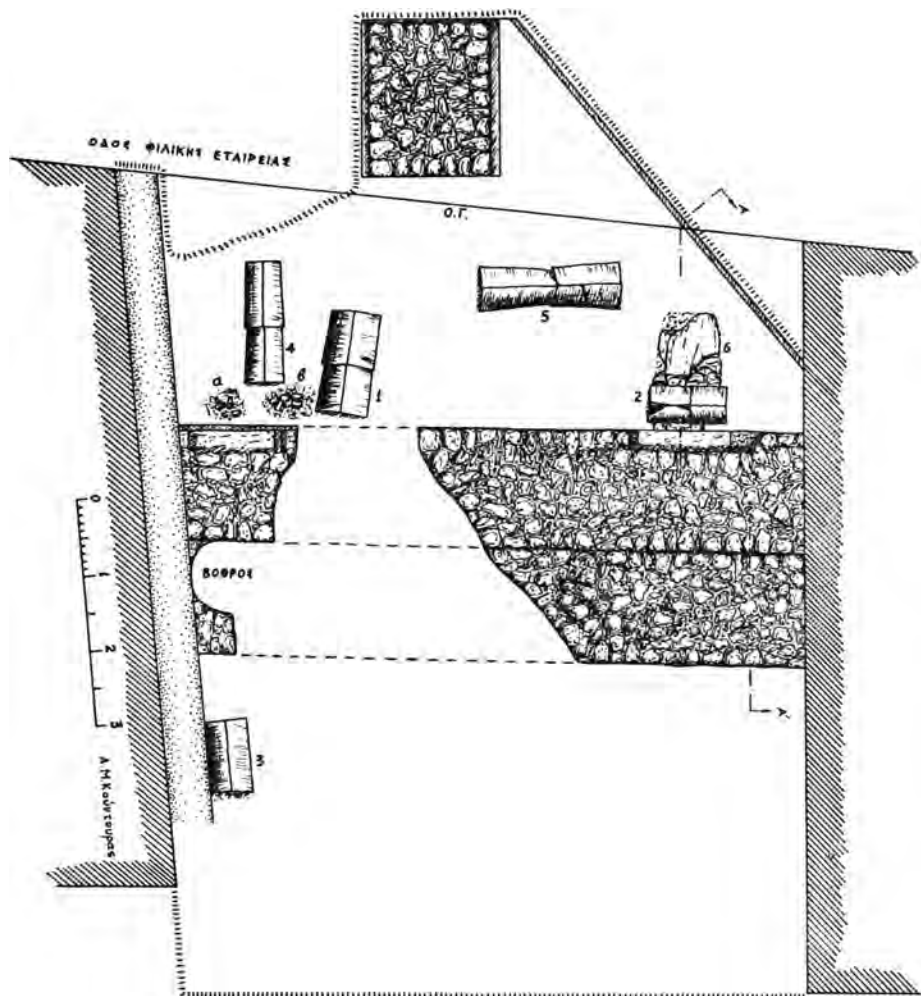
του μεταγενεστέρου τείχους, εύρέθησαν τάφοι προφανώς προγενέστεροι τών τειχών, χρονολογούμενοι ούτω και άλλως, αλλά και διότι εύρίσκονται έντός του περιβόλου του βυζαντινού τείχους. Άκριβέστερον, εύρέθησαν πέντε τάφοι εις την περιοχήν μεταξύ τών λειψάνων τειχών, ή όποια

Ύψηρσίας ό πύργος διελύθη και όλα τά μάρμαρα, κατά τό πλείστον άρχιτεκτονικά μέλη, μεταφέρθησαν εις τό Μουσείον Θεσσαλονίκης, όπου μελετώνται ήδη λεπτομερώς.

Κατά την έσκαφήν οίκοπέδου παρά την οδόν Τάσκου Παπαγεωργίου προήλθον διάφορα άρχι-

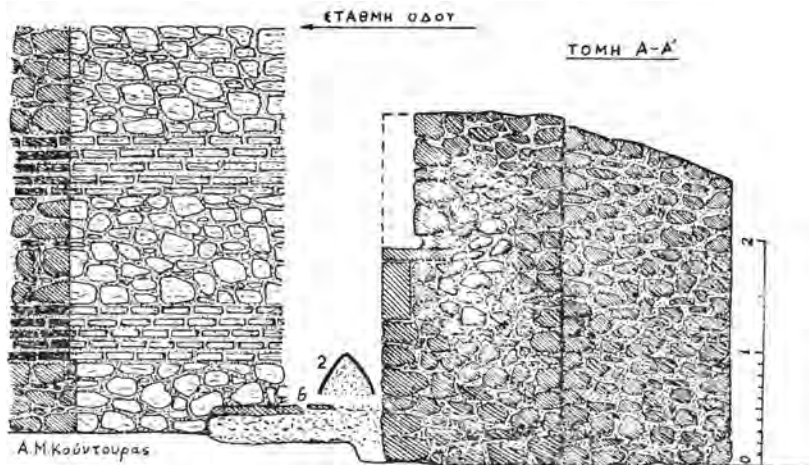
Σχέδ. 18. Θεσσαλονίκη. Όψις αποκαλυφθέντος τμήματος τείχους παρά την οδόν Φιλικής Έταιρείας

Σχέδ. 19. Θεσσαλονίκη. Κάτοψις αποκαλυφθέντων λειψάνων τείχους παρά την οδόν Φιλικής Έταιρείας

τεκτονικά μέλη εκ δευτέρας χρήσεως. Έκ τούτων αξιοσημείωτον ιδιαίτέρως, ένεκα τής γειτνιάσεως τής ρωμαϊκής αγοράς, είναι μάρμαρον, άποκεκρο- μένον δεξιά και κάτω, σώζον κατά τήν πλευράν τής όψεως τά τέσσαρα πρώτα γράμματα τής λέξεως αυτοκράτωρ, ώστε βεβαιούται ότι άνήκεν εις αυτοκρατορικόν άνάθημα. Έπί τής άνω έπι-

νίκης και ήρεύνησαν διά σιδηρών μοχλών τήν περιοχήν τοῦ άρχαίου νεκροταφείου, τοῦ κειμέ- νου άνατολικῶς τοῦ χωρίου Γέφυρα και άνή- κοντος εις άρχαίαν πόλιν, ής τά έρείπια άπλούν- ται έπί γηλόφου γνωστοῦ ὑπό τὸ ὄνομα « τοῦμπα τοῦ Τόψιν »⁷. Διαπιστωθείσης τής άρχαιοκαπη- λικῆς δραστηριότητος, έγένετο έπείγουσα σω-

Σχέδ. 20. Θεσσαλονίκη. Τομή του τείχους και έσωτερική όψις τής πυργοειδούς τριγωνικής έξοχής

φανείας φέρει «λύκον» πρὸς άνάρτησιν και όπήν πειοσχήμου συνδέσμου. Μέγ. σωζ. μήκ. 1.32, πλ. 0,49, ύψ. 0,17 μ.

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Έκτός τής Θεσσαλονίκης, εις τήν περιφέρειαν τοῦ ὁμωνύμου Νομοῦ, έλάχιστα νέα εὑρήματα προέκυψαν τυχαίως.

α. Εις τήν περιοχήν τής Νέας Χαλκηδόνας και πρὸς Δ. αὐτῆς, εντός άγροῦ τοῦ Ἡλία Μαγνήσαλη παρὰ τὸ στρατόπεδον τοῦ Μακεδονομάχου Νικηφόρου, εὑρέθη ὑπὸ τοῦ Δημ. Χαραλ. Μιτάκου τὸ άνω τμήμα μαρμαρινῆς έπιτυμβίου πλακὸς με άετωματικὴν έπίστεψιν, σώζον τὰς κεφαλὰς τριῶν μορφῶν κατ' ένώπιον. Ἀμελῆς έργασία αυτοκρατορικῶν χρόνων. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,35, πλ. 0,75, πάχ. περίπου 0,10 μ.

β. Εις Ξυλοτύπλιν Λαγκαδᾶ, εντός κτήματος τοῦ Ἰωάννου Ουρούμη, παρὰ τὸ 41,500 χλμ. τής έθνικῆς ὁδοῦ Θεσσαλονίκης - Σερρῶν, άνευρέθη πίθος, ύψ. 0,90, διαμ. 0,30 μ.

γ. Ἅγιος Ἀθανάσιος. Κατὰ τήν 24-1-1966 τυμβωρύχοι διέρρηξαν μακεδονικὸν τάφον παρὰ τὸ χωρίον Ἅγιος Ἀθανάσιος τοῦ Νομοῦ Θεσσαλο-

στικῆ άνασκαφικῆ έρευνα εις ένα διθάλαμον κα- μαρωτὸν τάφον, τρεῖς μονοθαλάμους μετὰ ὀρι- ζοντίου στέγης πρὸς Α. και ένα μικρότερον πρὸς Δ. αὐτοῦ.

Ἐο διθάλαμος τάφος έχει δωρικὴν πρόσοψιν, πλάτους περί τὰ 4 μ., ύψους περίπου 4.75 μ. (Πί ν. 302 α) και εκλείετο διά λιθίνης διφύλλου θύ- ρας (Πί ν. 302 γ), ὁμοίας πρὸς τὰς τῶν μακε- δονικῶν τάφων εν γένει. Εις τὸν νεκρικὸν θά- λαμον φέρει δύο κτιστὰς κλίνας, ἀνὰ μίαν κατὰ μήκος τής δυτικῆς (Πί ν. 302 β) και τής βορείου πλευρᾶς, και τρίτον κτιστὸν έπιπλον κατὰ τήν βορειοανατολικὴν γωνίαν. Τὸ συνολικὸν βάθος τῶν δύο θαλάμων είναι περίπου 6.60 μ. Ἐο τάφος εὑρέθη συλημένος, πιθανῶς δὲ έσυλήθη κατ' έπα- νάληψιν. Ἐντὸς τῶν χωμάτων εὑρέθησαν ὀλίγα χρυσᾶ μικροαντικείμενα, εξ ὧν αξιοσημείωτα ζεύγος ένωτίων (Πί ν. 303 δ), ίλλυρικοῦ τύπου πέρωνη και έλασμα διάτρητον φέρον τὰ εν Σ χ ε δ. 21 κατοχαραγμένα γράμματα. Αί στικταί γραμμαί δέον νά νοηθοῦν ὡς κεχαραγμένα γράμματα έπί τής ὀπισθεν πλευρᾶς.

7. Ἰδὲ L. Rey, Observations κλπ., BCH 41 - 43 (1917 - 19), σ. 44 κ.έ. και 233 κ.έ., πίν. XXXIV, W. Heurtley, Prehistoric Macedonia, σ. 76, 154 και 235, πρβλ. σ. XXII.

Ἐκ τοῦ ἰδίου τάφου προέρχονται καὶ τὰ ἐν Πί ν. 303 β - γ πήλινα εἰδώλια.

Ἐκ τῶν τριῶν παραπλευρῶν καὶ ὁμοίων τάφων μετὰ ὀριζοντίου στέγης — εἰς εἰκονίζεται ἐν Πί ν. 302 δ — προήλθον μετὰξὺ ἄλλων ἀσημάντων λειψάνων κτερισμάτων καὶ τὰ πήλινα ἐπίχρυσα δισκάρια μετ' ἀναγλύφου γοργονεῖου ἐν Πί ν. 303 α.

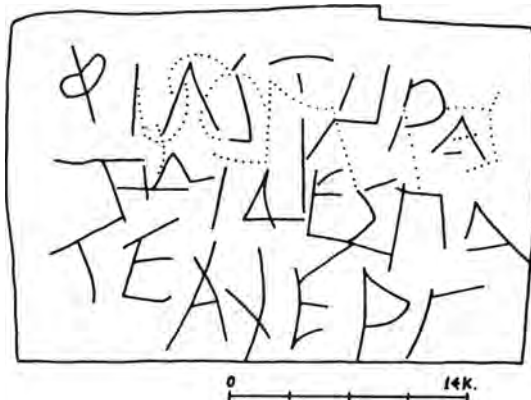
ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΗΣ

Ἐν τῷ Νομῷ Πέλλης δύο εἶναι οἱ κυριώτεροι ἀρχαιολογικοὶ τόποι, ἤτοι αἱ διαδοχικαὶ πρῶ-

Κιλκίς, ὅπου εἶχον εὐρεθῆ ὑπερφυσικοῦ μεγέθους μαρμάρινα ἀγάλματα καὶ ἐν συνεχείᾳ ἀνεσκάφησαν ἡρώων, τάφοι, ὑπόκαυστον, κλπ. (ΑΔ 17 (1961 - 62) : Χρονικά, σ. 207 κ.έ.).

Ἡ ἐργασία τοῦ 1966 ἀπέβλεπεν εἰς τρεῖς σκοπούς : 1) καθαρισμόν τῶν προηγουμένως ἀποκαλυφθέντων, 2) ἐπιφανειακὴν ἔρευναν τῆς περιοχῆς, καὶ 3) τομὴν δοκιμαστικὴν ἐπὶ τῆς ἀκροπόλεως.

Κατὰ τὸν καθαρισμόν τοῦ ἡρώου (Πί ν. 304 α - β) ἐπανευρέθησαν αἱ ἐνεπίγραφοι πλάκες τοῦ

Σχέδ. 21. Ἐπιγραφή ἐπὶ χρυσοῦ ἐλάσματος ἐξ Ἀγ. Ἀθανασίου Θεσσαλονίκης

τεύουσαι τῶν Μακεδόνων : Αἰγαί - Ἔδεσσα καὶ Πέλλα.

Ἐν Πέλλῃ διεκόπησαν αἱ συστηματικαὶ ἀνασκαφαὶ προσωρινῶς, ἐγένετο ὁμοῦ δοκιμαστικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα οἰκοπέδου πρὸς διαπίστωσιν ὑπάρξεως ἐν αὐτῷ ἀρχαιοτήτων προκειμένου νὰ ἐγκριθῆ ἢ ἀνέγερσις ἐπ' αὐτοῦ γυμνασιακοῦ κτηρίου. Τὸ οἰκόπεδον τοῦτο εὐρίσκεται ἀριστερὰ τῆς ὁδοῦ πρὸς Παλαιὰν Πέλλαν ἢ περιοχὴ αὕτη ἐκ διαφόρων λόγων (ὁδοποιΐα, ρέοντα ὕδατα κλπ.) ἔχει ἀποφιλῶθῆ σχεδὸν πάσης ἐπιχώσεως καὶ διὰ τοῦτο ἐλάχιστα λείψανα ἀκινήτων καὶ ἀσήμαντα μικροαντικείμενα εὐρέθησαν. Περί τούτων καὶ τινῶν ἄλλων τυχαίων εὐρημάτων ἐκ τῆς περιοχῆς βλ. Μακεδονικά, τ. Θ', Χρονικά 1966 - 1967.

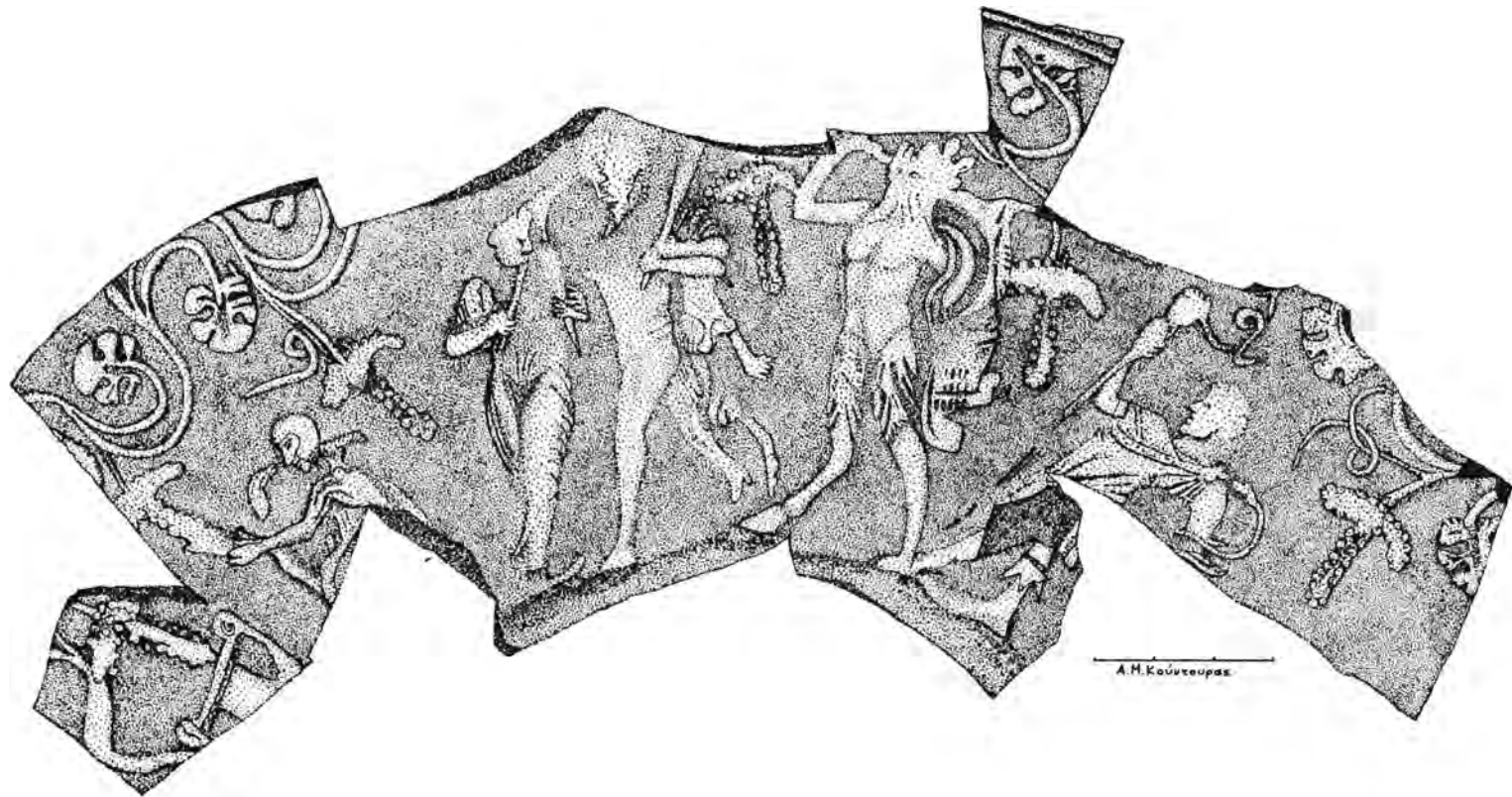
Εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἐδέσσης ἐπεσημάνθησαν κεραμοσκεπεῖς τάφοι εἰς θέσιν Ἀλάνι, ἐξ ὧν προήλθον δύο ὕλινα καὶ ἓν πήλινον ἀγγεῖον.

ΠΑΛΑΤΙΑΝΟΝ ΚΙΛΚΙΣ

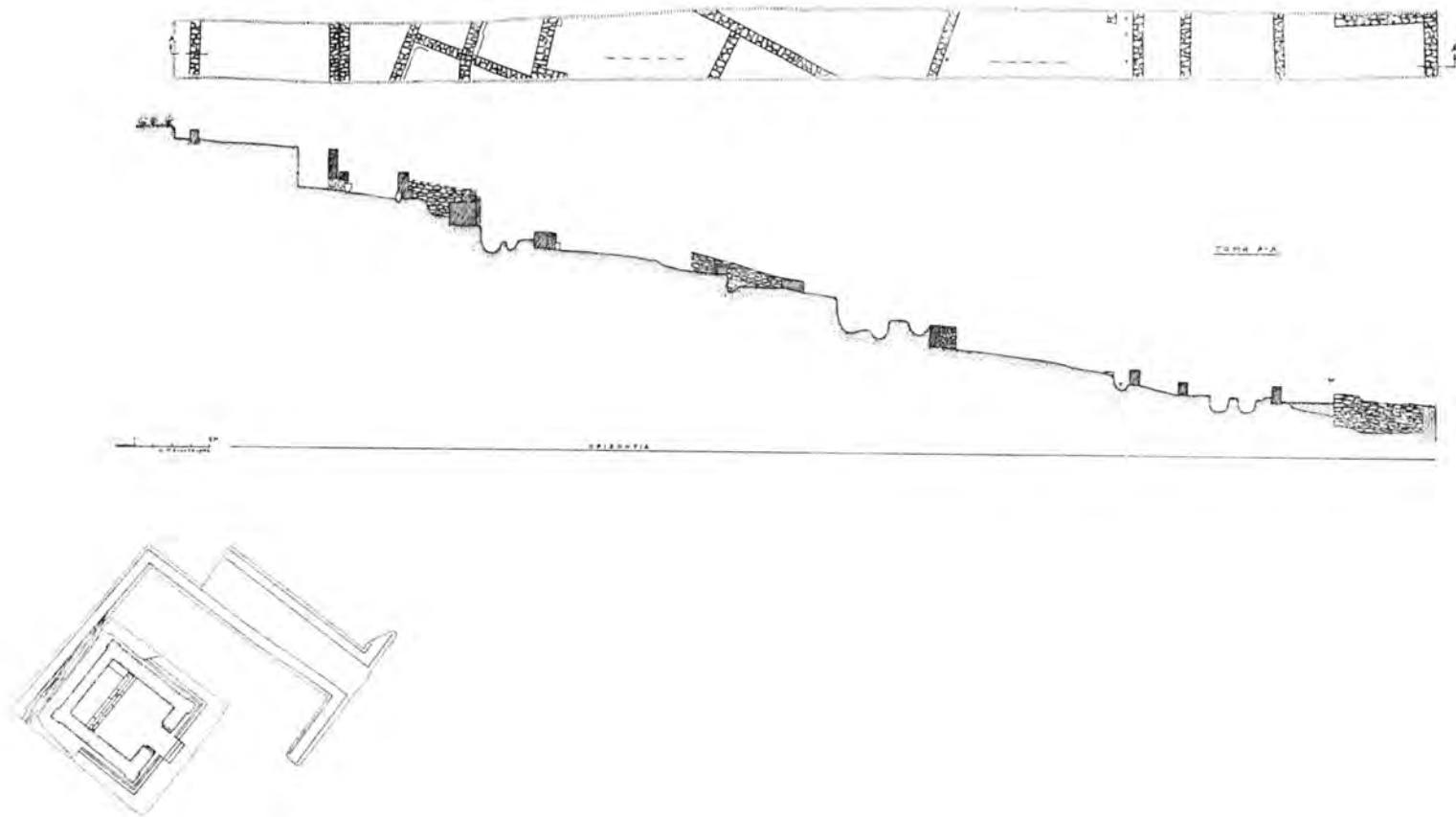
Κατὰ τὰ μέσα Ἰουλίου 1966 ἐπανελήφθη ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς τὴν περιοχὴν Παλατιανοῦ

βάθρου, ἐφ' οὗ ἔβαινον τὰ ἀγάλματα (Πί ν. 305 α - γ, ε - ζ'). Ἐκ τῶν φωτογραφιῶν γίνεται σαφὴς ἡ ὀρθὴ σειρὰ τῶν ὀνομάτων τῶν εἰκονιζομένων νεκρῶν (πρβλ. ΑΔ 16 (1960) : Χρονικά, σ. 212). Ἐν Πί ν. 305 δ εἰκονίζεται τὸ γωνιαῖον τεμάχιον τῆς ἐπιστέψεως τοῦ βάθρου. Κατὰ τὸν καθαρισμόν τῆς περιοχῆς τοῦ ἡρώου ἐπίσης προήλθον οἱ δύο λύχνοι ἐν Πί ν. 306 θ, ἄνω, καὶ τρία χαλκᾶ νομίσματα, ἐξ ὧν δύο τῆς Θεσσαλονίκης (Αὐγουστος - Γαλλικὸς καὶ Σεῦρος Ἀλέξανδρος) καὶ ἐν τοῦ Κοινοῦ Μακεδόνων ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου.

Κατὰ τὴν ἐπιφανειακὴν ἔρευναν τῆς περιοχῆς ἐγένοντο διάφοροι παρατηρήσεις καὶ ἐπελέγη ἡ θέσις διὰ τὴν δοκιμαστικὴν τομὴν, περὶ ἧς κατωτέρω. Συνελέγησαν ἐπίσης εὐρήματα παραδοθέντα ὑπὸ κατοίκων τοῦ Παλατιανοῦ καὶ ἐργατῶν τῆς ἀνασκαφῆς. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα ἐκ περισυλλογῆς ἀξιοσημείωτον τὸ ἐν Πί ν. 306 η τεμάχιον πηλίνου εἰδωλίου καὶ ἄκρα χεῖρ μαρμάρινου ἀγάλματος. Ἐπίσης περὶ τὰ 15 χαλκᾶ νομίσματα κατὰ τὸ πλεῖστον ρωμαϊκῶν χρόνων (Θεσ-

Σχέδ. 22. 'Ανάπτυγμα παραστάσεως ἐπὶ πηλίνου ἀγγείου ἐκ Παλατιανοῦ Κιλκίς (πρβλ. Πί ν. 306 ς')

Σχέδ. 23. Παλατιανόν Κυκλίας. Κάτωψις καί τομή ἀποκαλυφθέντων τοίχων εἰς δοκιμαστικὴν τομὴν, καί τοπογραφικόν ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἕρψον

σαλονίκης, Φιλίππων, Ουάλεντος, κλπ.), αλλά και τина μεταγενέστερα και, ὄπερ σπουδαιότερον, χαλκοῦν νόμισμα Μ. Ἀλεξάνδρου.

Ἡ δοκιμαστικὴ τομὴ, ὀνομασθεῖσα τομὴ ὑπ' ἀριθ. 1, ἐγένετο εἰς ἀπόστασιν 30 μ. ἀπὸ τοῦ ἠρώφου πρὸς ΒΑ. Ἐξετάθη ἀπὸ τοῦ περιβόλου τοῦ τείχους ἕως τὴν κορυφὴν σχεδὸν τῆς ἀκροπόλεως (Πί ν. 304 γ), ἀπεκάλυψε δὲ τμήματα τοίχων, διατηρούμενα εἰς μέγα σχετικῶς ὕψος κατὰ τὰ πέρατα τῆς τομῆς, ἤτοι κατὰ τὴν ὄφρυν τῆς ἀκροπόλεως (Πί ν. 304 δ) καὶ κατὰ τὸν περίβολον τοῦ τείχους, ὅπου ἡ ἐπίχωσις ἦτο μεγαλύτερα. Ὁ προσανατολισμὸς τῶν τοίχων δὲν εἶναι ὁ αὐτός (Σ χ ἐ δ. 23), παρατηροῦνται δὲ διαφοραὶ καὶ ὡς πρὸς τὴν τοιχοδομίαν καὶ τὸ βάθος τῆς θεμελιώσεως, διότι ἄλλοι ἐρεῖδονται ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ μαλακοῦ βράχου, ἄλλοι βαίνουν ἐπὶ χάματος, ἐνῶ ἡ τοιχοδομία διαφέρει κυρίως ὡς πρὸς τὴν συνδετικὴν ὕλην: ἄλλοι εἶναι πηλοκονία, ἄλλοι ἀσβεστοκονίαμα.

Ἐκ τῶν κινητῶν εὐρημάτων τὰ σπουδαιότερα εἰκονίζονται ἐν Πί ν. 306 α-ζ καὶ θ, κάτω. Εὐρέθησαν μὲν καὶ τина μελαμβαφῆ ὄστρακα ἢ τῆς κατηγορίας «τῆς δυτικῆς κλιτύος» ἑλληνιστικῶν χρόνων, ἀλλὰ τὰ περισσότερα εὐρήματα ἀνήκουν εἰς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ὅπως οἱ λύχνοι ἐν Πί ν. 306 θ, κάτω, τὰ ἀγγεῖα ἐν Πί ν. 306 α, τὸ πῆλινον εἰδῶλιον κριοῦ ἐν Πί ν. 306 β, ὁ γεγαρικός σκύφος ἐν Πί ν. 306 γ, ἡ καθ' ὅλας τὰς πλευρὰς ἐγγυακτῶς διακεκοσμημένη ἀγγὺς ἐν Πί ν. 306 δ, κλπ. Σπουδαιότερα εὐρήματα εἶναι πῆλινον κυκλικὸν πλακίδιον μὲ παράστασιν ἐρωτικῆς σκηνῆς (Πί ν. 306 ε), τμήμα πηλίνου εἰδωλίου σώζον τὸ σῶμα καὶ τοὺς πόδας ἀετοῦ (Πί ν. 306 ζ), σχετιζομένου, ὡς γνωστόν, πρὸς τὸν Δία Ὑψιστον, καὶ τμήμα μεγάλου ἀγγείου μὲ ἀρίστης τέχνης ἀνάγλυφον παράστασιν (Πί ν. 306 ζ'), ἐκ τῆς ὁποίας σώζονται ἐπαρκῶς καὶ διακρίνονται σαφῶς Διόνυσος, Πάν, Ἑρακλῆς, αὐλήτρια, κλπ. (Σ χ ἐ δ. 22).

Μέγας ἀριθμὸς χαλκῶν νομισμάτων (περὶ τὰ 50) εὐρέθησαν κατὰ τὴν δοκιμαστικὴν τομὴν, χρονολογούμενα εἰς τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, πλὴν ἑνὸς ἑλληνιστικοῦ (Μακεδόνων ἐπὶ Φιλίππου Ε' - Περσέως, Gaebler III, 32). Τὰ ρωμαϊκῶν χρόνων εἶναι ἀποικιακὰ ἢ ἐπαρχιακὰ καὶ κατανέμονται εἰς πόλεις ὡς ἡ Θεσσαλονίκη, ἢ Πέλλα, ἢ Ἑδεσσα, ἢ Ἀμφίπολις, κλπ., ὡς καὶ αὐτοκρατόρων ὡς ὁ Καρακάλλας καὶ ὁ Δικίνιος. Ἰδιαιτέρως ἀξιωμαθμόνευτα εἶναι σπάνιον νόμισμα τῆς Furia Sabinia Tranquillina (241 μ.Χ.) καὶ μικρὸς θησαυρὸς ἕξ χαλκῶν νομισμάτων ἐπαρχιακῶν καὶ ἀποικιακῶν, ἤτοι Θεσσαλονίκης

ἐπὶ Φιλίππου Α' καὶ Φιλίππου Β', Πέλλης ἐπὶ Γορδιανοῦ, Κοινοῦ Μακεδόνων ἐπὶ Σευήρου Ἀλεξάνδρου καὶ Γορδιανοῦ Γ' (τὸ ἕκτον νόμισμα ἐφθαρμένον, ἀπροσδιόριστον).

Συνοψίζοντες τὰ ἀνωτέρω ἐπισημαίνομεν τὴν σπουδαιότητα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ τούτου τόπου διὰ τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Μακεδονίας κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, ὅτε πιθανῶς ἤλεγχε τὰς βορείους διαβάσεις ἐκ τῆς Κεντρικῆς πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Μακεδονίαν.

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Εἰς τὸν Νομὸν Χαλκιδικῆς, ἐν ἀναμονῇ τοῦ ὑπὸ μελέτην Μουσείου Πολυγύρου, δὲν ἐγένετο συστηματικὴ ἀνασκαφή, περισυλλογὴ ἢ ἄλλη ἐργασία.

Τυχαίως ἤλθον εἰς φῶς διάφορα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον σπουδαῖα εὐρήματα, τὸ σπουδαιότερον τῶν ὁποίων εἶναι ἡ προαναφερθεῖσα ἀργυρᾶ λειψανοθήκη ἐκ Νέας Ἑρακλείας (βλ. ἀνωτ. σ. 377).

Παρά τὴν Νέαν Καλλικράτειαν, τὸν Μάρτιον τοῦ 1966, προωθητῆρ τῆς ΥΕΒ κατὰ ἰσοπέδωσιν πρὸς οἰκοπεδοποίησιν ἀπεκάλυψε τέσσαρας μεγάλους πίθους καὶ ἄλλους μικροτέρους εἰς θέσιν μὲ ἀραιὰ ὄστρακα, ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν μέχρι τῶν πρῶτων ἑλληνιστικῶν χρόνων. Οἱ πίθοι ἐκαλύπτοντο διὰ πλακὸς σχιστολιθοῦ, εἶχον σχῆμα ἀτρακτοειδῆ καὶ χεῖλος λοξὸς πρὸς ἄνω. Ὁ μεγαλύτερος εἶχεν ὕψος 1.98 μ.

Τὴν 11-10-1966, ὡσαύτως προωθητῆρ τῆς ΥΕΒ ἐπὶ γηπέδου τῆς κοινότητος Ἁγίου Μάμαντος παρὰ τὸν Γεωργικὸν Σταθμὸν, ἀπεκάλυψε μαρμαρίνον κίονα, μήκους 1.70, διαμ. 0,30 μ.

Ἀπὸ τὴν περιοχὴν τοῦ παρὰ τὸν μυχὸν τοῦ Σιγγιτικοῦ κόλπου χωρίου Μεταγγίτσι προῆλθον 53 χαλκᾶ νομίσματα, κατασχεθέντα ὑπὸ τοῦ Διοικητοῦ τοῦ Ἀστυνομικοῦ Τμήματος Ἁγίου Νικολάου εἰς χεῖρας παρανόμως ἀνασκαφάντων ἐν θέσει Παλαιομέλισσα. Ἐκ περιοχῆς τοῦ πλησίον χωρίου Πυργαδίκια συνελέγησαν, πλὴν ἄλλων, καὶ τὰ τεμάχια τοῦ ἀμφορέως, περὶ τοῦ ὁποίου ἰδὲ ἀμέσως κατωτέρω.

Φ. ΠΕΤΣΑΣ

Πυργαδίκια

Εἰς Πυργαδίκια Χαλκιδικῆς εὐρέθη τυχαίως μέγας ἀμφορεὺς τοπικοῦ ἐργαστηρίου εἰς τεμάχια καὶ παρεδόθη εἰς τὸ Μουσεῖον Θεσσαλονίκης ὑπὸ τοῦ ἰδιώτου Ἀλεξάνδρου Ἀρίωνος.

Ἡ θέσις, ὅπου εὐρέθη ὁ ἀμφορεὺς, κεῖται ἐπὶ κλιτύος λόφου, τοῦ τρίτου πρὸς ΒΑ. μετὰ τὸν λόφον τῆς ἀκροπόλεως τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἤτις ταυ-

τίζεται με την Ἄσσαν. Κατόπιν ἐπισταμένης ἐρευνῆς τῶν χωμάτων τῶν ἀνασκαφέντων ὑπὸ μηχανικοῦ προωθητήρος, εὐρέθησαν τὰ πλεῖστα ἀπὸ τὰ ἐλλείποντα τεμάχια τοῦ ἀμφορέως. Ἡ ἐν λόγῳ ἔρευνα ἐγένετο ὑπὸ τοῦ τεχνίτου τοῦ Μουσείου Δημ. Μαθιοῦ. Εἰς τὴν ἴδιαν θέσιν εὐρέθησαν ἐπίσης τεμάχια λεκάνης ὁμοίας τεχνικῆς καὶ τεχνολογίας μετὰ τὸν ἀμφορέα, βάσις θασίου ἀμφορέως, ἄνω τμήμα ἀμφορέως ἐξ ἐρυθροῦ πηλοῦ, πιθανῶς μακεδονικοῦ ἐργαστηρίου, θραῦσμα ἀττικοῦ μελαμβροῦ σκύφου καὶ πολλὰ τεμάχια κεραμίδων, στρωτήρων καὶ καλυπτῆρων. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ λόφου εὐρίσκονται ἐπίσης θραύσματα ἀγγείων καὶ κεραμίδων.

Κατόπιν τῆς συγκολλησεως τῶν τεμαχίων ὁ ἀμφορεὺς συνεπληρώθη κατὰ τὸ πλεῖστον (Πί ν. 307 α). Ἐλλείπουν τεμάχια τῆς Α΄ ὄψεως καὶ περισσότερα τῆς Β΄ ὄψεως. Τὸ σχῆμα: ἀμφορεὺς ὀξυπύθμενος μετὰ ὑπερμεγέθη γάστραν σχήματος ἀνεστραμμένου κώνου, ὑψηλὸν εὐρύστομον λαϊμὸν καὶ ἡμικυκλικὰς λαβὰς τοποθετημένας καθέτως ἐπὶ τοῦ ὄμου τοῦ ἀγγείου. Διακόσμησις: ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου διαιρεῖται εἰς πλατείας ὀριζοντίους ζώνας διακεκοσμημένας διὰ γραμμικῶν καὶ φυτικῶν κοσμημάτων, πτηνῶν καὶ ἀνθρωπίνων προτομῶν. Τὸ σχῆμα καὶ ἡ διακόσμησις κυρίως τοῦ ἀγγείου παρουσιάζουν ἐξαιρετικὸν ἐνδιαφέρον. Τὰ διακοσμητικὰ γραμμικὰ θέματα εἶναι κατάλοιπα ὑπομηκναϊκῆς καὶ γεωμετρικῆς ἐποχῆς. Τὰ πτηνὰ εἶναι παρόμοια μετὰ πτηνὰ ἀπεικονιζόμενα εἰς *bird bowls*. Αἱ δύο κεφαλαί, αἱ εἰκονιζόμεναι εἰς τὴν ζώνην τοῦ ὄμου, τὰ ἀνθέμια τὰ κοσμοῦντα τὴν ζώνην τοῦ ὄμου κατὰ τὰ πλάγια καὶ τὴν Β΄ ὄψιν, καθὼς καὶ ὁ κλάδος φύλλων δάφνης ὁ κοσμοῦν τὸν λαϊμὸν τοῦ ἀγγείου, χρονολογοῦν τὸν ἐν λόγῳ ἀμφορέα εἰς τὸ β΄ ἡμισυ τοῦ 4ου αἰῶνος π.Χ.

Ὁ ἀμφορεὺς οὗτος εἶναι λίαν σημαντικὸς διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς μακεδονικῆς κεραμικῆς, διότι: α) χρονολογεῖται ἐσωτερικῶς καὶ β) ἡ διακόσμησις του ἀποτελεῖται ἀπὸ ποικίλα θέματα συναντώμενα εἰς ἄλλα μακεδονικὰ ἀγγεῖα. Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω θεωρουμένων εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖα μία συστηματικὴ στρωματογραφικὴ ἔρευνα τοῦ χώρου, ὅπου εὐρέθη ὁ ἀμφορεὺς. Ἡ ἀνεύρεσις ἀγγείων μακεδονικῶν ἐργαστηρίων εἰς τὰ αὐτὰ στρώματα μετὰ ἀγγεῖα ἄλλων ἐργαστηρίων θὰ συνέβαλλεν εἰς τὴν πληρεστέραν γνῶσιν τῆς ἀγνώστου μακεδονικῆς κεραμικῆς.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΓΙΟΥΡΗ

Τορώνη

Κατὰ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ ἔτους 1966 ἐπεσκέφθη τὴν Τορώνην Χαλκιδικῆς, ἔνθα εἰς τὸ προ-

σεχὲς μέλλον πρόκειται νὰ ἐκτελεσθοῦν ἔργα ὁδοποιίας καὶ ἐξήτασα τὰ εἰρηπια τῆς ἀρχαίας πόλεως. Ταῦτα σώζονται εἰς πολλὰ σημεῖα εἰς ἱκανὸν ὕψος καὶ κυρίως εἰς τὸ φρούριον Λήκυθος, τὸ ὅποσον ἐντοπίζεται ἐπὶ μικρᾶς χερσονήσου συνδεομένης μετὰ τῆς ἀκτῆς διὰ στενοῦ ἰσθμοῦ (Θουκυδ. 4, 113). Ἐπὶ τῆς χερσονήσου καὶ κυρίως εἰς τὸ νότιον τμήμα αὐτῆς σώζονται εἰρηπια τείχους τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, τὸ μεγαλύτερον τμήμα ὁμοῦ τοῦ σωζομένου τείχους ἀνήκει εἰς τοὺς ὑστέρους ρωμαϊκοὺς καὶ βυζαντινοὺς χρόνους, εὐρίσκεται δὲ πρὸς Α. πλησιέστερον πρὸς τὴν ἀκτὴν (Πί ν. 307 γ). Τμήματα τοῦ τείχους, τοῦ συνδέοντος τὸ φρούριον μετὰ τὴν πόλιν, ἀνήκοντα δὲ εἰς τοὺς κλασσικοὺς χρόνους, σώζονται εἰς τὸν μεταξὺ τῆς χερσονήσου καὶ τῆς ἀκτῆς ἰσθμὸν (Πί ν. 307 β). Ἐπὶ ἐκτεταμένου ὀνόματος ἐναντι τῆς χερσονήσου φαίνεται ὅτι εὐρίσκονται τὰ εἰρηπια τῆς πόλεως Τορώνης. Ἄλλωστε, ὁ Θουκυδίδης ἀναφέρει ὅτι ἡ πόλις ἔκειτο ἐπὶ ὑψώματος («οὐσῆς τῆς πόλεως πρὸς λόφον», Θουκυδ. 4, 110). Ἐπὶ τοῦ ὑψώματος τούτου εὐρίσκονται διάσπαρτοι μαρμάρινοι πλίνθοι καὶ πλῆθος θραυσμάτων πηλίνων ἀγγείων, χρονολογουμένων ἀπὸ τῶν κλασσικῶν μέχρι τῶν βυζαντινῶν χρόνων. Εἰς τὸν χρόνον αὐτὸν εἶχε ἀνευρεθῆ κατὰ τὸ παρελθὸν λιθίνη πλάξ ἐνεπίγραφος, περιέχουσα ὄνην οἰκίας, χρονολογουμένη δὲ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος (ΑΔ 21 (1966) : Μέρος Α΄, σ. 151), ὡς καὶ πηλινὸν πλαστικὸν ἀγγεῖον εἰς σχῆμα κριοῦ, ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς (ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, Πίν. 361 ε).

Εὐχερῆς εἶναι καὶ ὁ ἐντοπισμὸς τοῦ νεκροταφείου τῆς πόλεως, τὸ ὅποσον ἐκ τοῦ γεγονότος τῆς ἀνευρέσεως κατὰ τὸ παρελθὸν χαλκῆς ὕδριας τεφροδόχου (ΑΔ 16 (1960) : Χρονικά, σ. 212) τοποθετεῖται ἐπὶ τῆς ΝΑ. κλιτύος τοῦ λόφου τοῦ προσβλέποντος πρὸς τὸν Κωφὸν Λιμένα (σημερινὸν Πόρτο - Κουφὸ).

Πρῶτος ὁ Β. Merritt μετὰ ὁδηγὸν τὴν περιγραφὴν τοῦ Θουκυδίδου ἐνετόπισε τὴν θέσιν τῆς ἀρχαίας Τορώνης καὶ ἐταύτισε τὰ εἰρηπια αὐτῆς (B. Merritt, Mende, Scione, Torone, AJA 27 (1923), σ. 447 κ.έ.).

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΓΑΝΙΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Περιορισμένη ὑπήρξεν ἡ ἐργασία τῆς Ἐφορείας εἰς τὸν Νομὸν Πιερίας καὶ κατὰ τὸ 1966.

Παρὰ τὸν Σιδηροδρομικὸν Σταθμὸν τῆς Κατερίνης εὐρέθη καὶ μετεφέρθη εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Συλλογὴν, τὴν στεγαζομένην εἰς ὑπόγειον

του Ιου Δημοτικού Σχολείου, μέγας μαρμάρινος επιτύμβιος « βωμός », ενεπίγραφος, ρωμαϊκών χρόνων. Είς τήν θέσιν, όπου εύρέθη ό βωμός, έπεσημάνθησαν και άλλοι τάφοι και μνημεΐα αφεθέντα εις τήν θέσιν των.

Παρά τώ χωρίον Λόφος, εις τήν θέσιν « Πα-

λιόκαστρο » τής περιοχής « 'Αδριανός » έπεσημάνθησαν δύο τάφοι. Έκ τής αΐτης θέσεως, ένθα ύπάρχουν και λείψανα ίσοδόμου κατασκευής, προήλθον κατά τώ παρελθόν: ειδώλιον Κυβέλης, νομίσματα, λύχνοι κλπ., φυλασσόμενα εις τήν 'Αρχαιολογικήν Συλλογήν Κατερίνης.

ΦΩΤΙΟΣ ΠΕΤΣΑΣ

*

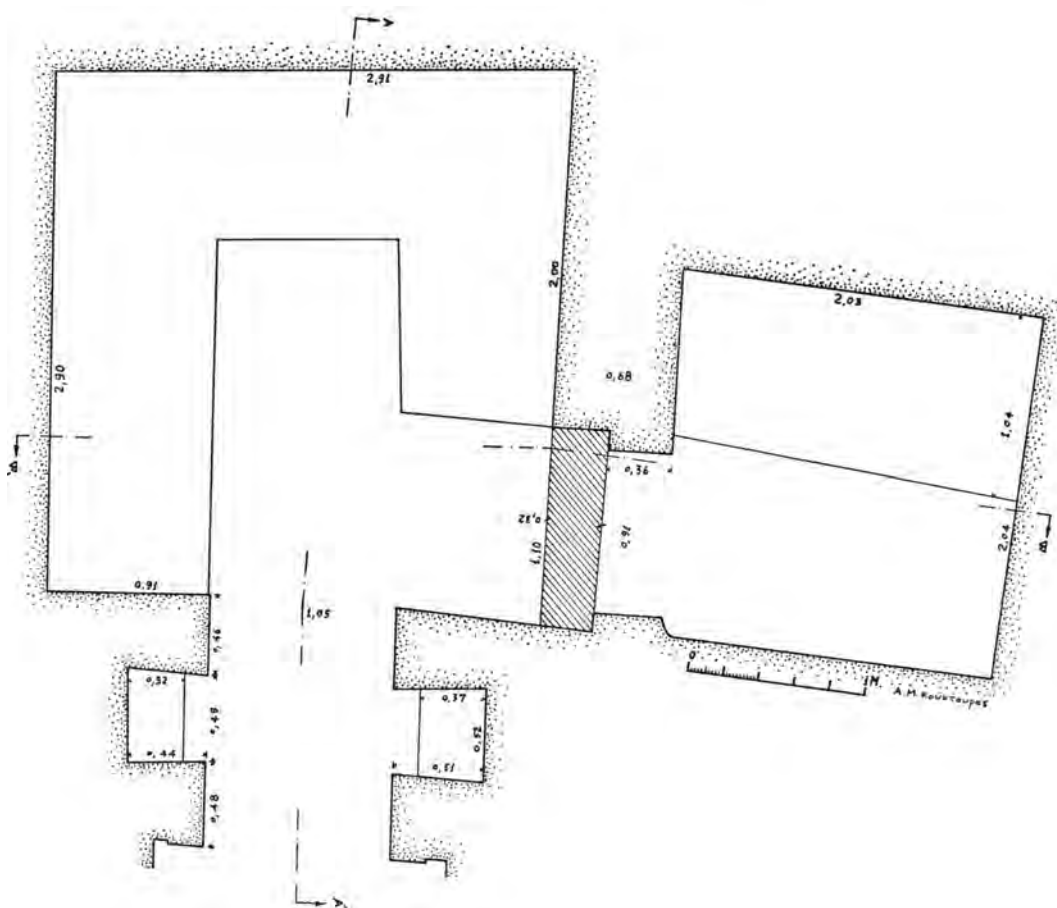
ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Α'. ΓΕΝΙΚΑ

Ἡ κατά τὸ ἔτος 1966 δραστηριότης τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων ἸΔ' Περιφέρειας ἔχει ὡς ἑξῆς: Ἐγένετο ἡ ἀποπεράτωσις τοῦ Μουσείου Φλω-

γράφησαν ἐν τῷ εὐρετηρίῳ ὑπὸ τῆς ἐπιστημονικῆς βοηθοῦ κ. Μαρίας Πιστοφίδου - Ἐλευθεριάδου ὑπὲρ τὰ ἔννεακόσια ἀντικείμενα.

Πρωθῆθη τὸ θέμα τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐν τῷ ὑπογίῳ τῆς ἐν Βεροίᾳ (ὁδὸς Βενιζέλου ἀριθ. 13) οἰκοδομῆς τῶν ἀδελφῶν Καραντουμάνη ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ ἐγένοντο προτάσεις ἀπαλ-

Σχέδ. 1. Βεροία. Κάτωσις τοῦ ὑπογείου λαξευτοῦ τάφου

ρίνης καὶ ἡ ὀριστικὴ παραλαβὴ τοῦ Μουσείου Βεροίας. Μετεφέρθησαν τὰ ἀρχαῖα τῆς Συλλογῆς Φλωρίνης ἐκ τῆς μέχρι τοῦδε χρησιμοποιουμένης ἀποθήκης εἰς τὸ νέον Μοῦσεῖον καὶ ἐντὸς ὀλίγου θὰ ἀρχίσῃ ἡ ἐπανεκθεσίς των. Εἰς περιοδεῖαν τῆς Ἐφόρου ἀνὰ τὸν νομὸν κατεγράφησαν βαρῆα ἀρχαῖα ἀντικείμενα, ἅτινα πρόκειται νὰ μεταφερθῶσιν εἰς τὸ ὡς ἄνω Μοῦσεῖον. Ἐν Βεροίᾳ περισυνελέγησαν ἐκ διαφόρων σημείων τῆς πόλεως καὶ μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μοῦσεῖον μεγάλα ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ βωμοὶ καὶ κατε-

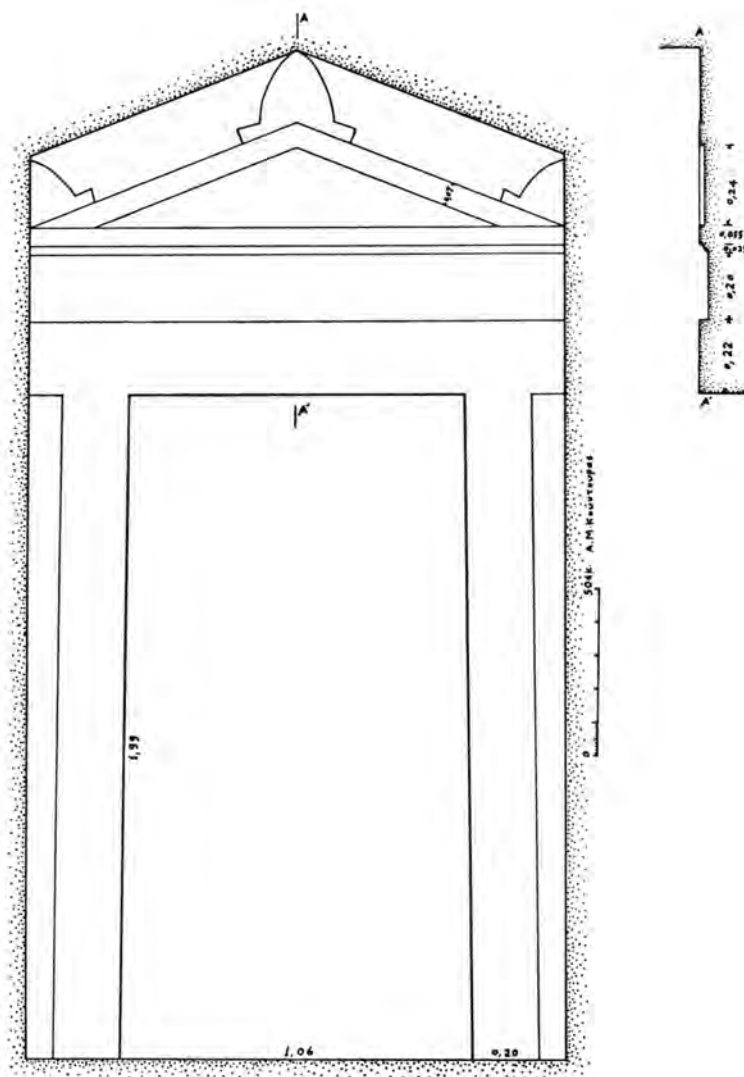
λοτριώσεως τοῦ ἐν τῷ ὑπογίῳ τῶν ἐν Βεροίᾳ (ὁδὸς Μητροπόλεως ἀριθ. 11 - 13) οἰκοδομῶν Ἀ. Βελτσίδου καὶ Γ. Ἐλευθεριάδου ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ τῆς ἐπὶ τῶν τειχῶν τῆς πόλεως ἐδραζομένης οἰκίας Καρακώστα.

Ἐγένετο ὁ καθαρισμὸς ἀπὸ τῆς ὑλομανούσης βλαστήσεως τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου Βεργίνης καὶ τοῦ κήπου τοῦ Μουσείου Βεροίας. ἤρχισεν ἡ στερέωσις τοῦ ρωγμᾶς ὑποστάντος στεγάστρου τοῦ μεγάλου μακεδονικοῦ τάφου τῶν Λευκαδίων καὶ ἐξητήθη πίστωσις διὰ τὴν στερέωσιν τοῦ

παρά τὸ φράγμα τοῦ Ἀλιάκμονος μακεδονικοῦ τάφου καὶ τοῦ τάφου τοῦ Κίηχ.

Ἐτέθησαν αἱ βάσεις δημιουργίας φωτογραφικοῦ ἀρχείου. Ἐπλουτίσθη ἡ βιβλιοθήκη τῆς Ἐφο-

Σιαμπανόπουλος, εἰς τὴν ἀγάπην καὶ τὴν δραστηριότητα τοῦ ὁποίου ὀφείλεται ἡ διάσωσης πλείστων ὄσων ἀρχαίων τῆς περιοχῆς Αἰανῆς Κοζάνης.

Σχέδ. 2. Βέροια. Ἡ πρόσοψις τοῦ ὑπογείου λαξευτοῦ τάφου

ρείας διὰ συγγραμμάτων ἐξ ἀγορᾶς ἢ δωρεῶν τῶν ἐκδόσεων τοῦ Ὑπουργείου Προεδρίας τῆς Κυβερνήσεως, τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἰδιωτῶν, κ.λ.π.

Προετάθη καὶ ἐπαναδιωρίσθη ὡς ἐκτακτος Ἐπιμελητῆς Ἀρχαιοτήτων Αἰανῆς Κοζάνης ὁ φιλόλαρχος καὶ λόγιος δημοδιδάσκαλος κ. Κων.

Β'. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΚΑΙ ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

1. Βέροια

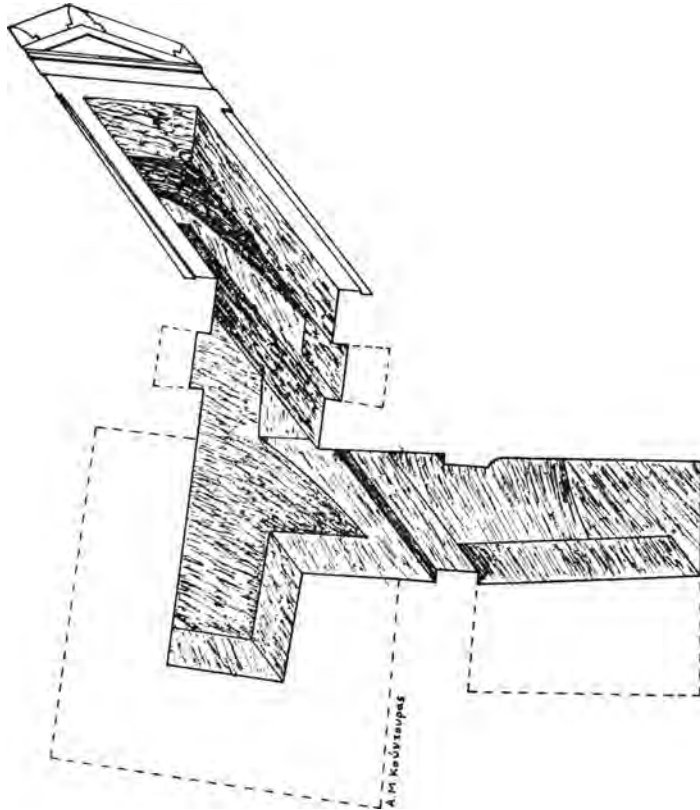
α. Λαξευτός θαλαμωτός τάφος μετὰ πλευρικοῦ δωματίου

Παρά τὴν ἀπὸ Θεσσαλονίκης εἰσοδὸν τῆς πό-

λεως και ἐν τῇ θέσει Κάτω Πράσινος Κῆπος, ἐντὸς τῶν οἰκοπέδων τῶν Γεωργίου Κοσμίδου καὶ Μερκουρίου Χατζηγαμῶγλου, ἀπεκαλύφθη καὶ ἀνεσκάφη λαξευτὸς εἰς τὸν μαλακὸν βράχον τάφος, τῶν ὑστέρων ἐλληνιστικῶν χρόνων (α' ἡμίσεος τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος).

Οὗτος ἔφερε δρόμον λαξευτόν, τὸν κυρίως νε-

θεν κόγχας, ἀποληγούσας ἄνω εἰς καμάραν (Σχ ἐ δ. 3). Ὁ νεκρικός θάλαμος εἶχεν ὑπερψωμένον, λαξευτὸν εἰς σχῆμα Π, τρίκλινον, ἐνῶ ὁ πλευρικός θάλαμος λαξευτὴν κλίνην κατὰ τὴν δυτικὴν τοῦ πλευρῶν. Τοιχοποιία ἐκ μικροτέρων γωνιολίθων ἔκλειε τὸ μεταξὺ τῶν δύο θαλάμων ὀρθογώνιον ἀνοιγμα (Σχ ἐ δ. 1 καὶ 4). Ὁ κυ-

Σχ. 3. Βεροία. Ἀξονομετρικὴ ἀπόδοσις τοῦ ὑπογείου λαξευτοῦ τάφου ἐκ τῶν κάτω

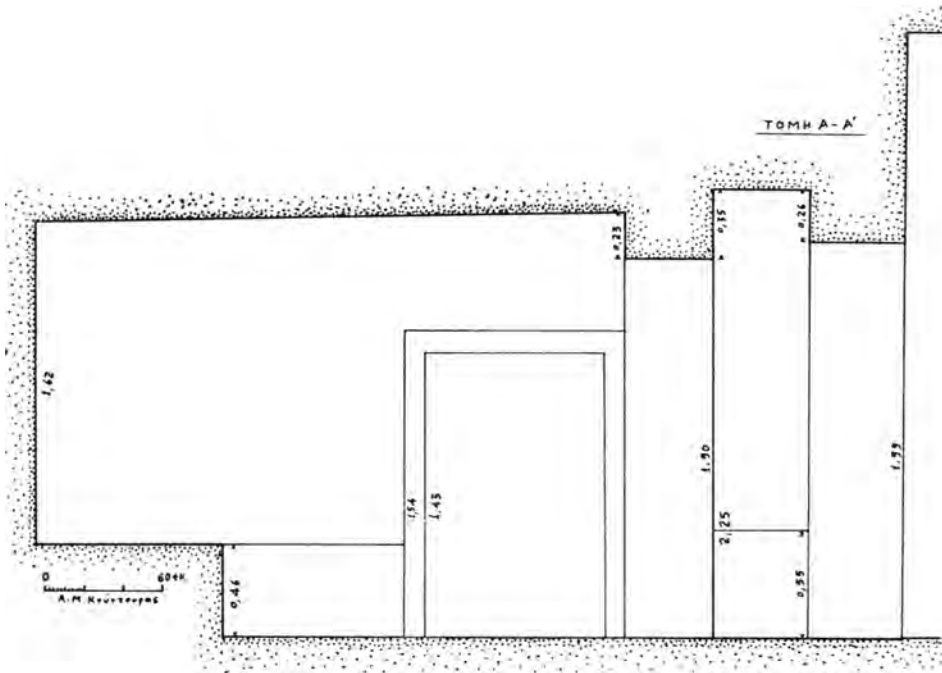
ρικόν θάλαμον καὶ ἕτερον θάλαμον μικρότερον, πλευρικόν (Σχ ἐ δ. 1), σπανίως μέχρι σήμερον ἀπαντῶντα εἰς τάφους τῆς ἐποχῆς ταύτης ἐν Μακεδονίᾳ¹. Ἡ εἴσοδος τοῦ τάφου, ἣτις εὐρίσκεται πρὸς Α., ἐκοσμεῖτο δι' ἐπιστυλίου, ἀετώματος καὶ ἀκρωτηρίων καὶ ἐφράσσετο διὰ μεγάλων γωνιολίθων (Σχ ἐ δ. 2). Ὁ δρόμος ἔφερον ἑκατέρω-

1. Περίεργον εἶναι, ὅτι τὸν μέχρι σήμερον σπανιώτατον, ὡς καὶ κατὰ τὸ Συμπόσιον « Ἡ Ἀρχαία Μακεδονία » ἀπεδείχθη, τοῦτον τύπον τάφου εὐρομεν καὶ τὸ ἔτος 1967 πάλιν ἐν Βεροίᾳ κατὰ τὴν πρὸς Βεργίαν ἐξοδὸν τῆς πόλεως. Ἡ δ. Χ. Κουκούλη μὲ διεβεβαίωσεν ὅτι εἰς Ἀμφίπολιν εὐρέθη παρόμοιος τάφος. Τὰ ἐν τῇ ἐκθέσει δημοσιευόμενα σχέδια ὀφείλονται εἰς τὸν ἐξαίρετον σχεδιαστήν κ. Ἀργ. Κούντουραν.

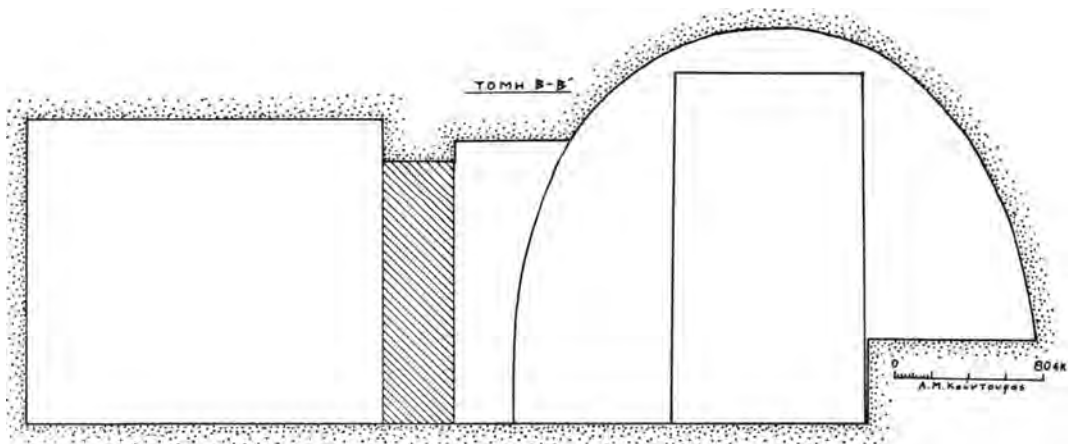
ρίως θάλαμος καλύπτεται διὰ καμάρας (Σχ ἐ δ. 5), τῆς ὁποίας ἡ γένεσις εὐρίσκεται εἰς τὸ ὕψος τῶν κλινῶν. Ἐνῶ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ δρόμου καὶ τοῦ κυρίου θαλάμου φέρει ἐπίχρισμα, ὁ πλευρικός θάλαμος παρουσιάζει ἀκατέργαστον τὴν ἐπιφάνειαν τῶν τοίχων καὶ παντελῆ ἔλλειψιν κονιάματος. Ἐπὶ τῆς κλίνης τοῦ θαλάμου τούτου ἔκειτο ἀκτέριστος σκελετός, ἐκτάδην, « βλέπων » πρὸς Β. Ἐπὶ τοῦ τρικλίνου τοῦ πρώτου θαλάμου ἔκειντο οἱ σκελετοὶ δύο νεκρῶν καὶ ἅπαντα τὰ κτερίσματα². Τὰ σπουδαιότερα τούτων εἶναι τὰ ἑξῆς :

Τεμάχια τριῶν εἰδωλίων μόσχων (Πί ν. 308 β),

2. Ταῦτα, ὡς καὶ ὅλα τὰ ἐκ τοῦ Νομοῦ Ἡμαθίας προερχόμενα εὐρήματα, κατετέθησαν εἰς τὸ Μοσεῖον Βεροίας.

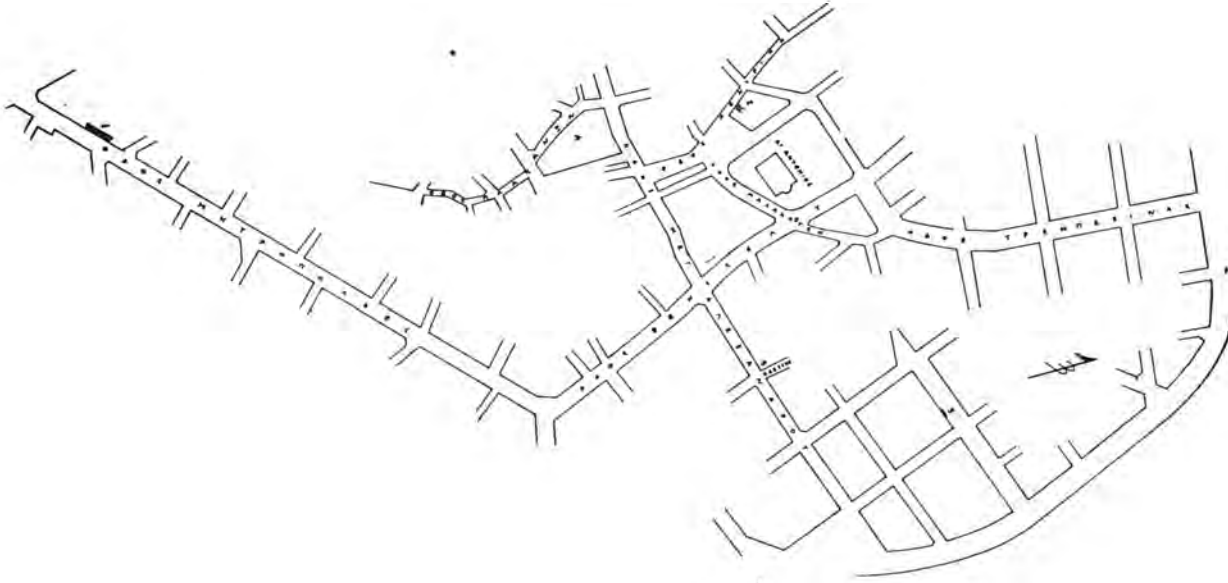
Σχέδ. 4. Βέροια. Τομή κατά μήκος του λαξευτού υπογείου τάφου

Σχέδ. 5. Βέροια. Τομή κατά πλάτος του υπογείου λαξευτού τάφου

φερόντων εἰς τῖνα σημεῖα γραπτὴν ὑποδήλωσιν τῶν λεπτομερειῶν. Δίωτος μελαμβαφῆς σκύφος καὶ μελαμβαφῆς πινάκιον μετ' ἐντύπου κοσμήματος εἰς τὸ κέντρον τοῦ ἐσωτερικοῦ του, δύο μικρὰ πινάκια καὶ τρεῖς λοπάδες μεθ' ὑπερυψωμένης βάσεως (Πί ν. 308 α). Τρία μόνωτα, σφαιρικοῦ σώματος καὶ ἀνοικτοῦ στομίου, ἀγγεῖα (Πί ν. 308 γ), οἰνοχόη ἑλλειπῆς τὴν λαβὴν, τέσσαρες δακρυδόχοι, τέσσαρες λύχνοι, σιδηρᾶ

(Μητροπόλεως ἀριθ. 13). Πρόκειται περὶ μνημειώδους πράγματι ὁδοῦ (Πί ν. 308 δ), πλάτους 4.04 μ., ἐχούσης ἐκατέρωθεν κράσπεδα πλάτους 0,22 μ. καὶ ὕψους 0,20 μ. Ἐπὶ τῆς πλακοστρώσεως ἔχομεν καταφανεῖς τὰς ἐκ τῆς μακροχρονίου χρήσεως ἀδλακώσεις ἐκ τῶν τροχῶν καὶ ὑπ' αὐτὴν, κατὰ τὸν ἄξονα τῆς ὁδοῦ, κτιστὸν ὑπόνομον. Ὁ χώρος ἐκηρύχθη ἀρχαιολογικὸς καὶ πρόκειται νὰ ἀπαλλοτριωθῆ.

Σχέδ. 6. Τοπογραφικὸν διάγραμμα τῆς πόλεως μετὰ τῶν θέσεων ἐπὶ τῶν ὁποῖων ἐσημειώθησαν νέα εὐρήματα

στλεγγίς εἰς τεμάχια, περόνη καὶ βελόνη χαλκῆ κ.ἄ. Ἐπὶ τῶν κλινῶν περισυνελέγησαν ἤλοι σιδηροὶ καὶ τεμάχια ξύλου, ὑπολείμματα τῶν ξυλίων φερέτρων.

β. Τμήμα ρωμαϊκῆς ὁδοῦ

Κατὰ τὴν διὰ μηχανικῶν μέσων ἐκσκαφὴν χάριν οἰκοδομήσεως ἐν τῷ οἰκοπέδῳ τοῦ κ. Ἀθ. Βελτισίδου (Μητροπόλεως ἀριθ. 11) (Σχέδ. 6, 1)³ ἀπεκαλύφθη νέον τμήμα τῆς μνημειακῆς ὁδοῦ, ἣτις διεπιστάθη τὸ πρῶτον τὸ θέρος τοῦ ἔτους 1954, κατὰ τὴν διάνοξιν τῆς νέας ὁδοῦ Μητροπόλεως (ΒΧΗ, Chron. 1954, σ. 274 καὶ εἰκ. 5) καὶ κατόπιν ἐπανειλημμένως κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν ἄλλων οἰκοπέδων. Τὸ κατὰ τὸ ἐφετεινὸν ἔτος ἀποκαλυφθὲν τμήμα παρηκολουθήσαμεν εἰς μῆκος 18 μ., εἰσήλθομεν δηλαδὴ καὶ εἰς τὸ παρακείμενον οἰκόπεδον

3. Τὰ ἐντὸς τῆς περιμετρικῆς ζώνης τῆς πόλεως Βεροῖας εὐρεθέντα ἀρχαῖα σημειοῦνται εἰς τὸ Σχέδιον Πόλεως.

Ἐπίγον βορειότερον καὶ ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου τοῦ κ. Εἰδοσταθίου Φωτιάδου ἀπεκαλύφθησαν ἑτεροῦ δύο μικρὰ τμήματα τῆς αὐτῆς ὁδοῦ⁴.

γ. Ἀρχαία βάση ἐκ γωνιολίθων

Κατὰ τὴν διάνοξιν θεμελιῶν ἐν τῷ ἐπὶ τῆς Κεντρικῆς ὁδοῦ ἀριθ. 197 οἰκοπέδῳ τῶν ἀδελφῶν Καβαργύρη, ἦλθεν εἰς φῶς τμήμα μεγάλης βάσεως, κατεσκευασμένον ἐκ παρίνων γωνιολίθων εἰς δύο σειρὰς (Σχέδ. 6, 2' Πί ν. 308 ε) καὶ ἐπ' αὐτοῦ, in situ, λεοντόπουον ἔδρανον ἐκ μαρμάρου. Μήκος πλευρῶν : ἀνατολικῆς 2.38, δυτικῆς 3.38, βορείου 6.50, νοτίας 5.88 μ. Ὑψος 0,95 μ. Πρὸ ἐτῶν, κατὰ τὴν ἀνέγερσιν τῆς πρὸς Ν. οἰκοδομῆς, εὐρέθη ἡ συνέχεια τῆς βάσεως

4. Τὰ μὴ διατηρητέα ἀρχαῖα φωτογραφοῦνται πολλαπλῶς, σχεδιάζονται, συσχετίζονται πρὸς τὸ Σχέδιον Πόλεως καὶ τὴν κάτοψιν θεμελιῶν τοῦ ὑπὸ ἀνέγερσιν κτηρίου καὶ κατὰ τὸ δυνατόν καταβάλλεται προσπάθεια καλύψεώς των ὑπὸ τὴν γῆν.

ταύτης. Τὸ κατὰ τὸ παρὸν ἔτος ἀποκαλυφθὲν τμήμα μετεφέρθη καὶ ἐτοποθετήθη εἰς τὸν κήπον τοῦ Μουσείου Βεροίας.

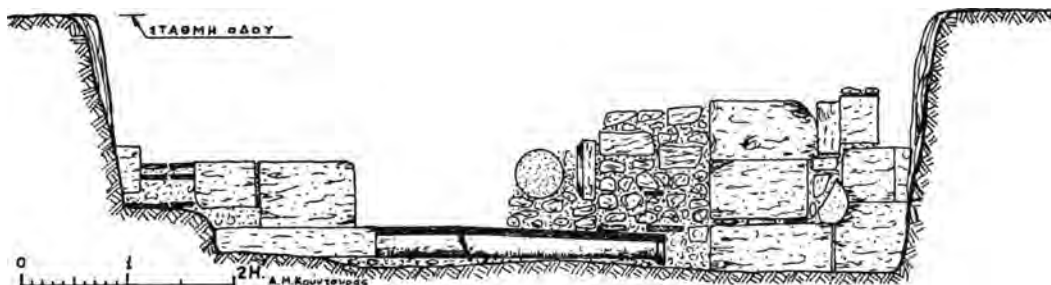
δ. Τμήμα ὀχυρώσεως

Κατὰ τὴν διάνοιξιν λάκκου πρὸς σβέσιν ἀσβέστου πρὸ τοῦ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Μπιζανίου ἀριθ. 15 οἰκοπέδου τοῦ κ. Ζάχου Πρωτογέρου (Σχ ἐ δ. 6, 3) ἀπεκαλύφθη τμήμα ὀχυρώσεως κατεσκευασμένης προχειρῶς ἐκ ποικίλου ὕλικου. Τὸ μήκος 3.60 μ. ἀποκαλυφθὲν τμήμα (Σχ ἐ δ. 7) περι-

ρὰς διατεταγμένων καὶ συνδεομένων μεταξύ των δι' ὑδραυλικοῦ κονιάματος. Εἰς τὸ ἡμισυ περίπου τοῦ ὕψους καὶ περὶ τὸ μέσον τοῦ τοίχου « ποδιά » παραθύρου ἐκ μαρμάρου. Κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ ὀ τοίχος συνδέεται κατ' ὀρθὴν γωνίαν μεθ' ἑτέρου.

ζ. Τάφος κιβωτιόσχημος

Ἐν θέσει «Κάτω Ἑληά», κατ' ἐκσκαφικὰς ἐργασίας ἐν οἰκοπέδῳ τοῦ κ. Κων. Χαλκίδου ἀπεκαλύφθη τάφος κιβωτιόσχημος (Πί ν. 308 γ')

Σχέδ. 7. Βέροια. Πρόσοψις ὀχυρώσεως

ελάμβανε πωρίνους σπονδύλους καὶ βάσεις κίωνων, τὸ κατὰ τὴν περιφέρειαν ἡμισυ κίονος ἐκ μαρμάρου, πωρίνους κυβολίθους, ἀργούς λίθους κ.λ.π. Τὸ εὑρημα ἐφωτογραφήθη πολλαπλῶς, ἐσχεδιάσθη καὶ κατεχώσθη.

ε. Ἀρχαῖα λείψανα

Ὅστρακα μεγαρικῶν σκύφων καὶ τεμάχιον μήτρας, φέρον τὴν ἐπιγραφὴν Ὅδυσσεύς, εὑρέθησαν εἰς βάθος 3 μ. ἐντὸς τοῦ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Πλατάνων (Σχ ἐ δ. 6, 4) οἰκοπέδου τοῦ κ. Λεωνίδου Κουκουτέγου. Ἄνωθεν τῶν ὀστράκων στρώσις ἐκ κεράμων καὶ ὑδραυλικοῦ κονιάματος καὶ περὶ τὰ 0,20 μ. ὑψηλότερον πωρόλιθος. Ἐντὸς ἑτέρου πεδίου καὶ εἰς βάθος 2 μ. περίπου πωρόλιθοι in situ, ἀποτελοῦντες τοίχους οἰκοδομήματος ρωμαϊκῶν χρόνων, ὡς καταφαίνεται καὶ ἐκ τῆς ὑπάρξεως ὀπτοπλίνθων συνδεδεμένων δι' ὑδραυλικοῦ κονιάματος.

ς'. Τοίχος ρωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος

Τοίχος, μήκος 4.60, ὕψους 2 καὶ πάχους 0,80 μ., ἀπεκαλύφθη κατ' ἐκσκαφικὰς ἐργασίας, γενομένης ἐντὸς τοῦ ἐπὶ τῶν ὁδῶν Μεγ. Ἀλεξάνδρου καὶ Ἐδέσσης οἰκοπέδου τοῦ κ. Χρήστου Δημοπούλου (Σχ ἐ δ. 6, 5). Οὗτος εἶναι κατεσκευασμένος ἐξ ἀργῶν λίθων καὶ ὀπτοπλίνθων εἰς σει-

ρὰς τεσσάρων μεγάλων, καθέτων, πάχους 0,10 μ., πλακῶν, λελεασμένων κατὰ τὴν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τάφου ἐπιφανείαν των. Ἐσωτ. μήκος 2.10, πλάτος 0,78, βάθος 0,86 μ. Ὁ τάφος, ὅστις περιεῖχε τρεῖς ἀκτερίστους σκελετούς, προσανατολισμοῦ ἀπὸ Δ. πρὸς Α., ἐκαλύπτετο διὰ τεσσάρων ἀκανονίστων πλακῶν ἐκ μαρμάρου. Ἡ ἄνωθεν τῶν κρανίων πλάξ ἔφερε δύο σιδηροῦς κρικους διὰ τὸ ἀνοιγμα τοῦ τάφου.

2. Βαρβάρες

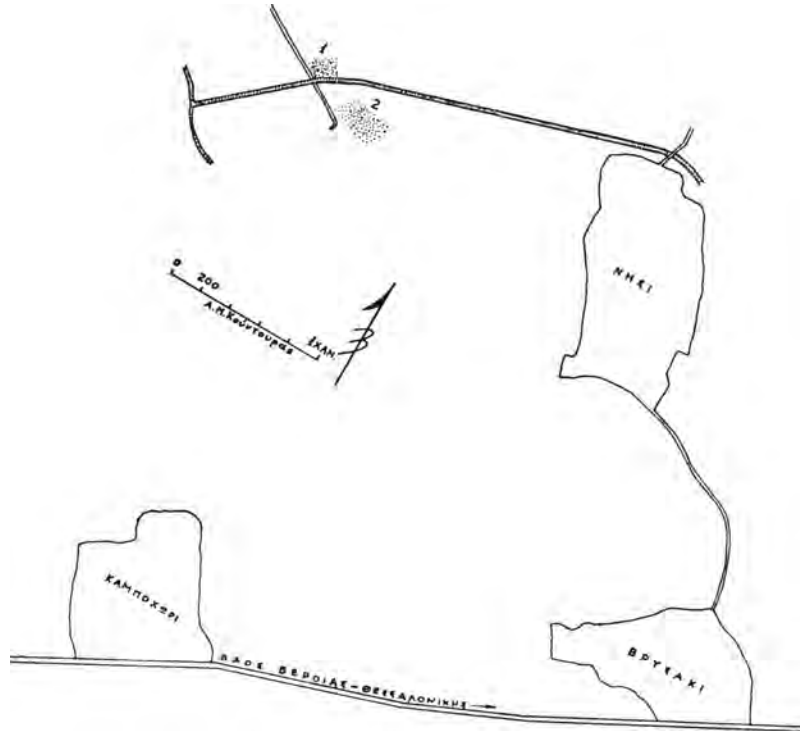
Εἰς τὸ νοτιοανατολικῶς τῆς Βεροίας κείμενον χωρίον Βαρβάρες, ἐντὸς οἰκοπέδου τοῦ κ. Στεργίου Τσιμτσιρή ἤλθον εἰς φῶς δύο λακκοειδεῖς τάφοι, κατευθύνσεως ἀπὸ Α. πρὸς Δ., ἀπέχοντες ἀπ' ἀλλήλων περὶ τὰ 2 μ. Ἐκαστος ἐκαλύπτετο διὰ τριῶν πλακῶν. Ὁ πρὸς Β. ἀσφαλῶς ἦτο παιδικός (ἐσωτερικαὶ διαστάσεις 1.40 x 0,70 x 0,75 μ.). Περιεῖχε μίαν μελαμβάφῃ πρόχουν (Πί ν. 309 α), ἓνα λύχνον καὶ δύο δακρυδόχους. Ὁ νότιος τάφος ἦτο κανονικῶν διαστάσεων (2.05 x 0,80 x 1.10 μ.). Ἐντὸς αὐτοῦ εὑρέθησαν ἑννέα δακρυδόχοι, δίωτος σκύφος, πῶμα πυξίδος καὶ ἄλλα ἀγγεῖα, πέντε - ἕξ πήλινα εἰδῶλια γυναικεῖα (Πί ν. 309 γ), λύχνος καὶ ἀλάβαστρον ἐκ πολυχρώμου ὕλου καὶ λεπτὸς δακτύλιος, χρυσοῦς, μετ' ἔρυθροῦ λίθου. Ἡ ἐντὸς τοῦ τάφου εὑρεσις ὀκτῶ με-

γάλων ήλων μαρτυρεί τὴν πάλαι ποτὲ ὑπαρξιν ἐν αὐτῷ ξυλίνῃς λάρνακος.

3. Ἄνω Κοπανός

Παρά τὴν πηγὴν τοῦ μεταξὺ Λευκαδίων καὶ Ἄνω Κοπανοῦ κειμένου ἐκκλησιδίου τοῦ Ἁγίου Νικολάου εὐρέθη ὑπὸ τοῦ φύλακος καὶ μετεφέρ-

πρὸς τὰ ἀριστερά. Ὑψος στήλης 0,93 μ. Εἰς τὴν αὐτὴν θέσιν εὐρέθη ὀλίγον ἀργότερον ἐλλειψοειδῆς πλάξ ἐκ λευκοῦ μαρμαροειδοῦς λίθου, ὕψους 0,30 μ., φέρουσα ἀνάγλυφον προτομὴν ἀνδρὸς γενειοφόρου, οὐχὶ καλῆς τέχνης (Π ί ν. 309 β). Αἱ ὑπερυψωμένοι χεῖρες τῆς μορφῆς ἀποδίδονται κατ' ἀδέξιον τρόπον.

Σχέδ. 8. Νησί Ἀλεξανδρείας. Ὁ χώρος τῶν ἀνασκαφῶν ἐν σχέσει πρὸς τὰ χωρία Νησί καὶ Βρυσάκι

θη εἰς τὸ Μουσεῖον Βεροίας ἐπιτύμβιος στήλη φέρουσα τὴν ἐπιγραφήν:

ΜΕΛΑΝΘΙΟΝ
ΕΥΡΥΜΕΔΟΝΤΟΣ
ΗΡΩΑ

4. Ἐλαφος

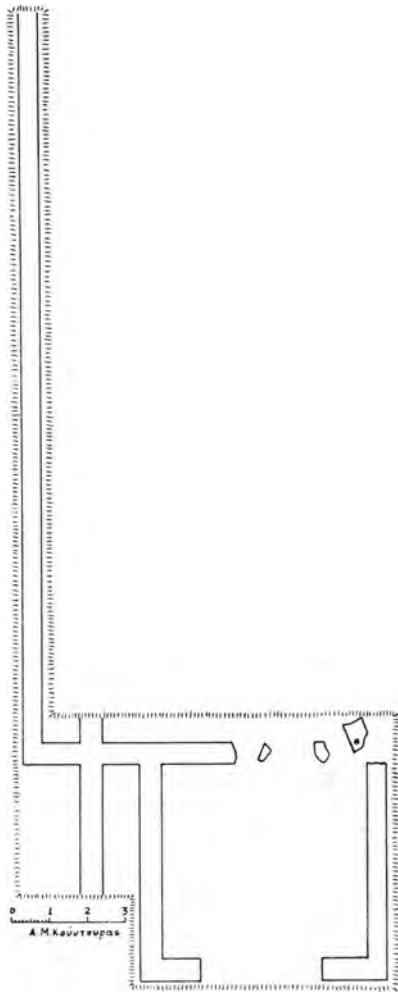
Ἐντὸς τοῦ παρὰ τὴν θέσιν « Ράχη - Καρυά » κτήματος τοῦ κ. Εὐάγγ. Παπαχρυσοπούλου εὐρέθη ἐπιτύμβιος στήλη ἐκ μαρμάρου, ἀνευ ἐπιγραφῆς, φέρουσα κάτωθεν ἡμικυκλικὸν ἀετώματος ἐντὸς τετραγώνου πλαισίου ἐφθαρμένην παράστασιν δύο μορφῶν, ἀριστερὰ γυναικὸς καθημένης ἐπὶ θρόνου καὶ προσβλεπούσης πρὸς τὰ δεξιὰ, δεξιὰ νεανίου μετὰ βραχέος χιτῶνος, βαδίζοντος

5. Νησί Ἀλεξανδρείας

Δαπάναις τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας διενεργηθῆ ΒΔ. τοῦ χωρίου Νησί Ἀλεξανδρείας (Σ χ έ δ. 8) ἀνασκαφὴ πρὸς ἀποκάλυψιν ἀναφανέντος ὑστερορρωμαϊκοῦ βαλανείου μετὰ μωσαϊκῶν δαπέδων. Περί τούτων βλ. Τὸ Ἔργον 1966, σ. 17 - 22.

Χορηγία τοῦ Ὑπουργείου Προεδρίας ἡρευνήθη διὰ δοκιμαστικῶν τάφων καὶ ἡ περίξ τοῦ βαλανείου περιοχῆ. Ἦλθον εἰς φῶς κτήρια μεγάλων διαστάσεων (Σ χ έ δ. 9 καὶ 10), ἐκτισμένα δι' ἀργῶν λίθων ἢ πελεκητῶν γωνιολίθων (Π ί ν. 309 δ). Εἰς τινὰ σημεῖα τὸ δάπεδον ἦτο ἐστρωμένον διὰ πηλίνων πλακῶν ἢ διὰ στρώματος

υδραυλικού κονιάματος. Ἐντὸς δωματίου εὐρέθη υδραυλικὴ ἐγκατάστασις (Σ χ ε δ. 11) καὶ εἰς πολλὰ σημεῖα τοῦ ἀνασκαφέντος χώρου παχέεται

Σχέδ. 9. Νησί Ἀλεξανδρείας.
Κάτοπις κτηρίου

στρώσεις κεράμων. Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἀποκαλυφθέντων ἐξάγεται, ὅτι εὐρισκόμεθα πρὸ μιᾶς πόλεως τοῦ 3ου ἢ 4ου μ.Χ. αἰ.

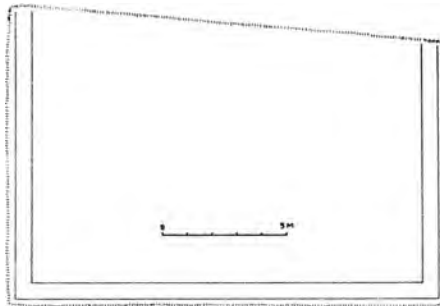
6. Περισυλλογὴ ἀρχαίων

Εἰς τὸ Μουσεῖον Βεροίας εἰσήχθησαν πλὴν τῶν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς εὐρεθέντων καὶ ἄλλα ἀντικείμενα, παραδοθέντα ὑπὸ ἰδιωτῶν ἢ περισυλλεγόντα ὑπὸ τῆς Ὑπηρεσίας. Οὕτω ἐκ Βεροίας προερχόμενα κατεγράφησαν : α) Δύο λουτροφόροι ἐκ μαρμάρου, ἑλλειπεῖς τὸν λαίμονα καὶ τὴν βάσιν,

ὑψ. 0,80, διάμ. 0,45 μ. (Π ἰ ν. 309 ε), β) Τὸ κάτω ἄκρον χιτῶνος γυναικὸς ἐκ μαρμάρου, μετὰ τοῦ ἀριστεροῦ ἄκρου ποδός, ὑψ. σωζ., 0,29 μ., γ) Ἐπιτύμβιος βωμὸς ἐκ τοῦ συνοικισμοῦ Παπάγου, ὑψ. 0,91 μ. Φέρει ἀναγλύφως τὸ ἄνω ἥμισυ δύο μορφῶν λίαν ἐφθαρμένων καὶ ὑπὲρ ταύτας τὴν ἐπιγραφὴν :

ΤΗ ΑΛΕΑΦΗ ΚΑΙ

δ) Νομίσματα χαλκᾶ, ε) Μεγάλῃ ψήφος ἐξ ἰώδους ὑαλομάζης. Ἐκ Βεργίνης εἰσήχθησαν : ζ) Πολλὰ χαλκᾶ νομίσματα, ζ) Χαλκοῦν ἀγαλματίδιον Πανός, ὕψους 0,055 μ. (Π ἰ ν. 310 α). Ἐκ τοῦ χωρίου Συκέα Βεροίας προέρχεται : η) Χαλκοῦν ψέλιον παιδίσκης, φέρον ἐγχαράκτους γραμ-

Σχέδ. 10. Νησί Ἀλεξανδρείας.
Κάτοπις κτηρίου

μάς. Ἐξωθι τοῦ χωρίου Νησί Ἀλεξανδρείας εὐρέθη : θ) Ἀπολέπισμα κιονίσκου ἐκ μαρμάρου μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς :

*ΑΓΑΘΗ ΤΥΧΗ
ΟΚΑ ΙΑ*

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

1. Αἰανὴ

α. Ὑπόγειον κτιστὸν ταφικὸν οἰκοδόμημα

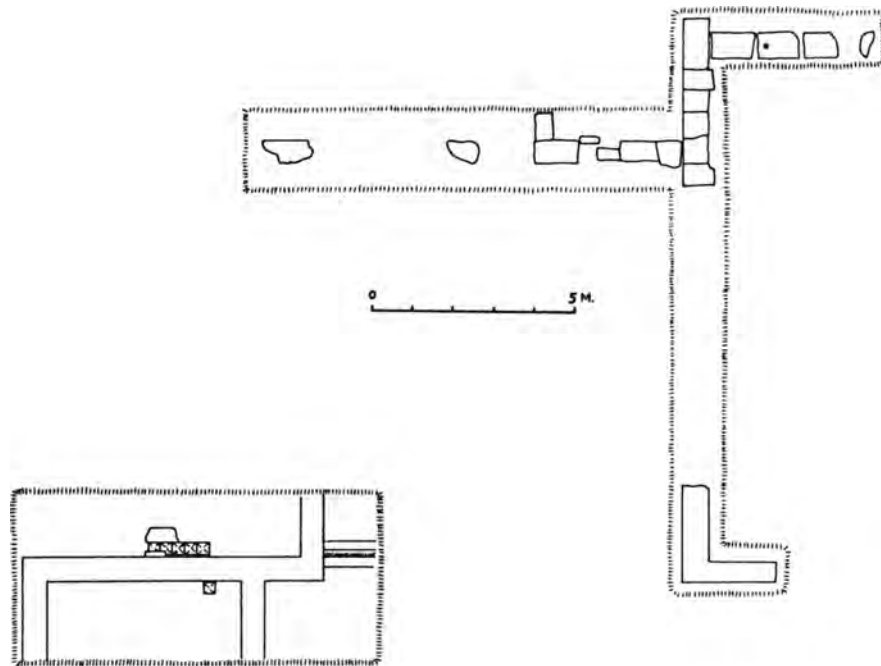
Περὶ τὰ 2 χλμ. νοτίως τῆς Αἰανῆς, ἐπὶ τοῦ λοφίσκου τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, ἐντὸς ἀγροῦ τοῦ Ἰω. Ντιντίνου, κατὰ γενομένης ἀγροτικᾶς ἐργασίας ἀπεκαλύφθη περὶ τὰ 0,80 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ὠσειδὲς ἄνοιγμα, διαστάσεων 1.65 x 1.10 μ., ὀφειλόμενον εἰς τὴν διὰ τοῦ πλινθοκτίστου θόλου του παραβίασιν τοῦ κάτωθεν κειμένου οἰκοδομήματος. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν διεπιστώθη, ὅτι πρόκειται περὶ ὑπογείου ταφικοῦ κτηρίου, κτιστοῦ, σπανίου⁵, τοῦλάχιστον

5. Ἡ συνάδελφος δ. Χ. Κουκούλη με ἐληροφόρησεν, ὅτι προσφάτως ἀνέσκαψεν ἐν τῇ περιοχῇ Καβάλας παρόμοιον τάφον, ἀπλουστεράς ὁμοῦ κατασκευῆς καὶ ἐξ εὐτελεστέρων ὀλικῶν.

έν Μακεδονία, διὰ τὴν ἐποχὴν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει (Σχέδ. 12).

Ὁ τάφος ἐν κατόνῃ παρουσιάζει ἓνα τετράγωνον, ἐσωτερικῆς πλευρᾶς 3.80 μ., θάλαμον, τὴν εἴσοδόν του καὶ ὑπολείμματα δρόμου (Σχέδ. 12). Τὸ ὕψος ἀπὸ τοῦ δαπέδου μέχρι τοῦ κλει-

εἰς ἐκάστην τῶν τεσσάρων ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων ὑπῆρχε πλαστικός διάκοσμος, συμπληρούμενος δι' ἐγχαράξεων. Τόξον, χορδῆς μήκους 3 μ. καὶ ὕψους 0,80 μ., στεφόμενον ὑπὸ πλαισίου, διηρημένου εἰς τέσσαρας κοίλας ταινίας, ἀποληγούσας εἰς ὀξείας ἀκμᾶς. Εἰς τὸ μέσον τοῦ τυμ-

Σχέδ. 11. Νησί Ἀλεξανδρείας. Κάτωσις κτηρίου

δίου τοῦ τρούλλου, δι' οὗ καλύπτεται, εἶναι 3.60 μ. Ἄρα ἔχομεν πρὸ ἡμῶν ἓνα κύβον, τοῦ ὁποίου ἡ ἄνω νοτιῆ πλευρὰ ἐφάπτεται ἀπ' εὐθείας τῆς κορυφῆς ἐνὸς τρούλλου. Ἡ πρὸς Ν. κειμένη τοξοειδῆς δι' ὀπτοπλίνθων εἴσοδος τοῦ τάφου εὐρέθη ἐσφραγισμένη διὰ λίθων. Ὁ κυρίως θάλαμος εἶναι ἐκτισμένος δι' ἀργολιθοδομῆς μετὰ παχέος ἀσβεστοκονιάματος καὶ ὀπτοπλίνθων, πλεοναζόντων κυρίως κατὰ τὸν τρούλλον.

Εἰς τὸ ἐσωτερικόν του ὁ τάφος ἦτο πλουσίως διακεκοσμημένος. Τὸ δάπεδον ἔφερον ἀβακωτὸν κόσμημα ἐκ λευκῶν καὶ μελαινῶν μαρμαρίνων πλακῶν. Οἱ τοῖχοι μέχρις ὕψους 2 μ. ἔφερον ὀρθομαρμάρωσιν ἐκ πολυχρῶμων πλακῶν (πρασίνων, ἐρυθρῶν, μελαινῶν, λευκῶν, φαιῶν, τῶν πλείστων μετὰ φλεβώσεων). Ἐπένδυσιν διὰ μαρμάρου ἔφερον καὶ αἱ δύο κτισταί, ὕψους 0,65 μ., κλίνας. Τὰ ἄνω μέρη τῶν τοίχων τοῦ θαλάμου καὶ ὁ τρούλλος ἐκαλύπτοντο ὑπὸ παχέος στρώματος ἀσβεστοκονίας. Ἐπὶ τοῦ στρώματος τούτου καὶ

πάνου ὀρθογώνιον πλαίσιον, πληρούμενον ὑπὸ ἐγχαράκτου κοσμήματος τεμνομένων κύκλων.

Δυστυχῶς ὁ τάφος εὐρέθη σεσυλημένος. Πλὴν τῶν τεμαχίων πολυχρῶμων πλακῶν ἐκ μαρμάρου, περισυλλεγόντων μεταξὺ τῶν γεμισμάτων, συνελέξαμεν θραύσματα ὑάλου, ὄστρακα ἀπροσδιόριστα, ὀστεῖνην περόνην, χαλκοῦν ἔλασμα, μικρότατον ἔλασμα χρυσοῦ, προερχόμενον ἐξ ἐπενδύσεως ἀντικειμένου ἐκ φθαρτῆς ὕλης κ.λ.π.

β. Ἀρχαῖα κτήρια ἐν Αἰανῇ

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ὑπογείου τάφου ἠρευνήθη ἡ περίξ περιοχή διὰ δοκιμαστικῶν τάφων. Οὕτω περὶ τὰ 150 μ. νοτιο-ανατολικῶς τοῦ τάφου εὐρέθησαν θεμέλια ἀρχαίου κτηρίου μεγάλων διαστάσεων (Πίναξ 309 ζ') καὶ ὑπόγειος ἀγωγὸς ὕδατος. Μεταξὺ τῶν χωμάτων τεμαχίων περιρραντηρίου ἐκ πρασινωποῦ λίθου μετὰ μελανῶν λιθαρίων ἐντός. Ἡ θέσις χρήζει συστηματικῆς ἐρευνῆς.

γ. Λαξευτοί λακκοειδείς τάφοι

Παρά την από Κοζάνης είσοδον του χωρίου, εν θέσει «Ραχοπούλα», μεταξύ των εκκλησιδίων Προφήτου Ἡλίας και Ἰωάννου του Προδρόμου, άνεσκάφησαν δύο λαξευτοί εις τόν βράχον λακκοειδείς τάφοι, κείμενοι καθέτως παρ' ἀλλήλους. Τά τοιχώματά των ἦσαν κάθετα και καλώς σχε-

σθη διά του ἄνω ἡμίσεος κορμοῦ ἐκ μαρμάρου ἄνευ κεφαλῆς και ἄκρων (Πί ν. 310 γ), δι' ἀγγείων προϊστορικῶν και ἑλληνιστικῶν, διά νομισμάτων μακεδονικῶν χρόνων κλπ. Τά πλείστα προέρχονται ἐκ του λόφου Μεγάλη Ράχη, τῆς ὁποίας ἐζητήθη ἡ κήρυξις ὡς ἀρχαιολογικὸς χώρου.

2. Ἄμυδαλιά

Ὁ κ. Κων. Τσακιρίδης παρέδωκεν εις τὸ Μουσεῖον Κοζάνης δύο ἀξίνας ἐκ λίθου, τεμάχια ἐτέρων λιθίνων ἐργαλείων, τμήματα χειροποιήτων ἀγγείων, τὸ ἦμισυ σφονδουλίου ἐξ ἐρυθροῦ λίθου κ.λ.π., ἅπαντα ἐκ τῆς παρὰ τὸ χωρίον Ἄμυδαλιά προϊστορικῆς τούμπας.

3. Ἐξοχή⁷

Ἐν θέσει Κουρὶ και ἐντὸς ἀγροῦ του κ. Γεωργ. Γιαννακισίδου εὑρέθη μέγας πίθος ἐκ χονδροειδοῦς πηλοῦ, ὕψους 1.67 μ., φέρων ἐπὶ τῆς κοιτίας συνδέσμους ἐκ μολύβδου. Ὑπὸ του κ. Παναγιώτου Εὐθαλιτισίδου παρεδόθη ἀπότμημα ἀναγλύφου ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, φέρον μορφήν μετὰ ποδήρους χιτῶνος, καθήμενὴν κατὰ γυναικεῖον τρόπον ἐπὶ ζώου (Πί ν. 310 ζ') και ἀγαλματίδιον ἐκ του αὐτοῦ ὕλικου, ἑλλιπέες τὴν κεφαλὴν και τοὺς ἄκρους πόδας, ὕψους 0,30 μ. Ἀμφότερα εὑρέθησαν ἐντὸς του ἀγροῦ τῆς κ. Χρυσ. Εὐσταθιάδου.

4. Πύργοι Ἑορδαίας

Ἐντὸς του κτήματος του κ. Θεοδ. Τσαταλμπασίδου εἶχον ἀποκαλυφθῆ παλαιότερον θεμέλια ἀρχαίου κτηρίου. Ὅλιγον μακρύτερον ἐπεσημάνθη ἀρχιτεκτονικὸν ἐκ μαρμάρου μέλος.

5. Κοιλιάς

Ἐκ τῆς νεολιθικῆς τούμπας του Ἀγίου Δημητρίου συνελέγησαν ὄστρακα ἀγγείων και τεμάχια λιθίνων ἐργαλείων.

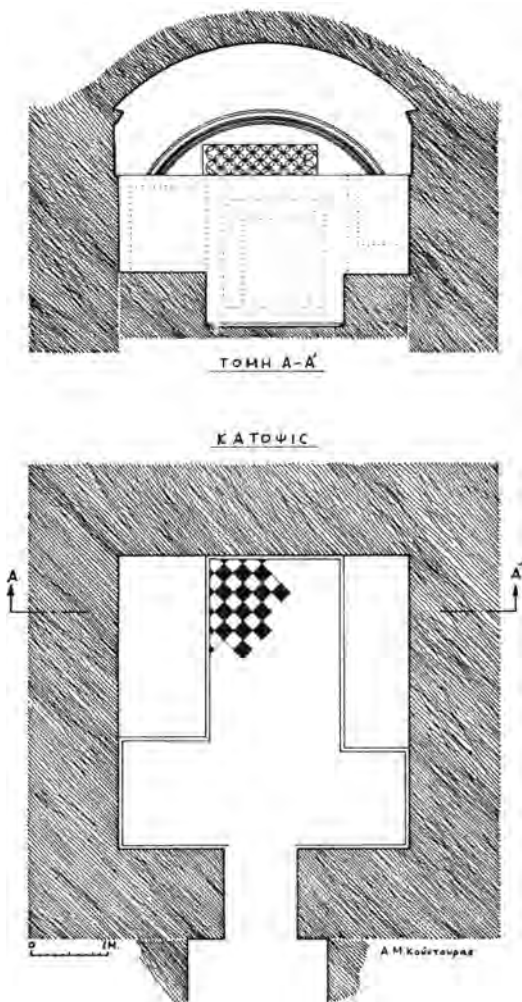
ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

1. Σπήλαιον

Και ἐφέτος ἀπεκαλύφθησαν ἐν τῇ θέσει Ἄηλιᾶς τάφοι ὅμοιοι πρὸς τοὺς παλαιότερον εὑρεθέντας⁸. Οὗτοι εἶναι κιβωτιόσχημοι ἐκ πλακῶν ἐντοπίου λίθου, σχεδὸν ἐπιφανειακοί. Οὐδενὸς τὸ κάλυμμα εὑρέθη. Πιθανὸν κατεστράφησαν ἐκ τῆς καλλιεργείας.

7. Διὰ παλαιότερα εὑρήματα βλ. ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 218.

8. Βλ. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 363.

Σχέδ. 12. Αἰανή. Τομή και κάτωψις του ὑπογείου κτιστοῦ τάφου

τικῶς ἐργασμένα. Αἱ καλυπτήριοι πλάκες ἔλειπον. Μεταξὺ τῶν χωμάτων ἐλάχιστα βυζαντινὰ ὄστρακα.

δ. Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Αἰανῆς

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Αἰανῆς⁸ ἐπλουτί-

6. ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 216.

2. Κάστρον - 'Ανάβρυτα

Εἰς τρία σημεῖα ἔξω τοῦ χωρίου Κάστρον (Παπανάρι, 'Αγ. Παρασκευή, 'Αμπελότοπος) ἐπεσημάνθησαν ὑπὸ τῶν ἀγροτῶν ἀρχαῖοι τάφοι. Ἐκ τῶν θέσεων τούτων ἀσφαλῶς προέρχονται καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ κ. 'Ι. Τσεπίδου παραδοθέντα ἀρχαῖα χαλκᾶ : Δακτύλιος, δύο ἐλάσματα μετ' ἐγχαράξεων, ἡμισφαιρικὸν ἀντικείμενον μετ' ἐγχαράκτου ἀνθεμίου, ἕτερον σφαιρικὸν μετὰ δύο προεξοχῶν. Ὑπὸ τοῦ ἰδίου παρεδόθη καὶ τμήμα λαβῆς, προερχόμενον ἐκ μεγάλου χαλκοῦ λέβητος, εὑρεθὲν ἔξω τοῦ χωρίου Ἀνάβρυτα παρὰ τὴν θέσιν Αὐλαγάδια.

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΗΣ

1. Ἐθνικὸν

Παρὰ τὰ ἑλληνογιουγκοσλαβικὰ σύνορα, κατὰ τὴν διάνοξιν ὁδοῦ πρὸς τὸ παραμεθόριον φυλάκιον, εὑρέθησαν τὰ ἑξῆς ἀρχαῖα : 1) Βωμὸς ἐξ ἐντοπίου λίθου, χονδροειδοῦς ἐργασίας. 2) Βάσις ἐκ τοῦ αὐτοῦ λίθου, φέρουσα κατὰ τὸ κέντρον τῆς τὸρμον. 3) Τεμάχιον ἐκ μαρμάρου, διαστάσεων 0,84 x 0,43 x 0,30 μ., φέρον εἰς τὴν ἄνω ὀριζόντιον πλευρὰν τοῦ αὐλακα καὶ εἰς τὴν ἐτέραν τῶν μακρῶν καθέτων πλευρῶν τοῦ τὴν ἐπιγραφὴν (Πί ν. 310 δ) :

ΜΗΤΡΙ
ΜΝΗΜΗΣ ΧΑΡΙΝ

4) Πήλιναι πλάκες ἄνευ διακόσμου, πλάτους 0,06 μ.

2. Πύλη Μικρᾶς Πρέσπας

Εἰς τὸ Ἱερὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ ὑπὸ τὴν Ἁγίαν Τράπεζαν ὑπάρχει ἀρχαῖος ἐπιτύμβιος βωμὸς, ὕψους 0,90 μ., φέρων κάτωθεν κυματίου τὴν ἐπιγραφὴν (Πί ν. 310 ζ) :

ΚΙΟΥΛΙΟΣ ΜΙ
ΚΗΤΗΣ ΙΑΤΡΟΣ
ΗΡΩΕ
ΧΑΙΡΕ

Πρὸ τῆς ἐκκλησίας, τμήμα κιονίσκου, ὕψους 1.20 μ., φέρον εἰς τὴν ἄνω ὀριζόντιον ἐπιφάνειαν τοῦ τὸρμον διὰ τὴν στερεώσιν τοῦ κιονοκράνου. Παρὰ τὸν κιονίσκον, τεμάχιον κατωφλίου ἐκ μαρμάρου.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

1. Ἄργος Ὀρεστικὸν

Ἐν θέσει Παραμπέλα⁹ καὶ ἐντὸς τοῦ κτήματος τοῦ κ. Παντ. Μητροπούλου, ἀπεκαλύφθησαν δύο τεμάχια γείσου ἐκ λίθου Τσοῦκας, φέροντα γεισίποδας. Ἀσφαλῶς προέρχονται ἐκ κτηρίου μημειώδους κατασκευῆς. Τμήμα μονολιθικοῦ κίονος ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὄλιθοῦ καὶ ἕτερα τεμάχια ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν εἶδομεν ἐσκορπισμένα εἰς τὸν περίχθρον.

Ἐντὸς τοῦ κτήματος τοῦ κ. Ζήση Σάπκα ἀπεκαλύφθη κιβωτιόσχημος τάφος, μήκους 2,05, πλάτους 0,60 καὶ βάθους 0,50 μ., καλυπτόμενος ὑπὸ τεσσάρων μεγάλων καὶ παχειῶν πλακῶν.

2. Κρεπενή

Ὑπὸ τοῦ κ. Εὐαγγ. Χαλκιᾶ παρεδόθη διώκτον προϊστορικὸν ἀγγεῖον, ἑλλιπὲς τὴν ἐτέραν τῶν λαβῶν (Πί ν. 310 β). Εὑρέθη ἐντὸς τοῦ κτήματος τοῦ κ. Δημ. Συστάτη, ἔχει συνολικὸν ὕψος 0,16 μ. καὶ φέρει διὰ καστανομέλανος γανώματος γεωμετρικὸν διάκοσμον (ἀπλοῦν μαϊάνδρον, σειρὰν ρόμβων, ὀριζοντίους καὶ καθέτους γραμμὰς κ.λ.π.).

3. Ἄνω Πτεριάς

Ἐντετειχισμένα εἰς τὸν περίβολον τῆς οἰκίας Ἐλ. Ἐλευθεριάδου εὑρέθησαν δύο γλυπτὰ. Πρόκειται περὶ κεφαλῆς γυναικὸς ἐπὶ ψαμμίτου λίθου ἐν λίαν ἐξέργῳ ἀναγλύφῳ (Πί ν. 310 ε) καὶ τεμαχίου ἀγάλματος ἐκ μαρμάρου, παριστῶντος ἀριστερὸν πόδα μετὰ σανδάλου.

4. Πεντάβρυσον

Ἐν τῇ θέσει Ἁγίου Σπυρίδων ἀπεκαλύφθη ὑπόγειος κτιστὸς τάφος, ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ, μήκους 2.30 μ., δρόμου, ἐκτισμένου διὰ μεγάλων πλακῶν, μήκους ὑπὲρ τὸ μέτρον ἐκάστης, καὶ ἐκ τοῦ κυρίως νεκρικοῦ θαλάμου, εἰς δὲν εἰσῆρχετὸ τις δι' ἀψιδωτῆς εἰσόδου κατεσκευασμένης δι' ὀπτοπλίνθων. Ἐνῶ ὁ δρόμος ἔχει ἐπίπεδον ὀροφήν, ὁ μήκους 2 μ. νεκρικός θάλαμος καλύπτεται διὰ καμάρας. Ὁ τάφος χρήζει ἀνασκαφῆς.

ΑΓΓ. Κ. ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

⁹ Ἐκθεσιν περὶ τοῦ χώρου καὶ περὶ παλαιότερων τυχῶν εὐρημάτων ἐν ΠΑΕ 1938, σ. 54-58 καὶ ΑΔ 17 (1961/62) : Χρονικά, σ. 215.

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

N. ΚΑΒΑΛΑΣ

A. ΕΠΑΝΕΚΘΕΣΕΙΣ ΜΟΥΣΕΙΩΝ

Μουσείον Καβάλας : Συνεπληρώθησαν αί εργασίαι επανεκθέσεως εις την αίθουσαν του άνω όδρου, ένθα έκτίθενται άρχαιοτήτες διαφόρων περιοχών της Άνατολικής Μακεδονίας και της Θράκης (Γαληψού, Οϊσύμης, Άβδήρων κ. ά.).

Μουσείον Φιλίππων : Συνεχίσθησαν αί επανεκθετικάί εργασίαι. Εις τόν προθάλαμον του Μουσείου έξετέθησαν όστρακα και ειδώλια προερχόμενα έκ του προϊστορικού συνοικισμού του Ντικελί-Τάς. Εις τάς δύο άλλας αίθουσας έγένητο έκθεσις μικροαντικειμένων, νομισμάτων και αγγείων ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων.

Μουσείον Θάσου : Έπανεκθετικάί εργασίαι δέν έγέγοντο· βασική είναι ή ανάγκη επεκτάσεως του υπάρχοντος Μουσείου προς δημιουργίαν νέων αίθουσών και βοηθητικών χώρων. Πρός τουτο κατετέθη ήδη υπό της Ύπηρεσίας ποσόν 415.000 δρχ. προς έξαγοράν του όπισθεν του Μουσείου οικόπεδου και έγένητο υπό της άρχιτέκτονος της Ύπηρεσίας Σταμ. Γκαμίλη ή αποτύπωσις του υπάρχοντος κτηρίου διά την έναρξιν μελέτης επεκτάσεως.

B. ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ

Μεσαιωνικόν τείχος Καβάλας : Έστερεώθη τμήμα του μεσαιωνικού τείχους Καβάλας παρά την άνατολικήν πλευράν της αύλης του Οικονομικού Γυμνασίου.

Τάφος μητρος Μωχάμετ-Άλυ : Ύπό της άρχιτέκτονος Σταμ. Γκαμίλη συνετάγη μελέτη συντηρήσεως και αποκαταστάσεως του μνημείου.

Θάσος : Συνετάγη μελέτη συντηρήσεως και στερεώσεως του άρχαίου τείχους Θάσου υπό της αύτης άρχιτέκτονος.

Γ. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ

Καβάλα

Έγένετο άνασκαφική έρευνα εις δύο οικόπεδα, κείμενα επί της όδου Θεοδώρου Πουλίδου, εις την περιοχήν του ίερού της Παρθένου :

1. Οικόπεδον Άθανασίου Βαβαλέσκου : Άνευρέθησαν μόνον όστρακα, προερχόμενα έκ διατεταραγμένων στρωμάτων και ανήκοντα εις διαφόρους εποχάς, ούχι ίδιαιτέρως σημαντικά (άττικά μελανόμορφα, τέλους βου π.Χ. αι., και άλλα έξ άρχαϊκών τοπικών εργαστηρίων, άττικά έρυθρόμορ-

φα, μελαμβοφή, west slope, έρυθροβαφή και άβαφή, ως και βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων).

2. Οικόπεδον Γαβριήλ Άθανασίου : Άπεκαλύφθη τοίχος έκ μεγάλων λιθοπλίνθων έξ έντοπίου γρανίτου, όμοιάζων, ως προς τά ύλικά δομής και την τοιχοδομίαν, προς τούς παλαιότερον αποκαλυφθέντας και συσχετισθέντας με τó τέμενος της Παρθένου τοίχους (Πί ν. 311 α)¹.

Ό τοίχος βαίνει από Β. προς Ν. αλλά λόγω του έτοιμορρόπου των παρακειμένων οικιών δέν κατέστη δυνατή ή πλήρης αποκάλυψις του. Διαστάσεις αποκαλυφθέντος τοίχου : μήκος 4.70, πλάτ. 1.40, σωζ. ύψος 2.50 μ.

Ευρέθησαν πολλά όστρακα άττικών και άλλων εργαστηρίων, χρονολογούμενα από του βου π.Χ. αιώνος μέχρι και των βυζαντινών χρόνων.

Φίλιπποι (Κοινότης Κρηνίδων)

Κατά την έρευναν οικόπεδων, εύρισκομένων εις την περιοχήν του προς Α. της πόλεως των Φιλίππων έκτεταμένου νεκροταφείου ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων, εύρέθησαν οι κάτωθι τάφοι :

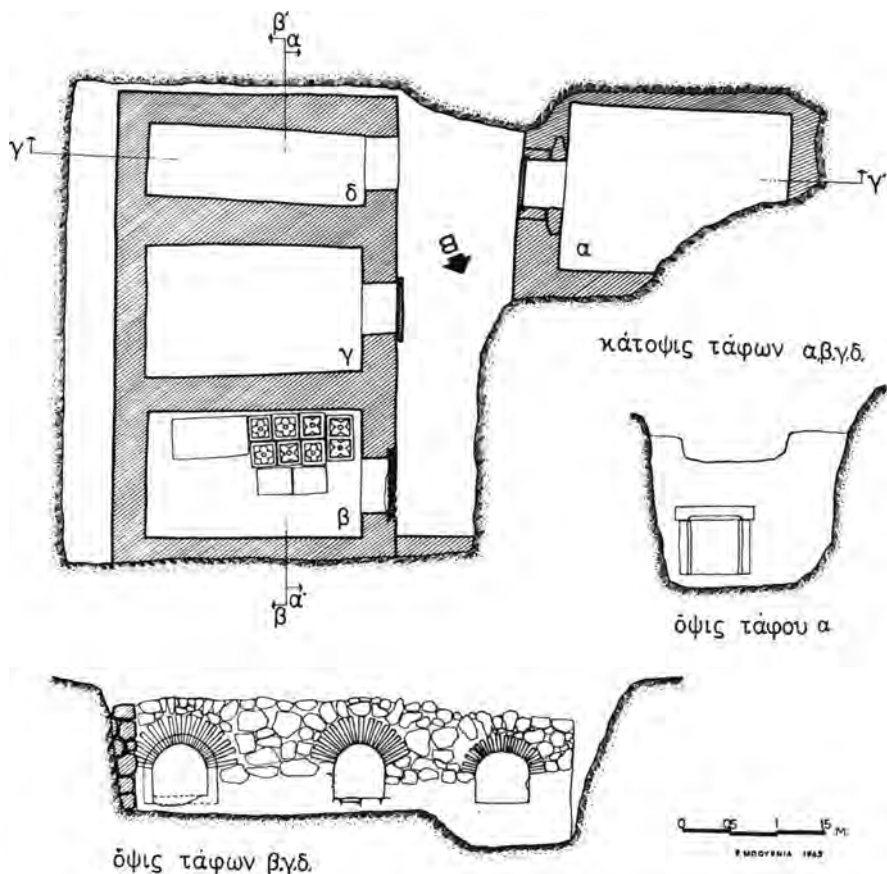
Οικόπεδον Όρφανίδη (άρθ. κληροτεμ. 1124)

Άπεκαλύφθησαν τέσσαρες τάφοι. Οι τρεις έξ αυτών (β, γ, δ) αποτελούν ένιαίον συγκρότημα έστραμμένον προς Δ., με κοινόν τοίχον προσθίας και όπισθίας όψεως, χωριζόμενοι άπ' άλλήλων δι' ένδιαμέσων τοίχων. Πρός Α. εύρίσκεται ο τέταρτος τάφος (α), έστραμμένος προς Α. (Σ χ έ δ. 1), ό όποιος πρέπει νά είναι σύγχρονος προς τούς του συγκροτήματος, διότι ή μορφή και ή τοιχοδομία είναι ή αύτη. Άπαντες οι τάφοι είναι εκτισμένοι δι' άργολιθοδομής με χρήσιν άσβεστοκονιάματος ως συνδετικής ύλης, στεγάζονται δέ δι' ήμικυλινδρικής καμάρας (Σ χ έ δ. 2). Αί θυρίδες των είναι μικραί και τοποθετημέναί ύψηλότερον του δαπέδου των. Ό τάφος α (Πί ν. 311 β), του όποιου τó κέντρον της καμάρας έχει καταπέσει, έχει τετράγωνον θυρίδα, πλαισιουμένην έξωτερικώς υπό μαρμαρίνων σταθμών (Σ χ έ δ. 1). Η πλάξ ή φράσσουσα τó άνοιγμα δέν εύρέθη. Έσωτερικώς ό τάφος ήτο κεχρισμένος διά κονιάματος, σωζομένου πολλαχού. Έλάχιστα λείψανα όστων εύρέθησαν. Κτέρισμα ούδέν. Ό τάφος β είναι ό πλέον έπιμελελημένος εις την κατασκευήν. Τό τοξοειδές άνοιγμα της εισόδου περιβάλλεται υπό πλαισίον έκ κεραμίδων, αί όποιαι έχουν κατά τó 1/3 του μήκους των πελεκηθή εις τó ήμισυ του πάχους των, ούτως ώστε δίδεται ή

1. ΑΔ 17 (1961/62) : Χρονικά, Πίν. 279 α - β.

ἐντύπως διπλοῦ περι τὸ τόξον πλαισίου, σχηματιζομένης οὕτω καὶ ὑποδοχῆς διὰ τὴν ἔνθεσιν τῆς πλακῆς τῆς εἰσόδου (Σχέδ. 1). Ἡ πλάξ αὕτη, τοξοειδῆς ἐπίσης, μετὰ σιδηροῦ κρίκου εἰς τὸ κέντρον, ἐφράσσει ἐρμητικῶς τὴν εἰσοδόν. Τὸ

Τάφος γ. Ἐπὶ τοῦ κοινοῦ ἐπίσης τοίχου τῆς προσόψεως τοῦ συγκροτήματος, νοτιῶς τοῦ ἀνοίγματος τοῦ τάφου β, ἀνοίγεται ἡ τοξοειδῆς εἰσοδὸς τοῦ τάφου γ. Τὸ ἀνοίγμα εἶναι μικρότερον, εἰς τὸ αὐτὸ περίπου ὕψος μὲ τὸ τοῦ τάφου β.

Σχέδ. 1. Κρηνίδες. Οἱ ἀποκαλυφθέντες τάφοι ἐντὸς τοῦ οἴκου. Ὁρφανίδα

μεταξὺ τῆς πλακῆς καὶ τοῦ τοίχου τοῦ τάφου κενὸν ἐφράσσειτο διὰ μικρῶν λίθων, ἐνῶ εἰς μεγαλύτερος λίθος ὑπεβάσταζεν ἐκ τῶν ὀπισθεν τὴν πλάκα.

Ἐσωτερικῶς ὁ τάφος ἦτο κεχρισμένος διὰ κονιάματος σωζομένου καλῶς. Εἰς τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ δαπέδου — θέσιν, προφανῶς, ἐνθα εἶχεν ἑναποτεθῆ ὁ νεκρὸς — ὑπάρχει στρώσις ἐκ μικρῶν τετραγώνων πηλίνων πλακιδίων κεκοσμημένων δι' ἐγχαράκτων ροδάκων. Κεραμίδες κοιναὶ συνεχίζουσι τὴν στρώσιν πρὸς Α. καὶ Β. Ἐλάχιστα ἴχνη ὀστῶν. Κτέρισμα οὐδέν.

Πλαισιοῦνται διὰ κεράμων καὶ ἐφράσσειτο δι' ὁμοίας πλακῆς, ὡς καὶ ὁ τάφος β. Ἐσωτερικῶς ὁ τάφος εἶναι κεχρισμένος ἐπίσης διὰ κονιάματος, τὸ ὅποιον ἔχει καταπέσει εἰς τινὰ σημεῖα. Ἐλάχιστα ἴχνη ὀστῶν εὐρέθησαν. Κτέρισμα οὐδέν.

Τάφος δ. Εἶναι ὁ στενότερος καὶ χαμηλότερος τοῦ συγκροτήματος. Τὸ τοξοειδῆς ἀνοίγμά του ἔχει πλαίσιον ἐκ κεραμίδων, ἀλλὰ ἐφράσσειτο διὰ τετραγώνου πλακῆς. Ἐσωτερικῶς ἦτο κεχρισμένος διὰ κονιάματος σωζομένου πολλαχοῦ. Οὐδὲν κτέρισμα περιεῖχεν.

Κατὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν μορφήν καὶ τὴν τοι-

χοδομίας οι άνωτέρω τάφοι σχετίζονται προς τους άποκαλυφθέντας κάτωθεν του δαπέδου της εκταμυος Βασιλικής των Φιλίππων².

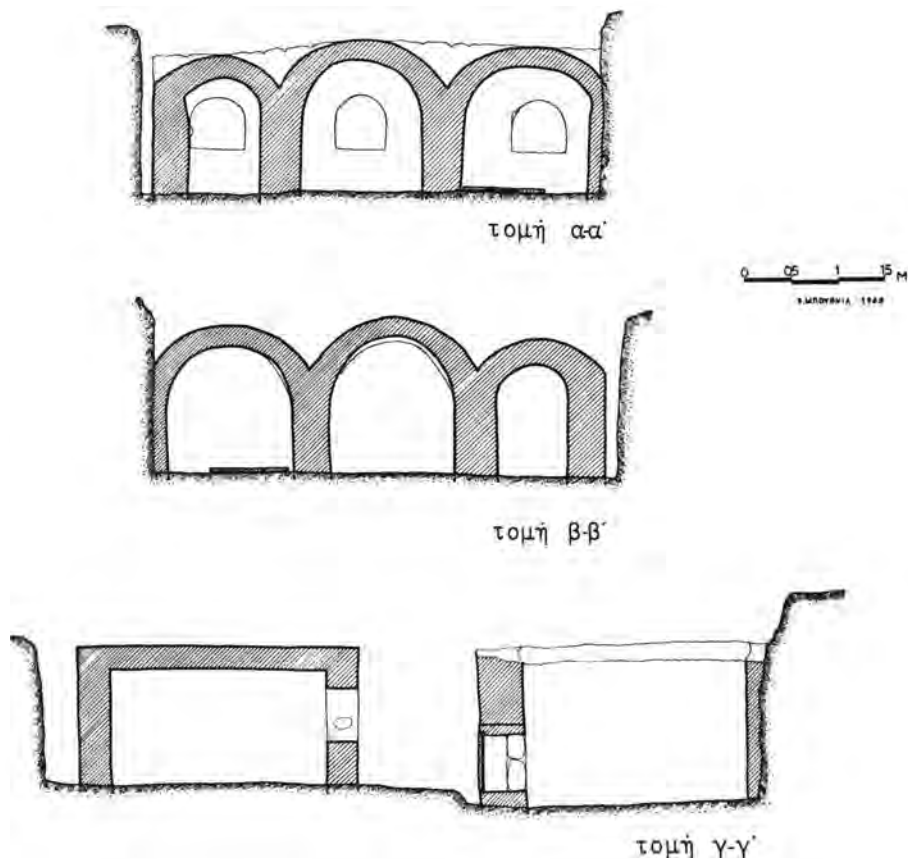
Οικόπεδον Λυσάνδρου Δημητριάδη (άριθ. κληροτεμ. 944)

Είς την άριστεράν παρεϊάν της Έθνικης όδου Καβάλας - Δράμας άπεκαλύφθη καμαροσκεπή

Δ. προς Α. Ό σωζόμενος εκατέρωθεν της πλίνθου τοίχος είναι ελάχιστος και ούδέν συμπέρασμα περί της σχέσεώς του προς τόν καμαροσκεπή τάφον δύναται νά έξαχθῆ.

Οικόπεδον Άλεξ. Τερμεντζόγλου (άριθ. κληροτεμ. 1181)

Εύρέθη κιβωτιόσχημος έκ μαρμαρίνων πλακών

Σχέδ. 2. Τομαί των άποκαλυφθέντων τάφων έντός του οίκου. Όρφανίδη (πρβλ. Σ χ έ δ. 1)

τάφος της αυτης άρχιτεκτονικῆς μορφῆς και τοιχοδομίας προς τους προηγουμένους. Η είσοδος του τάφου, τετράγωνον άνοιγμα ύψηλότερον του δαπέδου τοποθετημένον, εύρίσκεται εις την Α. πλευράν (Σ χ έ δ. 3).

Δυσερμήνευτος είναι ή εύρεθεισα παρά την Ν. πλευράν του τάφου τεραστία πλίνθος μαρμάρου, ητις ήτο έντετειχισμένη εις τοίχον βαίνοντα άπό

2. ΑΕ 1955, σ. 151, πρβλ. τάφον Α, ένθα και παραπομπαι εις άλλα σημεία.

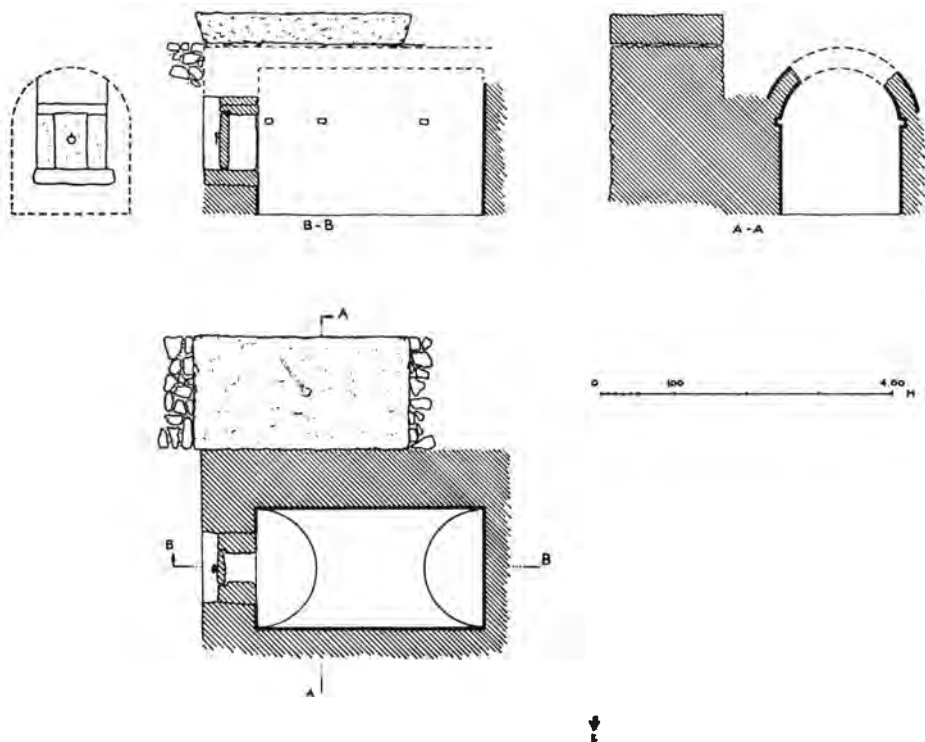
τάφος μετά άδιαταράκτου σκελετοῦ έχοντος την κεφαλήν προς Α., άνευ ούδενός κτερίσματος.

Όδός μεταξύ κληροτεμαχίων 1163 και 1164

Κατά την διάνοιξιν κοινοτικῆς όδου εύρέθη όρθογώνιος, κτιστός, κιβωτιόσχημος τάφος, κεχρισμένος έσωτερικῶς διά κονιάματος. Διαστάσεις τάφου : μήκ. 2.19, πλ. 0,98, ύψ. 1 μ. Είς την Α. έσωτ. πλευράν του τάφου έγκháρακτος σταυρός έντός κύκλου (Π ί ν. 311 γ).

Νοτίως του τάφου ευρέθησαν πλίνθοι τινές εκ μαρμάρου, μετακινηθείσαι. Πιθανώς σχετίζονται προς τάφον υστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων, εἰς ὃν ἀνήκουν καὶ ἡ ευρεθείσα πλησίον ἀνάγλυφος καὶ ἐνεπίγραφος ἐπιτύμβιος στήλη³, ὡς καὶ κτερίσματα τινα.

Ἡ ἀνατολικὴ καὶ νοτιὰ πλευρὰ τοῦ περιβόλου σώζεται εἰς ἰκανὸν ὕψος (± 2 μ.), ἡ βόρειος μὲν διακρίνεται κάτωθεν τῆς ἐπιχώσεως, ἐνῶ ἡ δυτικὴ πλευρὰ εὐρίσκεται προφανῶς εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ λόφου. Πλάτος τείχους 1.80 μ. Πύργοι τινές διακρίνονται σαφῶς ἐνιαχοῦ τοῦ περι-

Σχέδ. 3. Κρηνίδες. Ὁ ἀποκαλυφθεὶς καμαροσκεπὴς τάφος εἰς οἰκόπ. Λ. Δημητριάδη

Δ'. ΠΡΟΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ — ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ Ν. Καρβάλη

Λίαν ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξεν ἡ ἀνακάλυψις τείχους ἀγνώστου ἀρχαίας πόλεως εἰς τὸν δυτικῶς τῆς κοινότητος Ν. Καρβάλης ὑψούμενον λόφον. Τὸ τεῖχος εὐρίσκεται παρά τὸ νότιον τμήμα τῆς δυτικῆς κλιτύος τοῦ λόφου καὶ σώζεται κατὰ μέγα μέρος (Σχέδ. 4)⁴.

3. Μ. Φιλίππων Α. 181. Ὁ ἀναφερόμενος ἐδῶ L. Licinius Soter Qui et Musicus, εἶναι γνωστὸς καὶ ἐξ ἄλλης, προερχομένης ἐπίσης ἐκ τῶν Φιλίππων, ἐπιγραφῆς, βλ. BCH 1931, σ. 203.

4. Τὸ πρόχειρον διάγραμμα ὀφείλεται εἰς τὸν Γάλλον μηχανικὸν τοῦ ἐργοστασίου Ν. Καρβάλης R. Moulet, τὸν ὅποιον εὐχαριστῶ διὰ τὴν συμμετοχὴν του εἰς τὴν τοπογραφικὴν ἐρευναν τῆς περιοχῆς. Ἡ πορεία τοῦ τείχους τῆς Α. πλευρᾶς δὲν εἶναι σαφῆς λόγῳ τῶν γενομένων ἐπὶ τοῦ λόφου νεωτέρων ὀχυρωματικῶν χανδάκων. Εἰδικῶς εἰς τὴν

βόλου (Σχέδ. 4). Ἐκ τῆς ἀκανονίστου τειχοδομίας δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξαχθοῦν χρονολογικὰ συμπεράσματα.

Ἐντὸς τῶν τειχῶν διακρίνονται, κυρίως εἰς τὴν παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ λόφου περιοχὴν, λείψανα τοίχων κτηρίων.

Τὰ περισυλλεγένητα ὄστρακα πρόερχονται ἐκ τοῦ ἐντὸς τοῦ περιβόλου χώρου, κυρίως δὲ ἐκ τῆς παρὰ τοὺς πρόποδας τοῦ λόφου περιοχῆς, ὡς καὶ ἐκ τῆς ἐπιχώσεως τῆς περιφράξεως τοῦ παρακειμένου ἐργοστασίου χημικῶν λιπασμάτων. Τὰ ἀρχαιότερα μέχρι στιγμῆς εἶναι ὄστρακα κυλικῶν ὑπογεωμετρικῶν⁵ (Πί ν. 312 α, ἀριθ. 1 - 3) τοῦ

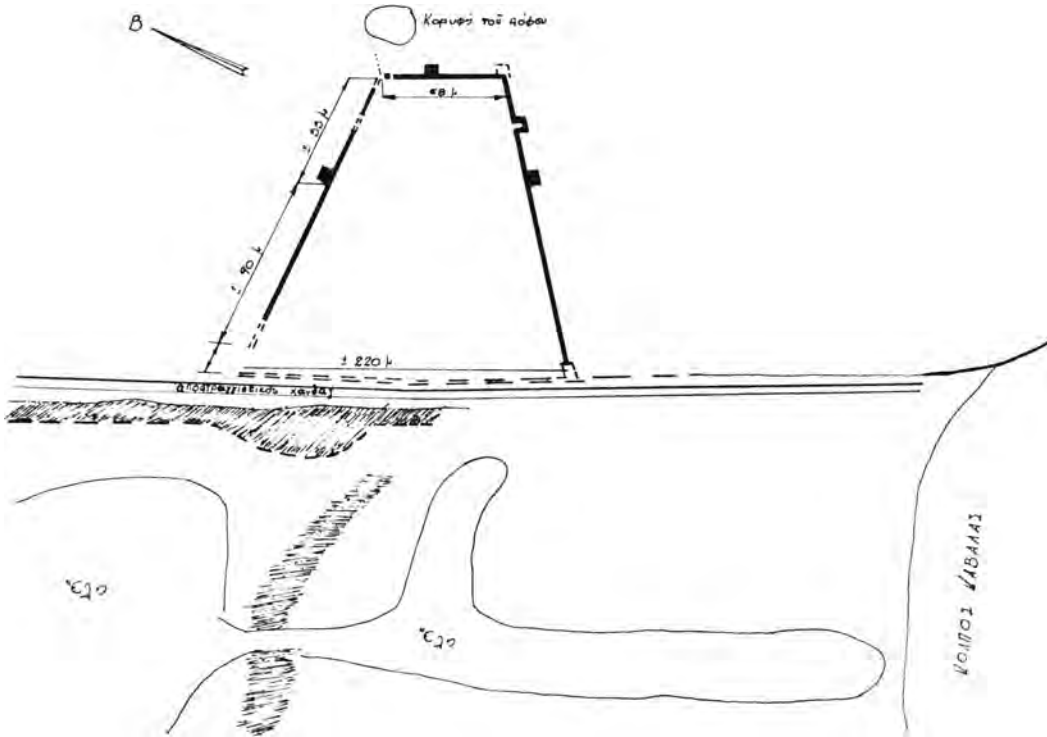
ΝΑ. γωνίαν τοῦ περιβόλου εἶναι ἀδύνατον νὰ διασαφηνισθῇ ἄνευ ἀνασκαφῆς ἢ κάτοψις.

5. Πρβλ. ΠΑΕ 1938, σ. 89, εἰκ. 9, δι' ὑπογεωμετρικὰς κύλικας, καὶ ΠΑΕ, ἐ.ἀ., σ. 88, εἰκ. 8, δι' ἐντοπίας ἰωνικὰς κύλικας.

συνήθους εις την περιοχήν τύπου. Ἀκολουθοῦν δστρακα μελανομόρφων ἀττικῶν ἀγγείων (Πί ν. 312 α, ἀριθ. 4 - 5) ὡς καὶ ἐντοπίων κυλικῶν τοῦ βου π.Χ. καὶ δστρακα ἐρυθρομόρφων ἀττικῶν ἀγγείων τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. (Πί ν. 312 β). Πολλὰ εἶναι τὰ μελαμβαφῆ, ἀναγόμενα καὶ εις τὸν 4ον π.Χ.

τὴν Νεάπολιν — εις ἀπόστασιν 9 μιλίων⁹ — σταθμὸς τῆς Ἑγνατίας ὁδοῦ.

Μολονότι εις τὰς ὡς ἄνω πηγὰς δὲν εἶναι σαφές, ἐὰν πρόκειται περὶ σταθμὸν ἀπλοῦ τῆς Ἑγνατίας ἢ πόλεως¹⁰, ἢ ὑπαρξίς ρωμαϊκῶν χρόνων πόλεως εις τὴν ὀριζομένην ὑπὸ τῶν itineraria ἀπό-

Σχέδ. 4. Νέα Καρβάλη. Τοπογραφικὸν διάγραμμα τοῦ ἀποκαλυφθέντος τείχους

αἰῶνα. Ὅστρακα ρωμαϊκῶν χρόνων εὐρίσκονται εις τὴν κάτωθεν τῆς δυτικῆς κλιτύος τοῦ λόφου ἀμμόδη περιοχήν. Εἰς τὴν περιοχήν ταύτην εὐρέθη καὶ ἀργυρᾶ δραχμὴ Ἀλεξάνδρου Γ⁸.

Σχετικῶς πρὸς τὴν ταύτισιν τῆς ἀρχαίας ταύτης πόλεως θὰ πρέπη νὰ ἐνθυμηθῶμεν τὸ ἀναφερόμενον εις ἐν milliarium τῆς Ἑγνατίας ὁδοῦ⁷ καὶ ἐν συνεχείᾳ εις τὰ itineraria καὶ ἄλλας ἐτι μεταγενεστέρως πηγὰς Ἀκόντισμα⁸. Εἰς τὰς ἐν λόγω πηγὰς ἀναφέρεται τὸ Ἀκόντισμα ὡς ὁ πρῶτος μετὰ

στασιν βεβαιοῦται καὶ ἐξ ἄλλων εὐρημάτων ἐκ τῆς θέσεως ταύτης.

Ἐντὸς τῆς κοινότητος Ν. Καρβάλης, ἄλλωστε, ὑπάρχει καὶ νεκροταφεῖον ρωμαϊκῶν χρόνων. Εἰς ἓνα τῶν εὐρεθέντων κιβωτισσῶν τάφων εὐρέθη ἐνεπίγραφος πλάξ¹¹, σωζ. ὕψ. 0,85, πλάτ. 0,55, πᾶχ. 0,105, ὕψος γραμμ. 0,035 μ.:

Δ[ΙΩΝ] ΜΗΤΡΩΔΩΡΟΥ

ΜΗΤΡΩΔΩΡΟΣ ΠΟΠΑΙΟΥ

Διὰ τῆς ἀνακαλύψεως τοῦ τείχους εις τὸν λόφον, ἢ ὑπαρξίς τῆς πόλεως καθίσταται ἀναμφισβήτη-

9. Itinerarium Antonini, Ed. Hesselring, 321 - 333.

10. Εἰς τὸν Ammianus Marcellinus XXVII, 4, ἀναφέρεται τὸ Ἀκόντισμα ὡς τοπωνύμιον.

11. Μ. Καβάλας Α. 725. Πρωίμων ρωμαϊκῶν χρόνων. Ἄλλα εὐρήματα ἐκ τῆς περιοχῆς εἰς ΑΔ 19 (1964) : Χρονικά, σ. 379.

6. Μ. Καβάλας Ν. 320. Παρεδόθη ὑπὸ R. Moulet. Διάμ. 0,017 μ. (Α) Κεφαλὴ Ἡρακλέους δεξιὰ ἐντὸς στικτοῦ κύκλου. (Β) Ζεὺς μετὰ σκῆπτρου καὶ αἰετοῦ καθήμενος ἐπὶ θρόνου. Ὅπισθεν κατακορύφως ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. Μονογράμματα Β Ν

7. Milliarium ἐποχῆς Τραυανῶν εὐρεθὲν εις Καλαμπάκι Ν. Δράμας, BCH 1935, σ. 403.

8. Δι' ὅλας τὰς σχετικὰς πρὸς τὸ Ἀκόντισμα παραπομπὰς βλ. Collart, Philipres, σ. 499, σημ. 5.

τος και είναι μεγάλη ή πιθανότης αί μεταγενέστεραι πηγαί νά διασώζουν τὸ ὄνομα τῆς παλαιότερας τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων πόλεως, Ἐκόντισμα. Ἡ παρουσία ἀγγείων βου π.Χ. αἰῶνος — ἀξιοσημείωτος ἰδίᾳ ἡ παρουσία ἀττικῶν — μᾶς ὁδηγεῖ εἰς τὴν σκέψιν, ὅτι ὀπωσδήποτε πρόκειται περὶ ἑλληνικοῦ « ἐμπορίου » εἰς τὴν παράλιον « Θράκην », ἰδρυθέντος διὰ τὸν αὐτὸν σκοπὸν, ὡς καὶ τὰ γνωστὰ ἐμπόρια τῶν Θασίων (Γαληψός, Οἰσύμη, Νεάπολις). Πότε καὶ ὑπὸ ποίων ἰδρύθη μόνον ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα θὰ τὸ βεβαιώσῃ. Πιθανώτατα πρόκειται περὶ ἀποικίας τῆς Θάσου.

Λεύκη. ΝΑ. τῆς κοινότητος Λεύκης, εἰς θέσιν « Ἀνά-Τεπέ », ὑπάρχει ἀρχαῖον νεκροταφεῖον, ἐκ τοῦ ὁποίου μετεφέρθη εἰς τὸ Μουσεῖον Καβάλας ἐπιτύμβιος ἐνεπίγραφος πλάξ ὑστάτων ἑλληνιστικῶν χρόνων¹².

Εἰς τὴν οἰκίαν Θεοδώρου Μαυρίδου εὐρέθη *milliarium* τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ τῶν χρόνων τοῦ Καρακάλλα, μεταφερθὲν προφανῶς¹³. Εἰς τὴν αὐλὴν τῆς ἰδίας οἰκίας διακρίνονται θεμέλια τοίχων καὶ εὐρέθη ἀμφικίων παραθύρου παλαιοχριστιανικῶν χρόνων¹⁴. Πιθανώτατα ὑπάρχει παλαιοχριστιανικὸν τι κτίσμα.

Ἐξαιρετικοῦ ἐπίσης ἐνδιαφέροντος ὑπῆρξεν ἡ ἀποκάλυψις τμήματος ἀρχαίου πύργου πιθανὸν ΒΔ. τῆς κοινότητος Λεύκης, εἰς θέσιν « Μύλος Ντελή ». Ὁ πύργος παρουσιάζει ὁμοιότητα τειχοδομίας πρὸς τὸ τεῖχος τῆς Οἰσύμης¹⁵.

Παράδεισος. Εἰς τὴν θέσιν « Πετρωτά », ἐντετυλισμένα εἰς νεωτέρων χρόνων κτίσμα, εὐρέθησαν δύο κιονόκρανα παλαιοχριστιανικῶν χρόνων¹⁶. Εἰς τὸν Παράδεισον τοποθετεῖται πιθανῶς ἡ ἀρχαία θρακικὴ πόλις Τόπειρος¹⁷.

Διαλεκτόν. Ἡ παρουσία πολλῶν ὄστράκων μελανομόρφων καὶ ἐρυθρομόρφων, ἀττικῶν καὶ ἄλλων ἐντοπιῶν ἐργαστηρίων, εἰς θέσιν « Πηγάδι », ΒΑ. τῆς κοινότητος Διαλεκτοῦ, μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξίν ἀρχαίου οἰκισμοῦ εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην (Πί ν. 312 δ). Ἐκ τῆς ἰδίας περιοχῆς καὶ

ἄλλα ἐνδιαφέροντα τυχαῖα εὐρήματα ὑπάρχουν εἰς τὸ Μουσεῖον Καβάλας¹⁸.

Σπήλαιον Ν. Ἡρακλείτης. Εἰς νεῶν ἐπίσκεψιν τοῦ γνωστοῦ ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1938 σπηλαίου (ἄντρου τῶν Νυμφῶν) τῆς Ν. Ἡρακλείτης¹⁹ εὐρέθη πλῆθος ὄστράκων νεολιθικῶν καὶ ἱστορικῶν χρόνων, τῶν γνωστῶν ἐκ τῆς πρώτης ἀνασκαφῆς κατηγοριῶν²⁰. Τὰ ὄστρακα ἱστορικῶν χρόνων ἄρχονται ἀπὸ τοῦ βου π.Χ. (Πί ν. 312 γ) (κύλικες ὑπογεωμετρικαί, ἐντόπιοι κύλικες μετὰ ταινιωτῆς διακοσμήσεως κ.ἄ.), συνεχίζονται εἰς τὸν 5ον (ὄστρακα ἀττικῶν ἐρυθρομόρφων ἀγγείων) καὶ τὸν 4ον αἰῶνα (ὄστρακα μελαμβωφῶν κανθάρων κ.ἄ.) (Πί ν. 312 ε).

Λίαν ἐνδιαφέρον εὐρημα τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος εἶναι ἐνεπίγραφον βᾶθρον ἀναθηματικὸ ἀγαλματίου²¹. Διαστάσεις : μέγ. μήκ. 0,265, μέγ. πλ. 0,21, ὕψ. 0,23 μ. Τὸ βᾶθρον τοῦτο σχετίζεται ἀμέσως πρὸς τὸ εἰς ἀνασκαφὴν τοῦ 1938 εὐρεθὲν²². Πολλὰ τῶν ἀναφερομένων ἐκεῖ ὀνομάτων ἐπαναλαμβάνονται καὶ εἰς τὸ νέον βᾶθρον. Τὰ γράμματα εἶναι τῆς αὐτῆς μορφῆς, τοῦ τέλους τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Τὰ εὐρεθέντα εἰδῶλια εἶναι τοῦ γνωστοῦ τύπου τῆς καθημένης θεᾶς²³.

Φίλιπποι. Ἐκ τῆς κοινότητος Δάτου μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Φιλίπων : Ἄνω τμήμα τηβεννοφόρου ἀνδρικοῦ κορμοῦ καὶ κάτω τμήμα γυμνοῦ κορμοῦ νέου²⁴. Παρεδόθησαν, ἐπίσης, νομίσματα, προερχόμενα ἐκ τῆς περιοχῆς Φιλίπων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἰδιαίτερον ἐνδιαφέροντος εἶναι ἀργυροῦν (1/8 στατήρος) Λήτης (;) : (Α) Σιληνὸς τρέχων δεξ²⁵, (Β) Κοῖλον τετράγωνον. Τέλος βου π.Χ. αἰῶνος.

Ἀνάγλυφον λελαξευμένον ἐπὶ βράχου μετὰ παραστάσεως Ἀρτέμιδος, προερχόμενον ἐκ τῶν ἄνωθεν τῆς κοινότητος Ὑδρομύλων λατομειῶν²⁶, μετεφέρθη ἐπίσης εἰς τὸ Μουσεῖον. Κάτωθεν τῆς παραστάσεως ἡ ἐπιγραφὴ : ΒΕΡΝΑΣ ΕΠΙΟΗCΕΝ (Πί ν. 313 α).

Ἐκ τῶν δημοσίων καταστημάτων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Forgm ἀπετείχισθη ἀκέφαλον ἀγαλμα γυναικὸς ἀποκεκρουμένον τὰ κάτω ἄκρα, ἐνδεδυμένης χιτῶνα καὶ ἱμάτιον²⁷. Μέγ. ὕψ. 0,71 μ.

18. Μ. Καβάλας Α. 310. Κεφαλὴ Διονύσου. Ἐλληνιστικῶν χρόνων.

19. ΠΑΕ 1938, σ. 81 κ.ε.

20. ΠΑΕ ἔ.ἀ., σ. 87-91.

21. Μ. Καβάλας Α. 728.

22. ΠΑΕ ἔ.ἀ., σ. 91, εἰκ. 12-13.

23. ΠΑΕ ἔ.ἀ., σ. 87, εἰκ. 7.

24. Μ. Φιλίπων Α. 154, Α. 155.

25. SNG ἀριθ. 191-194.

26. Collart, Philippes, σ. 431.

27. Μ. Φιλίπων Α. 160.

12. Μ. Καβάλας Α. 684.

13. Μ. Καβάλας Α. 716.

Δι' ἄλλα *milliaria* ἀναφερόμενα ἐπίσης εἰς ἀνακαινίσιν τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ ἀπὸ τὸν Καρακάλλα, βλ. BCH 1935, σ. 401, ἀριθ. 4, 5, 6.

14. Μ. Καβάλας Α. 712.

15. Βλ. Collart, Philippes, πίν. XVIII, 1. ΠΑΕ 1938, σ. 99, εἰκ. 1. Διὰ τὸν προορισμὸν τοιούτων πύργων βλ. BCH 1930, σ. 177 κ.ε. Πιθανῶς σχετίζεται ὁ πύργος μετὰ τὴν προστασίαν μεταλλείων. Ἡ περιοχὴ καὶ σήμερον παρουσιάζει ἐνδείξεις μεταλλευμάτων.

16. Μ. Καβάλας Α. 718, Α. 717. Βλ. R. Kautsch, Kapitelstudien, πίν. 6, ἀριθ. 79. Τύπος VI, γ' τέταρτον 4ου αἰ. μ.Χ.

17. ΑΕ 1953/54, σ. 244.

*Άλλα επίσης θραύσματα γλυπτών περισυνελέγησαν εκ τῆς περιοχῆς Φιλίππων²⁸.

ΘΑΣΟΣ

Λιμήν. Μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Θάσου γλυπτὰ τινὰ εὐρεθέντα κατὰ τὴν κατεδάφισιν παλαιῶν οἰκιῶν τοῦ Λιμένους²⁹. Μεταξὺ αὐτῶν ἀξιόλογα εἶναι ἀκέραιον ἡλιακὸν ὥρολόγιον³⁰ καὶ θραύσματα ἐπιγραφῶν³¹. Ἡ πλέον ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ σωζομένη εἰς τὸ ἄνω ἀριστερὸν τμήμα ἐπιτυμβίου στήλης τοῦ 5ου π.Χ αἰῶνος³².

Οἰκόπεδον Ἀντωνίου Χρυσικοῦ. Κατὰ τὴν διάνοιξιν τῶν θεμελιῶν ἀνεγειρομένης οἰκίας, εὐρέθη κυκλικὴ θεμελίωσις, καμίνου προφανῶς. Εἰς τὸ κτίσμα ἔχουν χρησιμοποιηθῆ καὶ ἀρχαῖαι πλίνθοι. Τὰ ἐντὸς αὐτοῦ καὶ τῆς ἐπιχώσεως εὐρεθέντα δοστρακα εἶναι ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ραχῶνι. Κατὰ τὴν διάνοιξιν τῆς περιφερειακῆς ὁδοῦ Θάσου, εἰς θέσιν « Παχὺς » τῆς κοινότητος Ραχωνίου, εὐρέθη ἐνεπίγραφος σαρκοφάγος ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀποκεκρουμένη κατὰ μέγα τμήμα³³. Κατὰ τὴν ἐπακολουθήσαν ἀνασκαφικὴν ἔρευναν εὐρέθη ἡ ὑποθεμελίωσις τοῦ βάθρου, ἐφ' οὗ ἴστατο αὕτη, ὡς καὶ θραύσματα ἐτέρας σαρκοφάγου³⁴. Τὴν ὑπαρξίν τῆς γνωστῆς ἀλλωστε³⁵ νεκροπόλεως εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην ἐβεβαίωσαν ἐφέτος καὶ ἄλλα τυχαῖα εὐρήματα ἐκ τῆς διανοίξεως τῆς περιφερειακῆς ὁδοῦ Θάσου :

*Ἐπιτύμβιος ἐνεπίγραφος βωμόσχημος στήλη³⁶, ρωμαϊκῶν χρόνων.

*Ἐνεπίγραφος ἀνάγλυφος στήλη μετὰ παραστάσεως παιδίσκης κατ' ἐνώπιον, κρατούσης πτηνόν³⁷, ρωμαϊκῶν χρόνων.

Τὸ πλέον ὁμως ἐνδιαφέρον μετὰ τῶν εὐρημάτων εἶναι ἀποκεκρουμένον τὰ κάτω ἄκρα ἀκέφαλον ἀγαλμάτιον Ἡφαίστου, παριστανόμενον ὡς νέου γυμνοῦ μετὰ χλαμύδος περὶ τὸν λαιμὸν καὶ ἐπὶ τῶν νώτων διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς κρατεῖ ἐπὶ τοῦ ὄμου διπλοῦν πέλεκυν³⁸.

Ποτός. Εἰς λόφον Ν. τοῦ χωρίου Ποτός, ξυθατὸ ναυδριον Ἀγίου Ἀντωνίου, σώζονται πολλὰ

ἀρχιτεκτονικὰ μέλη παλαιοχριστιανικοῦ κτίσματος, ἐντετειχισμένα εἰς τὸ ὡς ἄνω νεωτέρων χρόνων καὶ προχείρου κατασκευῆς ναυδριον. Πιθανώτατα, ὡς ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τῶν εὐρισκομένων ἐπὶ τοῦ λόφου ὀστράκων, ὑπῆρχε παλαιοχριστιανικὸς ναός. Πλίνθοι μετὰ οἰκοδομικῶν γραμμῶν, ἐντετειχισμένοι ἐπίσης εἰς τὸ ναυδριον, ὀδηγοῦν εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι πιθανῶς ὑπάρχουν καὶ ἀρχαίων ἐλληνικῶν χρόνων λείψανα ἐπὶ τοῦ λόφου.

Ν. ΣΕΡΡῶΝ

Α. ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ

Σέρραι

Συνετάγη ὑπὸ τῆς ἀρχιτέκτονος τῆς Ὑπηρεσίας Στ. Γκαμίλη μελέτη συντηρήσεως τοῦ Μπεζεστενίου Σερρών, ὡς καὶ τῶν τριῶν τουρκικῶν τεμενῶν (Ἀχμέτ Πασᾶ Τζαμί, Τζιντζιρλι Τζαμί, Τζαμί παρὰ τὴν ὁδὸν Θεσσαλονίκης).

Κατὰ τὴν μελετωμένην τροποποίησιν τοῦ ρυμοτομικοῦ σχεδίου τῆς πόλεως ἐγένοντο προτάσεις τῆς Ἐφορείας σχετικῶς μετὰ τὴν ἐξασφάλισιν τοῦ περιβάλλοντος τῶν ἱστορικῶν μνημείων τῆς πόλεως.

Β. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ

*Ἀηδονοχώριον

*Ἀφορμὴ διὰ τὴν μικρὰν ἀνασκαφικὴν ἔρευναν ἐδόθη ἐκ τῶν πολλῶν καὶ ἀξιολόγων τυχαίων εὐρημάτων τῆς περιοχῆς, τῶν συχῶν λαθρανασκαφῶν, ὡς καὶ τῶν ἐμφανῶν λειψάνων ἀρχαίου οἰκισμοῦ εἰς τὴν λοφώδη περιοχὴν δυτικῶς τῆς κοινότητος Ἀηδονοχωρίου.

Τὸ ἀρχαιολογικὸν ἐνδιαφέρον τῆς θέσεως ταύτης εἶχεν ἤδη ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος³⁹ ἐπισημανθῆ, τὸ δὲ νεκροταφεῖον τῆς ἀρχαίας πόλεως, γνωστὸν παλαιόθεν, ληλατεῖται συστηματικῶς⁴⁰. Ἡ διαμόρφωσις τοῦ τοπέιου φαίνεται, ὅτι ἔχει ὑποστῆ πολλὰς ἀλλαγὰς λόγῳ τῶν συνεχιζομένων μέχρι σήμερον καθιζήσεων.

*Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐγένετο εἰς δύο τομεῖς :

Τομεὺς Ι: Λόφος Μοναστηρίου Ἰ. Προδρόμου. Μικρὰ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐγένετο εἰς τὴν δυτικὴν κλιτὸν τοῦ λόφου καὶ ἀπεκαλύφθη τμήμα τοῦ βαινοντος ἀπὸ Β. πρὸς Ν. κατὰ μῆκος τῆς Δ. κλιτύος τοῦ λόφου. Διαστάσεις τοῦ τοίχου : πλ. 0,60, μῆκ. ἀποκαλυφθὲν 23 μ., σωζ. ὕψος 1.50 μ.

39. BCH 1918 - 1919, σ. 65 καὶ σ. 34. Casson, Macedonia, Thrace and Illyria, σ. 46. Svoronos, L'Hellénisme primitif de la Macédoine, σ. 51.

40. BCH ε.ά., σ. 65.

28. Μ. Φιλίππων Α. 162 - Α. 181.

29. Μ. Θάσου Α. 2558 - Α. 2562, Α. 2590.

30. Μ. Θάσου Α. 2584.

31. Μ. Θάσου Α. 2577, Α. 2571, Α. 2580, Α. 2578, Α. 2572. Α. 2573.

32. Μ. Θάσου Α. 2572.

33. Μ. Θάσου Α. 2587.

34. Μ. Θάσου Α. 2590.

35. BCH 1930, σ. 149.

36. Μ. Θάσου Α. 2585.

37. Μ. Θάσου Α. 2586.

38. Μ. Θάσου Α. 2588. Μέγ. ὕψος 0,21 μ.

Τομὲς II: Κορυφή χαμηλοτέρου λόφου ΒΑ. τοῦ λόφου τοῦ Μοναστηρίου, ἔνθα εἶχον σημειωθῆ τὰ τελευταῖα κρούσματα λαθρανασκαφῶν.

Ἡ ἀνακάλυψις λίαν ἀξιολόγου ταφικοῦ κτίσματος περιώρισε σχεδὸν ἀμέσως τὴν ἔρευναν εἰς τὸν τομέα II πρὸς πλήρη ἀποκάλυψιν τοῦ κτηρίου. Παρ' ὅλα ταῦτα ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ὠλοκληρώθη καὶ τὴν πλήρη κάτοψιν τοῦ μνημείου ἀγνοοῦμεν εἰσέτι. Πρόκειται πάντως περὶ ὀρθογωνίου κτίσματος ἐστραμμένου πρὸς Ν. Ὡς οἰκοδομικὸν ὕλικὸν ἔχουν χρησιμοποιοῦν δύο εἶδη ἑντοπιῶν κωρολίθου. Ἐπὶ στερεᾶς θεμελιώσεως βαίνει τριβαθμῖδι κρηπίς (Πί ν. 313 β). Ἡ εἰργασμένη ἐπιφάνεια τῶν πλίνθων τοῦ δόμου τῆς θεμελιώσεως βεβαίως τὸ γεγονός, ὅτι ὁ δόμος οὗτος ἦτο ὄρατος, ὡς εἶδος ποδίου. Εἰς τὴν Β. πλευρὰν τοῦ κτηρίου δὲν ὑπῆρχε πιθανώτατα κρηπίς. Εἰς τὴν ΝΔ. γωνίαν τῆς κρηπίδος σώζεται τμήμα κυματοφόρου τοιχοβάτου. Τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ κτηρίου εἶναι πολὺ κατεστραμμένον. Εἰς τὴν Δ. πλευρὰν ὑπάρχουν πλίνθοι τινὲς εἰς ὑψηλότερον τῆς κρηπίδος ἐπίπεδον, τῶν ὁποίων ἡ σχέσις πρὸς τὸ ταφικὸν κτίσμα δὲν ἔχει εἰσέτι διασαφηνισθῆ.

Ἐντὸς τοῦ στερεοῦ κρηπιδώματος εὐρέθησαν ἐνσωματωμένοι δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι. Ὁ εἰς (Τ1) εὐρίσκεται εἰς τὸ Α. τμήμα τοῦ κτίσματος παρὰ τὴν Β. πλευρὰν. Τμήμα τοῦ σαμαρωτοῦ καλύμματός του εὐρέθη εἰς τὸν ἀνατολικῶς τοῦ τάφου διατεταραγμένον ἐκ παλαιᾶς λαθρανασκαφῆς χῶρον. Λείψανα ὀστέων, εὐρεθέντα παρὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ τάφου, πρέπει νὰ σχετίζονται μὲ τὴν σύλησιν τοῦ τάφου.

Ἐνδιαφέρουσαι εἶναι αἱ τοιχογραφίαι, αἱ καλύπτουσαι τὰς πλαγίας πλευρὰς καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ὄψιν τοῦ καλύμματος τοῦ τάφου. Ἐτερος ὀρθογώνιος τάφος (Τ2) εὐρέθη παραπλεύρως τοῦ προηγούμενου. Ἐσωτερικῶς ἦτο ἐπικεχρισμένος καὶ οὗτος διὰ κονιάματος. Διακρίνονται ὀλίγα ἴχνη ἐρυθροῦ χρώματος ἐνιαχοῦ.

Τρίτος κιβωτιόσχημος τάφος (Τ3), κατεστραμμένος κατὰ μέγα τμήμα καὶ σεσυλημένος ἐπίσης, εὐρίσκεται παρὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς Β. πλευρᾶς τοῦ κτίσματος. Προφανῶς οὗτος εἶναι μεταγενέστερος τῶν δύο προηγούμενων, διότι εὐρίσκεται εἰς τὸ ὕψος τῆς τελευταίας σειρᾶς τῶν πλίνθων τοῦ κρηπιδώματος.

Λίαν ἐπιμελής εἶναι ἡ ἐργασία τῆς σωζομένης ἀνωδομίας τοῦ κτηρίου. Ἡ κρηπίς φέρει εἰς τὰς βαθμίδας τῆς ὑποτομᾶς λεπτῆς ἐργασίας καὶ ὁ τοιχοβάτης ἄργον λέσβιον κυμάτιον. Ἐπὶ τῆς ἀνω ἐπιφανείας τοῦ τοιχοβάτου σώζονται τὸρμοι διὰ τὴν ἔνθεσιν τῶν ὀρθοστατῶν. Πολλὰ θραύ-

σματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, προερχόμενα ἐκ τῆς ἀνωδομίας τοῦ κτηρίου, εὐρέθησαν εἰς στρῶμα καταστροφῆς, διαπιστωθὲν καθ' ὅλον τὸ μήκος τῆς νοτίου πλευρᾶς τοῦ μνημείου. Ἐντὸς τέφρας καὶ πλήθους ἄργων λίθων, λατύπης καὶ θραυσμάτων κεράμων, εὐρέθησαν τεμάχια πλακῶν μαρμαρινῶν. Τμήμα πλακὸς μετὰ συμφοῦδος πεσσίσκου καὶ ἀπότμημα δωρικοῦ κιονίσκου εἶναι ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα διὰ τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ μνημείου. (Περὶ τοῦ ἥψου βλ. καὶ ΑΑΑ 1968, σ. 248).

Τὸ πλέον ἀξιόλογον εὐρήμα τῆς ἀνασκαφῆς ἦτο πάντως ἀκέφαλον ἀγαλμα γυναικὸς, φερούσης χιτῶνα καὶ ἱμάτιον⁴¹. Ὑψος σωζ. 1.80 μ. Προφανῶς πρόκειται περὶ τοῦ ἀγάλματος τῆς τιμωμένης νεκρᾶς.

Μεταξὺ τῶν ἄλλων εὐρημάτων ἀξιόλογα εἶναι καὶ τὰ κάτωθι: Ἄνω τμήμα ἀνθεμοτῆς ἐπιτυμβίου στήλης μαρμαρινῆς, χρονολογουμένης εἰς τὸν 4ον π.Χ. αἰ.⁴²

Ἀπότμημα μαρμαρινῆς πλακὸς ἐξ ἐπενδύσεως βάθρου προφανῶς σῶζον τὴν ἐπιγραφὴν:

ΙΣΟΚΡΤΟΥΣ

Γράμματα τέλους 4ου - ἀρχῶν 3ου π.Χ. αἰῶνος⁴³.

Τὰ λοιπὰ κινητὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς, ὄστρακα⁴⁴ καὶ θραύσματα εἰδωλίων⁴⁵ (Πί ν. 314 α), χρονολογοῦνται ἐπίσης εἰς τὰ τέλη τοῦ 4ου - ἀρχᾶς 3ου π.Χ. αἰῶνος.

Ἡ ἀνωδομία τοῦ κτηρίου εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἀδύνατον νὰ ἀναπαρασταθῆ. Τὸ κτίσμα ἀνήκει πάντως εἰς τὴν γνωστὴν κατηγορίαν τῶν ταφικῶν κτισμάτων - ἡρώων τοῦ τύπου II κατὰ Κ. Ρωμαῖον⁴⁶. Ἐπὶ τῆς κρηπίδος θὰ ὑπῆρχε κτίσμα τι ἐστεγασμένον ἢ ὑπαίθριον, τὸ ὅποιον θὰ ἔφερεν ἐν ἡ περισσότερα ἀγάλματα⁴⁷.

41. Τὸ ἀγαλμα μετεφέρθη εἰς τὴν Ἀρχαιολογικὴν Συλλογὴν Μπεζεστενίου Σερρών. Ἀριθ. ἐθρ. 71.

42. Μ. Καβάλας Α. 724. Ἐλάχιστα ἴχνη γραπτῆς διακοσμῆσεως (ἢ γραμμάτων) ἐπὶ τοῦ ὀριζοντίου κανόνος τῆς ἐπιστέψεως. Πιθανώτατα ἡ στήλη ἔφερε γραπτὴν παράστασιν. Ὡς πρὸς τὴν ἐπίστασιν φαίνεται νεωτέρα τῆς στήλης Διοτίμου. Βλ. Moebius, Ornamente griech. Stelen, πίν. 18α. Πρβλ. καὶ στήλην Ἀμφιπόλεως, Μ. Καβάλας Α. 125.

43. Μ. Καβάλας Α. 729.

44. Μ. Καβάλας Α. 3110 - Α. 3121. Κυρίως Α. 3116, ὄστρακον ἐρυθροκόρφου πελίκης β' ἡμίσεος 4ου π.Χ. αἰ., σῶζον κεφαλὴν Ἑρμοῦ.

45. Μ. Καβάλας Α. 1375 - Α. 1389. Δύσκολος ἡ χρονολόγησις εἰδωλίων. Πρβλ. ὁμοιότητες Ε. 1379 μὲ Ε. 368 Μ. Καβάλας, προερχόμενον ἐκ τάφου Ἀμφιπόλεως.

46. E. Dygge - F. Poulsen - K. Romaios, Das Heroon von Kalydon, σ. 407, εἰκ. 131.

47. Βλ. Collignon, Les statues funéraires, σ. 267 καὶ 274. F. Matz, Hellenistische und Roemische Grabbauten, Antike IV (1928), σ. 270. Ἀγάλματα περιεῖχε καὶ τὸ ἥψον Στρα-

Ἡ ταύτισις τῆς πόλεως, εἰς ἣν ἀνήκει τὸ νεκροταφείον, δὲν εἶναι θέμα τοῦ παρόντος. Ἡ πόλις αὕτη, ὡστόσον, ἔχει βίον μακρὸν καὶ συνεχῆ. Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Μοναστηρίου εὐρέθη τυχαίως ἀρχαϊκὸν νόμισμα Θάσου, τοῦ τέλους τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνος: (Α) Σιληνὸς ἀπάγων νύμφην. (Β) Κοῖλον τετράγωνον⁴⁸.

Ἡ θαυμασία ἀνάγλυφος μετόπη τοῦ Μουσείου Καβάλας, προερχομένη ἐκ τοῦ λόφου τοῦ Μοναστηρίου, χρονολογεῖται εἰς τὰ τέλη τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, τὸ ταφικὸν κτίσμα εἶναι τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος, ἐνθὲς πολλὰ ἄλλα ἀνάγλυφα ἐπιτύμβια ἐκ τῆς περιοχῆς⁴⁹ βεβαιώνουν τὴν συνέχισιν τῆς ζωῆς τῆς πόλεως κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους.

ΑΜΦΙΠΟΛΙΣ

Ἐπὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, διὰ τοῦ Δ/ντοῦ Ἀναστηλώσεως Εὐστ. Στίκα, συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς τὸν τομέα τῶν παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν⁵⁰.

Γ. ΠΡΟΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ - ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Σέρραι

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῶν θεμελιῶν τοῦ πρὸς Β. τοῦ παλαιοημερολογητικοῦ ναοῦ τῆς Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου ἀνεγειρομένου κτηρίου, εὐρέθη λίαν ἀξιόλογος θησαυρὸς χαλκῶν νομισμάτων. Ἐκ τοῦ θησαυροῦ — ὅστις κατὰ πληροφωρίαν ἦτο πολὺ μεγαλύτερος — διεσώθησαν 376 νομίσματα. Ταῦτα ἀνήκουν εἰς τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς αὐτονόμου νομισματικῆς δραστηριότητος τῆς Προvincia Macedonia⁵¹.

Ἀ' ὄψεις: Πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων, ἅπαντα φέρουν ἐντὸς στικτοῦ κύκλου κεφαλὴν ἢ σπαινώτερον προτομὴν Μ. Ἀλεξάνδρου μὲ τὴν ἐπι-

τονικῆς Χαλκιδικῆς, ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 207 κ.έ. καὶ τὸ ἥρπον Παλατιανοῦ Κιλκίς, ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, Πίν. 180 α - β, σ. 212.

Διὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν μορφήν πρβλ. δύο ἡρφα Θήρας: ἥρπον Ἐθαγγελισμοῦ (Thera II, 240) καὶ ἥρπον Ἐχένδρας (Thera II, 251 - 4).

Ἡ μακεδονικὸς τάφος Ὀκταγώνου Φιλίππων (BCH 1966, Chronique, σ. 885 - 886, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 372 - 373) ἀποτελεῖ ὑπόγειον κρύπτην ἀντιστοίχου κτίσματος. Ἡ ἀπλουστερά ὡστόσον κάτοψις τοῦ ἥρπου Ἀηδονοχωρίου εὐρίσκεται πλησιέστερον εἰς τὸ ἥρπον Παλατιανοῦ Κιλκίς (ΑΔ 17 (1961/62): Χρονικά, σ. 208, Σχέδ. 1).

48. Μ. Καβάλας Ν. 287. Προβληματικὴ ἡ ἀπόδοσις εἰς τὴν Θάσον ἢ τὴν Θασίων Ἡπειρον. Svoronos, L'Hellénisme primitif de la Macédoine, σ. 92, Σχέδ. X, 8.

49. Μετόπη, Μ. Καβάλας Α. 425. Ἐπιτύμβιον ρωμαϊκῶν χρόνων, Μ. Καβάλας Α. 320.

50. Τὸ Ἔργον 1966, σ. 25 κ.έ.

51. Gaebler, Münzen Nord-Griechenlands, σ. 14.

γραφὴν ἐμπροσθεν τῆς κεφαλῆς κατακορύφως: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ.

Οἱ ἀπαντώμενοι τύποι κεφαλῆς Ἀλεξάνδρου εἶναι οἱ κάτωθι:⁵²

1. Κεφαλὴ Ἀλεξάνδρου μετὰ διαδήματος καὶ μακρᾶς κόμης, ἐστραμμένη δεξιᾶ.
2. Κεφαλὴ Ἀλεξάνδρου μετὰ διαδήματος καὶ ἀνεμιζομένης ὀπισθεν κόμης ἐστραμμένη δεξιᾶ.
3. Κεφαλὴ Ἀλεξάνδρου μετὰ λεοντῆς ἐστραμμένη δεξιᾶ.
4. Κεφαλὴ Ἀλεξάνδρου μετὰ ἀττικοῦ κράνου ἐστραμμένη δεξιᾶ.
5. Προτομὴ Ἀλεξάνδρου μετὰ μακρᾶς κόμης καὶ διαδήματος, θώρακος, ἱματίου, ἀσπίδος καὶ λόγχης ἐκ τῶν ὀπισθεν, ἐστραμμένη δεξιᾶ.
6. Προτομὴ Ἀλεξάνδρου μετὰ διαδήματος, μακρᾶς κόμης καὶ θώρακος, κατ' ἐνώπιον.

Β' ὄψεις: Ἐντὸς στικτοῦ κύκλου διάφοροι παραστάσεις: Θεοὶ (Ζεὺς, Ἀθηνᾶ), ἥρωες (Ἡρακλῆς καὶ κνώσιος ταῦρος ἢ ὑπαινιγμὸς τῶν ἄθλων τοῦ Ἡρακλέους: ρόπαλον καὶ λέων), ἀφρωϊσμένοι βασιλεῖς (Μ. Ἀλέξανδρος καὶ Βουκεφάλας, Μ. Ἀλέξανδρος ἱππεύς, Μ. Ἀλέξανδρος ὡς ὄρθιος πολεμιστῆς, Ὀλυμπιάς εἰς τὸν τύπον τῆς Ὑγείας), ὡς καὶ προσωποποιήσεις (Μακεδονία ὡς θεὰ μετὰ καλάθου εἰς τὴν κεφαλὴν, κρατοῦσα Κάβειρον εἰς τὴν δεξιὰν χεῖρα ἢ θυσιάζουσα εἰς βωμόν), Νίκαι, κτήρια καὶ τράπεζαι μετὰ στεφάνων. Πέριξ τῆς παραστάσεως ἢ ἐπιγραφῆ: *KOINON MAKEDONON NEΩ* (εἰς διαφόρους συντμήσεις τὸ *NEΩKOPΩN*) ἢ *KOINON MAKEDONON B NEΩKOPΩN* (εἰς διαφόρους ἐπίσης συντμήσεις τὸ *NEΩKOPΩN*)⁵³. Ὑπάρχει ἐπίσης καὶ ὁ γνωστὸς τύπος μὲ τὴν ἐπιγραφὴν: *KOINON MAKEΔONON OMONOIA*, ὁ ὅποιος χρονολογεῖται περὶ τὸ 231 μ.Χ.⁵⁴.

Εἰς τινὰ νομίσματα ἀπαντῶνται καὶ κεφαλὰι αὐτοκρατόρων εἰς τὴν ἀ' ὄσιν (Σεβήρου Ἀλεξάνδρου)⁵⁵.

Βέργη

Ἐκ τοῦ νεκροταφείου ἀρχαίας πόλεως, εὐρισκομένης εἰς θέσιν « Παλαιοχώρι » τῆς κοινότητος Βέργης, προέρχονται τὰ κάτωθι ἐπὶ ἀγγεῖα, τὰ ὅποια ἠγοράσθησαν ὑπὸ τῆς Βιβλιοθήκης Σερρών. Προέρχονται συμφώνως πρὸς τὰς παρασχεθείσας πληροφωρίας ἐξ ἐνὸς τάφου (Ἀριθ. Καταλ. Βιβλιοθήκης Σερρών 5, 6, 13, 8, 9, 7, 3, 11).

52. Gaebler, ἔ.α., σ. 15.

53. Ἐ.α., σ. 16. Τὰ μεθ' ἀπλοῦ *NEΩ* χρονολογοῦνται εἰς τὰ ἔτη βασιλείας Ἀλεξάνδρου Σεβήρου (231 - 235 μ.Χ.), ἐνθὲς τὰ μετὰ *B NEΩKOPΩN* ἔχουν κοπὴν ἐπὶ Ἐλαγαβάλου, Σεβήρου Ἀλεξάνδρου, Γορδιανοῦ III καὶ Φιλίππου Ἀραβος, ἧτοι 218 - 244 μ.Χ.

54. Ἐ.α., σ. 20 κ.έ.

55. Ἐ.α., σ. 89, ἀριθ. 305.

Πλαστική οινόχθη εις μορφήν κεφαλῆς γυναικός, πρωϊμων κλασσικῶν χρόνων. Μελανόμορφος κύλιξ-σκύφος τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.⁵⁶. Ληκῦθιον μελανόμορφον μετὰ διακοσμῆσεως φύλλων κισσοῦ (Beldam Workshop)⁵⁷. Δύο κορινθιακαὶ μικρογραφικαὶ κοτύλαι μετὰ ταινιωτῆς διακοσμῆσεως (Πί ν. 314 β, κάτω). Δύο κύλικες μελανόμορφοι μετ' ἀνθεμωτῆς διακοσμῆσεως τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.⁵⁸. Εἰς λύχνος διμυξος, μελαμβαφῆς, τύπου συνήθους εἰς τὴν Ἄνατολ. Μακεδονίαν καὶ Θράκην⁵⁹ (Πί ν. 314 β, ἄνω).

Εἰς τὴν κοινότητα Βέργης εὐρέθησαν κατὰ καιροὺς καὶ ἄλλαι ἀρχαιοτήτες ρωμαϊκῶν κυρίως χρόνων⁶⁰. ἡ ἀρχαία πόλις ὅμως πρέπει νὰ ἦτο πολὺ παλαιότερα. Τοῦτο εἰκάζεται τόσον ἐκ τῶν ὡς ἄνω ἀγγείων — ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ παρουσία ἀττικῶν ἀγγείων ἀρχῶν 5ου π.Χ. αἰῶνος εἰς πόλιν τῆς ἡπειρωτικῆς « Θράκης » —, ὅσον καὶ ἐκ τῶν ἐγκατεσπαρμένων ὄστράκων εἰς τὴν θέσιν τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ.

Ἀνάγλυφά τινα — ἀρχιτεκτονικὰ καὶ ἐπιτύμβια, οὐχὶ ἰδιαιτέρως σημαντικὰ — εἶναι ἐντετυλισμένα εἰς οἰκίας τοῦ χωρίου.

Μ. Σούλιον

Εἰς θέσιν « Μαρίνα » ΒΔ. τῆς κοινότητος τοῦ Μ. Σουλίου ἀπεκαλύφθη εἰς χαμηλὸν γήλοφον λίαν ἐνδιαφέρων προϊστορικὸς συνοικισμὸς, ὑστέρων νεολιθικῶν χρόνων καὶ πρωϊμου ἐποχῆς χαλκοῦ.

Τὰ περισυλλεγένητα ἐπιφανειακὰ εὐρήματα εἶναι ὄστρακα, εἰδῶλια, πελέκεις, θραύσματα πυριτολίθου, θραύσματα τραπεζῶν προσφορῶν.

Τὰ ἀγγεῖα ἀπαρτίζουσι τὰς κάτωθι κατηγορίας :

I. Γραπτὰ ἀγγεῖα

Ια. Μέλαν ἐπὶ ἐρυθροῦ· ἀντίστοιχα τῶν ἀγγείων Πολυστύλου, Ντικελί-Τάς, Ἀμφιπόλεως (Λόφου 133), Δήμητρας, Ἀκροποτάμου (;) κ.ἄ.⁶¹ (Πί ν. 315 α). Πβ. Τρίχρωμα, πρβλ. ὄστρακα Ἀκροποτάμου⁶². ΙΙ. Λεπτὴ διακόσμησις ἐκ συστάδων παραλλήλων ἢ ζιγκ-ζάγκ γραμμῶν ἐκ καστανεύθρου χρώματος ἐπὶ ὑποκιτρίνου ἐδάφους, πρβλ.

56. Βλ. CVA, Reading, πίν. 11,4, Lancut group· Beazley, ABV, σ. 576 κ.ε.

57. Haspels, Black-Figured Lekythoi, σ. 182 - 183.

58. CVA, New York, πίν. XVIII, 30.

59. ΠΑΕ 1935, σ. 40, εἰκ. 8.

60. Μ. Καβάλας Α. 160.

61. Βλ. Prehistor. Zeitschrift 1964, σ. 33, ἀρ. 3, καὶ Τὸ Ἔργον 1964, σ. 27, Τὸ Ἔργον 1965, σ. 40.

62. AJA 1941, σ. 558.

ὄστρακα Δήμητρας καὶ Ἀκροποτάμου⁶³ (Πί ν. 315 β).

ΙΙ. Ἐγχάρακτα ἀγγεῖα

Πρβλ. ἀγγεῖα Ἀκροποτάμου⁶⁴ (Πί ν. 315 γ-δ).

ΙΙΙ. Καστανεῦθρα στίλβνα

Πρβλ. ἀγγεῖα Ντικελί-Τάς καὶ ἄλλα.

Ἐκ τῆς θέσεως ἐπίσης « Ζαβανίκια » τῆς κοινότητος Μ. Σουλίου περισυνελέγησαν ὄστρακα κλασσικῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων.

Ἐπὶ κορυφῆς λόφου τῆς ὡς ἄνω θέσεως διακρίνονται λείψανα ναυδρίου μεταβυζαντινῶν πιθανώτατα χρόνων. Ἐντὸς τῆς ἀψίδος εὐρέθη — προφανῶς εἰς δευτέραν χρῆσιν — μαρμαρίνη ἐνεπίγραφος ἐπιτύμβιος στήλη τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνος⁶⁵, ὡς καὶ milliarium τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ⁶⁶. Τὸ τελευταῖον, ἀξιόλογον εὐρημα σχετικῶς μετὴν πορείαν τῆς Ἐγνατίας ὁδοῦ ἀπὸ Ἀμφιπόλεως εἰς Φιλίππους, εἶχε χρησιμοποιηθῆ ὡς κίων τῆς Ἀγίας Τραπεζῆς τοῦ ναυδρίου.

Καστανοχώριον

Εἰς τὴν περιοχὴν μετὰξὺ Δάφνης Καστανοχωρίου καὶ Ἀγίου Δημητρίου, ἀξιοσημείωτοι εἶναι τρεῖς γήλοφοι προϊστορικῶν συνοικισμῶν.

Ὁ πλέον ἐνδιαφέρων εἶναι ὁ ἀποκαλούμενος « τούμα Σαμαρᾶ », πλούσιος εἰς ὄστρακα χαλκοκρατίας⁶⁷.

Ἀμφίπολις

Μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Καβάλας τὰ κάτωθι τυχαῖα εὐρήματα ἐκ τῆς περιοχῆς Ἀμφιπόλεως :

Εἰκονιστικὴ κεφαλὴ νέου Ἰουλιοκλαυδιανῶν χρόνων⁶⁸.

Ἄνω τμήμα ἐνεπιγράφου ἐπιτυμβίου στήλης μετ' ἀναγλύφου παραστάσεως παιδὸς καὶ κυνός, 4ου π.Χ. αἰ. Ἐπιγραφή :

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ/ΔΙΑΓΟΡΟΥ⁶⁹.

63. Ἀκροποτάμου : AJA 1941, σ. 558, εἰκ. 3, 1 - 4. Δήμητρας : Prehistor. Zeitschrift 1964, σ. 33, ἀρ. 5.

64. Πρβλ. πόδας πηλίνων τραπεζῶν προσφορῶν Ἀκροποτάμου : AJA, ἔ.ἄ., σ. 562, εἰκ. 6. Δι' ἐγχάρακτα (Πί ν. 315 γ) πρβλ. Ὀλύνθου (Mylonas, Olynthus I, σ. 61).

65. Μ. Καβάλας Α. 719.

66. Δὲν μετεφέρθη εἰσέτι εἰς τὸ Μουσεῖον Καβάλας. Τὸ milliarium πλουτίζει τὴν σειρὰν τῶν εὐρεθέντων μετὰξὺ Ἀμφιπόλεως καὶ Φιλίππων. BCH 1935, σ. 402.

67. Heurtley, Prehist. Macedonia : Διὰ ταινιωτῆς λαβᾶς εἰκ. 57β, διὰ διακόσμησιν χειλέων εἰκ. 58, διὰ ἀποφύσεις - λαβᾶς σ. 178, ἀρ. 225, δι' ἀκέραιον ἀγγεῖον σ. 188, ἀρ. 284.

68. Μ. Καβάλας Α. 714.

69. Μ. Καβάλας Α. 715.

Ἐπίγραμμα ἐκ τοῦ ἄνω κορμοῦ ἐνεπιγράφου ἐπι-
 τυμβίου στήλης μετ' ἀετωματικῆς ἐπιστέψεως :
 ΕΥΤΥΧΙ[Α]ΚΡΑΤΩΝΩ[Ν]ΟΣ[Ι]ΓΥΝΗ⁷⁰.

Ἐπίγραμμα ἐκ τοῦ ἄνω μέρους ἀετωματικῆς ἐπι-
 τυμβίου στήλης σῶζον τὴν ἐπιγραφὴν :

ΓΟΡΓΙΑΣ ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΥ⁷¹.

Σιδηρόκαστρον

Λίαν ἐνδιαφέρον νεκροταφεῖον ἀρχαίας πό-
 λεως, τῆς Ἡρακλείας Σιντικῆς κατὰ Δήμιτσαν⁷²,
 εὑρίσκεται εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ λόφου τοῦ Ἁγίου
 Δημητρίου Σιδηροκάστρου, ΒΑ. τοῦ λόφου τοῦ
 φρουρίου Σιδηροκάστρου.

Πολυπληθῆ εἶναι τὰ λαξεύματα εἰς τὸν βρά-
 χον : κόγχαι, ἐπίπεδοι ἐπιφάνειαι διὰ τὴν τοπο-
 θέτησιν σαρκοφάγων, κλίμακες⁷³. Τὸ πλεόν ὅμως
 ἐνδιαφέρον μνημεῖον τοῦ νεκροταφείου τούτου
 εἶναι λαξευτὸς εἰς τὸν βράχον τάφος μακεδονικοῦ
 τύπου, μετὰ δύο παραστάδων εἰς τὴν λαξευτὴν
 πρόσοψιν καὶ χαμηλοτέρου καμαροσκεποῦς θαλά-
 μου, ἐνσωματωμένος ἐντὸς τοῦ νεωτέρου ναοῦ Ἁ-
 γίου Δημητρίου καὶ Ζωοδόχου Πηγῆς⁷⁴ (Πί ν.
 313 δ). Ἐπὶ τῶν παραστάδων βαίνει ἐπιστύλιον
 μετὰ κανόνων καὶ σταγόνων καὶ ἄνωθεν αὐτοῦ
 τὸ βαθὺ τύμπανον τοῦ ἀετώματος, τὸ ὅποιον κο-
 σμεῖται ὑπὸ δύο ἀκραίων καὶ ἐνὸς κεντρικοῦ ἡμι-
 κυκλικοῦ σχεδὸν ἀκρωτηρίου. Μεταξὺ τῶν παρα-
 στάδων εὑρίσκεται ἡ εἰσοδος τοῦ θαλάμου.

Ἐπιμελής εἶναι ἡ ἐργασία τοῦ συνόλου γενι-
 κῶς, ἀλλὰ καὶ τῶν λεπτομερειῶν (ἐπικράνων πα-
 ραστάδων κλπ.). Διαστάσεις προσόψεως : ὕψ.
 5.60, πλάτ. 7 μ. Διαστάσεις θαλάμου : ὕψ. 2.95,
 πλ. 3, μήκ. 3 μ. Διαστάσεις εἰσοδοῦ θαλάμου :
 ὕψ. 2.10, πλ. 1.12 μ.

Τοῦ αὐτοῦ τύπου ὑπάρχει ἐπίσης καὶ ἕτερος
 τάφος λαξευτὸς εἰς τὸν ἐναντι τοῦ κωδωνοστασίου
 βράχον, μικροτέρων διαστάσεων καὶ ἡμιτελής
 (Πί ν. 313 γ). Εἰς τὸ Σιδηρόκαστρον ἔχουν εὑ-
 ρεθῆ κατὰ καιροὺς διάφορα ἀρχαῖα⁷⁵.

70. Μ. Καβάλας Α. 720.

71. Μ. Καβάλας Α. 721.

72. Δήμητσας, Ἡ Μακεδονία κ.λ.π., σ. 686.

73. Πρβλ. ἀνάλογον νεκροταφεῖον Θήρας, Thera II, σ.
 258 καὶ 274, εἰκ. 470.

74. Ὁ τάφος ἔχει μετατραπῆ εἰς παρεκκλήσιον. Αἱ σω-
 ζόμεναι τοιχογραφίαι τοῦ λαξευτοῦ θαλάμου εἶναι δυσδιά-
 κριτοι, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι εἶναι μεταβυζαντινῶν χρόνων. Ἡ
 κόγχη τῆς προθέσεως πιθανῶς εἶναι μεταγενεστέρη τοῦ τά-
 φου. Μὲ τὴν ἐνσωμάτωσίν του εἰς τὸ νεώτερον ναοδριον ὁ
 θάλαμος τοῦ τάφου εἶναι τώρα τὸ Ἅγιον Βῆμα τοῦ ναοῦ
 τοῦ Ἁγίου Δημητρίου.

75. Δήμητσας, ἔ.ἀ., καὶ ΑΔ 19 (1964) : Χρονικά, σ. 379.

Δαφνοῦδιον

Εἰς θέσιν « Γκαϊλέ », ἀνατολικῶς τῆς κοινό-
 τητος Δαφνοῦδιου, ἐνθα σῶζεται καὶ φρούριον
 μεταβυζαντινῶν πιθανῶς χρόνων, ὑπάρχει ἐκτετα-
 μένον νεκροταφεῖον μετὰ λαξευτῶν εἰς τὸν βρά-
 χον τάφων. Τὰ περισυλλεγέντα ὄστρακα εἶναι
 ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀλλὰ πιθανώτατα τὸ νεκροτα-
 φεῖον εἶναι ἀρχαιότερον.

Μεσορράχη

Ἐνδιαφέρων προϊστορικός συνοικισμὸς δυτι-
 κῶς τοῦ λόφου Ἁγίου Γεωργίου. Τὰ περισυλλε-
 γέντα ὄστρακα εἶναι τῆς πρωΐμου Χαλκοκρατίας.

Ν. ΔΡΑΜΑΣ

Α. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ

Ποταμοὶ

Ἐφορμὴν διὰ τὴν διενέργειαν τῆς ἀνασκαφῆς
 ἔδωσαν συχνὰ κρούσματα λαθρανασκαφῶν, τὰ
 ὅποια διεπιστώθησαν εἰς τύμβους εὑρισκομένους
 εἰς ἀπόστασιν 1,5 - 2 χιλιομέτρων ἀνατολικῶς τοῦ
 χωρίου. Ἐπὶ τοῦ μεγαλυτέρου ἐξ αὐτῶν, εἰς ὃν
 εἶχεν ἀνοιχθῆ ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων τάφος
 περὶ τὸ κέντρον, διενηργήθη μικρὰ ἀνασκαφικὴ
 ἔρευνα. Αἱ ἐργασίαι διήρκεσαν 4 ἡμέρας καὶ ἀπη-
 σχολήθησαν 20 ἐργάται. Τὰ ἴχνη πυρῶν, λείψα-
 να ὄστων καὶ ἀγγείων, τὰ ὅποια εὑρέθησαν κατὰ
 τὴν πορείαν τῶν ἐργασιῶν, δὲν κατέστη δυνατόν
 νὰ βεβαιώσουν ταφάς, διότι ἡ περιοχὴ εἶχε τα-
 ραχθῆ ὑπὸ τῆς λαθρανασκαφῆς. Ἡ ἀνασκαφὴ
 ἐντὸς τῆς τάφου ἔφθασεν εἰς βάθος 3.50 μ. μέχρι
 τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους, ἀλλὰ ταφὴ δὲν ἀνευρέθη.
 Εἰς βάθος 1.60 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας, ὀλίγον ΒΑ.
 ἀπὸ τοῦ κέντρου τοῦ τύμβου, εὑρέθησαν ἄφθονα
 ἴχνη σποδοῦ καὶ ἀνθράκων, τὰ ὅποια κατελάμβανον
 ἔκτασιν 2.50 x 1.70 μ. περίπου. Ἐκ τῆς σπο-
 δοῦ περισυλλεγήθησαν πολλὰ θραύσματα ἀγγείων,
 χαλκᾶ νομίσματα, σιδηρᾶ τινα ἀντικείμενα, ὡς
 καὶ λείψανα ὄστων κεκαυμένων. Ἐπαντα τὰ ἀνω-
 τέρω εὑρήματα φέρουν σαφῆ ἴχνη τῆς καύσεως.
 Ἐκ τῶν εὑρεθέντων θραυσμάτων τῶν ἀγγείων
 συνεκολλήθησαν 5 ἀγγεῖα, τὰ ὅποια ἐκ τοῦ σχή-
 ματός των καὶ τῶν ἐμπαιστῶν ἐπὶ τοῦ πυθμένου
 κοσμημάτων των χρονολογοῦνται εἰς τὸν Ἴον μ.Χ.
 αἰῶνα.

Α. 2491 : Πινάκιον ἑλλείπουν τεμάχιά τινα.
 Ἐπὶ τῆς κατακορύφου ἐξωτερικῆς πλαγίας ὄψεως
 τοῦ ἐξέχοντος χεῖλους δύο ἀδελκώσεις. Χαμηλὴ
 δακτυλίσχημος βάσις (Πί ν. 314 δ, τὸ α). Εἰς
 τὸ κέντρον τοῦ πυθμένου ἐμπαιστὸν κόσμημα

(πὺς μετὰ σανδάλου) ἐντὸς κύκλου⁷⁶ (Πί ν. 314 ε). Πηλὸς καστανέρυθρος ἄνευ γανώματος. Ἴσχυρὰ ἴχνη καύσεως. Διαστάσεις : διάμ. χεῖλ. 0,14, διάμ. βάσ. 0,07, ὕψος 0,03 μ.

Α. 2492⁷⁷ : Πινάκιον συγκολληθὲν ἐκ πολλῶν τεμαχίων καὶ ἀποκεκρουμένον ἐν μέρει, μετὰ καμπύλου εἰσέχοντος χεῖλους καὶ δακτυλιοσχήμου βάσεως. Ἐγχάρακτον κόσμημα (πὺς μετὰ σανδάλου) εἰς τὸν πυθμένα (Πί ν. 314 δ). Διαστάσεις : διάμ. χεῖλ. 0,13, διάμ. βάσ. 0,063, ὕψος 0,03 μ.

Α. 2493 : Πινάκιον ἔλλειπει τμήμα τοῦ σώματος. Χεῖλος εἰσέχων, χωριζόμενον ἀπὸ τοῦ ἄνω σώματος δι' ἐξεχούσης πλατείας ἀκμῆς. Ἐγχάρακτον κόσμημα εἰς τὸν πυθμένα⁷⁸. Πηλὸς καστανέρυθρος ἐστιλβωμένος. Διαστάσεις : ὕψος 0,035, διάμ. βάσ. 0,06, διάμ. χεῖλ. 0,12 (Πί ν. 314 γ, τὸ α).

Α. 2494 : Κυάθιον ἀποκεκρουμένον ἐν μέρει. Βάσις στενή, μόλις δηλουμένη, χεῖλος καμπυλούμενον πρὸς τὰ ἔσω. Πηλὸς καστανέρυθρος ἄνευ γανώματος (Πί ν. 314 γ, τὸ β). Διαστάσεις : ὕψ. 0,045, διάμ. χεῖλ. 0,125, διάμ. βάσ. 0,041 μ.

Α. 2495 : Βαθὺ κυάθιον χειροποίητον ἀκέραιον, μετὰ στενῆς μόλις δηλουμένης βάσεως καὶ ἄνευ χεῖλους (Πί ν. 314 ε'). Διαστάσεις : ὕψος 0,07, διάμ. χεῖλ. 0,13 μ.

Περισυνελέγησαν ἐπίσης 38 χαλκᾶ νομίσματα τῆς ρωμαϊκῆς ἀποικίας τῶν Φιλίππων, χρονολογούμενα περὶ τὰ μέσα τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ. καὶ ἀνήκοντα εἰς τοὺς κάτωθι τύπους :

1) 37 χαλκᾶ (διαφόρων διαμέτρων ἀπὸ 0,0116 - 0,02 μ.)⁷⁹.

(Α) Νίκη μετὰ στεφάνου καὶ κλάδου φοίνικος βαίνουσα πρὸς ἀριστερά. Ἐκατέρωθεν αὐτῆς ἀριστερά: *VICTORIA*. Δεξιὰ: *AUG(USTA)*. Ὁ τύπος οὗτος τῆς Νίκης ἀπαντᾶται καὶ εἰς ἀνάγλυφον τοῦ θεάτρου Φιλίππων (Collart, ἔ.ἀ., σ. 410, πίν. LXVII, 2).

(Β) Τρία *SIGNA*. Κατακ. ἀριστ. : *COHOR(S)*. Κατακ. δεξ. : *PRAE(TORIA)*.

Ἐν τῷ ἔξέργῳ : *PHIL(IPPENSIS)*.

2) Χαλκοῦν (διάμ. 0,028)⁸⁰ Κλαυδίου Α' (42 - 54 μ.Χ.).

(Α) Κεφαλὴ Κλαυδίου ἀριστερά: - - *AUG* - -

↓ (Β) Ἀγάλματα Ἰουλίου Καίσαρος καὶ Ἀδγούστου ἀριστ., πέριξ : *COL(ONIA) AUG(USTA) L---* *PHILIP(PENSIS)*.

76. Πρβλ. Robinson, *The Athenian Agora*, V : Διὰ τὸ κόσμημα πυθμένος, πίν. 57, G 61, διὰ τὸ σχῆμα, πίν. 62, G 33 περίπου.

77. Robinson, ἔ.ἀ., πίν. 57, G 61.

78. ἔ.ἀ., πίν. 5, G 61.

79. Collart, *Philippes*, πίν. XXX, 8 - 11. Ἀριθ. Εὐρ. Μουσ. Καβάλας Ν. 321.

80. Mattingly, *Roman Coins*, πίν. LII, 4.

Τὰ εὑρεθέντα σιδηρᾶ ἀντικείμενα (τεμάχια σιδηροῦ ἐγχειριδίου, αἰχμὴ βέλους καὶ πολλοὶ μικροὶ ἤλοι), μὴ καθαρισθέντα εἰσέτι, δὲν παρέχουν πρὸς τὸ παρὸν ἐνδείξεις χρονολογικάς.

Τὴν πυρὰν καὶ τὰ εὐρήματα ταῦτα νομίζω ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνεύσωμεν ὡς ταφὴν - καυσὶν νεκροῦ. Κατόπιν συγκρίσεως μὲ ἄλλους τύμβους θρακικοὺς πιστεύω, ὅτι πρόκειται περὶ λειψάνων τοῦ τελομένου ἐπὶ τοῦ τύμβου πρὸς τιμὴν τοῦ νεκροῦ νεκροδεῖπνου⁸¹.

Β. ΠΡΟΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ - ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Πλατανιὰ Δράμας

Εἰς θέσιν « Καλὲ » — λόφον εὐρισκόμενον 3 χλμ. Β. τῆς κοινότητος Πλατανιάς Ν. Δράμας — σώζεται ἰσχυρὸν τεῖχος, τὸ ὁποῖον περιβάλλει τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου. Εἶναι ἐκτισμένον διὰ μεγάλων λίθων, ἄλλοτε ὀρθογωνίαν, ἄλλοτε ἀκανόνιστου σχήματος, μετὰ παρεμβολῆς μικροτέρων λίθων (Πί ν. 316 α). Ἡ ΝΔ. πλευρὰ τοῦ τεῖχους εἶναι ἡ καλύτερον διατηρουμένη. Πλ. τεῖχ. 2,70, μέγ. σωζ. ὕψ. 3,50 μ.

Ἐντὸς τοῦ περιβόλου διακρίνονται σαφῶς θεμέλια κτηρίων.

Εἰς τὴν ΝΑ. πλευρὰν τοῦ περιβόλου τῆς ἀκροπόλεως διακρίνεται νεώτερα ἐπισκευὴ μετὰ χρήσεως κονιάματος.

Εἰς τὴν περιοχὴν μεταξὺ τοῦ λόφου καὶ τῆς κοινότητος εὐρίσκονται ὄστρακα ἀβαφῶν κυρίως ἄγγειων.

Ἐντὸς τοῦ χωρίου εὐρίσκεται κιονόκρανον προερχόμενον ἐκ τῆς βασιλικῆς Β' τῶν Φιλίππων⁸² (Πί ν. 316 β). Δύο ἄλλα κιονόκρανα συνθέτου τύπου εἶναι ἐντετειχισμένα εἰς παλαιὰν οἰκίαν, ἐνῶ νομίσματα, ρωμαϊκῶν κυρίως χρόνων, εὐρίσκονται εἰς τὴν περιοχὴν. Πρέπει τὰ λείψανα αὐτὰ νὰ σχετισθοῦν μὲ τὴν ὑπαρξίν κώμης τινὸς εἰς τὴν περιοχὴν, σχετιζομένης μετὰ τῆς ρωμαϊκῆς ἀποικίας τῶν Φιλίππων⁸³. Ὀπωσδήποτε, ἡ ἀκρόπολις ἀνάγεται εἰς πολὺ παλαιότερους τῶν ρωμαϊκῶν χρόνους. Μία μικρὰ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐντὸς τῶν τειχῶν θὰ ἔδιδε πολὺτιμα στοιχεῖα διὰ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἀρχαίου τούτου, ἐντοπίου πιθανάτα, οἰκισμοῦ.

Ὅστρακα ἐκ τῶν προϊστορικῶν συνοικισμῶν

81. RE, Thrace. Πρβλ. τύμβον Basowa-Mogila.

82. Collart, ἔ.ἀ., σ. 282, σημ. 2. Lemerle, *Philippes*, σ. 501, σημ. 2.

83. Collart, ἔ.ἀ., σ. 281 - 282. Στράβων Γεωγρ. VII 331, 41 : τῆς δ' ἐν τῷ Στρωμονικῷ κόλπῳ παραλίας τῆς ἀπὸ Γαληφοῦ μέχρι Νέστου ἐπέκεινται οἱ Φίλιπποι καὶ τὰ περὶ τοὺς Φιλίππους.

Καλλιφύτου, Κεφαλοχωρίου, Δοξάτου, Καλαμπάκίου, συνεκεντρώθησαν εις τὸ Μουσείον Φιλίππων.

Ν. ΞΑΝΘΗΣ

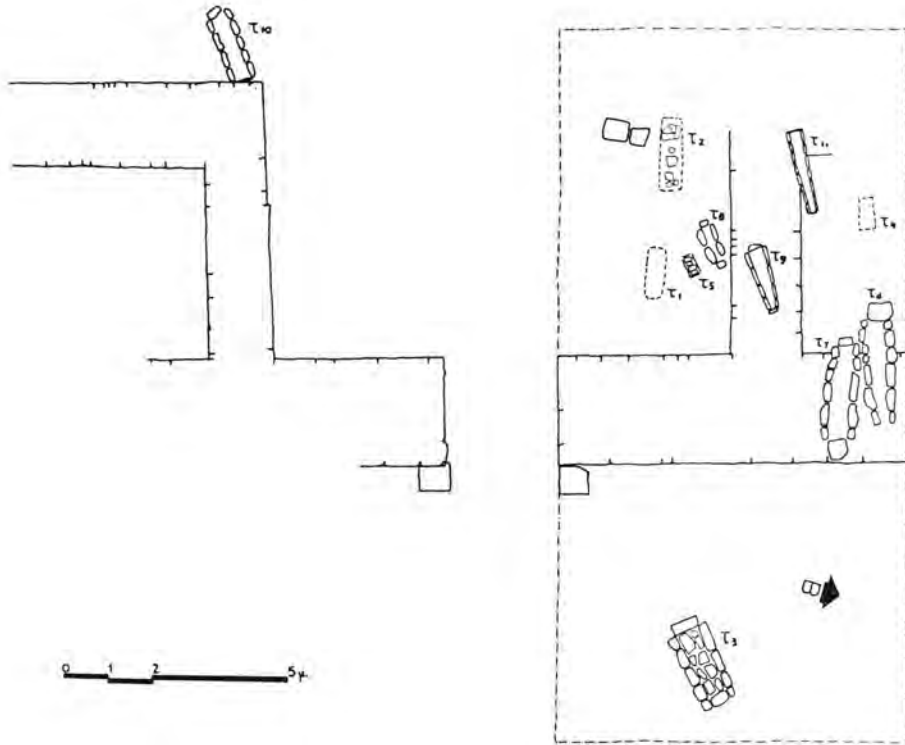
Α. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ

Ἄβδηρα

Διὰ τοῦ Ἐφόρου Ἀττικῆς κ. Δημ. Λαζαρίδου, βοηθουμένου ὑπὸ τοῦ Ἐφόρου κ. Ἀ. Βαβρίτσα καὶ τῆς ὑπογραφομένης Ἐπιμελητρίας Χαίδως Κου-

σχέσεως τῆς δυτικῆς πόλης⁸⁴ μετὰ τοῦ ἀνατολικῶς αὐτῆς ἀποκαλυφθέντος εἰς παλαιότερας ἀνασκαφᾶς οἰκοδομικοῦ τετραγώνου, ἔνθα ἡ οἰκία 4ου π.Χ. αἰῶνος⁸⁵ καὶ ἡ συσχετίσις καὶ σύνδεσις τῶν δύο τομῶν εἰς ἐνιαῖον ἀνασκαφικὸν χῶρον.

Διεπιστώθη κατ' ἀρχάς, πρὸς Δ. καὶ Β. τῆς δυτικῆς πόλης, συνέχεια τοῦ ἐμφανισθέντος κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1964 νεκροταφείου τῶν ὑστέρων ρωμαϊκῶν χρόνων (Πίν. 316 ε' Σχ ἐ δ. 5). Εὐρέθησαν ἐφέτος 14 ἐν συνόλῳ ταφαί, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον αἱ δύο εὐρίσκονται εἰς τὴν ἀνατο-

Σχέδ. 5. Ἄβδηρα. Περιοχὴ δυτικῆς πόλης. Ὑστερορωμαϊκοὶ τάφοι

κούλη, ὡς καὶ τῆς τελειοφοίτου τῆς Ἀρχαιολογίας Μυρσ. Συρόγλου, συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφὴ τῶν Ἄβδῆρων.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐγένετο εἰς τρεῖς τομεῖς :

Τομεὺς I

α. Περιοχὴ δυτικῆς πόλης :

Ἡ ἀνασκαφὴ ἐφέτος περιέλαβε μέρος τῆς περιοχῆς πρὸς Α. καὶ Β. τῆς δυτικῆς πόλης τοῦ τείχους. Σκοπὸς τῆς ἀνασκαφῆς ἦτο, ἂφ' ἑνὸς μὲν ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα εἰς τὸ τεῖχος διὰ τὴν χρονολόγησίν του, ἂφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἔρευνα τῆς

λικῶς τῆς δυτικῆς πόλης περιοχῆν αἱ λοιπαὶ εὐρίσκονται πρὸς Β. καὶ πρὸς Δ. ταύτης.

Οἱ πλείστοι τῶν τάφων εἶναι κιβωτιόσχημοι προχείρου κατασκευῆς. Ἄδραϊ πλάκες ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὰς πλαγίας πλευράς καὶ τὴν κάλυψιν των (T3, T6 - T12, T14). Μόνον εἰς τὸν τάφον T5 ἐχρησιμοποιήθησαν λεπταὶ σχιστολιθικαὶ πλάκες. Ἀπαντῶνται ἐπίσης καὶ ἀπλαῖ ἐπὶ τοῦ

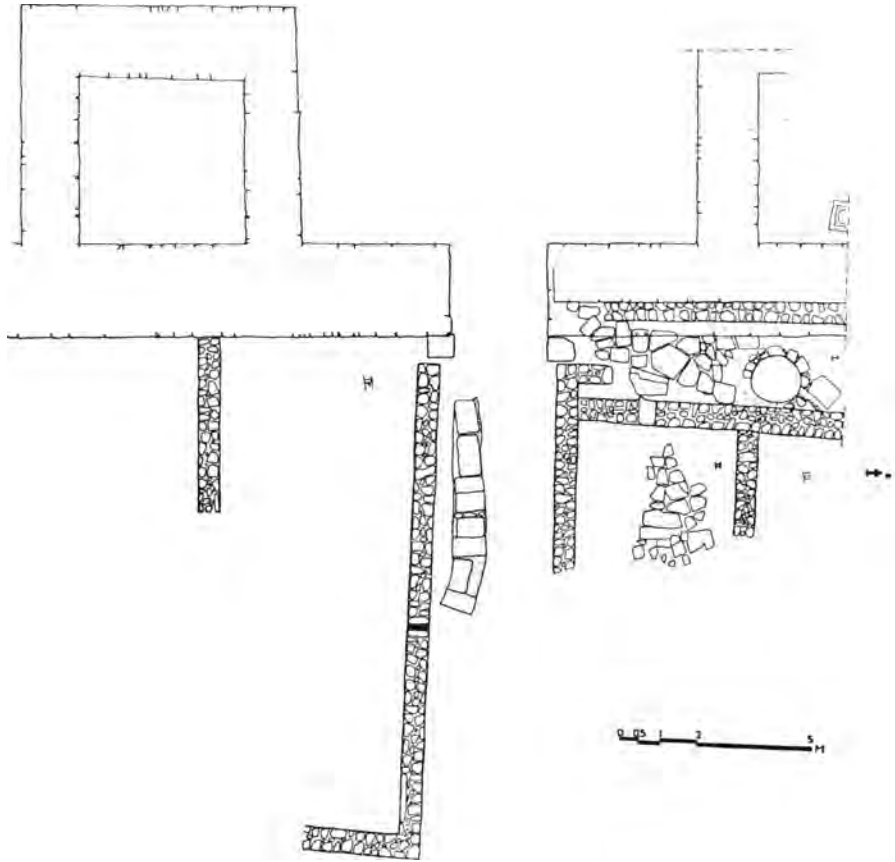
84. ΑΔ 17 (1961/62) : Χρονικά, σ. 247, Πίν. 246 α - β. ΑΔ 19 (1964) : Χρονικά, σ. 376 κ.έ., Πίν. 436 δ, 437 α - γ. ΑΔ 20 (1965) : Χρονικά, σ. 453 κ.έ., Πίν. 535 - 555 α.

85. ΠΑΕ 1954, σ. 167, ΠΑΕ 1955, σ. 160 - 161.

εδάφους ταφαι (T1, T4) ἢ ἐπὶ στρώματος μόνον κεράμων (T2). Στρώσις κεράμων ἐμφανίζεται καὶ εἰς τινὰς τῶν κιβωτιοσχημῶν τάφων (T5, T3). Παραπλευρῶς τοῦ τάφου T2 εὐρέθη ἡ μοναδική

σιν τὸν τάφον 3, αἱ κεφαλαὶ τῶν νεκρῶν εἶναι πρὸς Δ. Τὰ ὅσα γενικῶς ἐσώζοντο καλῶς.

Εἰς τὴν ὑστερορωμαϊκὴν ἐπίσης ἐποχὴν ἀνήκουν πολλὰ ὄστρακα ἀγγείων — λύχνων κυρίως

Σχέδ. 6. Ἄβδηρα. Περιοχὴ δυτικῆς πύλης. Ρωμαϊκὰ κτίσματα

ἐνεπίγραφος πλάξ⁸⁶ (διαστάσεις : μέγ. ὕψ. 0,39, πλ. 0,265, πάχ. 0,03) :

ΚΑΙΣΩΝΙΟΣ ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΑΙ ΑΥΡ' ΑΛΕΞΑΝΔΡ' ΛΟΥ-
ΚΙΑΔΗ
ΓΛΥΚΥΤΑΤΗ ΘΥΓΑΤΡΙ ΜΝΕΙΔΕΣ ΧΑΡΙΝ

Κάτωθεν τῆς ἐπιγραφῆς δύο παλάμαι ἀνοικταί.

Κτερίσματα μόνον οἱ T2 καὶ T12 περιείχον. Τὰ νομίσματα (Πί ν. 316 δ) τοῦ T1 εἶναι χρήσιμα διὰ τὴν χρονολόγησιν τῶν τάφων⁸⁷.

Εἰς ὄλους τοὺς τάφους, μὲ μοναδικὴν ἐξαίρε-

86. Μ. Καβάλας Λ. 730.

87. Κτερίσματα T2 : Δύο χαλκοὶ δακτύλιοι, μία χαλκὴ πόρπη τοξόσχημος, ἀποκεκρουμένη, τρία χαλκᾶ νομίσματα (Πί ν. 316 δ, ἀριθ. 1) Θεσσαλονίκης ἐπὶ Ἰουλίᾳ Δόμνας (193 - 211 μ.Χ.).

χαρακτηριστικῶν —, τὰ ὅποια εὐρέθησαν εἰς ὀλόκληρον τὴν ἔκτασιν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ στρώματος τῶν ὡς ἄνω τάφων.

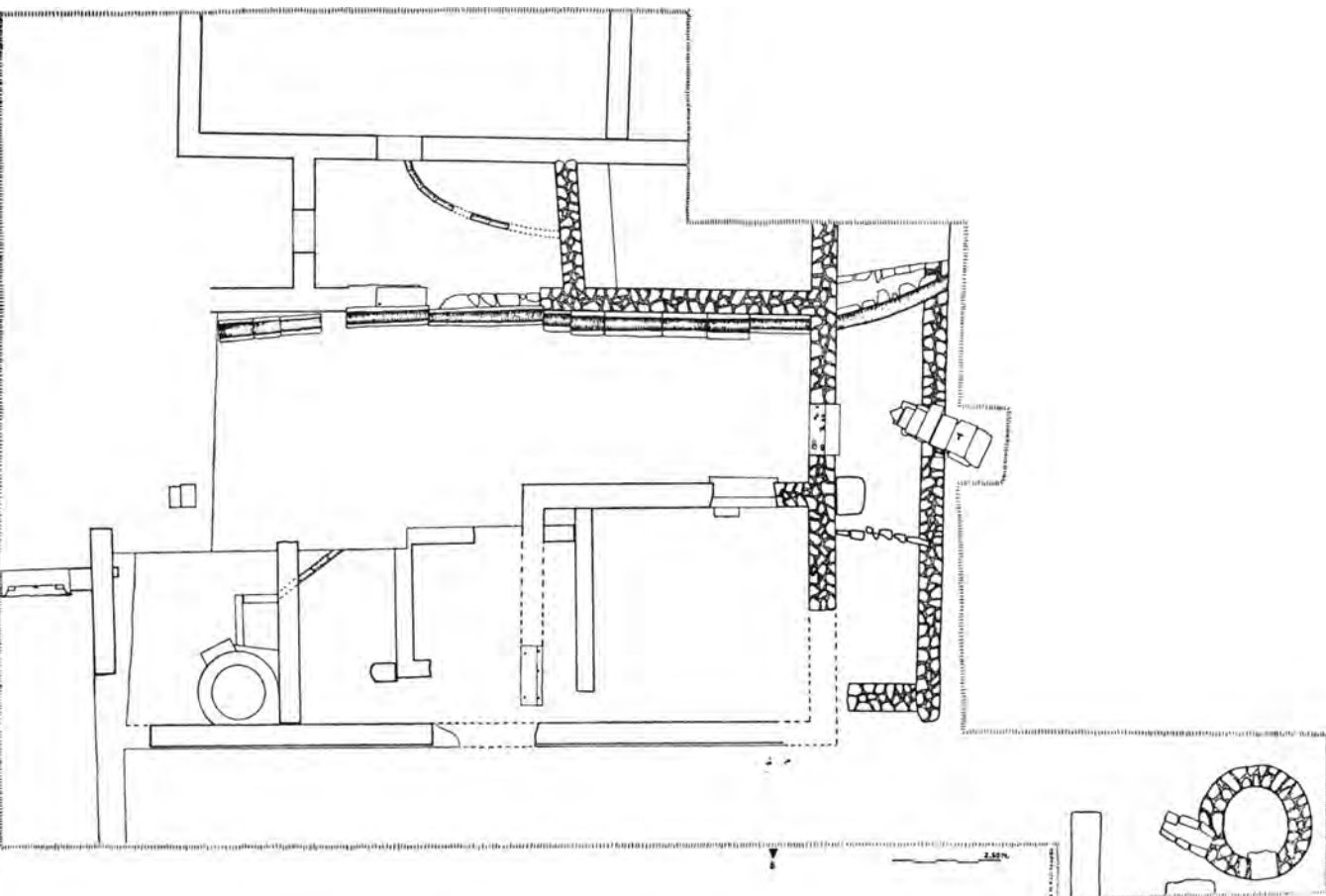
Κάτωθεν τοῦ στρώματος τῶν ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων εὐρέθησαν κτηριακὰ συγκροτήματα ἀμελοῦς κατασκευῆς, τὰ ὅποια ἐκτείνονται ἄνωθεν τοῦ τείχους καὶ εἰς τὴν περὶ τὸ τείχος περιοχὴν. Προφανῶς ταῦτα ἐγένοντο εἰς ἐποχὴν, καθ' ἣν τὸ τείχος τῆς πόλεως ἦτο πλέον κατεστραμμένον. Μέγα μέρος τῶν κτισμάτων τούτων εἶχεν ἀποκαλυφθῆ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1963 καὶ 1964⁸⁸.

Πρὸ τῆς ὀλοκληρώσεως τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι

88. ΑΔ 19 (1964) : Χρονικά, σ. 376 καὶ ΑΔ 20 (1965) : Χρονικά, σ. 453 - 456.

αδύνατον νά διακριθοῦν σαφῆ ὄρια οἰκιῶν. Διεκρίθησαν ὡστόσον δωμάτια τίνα, τὰ ὁποῖα ἀνήκουν εἰς μίαν ἢ περισσοτέρας οἰκίας. Βορείως τῆς δυτικῆς πύλης ἀπεκαλύφθησαν ἐν μέρει τρία δωμάτια (Σχέδ. 6). Τὸ δωμάτιον I εὐρίσκεται

Ἐπὶ τῶν δαπέδων τῶν δύο δωματίων — κυρίως τοῦ δωμ. I — εὐρέθη στρώμα κεράμων. Τῆς αὐτῆς ἢ ἐτέρας πιθανώτερον οἰκίας εἶναι ἕτερον δωμάτιον, ἀποκαλυφθὲν ΝΑ. τῆς δυτικῆς πύλης (Σχέδ. 6) (δωμάτιον IV). Ἰχνη τοῦ πλακοστρώτου δα-

Σχέδ. 7. Ἄβδηρα. Περιοχὴ δυτικῆς πύλης. Οἰκία ἐλληνιστικῶν - ρωμαϊκῶν χρόνων

κατὰ μέγα μέρος ἄνωθεν τοῦ τείχους· τὸ δάπεδον τῶν δωμ. I καὶ II εἶναι ἐστρωμένον διὰ παχειῶν πλακῶν. Κυκλικὴ ὑποθεμελίωσις, εὐρεθεῖσα εἰς τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ δωμ. I, σχετίζεται προφανῶς μετὰ τὴν ἐστίαν· πλησίον ταύτης, εἰς ὄρυγμα τοῦ πλακοστρώτου δαπέδου, εὐρέθη ἄφθονος σποδὸς καὶ εἰς ἀμφορεῦς in situ, ἀποκεκρουμένους τὸ ἄνω σῶμα. Δυτικῶς τοῦ δωματίου I ὑπῆρχον καὶ ἄλλα δωμάτια, ὡς βεβαιοῦται ἐξ ὀλίγων ἰχνῶν χαλικοστρώτου δαπέδου καὶ θραυσμάτων κονιαμάτων.

Φρέαρ, ἀποκαλυφθὲν κατὰ τὸ ἥμισυ, εὐρέθη ἔξωθεν τῆς ΒΔ. γωνίας τοῦ δωματίου I (Σχέδ. 6).

πέδου του διεπιστάθησαν παρὰ τὸν Ν. τοῖχον, ἄνωθεν τοῦ ὁποίου εὐρέθησαν πολλὰ θραύσματα κεράμων.

Ἐκ τοῦ μέσου περίπου τοῦ Β. τοίχου τοῦ δωματίου ἐξέρχεται ἀγωγός, ὅστις βαίνει ἀπὸ Δ. πρὸς Α., διερχόμενος διὰ τῆς δυτικῆς πύλης καὶ συνεχιζόμενος πρὸς Δ. Τὸ δωμάτιον τοῦτο ἀποτελεῖ ὁπωσδήποτε συνέχειαν τοῦ ἄνωθεν τοῦ τείχους εὐρεθέντος κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ 1964 συγκροτήματος.

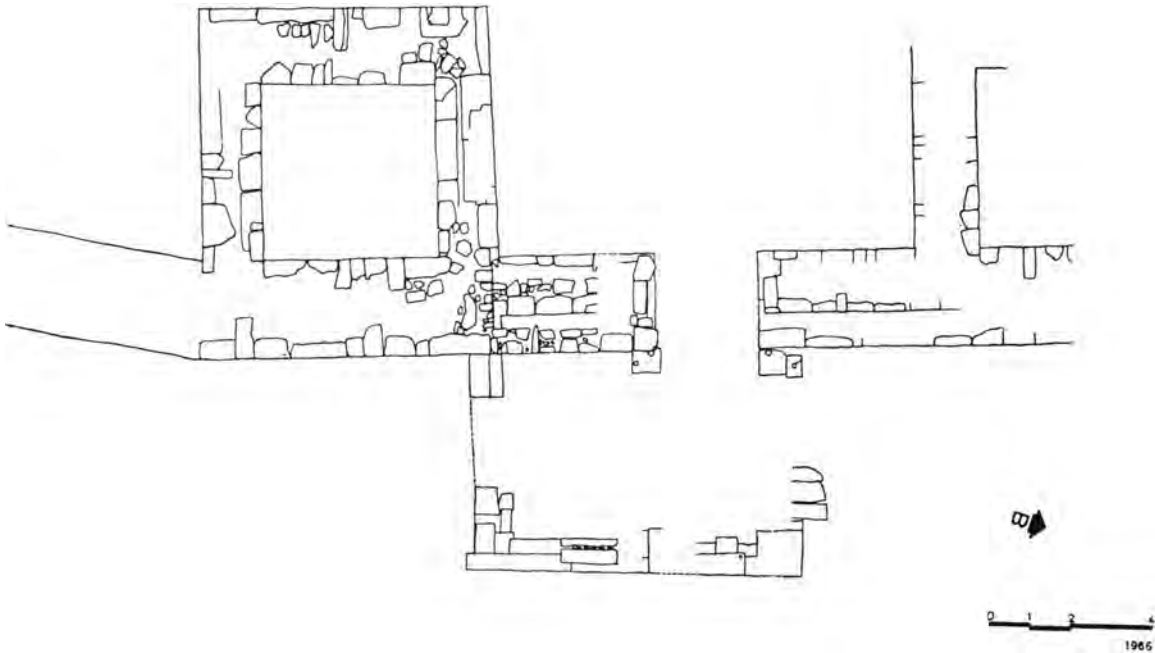
Μὲ τὴν αὐτὴν πιθανῶς οἰκίαν σχετίζονται καὶ τοιχάρια εὐρεθέντα ἀνατολικώτερον τοῦ δωματίου.

Μεταξύ αυτών ιδιαίτερον ενδιαφέρον παρουσιάζει κυκλική υποθεμελίωσις ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ δωματίου I (Σχ ἐ δ. 7).

Ἄξιοσημείωτος ὑπήρξεν ἡ ἀποκάλυψις δαπέδου ἐκ πεπατημένου πηλοῦ, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εὐρέθησαν *in situ* τρεῖς ἀμφορεῖς ἀποκεκρομένοι τὸ ἄνω σῶμα. Ἐντὸς τοῦ ἐνὸς ἐξ αὐτῶν εὐρέθησαν ἀγγεῖά τινα ρωμαϊκῶν χρόνων⁸⁹. Ἀνεσκάφη ἐπίσης τμήμα τῆς ἀποκαλυφθείσης εἰς παλαιότε-

κῆς πιθανότατα μιμῆσεως⁹¹. Πολλὰ ἐπίσης χαρακτηριστικὰ ἀγγεῖα τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνος (Πί ν. 316 γ) ἀποτελοῦν *terminus ante quem*⁹² διὰ τὴν ἴδρυσιν τῶν κτισμάτων αὐτῶν, τὰ ὁποῖα προϋποθέτουν τὴν καταστροφὴν τῶν τειχῶν τῆς πόλεως.

Κάτωθεν τοῦ στρώματος τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, εἰς βάθος περίπου 0,80 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας, διεπιστώθη καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν τῆς ἀνασκαφείσης περιοχῆς στρῶμα ἑλληνιστικῶν χρόνων, τὸ

Σχέδ. 8. Ἄβδηρα. Δυτικὴ πύλη τείχους

ρας ἀνασκαφῆς ρωμαϊκῆς οἰκίας, ἣτις ἀποτελεῖ μετασκευὴν τῆς οἰκίας τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.⁹⁰. Διὰ τῆς ἀποκάλυψεως χώρων πρὸς Δ. τοῦ πλακοστρώτου ἀπεδείχθη ὅτι τοῦτο εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ αὐλὴ τῆς ρωμαϊκῆς οἰκίας (Πί ν. 316 ζ'). Ἐτερον δωματίον ἀπεκαλύφθη ἐν μέρει εἰς τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ πλακοστρώτου (Σχ ἐ δ. 7). Ἡ τοιχοδομία πάντων τῶν περιγραφέντων κτισμάτων εἶναι ἡ αὐτὴ, ἐξ ἀργολιθοδομῆς μετὰ χρήσεως πηλοῦ ὡς συνδετικῆς ὕλης. Τὰ ἀνευρεθέντα κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῶν ὡς ἄνω κτηρίων ὄστρακα εἶναι σύγχρονα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον. Πλεονάζουν τὰ ὄστρακα ἐρυθροβαφῶν πινακίων τύπου «περγαμηνῶν», τοπι-

ὁποῖον δὲν φαίνεται νὰ ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ κτηριακῶν λειψάνων. Ἐξαιρέσειν ἀποτελεῖ μόνον ἡ ρωμαϊκὴ οἰκία, ἣτις, ὡς ἐλέχθη, ἀποτελεῖ ἐπισκευὴν καὶ μετασκευὴν οἰκίας παλαιότερων χρόνων.

Πλήθος ὄστράκων ἑλληνιστικῶν (μεγαρικῶν, μελαμβαφῶν, *west slope*), θραύσματά τινα ἡγεμόνων κεράμων⁹³, εὐρεθέντα κατὰ τὸ δυτικὸν ἄκρον τοῦ βορείου τοίχου τῆς οἰκίας, σχετίζονται πιθανώτατα μετὰ τὴν ἑλληνιστικὴν φάσιν τῆς οἰκίας. Παχὺ στρῶμα τέφρας, διαπιστωθὲν νοτιῶς τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τοῦ βορείου τοίχου τῆς οἰκίας, περιεῖχεν

89. Μ. Καβάλας Ἄριθ. Εὐρ. 3095* πρβλ. Robinson, *The Athenian Agora*, V, G117, G103. 1ου - ἀρχῶν 2ου μ.Χ. αἰ.

90. ΠΑΕ 1954, σ. 167· ΠΑΕ 1955, σ. 161 - 162.

91. Robinson, ἔ.ἀ., πίν. 7, G179 καὶ πίν. 4, G13, G14. 1ου μ.Χ. αἰῶνος. Ἄλλα ἐργαστήρια σύγχρονα, ἔ.ἀ., πίν. 5, G72. 1ου μ.Χ. αἰῶνος.

92. Robinson, ἔ.ἀ., F23, πίν. 1, 1ος π.Χ. αἰ. F22 πίν. 1, G78 πίν. 5, 1ος μ.Χ. αἰ.

93. Μ. Καβάλας Δ. 394, Δ. 409, Δ. 415.

δοστρακα ἑλληνιστικά. Ἐνδιαφέροντα εὐρήματα εἶναι λύχνος ὑστεροελληνιστικῶν χρόνων⁹⁴, θραύσματα εἰδωλίων⁹⁵, ὡς καὶ πλαστικὸν ἀγγεῖον ὑπὸ μορφὴν κριοῦ⁹⁶.

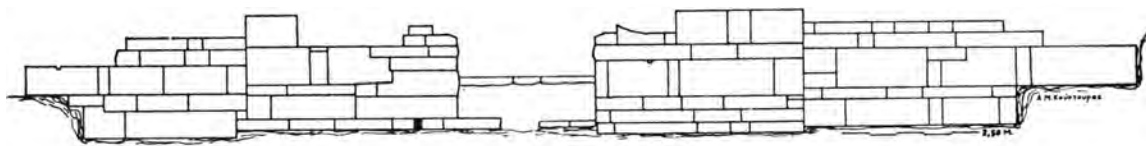
Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα κατὰ τὴν ἐφετεινὴν ἀνασκαφὴν ὑπῆρξεν ἡ ἀποκάλυψις τῆς πρὸς Β. τῆς δυτικῆς πύλης συνεχείας τοῦ δυτικοῦ τείχους τῶν Ἀβδήρων. Τὸ νεωστὶ ἀποκαλυφθὲν τμήμα τείχους (μῆκ. 7.65 μ.) εἶναι τῆς αὐτῆς τειχοδομίας πρὸς τὸ λοιπὸν (Πί ν. 317 γ· Σχ ἐ δ. 8).

Νέος πύργος ἀπεκαλύφθη Β. τῆς δυτικῆς πύλης εἰς ἀντίστοιχον περίπου θέσιν πρὸς τὸν νότιον, τῶν αὐτῶν περίπου διαστάσεων καὶ τῆς αὐτῆς τειχοδομίας⁹⁷ (Σχ ἐ δ. 9). Αἱ γενόμεναι στρωμα-

δομα ἐδράζεται ἐπὶ στερεᾶς λιθορριπῆς. Ἡ τοιχοδομία του φαίνεται διάφορος τοῦ τείχους· πιθανώτατα πρόκειται περὶ μεταγενεστέρως προσθήκης. Ὅπωςδῆποτε, πρὸ τῆς πλήρους ἀποκαλύψεώς του, συμπεράσματα ὀριστικά περὶ τῆς χρονολογίας καὶ τοῦ προορισμοῦ του δὲν δύνανται νὰ ἐξαχθοῦν.

β. Οἰκία δελφίνων

Ἄνεσκάφη τὸ ΝΔ. τμήμα τῆς οἰκίας τῶν δελφίνων, ὡς καὶ τῆς πρὸς Ν. αὐτῆς διερχομένης ὁδοῦ. Εὑρέθησαν δοστρακα ἑλληνιστικῶν χρόνων, νομίσματα καὶ εἰδώλια τινα. Ἐνδιαφέρον εὐρημα ἀποτελεῖ ἀπότμημα μήτρας μεγαρικοῦ σκύφου¹⁰⁰.

Σχ ἐ δ. 9. Ἀβδηρα. Ὅψις πύργου παρὰ τὴν δυτικὴν πύλην

τογραφικαὶ ἔρευναι εἰς τινα σημεῖα κάτωθεν τῆς εὐθυνηρίας τοῦ δυτικοῦ τείχους ἔδωσαν δοστρακα βου καὶ α' ἡμίσεος 5ου π.Χ. αἰῶνος. Ἀφθονα εἶναι τὰ δοστρακα ἀγγείων ἐντοπίων ἐργαστηρίων, ἀπαντῶνται δὲ καὶ δοστρακα ἀττικῶν ἀγγείων⁹⁸ (Πί ν. 317 α).

Εἰς τὸν ἀμέσως μετὰ τὴν δυτικὴν πύλην χώρον, ἐντὸς τῶν τειχῶν, ἀνεσκάφη στερεὸν τι κρηπίδωμα, λίαν ἐνδιαφέρον. Ἡ πειομορφος αὐτῆ θεμελίωσις, τῆς ὁποίας τὸ ὀριζόντιον ἀνατολικὸν σκέλος εἶναι σχεδὸν παράλληλον πρὸς τὸ τείχος, ἐνῶ τὸ Β. καὶ Ν. βαίνουν καθέτως πρὸς αὐτὸ ἑκατέρωθεν τῆς δυτικῆς πύλης ἀντιστοιχῶς, σχετίζεται πιθανώτατα μὲ τὴν ἄμυναν τοῦ τείχους καὶ πρὸς τὸ παρὸν ἐρμηνεύεται ὡς εἶδος διπύλου⁹⁹ (Πί ν. 317 δ· Σχ ἐ δ. 8).

Ἰδιόμορφος εἶναι ἡ ἀσύμμετρος ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἄξονα τῆς πύλης τοποθέτησίς του. Τὸ κρηπί-

Κινητὰ εὐρήματα (γενικῶς) :

120 νομίσματα βυζαντινῶν, ρωμαϊκῶν καὶ ἑλληνιστικῶν χρόνων. Πλεονάζουν τὰ νομίσματα ρωμαϊκῶν χρόνων.

Κεφαλαὶ καὶ θραύσματα εἰδωλίων ἑλληνιστικῶν χρόνων (Πί ν. 317 β).

Θραύσματα ἡγεμόνων ἀνθεμωτῶν καλυπτῆρων¹⁰¹, ὡς καὶ πλῆθος μικροαντικειμένων, μεταλλίνων ἢ ὀστεινῶν.

Τομὸς II

α. Παραλιακὸν τείχος

Συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς τὸ παραλιακὸν τείχος, μέρος τοῦ ὁποίου εἶχεν ἐπισημάνει ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1965. Τὸ τείχος ἔχει πλάτος 1.70 μ. καὶ βαίνει ἀπὸ Α. πρὸς Δ. Τὸ συνολικὸν ἀποκαλυφθὲν μῆκος του εἶναι 36.30, μέγ. σωζ. ὕψ. 1.50 μ. (Πί ν. 318 α). Ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξεν ἡ ἀποκάλυψις πύργου (Πί ν. 318 β) εἰς τὴν Ν. ἐξωτερικὴν πλευρὰν τοῦ τείχους, τοῦ ὁποίου σώζεται καλύτερον ἡ Α. πλευρά. Διαστάσεις Δ. πλευρᾶς : πλ. 1.30, σωζ. μῆκ. (μετὰ μεσολαβήσεως κενοῦ) 3.90, σωζ. ὕψος 1.50 μ.· Α. πλευρᾶς : πλ. 1.20, σωζ. μῆκ. 3.80, σωζ. ὕψος 0,67 μ. Πλάτος πύργου ἐσωτερικῶς 3.75 μ.¹⁰².

Ὀλίγον ἀνατολικώτερον τοῦ πύργου διεπιστώ-

94. Μ. Καβάλας Α. 3060. Πρβλ. ΑΜ 1961, Πίν. 80, 1 καὶ 2, λύχνος ὑστεροελληνιστικῆς ἐποχῆς.

95. Μ. Καβάλας Ε. 1352, Ε. 1358, Ε. 1349, Ε. 1350, Ε. 1362.

96. Μ. Καβάλας Δ. 2946.

97. Ἀπόστασις Β. πύργου ἀπὸ τῆς Δ. πύλης 3.50 μ.· Ἀπόστασις Ν. πύργου ἀπὸ τῆς Δ. πύλης 3.80 μ. Μῆκος Ν. πλευρᾶς Β. πύργου (ἐσωτερικῶς) 4.70 μ. Μῆκος Β. πλευρᾶς Ν. πύργου (ἐσωτερικῶς) 4.20 μ.

98. Μ. Καβάλας. Π.χ. Α. 3088, λύχνος ἀττικῶς, τέλους βου - ἀρχῶν 5ου π.Χ. αἱ.

99. Πρβλ. ἀντίστοιχον διαμόρφωσιν ἀλλὰ ἐξωτερικῶς τοῦ τείχους εἰς τὴν πύλην τῆς Ἡρας εἰς Θάσον.

100. Μ. Καβάλας Α. 3096.

101. Μ. Καβάλας Δ. 409, Δ. 408, Δ. 402, Δ. 401.

102. Πρβλ. πλάτος ἐσωτ. Ν. πύργου Δ. πύλης (4.30 μ.).

θη ή ύπαρξις άγωγού εύρισκομένου εις τόν δεύτερον έκ τών κάτω δόμον του τείχους (Πί ν. 318 γ) ύψος άγωγού 0,70, πλάτος έσωτερικώς 0,51, πλάτος έξωτερικώς 0,20 μ.

Εύρέθησαν έλάχιστα όστρακα (μελαμβαφή 4ου - 3ου π.Χ. αι.).

β. Τομαί δοκιμαστικάί

Άγρός Γ. Γεωργιάδη

Είς τόν άγρόν ειχεν εύρεθῆ τυχαίως μέγα τμήμα κορμού άρραβδώτου μονολιθικού κίονος. Άπεκαλύφθησαν τρείς δόμοι τοίχου βαινόντος άπό Α. πρός Δ., έκτισμένου διά πλίνθων πωρολίθου. Διαστάσεις : πλ. 0,54, μήκ. 6,50, μέγ. ύψ. 0,43 μ. Έπί του τρίτου δόμου διακρίνεται οδός, μήκ. 1,82, πλ. 0,54, πάχ. 0,15 μ.

Κινητά εύρήματα εύρέθησαν : Θραύσματα άνθεματιών ήγεμόνων καλυπτήρων, λακωνικού τύπου· ένδιαφέρον θραύσμα στρωτήρος μετά κυκλικού σφραγίσματος - μονογράμματος¹⁰³.

Άγρός Βασ. Καραπαναγιώτη

Άπεκαλύφθησαν δύο τοίχοι άνήκοντες προφανώς εις τό αύτό κτήριο. Η κατεύθυνσίς των είναι άπό Β. πρός Ν. και ή μεταξύ των άπόστασις 6,30 μ. Του άνατολικού τοίχου σώζεται εις δόμος. Διαστ. τοίχου : μήκ. 2,65, πλ. 0,55, ύψ. 0,40 μ.

Ο δυτικός τοίχος κάμπτεται πρός Α. Είς τό κατευθυνόμενον άπό Β. πρός Ν. σκέλος του σώζονται δύο δόμοι και οδός. Διαστάσεις οδού : μήκ. 1,48, πλ. 0,54, πάχ. 0,20 μ.

Κινητά εύρήματα εύρέθησαν : Χαλκοῦν νόμισμα Όρθογορείας και θραύσματα ειδωλίων¹⁰⁴.

Τομεὺς III

Ξανθηότουμπα

Κατόπιν γενομένης άποπειράς λαθρανασκαφῆς επί τῆς κορυφῆς του τύμβου, άπεφασίσθη ή άνασκαφή του. Έγένετο κατακόρυφος τομή εις τό κέντρον περίπου του τύμβου, κατευθυνομένη άπό Β. πρός Ν. Είς βάθος 2,40 μ. εύρέθη κιβωτιόσχημος τάφος έκ πλακών έντοπίου πωρολίθου μετά βαρέος σαμαρωτου καλύμματος. Αί πλάγιαί πλάκες ήσαν έπιμελώς ειργασμένοι και είχον θραυσθῆ ώς και τό κάλυμμα, τό όποιον είχε πέσει έντός του τάφου. Έκ τῆς εύρεθείσης έντός αυτού σιδηρᾶς στελεγγίδος, μοναδικού κτερίσματος, συμπεραίνεται, ότι έπρόκειτο περί τάφου άνδρός.

Έξωθεν του τάφου, παρά τό ΒΔ. άκρον αυτού,

103. Μ. Καβάλας Δ. 403 - Δ. 406.

104. Μ. Καβάλας Ε. 1345 - Ε. 1347. Διά τό ύπ' αριθ. Ε. 1347 πρβλ. Δ. Λαζαρίδη, Πήλινα ειδώλια Άβδῆρων, Β 37, πίν. 10. Γ' τετάρτου 2ου π.Χ. αι.

εύρέθησαν 9 άγγεία¹⁰⁵. Άξιοσημείωτος είναι ή παρουσία άττικού έρυθρομόρφου άσκοῦ, του γ' τετάρτου του 5ου π.Χ. αιώνος, διά την χρονολόγησιν των λοιπών άγγείων του τάφου. Μεταξύ των άγγείων ύπάρχουν τρείς κύλικες ίωνικού εργαστηρίου, μετά ταινιωτῆς εις τό άνω σώμα και άκτινοειδούς περί την βάσιν διακοσμήσεως. Τό είδος τουτο τον κυλικων, των όποίων ή διακόσμησης τῆς βάσεως έχει την καταγωγήν της εις τά Bigd-Bowl¹⁰⁶, χρησιμοποιείται εις όλον τόν 5ον π.Χ. αιώνα. Είς την στρωματογραφικήν έρευναν του τείχους εύρίσκονται όμοι μετά όστράκων άττικῶν χρονολογουμένων περί τό 460 π.Χ. Η συχνοτάτη παρουσία των ως άνω κυλικων εις τά Άβδηρα και ή χαμηλή πολλακίς καλλιτεχνική ποιότης τῆς διακοσμήσεως οδηγεί εις τό συμπέρασμα, ότι αί κύλικες πιθανώτατα είναι προϊόν έντοπίου εργαστηρίου.

Ένδιαφέροντες τάφοι άνευρέθησαν τυχαίως εις την ΒΑ. των τειχῶν τῆς άρχαίας πόλεως έκτεταμένην νεκρόπολιν (θέσις « Τσακάλ Τεπέ »).

Άγρός Εύσταθ. Τσολάκη (Κληροτεμ. 100)

Κιβωτιόσχημος τάφος 4ου π.Χ. αι. (Πί ν. 318 δ) έκ τεσσάρων έπιμελούς εργασίας πλακών, κεκαλυμμένος διά τριῶν πλακών, αίτινες συνεδέοντο διά μολυβδίνων συνδέσμων.

Τά κτερίσματα ήσαν τά κάτωθι¹⁰⁷ : Χρυσοῦν περιδέριον¹⁰⁸, χρυσοῦν ένώτιον¹⁰⁹, χαλκοῦν κάτοπτρον, άργυροῦν άλάβαστρον, άργυροῦν άντικείμενον εις σχῆμα όστρέου, δύο άργυραί περόναι, ύάλινα ψῆφοι έκ ψελίου, δακτυλιόλιθος μετά παραστάσεως ύδροβίου πτηνοῦ και μονογράμματος ΑΡ και δύο σιδηρᾶ άντικείμενα.

Άγρός Άναστ. Άρβανιτίδη (Κληροτεμ. 52)

Λίαν ένδιαφέροντα είναι τά άνευρεθέντα έντός του άγρου θραύσματα πηλίνων σαρκοφάγων του τύπου των Κλαζομενιακῶν¹¹⁰. Εύρέθησαν έπίσης δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι σεσυλημένοι, ώς και ταφή τις άδιατάρακτος έντός πηλίνης λάρνακος λίαν κατεστραμμένης.

ΧΑΓΙΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ

105. Μ. Καβάλας Α. 2927, Α. 2932 και Α. 3125 - Α. 3127.

106. L. Kahil, Etudes Thasiennes, VI πίν. 1,8.

107. Μ. Καβάλας Μ. 815 - Μ. 828.

108. Μ. Καβάλας Μ. 819. Higgins, Ε.ά., σ. 169. Beccati, Ore ficerie antice, πίν. ΧCIX 377 β. Πρβλ. περιδέριον Άμφιπόλεως, Μ. Καβάλας Μ. 186.

109. Μ. Καβάλας Μ. 818. Πρβλ. Richter, Handbook, είκ. 378. Higgins, Greek and Roman Jewellery, πίν. 476. Πρβλ. χρυσά ένώτια Άμφιπόλεως, Μ. Καβάλας Μ. 191.

110. Μ. Καβάλας Δ. 429 - Δ. 449.

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ - ΘΡΑΚΗΣ

Εισαγωγικά : Το κατά το έτος 1966 έργο της Έφορείας δύναται να συνοψισθῆ ὡς κατωτέρω : 1) Προστασία τῶν μνημείων καὶ κήρυξις πολλῶν ἐξ αὐτῶν ὡς διατηρητέων. 2) Συγκέντρωσις ἀρχαιολογικῶν εἰδήσεων. 3) Καταγραφή μνημείων καὶ εἰρημάτων. 4) Συντήρησις μνημείων. 5) Ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι.

Ἀναλυτικῶς καὶ κατὰ περιοχὰς τὸ πραγματοποιηθέν ἔργον ἔχει ὡς ἑξῆς :

Α'. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Τεῖχη

Ἀναλόγως πρὸς τὰς ὑφισταμένας ἀνάγκας εἰς στερεωτικὰς ἐργασίας ἐπὶ τῶν τειχῶν τῆς πόλεως, μικρὰς ἐκτάσεως ὑπῆρξαν αἱ κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο πραγματοποιηθεῖσαι ἐργασίαι. Ἐγένετο κυρίως στερέωσις καὶ συμπλήρωσις ἐπικινδύνως ἐτοιμορρόπων τμημάτων, ἐγγὺς τῶν ὁποίων ὑπῆρχον οἰκίαι, ἐπὶ τῶν ὁδῶν Ἐβρου καὶ Γ. Παπαδοπούλου.

Β'. ΒΕΡΟΙΑ

1. Ναὸς Ἁγίου Βλασίου

Αἱ κατὰ τὸ ἔτος 1965 (βλ. ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, σ. 370) ἀρξάμεναι ἐργασίαι στερέωσεως τοῦ μνημείου συνεχίσθησαν καὶ ἐπερατώθησαν ἐφέτος. Κατόπιν ἀποφάσεως τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου, ὁ Δ. τοῖχος τοῦ ναοῦ ἀνακατεσκευάσθη ἐξ ὀλοκλήρου. Ὁ Β. τοῖχος ὡσαύτως, ὅστις εἶχεν ὑποστῆ ἐπικίνδυνον ἀπόκλισιν ἐκ τῆς κατακορύφου, ἀνακατεσκευάσθη κατὰ τὸ ἡμισυ. Οὗτος ἔφερε τοιχογραφίας καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον συνεργεῖον τοῦ Κεντρικοῦ Ἐργαστηρίου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ καλλιτέχνου - συντηρητοῦ κ. Φ. Ζαχαρίου, προέβη εἰς τὴν ἀποκόλλησιν τῶν τοιχογραφιῶν, μετὰ δὲ τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ τοίχου, εἰς τὴν ἐπανατοποθέτησιν αὐτῶν εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν θέσιν (βλ. ΑΔ 22 (1967) : Χρονικά, σ. 28).

Ἡ στέγη τοῦ ναοῦ, ἣτις εἶχεν ὑποστῆ μεγάλας φθοράς, τόσον εἰς τὴν ζυλεῖαν, ὅσον καὶ εἰς τὴν ἐκ κεράμων κάλυψιν, με ἀποτέλεσμα νὰ εἰσέρχωνται τὰ ὄμβρια ὕδατα καὶ νὰ φθείρουν τὰς τοιχογραφίας, ἀποκατεστάθη πλήρως (Πί ν. 319 α.).

Παραλλήλως πρὸς τὰς ὡς ἄνω ἐργασίας, τὸ συνεργεῖον στερέωσεως τῶν τοιχογραφιῶν ὀλοκλήρωσε τὸ ἔργον τῆς στερέωσεως, τόσον εἰς τὸ κεντρικόν, ὅσον καὶ εἰς τὰ πλάγια κλίτη.

Ὡς πρὸς τὸν καθαρισμὸν τῶν τοιχογραφιῶν,

πλὴν τοῦ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος γενομένου δοκιμαστικοῦ, οὗτος παρέμεινε διὰ τὸ προσεχὲς ἔτος, ἐπιβάλλεται δὲ νὰ ὀλοκληρωθῆ, δεδομένου ὅτι αἱ τοιχογραφίαι τοῦ μέσου κλίτους ἀνάγονται εἰς τὴν παλαιολόγειον ἐποχὴν.

2. Ναὸς Ἁγίου Γεωργίου

Κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος (βλ. ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, σ. 367 - 70) εἶχεν ἀρχίσει ἡ στερέωσις τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ μνημείου διὰ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω συνεργεῖου καὶ συνεχίσθη καὶ ἐφέτος ὀλοκληρωθεῖσα. Ἀπομένει ὁ τελικὸς καθαρισμὸς.

Τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ, λόγω τῆς ὑγρασίας τοῦ χόματος, ἐστρώθη διὰ « γκρὸ-μπετόν », με προοπτικὴν πλακοστρώσεως.

Γ'. ΚΑΣΤΟΡΙΑ

Ἐτερον κλιμάκιον τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω συνεργεῖου συντηρήσεως τοιχογραφιῶν εἰργάσθη διὰ τὴν στερέωσιν τῶν τοιχογραφιῶν τῶν μνημείων : Ἁγιος Νικόλαος Κασνίτζη, Παναγία Κουμπελίδικη καὶ Ἁγιος Ἰωάννης Θεολόγος Μαυριωτίσσης. Αἱ τοιχογραφίαι τῶν μνημείων τούτων εἶχον ὑποστῆ ἐπικινδύνους φθοράς, ἐπεβάλλετο δὲ ἡ ἄμεσος ἐπέμβασις. Εἰς τὴν Παναγίαν Κουμπελίδικην αἱ ἐργασίαι περιορίσθησαν εἰς τὸν ἐξωνάρθηκα καὶ τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ δυτικοῦ τοίχου.

Δ'. ΣΙΑΤΙΣΤΑ

Κατὰ τὸ ἔτος 1963 εἶχον ἐκτελεσθῆ μικρὰς ἐκτάσεως ἐργασίαι εἰς τὸ ἐν τῷ συνοικισμῷ Γεράνεια Σιατίστης ἀρχοντικὸν « τῆς Πούλκως » (βλ. ΑΔ 19 (1964) : Χρονικά, σ. 383).

Τὸ ἀρχοντικόν τοῦτο, ἐξαγορασθὲν παλαιότερον ὑπὸ τῆς Ὑπηρεσίας καὶ διατηροῦν ἀριστα τὴν ἀρχικὴν του μορφήν καὶ τὸν διάκοσμὸν του (Πί ν. 319 β - γ), εἶχεν ὑποστῆ ἐκ τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἐγκαταλείψεως φθοράς καὶ ἐπεβάλλετο ἡ γενικὴ ἀντιμετώπισις του. Ὁ βόρειος τοῖχος εἶχεν ὑποστῆ ἀπόκλισιν ἐκ τῆς κατακορύφου με κίνδυνον καταρρέυσεως.

Ἐγένετο ἀνακατασκευὴ τοῦ ἐτοιμορρόπου τμήματος. Ὁλόκληρος ἡ στέγη ἀνακατεσκευάσθη κατὰ τὴν ἀρχικὴν τῆς μορφήν. Ὡσαύτως, τὰ κουφώματα ἐπεσκευάσθησαν ἢ ἀνακατεσκευάσθησαν ἐπὶ τῆ βάσει τῶν σωζομένων στοιχείων.

Εἰς τὴν τοιχοποιίαν ἐγένοντο μικροεπισκευαὶ ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς, ἐπεσκευάσθησαν τὰ ἐπιχρίσματα τοῦ ὑπογείου καὶ συνεπληρώθη τὸ « ἀρμολόγημα » εἰς ὀλόκληρον τὸ ἐξωτερικόν τοῦ κτηρίου.

Κλιμάκιον τοῦ συνεργεῖου τῶν Κεντρικῶν Ἐργαστηρίων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου εἰργάσθη

εις τὴν λεπτομερειακὴν ἀποκατάστασιν τῶν ξυλογλύπτων ὀροφῶν, αἵτινες ἐκινδύνευον νὰ καταρρεύσουν. Οὕτως, ὄλαι αἱ ὀροφαὶ ἀνέλαβον τὴν ἀρχικὴν τῶν μορφῶν στερεωθεῖσαι ὀριστικῶς. Τέλος, ἐγένετο συντήρησις καὶ τοῦ περιβόλου τοῦ ἀρχοντικοῦ.

Ε'. ΦΕΡΡΑΙ ΕΒΡΟΥ

Ναὸς Παναγίας Κοσμοσωτείρας

Τὸ λαμπρὸν τοῦτο μνημεῖον (βλ. Ἄ. Ὁρλάνδου, Τὰ Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Βῆρας, ἐν «Θρακικά» 4 (1933), σ. 3 - 34), διασῶζον τοιχογραφίας ἀρίστης τέχνης (Πί ν. 320 α - β), εἶχεν ὑποστῆ κατὰ τὸ παρελθὸν ἐπιβλαβεῖς ἐπεμβάσεις εἰς τὴν ἐξωτερικὴν του μορφήν, εἰς προσπάθειαν συντηρήσεως.

Ἡ στέγη τοῦ μνημείου καὶ τῶν πέντε τρούλλων αὐτοῦ ἐκαλύπτετο παλαιόθεν διὰ μολυβδοφύλλων, τὰ ὁποῖα ὁμοῦ εἶχον φθαρῆ ἐκ τοῦ χρόνου καὶ τῶν καιρικῶν συνθηκῶν. Ἀποτέλεσμα τῆς φθορᾶς ἤτο νὰ διαποτίζωνται τόσον αἱ καμάραι, ὅσον καὶ οἱ τροῦλλοι ὑπὸ τῆς ὑγρασίας καὶ νὰ φθειρῶνται αἱ τοιχογραφίαι. Δι' εἰδικῶς διατεθείσης πιστώσεως ἀφῆρέθη τμηματικῶς ὀλόκληρος ἡ ἐκ μολυβδοφύλλων κάλυψις τῆς στέγης καὶ τῶν τρούλλων. Ἐν συνεχείᾳ ἀπεμακρύνθησαν τὰ «μάζα», τὰ ὁποῖα ἐκάλυπτον εἰς παχὺ στρώμα καὶ εἰς ὅλην τὴν ἔκτασιν τὴν στέγην καὶ τῶν ὁμοίων τὸ βάρος προφανῶς ἀπέβαινον ἐπὶ βλάβῃ τοῦ κτηρίου.

Αἱ καμάραι καὶ οἱ τροῦλλοι ἐκαθαρίσθησαν καὶ ἐκαλύφθησαν, χάριν προστασίας, διὰ λεπτοῦ στρώματος σιμεντοκονίας. Ἐν συνεχείᾳ τὸ μνημεῖον ἐκαλύφθη ἐξ ὀλοκλήρου διὰ καινουργῶν μολυβδοφύλλων καὶ ἐξουδετερώθη οὕτως ἡ ὑγρασία (Πί ν. 321 α.).

Παραλλήλως πρὸς τὰς ἐργασίας ταύτας κλιμάκιον τοῦ συνεργείου συντηρήσεως τοιχογραφιῶν προέβη εἰς τὴν στερέωσιν τῶν τοιχογραφιῶν, κυρίως κατὰ τὴν Β. πλευρὰν καὶ τὸ διακονικόν. Τῆς στερεώσεως ταύτης τὸ μνημεῖον εἶχεν ἄμεσον ἀνάγκην, καθ' ὅτι τὸ πλεῖστον τῶν τοιχογραφιῶν εἶχεν ἀποκολληθῆ καὶ ἤτο ἔτοιμον νὰ καταπέσῃ (βλ. ΑΔ 22 (1967) : Χρονικά, σ. 29).

Ἀπομένει εἰσέτι ἡ στερέωσις καὶ τῶν ὑπολοίπων τοιχογραφιῶν, ὡς καὶ ὁ καθαρισμὸς αὐτῶν. Ὡσαύτως ἐπιβάλλεται εἰς τὸ μέλλον ἡ ἀπόξεσις τῶν ἀντιαισθητικωτάτων ἐπιχρισμάτων τοῦ ἐξωτερικοῦ, τὰ ὁποῖα ἀλλοιώνουν τὴν μορφήν τοῦ μνημείου (Πί ν. 321 β.).

ς'. ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

Εἰς τὴν δυσπρόσιτον καὶ ἀπομεμακρυσμένην ὄρεινὴν περιοχὴν τὴν καλουμένην «Ἐρημον»

τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἐν μέσῳ ἀγρίας, βραχώδους καὶ ἀνύδρου ἐκτάσεως, κεῖται ἡ μικρὰ Σκήτη τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, τῆς ὁποίας τὸ Κυριακὸν (μικρὸς ναῖσκος τοῦ τύπου τοῦ ἀγιορειτικοῦ τρικώγχου) εἶχεν ἀνάγκας στερεώσεως τῆς στέγης καὶ συμπληρώσεως τοῦ ξυλίνου δαπέδου.

Ὁ ναῖσκος οὗτος, ἄνευ τοιχογραφιῶν, εἶχεν ὑποστῆ πολλὰς ρωγμὰς, προφανῶς λόγῳ ἀνεπαρκοῦς ὑποθεμελιώσεως. Ἡ στέγη ἐκαλύπτετο διὰ πλακῶν ἐκ σχιστολίθου. Ἐγένετο ἀφαίρεσις τῶν πλακῶν, ἐμποτισμὸς τῶν καμαρῶν δι' ἀραιᾶς σιμεντοκονίας καὶ ἐπανατοποθέτησις τῶν πλακῶν.

Εἰς τὰς ρωγμὰς τῆς τοιχοποιίας ἐγένετο ἡ αὐτὴ ἐπέμβασις καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐπισκευὴ τῶν ἐπιχρισμάτων. Τέλος, ἐγένετο ἐπισκευὴ τοῦ ξυλίνου δαπέδου, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀποσαθρωθῆ.

Ζ'. ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

1. Θεσσαλονίκη

Ἀπὸ μακροῦ χρόνου παρέμενεν ἐκκρεμῆς ἡ καταγραφή τῶν εὐρημάτων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὴν ἀρχαιολογικὴν συλλογὴν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου (Rotonda) Θεσσαλονίκης. Ἡ συλλογὴ αὕτη στεγάζει πληθὺς εὐρημάτων, κυρίως ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, προσωρινῶς ἐκτεθειμένων ἀλλ' ἀκαταγράφων.

Διὰ μικρᾶς διατεθείσης πιστώσεως καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ Ἐπιμελητοῦ τῆς Ἐφορείας κ. Νικ. Νικονάνου, ἤρχισεν ἡ καταγραφή καὶ ἡ φωτογράφησις τῶν ἐκθεμάτων, συνταχθέντων εἰδικῶν δι' ἕκαστον ἀντικείμενον δελτίων.

Ἡ καταγραφή καὶ ἡ φωτογράφησις θὰ συνεχισθῆ καὶ κατὰ τὸ προσεχὲς ἔτος.

2. Βέροια

Διὰ τῆς παρὰ τῇ Ἐφορείᾳ ὑπηρετούσης καὶ ἐδρευούσης ἐν Βεροίᾳ Ἐπιμελητρίας κ. Χρυσ. Μαυροπούλου - Τσιούμη, ἐγένετο καταγραφή τῶν μνημείων Βεροίας καὶ τῶν ἐν τοῖς ναοῖς εὕρισκομένων πολλῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν εἰκόνων. Συνετάχθησαν κατάλογοι καὶ δελτία, τὸ δὲ ὄλον ἔργον ἀπῆτησε μακρὸν χρόνον, λόγῳ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν ναῶν τῆς πόλεως καὶ τῶν ἐν αὐτοῖς εἰκόνων.

Η'. ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΤΗΣ ΠΥΡΚΑΓΙΑΣ ΤΗΣ Ι. Μ. ΒΑΤΟΠΕΔΙΟΥ

(Πί ν. 321 γ - δ, 322 α - δ, 323 α - γ)

Τὴν 9ην Φεβρουαρίου δεινὴ συμφορὰ ἐπληξε τὴν ἱστορικὴν Μονὴν τοῦ Βατοπεδίου Ἁγίου Ὁρους. Τὴν 2.30' περίπου μετὰ μεσονύκτιον ἐξεδηλώθη πυρκαϊά, προκληθεῖσα ἐκ τῆς θερμάστρας δωματίου μοναχοῦ. Τὸ πῦρ ἀπετέφρωσε τμη-

μα τῆς ΒΑ. πτέρυγος τῆς Μονῆς ἀπὸ τοῦ ἀρχονταρικού μέχρι τοῦ Καθολικοῦ αὐτῆς (Πί ν. 321 γ). Τὸ τμήμα τοῦτο ἔχει μῆκος 46 καὶ πλάτος 12 μ. Ἐκ τοῦ τμήματος τούτου, τὰ 25 μ. περίπου ἦσαν τμήμα τριώροφον (συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ ἰσογείου), τὰ δὲ 21 μ. τετράροφον, ὁ τελευταῖος ὄροφος τοῦ ὁποῦ ἀπετέλει τὸ Συνοδικὸν τῆς Μονῆς. Ἡ ἀνωδομή, τυγχάνουσα κυρίως ξυλόπηκτος κατασκευή, ἀπετεφρώθη ἐντὸς ὀλίγων ὥρων, συμπαράσφρασα δὲ κατὰ τὴν πῶσιν αὐτῆς καὶ τμήμα τῆς ἐσωτερικῆς τοιχοποιίας ἐπέφερε σημαντικὴν ζημίαν εἰς αὐτήν, ἐκ τῆς ὁποίας ἐν μὲν τμήμα κατέρρευσε, τὸ δὲ ὑπόλοιπον κατέστη ἐτοιμόροπον καὶ κατεδαφιστέον, διετηρήθη ὁμως ὡς στοιχείον τῆς μελλοντικῆς ἀναστηλώσεως.

Κατάστασις ἐξωτερικοῦ

Διετηρήθη ἀκεραία ἢ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Μονῆς τοξοστοιχία (Πί ν. 321 δ), καθ' ὅλον τὸ μῆκος αὐτῆς, χρῆζουσα ὁμως προσωρινῆς, μέχρις ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν ἀναστηλώσεως, ὑποστηρίξεως, λόγῳ ὑφισταμένης ἐξ ἀρχῆς μικρᾶς ἀποκλίσεως αὐτῆς. Ἡ τοξοστοιχία αὕτη, ἀποτελοῦσα καὶ τὸ σημαντικώτερον, ἀπὸ ἀρχαιολογικῆς πλευρᾶς, μορφικὸν στοιχείον τοῦ καταστραφέντος τμήματος, τυγχάνουσα, κατὰ τὴν ἐπ' αὐτῆς ἐπιγραφὴν, ἔργον τοῦ ἔτους 1644, καὶ λόγῳ τοῦ ὅτι ἀποτελεῖ τὴν ἐμφανῆ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Μονῆς ὄψιν τοῦ καέντος τμήματος, διευκολύνει τὰ μέγιστα τὴν ἀποκατάστασιν, ἄνευ ἀλλοιώσεως ἢ ἀνακατασκευῆς τῆς μορφῆς αὐτοῦ.

Ὡς πρὸς τὴν ὄψιν τὴν πρὸς τὴν θάλασσαν, αὕτη κατεστράφη κατὰ τὸν τελευταῖον ὄροφον, ἐκ δὲ τοῦ πρώτου ὀρόφου σειρὰ μικρῶν ξυλοπήκτων ἀποθηκῶν τῶν δωμάτων τῶν μοναχῶν, ἐδραζομένων ἐπὶ τοῦ κρηπιδοτοίχου, ἀλλ' ἐκ τῶν ὑπαρχουσῶν παλαιῶν φωτογραφιῶν καὶ ἀποτυπώσεων, ὡς καὶ ἐκ τοῦ ὑπολοίπου τμήματος τῆς πτέρυγος ταύτης, εἶναι δυνατὴ ἡ ἀποκατάστασις (Πί ν. 322 γ).

Κατάστασις ἐσωτερικοῦ

Ὁ ἐσωτερικὸς τοίχος ὁ διαχωριστικὸς τοῦ διαδρόμου καὶ τῶν δωμάτων τῶν μοναχῶν κατεστράφη ἐν μέρει, ἀλλὰ καὶ ὁ σωζόμενος κατέστη ἐτοιμόροπος, διατηρῶν ὁμως ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς μορφῆς. Μόνον τὸ τμήμα, ὅπερ ἀπετέλει τὸν τέταρτον ὄροφον τοῦ Συνοδικοῦ (Πί ν. 321 γ), κατεστράφη ἐξ ὀλοκλήρου ἀλλὰ τοῦτο ἦτο κτίσμα τοῦ τέλους τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Ἀπετεφρώθησαν, ὡς ἦτο φυσικόν, καὶ ὅλα τὰ ξύλινα δάπεδα τῶν ὀρόφων.

Πλὴν τῆς καταστροφῆς τοῦ τμήματος τούτου τῆς Μονῆς, ἐτέθη ἐξ ἀρχῆς τὸ πρόβλημα τυχόν καταστροφῆς ἱστορικῶν κειμηλίων, εἰκόνων καὶ λοιπῶν κινητῶν ἀρχαιολογικῆς σημασίας θησαυρῶν. Εἰς τὸ καταστραφέν ὁμως τμήμα, ἐνθα καὶ τὸ Συνοδικόν, δὲν ὑπῆρχον τοιαῦτα ἀντικείμενα.

Ἡ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς, πλουσιωτάτη ἰδίᾳ εἰς χειρόγραφα, στεγάζεται εἰς τὸν πύργον, κείμενον εἰς ἀπόστασιν 50 καὶ πλέον μέτρων ἀπὸ τοῦ καταστραφέντος τμήματος. Τὸ Καθολικὸν τῆς Μονῆς, ἐνθα φυλάσσονται μεγίστης ἀξίας θησαυροὶ τέχνης, διέτρεξε μὲν κίνδυνον, ἀλλ' οὐδεμίαν ζημίαν ὑπέστη, περιορισθέντος τοῦ πυρὸς ἀκριβῶς εἰς τὸ σημεῖον ἐπαφῆς πρὸς τοὺς χώρους ἐπικοινωνίας μετ' αὐτοῦ. Τὸ σκευοφυλάκιον, ὡς καὶ ἡ τράπεζα, ἐνθα φυλάσσονται παλαιαὶ εἰκόνες, στεγάζονται εἰς ἀνεξάρτητα κτήρια, ἐντὸς τοῦ περιβόλου, οὐδένα κίνδυνον διατρέξαντα.

Θ. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ

Θεσσαλονίκη

1) Βορείως τῆς Πανεπιστημιουπόλεως, κατὰ τὰς ἐργασίας ἐκσκαφῆς διὰ τὴν κατασκευὴν κλειστοῦ κολυμβητηρίου, ἀπεκαλύφθησαν ταφαί. Κατόπιν τούτου ἀνελήφθη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ὑπὸ τὴν ἐπιβλεψιν τοῦ Ἐπιμελητοῦ κ. Νικ. Νικονάνου, καθ' ἣν ἀπεκαλύφθησαν, εἰς μὲν τὴν Δ. πλευρὰν τοῦ κολυμβητηρίου, τρεῖς κτιστοὶ δι' ἀργολιθοδομῆς κιβωτιόσχημοι τάφοι, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 2,25 x 0,75 μ., ἐπὶ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, κατεστραμμένον κατὰ τὸ πλεῖστον (Πί ν. 324 α - β). Νοτίως αὐτῶν εὐρέθη ὑπόλειμμα τοίχου καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ τμήματα δαπέδου, ἀπὸ μὲν τῆς μιᾶς πλευρᾶς ἐστρωμένον διὰ μαρμαροθετήματος, τοῦ ὁποῦ διεσώζοντο μόνον ἴχνη, ἀπὸ δὲ τῆς ἐτέρας διὰ ψηφιδωτοῦ καὶ αὐτοῦ κατεστραμμένου. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου εὐρέθησαν πολλαὶ ταφαὶ ἄνευ ἐνδιαφέροντος.

Τὸ καλύτερον σωζόμενον τμήμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου παριστᾷ τομεῖς κύκλων ἐφαπτομένων, πληρουμένων διὰ πλοχμῶν καὶ μεταξύ αὐτῶν πτηνόν (Πί ν. 324 γ).

Εἰς τὴν Α. πλευρὰν τοῦ κολυμβητηρίου ἀπεκαλύφθησαν τρεῖς τάφοι, ἐξ ὧν οἱ δύο κατεστραμμένοι. Ὁ διασωζόμενος εἶναι καμαροσκεπής, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 2,30 x 1,25 μ. καὶ ὕψους 1,42 μ., καλυπτόμενος διὰ τοιχογραφιῶν λίαν κατεστραμμένων, παριστωσῶν εἰς τὰς τρεῖς πλευρὰς φυτικὸν διάκοσμον ἐκατέρωθεν σταυροῦ. Ἡ κάθοδος εἰς τὸν τάφον ἐγένετο διὰ μικρᾶς κλίμακος ἐκ τριῶν βαθμίδων, ὕψους 0,25 μ. περίπου.

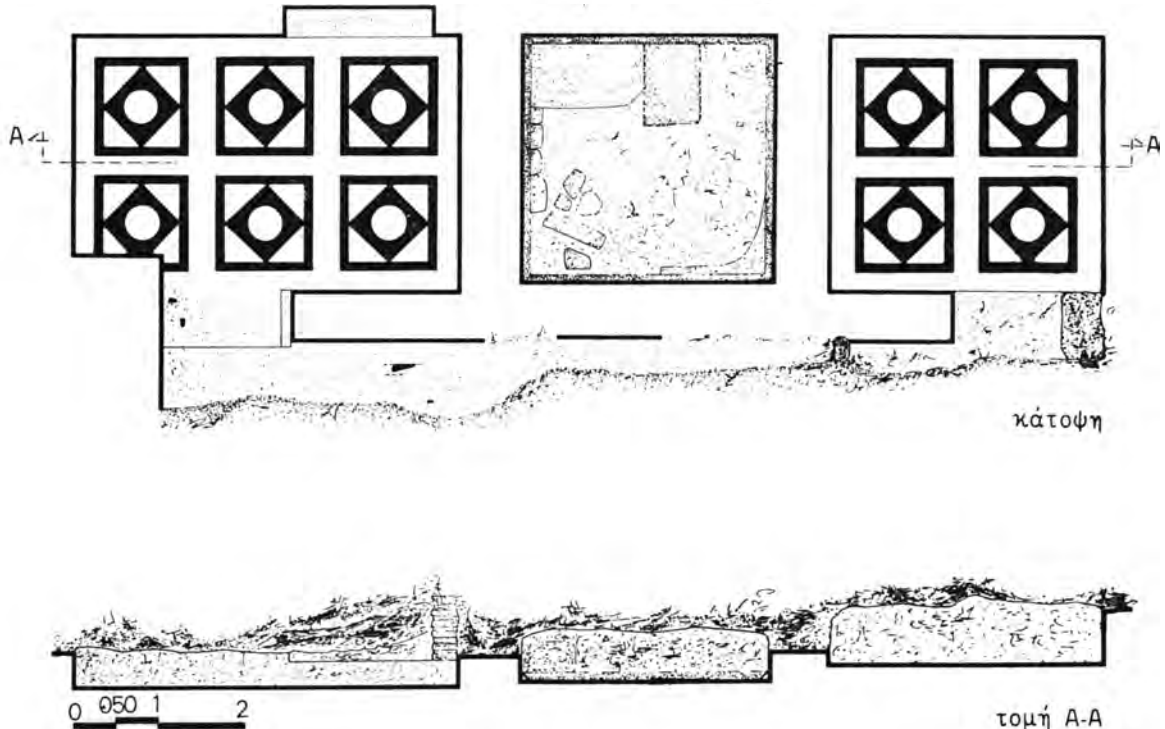
Ἐνατολικώτερον τοῦ χώρου τῶν τάφων, εἰς

ἀπόστασιν 12 μ. περίπου ἀπὸ τοῦ κολυμβητηρίου, εὐρέθησαν εἰς ἐλάχιστον βάθος τρεῖς χώροι, ἐξ ὧν ὁ μεσαῖος ἐχρησιμοποιοεῖτο ὡς δεξαμενὴ ὕδατος, ὡς δεικνύει τὸ ἐξ ὑδραυλικοῦ κονιάματος ἐπίχρισμα αὐτοῦ, οἱ δὲ ἐκατέρωθεν αὐτῆς ἦσαν δωμάτια ἐστρωμένα διὰ προχείρου ψηφοθετήματος (Πί ν. 324 δ· Σχ ἐ δ. 1).

Γενικῶς ὁ χώρος ἦτο λίαν κατεστραμμένος, αἱ δὲ μεταγενέστεραι ταφαὶ διετάραξαν τοῦτον, με-

σίου, ἀπεκαλύφθησαν πέντε χριστιανικοὶ καμαροσκεπεῖς τάφοι, ὡς συνέχεια προϋπαρχόντων ἐτέρων πέντε τῆς αὐτῆς μορφῆς.

Ὁ χώρος ἀνεσκάφη συστηματικῶς καί, πλὴν τῆς συστάδος τῶν δέκα τάφων, ἀπέδωκεν ἐτέρους δύο, βορειότερον τῶν ἄλλων, τοῦ αὐτοῦ τύπου. Αἱ διαστάσεις τῶν δέκα τάφων κυμαίνονται, με μικρὰν διαφορὰν, μεταξύ 2 x 1 καὶ 2 x 0,60 μ. καὶ ὕψ. 1.05, ἐνθ' τῶν δύο ἐτέρων αἱ διαστάσεις

Σχέδ. 1. Θεσσαλονίκη. Κάτοψις καὶ τομή τῶν ἀποκαλυφθέντων βορείως τῆς Πανεπιστημιούπολεως χώρων

ἀποτέλεσμα νὰ ἐξαφανισθοῦν κινητὰ εἰρήματα. Οὕτω, δὲν κατέστη δυνατὴ ἡ συναγωγή ἀκριβῶν συμπερασμάτων ὡς πρὸς τὴν ἀρχικὴν χρῆσιν τοῦ χώρου, πλὴν τοῦ γεγονότος, ὅτι πρόκειται περὶ ὑπολειμμάτων παλαιοχριστιανικοῦ οἰκοδομήματος, ὡς συνάγεται ἐκ τοῦ ψηφιδωτοῦ καὶ τῆς τοιχοδομίας τῶν δωματίων.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, συστηματικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου τούτου, κειμένου εἰς ἀπόστασιν 800 περίπου μ. ἐκτὸς τῶν ἀνατολικῶν τειχῶν τῆς πόλεως, πιθανῶς νὰ προσθέσῃ νέα στοιχεῖα εἰς τὴν γνῶσιν τῆς παλαιοχριστιανικῆς Θεσσαλονίκης.

2) Βορειοανατολικῶς τοῦ νεκροταφείου Ἐθαγγελιστρίας τῆς Θεσσαλονίκης, ἐγγὺς τῆς δεξαμενῆς τοῦ Ὁργανισμοῦ Ὑδρεύσεως, κατὰ τὰς ἐργασίας ἐκσκαφῆς διὰ τὴν κατασκευὴν ἀντλιοστα-

εῖναι 2.05 x 1.30 μ. καὶ ὕψ. 1.90 μ. (Πί ν. 325 α - β· Σχ ἐ δ. 2).

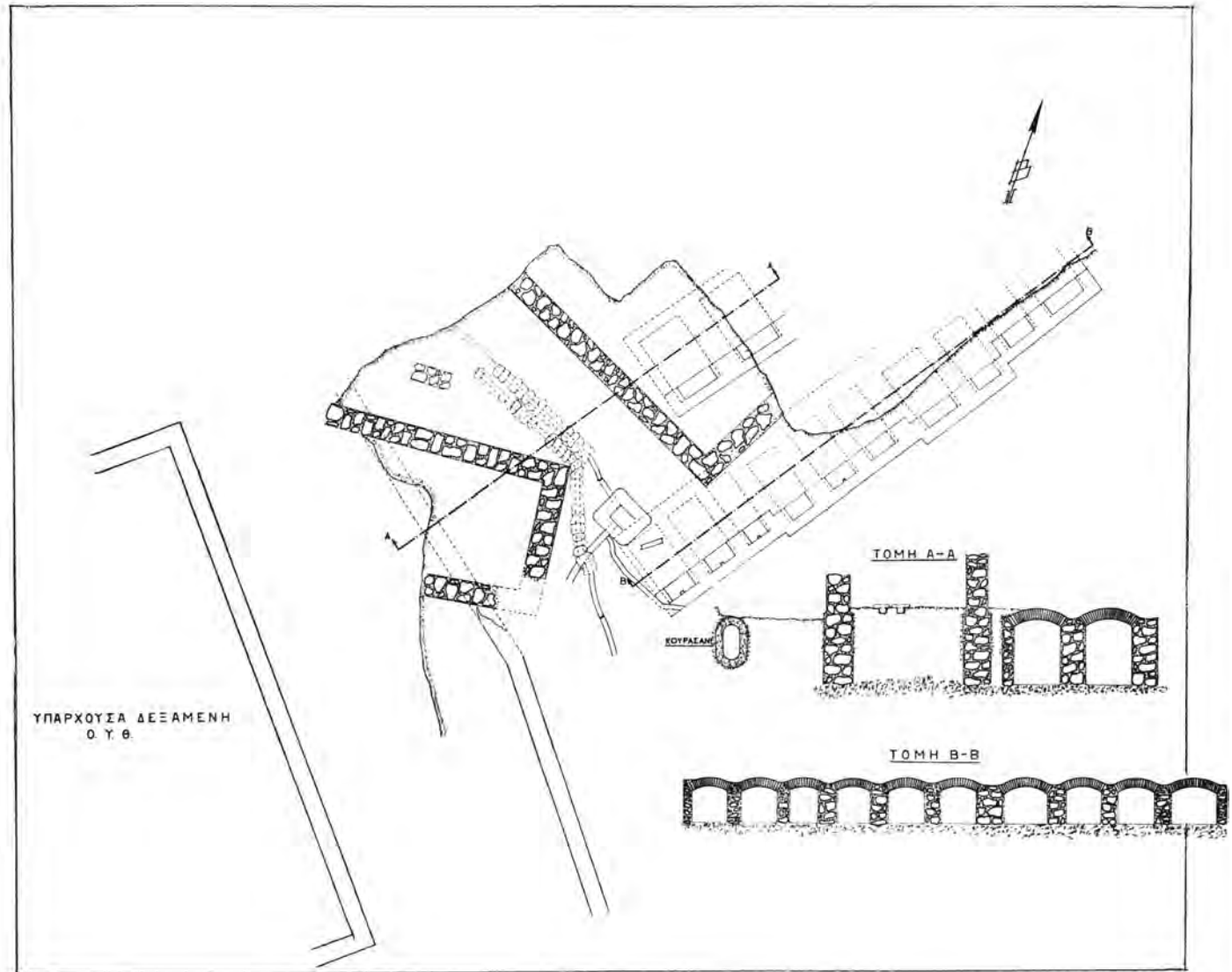
Εἰς τὸ ΝΑ. τμήμα τοῦ χώρου ἀπεκαλύφθη κτιστὸς ἀγωγὸς ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς, ὕψους 1.15, πλάτους 0,50 μ., ἔχων τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν ἐπικεχρισμένην διὰ κορασανίου (Σχ ἐ δ. 2).

Εἰς ἐπίπεδον ὑψηλοτέρας στάθμης ἀπεκαλύφθησαν δύο χώροι νεώτεροι, περικεκλεισμένοι ὑπὸ τοίχων, πάχους 0,65 μ., ἐξ ἀργολιθοδομῆς με πρόχειρον ἐπίχρισμα ἐξωτερικῶς (Πί ν. 325 γ).

Μεταξὺ τῶν δύο τούτων χώρων καὶ εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον εὐρέθη σύστημα ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ σχετικὸν πρὸς τοὺς χώρους.

Κινητὰ εἰρήματα δὲν ὑπῆρξαν, οἱ δὲ τάφοι εἶχον συληθῆ.

ΜΥΡΩΝ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Σχέδ. 2. Θεσσαλονίκη. Κάτωπις και τομαί τῶν ἀποκαλυφθέντων τάφων παρά τὴν δεξαμενὴν Ο.Υ.Θ.

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΘΡΑΚΗΣ

Ἡ ἔναρξις ἀνασκαφῆς εἰς Θράκην, δαπάνη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἐχαιρετίσθη μετ' ἰδιαιτέρας ἱκανοποιήσεως ὑπὸ τῶν Ἀρχῶν καὶ τοῦ τύπου τῆς Θράκης, τὰ λίαν δὲ σημαντικὰ ἀποτελέσματα τῆς πρώτης ἐξερευνητικῆς προσπάθειας εἰς τὸν, πρὸς Δ. τῆς Ἀλεξανδρουπόλεως καὶ παρὰ τὸν δεσπόζοντα ὄγκον τοῦ Ἰσμάρου τῆς Μαρωνείας, χώρον τῆς ἀρχαίας **Μεσημβρίας**, θὰ παρουσιασθῶν, ὡς εἴθισται, εἰς τὰ οἰκεία περιοδικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Τὰ ἐκ τῆς ἐρεύνης ταύτης εὐρήματα μεταφέρθησαν εἰς τὸ νεοσύστατον Μουσεῖον Κομοτηνῆς, ἔνθα καὶ ἐκτίθενται εἰς τὴν αἴθουσαν Γ'.

Σημαντικὰ ἐπίσης ἦσαν τὰ τυχαῖα εὐρήματα καὶ ἐξ ἄλλων σημείων τῆς Περιφερείας. Οὕτω, εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ χωρίου **Πυλαία** τοῦ Ἐβρου, πρὸς ΒΑ. τῆς Ἀλεξανδρουπόλεως, ἀνευρέθη ὑπὸ ποιμενόπαιδος τάφος ὀρθογώνιος ἐξ ἔντοπιῶν ἐρυθρῶν λίθων, ἐντὸς τοῦ ὁποῦ ὑπῆρχον :

1) Λόγχη σιδηρᾶ εἰς τρία τεμάχια, μήκ. 1.30 μ., 2) ξιφίδιον σιδηροῦν εἰς τέσσαρα τεμάχια, 3) δύο πῆλινοι κάρθαροι εἰς τεμάχια, ὕψ. 0,194 καὶ 0,165 μ. (Πί ν. 326 α), 4) πῆλινος λύχνος, ρωμαϊκῶν χρόνων, 5) τέσσαρα ψέλια (:) ἐκ χαλκοῦ, 6) δύο ἡμισφαιρικά κομβία ἐκ χαλκοῦ, 7) ψέλιον ἐκ χαλκοῦ εἰς δύο τεμάχια.

Τὰ ἀνωτέρω εὐρήματα, ἀναγόμενα εἰς τοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους, ἔχουν ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὴν Θράκην, καθ' ὅσον ὅμοια (λόγχη, κάρθαροι κλπ.) ἀνευρέθησαν, κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, εἰς τὸ χωρίον Σύμβολα τῆς Ροδόπης (ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, σ. 377, Πίν. 398 δ, ε).

Εἰς τὴν Ἀλεξανδρουπόλιν καὶ εἰς τὴν ἀκτὴν τοῦ πρὸς Δ. οἰκισμοῦ τῆς Νέας Ἀπολλωνίας, δύο παιδία παρητήρησαν περίεργον μαρμάρινον « ἀντικείμενον ». Μετ' ὀλίγον οἱ γονεῖς τῶν ἀνέστυραν ἐκ τοῦ αἰγιαλοῦ τὸ ἐν Πί ν. 327 α ἠκρωτηριασμένον ἄγαλμα ἐφήβου, τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Εἶναι ἐκ λευκοῦ μαρμάρου (ὕψ. 0,975 μ.), ἐκτίθεται δὲ νῦν εἰς τὸν περίβολον τοῦ Μουσείου Κομοτηνῆς. Εἰς τὴν Νέαν Ἀπολλωνίαν ἀπερρίπτοντο κατὰ καιροὺς, κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, χάρματα (μπάζα), προερχόμενα ἐξ ἰσοπεδώσεως χώρων ἢ ἐκσκαφῆς θεμελίων ἐντὸς καὶ περὶ τῆς Ἀλεξανδρουπόλεως. Ὁ ἀνήσυχος πάντοτε ἑκτακτος Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων κ. Ἄγγελος Ποιμενίδης ἀπὸ ἐτῶν λέγει, ὅτι, ὡς διηγεῖται ἡ κ. Φρόσω Σαμοθράκη, ἀδελφὴ τοῦ συντάκτου τοῦ ἱστορικοῦ καὶ γεωγραφικοῦ Λεξικοῦ τῆς Θράκης, ἱατροῦ Ἀχιλλέως Σαμοθράκη, εἰς τὰ θεμέλια τῆς παρὰ

τὸν φάρον τῆς πόλεως οἰκίας τῆς ἐτάφη εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος μαρμάρινον ἄγαλμα. Πολὺ πιθανὸν νὰ εἶναι τοῦτο, ἀπορριφθὲν ἐκεῖ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, ὅτε διεμορφώθη ἡ περὶ τὸν φάρον πλατεία τῆς Ἀλεξανδρουπόλεως. Τὸ εὐρημα τοῦτο ἀποδεικνύει, ὅτι εἰς τὴν θέσιν ὅπου εὐρίσκεται ἡ σημερινὴ Ἀλεξανδρούπολις, ἐὰν δὲν εἶναι αὕτη αὕτη ἢ ἀρχαία Σάλη, ὅπως ὀλίποτε ὑπῆρξεν οἰκισμὸς τις, ἐκ τῶν πολισιμάτων, Ἰσως, τῶν ἀναφερομένων ὡς **Σαμοθρηκία Τείχεα** (Ἡροδ. VII, 108), δεδομένου μάλιστα ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1893 καὶ κατὰ τὴν ἐκσκαφὴν τῶν θεμελίων τοῦ φάρου, ἀπεκαλύφθη πλάξ, εὐρισκομένη σήμερον εἰς τὸ Μουσεῖον Κωνσταντινουπόλεως, φέρουσα τὴν ἐπιγραφὴν :

Ὅρος χώρας ἱερᾶς θεῶν τῶν ἐν Σαμοθράκῃ
ἦτοι, ὄριον τῆς ἱερᾶς χώρας τῶν ἐν Σαμοθράκῃ θεῶν.

Ἐκ τοῦ χωρίου **Μικρὰ Ξίδια** τῆς Ροδόπης προέρχονται δύο ἀνάγλυφα νεωτέρων χρόνων (Πί ν. 327 β). Ταῦτα, διαστ. 0,27 x 0,215 καὶ 0,22 x 0,15 μ., περισυνελέγησαν ὑπὸ τῆς διδασκαλιστικῆς τοῦ χωρίου, κατὰ τὴν διανοεῖν ὁδοῦ πλησίον τοῦ χεμιάρρου τοῦ χωρίου.

ΚΟΜΟΤΗΝΗ

Ἐκ τοῦ συνοικισμοῦ τῆς Κομοτηνῆς **Ὑφάνται** προέρχονται προϊστορικὰ ἀγγεῖα (ὕψ. 0,14, 0,11, 0,08 μ.), ὡς καὶ λεκανίσκαι, διαμ. 0,138 καὶ 0,127 μ. (Πί ν. 326 β), ἅπαντα ἀποκαλυφθέντα κατὰ τὴν διανοεῖν τῶν θεμελίων τῆς ἐκεῖ κρατικῆς σιταποθήκης, ἐνῶ ἐκ τῆς ἐγγὺς ταύτης καὶ πρὸς Β. διανοιγῆς ἀποχευτικῆς αὐλάκος ὑπὸ τῆς Ὑπηρεσίας Ἐγγείων Βελτιώσεων τοῦ Ὑπουργείου Γεωργίας, περισυνελέγησαν αἱ ἐπίσης ὀραιόταται λίθιναι ἀξίνας - πελέκεις, ὕψ. 0,20 καὶ 0,14 μ. (Πί ν. 326 γ), πρᾶγμα ὅπερ ἐπιβεβαιοῖ παλαιότεραν ὑποψίαν, περὶ ὑπάρξεως προϊστορικοῦ οἰκισμοῦ εἰς τὴν θέσιν ταύτην.

ΜΑΡΩΝΕΙΑ

Ἐκ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς ἀρχαίας Μαρωνείας, περισυνελέγησαν διάφορα ἀρχαῖα (ἐπιγραφαί, γλυπτὰ, ἀγγεῖα), ἅτινα φυλάσσονται εἰς τὴν ὁμώνυμον Συλλογὴν τὴν ἀποκειμένην εἰς τὸ Δημοτικὸν Σχολεῖον. Τὰ εὐρήματα ταῦτα θὰ δημοσιευθῶσιν ὑπὸ μορφήν εἰδικῆς μελέτης, λόγῳ τοῦ ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει ἡ περιοχὴ αὕτη.

Εἰς τὴν τοποθεσίαν **Καμπάνα**, συνεπεῖα τῶν καταρρακτωδῶν βροχῶν, ἀπεκαλύφθη ἐσχάτως ἀναλημματικὸς τοῖχος ἀρχαίου θεάτρου, ὅστις βεβαιοῖ πλέον τὴν θέσιν τοῦ ὀνομαστοῦ θεάτρου τῆς Μαρωνείας.

ΔΙΑΥΜΟΤΕΙΧΟΝ

Ἀρχιτεκτονικὰ κυρίως μέλη καὶ ὄλικόν ἐξ ἀρχαίων κτηρίων συγκεντρῶνται εἰς τὸ προαύλιον τοῦ Γυμνασίου τῆς πόλεως, τῇ ἰδιαιτέρᾳ φροντίδι τοῦ ἐκτάκτου Ἐπιμελητοῦ Ἀρχαιοτήτων κ. Σωτ. Φυντάνη, καθηγητοῦ, ἐνῶ ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Βορείου Ἑλλάδος, συνεχίζεται ἡ στερέωσις τῶν ἱστορικῶν βυζαντινῶν τειχῶν τῆς πόλεως.

ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ

Συνεχίσθησαν αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Ἀμερικανικῆς Ἀποστολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Νέας Ὑόρκης, τὴν ἔκθεσιν τῶν ὁποίων δημοσιεύει ὁ διευθυντὴς τῶν ἀνασκαφῶν, καθηγητὴς κ. Mac Credie.

Ὑπὸ τοῦ ὑπογραφομένου καὶ τῆς E. Dusenbery, ἐγένετο ὀλιγοήμερος ἀνασκαφὴ εἰς τὴν **Νοτίαν Νεκρόπολιν**, διὰ τὴν εὐχερεστέραν μελέτην τοῦ πρὸ ἐτῶν ἀποκαλυφθέντος κτηρίου - ναῖσκου τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, ὡς καὶ τὴν ἀποκάλυψιν πλησίον κειμένων τάφων, ἐπισημανθέντων κατὰ τὴν τελευταίαν ἀνασκαφικὴν περίοδον.

Διὰ σχετικῆς πιστώσεως τοῦ ΕΟΤ ἐγένετο ἔναρξις τῶν ἐργασιῶν στερέωσεως τῶν μεσαιωνικῶν πύργων τῆς **Παλιποπόλεως** (Πί ν. 326 δ), ἐλπίζεται δέ, ὅτι αὕτη θὰ περατωθῇ κατὰ τὸ προσεχὲς ἔτος.

Ὀλίγα τυχαῖα εὑρήματα ἐκ τῆς νήσου, ἰδίᾳ ἐκ τοῦ Α. τμήματος, συνεκεντρώθησαν εἰς τὸ ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον τῆς Σαμοθράκης.

A. BABPITZAS

*

EXCAVATION IN SAMOTHRACE

The Institute of Fine Arts of New York University carried out supplementary excavations in Samothrace for the American School of Classical Studies between June 13 and August 9, 1966, under the direction of James R. McCredie and Phyllis W. Lehmann; Mr. Andreas Vavritsas represented the Archaeological Service. This supplementary work was carried on in four areas of the Sanctuary of the Great Gods: the Propylon of Ptolemy II, the northern section of the Western Hill, the Eastern Hill, and the South Nekropolis.

Propylon of Ptolemy II

The investigation of this building, begun in 1963, was carried on, concentrating on the recovery of fallen blocks of its superstructure and

the clearing of the riverbed which divides the Propylon from the Sanctuary proper.

That part of the riverbed which lies south and west of the western half of the building was excavated to virgin soil. Fallen blocks of the Propylon rested directly on this layer (P I. 328 a) and the now exposed contours are, therefore, those of the river at the time of the building's collapse. On the east bank of the river, near the southwest corner of the Propylon, several limestone blocks were uncovered, which probably belonged to the foundation of a small monument that stood near the building. Their present grouping suggests that this foundation had slipped toward the riverbed after the river had undercut the soft bedrock on which it rested. It thus demonstrates that the original appearance of the area has been considerably modified by the action of the torrent — a fact important to the assessment of the design of the Propylon.

The 117 additional blocks of the Propylon's superstructure, which were recovered from the riverbed, included key blocks for the reconstruction of the wall system, the door, and the stair which rose within the southern half of the doorwall, as well as more fragments of the entablature.

Western Hill

Investigation of the lower, northern terrace of the Western Hill, begun in 1965, continued. The *Ruinenviereck* was re-exposed (P I. 328 b), and tests were made both in the ancient building which underlies it (A) and in that to the east of it (M).

The *Ruinenviereck* wall, built of reused blocks from nearby ancient structures, was freed from the earth and debris that covered it after the work of earlier expeditions. The outline of the structure, nearly a square extending ca. 37.50 m. from north to south and ca. 38.50 m. from east to west, with towers or rooms at its corners, is now clear. The walls are ca. 1.85 to 2.00 m. wide; a rubble, earth, and cement core is faced with ancient limestone and marble blocks, often laid with cement. The builders of the *Ruinenviereck*, though they made use of ancient material, were apparently unaware of the existence of the underlying ancient foundations, since even where the lines of the two structures nearly coincide, earth intervenes between them, and no structural use is made of

the earlier building. The whole complex would seem to have served as a fortification, and, although its date is not yet firmly fixed, a coin of Romanus I found beneath its wall and some Byzantine pottery seem to point to the tenth century after Christ. Signs of later activity are plentiful. The *Ruinenviereck* itself was modified by the inclusion of a small room at its southwest corner, and a number of very rough walls in the area seem to belong to a period after the fortification had fallen into disuse.

Although complete excavation of Building A must await the thorough study and partial removal of the medieval remains, tests confirmed the basic plan of the structure and showed that at least part of its southern euthyteria is still intact, protected by debris from earlier excavations. Other soundings within the building showed that none of its original floor level remains, but one limestone foundation and other boulder sub-foundations show the location of the six interior columns of the central room.

Additional work in Building M was confined to a trench at the eastern edge of the hill, where the eastern foundation of the building must have lain. No trace of this foundation appeared, and both it and its bedding must have been swept away by the adjacent river.

South of these ancient buildings remains of a retaining wall were uncovered, which formed part of the extensive system of terracing that connected the higher, southern part of the hill, on which the Stoa stood, with the lower, northern part. The wall has a well-laid, clamped foundation course, on which stood orthostates to form the facing of the wall. The terrace which it supported seems to have held a number of monuments, as shown both by fragmentary foundations still *in situ* and by blocks of superstructure reused in the *Ruinenviereck*. Among the latter, elements of an elaborate Doric monument were recovered, and a fragmentary marble Hellenistic helmeted head must have belonged to another such monument.

Eastern Hill

The complex of structures discovered in 1964 and 1965 was almost completely uncovered (P l. 329 a). The three quadrants of the round structure left unexcavated in 1965 were completed, and the foundations to the northwest were exposed.

A round area, flagged with fieldstone and

limestone fragments, forms the center of the complex (P l. 329 b). Five encircling steps led upward from this pavement to the higher area around it. The three lowest steps, of fine, hard limestone, are partly preserved; the fourth step, probably of the same material, is entirely missing; while the fifth, and top, step, of friable coquina, is preserved in a few places.

This round structure was unroofed and un-walled. No clear evidence of its ritual purpose appeared, but the center of the paved area was probably occupied by an altar or monument (perhaps the round altar now in Hall A of the museum). Whatever had stood there was removed, perhaps in the early Roman period, and an irregular area, now marked by the absence of paving stones, was excavated to bedrock, probably in the hope of finding treasure. The round structure was subsequently repaired, however; an earth floor, which masked the damaged paving, was laid over the whole circle, and the structure continued in use until the destruction of the area by earthquake.

A foundation, which seems to have supported statues, stelai, and other monuments or dedications, abuts the outer circle of the top step at the south and southwest. The use of materials and technique suggest that the foundation is not one consistent whole, but rather that it is formed of several successive abutting monuments. It is probable that most of the statue and monument bases discovered in 1964 and 1965 originally stood on the foundation.

The area immediately in front of this foundation was paved with a small-stone packing, which abuts the foundation. On the packing rests the bottom course of a curved, stepped, retaining wall, whose primary purpose seems to have been the protection of the round structure and monument foundation. The retaining wall describes a variable curve, approaching the round structure more closely at the west than at the south; the irregular plan was probably caused by the presence of bedrock at the west, which hindered the placement of the wall; three steps are preserved throughout most of its length, and part of a fourth one remains in one place. It must originally have had at least five steps.

Immediately north of this retaining wall, and fronting the round structure at the northwest, lies the foundation of the Doric building (P), of which portions of the superstructure had been

recovered in 1965. Its inscribed architrave, recording its dedication by Philip III Arrhidaios and Alexander IV, firmly dates it between 323 and 316 B. C. Its façade, which faced southwest, measured ca. 11.00 m., and the building was ca. 9.00 m. deep.

The foundations, which suffered greatly from rebuilding and later pillaging, were built of well-cut blocks of coquina and soft, light porphyry; the top course is carefully joined with hook-clamps, but not dowelled to the superstructure. None of the northeast foundation now remains, but carefully cut beddings for it survive in the rock.

The façade of this shallow building was made of a fine-grained, white marble like Parian, except for the steps, which are of coarse-grained Thasian marble. Its six Doric columns supported a normal entablature with a frieze of two-triglyph rhythm. The raking sima has a cyma-reversa profile similar to that of the temple of Asklepios at Epidaurus.

The side walls of the building ended in antae of the same fine-grained marble, but the rest of the superstructure, like the steps, was of Thasian marble.

A foundation abutting the back of the building seems to have supported a columnar monument, of which two drums and other Ionic or Corinthian elements were recovered from where they had fallen nearby.

Building P overlies a smaller structure on the same site. Remains of a narrow rubble wall of slightly different orientation appeared just south of the building's southwest foundation (P l. 329 c), and traces of the north wall of the same structure were found where it had been covered by the floor of Building P. The plan of the earlier building is not yet clear, but its position and the care with which its walls were finished in red and white stucco suggest that it, too, was an official building, presumably serving the same purpose as its Doric successor.

As noted in 1965, the entire area was ruined in Roman times by an earthquake which threw much of the Doric building into the round structure. Repairs were apparently impractical, and instead the entire round structure was filled with earth to cover the debris. A new building was built on the site of Building P.

For the new building the foundations of Build-

ing P were widened slightly on the southeast and southwest, using various materials salvaged from the ruins of the round structure, Building P, and other monuments. Though, with the exception of a single reused marble step, nothing of the building remains above the foundation level, it may be suggested that the widening of the foundation was necessary to raise the building one step higher than its predecessor, because of the higher ground level created by filling. Except for its shape, the same as that of Building P, nothing can be said of the exterior appearance of the new structure. Its floor seems, however, to have been a rough mosaic (P l. 330 a), traces of which have always been visible in the area. Composed of marble fragments set in pink cement, the design consisted of a central rectangle bordered on four sides by trapezoidal areas. Nothing remains of the central portion, but traces in the cement and dislodged marble triangles and lozenges suggest that it had a rectilinear geometric pattern, while the rougher borders made use of irregular fragments, set in a curving or swirling scheme (P l. 330 b).

The superstructure of this later building was itself pillaged eventually, perhaps when the limekiln excavated in 1965 was built, and clear evidence of this activity is provided both by the robbers' trenches and by their refuse. A small, carelessly constructed, rubble building to the northwest of Building P is the only structure of this period, and its exact date remains doubtful. A rough apse at its eastern end may suggest that it was a rustic chapel.

The earthquake debris buried in the round structure yielded, in addition to the elements of Building P, remains of monuments which stood in the area. Notable are bases for bronze statues, of which more than twenty were recovered. The statues themselves were removed, either before the destruction or at least before the filling, and very little trace of them was found in the debris. A fine late Classical or early Hellenistic marble coffer, with a youthful head in high relief, also from the debris, has yet to be definitely assigned to a building (P l. 330 c).

The fill brought in to cover the debris after the earthquake contained in addition to an assortment of pottery, lamps related to those of the Constantinian period found in the Sacristy and the Stoa (P l. 330 d), Samothra-

cian coins, apparently of the Hadrianic period, and fragments of bronze, both architectural and sculptural (P l. 330 e).

South Nekropolis

Mrs. Dusenbery and Mr. Vavritsas spent five days exploring part of the unexcavated area near the small building foundation which has always been visible in the South Nekropolis. A rock construction which seemed possibly to be a wall was discovered there in 1964, and clarification was needed before a plan of the foundation was made. The construction, however, proved to be part of a broad stone pack-

ing which seems to have run past the façade of the small building and to have been made in conjunction with it.

Museum

Under the supervision of Mrs. Lehmann and Mr. Vavritsas, Triandaphyllos Kontogeorgis, whose services had been made available through the kindness of the Archaeological Service and the National Museum, completed the installation in Hall A of a plaster reconstruction of the Hellenistic floral central akroterion of the Hieron.

JAMES R. McCREDIE

*

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ
ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΜΥΤΙΛΗΝΗ

1. Μουσείον. Καί κατά τὸ 1966 δὲν ἐλύθη τὸ σπουδαῖον θέμα τῆς ἀνεγέρσεως Μουσείου. Διὰ τὴν πρόχειρον θεραπείαν τῶν ἀναγκῶν τῆς Περιφερείας εἰς γραφεῖα καὶ ἀποθήκας, ἠγοράσθη ἡ οἰκία κληρονόμων Βουρνάζου, ἡ ὁποία ἐστέγασεν εἰς τοὺς δύο ὀρόφους τῆς τῶν γραφείων καὶ εἰς τὸ ἰσόγειον τὰς ἀποθήκας, εἰς ἃς ἐφυλάχθη ἡ κεραμική καὶ μικροτεχνία καὶ αἱ σπουδαιότεραι ἐπιγραφαὶ, τὰ ἀποκολληθέντα ψηφιδωτὰ τῆς Χωράφας καὶ τὰ αἰολικά κιονόκρανα τῆς Κλοπεδῆς. Τὰ λοιπὰ ἀρχαῖα φυλάσσονται εἰς τὰς ἀποθήκας τοῦ κάστρου.

2. Ἀνασκαφὴ βαλανείου. Αἱ ἐργασίαι διὰ τὴν θεμελίωσιν τοῦ κτηρίου τῆς Ἐργατικῆς Ἐστίας ἐν Μυτιλήνῃ, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Κομνηνάκη, ἀπεκάλυψαν ἀρχαῖα λείψανα. Ἀνασκαφὴ ἔφερεν εἰς φῶς τὰ καλύτερα μέρη τμημάτων λουτρικῆς ἐγκαταστάσεως τῶν πρώτων μεταχριστιανικῶν αἰώνων. Μετὰ τὴν πλήρη ἔρευναν τοῦ χώρου καὶ τὴν λήψιν ἀπάντων τῶν στοιχείων, φωτογραφικῶν καὶ σχεδιαστικῶν, ἐπετράπη ἡ οἰκοδόμησις.

Ὁ χώρος, ὁ περιέχων τὰ ἀρχαῖα, ἦτο σκάμμα 19 x 30 μ. περίπου, εἰς τὴν συνοικίαν *Λαδάδικα*. Ἀπὸ Α. ὠρίζετο ὑπὸ τῆς αὐλῆς τοῦ τυπογραφείου τῆς ἐφημερίδος « Τὸ Στέμμα », ἀπὸ Δ. ὑπὸ τῆς ὁδοῦ Κομνηνάκη, ἀπὸ Ν. ὑπὸ τοῦ δημοτικοῦ σχολείου Κομνηνάκειον καὶ ἀπὸ Β. ὑπὸ ὁδοῦ εὐρισκομένης, λόγῳ τῶν ἐσκαφῶν τοῦ οἰκοπέδου, 2 μ. περίπου ὑψηλότερον τοῦ ἐπιπέδου τῶν ἀρχαίων, ὡς ἐπίσης ἡ μνημονευθεῖσα αὐλὴ πρὸς Α. καὶ τὸ σχολεῖον πρὸς Ν. (Σ χ ἐ δ. 1 - 2· Π ἰ ν. 331 α).

Αἱ ἐπιχώσεις μέχρι τοῦ ἐπιπέδου τῶν εὐρεθέντων ἀρχαίων (τὸ ὅποιον, σημειωτέον, ἦτο καὶ τὸ ἐπίπεδον τῆς εἰς μικρὰν ἀπόστασιν πρὸς Δ. εὐρισκομένης παραλιακῆς ὁδοῦ καὶ τῆς ἀποβάθρας), μεγίστου ὕψους 2 - 2.40 μ. περίπου, ἦσαν ἀκάθαρτα χῶματα πλήρη λίθων καὶ κεράμων, σχηματισθεῖσαι κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Τουρκοκρατίας.

Τὸ νότιον μέρος τοῦ σκάμματος κατελαμβάνετο ὑπὸ τοῦ βορείου τμήματος ὀρθογωνίου κτίσματος χωριζομένου διὰ τοίχου, πάχους 0,64 μ., εἰς δύο χώρους (δωμάτιον α καὶ β) (Σ χ ἐ δ. 2· Π ἰ ν. 331 α), τὸ ὅποιον συνεχίζεται ὑπὸ τὸ παρακείμενον σχολεῖον. Αἱ ὁραταὶ διαστάσεις του ἦσαν 8 x 13.50 μ. Ὁ βραχὺς τοίχος, ἦτοι ὁ ἀνατολικός, εἶχε πάχος 1.70 - 1.85, ὁ δὲ μακρὸς 0,80 μ. Οἱ τοῖχοι ἦσαν ἐκτισμένοι δι' ἄργων λίθων καὶ ἄσβεστοκονίας. Τὸ ἀνατολικὸν ἥμισυ περίπου τοῦ δω-

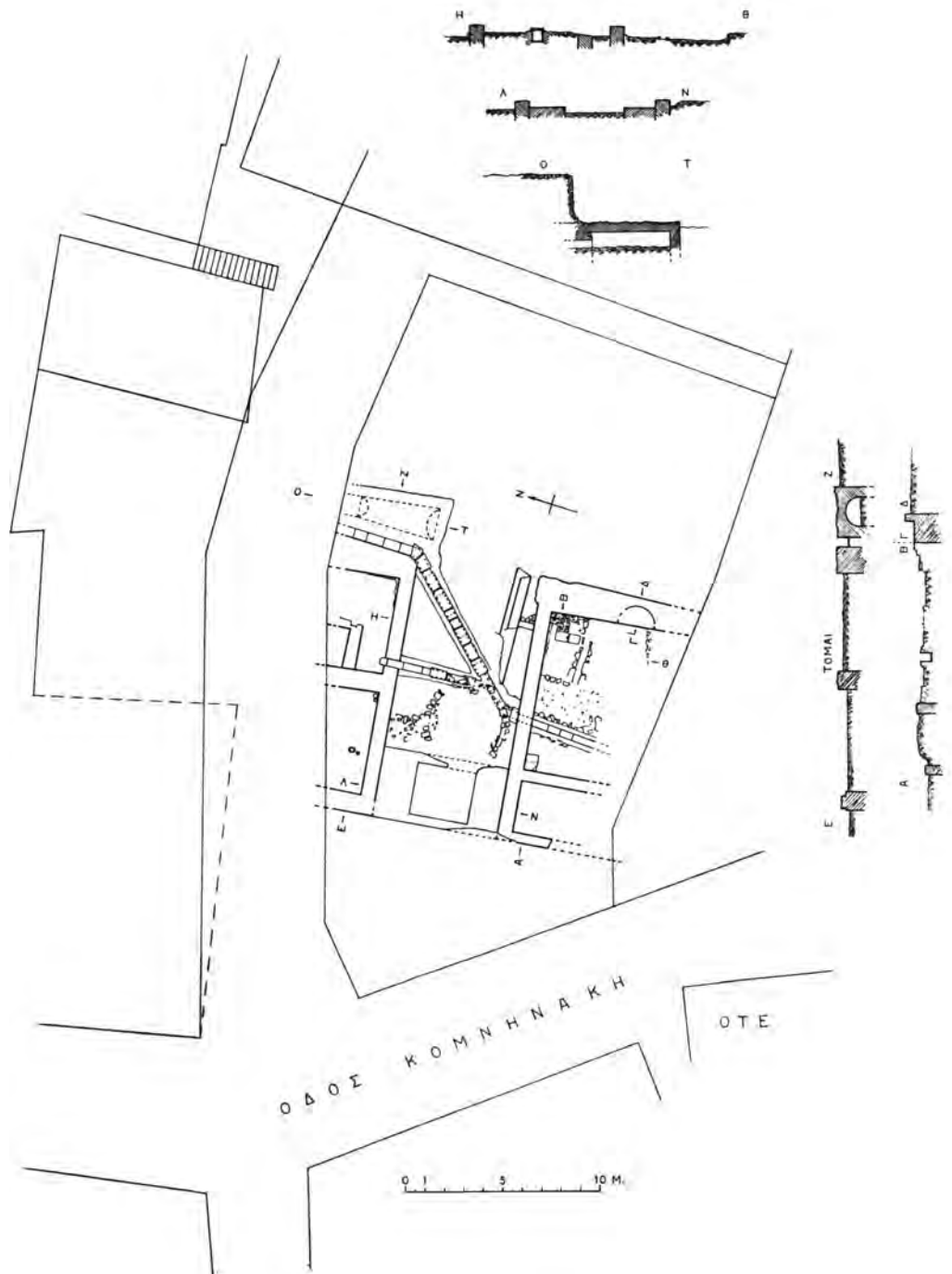
ματίου ἀκαλύπτετο ὑπὸ σπαραγμάτων ἀπλοῦ λευκοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου (μέγεθος ψηφίδων 0,02 x 0,02 μ. συνήθως ἢ καὶ μεγαλύτερον) ἰσχυρᾶς κατασκευῆς. Εἰς τὸ ψηφιδωτὸν τοῦτο διακρίνονται εἰς πολλὰ σημεῖα ἀρχαῖαι ἐπισκευαί. Ὑπὸ τὸ ψηφιδωτὸν καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸ ὑπόστρωμά του, μὲ κατεύθυνσιν ἐξ Α. πρὸς Δ., εὐρίσκετο πῆλινος ἀγωγός, ἕκαστος σωλῆν τοῦ ὁποίου εἶχε μήκος μὲν 0,485, διάμετρον δὲ ἐξωτερικὴν 0,09 μ. (ὁ σωλῆν δὲν σημειοῦται ἐν τῷ σχεδίῳ). Εἰς τὰ ἄκρα οἱ σωλῆνες ἦσαν οὕτω διαμορφωμένοι, ὥστε τὸ ἐν ἄκρον νὰ στενεύουσι (διάμετρ. ἐξωτερικὴ 0,065, ἐσωτερικὴ 0,05 μ.) διὰ νὰ εἰσέρχεται εἰς τὸ πάντοτε εὐρύτερον ἄκρον τοῦ ἐπομένου σωλῆνος. Λόγῳ τῆς μικρᾶς διαμέτρου, ὁ περιγραφεὶς ἀγωγός σκοπὸν εἶχε τὴν διοχέτευσιν καθαροῦ ὕδατος, διότι ἄλλως ταχέως θὰ καθίστατο ἄχρηστος. Τὸ δυτικὸν μέρος τοῦ ψηφιδωτοῦ κατελάμβανε παράστασις ἐσχηματοποιημένου ὄψεως πιθανῶς, ἐκ μελανῶν ψηφίδων (Π ἰ ν. 331 γ).

Βορείως τῆς ΒΑ. γωνίας τοῦ δωματίου ἐσώζετο μεμονωμένον τμήμα τοίχου ὁμοίου πρὸς τοὺς περιγραφέντας, πάχους 0,83, μήκους 6 μ. Οὗτος δὲν ἦτο παράλληλος πρὸς τὸν μακρὸν τοῖχον τοῦ δωματίου ἀλλὰ λοξὸς μὲ κλίσιν πρὸς Β.

Διὰ τὴν πλήρη ἔρευναν τοῦ χώρου τὰ τεμάχια τῶν ψηφιδωτῶν ἀφηρέθησαν ὑπὸ συνεργεῖου ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ κ. Κολέφα. Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπεκάλυπεν ἐλάχιστα ἴχνη προγενεστέρων κατασκευῶν καὶ συγκεκριμένως τμήμα ἀνοικτοῦ ἀγωγοῦ, κατασκευασμένου ἐξ ἄργων λίθων, καὶ παρ' αὐτὸν δύο πλίνθους κวานίζοντος μαρμάρου, κατεργασμένας, εἰς δευτέραν χρῆσιν (Π ἰ ν. 331 β). Εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ δωματίου ἀπεκαλύφθη ἐπίσης τμήμα ἀγωγοῦ περὶ τοῦ ὁποίου κατωτέρω.

Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ παχέος τοίχου τοῦ δωματίου (τοῦ ὁποίου τὸ μέγα πάχος ὀφείλεται πιθανῶτα εἰς τὸ ἀσταθὲς τοῦ ὑπεδάφους), καλυπτομένον κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ τοῦ ψηφιδωτοῦ, ἐσώζετο τμήμα ἐγγεγραμμένης ἀψίδος, μήκους 1.07, πάχους ἐλαχίστου 0,41 μ. Ἡ ἀψὶς αὕτη, κατασκευασθεῖσα μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ περιγραφέντος οἰκοδομήματος (τμήμα τοῦ ψηφιδωτοῦ εἶχεν ἀφαιρεθῆ διὰ τὴν καλύτεραν σύνδεσιν μετὰ τοῦ ὑποκειμένου τοίχου), ἀνήκεν Ἰσως εἰς χριστιανικὸν ναόν. Ἐκ τῆς φιλολογικῆς παραδόσεως γνωρίζομεν ὅτι παρὰ τὸν νότιον λιμένα τῆς Μυτιλήνης εἶχεν ἐγκατασταθῆ ὡς συλῆτης Συμεῶν ὁ ἐκ Λέσβου¹ καὶ ὅπου, ὡς φαίνεται, ἰδρῦθη καὶ μονὴ : *καταλαβὼν γὰρ τὴν πατρίδα στύλον ἐαυτῷ ἐγ-*

1. Ἰ. Μ. Φουντούλη, Οἱ ὄσιοι αὐτάδελφοι Δαβὶδ, Συμεῶν καὶ Γεώργιος, οἱ ὁμολογηταί, σ. 24, παρ. 10. Τὰ κατὰ τὸν Συμεῶνα χρονολογοῦνται εἰς τὸν 8ον αἰῶνα.

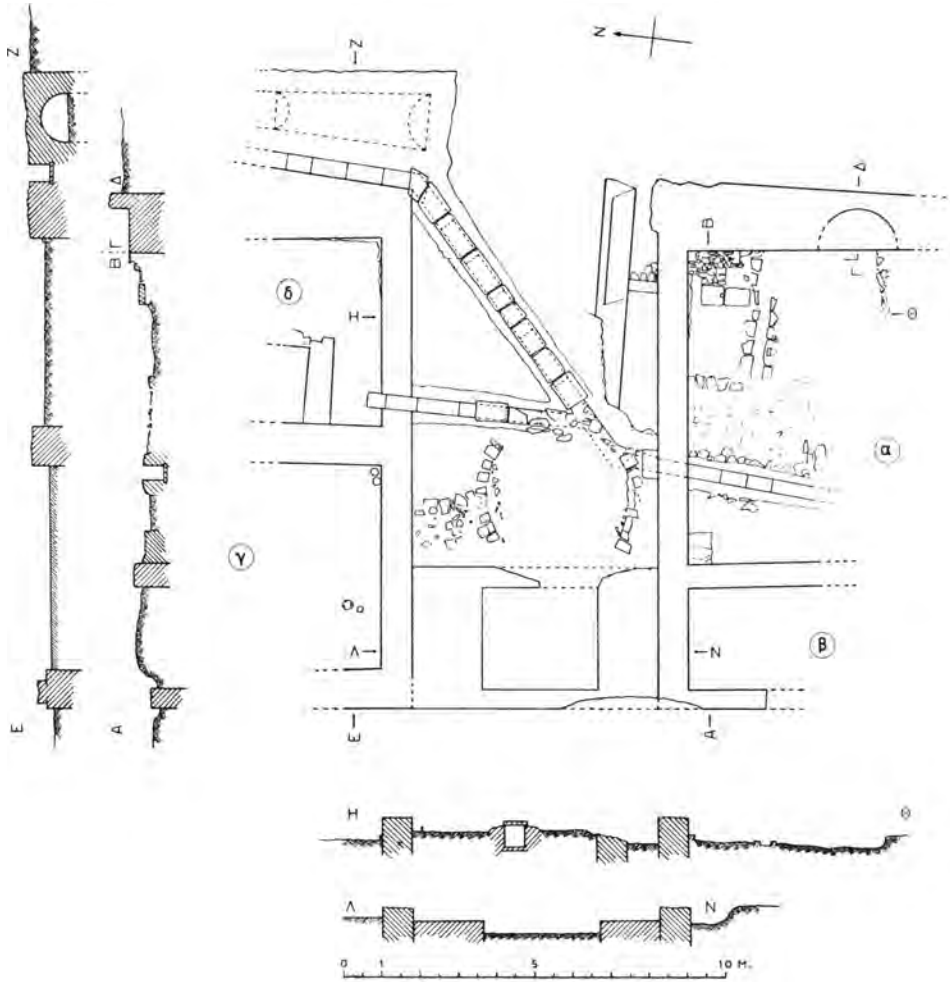
Σχέδ. 1. Τοπογραφικόν διάγραμμα ανασκαφής βαλανείου εν Μυτιλήνη

καθιδρύει, τῷ Μόλω προσονομαζομένῳ τῷ πρὸς νότον λιμένι τὴν θέσιν λαχόντι.

Ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ ὑπῆρχον ἰσχυρά ἴχνη καύσεως, τέφρα δὲ καὶ ἄνθρακες εὐρίσκοντο εἰς τὰς κατωτέρας ἐπιχώσεις τοῦ δωματίου. Ἡ οὕτω δια-

μάχια ἐγγράμων ἐπιχρισμάτων, μικρότατα δὲ τεμάχια εὐρίσκονται καὶ εἰς τὸ στερεὸν ἐξ ἀσβεστοκονιάματος ὑπόστρωμα τῶν ψηφιδωτῶν.

Βορείως τοῦ περιγραφέντος χώρου καὶ εἰς ἀπόστασιν 6.50 μ. εὐρίσκετο τὸ νότιον τμήμα ἄλλου

Σχέδ. 2. Κάτοπις καὶ τομαὶ λειψάνων ἀνασκαφῆς βαλανείου ἐν Μυτιλήνῃ

πιστουμένη πυρκαϊὰ ἔχει σχέσιν μὲ τὴν οἰκοδομικὴν περίοδον, εἰς ἣν ἀνήκει καὶ ἡ ἀγίς, κατέστρεψε δὲ τὸν ὑποτιθέμενον χριστιανικὸν ναὸν καὶ προεκάλεσε τὴν ἐγκατάλειψιν αὐτοῦ τοῦ συγκεκριμένου χώρου.

Ἐπὶ τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον, εἰς τὰς ἐπιχώσεις τῶν θεμελίων τοῦ δωματίου, εὐρέθη ὁ λύχνος ἀρ. 3618 καὶ ἡ γυναικεῖα κεφαλὴ εἰδωλίου ἀρ. 3616. Εἰς τὰς αὐτὰς ἐπιχώσεις εὐρέθησαν καὶ μικρὰ τε-

κτίσματα, χωριζόμενον εἰς δύο σχεδὸν ἰσοπλατεῖς χώρους (ὁ δυτικὸς εἶχε μῆκος ἐξ Α. πρὸς Δ. 5.30, ὁ ἀνατολικὸς 5 μ.) ὑπὸ τοίχῳ πάχους 1.05 μ. Τὸ αὐτὸ πάχος εἶχε καὶ ὁ δυτικὸς τοίχος τοῦ δωματίου γ, ἐνῶ ὁ ἀνατολικὸς τοῦ δωματίου δ εἶχε πάχος 1.31 - 1.70 καὶ ὁ κοινὸς νότιος 0,83 μ.

Τοῦ δωματίου γ ὁ προορισμὸς ἦτο σαφὴς λόγῳ τοῦ εὐρεθέντος εἰς τὴν ΝΑ. γωνίαν του κατὰ χάραν στυλίσκου ἐξ ἐπαλλήλων στρογγύλων πηλίνων

πλακῶν καὶ παρ' αὐτὸν ὀλίγον μετακινηθείσης πηλίνης πλακός, πάχους 0,085 μ. Εἶναι σαφές ὅτι τὸ δωμάτιον τοῦτο ἐχρησίμευεν ὡς ὑπόκαυστον, ἢ δὲ πηλίνην πλάξ ἦτο δ,τι διεσώθη εἰς τὸν ἀνασκαφέντα χώρον ἐκ τοῦ ἐξ ὁμοίων πλακῶν φερομένου ἐπὶ πηλίνων στυλίσκων διαπέδου. Οἱ στυλίσκοι ἐπάτουν ἐπὶ διαπέδου πλακῶν ἐκ ψαμμολίθου, τῶν ὁποίων ἐσώζοντο τεμάχια. Τὴν ἐπὶ μακρότατον χρόνον ἐγκατάλειψιν τοῦ χώρου δεικνύει καὶ ἡ ἀφθονος κόνις ἀνθράκων, ἧτις εὐρέθη ὑπὸ τὴν πηλίνην πλάκα.

Τὸ δωμάτιον δ οὐδὲν παρουσίασε πλὴν τμήματος τοίχου μήκους 2 καὶ πάχους 0,65 - 0,72 μ., ὅστις ἐκάμπτετο πρὸς Β. Ἀνατολικῶς ὑπῆρχε δεξαμενὴ κτισθεῖσα δι' ἀργολίθων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν. Ἐνεκτισμένη εὐρέθη ἡ ὑπ' ἀριθ. 3606 ἐβραϊκὴ ἐπιγραφή. Ἡ στέγασις τῆς δεξαμενῆς ἐγίνετο διὰ σκαφοειδοῦς θόλου, αἱ δὲ ἐσωτερικαὶ διαστάσεις αὐτῆς ἦσαν 1.60 x 4.10 μ. Ἐντὸς τῆς δεξαμενῆς ὑπῆρχεν, ἀγνωστον πόθεν προερχόμενον, διαρκῶς ἀνανεύμενον καθαρὸν ὕδωρ, τοῦ ὁποίου ἐγένετο χρῆσις πρὸς πόσιν. Εἰς τὸ βόρειον τέρμα τῆς δεξαμενῆς, εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ πυθμένου, ὑπῆρχεν ἀνοίγμα. Ἴσως ἐκ τοῦ ἀνοίγματος αὐτοῦ ἤρχετο τὸ ὕδωρ, διότι ἄλλη πηγὴ δὲν ἐφαίνετο. Ἄν δὲ συσχετίσωμεν τὰ ἐν συνεχείᾳ περιγραφόμενα ὑδραυλικά ἔργα πρὸς τὴν δεξαμενὴν, πιθανὸν φαίνεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ δεξαμενὴ ἀντικατέστησεν ἀρχαῖον ὑδρευτικὸν κτίσμα εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον ἢ βορειότερον.

Μεταξὺ τῶν τεσσάρων περιγραφέντων δωματίων ὑπῆρχε χώρος, ὡς ἐλέχθη, πλάτους 6.50 μ. Τὸν χώρον αὐτὸν διέσχιζον δύο ἀγωγοί, οἵτινες ἤρχοντο ἀπὸ Β. Ὁ πρῶτος, ὁ ἀνατολικότερον κείμενος, ἐφαίνετο τὸ πρῶτον μεταξὺ τῆς δεξαμενῆς καὶ τοῦ δωματίου δ, ἐκάμπτετο κατὰ τὴν γωνίαν τοῦ δωματίου πρὸς ΝΑ. καὶ εἰς τι σημεῖον ἠνοῦτο μετὰ ἐτέρου, τοῦ ὁποίου ἡ ἀρχὴ εὐρίσκετο εἰς τὴν ΝΑ. γωνίαν τοῦ δωματίου δ. Μετὰ τὴν συμβολὴν των (Πί ν. 331 δ) οἱ δύο ἀγωγοὶ συνέχιζον, ὡς εἰς πλεον, μὲ ΝΑ. κατεύθυνσιν ἐπὶ 1.50 μ., εἶτα ἐκάμπτετο καὶ μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Β. πρὸς Ν. μὲ μικρὰν ἀπόκλισιν πρὸς Δ. διήρχετο διὰ τοῦ βορείου τοίχου τῶν δωματίων α, β καὶ ἐβαινεῖν ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ δωματίου α, ὅπου καὶ καταστραφεῖς εἰς παλαιούς χρόνους διεκόπτετο ἀποτόμως.

Οἱ ἀγωγοὶ ἦσαν ἐξαιρετικῶς ἐπιμελημένοι. Αἱ πλευραὶ ἦσαν κατεσκευασμέναι διὰ τοίχων, πάχους 0,35 μ., ἐξ ἀργολίθων καὶ ἀσβεστοκονίας, τὸ δὲ δάπεδον ἦτο ἐστρωμένον διὰ πλακῶν ἐκ τραχείτου. Τὸ πλάτος ἦτο 0,50, τὸ δὲ βάθος 0,55 μ. καὶ ἐκαλύπτοντο διὰ πλακῶν ὡς τοῦ πυ-

θμένος, πάχους 0,07 μ. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν των εὐρέθησαν καθαροὶ ἄνευ ἐπιχώσεων.

Δυτικῶς τῆς συμβολῆς τῶν ἀγωγῶν εὐρέθη τὸ κατώτατον μέρος κυκλικῆς κεραμεικῆς καμίνου, ἐσωτερικῆς διαμέτρου 3.70 μ., καὶ ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ κύκλου αὐτῆς ἀφθονα λείψανα καμινεύσεως.

Δυτικῶς τῆς καμίνου ὑπῆρχε χώρος 3.70 x 6.50 μ., εἰς τὸ μέσον τοῦ ὁποίου ἐσχηματίζετο *impluvium*, διαστ. 2.70 x 3, βάθους δὲ 0,30 μ. (Πί ν. 331 α).

Ἐκ τοῦ ὑποκαύστου καὶ τοῦ μεγέθους τῶν ἀγωγῶν εἶναι σαφές ὅτι τὸ ἀποκαλυφθέν κτήριο ἐχρησίμευεν ὡς λουτρόν. Ἡ καταστροφή, τὴν ὁποίαν ὅμως εἶχεν ὑποστῆ, ἦτο τόσον μεγάλη, ὥστε οὐδὲν σχεδὸν ἐκ τῆς ἀναδομίας διεσώθη.

Πρὸς Α. τῶν κτισμάτων ἐγένοντο ἀνασκαφικαὶ δοκιμαίαι, αἱ ὁποῖαι ἐδειξαν ὅτι εἰς βάθος 0,50 μ. ὑπῆρχε καθαρὰ ἀργίλος, ἡ ὁποία δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἀσφαλῆ οἰκοδόμησιν (ἡ ἀργίλος αὕτη συναντᾶται εἰς τὸ ὑπέδαφος μεγάλου τμήματος τῆς νήσου, ὅπου ἔκειτο ἡ ἀρχαία Μυτιλήνη, ἐπὶ τῆς ὁποίας καὶ τὰ περιγραφέντα ἐρείπια κεῖνται, ὑπῆρξε δὲ καὶ ἡ αἰτία καταρρεύσεως τοῦ πρώτου Μουσειου Μυτιλήνης εἰς τὴν θέσιν Κιόσκι). Οὐδὲν ἐπίσης ἴχνος ἀρχαιοτήτων εὐρέθη καὶ εἰς τὴν δυτικῶς κειμένην ὁδὸν Κομνηνάκη. Τὰ κτήρια ὅμως συνεχίζονται ἄνευ ἀμφιβολίας νοτίως ὑπὸ τὸ δημοτικὸν σχολεῖον καὶ βορείως ὑπὸ στενὴν ὁδὸν καὶ οἰκόπεδον ἐν συνεχείᾳ. Δυσκολίαι ὅμως περὶ τὴν ἐξεύρεσιν πόρων δὲν ἐπέτρεψαν τὴν περαιτέρω ἔρευναν.

Ἐν ἀρχῇ ἐλέχθη ὅτι τὸ λουτρόν χρονολογεῖται εἰς τοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνας. Ἀκριβὲς *terminus post quem* διὰ τὴν κατασκευὴν του δίδουν τὰ εὐρεθέντα εἰς τὸ δωμάτιον α δύο ἀργυρᾶ δηνάρια (Πί ν. 332 α). Τὸ ἐν, τοῦ αὐτοκράτορος Δομιτιανοῦ, χρονολογούμενον εἰς τὸ ἔτος 90 - 91 μ.Χ., εὐρέθη ἐντὸς τοῦ υποστρώματος τῶν ψηφιδωτῶν (κουρασάνι). Τὸ ἕτερον, τοῦ αὐτοκράτορος Τραϊανοῦ, εὐρέθη ὑπὸ τὸ ψηφιδωτὸν καὶ χρονολογεῖται περὶ τὸ 114 - 117 μ.Χ. Μετὰ τὴν χρονολογίαν αὐτὴν λοιπὸν πρέπει νὰ τοποθετήσωμεν καὶ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ κτηρίου.

Ἡ ἀνασκαφὴ ὑπῆρξε πτωχὴ εἰς εὐρήματα. Τὰ ὀλίγα εὐρεθέντα δὲν ἀνήκουν, ὡς ἐκ τῆς φύσεώς των καὶ τῆς διαφόρου ἐποχῆς, εἰς τὴν ἀνήκουν, εἰς τὸ κτήριο ἀλλὰ μετεφέρθησαν ἄλλοθεν ὡς οἰκοδομικὸν ὕλικόν ἴσως. Ταῦτα εἶναι τὰ ἐξῆς :

MM 3605. Κάτω ἄκρον στήλης ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, ὕψ. 0,15, πλ. 0,28, πάχ. 0,08 μ.· ὕψ. γραμμ. 0,01 (Ο) - 0,012 μ. (Πί ν. 332 δ) :

[. .]E[- - - - - ἀπέδ]-
[ω]κεν εἰς τὸ ἐπὶ τῶι τεμ-
[έ]νει ἐποφειλόμενον
δάνειον στατήρας
ἑκατόν.

MM 3606. Στήλη ἑλληνική, πλὴν ἀριστερὰ καὶ ὀπίσω (Πί ν. 333 α), ὕψ. 0,24, πλ. 0,35, πάχ. 0,055 μ., φέρουσα τὴν ἀκόλουθον ἐβραϊκὴν ἐπιγραφὴν :

HAHAKHAM NADJI
ISPIRANSA DI ALBA N.E.

ἦτοι : Ὁ Ραββῖνος Νάτζι
Ἰσπυράνσα Ντι Ἄλμπα
(εἶθε νὰ ἀναπαυθῆ ἡ ψυχὴ
του εἰς τὴν Ἐδέμ).

Ἡ ἀνάγνωσις καὶ ἡ μετάφρασις τῆς ἐπιγραφῆς ὀφείλεται εἰς τὴν εὐγενικὴν προθυμίαν τοῦ κ. Ε. Ντουέκ, πρώτου Γραμματέως τῆς διπλωματικῆς Ἀντιπροσωπείας τοῦ Ἰσραὴλ εἰς Ἀθήνας. Ὁ κ. Ντουέκ, εἰς ἐπιστολὴν του ἀπὸ 15-2-67, ἐξηγεῖ ὅτι τὰ ἀρχικὰ Ν.Ε. εἶναι ἡ εἰς τὸ τέλος τῆς ἐπιγραφῆς ἐσχὴ, ἡ ὁποία ἀναγράφεται εἰς τὰς ἐπιτυμβίους ἐβραϊκὰς στήλας².

Ὅσον γνωρίζω, ἡ ἐπιγραφὴ αὕτη εἶναι ἡ πρώτη ἐβραϊκὴ, ἥτις εὐρέθη εἰς Μυτιλήνην. Ἐβραϊκὴ κοινότης βεβαίως θὰ ὑπῆρχεν, ὡς εἰς τὴν γειτονικὴν Χίον, φαίνεται ὅμως ὅτι τὸ περιβάλλον δὲν θὰ ἦτο φιλικὸν καὶ ταχέως θὰ διελύθη. Τοῦτο εἶναι φανερόν καὶ ἐξ ὧσων διηγεῖται ὁ C. T. Newton³.

Ὁ Ραββῖνος Νάτζι θὰ κατήγετο ἐξ Ἰσπανίας. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐπὶ Βαγιαζήτ Β', τὸν 16ον αἰῶνα, ἐξόριστοι ἐξ Ἰσπανίας καὶ Πορτογαλίας Ἐβραῖοι κατέφυγον εἰς Ἑλλάδα, ἰδίως εἰς Θεσσαλονίκην.

MM 3607. Ἐπιτύμβιος τουρκικὴ στήλη, ἑλληνικῆς ἄνω καὶ κάτω, ὕψ. 0,38, πλ. 0,298 - 0,31, πάχ. 0,035 μ. Σῶζει δύο ἀκεραίους στίχους καὶ τρίτον

2. Εἶχεν ἤδη συνταχθῆ ἡ παροῦσα ἐκθεσις, ὅτε ἔλαβον ἐπιστολὴν τοῦ καθηγητοῦ τοῦ ἐβραϊκοῦ πανεπιστημίου τῆς Ἱερουσαλὴμ κ. Haim Beinart (30 Μαΐου 1967). Ὁ κ. Beinart μοῦ γνωρίζει ὅτι ὁ Ἰσπυράνσα Ντι Ἄλμπα εἶναι ἀγνωστος ἕως σήμερον καὶ ὅτι πιθανῶς ἦτο διάσημος Ραββὶ (Famous Rabbi) ἢ ψάλτης (Famous Cantor) τῆς ἐβραϊκῆς κοινότητος ἐν Μυτιλήνῃ. Ἀλλὰ ὡς λέγει ὁ κ. Beinart, δὲν γνωρίζομεν Cantors εἰς τὴν Μυτιλήνην. Εἰς Θεσσαλονίκην εἶναι γνωστοὶ τινές, μεταξύ τῶν ὁποίων ὅμως δὲν περιλαμβάνεται ὁ Ἰσπυράνσα Ντι Ἄλμπα. Τελικῶς ὁ κ. Beinart κλίνει πρὸς τὴν ἄποψιν, ὅτι ὁ Ἰσπυράνσα Ντι Ἄλμπα ἦτο ἐξόριστος ἐξ Ἰσπανίας. Τὴν ἐπιγραφὴν χρονολογεῖ εἰς τὰ τέλη τοῦ 15ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 16ου αἰῶνος.

3. Travels and Discoveries in the Levant, τόμ. I, σ. 57 - 58.

ἑλληνικῆ. Αἱ στεναὶ πλευραὶ λοξότμητοι (Πί ν. 333 β).

Τὸ κείμενον τῆς στήλης ἔχει ὡς ἐξῆς :

Duragi Cennet ola ve
makami enim
Beze Maslukri merhum
Ruhuma Fatiha

ἦτοι : Ὁ Παράδεισος ὅς εἶναι ὁ σταθμὸς (του) καὶ ἐξησφαλισμένη ἡ (ἐκεῖ) θέσις (του). Ὁ Θεὸς ὅς εὐλογῆ τὴν ψυχὴν τοῦ μακαρίτου. Ἄλληλοῦσα⁴.

MM 3608. Πλακὸς μαρμάρου, ὕψ. 0,14, πλ. 0,14, πάχ. 0,04 μ., τεμάχιον φέρον ἐπὶ τῆς μιᾶς τῶν στενῶν πλευρῶν (κατὰ τὸ πάχος) γλυπτὸν ἰωνικὸν κυμάτιον.

MM 3609. Μαρμάρινον κορινθιακὸν κιονόκρανον, ὕψ. 0,245, διαμ. κάτω (ὅπου φέρει τὸν κρινομόν 0,012 x 0,012) 0,23 μ. Σῶζει κατὰ τὸ ἥμισυ τὴν ἐξ ἀκανθῶν διακόσμησιν.

MM 3610. Κιονοκράνου κορινθιακοῦ ἐκ μαρμάρου τὸ ἄνω μέρος, ὕψ. 0,13, πλ. 0,30, πάχ. 0,15 μ. Σῶζει εἰς τὸ μέσον τὰ ἄνω τῶν φύλλων ἀκάνθης καὶ ἔλικα ἀριστερά. Ἐπὶ τοῦ ἄβρακος σχεδὸν ἀκέραιον ἐν τῷ μέσῳ ἰσχυρῶς προβάλλον « ἄνθος ».

MM 3611. Ἐλιξ ἰωνικοῦ ἐκ μαρμάρου κιονοκράνου, μήκ. 0,17, μεγ. πλ. 0,15 μ. Ἐπὶ τοῦ προσκεφαλαίου φέρει δέσμην λογχοειδῶν φύλλων. Ἐπὶ τῆς ἀποκεκρουμένης πλευρᾶς σῶζεται τὸν κρινομόν 0,004 x 0,013 μ., μὲ λείψανα σιδηροῦ συνδέσμου, ἐξ ἀρχαίας ἐπισκευῆς πιθανῶς.

MM 3614. Τεμάχιον ἀγάλματος ἐκ λευκοῦ μαρμάρου, ὕψ. 0,14, πλ. 0,20, πάχ. 0,18 μ. Σῶζει πῆχυν κρυπτόμενον ὑπὸ τὰς πτυχώσεις τοῦ φορέματος.

MM 3615. Κιονοκράνου τμήμα ἐκ μαρμάρου, σῶζον τὸ κάτω τέρμα, ὕψ. 0,16, πλ. 0,15, πάχ. 0,10 μ. Σῶζει γλυπτὸν ὠν ἐπὶ τοῦ ὁποίου γλυπτὸν ἀνθέμιον.

MM 3616. Γυναικεία κεφαλὴ εἰδωλίου καλῆς διατηρήσεως, ὕψ. 0,05 μ. (Πί ν. 332 β, ἀριστερὰ).

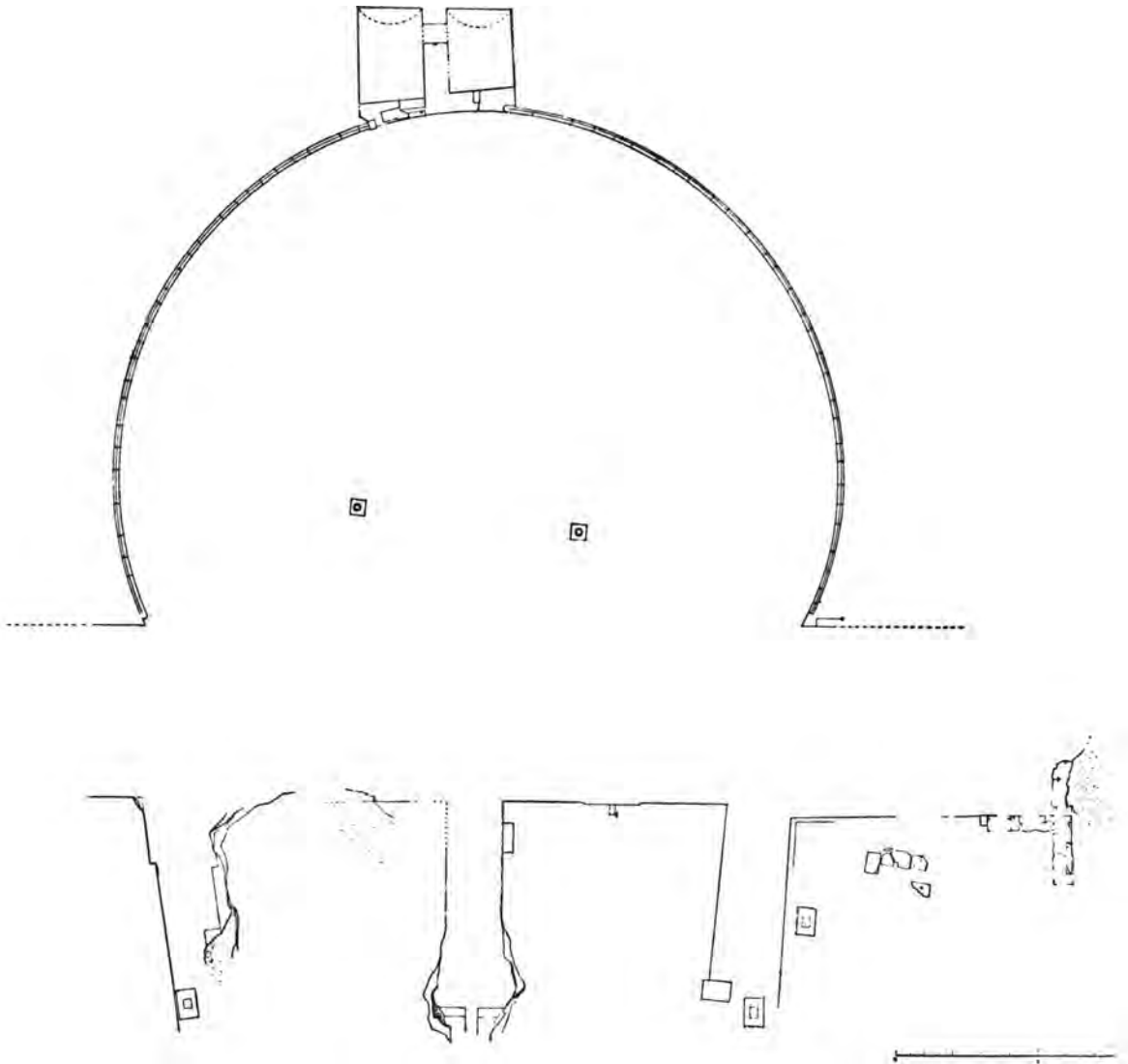
MM 3617. Γυναικεία κεφαλὴ εἰδωλίου ἐκ δύο συγκεκολλημένων τεμαχίων, κακῆς διατηρήσεως, ὕψ. 0,043 μ. (Πί ν. 332 β, δεξιὰ).

MM 3618. Λύχνος ἑλληνικῆς τὴν λαβὴν καὶ τμήμα τῆς μύξης, μήκ. 0,085 μ. Πηλὸς φαιῖος. Πλαγίως διακόσμησις ἐκ κλάδων (Πί ν. 332 γ, ἀριστερὰ).

4. Ἡ μετάφρασις τῆς ἐπιγραφῆς, χάρις εἰς τὸ εὐγενικὸν ἐνδιαφέρον τοῦ προξένου τῆς Τουρκίας κ. Κάβουρα, ὀφείλεται εἰς τὸν κ. Süreyya S. Berkem, τὸν ὁποῖον εὐχαριστῶ ἐνταῦθεν θερμῶς.

MM 3619. Λύχνος άκέραιος πηλού έρυθρου, μήκ. 0,10 μ. Ίχνη χρήσεως. Ύπό τόν πυθμένα άποτύπωμα δεξιού άνθρωπίνου πέλματος, μήκ. 0,017 μ. Ύπό τήν μύξαν σταυρός. Τό πέλμα, ξμ-

μ. (Ή εκ πυράννου κεφαλή MM 3622, άγνώστου προελεύσεως, φέρει τήν έπιγραφήν: [Ή]-καταίου, επί τής στενής ταινίας του πλαισίου τής κεφαλής).

Σχέδ. 3. Κάτωις θεάτρου Μυτιλήνης

βλημα έργαστηρίου, άπαντᾶ καί επί του λύχνου 2024 εκ Πύρρας καί του 2254 εκ Παλαιοκήπου (Π ί ν. 332 γ, δεξιά).

MM 3620. Παγωνοφόρος κεφαλή εκ πυράννου, ύψ. 0,13, πλ. 0,16 μ. Ίσχυρά ίχνη χρήσεως.

MM 3621. Όμοία κεφαλή εκ του άυτου πυράννου, μετρίας διατηρήσεως, ύψ. 0,12, πλ. 0,15

3. Τό θέατρον τής Μυτιλήνης. Τό θέατρον, τό σπουδαιότερον σωζόμενον άρχαϊον μνημείον τής πόλεως, ούδεμιᾶς φροντίδος είχε τύχει μετά τήν ταχείαν άνασκαφήν του ύπό του Εύαγγελίδου. Ή έλπίς ότι ή έπίσημος έκθεσις⁵ του άνα-

5. ΠΑΕ 1958, σ. 230 - 232, πίν. 172 - 175.

σκαφέως θά διεφώτιζε περισσότερον ἢ ἡ πρόχειρος⁶, διεψεύσθη, διότι αὐτή, δημοσιευθεῖσα ἐσχάτως, οὐδὲν νεώτερον προσφέρει, ἐπαναλαμβάνει δὲ καὶ τὰς ἀνακριβείας τῆς προχείρου.

Ἐπ' εὐκαιρίᾳ καθαρισμοῦ τοῦ μνημείου καὶ τῆς ἐλεύσεως εἰς Μυτιλήνην τοῦ φίλου ἀρχιτέκτονος καθηγητοῦ τοῦ Πολυτεχνείου κ. Χαρ. Μπούρα, ἐγένετο ἀποτύπωσις τῆς ὀρχήστρας τοῦ θεάτρου. Τὰ ὅσα ἀκολουθοῦν, μακρὰν τοῦ νὰ θεωρηθῶν ὡς ἀπόπειρα δημοσιεύσεως τοῦ σπουδαιοτάτου καὶ οἰκτρῶς ὑπὸ τῆς Κεντρικῆς Ὑπηρεσίας παρημελημένου μνημείου, ἀποβλέπουν εἰς τὴν διόρθωσιν τῶν ὄσων ἐσφαλμένως ἔχουν δοθῆ καὶ εἰς τὴν παροχὴν γενικῶν πληροφοριῶν μέχρι τῆς ἐπιστημονικῆς ἀνασκαφῆς του καὶ τῆς δημοσιεύσεώς του.

Ἐκ τῶν ἀρχαίων ὁ Πλούταρχος (Πομπήιος 42) μᾶς δίδει τὴν μοναδικὴν ἀρχαίαν πληροφορίαν διὰ τὸ θέατρον, ἡ ὁποία δημιουργεῖ καὶ ἰδιαιτέρον δι' αὐτὸ ἐνδιαφέρον. Λέγει λοιπὸν περὶ τοῦ Πομπηίου ὅτι καὶ γὰρ εἰς Μυτιλήνην ἀφικόμενος τὴν τε πόλιν ἠλευθέρωσε διὰ Θεοφάνη καὶ τὸν ἀγόνα τὸν πάτριον ἐθεάσατο τῶν ποιητῶν, ὑπόθεσιν μίαν ἔχοντα τὰς ἐκεῖνον πράξεις. ἦσθεις δὲ τῷ θεάτρῳ περιεγράψατο τὸ εἶδος αὐτοῦ καὶ τὸν τύπον, ὡς ὅμοιον ἀπεργασόμενος τὸ ἐν Ῥώμῃ, μείζον δὲ καὶ σεμνότερον.

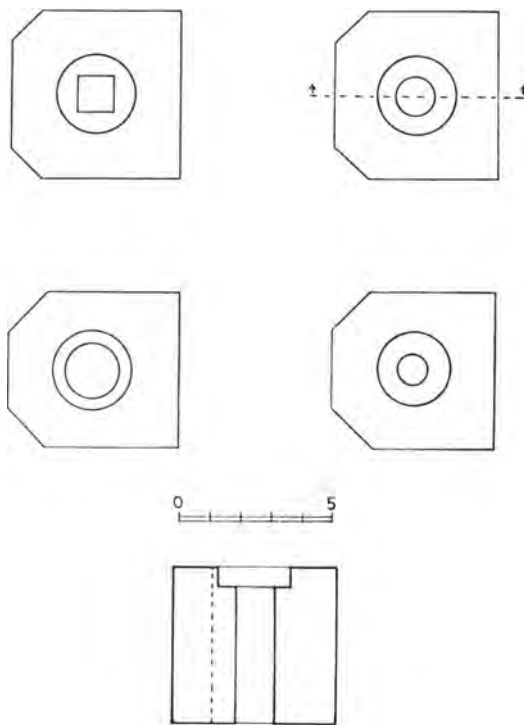
Ἐκ τῶν νεωτέρων κυρίως γενικὰς πληροφορίας περὶ τοῦ θεάτρου δίδουν οἱ Conze⁷ καὶ Koldewey⁸. Ἡ πρώτη ἐπίσημος προσπάθεια ἐρεῦνης τοῦ θεάτρου ἐγένετο διὰ μικρᾶς ἀνασκαφικῆς δοκιμῆς τοῦ Εὐαγγελίδου⁹, ἀφοῦ τοῦτο εἶχεν οἰκτρῶς λεηλατηθῆ κατὰ τὰς τρεῖς πρώτας δεκαετίας τοῦ αἰῶνός μας, διὰ τὴν ἐξοικονόμησιν λίθων καὶ μολύβδου.

Μετὰ τὴν πρώτην ἀνασκαφὴν τοῦ Εὐαγγελίδου, τριάκοντα ἔτη ἀργότερον, ὁ ἴδιος, τῇ προτροπῇ ἐξεχόντων κατοίκων τῆς Μυτιλήνης, ἐπένελε τὰς ἐρεῦνας, βοηθούμενος ὑπὸ τοῦ κ. Βαβρίτσα. Κατ' αὐτὰς ὁμοῦς ἐπεκράτησεν ἀδικαιολόγητος σπουδὴ καὶ κάποια ἀταξία, φαίνεται δὲ ὅτι δὲν ἐλήφθησαν τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα (τοῦλάχιστον δὲν ἐδόθησαν ἕως σήμερον), κυρίως σχεδιαστικὰ καὶ φωτογραφικὰ, δι' ἃν θὰ ἠδύνατο νὰ διαφωτισθῶν, ἔστω καὶ ἐπ' ἐλάχιστον, προβλήματα τοῦ κοίλου (Σχέδ. 3).

Τὸ σχῆμα τῆς ὀρχήστρας εἶναι κυκλικόν, ἡ δὲ διάμετρος τῆς 24.20 μ. περίπου (Πίναξ 334 α). Τὸ δάπεδόν τῆς δὲν φαίνεται ὅτι εἶχε πλακόστρω-

σιν, διότι οὐδὲν ἴχνος ὑπολείπεται. Ὁ βράχος ἐξισώθη καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐτέθη χῶμα, τὸ ὁποῖον ἐπατήθη. Σήμερον, ὅτε ἡ ἀνασκαφὴ ἐπροχώρησε βαθέτερον τοῦ ἀρχαίου δαπέδου, διακρίνονται εἰς πολλὰ σημεῖα μέρη τοῦ βράχου, τὰ ὁποῖα ἐξέχουν.

Ἐνταῦθα πρέπει νὰ λεχθῆ, ὅτι τὸ θέατρον κατεσκευάσθη ἐπὶ βραχώδους ἠφαιστιογενεοῦς λόφου. Ὁ βράχος ὁμοῦς ἔχει τὴν ιδιότητα νὰ θρυμματίζε-

Σχέδ. 4. Λιθινὰ ὑποδοχαὶ στύλων ἐν τῷ θεάτρῳ

ται συνεχῶς, εἰς τοῦτο δὲ ὀφείλεται καὶ ἡ ἔλλειψις ἰχνῶν ἐκ τῆς κατασκευῆς τοῦ κοίλου, εἰς τὸ ὁποῖον, ὅπου δὲν ἔχει ἀναπτυχθῆ φυτεία, συσσωρεύονται τὰ τεμάχια τοῦ θρυμματιζομένου βράχου, τὰ ὁποῖα σὺν τῷ χρόνῳ φθάνουν τῇ βοήθειᾳ τῶν βροχῶν εἰς τὴν ὀρχήστραν.

Πρὸς Α. τοῦ κέντρου τῆς ὀρχήστρας καὶ ἐπὶ εὐθείας γραμμῆς, ἀπεχούσης αὐτοῦ 1.70 μ., ὑπάρχουν κατὰ χῶραν ἐντὸς τοῦ ἐδάφους δύο ἐρυθροὶ λίθοι (σαρμουςάκ), ἀπέχοντες μεταξύ των (τὰ κέντρα) 7.63 μ. Οὗτοι ἔχουν σχῆμα σχεδὸν τετράγωνον μὲ ἀποτετημέναις τὰς δύο γωνίας, διαστάσεων 0,52 x 0,54 ὀ νότιος, 0,54 x 0,55 μ. ὁ βόρειος. Ὁ βόρειος λίθος, τοῦ ὁποῖου αἱ ἀποτετημέναι γωνίαὶ βλέπουν πρὸς Ν., φέρει ἄνω εἰς

6. Τὸ Ἔργον 1958, σ. 169 - 172, εἰκ. 178 - 179.

7. Reise auf der Insel Lesbos, σ. 9.

8. Die antiken Baureste auf der Insel Lesbos, σ. 8 - 9.

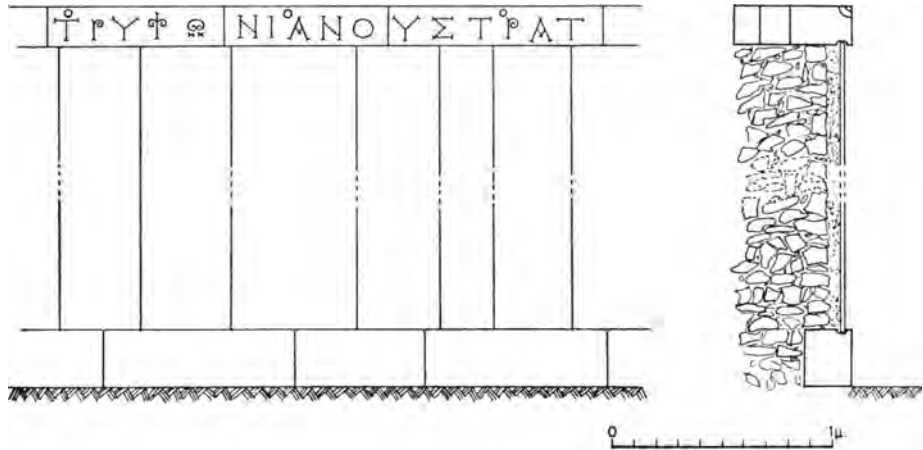
τὸ μέσον κυκλικὸν βύθισμα, διαμ. 0,255, βάθους δὲ 0,06 μ. Εἰς τὸ μέσον τοῦ βυθίσματος ὑπάρχει τετράγωνος ὀπή, πλευρᾶς 0,12 μ.

Ὁ νότιος λίθος εἶναι ὁμοῖος πλὴν τοῦ ὅτι αἱ τετμημένοι γωνίαὶ βλέπουν πρὸς Δ., ἢ δὲ ὀπή εἶναι κυκλική, διαμέτρου 0,18 μ.

Τρίτος λίθος ὁμοῖος πρὸς τὸν νότιον ὑπάρχει, ἄγνωστον ἐκ ποίου σημείου προερχόμενος, παρερριμμένος ἐντὸς τῆς ὀρχήστρας. Εἰς αὐτὸν ἡ ὀπή ἔχει διάμετρον 0,125, τὸ δὲ ὕψος του, τὸ ὁποῖον

μάρωσιν. Ἡ κατασκευὴ τοῦ τοίχου δεικνύει, ὅτι οὗτος δὲν θὰ ἐβάσταζε φορτία, διότι ἡ ἀντοχὴ του εἶναι ἐλαχίστη. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ τοίχου φαίνεται ἀφθονος λατῦπη μαρμάρου ἐκ τῆς ἐπιτόπου ἐπεξεργασίας τῶν ἐδωλίων ἢ, τὸ πιθανότερον, συντρίμματα τῶν ἐδωλίων κατὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν ἐκ τοῦ θεάτρου κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς καὶ νεωτέρους χρόνους.

Ἡ ἀργολιθοδομή, πάχους 0,50 μ. περίπου, πατεῖ ἐπὶ βάσεως ἐκ κυανίζοντος ἐντοπίου μαρμά-

Σχέδ. 5. Ὅψις καὶ τομὴ ὀρθομαρμάρωσης τοῦ τοίχου τῆς ὀρχήστρας τοῦ θεάτρου

δὲν κατέστη δυνατόν νὰ μετρηθῇ εἰς τοὺς δύο πρώτους, εἶναι 0,51 μ.

Τέλος, τέταρτος λίθος, ὁμοῖος πρὸς τὸν νότιον, εὑρίσκεται ἐνεκτισμένος χαμηλὰ εἰς τὸν πύργον τοῦ ταξιάρχου Ἀπτουλαίρρεδιν, ὁ ὁποῖος προστατεύει τὴν ΒΔ. πύλην τοῦ κάτω κάστρου, πλησίον τῆς ἐπίσης ἐνεκτισμένης ἐπιγραφῆς IG XII Suppl. 260 (Σχέδ. 4).

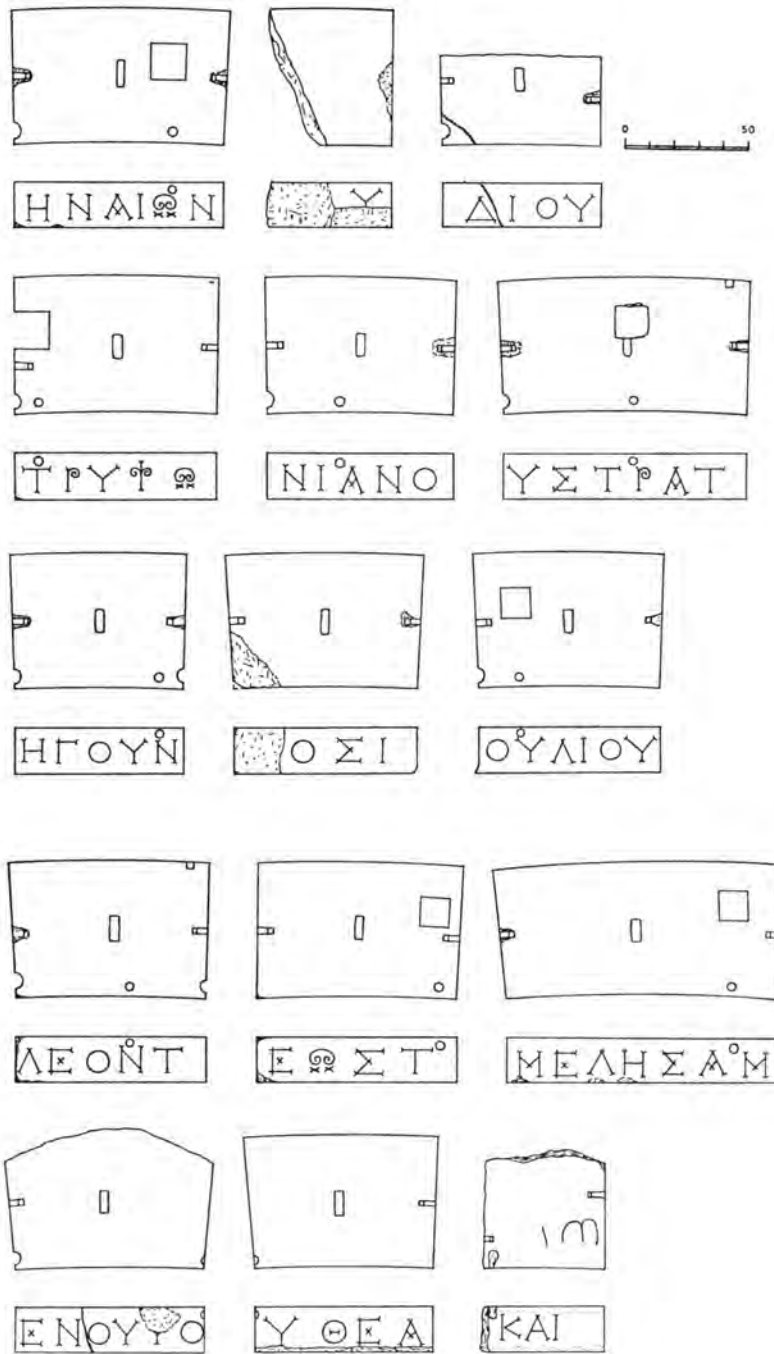
Ἡ νοτιῆ εὐθεῖα, ἐπὶ τῆς ὁποίας κεῖνται οἱ δύο λίθοι τῆς ὀρχήστρας, δὲν εἶναι κάθετος ἐπὶ τοῦ ἀξονος τοῦ θεάτρου ἀλλὰ ἔχει ἀπόκλισιν ΝΔ., ἂν θεωρήσωμεν ὡς σταθερὸν σημεῖον τὸν βόρειον λίθον.

Ἡ ὀρχήστρα ὀρίζεται ἀπὸ τοῦ κατεστραμμένου κοίλου ὑπὸ τοίχου, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν (τὴν τελευταίαν) τοῦ Εὐαγγελίδου ἐσώζετο καθ' ὅλην τὴν περιφέρειαν τῆς ὀρχήστρας εἰς ὕψος 1 μ. Ὁ τοῖχος οὗτος, κατεσκευασμένος ἐκ τοῦ λίθου τοῦ λόφου, ἐφ' οὗ τὸ θέατρον (εἰς ὠρισμένα σημεῖα διακρίνονται καὶ λίθοι ἐξ ἀρχαίων οἰκοδομημάτων) καὶ ἐκτισμένος ὡς ξηρολιθία, παρουσιάζει εἰς τίνα μέρη ὑπολείμματα ἀσβεστοκονίας, τὰ ὁποῖα ὅμως θὰ ἀνήκουν εἰς τὴν ὀρθομαρ-

ρου, πάχους περίπου 0,20 μ. Ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τῆς κατόψεως τοῦ θεάτρου, τὰ μάρμαρα, τὰ ὁποῖα ἀπαρτίζουν τὴν βᾶσιν, εἶναι διαφόρων μηκῶν, τὸ μικρότερον 0,515, τὸ μεγαλύτερον 1,57 μ. Σήμερον εἶναι σχεδὸν καθ' ὅλον τὸ ὕψος τῶν θεατᾶ λόγῳ τῆς βαθείας ἀνασκαφῆς τῆς ὀρχήστρας, εἰς τὴν ἀρχαιότητα ὅμως ἐφαίνοντο μόνον κατὰ 0,26 μ. (ὅσον ὑπερέχουν τῶν κατοφλίων τῶν δύο δωμάτων τῆς ὀρχήστρας). Ἐπὶ τῆς ἀνω ἐπιφανείας φέρουν αὐλακα, πλάτους 0,05, βάθους 0,015 μ., διὰ τὴν ὑποδοχὴν τῆς ὀρθομαρμάρωσης τοῦ τοίχου καὶ εἰς ἀπόστασιν 0,04 μ. ἀπὸ τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ μαρμάρου.

Τῶν πλακῶν τῆς ὀρθομαρμάρωσης, πάχους 0,013 - 0,015 μ., ἔχουν διασωθῆ πολλὰ τεμάχια, μερικὰ δὲ μικρὰ εὑρίσκονται κατὰ χώραν. Τὸ πλάτος τῶν πλακῶν, τὸ ὁποῖον βεβαίως ἐποίκιλλε, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστωθῇ. Μεταξὺ τοίχου καὶ ὀρθομαρμάρωσης ὑπῆρχεν ἀσβεστοκονίαμα, πάχους 0,05 μ. Τοῦτο, ὡς ἐλέχθη, σώζεται εἰς τίνα σημεῖα.

Κατὰ τὴν δευτέραν ἀνασκαφὴν τοῦ Εὐαγγελίδου ὁ τοῖχος ἐσώζετο καθ' ὅλην τὴν περιφέρειαν

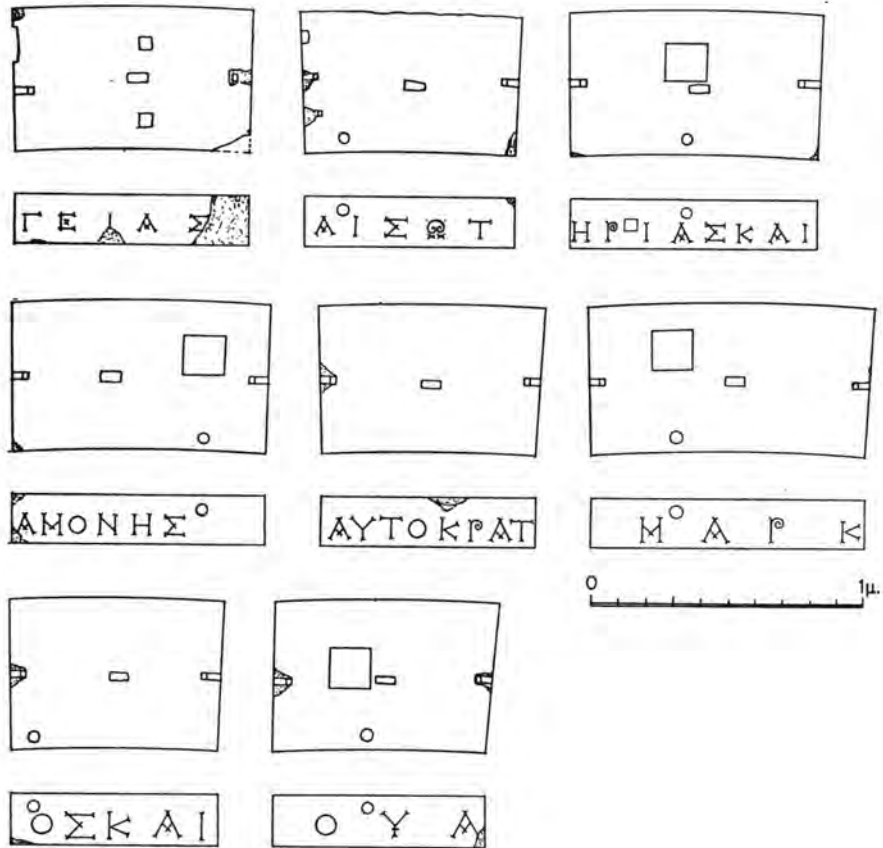

Σχέδ. 6. Ἐνεπίγραφοι πλάκες ἐπιστέψεως τοῦ βορείου τοίχου τῆς ὀρχήστρας τοῦ θεάτρου

καλῶς, ἡ ἐπίδρασις ὅμως τῶν πυκνῶν βροχῶν καὶ ἡ ἔλλειψις συντηρήσεως ἔχουν ἐπιφέρει τὴν ὀλοκληρωτικὴν σχεδὸν καταστροφὴν του.

Τὸν τοῖχον ἐπέστεφον μαρμάριναι πλάκες φέρουσαι ὑποκάτω, εἰς ἀνάλογον σημείον τῶν τῆς

δὲ κυκλικαὶ 1 - 1.04 μ. Τῶν τετραγώνων ὀπῶν ἡ πλευρὰ εἶναι συνήθως 0,14 - 0,145 μ. Πάντοτε πρὸ τῶν τετραγώνων ὀπῶν καὶ εἰς ἀπόστασιν ἀπὸ τῆς ἐμπροσθίας ἐπιφανείας τῶν πλακῶν 0,015 ἕως 0,035 μ. ὑπάρχει ὀπὴ κυκλική, διαμέτρου 0,04 -

Σχέδ. 7. Ἐνεπίγραφοι πλάκες ἐπιστέψεως τοῦ νοτίου τοῖχου τῆς ὀρχήστρας τοῦ θεάτρου

βάσεως, ὑποδοχὴν τοῦ ἄνω ἄκρου τῶν πλακῶν τῆς ὀρθομαρμαρώσεως (Σχέδ. 5).

Τῶν πλακῶν τῆς ἐπιστέψεως σώζονται ἀκέραται ἢ εἰς τμήματα, εἰκοσιτρεῖς. Τὸ πάχος των κυμαίνεται μεταξύ 0,165 καὶ 0,185 μ. Ἐπὶ τῆς προσθίας ἐπιφανείας φέρουν μεγαλογραμμάτους ἀναθηματικὰς ἐπιγραφάς, ἐπὶ δὲ τῆς ἄνω ἐπιφανείας ὀπὰς τετραγώνους, ἴσως πρὸς ὑποδοχὴν ξυλίνων στύλων, ἄλλας κυκλικὰς, αἱ ὁποῖαι ἀρχονται ἐκ τῆς ἄνω ἐπιφανείας καὶ καταλήγουν εἰς τὴν ἐμπροσθίαν, ἴσως διὰ τὴν πρόσδεσιν σχοινίων, μοχλοβόθρια διὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν πλακῶν καὶ τόρμους διὰ τὴν σύνδεσιν τῶν πλακῶν (Σχέδ. 6 - 7). Αἱ ὀπαὶ εὐρίσκονται εἰς σταθερὰς ἀποστάσεις. Αἱ μὲν τετράγωνοι ἀπέχουν μεταξύ των 2,47, αἱ

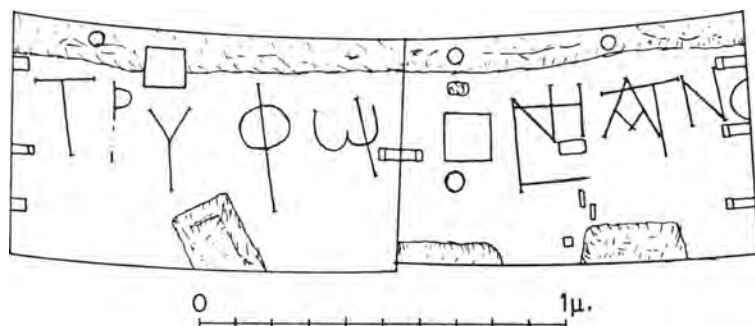
0,05 μ., ἡ ὁποία δὲν συνεχίζει ἕως κάτω ἀλλὰ κάμπτεται καὶ καταλήγει ἐμπρός, ὡς ἐλέχθη, 0,01 μ. περίπου χαμηλότερον τῆς ἄνω ἐπιφανείας τῆς πλακῶς. Αἱ ὀπαὶ αὐταὶ ὑπάρχουν καὶ εἰς τὸ μέσον τῶν μεταξύ τῶν τετραγώνων διαστημάτων.

Αἱ πλάκες τῆς βορείου μόνον πλευρᾶς τῆς ὀρχήστρας, φέρουν συνήθως εἰς τὴν ἀριστερὰν στενὴν πλευρὰν αὐλακα καθ' ὅλον τὸ ὕψος των, ἥτις ἐν κατόψει ἔχει τὴν μορφήν ἡμίσεος κύκλου, διαμέτρου περίπου 0,06 μ. Ἡ ἀπόστασις τῶν αὐλάκων αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἐμπροσθίας ἐπιφανείας τῆς πλακῶς κυμαίνεται μεταξύ 0,02 - 0,07 μ. Τρεῖς ἐκ τῶν πλακῶν φέρουν αὐλακα καὶ εἰς τὴν δεξιὰν πλευρὰν.

Εἰς τὸ κέντρον περίπου ἐκάστης πλακῶς ὑπάρ-

χουν τόρμοι 0,045 x 0,095 περίπου (βόρειος πλευρά), 0,04 x 0,07 μ. (νοτία πλευρά). Οί πρώτοι έχουν θέσιν κάθετον επί του μακροῦ ἄξονος τῆς

πλευρᾶ ἀπέχει ἀπὸ τοῦ ὀπισθίου τοίχου τῶν δωματίων 0,57 μ. Κατώφλιον δὲν σώζεται οὔτε ὑπάρχουν ἴχνη, τὰ ὅποια νὰ δεικνύουν ὅτι ὑπῆρ-

Σχέδ. 8. Δύο ἐνεπίγραφοι πλάκες ἐν τῷ θεάτρῳ

πλακός, παράλληλον δὲ οἱ δεύτεροι. Τὸ βάθος τῶν εἶναι 0,055 μ.

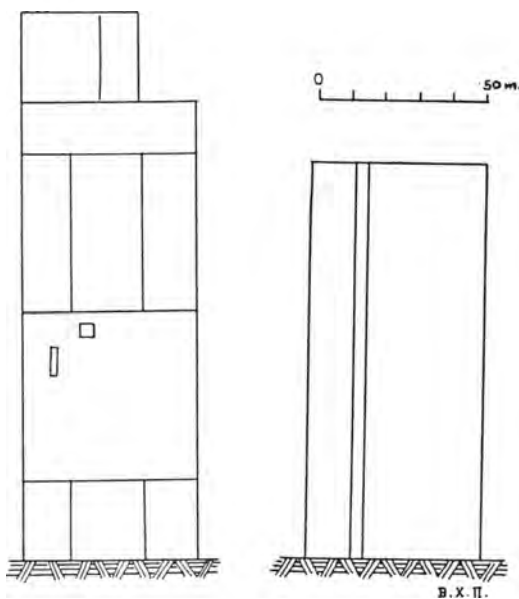
Αἱ πλάκες συνεδέοντο μεταξύ των διὰ συνδέσμων σχήματος Π, τῶν ὁποίων σήμερον σώζονται οἱ τόρμοι εἰς τὸ μέσον περίπου ἐκάστης στενῆς πλευρᾶς. Εἰς ὠρισμένας πλάκας ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι τόρμοι εἰς τὰς στενάς πλευρᾶς καὶ εἰς τὴν ὀπισθίαν.

Ἐντὸς τῆς ὀρχήστρας καὶ ὡς συνέχεια πρὸς Α. τοῦ βορείου ἡμίσεος τοῦ κύκλου αὐτῆς ὑπάρχουν δύο πλάκες (Σ χ έ δ. 8), ὡς αἱ περιγραφεῖσαι τῆς ἐπιστέψεως, εἰς ἃς ὅμως αἱ ὀπαι ἀκολουθοῦν τάξιν διάφορον. Καὶ ἡ λιθουργικὴ αὐτῶν ἐργασία πολὺ ἀπέχει τῆς ἀψόγου κατεργασίας τῶν ἄλλων. Εἶναι εἰργασμένα διὰ τοῦ βελονίου ἄνευ ἄλλης λεπτοτέρας ἐπεξεργασίας. Φαίνεται ὅτι εἶναι ἀντικατάστασις εἰς ὑστέρους χρόνους πλακῶν, αἱ ὅποιοι εἶχον βλαβῆ.

Εἰς τὸ δυτικὸν μέρος τῆς ὀρχήστρας εὐρίσκονται δύο δωματία, ἐσκαμμένα ἐντὸς τοῦ βράχου τοῦ κοίλου. Ταῦτα δὲν εἶναι συμμετρικῶς τοποθετημένα ὡς πρὸς τὴν ὀρχήστραν. Ὁ ἄξων τοῦ θεάτρου διέρχεται νοτίως τοῦ ἄξονος τοῦ βορείου δωματίου. Οἱ τοῖχοι τῶν δωματίων εἶναι ἐκτισμένοι ὡς ὁ περιφερειακὸς τῆς ὀρχήστρας, εἰς αὐτοὺς δὲ παρατηροῦνται καὶ γωνιόλιθοι, ἐκ δευτέρας χρήσεως (Π ί ν. 334 β).

Τὰ δωματία ταῦτα ἔχουν ἐσωτερικὰς διαστάσεις 2.29 x 2.73 (τὸ βόρειον), 2.25 - 2.30 x 3.12 - 3.35 μ. (τὸ νότιον). Μεταξὺ των χωρίζονται διὰ τοίχου κατεσκευασμένου ἐκ καλῶς εἰργασμένων γωνιολίθων, πάχους 0,53 μ. (Π ί ν. 334 δ, 335 α), ἐπικοινωνοῦν δὲ μεταξύ των δι' ἀνοίγματος πλάτους 0,62 μ. (Π ί ν. 334 γ), τοῦ ὁποίου ἡ δυτικὴ

χε μόνιμος θύρα. Ἐπὶ τῆς δυτικῆς ὁμῶς στενῆς πλευρᾶς τοῦ μακροῦ τμήματος τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου ὑπάρχει ὀρθογώνιος ἐγκοπὴ, πλάτους 0,038 καὶ βάθους 0,022 μ. Ἡ ἐγκοπὴ αὕτη εὐρύνεται πρὸς τὸν πυθμένα. Ἡ ἀνατολικὴ παραστάς τοῦ

Σχέδ. 9. Αἱ παραστάδες τῆς θύρας τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου τῶν δωματίων τῆς ὀρχήστρας

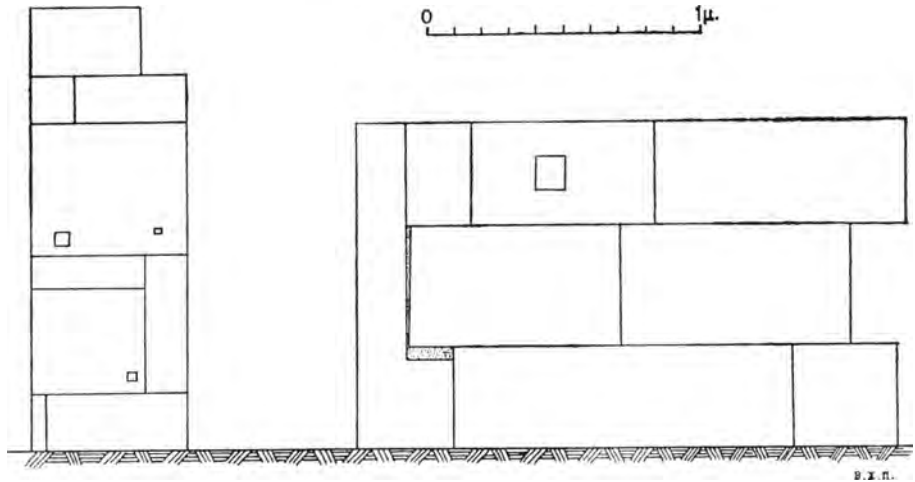
ἀνοίγματος τούτου, ἡ φέρουσα τὴν ἐγκοπὴν, εἶναι μόνόλιθος (Σ χ έ δ. 9), ἐνῶ ἡ ἐναντι δυτικὴ ἀποτελεῖται ἐκ πλειόνων λίθων. Ἴσως ἐντὸς τῆς ἐγκοπῆς νὰ εἰσήρχετο διάφραγμά τι.

Ὁ διαχωριστικὸς τοῖχος, σωζόμενος σήμερον

μέχρις ύψους 1.18 (τὸ μακρὸν τμήμα) - 1.60 μ., ἐπειδὴ ἐστήριζε τὴν θόλον τῆς στέγης τῶν δωματίων καὶ τὰ ἐπ' αὐτῆς ἐδώλια, παρουσιάζει μεγάλην ἐπιμέλειαν κατασκευῆς (Σ χ ἔ δ. 10 - 11). Ἀποτελεῖται ἐκ γωνιολίθων, πιθανώτατα ἐκ δευτέρας χρήσεως, διότι οἱ ἐπ' αὐτῶν τόρμοι δὲν ἔχουν ἔννοιαν εἰς τὰ σημεῖα ὅπου εὐρίσκονται, τοῦτο δὲ εἶναι φανερὸν εἰς τὴν δοκοθήκην τῆς νοτίας ὄψεως τοῦ τοίχου, ἥτις δὲν ἔχει ἀντίστοιχον εἰς τὸν ἔναντι τοῖχον. Ὡς συνδετικὸν ὑλικὸν ἐχρη-

πρὸς τὴν ὀρχήστραν ἢ ἀρχὴ τῶν παραστάδων, ἴχνη δὲ ἀσαφῆ εἰς τὸ νότιον.

Ἐνῶ τὰ διὰ τὴν ὀρχήστραν στοιχεῖα εἶναι ὀπωσδήποτε σαφῆ, διὰ τὴν σκηνὴν συμβαίνει τὸ ἀντίθετον πρὸς τὸ παρὸν. Εἰς αὐτὴν, εὐτυχῶς, δὲν εἶχε προχωρήσει ἡ ἀνασκαφὴ, ἄλλως οἱ τοῖχοι θὰ εἶχον διαλυθῆ. Ἡ σκαπάνη ὁμως ἀπεκάλυψε τὰ ὑψηλότερα σημεῖα τῶν κατασκευῶν τῆς καὶ οὕτω δυνάμεθα νὰ δώσωμεν εἰς γενικὰς ἐντελῶς γραμ-

Σχέδ. 10. Βόρειος ὄψις τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου τῶν δωματίων τῆς ὀρχήστρας

σιμοποιήθη τὸ ἀσβεστοκονίαμα, διὰ τοῦ ὁποίου μάλιστα πληροῦνται καὶ μεγαλύτερα κενὰ μεταξὺ τῶν λίθων.

Τὸ ὕψος τῶν δωματίων καὶ τοῦ τοίχου δύναται νὰ διαπιστωθῆ, διότι σώζονται ἀκόμη λείψανα, εἰς τοὺς πλευρικοὺς καὶ τὸν ὀπίσθιον τοῖχον, τῆς διὰ θόλου στεγάσεώς των (Πί ν. 335 β). Εἰς τοὺς πλευρικοὺς τοίχους εἰδικῶς διατηρεῖται ἀκόμη τμήμα τοῦ ἀνωτάτου κεκλιμένου καὶ ἐκ μεγαλύτερων γωνιολίθων ἀποτελουμένου δόμου, ἐφ' οὗ ἐπάτει ἡ θόλος (Πί ν. 335 γ). Οὕτω ἡ στέγη καὶ ἡ ὀροφὴ τῶν δωματίων ἠκολούθησαν τὴν κλίσιν τοῦ κοίλου, ἐκ τῆς μελέτης δὲ τῆς κλίσεως αὐτῆς συνάγεται τὸ ὕψος τοῦ τοίχου τῆς ὀρχήστρας.

Τὰ δύο δωμάτια ἔχουν κατώφλια, τὸ νότιον ἐκ δύο μαρμάρων, τὸ βόρειον ἐξ ἑνός. Ἡ γενομένη καταστροφὴ (ἢ τοῦλάχιστον ἡ κατάστασις, εἰς ἣν ἔφθασε τὸ μνημεῖον λόγῳ τῆς παντελοῦς ἐγκαταλείψεώς του μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν) δὲν ἐπιτρέπουν πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἐκταθῶ εἰς λεπτομερείας. Πάντως εἰς τὸ βόρειον δωματίον διατηροῦνται εἰς τὸ κατώτερον τμήμα τοῦ ἀνοίγματος

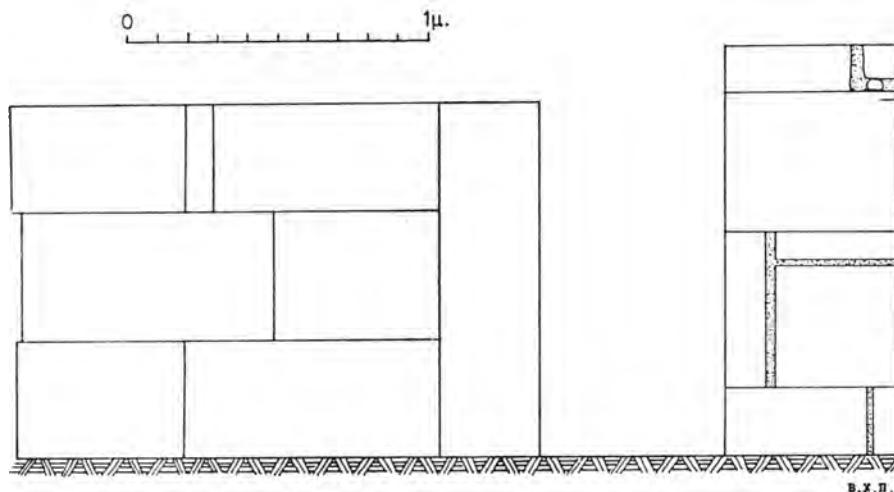
μὰς τὸ σχῆμα τῆς σκηνῆς. Αὕτη ἀποτελεῖται ἐκ τεσσάρων οἰκοδομημάτων σαφῶς χωριζομένων μεταξὺ των ὑπὸ τριῶν διαδρόμων, πλάτους 2.30 (ὁ βόρειος), 1.95 (ὁ κεντρικός), 1.90 μ. (ὁ νότιος). Ἐξ αὐτῶν, ὁ κεντρικός εἶναι ἀδιέξοδος καὶ ἐλαφρῶς καταφερῆς, διότι εἰς τὸ τέρμα του ἀρχίζει ὁ κρυπτός ὀχετὸς τῶν ὑδάτων τῆς ὀρχήστρας, ἐνῶ ἀντιθέτως οἱ ἕτεροι δύο ἐντόνως ἀνωφερεῖς ὠδήγουν εἰς ἐπίπεδον ὑψηλότερον τῆς ὀρχήστρας.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐδώλια τοῦ θεάτρου εἶχον χρησιμοποιηθῆ ὡς οἰκοδομικὸν ὑλικὸν εἰς τὸ κάστρον τῆς Μυτιλήνης, γράμματα δὲ καὶ ἑλλειπτεῖς ἐπὶ τῶν ἐδωλίων ἐπιγραφαι ἐδημοσιεύθησαν πολὺ πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ θεάτρου. Ἀρκετὰ ἐδώλια τοῦ θεάτρου εὐρέθησαν διεσκορπισμένα ἐντὸς τοῦ κάστρου καὶ μετεφέρθησαν εἰς τὸν χῶρον τοῦ θεάτρου. Εἰκοσιπέντε, ἐξ ἄλλου, χρησιμεύουν ὡς ζωνάρι εἰς τὸν πεντάπλευρον πύργον τῆς σημαίας, ὁ ὁποῖος ἔχει ὄψιν πρὸς τὸν νότιον λιμένα τῆς πόλεως. Μόνον εἰς ἓν ἐξ αὐτῶν δύναται τίς νὰ διακρίνη λείψανα γραμμάτων.

Ἐκεῖ, ὁμως, ὅπου ὑπάρχει ἄφθονον ὑλικὸν· ἐκ

του θεάτρου και πιθανώς μόνον έξ αὐτοῦ, εἶναι εἰς τὸν ἐξ ἀρχαίων μαρμάρων διαχωριστικὸν τοῖχον τοῦ μεγάλου περιβόλου τοῦ κάστρου (Tchan Kulessi, Keep) (Π ι ν. 335 δ). Εἰς τὸν τοῖχον αὐτὸν εὐκόλως διακρίνονται ἐδῶλια τοῦ θεάτρου, μερικὰ μάλιστα ἐνεπίγραφα. Ἄλλὰ καὶ εἰς τὸ ὑπόλοιπον κάστρον δύναται τις νὰ εὕρῃ μέλη τοῦ θεάτρου, ὡς εἰς τὸν πύργον τοῦ Ἀπτουλαίρρεδίν.

Αἱ ἐπιγραφαὶ τοῦ θεάτρου ἐγένοντο γνωσταὶ ὅμα τῇ εὐρέσει των, με ἀρκετὰς ὁμως ἀνακριβείας,

Σχέδ. 11. Νοτία ὄψεις τοῦ διαχωριστικοῦ τοῖχου τῶν δωματίων τῆς ὀρχήστρας

αἱ ὁποῖα μάλιστα ἐπανελήφθησαν ὑπὸ τοῦ Εὐαγγελίδου εἰς τὴν τελευταίαν του ἔκθεσιν. Αὗται εἶναι : 1) Αἱ ἐπιγραφαὶ τῆς ἐπιστέψεως τοῦ τοῖχου τῆς ὀρχήστρας. 2) Αἱ ἐπιγραφαὶ τῶν παρόδων. 3) Αἱ ἐπὶ τῶν ἐδωλίων ἐπιγραφαὶ ἢ γράμματα καὶ 4) Ἐπιγραφαὶ ἄνευ δυνατοῦτος προσδιορισμοῦ τῆς ἀρχικῆς των θέσεως.

Τῶν ἐπιγραφῶν τῆς ἐπιστέψεως αἱ θέσεις εἶναι γνωσταὶ, διότι, ὡς γράφει ὁ Εὐαγγελίδης¹⁰: *Κατὰ τὴν δεξιὰν πλευρὰν τοῦ κοίλου, ὀρωμένον ἐκ τῆς ὀρχήστρας, εὐρέθησαν πρὸ τοῦ ποδίου εἰς ἣν θέσιν ἀνατραπεῖσαι κατέπεσαν, ἱκαναὶ πλάκες ἐπιστέψεως φέρουσαι τὰς ἐξῆς ἐπιγραφάς.*

Ἡ ἀριστερὰ λοιπὸν πλευρὰ (νότιος) φέρει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν¹¹ : *[ὕπερ ὕ]γείας [κ]αι σωτηρίας και [αἰωνίου δι]αμονῆς vacat|αὐτοκράτ[ορος----]| Μᾶρκος και|Οὐα[---*

9. ΑΔ 1927 - 28, παράρτημα, σ. 14 - 17, εἰκ. 1 - 7.

10. ΠΑΕ 1938, σ. 230.

11. Bull. 1961, ἀριθ. 440, ὅπου βελτιοῦται τὸ κείμενον τοῦ Εὐαγγελίδου. Τὸ κείμενον τῶν J. καὶ L. Robert παρέχεται ἔνταῦθα.

Δὲν γνωρίζω, ἐὰν ἄσπαι αἱ πλάκες τῆς νοτίου πλευρᾶς ἔφερον ἐπιγραφὴν, ἀλλωστε ὑπάρχει μεγάλη ἀταξία ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν γραμμάτων εἰς ἐκάστην πλάκα καὶ κενὰ μεταξὺ τῶν γραμμάτων παρατηροῦνται. Ταῦτα φαίνονται ἀκριβῶς εἰς τὰ παρατιθέμενα Σ χ ἐ δ. 6, 7. Τὸ ἀνάπτυγμα, κατὰ πρόχειρον ὑπολογισμόν, τῆς νοτίου πλευρᾶς εἶναι 21.40 μ., ἐνῶ αἱ πλάκες, αἱ ὁποῖαι διεσώθησαν, δίδουν μῆκος ἀναπτύγματος 7.07 μ., δηλαδὴ ἔλλείπουν ἀκόμη πλάκες, συνολικοῦ μήκους περίπου 14.33 μ. Τοῦτο δεικνύει τὸ ἐπιφα-

λὲς οἰασθήποτε ἀποκείρας ἀποκαταστάσεως τῆς ἐπιγραφῆς.

Ἐναντιῶτως, ἐκ τῆς βορείου πλευρᾶς σώζονται περισσότεραι πλάκες. Ἐκ τοῦ συνολικοῦ ἀναπτύγματος τῶν 23.70 μ. τῆς πλευρᾶς, σώζονται πλάκες συνολικοῦ μήκους 11.18 μ., δηλαδὴ περίπου τὸ ἥμισυ. Ἐπὶ τῆς στενῆς προσθίας πλευρᾶς τῶν πλακῶν ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἐπιγραφὴ¹² :

[---Μυτιλ|ηναίων|Μάρκου|Κλαυ|δίου|Τρυφω|νιανοῦ|στρατ|ηγού|ν|τ]ος Ἰουλί|ου|Λεοντ|έως τ|οῦ ἐπι|μελησαμ|ένου τοῦ θεά|τρου]

Καὶ εἰς τὴν ἐπιγραφὴν αὐτὴν ὑπάρχουν σημεῖα, τὰ ὁποῖα μόνον ἡ εὐρεσις καὶ ἄλλων τμημάτων τῆς ἐπιστέψεως θὰ διεσαφήνιζεν.

Ἡ ἐπιγραφὴ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς (ὕψ. γραμμ. περίπου 0,09 μ.) εἶναι κανονικώτερον κεχαραγμένη με ὠραιότερα γράμματα, ἐνῶ ἡ τῆς ἀριστερᾶς (ὕψ. γραμμ. περίπου 0,065 μ.) με μικρότερα καὶ ἀμελέστερα κεχαραγμένη.

12. Ἡ ἐπιγραφὴ συμπληροῦται, ὡς καὶ ἡ προηγουμένη, βάσει τῶν ἐν Bull. 1961, ἀριθ. 440, προτεινομένων.

Ἐπιγραφαὶ ὑπῆρχον φαίνεται καὶ εἰς τὰς εἰσόδους τῶν παρόδων. Εἰς τὴν δεξιὰν εὐρίσκεται ἐπιστύλιον, μήκους 1.76, πλάτους 0,48, ὕψους 0,38 μ., ἐπὶ τῆς προσθίας ὄψεως τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή (Πί ν. 336 α) :

Ἰουλίας Ποταμίλλης Σακερδῶτος θυγατρὸς]
ἀρχιερείας τόπος

Τὸ ἐλλεῖπον τελικὸν σίγμα τῆς τελευταίας λέξεως τοῦ πρώτου στίχου ἦτο κεχαραγμένον ἐπὶ τῆς συνεχείας τοῦ ἐπιστυλίου¹³.

Ὡς περιέγραψε τὴν ἐπιγραφὴν ὁ Εὐαγγελίδης, θὰ ἐνόμιζε τις, ὅτι αὐτὴ ἀνῆκεν εἰς τὰς πλάκας τῆς ἀριστερᾶς πλευρᾶς ἢ ὅτι ἦτο κεχαραγμένη ἐπὶ θρόνου, ὡς ἐθεώρησαν οἱ J. καὶ L. Robert¹⁴. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι τὸ ἐπιστύλιον ἀνῆκεν ἢ εἰς τὴν πύλην τῆς παρόδου ἢ εἰς τὴν εἰσοδὸν οἰκῆματος παρὰ τὴν πάροδον, προοριζομένου διὰ τὴν ἀρχιερείαν.

Εἰς τὴν ἔναντι ἀριστερὰν πάροδον ἐγένετο κατὰ τὸ 1965 πρόχειρος καὶ ἀνιχνευτικὸς καθαρισμὸς, ὁ ὁποῖος, ἐκτὸς τοῦ μεγάλου πλήθους τῶν ἐκ τοῦ κοίλου καταπεσόντων ἐδωλίων, ἀπεκάλυψε καὶ τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν ἐπὶ παραστάδος (;) (Πί ν. 336 β) :

Ἀθρ. Α[- -] ΑΙΝ
νης Τροφίμης,
Ἐρμολάου θυ(γ)α-
τρὸς, ἱερείας τό-
πος

Ἐπὶ πλίνθου (ἀναθύρωσις δεξιὰ) τεθραυσμένης εἰς δύο ὀριζοντίως καὶ ἐλλειποῦς ἀριστερὰ, ὕψ. 0,935, πλ. 0,37, πᾶχ. 0,22 μ., σώζονται τὰ ἐξῆς λείψανα ἐπιγραφῆς, διὰ γραμμάτων ὕψ. 0,075 (1ος στ.), 0,06 (2ος στ.), 0,055 μ. (3ος στ.) :

[- - - - -] ΟΤ
[- - - - -] ΑΙΘ
[- - - - -] ΙC

Γνωστοτάτη εἶναι ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ θρόνου τοῦ Ποτάμωνος (Πί ν. 336 γ - δ), ὁ ὁποῖος γενικῶς θεωρεῖται, ὅτι προέρχεται ἐκ τοῦ θεάτρου :

Ποτάμωνος
τῶ Λεσβῶνακτος
προεδρία

Τὴν ἀνωτέρω ἐπιγραφὴν ὀρθῶς ὁ Ἰ. Δ. Κοντῆς¹⁵ ἐθεώρησεν κεχαραγμένην ἐπὶ παλαιότερας ἀποξεσθῆσις. Οὗτος δὲν ἠδυνήθη νὰ διακρίνη ἴχνη

τῆς παλαιότερας ἐπιγραφῆς, ἥτις πράγματι ἀπεξέσθη ἐπιμελῶς. Εἰς ἀπόστασιν ὁμῶς 0,075 μ. ἀπὸ τοῦ τελικοῦ ς τοῦ πρώτου στίχου διακρίνεται καθαράτατα ἔν Σ, ὕψ. 0,017 μ. Τὸ σχῆμα αὐτοῦ μὲ τὰ ἀνοικτὰ σκέλη καὶ ἡ ἐπιμελής χάραξις συνηγοροῦν ὑπὲρ τῆς χρονολογήσεως τοῦ θρόνου τὸ ἀργότερον εἰς τὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνος, εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, ὅπου ἄλλωστε εἶχε χρονολογήσει τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ θεάτρου ὁ Εὐαγγελίδης¹⁶.

Ἄφθονοι εἶναι αἱ ἐπιγραφαὶ καὶ τὰ χαράγματα (ἀρχαῖα καὶ σύγχρονα) ἐπὶ τῶν ἐδωλίων τοῦ θεάτρου. Αἱ πλείσται εἶναι ἔν γράμμα, ἄλλαι φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦν μέρος λέξεως.

Ἐπὶ πέντε ἐδωλίων, τὰ ὁποῖα ἦσαν τοποθετημένα ἐπὶ τῆς στέγης τῶν δωματίων τῆς ὀρχήστρας¹⁷, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς καμπύλης κάτω ἐπιφανείας τῶν, σώζεται ἡ ἐξῆς ἐπιγραφή, διὰ γραμμάτων ὕψους 0,13 - 0,16 μ. :

ἀγ|ανοθέ|του κα|δημάρχ|ων

Αἱ λοιπαὶ ἐπὶ τῶν ἐδωλίων ἐπιγραφαὶ εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἔν γράμμα. Μέχρι σήμερον εἶναι γνωστά, καὶ ἐκ τῶν παλαιῶν δημοσιεύσεων¹⁸, περὶ τὰ ὀγδοήκοντα.

4. Ναὸς τῶν Μέσων. Εἰς τὸν σημαντικώτατον ναὸν τῶν Μέσων ἐγένετο καθαρισμὸς τοῦ τμήματος τοῦ ἀνασκαφέντος ὑπὸ τοῦ Koldewey. Πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ οὐδεμιᾶς φροντίδος εἶχε τύχει ὑπὸ τῆς Ὑπηρεσίας, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὑφ' ὄλων ἀναγνωρίζεται ἡ σπουδαιότης τοῦ ναοῦ, ὅστις ἔχει ἰδιαιτέραν σημασίαν διὰ τὴν ἀρχαίαν ἱστορίαν τῆς νήσου καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐπεβάλλετο ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ.

Ὡς διεπιστάθη ἐκ τοῦ καθαρισμοῦ, ὁ Koldewey δὲν εἶχεν ἀνασκάψει πλήρως τὸ ὑπ' αὐτοῦ περιγραφόμενον καὶ σχεδιασθὲν τμήμα τοῦ ναοῦ¹⁹. Πολλοὶ τάφοι, λελαξευμένοι ἐπὶ τοῦ ναοῦ καὶ ἐντὸς τῶν ἐπιχώσεων τοῦ ναοῦ, εἶχον μείνει ἀδιατάρακτοι. Οὗτοι, κατεσκευασμένοι ἐκ κεράμων καὶ ἄνευ οὐδενὸς κτερίσματος, ἀνήκουν ἀναμφιβόλως εἰς τοὺς νεωτέρους χρόνους, διότι φαίνεται ὅτι ἡ ἐκκλησία τοῦ Ταξιάρχου, ἡ ὁποία ἐκτίσθη ἐπὶ τοῦ ναοῦ καὶ ἐπὶ τῆς ἐπ' αὐτοῦ βασιλικῆς, ἦτο κοιμητηριακὴ, παρὰ τὸ ὅτι πλησίον δὲν ὑπάρχει οἰκισμὸς οὔτε ἴχνη κατοικιῶν.

13. Περὶ τοῦ ὀνόματος Σακερδῶς, βλ. L. Robert, *Hellenica*, XIII, σ. 66.

14. *Bull.* 1961, ἀριθ. 440.

15. *AE* 1936, σ. 58 κ.έ., εἰκ. 3 - 5.

16. Τὸ Ἔργον 1958, σ. 172.

17. ΠΑΕ 1958, σ. 231.

18. *IG* XII 2, 273· *AA* 1927 - 28, παράρτημα, σ. 16.

19. Koldewey, *Die antiken Baureste*, σ. 47 - 61, πίν. 18 - 26.

Ὁ ἐπίσκοπος Μηθύμνης Γαβριήλ, διατελέσας μητροπολίτης τὸν 17ον αἰῶνα (παρητήθη τὴν 24-2-1621), ἀναφέρει τὰ ἐξῆς εἰς τὴν *Περιγραφήν*²⁰, γραφείσαν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1636 - 1641 : εἰς τὸ τέλος τοῦ θαλαττίου κόλπου ἔσωθεν τοῦ λόχμου μένουσι κτίσματα παλαιότατα διεφθαρμένα· μένει δὲ ναὸς σώως τοῦ θεῖου ταξιάρχου *Μιχαήλ μετ' ὀλίγης περιοχῆς, ποιῶν θαύματα καθ' ἑκάστην*. Ὀνομάζεται ὁ τόπος *Μέσα*, διὰ τὸ εἶναι μέσον τῆς εἰς *Μυτιλήνην* πορευομένης εὐθείας ὁδοῦ. Λέγεται, κατὰ παράδοσιν, ὅτι ἦν ποτε δράκων φοβερός ἐκεῖ μὴ ἔων τινα παρελθεῖν τοῦ τόπου, ἐν δὲ τῷ τὸν ἅγιον Παῦλον ἐνδημηῆσαι εἰς *Λέσβον* καὶ τῶν ἐκεῖσε πιστῶν δεηθέντων, διὰ προσευχῆς ἐθανάτωσεν αὐτόν.

Τοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου, ἐν ἐρειπίοις σήμερον, εὐρέθησαν τεμάχια ἐκ τῆς τοιχογραφίσεώς του. Ἡ μαρτυρία τοῦ Γαβριήλ τὸν χρονολογεῖ εἰς τὴν πρὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰῶνος περίοδον.

5. Πύρρα. Πληροφορία περὶ ὑπάρξεως ἀσυλήτων τάφων εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Πύρρας - Ἀχλαδερῆς ὠδήγησαν εἰς μικρὰν ἔρευναν, ἣ ὁποία ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς ἀπέβη ἄκαρπος. Σαρκοφάγος ἐξ ἐρυθροῦ τραχείτου μετ' ἀετωματικοῦ καλύμματος τεθραυσμένη, βάθους 0,51, πάχους τοιχωμάτων 0,07 μ., ἐντὸς τοῦ κτήματος Δημ. Κούταρη, οὐδὲν ἀπέδωκεν.

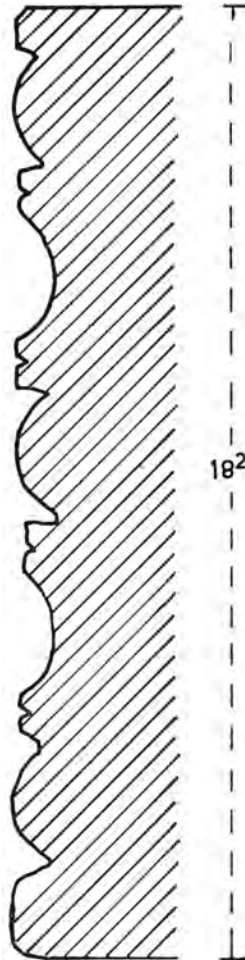
Ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἐγένετο μερικὸς καθαρισμὸς τῶν παρὰ τὴν θάλασσαν οἰκοδομημάτων (Πί ν. 337 α), κατὰ τὸν ὁποῖον εὐρέθη γυναικεῖα κεφαλὴ εἰδωλίου (Πί ν. 337 β) καὶ χαλκοῦν νόμισμα τοῦ Κωνσταντίνου Β' (641 - 668 μ.Χ.).

Εἰς τὴν ἀποθήκην τῆς γεωργικῆς σχολῆς τῆς Ἀχλαδερῆς εὐρέθη, ἄγνωστον πόθεν ἀκριβῶς προερχόμενον, τεμάχιον βάσεως ἐκ τραχείτου (Σχ ἐ δ. 12), σῶζον τρεῖς σπείρας καὶ μεταξὺ αὐτῶν δύο τροχίλους. Τὸ πλήρως σωζόμενον ὕψος εἶναι 0,183 μ.

6. Τάφος Μακρὸν Γιαλοῦ Μυτιλήνης. Εἰς τὴν συνοικίαν Μακρὸν Γιαλὸς τῆς Μυτιλήνης, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Κ. Καβέτσου, εὐρέθη εἰς βάθος 1.30 μ. πωρήνη ἀσύλητος σαρκοφάγος μετ' ἀετωματικοῦ καλύμματος, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 0,64 x 1,83, βάθους 0,46 μ., μετ' προσανατολισμὸν ἐξ Α. πρὸς Δ. Ἐντὸς τῆς σαρκοφάγου εὐρέθησαν δύο σκελετοὶ μὲ τὰς κεφαλὰς πρὸς Α. Ὡς κτερίσματα ὑπῆρχον ἐντὸς τῆς σαρκοφάγου δύο χαλκᾶ κάτοπτρα, ὧν τὸ ἕτερον τεθραυσμένον, ἀπιδοειδὲς *urguentarium*, δύο ὑάλινα ἀγγεῖα ἑλλιπῆ καὶ χαλ-

κᾶ ἐλάσματα, ἐξαρτήματα ξυλίνου κιβωτιδίου ἴσως, ὡς καὶ τέσσαρα χρυσοῦ φύλλα (MM 3593 - 3600).

7. Τάφος Μολύβου. Εἰς τὸν λιμένα τοῦ Μολύβου, τῆς ἀρχαίας Μηθύμνης, ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου τοῦ Γεωργίου Δοξιάδη, εὐρέθη πωρήνη σαρ-

Σχ.δ. 12. Τομὴ βάσεως ἐκ Πύρρας

κοφάγος, μήκους 2,03, πλάτους 0,695 καὶ βάθους 0,64 μ. Τὸ πάχος τῶν τοιχωμάτων ἦτο 0,078 - 0,095 μ. Ὁ ἐντὸς τῆς σαρκοφάγου σκελετὸς εἶχε τὴν κεφαλὴν πρὸς Β. Περὶ τὴν κεφαλὴν καὶ ἐπὶ τοῦ στήθους εὐρέθησαν 49 χρυσοῦ φυλλάρια. Ὡς κτερίσματα ὑπῆρχον προσέτι ἀπιδοειδῆ καὶ σφαιροειδὲς *urguentarium*, ἄωτον ἑλλιπὲς κύπελλον, ὡς καὶ δύο χρυσοὶ δακτύλιοι, κοῖλοι ἐσωτερικῶς (MM 3585 - 3592).

20. Ἰ. Μ. Φουντούλη, Γαβριήλ Μητροπολίτου Μηθύμνης «Περιγραφή τῆς Λέσβου», σ. 36, παρ. 31.

8. Κάστρον Μυτιλήνης. Τὸ κάστρον τῆς Μυτιλήνης, ἐν ἐκ τῶν ἀρτιωτέρων μνημείων τῆς νήσου, δὲν ἀπετέλεσεν ἐξαίρεσιν ὡς πρὸς τὰ λοιπὰ μνημεῖα τῆς Λέσβου. Οὐτε τὴν προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν εἴλκυσε σοβαρῶς ἀλλ' οὔτε καὶ τῆς Ὑπηρεσίας. Ἐν ἐξαίρεση τὴν τὰς μελέτας τοῦ Hasluck²¹ καὶ τοῦ Χαριτωνίδου²² καὶ τὴν συστηματικὴν προσπάθειαν τοῦ δευτέρου διὰ τὴν ἀποκατάστασίν του, οὐδὲν ἄλλο ἔχομεν νὰ ἐπιδείξωμεν. Διασωζόμενον πλήρως μέχρι τοῦ 1912, ὡς φαίνεται ἐκ παλαιῶν φωτογραφιῶν, ὑπέστη μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς νήσου τὸ 1912, τὴν μανίαν, δύναται τις νὰ εἴπῃ, τῶν ἐντοπιῶν. Ἐκ τῶν λίθων τοῦ κάστρου ἐκτίσθησαν ὀλόκληροι συνοικισμοὶ τῆς πόλεως (Πί ν. 337 γ).

Πλήρης κατοχὴ τοῦ σπουδαίου τούτου μνημείου ὑπὸ τῆς Ὑπηρεσίας ἐπετεύχθη μόλις κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1966, ὅτε κατόπιν πολυμήνων προσπαθειῶν, παρεχώρησεν ὁ Δήμος Μυτιλήνης εἰς τὴν Ὑπηρεσίαν τὸ ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸ κάτω κάστρον κατεχόμενον τμήμα καὶ ὡς ἀποθήκην ὑγρῶν καυσίμων καὶ ἄλλων εὐφλέκτων ὑλικῶν χρησιμοποιούμενον. . . Εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Δήμου παραχωρηθὲν τμήμα περιλαμβάνεται ὁ κυκλικὸς πύργος, ὅστις δεσπόζει τοῦ βορείου λιμένος μετὰ τὴν ἐπ' αὐτοῦ ἰδρυτικὴν ἐπιγραφὴν καὶ ἡ τέως ἀθέατος καὶ ἀπρόσιτος βορειοδυτικὴ πύλη τοῦ κάτω κάστρου. Ἡ ἐπιγραφὴ, ἐπὶ τοξοειδοῦς ἀνω μαρμαρίνης πλακῶς, ἔχει ὡς ἐξῆς κατὰ μετάφρασιν²³ : *Στὸν καιρὸ τῆς βασιλείας τοῦ σουλτάνου Βαγιαζὶτ υἱοῦ τοῦ Μεχμέτ Χάν, τοῦ ὀποῦον τὸ κράτος ἄς εἶναι παντοτεινὸ καὶ ἄς ἀξήθῃ ἡ νίκη του, οἰκοδομήθηκε ὁ πανύψηλος αὐτὸς πύργος μετὰ τὴν ἐπιβλέψη τοῦ στρατιωτικοῦ ταξίαρχου Μυτιλήνης Ἀππουλαϊρρεδίν. Ὁ Θεὸς ἄς εὐκολύνει τὴν πραγμάτωσιν τῶν θελημάτων του. 1501*

9. Ἅγιοι Ἀπόστολοι. Μικραὶ ἐργασίαι ἀποκαταστάσεως ἐγένοντο εἰς τὴν τέως ἐνοριακὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων. Οὗτοι χρονολογοῦνται εἰς τὸ ἔτος 1815, ἀνήκουν δηλαδὴ εἰς τὴν μέσην περίοδον μιᾶς σειρᾶς νεοβασιλικῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπαντοῦν εἰς ὀλόκληρον τὴν νήσον. Γενικὸν χαρακτηριστικὸν τοῦ τύπου αὐτοῦ τῶν

βασιλικῶν εἶναι ἡ ὑπαρξὶς ἐξωνάρθηκος, ὅστις φέρει κιονοστοιχίαν. Ἐν τῷ ἐξωνάρθηκος εἶναι ὁ γυναικωνίτης. Ἡ πρόσοψις εἶναι πάντοτε ἐκ γωνιολίθων, εἰς τὴν κατεργασίαν τῶν ὀπῶν οἱ τεχνίται ἀποδεικνύονται δεξιότεχνοι.

Ἐν τῇ κεντρικῇ θύρᾳ τῆς ἐκκλησίας ὑπάρχει ἡ ἐξῆς κτητορικὴ ἐπιγραφὴ :

,αωιέ'
ὁ τῶν ἱερῶν καὶ θεῶν ἀποστόλων
ναὸς εὐκοσμος ἐκ βάρων ἀνηγέρθη
διὰ συνδρομῆς συνδρομητῶν ἀξίων,
τοῦ Μυτιλήνης ἀρχιθῆτου πρωτίστως
Καλλινίκου τοῦνομα κ(αί) τινων τῶν προυχόντων
Χατζηγεώργου τοῦ Μάνδρα λεγομένου, Πα-
ναγιώτου τε Κούμπα καὶ Ἀποστόλου τοῦπικλιν
Σκαμπαβίου· οὗς ταῖς λιταῖς Κύριε τῶν μαθητῶν
σου κοινωνοὺς ἀνάδειξον σῆς βασιλείας.
ἐν μινεὶ ἀγούστῳ α'

Ὁ Καλλνίκος διετέλεσε μητροπολίτης κατὰ τὸ διάστημα 1809 - 1830. Ὁ Χατζηγεώργος, ἀποκαλούμενος Μάνδρας, ὑπῆρξεν ὁ ἀρχηγὸς τῆς συντηρητικῆς μερίδος τῆς Μυτιλήνης, τῆς ἐναντίον τῆς ἐπαναστάσεως κατὰ τῶν Τούρκων, θεωρηθεὶς προδότης. Ὁ Κούμπα καὶ ὁ Σκαμπαβίας ὑπῆρξαν δημογέροντες Μυτιλήνης²⁴.

Ἐν τῇ κιονοστοιχίᾳ τῆς προσόψεως τῆς ἐκκλησίας, εἰς τὴν ἐσωτερικὴν πλευρᾶν, ὑπάρχει ἐπὶ μαρμαρίνης πλακῶς ἡ ἐξῆς ἐπιγραφὴ :

Διὰ τῆς προστασίας τοῦ ποτε
Χ'ΐζ Ἀναστασίου υἱοῦ Δημητρίου
μειμάρη· οὗς φύλαττε Κ(ύριε)
,αωιέ'. ἀγούστου α'

Ὁ αὐτὸς μειμάρης (ἀρχιτέκτων) εἶχε κτίσει καὶ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Χρυσομαλλούσας. Ἐπὶ τὴν ἐπιγραφὴν ἐν ἀναγλύφῳ διαβήτης καὶ τρίγωνον.

Ἐπιγραφαὶ τεχνιτῶν, πρωτομαστόρων, καλφάδων, μειμάριδων, ἀπαντοῦν εἰς ἀπάσας σχεδὸν τὰς ἐκκλησίας τῆς Λέσβου, παρουσιάζουν δὲ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, διότι δεικνύουν μίαν καλῶς ὀργανωμένην τάξιν τεχνιτῶν μετὰ ἐπίγνωσιν τῶν ἱκανοτήτων των. Ὁ σπουδαιότερος ἐξ αὐτῶν (κυρίως διὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐκκλησιῶν, τὰς ὁποίας ἔκτισεν) εἶναι ὁ ἐξ Ἀνεμώτιας Στρατῆς Καρέκος. Τὸ θέμα ὁμοῦ τῶν ἐπιγραφῶν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Λέσβου ἀπαιτεῖ ἰδιαίτεραν μελέτην.

24. Μοναδικὸν βοήθημα διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Μυτιλήνης κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐπαναστάσεως ἀποτελεῖ ἡ σημαντικὴ μελέτη τοῦ Ἰωάννου Μουτζούρη, Ἡ Λέσβος καὶ ἡ ἐλληνικὴ ἐπανάστασις, Λεσβιακά, τόμ. Β', σ. 51 - 176. Περὶ τοῦ Μάνδρα ἐν σ. 111 κ.έ.

21. The Monuments of the Gattelus, BSA 15 (1908/9), σ. 259 - 266.

22. ΑΔ 16 (1960) : Χρονικά, σ. 239 - 243. Οἰκοδομικὴς φάσεις τοῦ κάστρου τῆς Μυτιλήνης, Λεσβιακά, τόμ. Α', σ. 69 - 75, πίν. I - V.

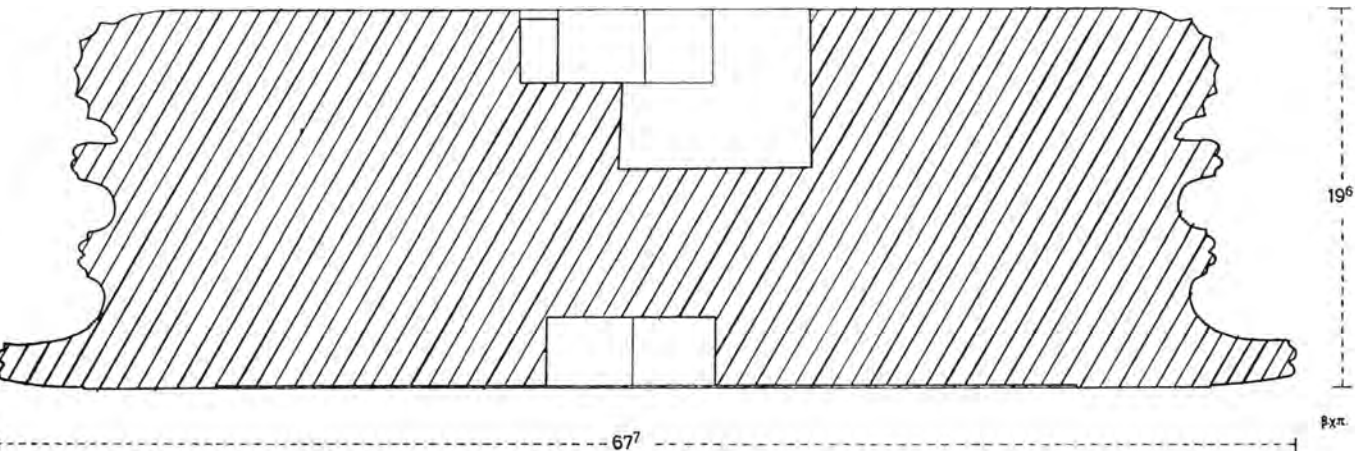
23. Ἡ μετάφρασις, ὀφειλομένη εἰς τὸν πρῶτον πρόξενον τῆς Τουρκίας ἐν Μυτιλήνῃ Hakkı Kenli καὶ τὸν ἐκλιπόντα συμβολαιογράφον Δημοσθ. Τζώρτζογλου, ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Π. Ι. Σαμάρᾳ εἰς τὸ Λεσβιακὸ Ἡμερολόγιον τοῦ 1950, σ. 273 - 274.

10. **Τυχαία εσρήματα.** Εις τὸ ἡμιυπόγειον τῆς οἰκίας Βουρνάζου, ὅπου νῦν στεγάζεται τὸ Μουσεῖον Μυτιλήνης, εὐρέθη ἐνεκτισμένη καὶ ἀπειχιόθη πλίνθος ὀπίσω ἀκατέργαστος με ἀναθῦρων εἰς τὰς τέσσαρας πλευράς καὶ εἰργασμένη ἐμπρὸς διὰ τοῦ κτενίου, ὕψ. 0,34, πλ. 0,43, πάχ. 0,18 μ. Φέρει τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν, διὰ γραμμά-

ἐπιγραφὴν, διὰ γραμμάτων ὕψ. 0,025 μ. (Πί ν. 338 γ):

*Σκαμανδρόφιλε
Ἄριστομένου χαῖρε*

Ἐξ οἰκίας τῆς Ἀπάνω Σκάλας ἀπειχιόθη στήλη μετ' ἀναγλύφου ἀετώματος, ἑλλιπῆς κάτω, ὕψους 0,43, πλάτους 0,27, πάχους 0,225 μ., φέρου-

Σχέδ. 13. Τομή ἰωνικῆς βάσεως κατ' ἀποκατάστασιν, ἐκ Μυτιλήνης

των ὕψ. 0,025 - 0,03 μ. (Πί ν. 338 α) (MM 3544):

*ἀντοκράτορι
Καίσαρι θεοῦ νιῶ θεῶ
3 σεβαστῶ
Νέρβα Τραϊανῶ Γερ-
μανικῶ Δακικῶ
6 ἀρίστῳ Παρθικῶ
χαριστήριον.*

Ἐκ τῶν ὑπογείων τῆς πυριτιδαποθήκης τοῦ μεγάλου περιβόλου τοῦ κάστρου προέρχεται πλίνθος λευκοῦ μαρμάρου, ὕψ. 0,23, πλ. 0,21, πάχ. 0,135 μ., φέρουσα τὴν ἀκόλουθον ἐπιγραφὴν, διὰ γραμμ. ὕψους 0,019 μ., χαραχθεῖσαν ἐπὶ τῆς θέσεως παλαιότερας ἀποξεσθείσης ἐπιγραφῆς (MM 3602) (Πί ν. 338 β):

*Γραῖφ Πομπήωι με-
γ[ά]λ[ω] ἀντοκράτορι
σωτήρι καὶ εὐεργέτα
καὶ κτίστα τῆς πόλεως.*

Εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ἐργοστασίου Κουρτζῆ εὐρέθη στήλη ἐπιτύμβιος (MM 3535), ὕψους 1,17, πλ. 0,35, πάχ. 0,32 μ. Ἐπὶ τῆς ὄψεως φέρει ἀψιδωτὸν ἔγκοilon, ὑπεράνω τοῦ ὁποῖου τὴν ἐξῆς

σα τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν, διὰ γραμμάτων ὕψους 0,018 μ. (MM 3634):

*Λαίκης Μίκωνος
καὶ Ἑλληνίκης Ἐρμογένου
χαίρετε*

Ἐπὶ στρογγύλου βωμοῦ, εὐρεθέντος εἰς αὐτὴν οἰκίαν τινός, ὕψ. 0,52, διαμ. 0,33 μ. (MM 3543), ὑπάρχει, διὰ γραμμάτων ὕψους 0,018 μ., ἡ ἐξῆς ἐπιγραφὴ:

Ἀντιπάτρω

Τυχαῖον εὕρημα ἐπίσης, ἀποτελεῖ ἄνω ἀριστερὰ γωνία στήλης ἐπιτύμβιος μετ' ἀετώματος (MM 3601), ὕψους 0,26, πλ. 0,16, πάχ. 0,087 μ.: ὕψος γραμμάτων 0,008 - 0,015 μ.:

*Δειναγο[- - - - -]
χαῖ[ρε]*

Ἐκ τοῦ μανδροτοίχου τῶν Δικαστηρίων (Nova Scola Turcogum) ἀπειχιόθη ἡ ἐπιγραφὴ IG XII 2, 39 (MM 3633), ἐκ τῆς αὐτῆς τοῦ Γενί τζαμί μετεφέρθη ἡ ἐπιτύμβιος IG XII, 2, 374 (MM 3534), ἰδιῶται παρέδωσαν τὴν ἐπιγραφὴν IG XII 2, 74 (MM 3579) καὶ τέλος ἐκ Καρὰ Τεπέ μετεφέρθη εἰς τὸ Κάτω Κάστρο ἡ στήλη IG XII, 2, 414.

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἑλλιπῆς ἰωνικὴ βάση (MM 3966) εὐρεθεῖσα εἰς τὸ λιθόστρωτον τῆς ὀπίσω

τοῦ ἱεροῦ τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ Μυτιλήνης ὁδοῦ (Σ χ ε δ. 13). Ἡ λεπτότης τῆς ἐργασίας εἶναι ἰσχυρόν τεκμήριον διὰ τὴν εἰς τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν ἀπόδοσιν αὐτῆς, ἐποχὴν ἐλάχιστα ἀντιπροσωπευομένην ἐξ εὐρημάτων εἰς τὸ Μουσεῖον Μυτιλήνης.

Ἐκ τοῦ αὐλοτοίχου τοῦ σχολείου τοῦ Παπάδου ἀπετεichίσθη ἀρχιτεκτονικὸν μέλος (ΜΜ 3580) ἀποτελοῦν κατὰ Koldewey²⁵ ἐπίστεψιν μικροῦ μνημείου.

25. Die antiken Baureste, πίν. 28, 18.

Εἰς τὴν θέσιν Κουρούνη τοῦ χωρίου Θερμῆ εὐρέθη ἀνάγλυφον νεκρόδειπνον (ΜΜ 3582), ὕψους 0,48, πλάτους 0,74, πάχους 0,11 μ.

Ἐκ τῆς θέσεως Γαλοῦσα τοῦ κόλπου Γέρας, ὅπου λείψανα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, προέρχεται ἀγαλμάτιον καθημένης Κυβέλης (ΜΜ 3583), ὕψους 0,36 μ., ἐλλιπὲς τὴν κεφαλὴν καὶ τὰς χεῖρας. Ἐπὶ τῶν γονάτων ὄγκος ἀκαθόριστος, πιθανῶς ὁ λέων.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΧΡ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΑΜΟΥ ΚΑΙ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΣΑΜΟΣ — ΠΥΘΑΓΟΡΕΙΟΝ

Ἐξ ἀφορμῆς οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν εἰς τὸ Πυθαγόρειον Σάμου κατὰ τὸ λήξαν ἔτος, ἐνηργήθησαν μικραὶ δοκιμαστικαὶ ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι εἰς δύο οἰκόπεδα. Εἰς τὸ οἰκόπεδον Γισσ. Ἀνδρεαδάκη, κείμενον εἰς τὸ δεξιὸν τῆς ὁδοῦ πρὸς Ἡραῖον, ἔναντι τοῦ Δημοτικῆς Σχολείου, ἀπεκαλύφθησαν, κατὰ τὸν Ἰούνιον 1966, καλῶς διατηρούμενα ὑπόκαυστα καὶ τμήματα τοίχων, ἀνήκοντα εἰς ρωμαϊκὸν βαλανεῖον (Πί ν. 339 δ). Βορειότερον τούτων σώζονται, μέχρις ὕψους 2.75 μ. ἀπὸ τῆς σημερινῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, οἱ τοῖχοι αἰθούσης, διαστ. 20 x 4.50 μ., ἡ ὁποία πιθανῶς ἀνήκεν εἰς τὸ συγκρότημα τοῦ βαλανεῖου. Τὸ δάπεδον τῆς αἰθούσης ἐκαλύπτετο δι' ὀπτοπλίνθων ἐν πολλοῖς διατηρουμένων.

Μεταξὺ τῶν κινητῶν εὐρημάτων καταλέγεται σημαντικὸς ἀριθμὸς ὀστράκων μελαμβωφῶν καὶ ἐρυθρομόρφων ἀγγείων, λύχνων, ἰονικῶν κυλίκων, μεγαρικῶν σκύφων, ὡς ἐπίσης καὶ κάτω τμήμα πηλίνου εἰδωλίου καὶ τετράπλευρος ἄγνος. Τὰ πλεῖστα τούτων εὐρέθησαν εἰς τὰ ἀνώτερα στρώματα, παρασυρθέντα, λόγω τοῦ ἐπικλινούσας τοῦ ἐδάφους, ἐκ τῶν ὑψηλότερων κειμένων τμημάτων τῆς ἀρχαίας πόλεως. Εἰς τὰ ἀμέσως ἄνωθεν τοῦ δαπέδου στρώματα, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἀδιατάρακτα, εὐρέθησαν μόνον ὑστερορωμαϊκῆς ἐποχῆς ὀστρακα, ἴσως καὶ χριστιανικῶν χρόνων.

Εἰς τὸ οἰκόπεδον Ἰ. Σολοῦνια ἐπίσης, κείμενον εἰς τὸ ἀριστερὸν τῆς ὁδοῦ πρὸς Βαθὺ, κατὰ τὴν ἔξοδον τῆς κωμοπόλεως, ἀπεκαλύφθησαν, ἐν συνεχείᾳ παλαιότερας ἀνασκαφῆς γενομένης ὑπὸ τοῦ κ. Ν. Ζαφειροπούλου, τότε Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Κυκλάδων, τμήματα κτηρίων ἀνηκόντων εἰς διαφόρους ἐποχάς. Συγκεκριμένως, κατὰ τὴν πρώτην περίοδον εἶχον ἀποκαλυφθῆ κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ οἰκοπέδου τοῖχοι ἐκ πλακοειδῶν λίθων τετραπλεύρου χώρου, διαστ. 1.85 x 3.40 μ., διατηρούμενοι μέχρις ὕψους 1.90 μ. (Πί ν. 339 γ), ἐπὶ τοῦ δυτικῆς τῶν ὁποίων ὑπάρχει ἄνοιγμα θύρας, πλάτους 0,80 μ. Πέριξ τούτων μεταγενέστεροι τοῖχοι. Βορειότερον, κατὰ τὴν ἐφετεινὴν ἔρευναν, ἀπεκαλύφθησαν τοῖχοι ἄλλων κτηρίων. Ἐπὶ ἑνὸς τούτων διατηροῦνται λείψανα λευκοῦ κονιάματος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου διακρίνονται ἴχνη ἐρυθρᾶς ταινίας.

Ἐκ τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἰδιαίτερος ἀξιόλογα εἶναι τμήματα πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων,

διακεκοσμημένων διὰ συστημάτων ὀμοκέντρων κύκλων (Πί ν. 339 β)¹. Εὐρέθησαν ἐπίσης ὀστρακα ἐρυθρομόρφων ἀγγείων (Πί ν. 339 α) καὶ ἄνευ γανώματος, ὡς καὶ τμήματα ὑαλίνων ἀγγείων καὶ λύχνων.

Κατὰ τὸ χρονικὸν αὐτὸ διάστημα περισυλλέγησαν, τῇ ὑποδείξει τοῦ φύλακος Ἀρχαιοτήτων κ. Ἰ. Νέττου, καὶ μετεφέρθησαν εἰς τὸ τοπικὸν Μουσεῖον τὰ ἑξῆς εὐρήματα :

1) Ἐπιτυμβία ἐνεπίγραφος λιθίνη βάσις, διαστ. 0,92 x 0,55 μ., ὕψ. 0,29 μ.².

2) Μαρμάρινος κυλινδρικός ἐνεπίγραφος βωμός, ὕψ. 0,75 μ.

3) Γωνιαία τρίγυλος ἐλληνιστικῆ, ὕψ. 0,44 μ.

4) Μαρμάρινον κορινθιακὸν κιονόκρανον, ὕψ. 0,44 μ., καὶ τεμάχια ἄλλων.

ΠΑΡΟΣ

Κατὰ τὸ τελευταῖον δεκαήμερον τοῦ Μαρτίου 1966 ἐγένετο πρόχειρος ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς οἰκόπεδα τῆς περιοχῆς « Καλελέ », κειμένης εἰς τὴν παραλίαν ΒΑ. τῆς Παροικίας Πάρου, ἔνθα ἔχει διαπιστωθῆ ἡ ὑπαρξίς ἀρχαίου νεκροταφείου³.

Εἰς τὰ πλεῖστα τῶν ἐρευνηθέντων οἰκοπέδων οὐδὲν ἀνευρέθη πλὴν ὀλίγων ἐπιφανειακῶν ὀστράκων, μελαμβωφῶν ἢ ἄνευ γανώματος, ἐλληνιστικῆς κυρίως ἐποχῆς. Μόνον εἰς ἓν οἰκόπεδον ἀπεκαλύφθη τμήμα τοῖχου ἐκ πλακοειδῶν λίθων, μήκ. 2, πλάτ. 0,50 καὶ σωζ. ὕψ. 0,50 μ., βαίνοντος ἀπὸ Β. πρὸς Ν. καὶ συνδεομένου πρὸς τὸν ὀλίγον βορειότερον εὐρεθέντα κατὰ τὸ 1960⁴. Ἐντεταχισμένη εἰς αὐτὸν εὐρέθη μικρὰ ἐπιτυμβία στήλη, ἐνεπίγραφος, ὕψ. 0,32 μ. Τμήματα ἐτέρων δύο παραλλήλων τοίχων ἀπεκαλύφθησαν ἐπίσης νοτίως τοῦ προηγουμένου καὶ εἰς φανεράν πρὸς αὐτὸν σχέσιν. Δυτικῶς τούτων εὐρέθησαν λείψανα ὀστῶν καὶ ὀστρακα μεγάλου ἀκοσμήτου ἀφορέως, ἀνήκοντα προφανῶς εἰς παλαιότερον καταστραφείσαν ταφὴν.

Ἐπίσης ἀνευρέθη μαρμάρινον στρογγύλον κάλυμμα τεφροδόχου ἀγγείου⁵, διαμορφωμένου ἄνω εἰς φαλλόσχημον ἀπόληξιν, ἐπὶ τῆς ὁποίας σώζονται ἴχνη ἐρυθροῦ χρώματος.

1. Πρβλ. Desborough, Prot. Pottery, pl. 10, 2032 (48).

2. Αἱ ἐπιγραφαὶ θὰ δημοσιευθοῦν εἰς χωριστὴν μελέτην.

3. ΑΔ 16 (1960) : Χρονικά, σ. 245 καὶ ΑΔ 18 (1963) : Χρονικά, σ. 273.

4. ΑΔ 16 (1960) : Χρονικά, σ. 245.

5. Στήλην παρομοίου σχήματος, βλ. ΑΔ 19 (1964) : Χρονικά, Πίν. 479 α.

ΑΜΟΡΓΟΣ

Τὸν Σεπτέμβριον 1966, εἰς τὴν περιοχὴν « Ραχίδι » Καταπόλων, ἐκαθαρίσθη παλαιότερον εὐρεθεὶς κιβωτίοσχημος τάφος, διαστ. 1.60 x 0,90 καὶ βάθ. 1 μ., ἐκτισμένος διὰ λίθων ἀκανονίστου σχήματος καὶ ἔχων ἐπιμελῶς ἐπικεχρισμένα τὰ τοιχώματα. Ἄνωθεν ἐκαλύπτετο διὰ μεγάλων πλακῶν μαρμάρου, μία τῶν ὁποίων εὐρέθη κατὰ χώραν εἰς τὸ βόρειον τμήμα τοῦ τάφου. Ἐπὶ ἐτέρας εὐρέθη ἐπιμελῶς κεχαραγμένος σταυρός, ὕψ. 0,05 μ. Ἐντὸς τοῦ τάφου, ὅστις εἶχε συληθῆ παλαιότερον, οὐδὲν ἀνευρέθη πλὴν ὀστράκων τινῶν νεωτέρων ἀγγείων. Εἶναι ὁμως προφανές ἐκ τοῦ τρόπου κατασκευῆς καὶ τοῦ σταυροῦ τῆς μιάς τῶν πλακῶν, ὅτι οὗτος ἀνήκει εἰς παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Ὀλίγον βορειότερον εὐρέθησαν ἐλάχιστα ἴχνη ἀναλημματικοῦ πιθανῶς τοίχου.

Κατὰ τὴν εἰς Ἄρκεσίνην μετάβασιν ἐνετοπίσθησαν, κατεγράφησαν καὶ ἐφωτογραφήθησαν πολλαὶ ἐπιγραφαί, αἱ πλεῖσται τῶν ὁποίων εὐρίσκονται δημοσιευμένοι εἰς IG⁸, ὡς καὶ τεμάχια γλυπτῶν (Πί ν. 340 α - β) ἐντετειχισμένα εἰς ἀγροτικὰ οἰκίας. Τούτων περισυλλέγησαν τὰ ἐξῆς :

1) Τμήμα ἀναγλύφου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου σώζεται ὁ κορμὸς γυναικείας καθήμενης μορφῆς, ἣτις φέρει ἱμάτιον καλύπτον τὴν δεξιὰν χεῖρα.

2) Τμήματα δύο ἄκρων ποδῶν ἀγαλμάτων, τὸ ἐν τῶν ὁποίων σώζει μέρος τοῦ σανδαλίου.

ΘΗΡΑ

Κατὰ τὸν Ὀκτώβριον 1966 εἰς τὴν νησίδα Χριστιανὰ ἀνευρέθη φρεατοειδὴς λιθόκτιστος κατασκευὴ (Πί ν. 340 γ), κατεστραμμένη κατὰ μέγα τμήμα ὑπὸ παραρρέοντος χειμάρρου. Κατὰ γενομένην σύντομον ἔρευναν περισυλλέγησαν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν δεκαεὶς ἀγγεῖα, καθὼς καὶ ὄστρακα κυκλαδικῶν ἀγγείων (Πί ν. 341 α - γ). Τμήματα καὶ ὄστρακα παρομοίων ἀγγείων περισυλλέγησαν ἐκ τῆς περὶ τὸ κτίσμα περιοχῆς.

Κ. ΤΣΑΚΟΣ

ΤΗΝΟΣ

Συμπληρώθη καὶ ἐπερατώθη ἡ ἐπανέκθεσις Ἀρχαιοτήτων εἰς τὸ Μουσεῖον Τήνου, παρὰ τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Ζαφειροπούλου.

Εἰς τὴν κεντρικὴν ἐκ τῶν τριῶν κυρίων αἴθουσῶν ἐξετέθη ἡ σειρά τῶν ἀρχαϊκῶν ἀναγλύφων ἀγγείων (Πί ν. 343 β) ἀπὸ τὸ ἱερόν (Θεσμοφόριον) εἰς τὸ Ξάμπουργον⁷. Εἰς τὴν πρώτην ἐκ

6. IG XII, 7, 167, 110, 115, 195.

7. ΠΑΕ 1952, σ. 531 κ.έ., 1953 σ. 259 κ.έ.

τῶν δύο ἄλλων συνεκεντρώθησαν αἱ ἐπιτύμβιοι στήλαι τῶν 5ου - 4ου π.Χ. αἰ. (Πί ν. 343 γ) καὶ εἰς τὴν ἄλλην τὰ μικρότερα ἔργα, ἑλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ κεφαλαὶ καθὼς καὶ τρεῖς προθήκαι μὲ ἀγγεῖα (Πί ν. 342 α, 343 α.). Εἰς τὸ περιστύλιον τῆς αὐτῆς ἐποποθετήθησαν αἱ ἐπιγραφαὶ καὶ τὰ μεγάλα γλυπτὰ τῆς ἑλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, προερχόμενα κυρίως ἐκ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ποσειδῶνος⁸ (Πί ν. 342 β).

Εἰς τὸ Μουσεῖον εἰσήχθησαν τὰ ἐξῆς νέα εὐρήματα :

1) Εὐρύστομος οἰνοχόη, φέρουσα πρωτογεωμετρικὴν διακόσμησιν ἐπὶ τοῦ ὄμου ἐξ ὀμάδων ἡμικυκλίων καὶ ταινίας εἰς τὸ ὑπόλοιπον σῶμα, ὕψ. 0,315 μ., καὶ μικρὰ ὕδρια, τῆς ὁποίας ἡ ἐπιφάνεια καλύπτεται ὑπὸ μελανοῦ γανώματος, πλὴν ἐδαφοχρώμου ταινίας εἰς τὸ ὕψος τῶν ὀριζοντιῶν λαβῶν, ὕψ. 0,27 μ. (Πί ν. 344 α). Τὰ ἀγγεῖα ταῦτα εὐρέθησαν εἰς τὸ Ξάμπουργον, ὁπόθεν προέρχονται καὶ ἄλλα μετὰ πρωτογεωμετρικῆς διακοσμῆσεως⁹.

2) Τμήμα ἐπιγραφῆς μετὰ καταλόγου ὀνομάτων (σωζ. ὕψ. 0,50, σωζ. μῆκ. 0,31, σωζ. πᾶχ. 0,09 μ.).

3) Τὸ ἀπὸ τῆς ὀσφύος μέχρι τοῦ μέσου τῶν μηρῶν τμήμα ἀνδριάντος Ρωμαίου αὐτοκράτορος φέροντος θώρακα καὶ βραχὺν χιτῶνα, σωζ. ὕψ. 0,57 μ. (Πί ν. 344 β). Τὰ δύο τελευταῖα μεταφέρθησαν ἐκ τοῦ κήπου τῆς οἰκίας Χατζηγιάννου εἰς Χώραν Τήνου.

Ἐπίσης περισυλλέγησαν καὶ κατετέθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον καὶ τὰ κάτωθι :

1) Ἐνεπίγραφος ἐπιτυμβία ὕστεροελληνιστικῆς στήλης, φέρουσα παράστασιν δεξιῶσεως καὶ ἀπολήγουσα ἄνω εἰς ἀέτωμα (Πί ν. 344 γ). Ἡ ὑπὸ τὴν παράστασιν ἐπιγραφὴ, ἡ ὁποία εἰς IG XII 5,986 (εὐρισκομένη « in vico Ξυνάρα ad fontem prope aedes Episcopi Catholicorum ») ἀναγιγνώσκεται ὡς :

Εὐδαμὲ Ἡλιοδώρου νιὲ χρηστὲ χαιρε,

ἔχει ὡς ἐξῆς :

ΕΥΔΑΜΕΗΛΙΩΔΩΡΟΥ
ΒΗΡΥΤΙΕΧΡΗΣΤΕ
ΧΑΙΡΕ

Διαστ. στήλης : ὕψ. 0,54, πλάτ. ἄνω 0,325, κάτω 0,36 μ. Ἡ στήλη νῦν εὐρέθη εἰς τὸ χωρίον Στενή.

2) Ἐπιγραφαὶ IG XII, 5, 951. IG XII, 5, 798. IG XII, 5, 937. IG XII, Suppl. 326.

Αἱ διαστάσεις τῆς πρώτης ἐπιγραφῆς εἶναι : ὕψ. 1,27, πλάτ. 0,71, σωζ. πᾶχ. 0,30 μ.

8. BCH 26 (1902), σ. 410, 411.

9. V. Desborough, Prot. Pottery, σ. 160 - 161.

ΜΗΛΟΣ

Εἰς τὸν μυχὸν τοῦ κόλπου τῆς Μήλου, 1.500 μ. ΒΔ. τοῦ χωρίου Ζεφυρία, εἰς θέσιν Κόρφος, κατὰ τὴν καλλιέργειαν τοῦ ἀγροῦ Φρ. Καβαλλιέρου, εὐρέθησαν διάφορα ὄστρακα ἀγγείων, μεταξύ τῶν ὁποίων καὶ τεμάχια μελανομόρφου ὑδρίας. Κατόπιν τούτου διενηργήθη μικρὰ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς τὴν περιοχὴν. Κατ' αὐτὴν ἀπεκαλύφθησαν δύο ἐπιμήκεις λάκκοι, ἀπέχοντες ἀλλήλων περὶ τὰ 0,70 μ. Τούτων ὁ δυτικώτερος, διαστ. 2.15 x 3.15 καὶ βάθ. 1.10 μ., περιεῖχεν ὀλίγα ὄστᾶ καὶ ἄφθονα ὄστρακα, ἐκ τῶν ὁποίων συνεκολλήθησαν περὶ τὰ εἴκοσιν ἀγγεῖα. Τὰ ὄστᾶ ἦσαν κατεσπαρμένα εἰς βάθος ἀπὸ 0,20-1 μ. Ὁ ἄλλος λάκκος, διαστ. 1.40 x 1.14 καὶ βάθ. 1.30 μ., εἶχε τὸ κάτω μέρος μόνον τῆς βορείου πλευρᾶς ἐκτισμένον διὰ λίθων. Ἐντὸς τῆς ἐπιχώσεως αὐτοῦ ὑπῆρχον κυρίως μεγάλα τμήματα χονδρῶν ἀγγείων, μία μελανόγραφος λήκυθος τύπου τοῦ ζωγράφου τῆς Μεγαίρας (Πί ν. 345 α), δευτέρου ἡμίσεος ἢ τρίτου τετάρτου 5ου π.Χ. αἰ.¹⁰, μία μελαμβαφῆς πρόχου ἐντοπίου ἐργαστηρίου καὶ δύο λύχνοι, εἰς ἑλληνιστικὸς, τύπου Howland 34 A¹¹, καὶ εἰς πρῶτος ρωμαϊκὸς μετ' ἐκτύπου παραστάσεως κυνὸς πρὸς ἀριστερά¹² (Πί ν. 345 β).

Περὶ τὰ 0,10 μ. ὑπεράνω τοῦ πυθμένος εὐρέθησαν ὄστᾶ καὶ τινα ὄστρακα λεπτῶν ἀγγείων, ὡς τὸ σωζόμενον τμήμα τῶν στομίου καὶ τοῦ ὤμου κορινθιακοῦ τύπου ἐντοπίου πυξίδος.

Τὰ ἐκ τοῦ πρώτου λάκκου συγκολληθέντα ἀγγεῖα εἶναι :

1) Μελανόμορφος ὑδρία (Πί ν. 345 γ). Φέρει ἐπὶ τῆς κυρίας ὄψεως παράστασιν γυναικὸς, τρεχούσης πρὸς δεξιὰ, ὅπου βωμὸς. Ἀριστερὰ ὑδρία ἐπὶ κυβικῆς βάσεως. Ἡ γυνὴ ἐκτείνει τὰς χεῖρας, ἀλλὰ δὲν σώζεται καλῶς τὸ ἄνω τμήμα τοῦ κορμοῦ καὶ εἶναι ἄγνωστον ἂν ἐκράτει ἀντικείμενον τι. Πρόκειται παράστασις τελετουργικῆς πράξεως, περὶ τῆς ὁποίας βλ. Diehl, *Die Hydria*, σ. 171 καὶ πίν. 48,1.

2) Μελανόμορφον ἀλάβαστρον μετὰ παραστάσεως σφιγγὸς ἐπὶ κίονος μετὰξὺ δύο ἱματιοφόρων μορφῶν, ἐπὶ ράβδου ἐρειδωμένων (Πί ν. 345 δ). Διὰ τὸ θέμα βλ. C. Haspels, *ABL*, σ. 130, σημ. 3 καὶ σ. 151.

3) Κοινὰ ἄττικαὶ κυλινδρικοῦ σχήματος λή-

10. Σ. Χαριτωνίδης, *AE* 1958, σ. 22-23, εἰκ. 36. C. Haspels *ABL*, σ. 181 κ.ε. *Corinth XIII*, τάφοι 337, 340-342, 344, 346, 353-356 καὶ κυρίως 364, 8-10.

11. Πρβλ. *Agora IV*, πίν. 42, 449.

12. Πρβλ. *Agora VII*, πίν. 5, 130-131.

κυθοὶ : μία μελανόγραφος μετ' ἀνθεμίων¹³ καὶ δύο μελαμβαφεῖς¹⁴ (Πί ν. 345 ε').

4) Δύο ἄλλα μελαμβαφῆ ἄττικὰ ἀγγεῖα : κύλιξ τύπου Βιέννης, αὐστηροῦ ρυθμοῦ¹⁵, καὶ κοτύλη κορινθιακοῦ τύπου ὑστεροαρχαϊκῆ¹⁶ (Πί ν. 345 ε').

5) Διάφορα ἀγγεῖα ἐντοπίων ἐργαστηρίων, τὰ ὁποῖα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μιμοῦνται κορινθιακὰ π.χ. κοτύλαι, κώθωνες, λεκανίς (Πί ν. 345 ζ, 346 α-γ).

Παρεδόθη εἰς τὸ Μουσεῖον μαρμάρινον πρωτοκυκλαδικὸν εἰδώλιον ἑλλιπὲς τὴν κεφαλὴν καὶ τοὺς ἄκρους πόδας. Ὑψ. 0,224 μ. Εὐρέθη εἰς Τρυπητὴν (Πί ν. 347 α).

Τέλος, συνεπληρώθη ἡ καταγραφή τῶν ἀρχαίων καὶ κατὰ τὴν διαλογὴν συνεκολλήθησαν διάφορα ὄστρακα (Πί ν. 346 δ-ε), κυρίως ἐκ Φυλακωπῆς, ὡς τὸ φέρον τὴν παράστασιν δελφίνος (Πί ν. 346 ε, κάτω κέντρον) ἢ τμήμα λαμποῦ καὶ ὤμου πρόχου, ὅπου δύο ὀφθαλμοὶ (Πί ν. 347 β, ἀριστ.), ὡς καὶ τμήμα ἀσαμίνθου (Πί ν. 347 γ) (πρβλ. *Phylakopri*, σ. 139 κ.ε., πίν. XXX) καὶ λεκάνη με ἀμαυρὰν διακόσμησιν¹⁷ κλπ. (Πί ν. 347 δ-ε).

ΝΗΣΟΙ ΑΜΟΡΓΟΥ

ΗΡΑΚΛΕΙΑ

Ἡ νῆσος αὕτη εἶναι ἡ μεγαλύτερα τοῦ συμπλέγματος καὶ φαίνεται ὅτι ἔχει κατοικηθῆ συνεχῶς ἀπὸ τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς μέχρι τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων. Οὕτω, εἰς τὰς θέσεις Κάμπος Ἄγ. Ἀθανασίου πρὸς τὰ ΒΔ. καὶ Ἄγ. Μάμας πρὸς τὰ ΝΑ. τῆς νήσου ὑπάρχουν ἴχνη μεγάλων προϊστορικῶν συνοικισμῶν εἰς τὴν τελευταίαν θέσιν ὑπῆρχε καὶ ἐκτεταμένον πρωτοκυκλαδικὸν νεκροταφεῖον, τὸ ὅποιον ὅμως δὲν διέφυγε τὴν δρᾶσιν τῶν ἀρχαιοκαπήλων, οἱ ὅποιοι τὸ ἐσύλησαν πρὸ τινῶν ἐτῶν, ἀλλ' ἴσως ὄχι ἐξαντλητικῶς. Εἰς τὰς ὡς ἄνω θέσεις, ἐπὶ ἐπιπέδων ἐπιφανειῶν βράχου, ἔχουν χαραχθῆ σπεῖραι δι' ἐπικρούστου τεχνικῆς, παρόμοιαι πρὸς τὰς γνωστὰς ἤδη ἐκ Νάξου¹⁸ (Πί ν. 348 α).

13. Π.χ. διὰ τὸ σχῆμα τῶν ἀνθεμίων πρβλ. G. Richter - M. Milne, *Shapes and Names of the Athenian Vases*, εἰκ. 109. Βλ. καὶ W. Lamb, *CV Cambridge*, σ. 26 καὶ πίν. XXII, 25, 34.

14. Ἡ δεξιὰ λήκυθος δυνατόν νά ἀνήκη εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ ζωγράφου τῆς Ἀθηνᾶς, C. Haspels, *ἔ.ἀ.*, σ. 262. Βλ. καὶ *Corinth XIII*, πίν. 43, 295, 15 καὶ σ. 163.

Διὰ τὴν ἀριστερὰν λήκυθον βλ. *Corinth XIII*, πίν. 57, 360 3-4 καὶ σ. 163.

15. Βλ. π.χ. *Corinth XIII*, πίν. 43, 295, 7/44, 300, 5/45, 302, 3. *CV Oxford*, πίν. 48,8

16. Πρβλ. *Corinth XIII*, πίν. 34, 251, 2 καὶ 259, 2.

17. Πρβλ. *Phylakopri*, πίν. XXVII, 12. *BSA* 17 (1910-1911), πίν. X, 52.

18. Βλ. X. Ντούμας, *AA* 20 (1965) : Μελέται, σ. 63.

Εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς νήσου σώζονται τὰ ἐρείπια τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ross¹⁹ ἑλληνιστικοῦ (;) φρουρίου εἰς θέσιν Κάστρο. Ἡ ζωὴ συνεχίσθη καθ' ὅλον τὸν μεσαιῶνα καὶ τοὺς νεωτέρους χρόνους μέχρις ἀκόμη καὶ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, σώζονται δὲ πολλὰ λείψανα τῶν μεταγενεστέρων κατασκευῶν εἰς ἔκτασιν 50 x 150 μ. Τὸ ἀρχαῖον κτίσμα θὰ κατελάμβανε τὴν θέσιν τοῦ ἐστεγασμένου κεντρικοῦ χώρου (διαστ. 6.20 x 8 μ.) (Πί ν. 348 β) χρησιμεύοντος νῦν ὡς κατοικία βοσκοῦ. Τοῦτου τὰ θεμέλια εἶναι τὸ ἀρχαῖον κτηρίου, τὸ δὲ ἀνώτερον μέρος ἔχει κτισθῆ διὰ τοῦ ἀρχαίου ὕλικου (Πί ν. 348 γ).

Εἰς τὴν περιοχὴν ὑπάρχουν δύο βάσεις ἀγαλμάτων, ἐν ἑλαιοτριβεῖον καὶ περισυελέγησαν ὄστρακα 5ου - 4ου π.Χ. αἰ., ὡς καὶ τινὰ προϊστορικὰ ὄστρακα.

ΣΧΟΙΝΟΥΣΑ

Ἡ Α. τῆς προηγούμενης κειμένη νησίς παρουσιάζει λείψανα κυρίως μεταγενεστέρων χρόνων.

Εἰς θέσιν Τσιγκοῦρι κατὰ τὴν ΝΔ. πλευρὰν, παρὰ τὴν θάλασσαν, ἐρείπια μεγάλων κτηρίων καταλαμβάνουν ἑκτασιν 20 περίπου στρεμμάτων, ὅπου κατὰ τὸν Ross²⁰ ἔκειτο μεσαιωνικὸν χωρίον. Μᾶλλον ὅμως τὸ χωρίον τοῦτο θὰ πρέπη νὰ εἶχεν οἰκοδομηθῆ ἐπὶ ἀρχαιότερου συνοικισμοῦ, διότι εἰς ὅλην τὴν περιοχὴν ἀφθονοῦν ὄστρακα ἑλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ, πλὴν τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς περιοχῆς, ὅπου σώζονται λείψανα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Μέρος τῶν ἐρειπίων τοῦ ἀρχαίου συνοικισμοῦ συνεχίζεται σήμερον καὶ ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης.

Εἰς τὴν δυτικὴν πλευρὰν τοῦ λιμένος Τσιγκοῦρι, ἔναντι τῶν ἐρειπίων τοῦ συνοικισμοῦ, ἐπὶ τῆς κλιτύος τοῦ λόφου, περισυελέγησαν πολλὰ πρωτοκυκλαδικὰ ὄστρακα, χωρὶς ὅμως νὰ ὑπάρχουν ἐμφανῆ λείψανα συνοικισμοῦ ἢ νεκροταφείου.

Εἰς τὸ νοτιώτερον ἀκρωτήριο τῆς νήσου, τὸν Κάβον τοῦ Ἁγ. Βασιλείου, σώζονται τὰ θεμέλια μιᾶς ἀκόμη ἠρειπωμένης μονοκλίτου ἐκκλησίας, σωζ. μήκ. 10.80 μ.

Εἰς τὰ ΒΑ. καὶ πρὸς τὸ κέντρον τῆς νήσου, Β. τοῦ χώρου Ἑλληνικά, ὅπου τὰ γνωστὰ λείψανα ἢ μᾶλλον τὸ ὕλικὸν παλαιοχριστιανικῶν κτηρίων, ἐπὶ ὕψηλοῦ λόφου εἰς θέσιν Κάστρο τοῦ Προφήτου Ἡλία, παρατηροῦνται θεμέλια τοίχων καταλαμβάνοντα ἑκτασιν 93 x 17 μ. Εἰς τὴν περιοχὴν

περισυελέγησαν ἑλληνιστικὰ μόνον ὄστρακα, ἐνῶ ἐπὶ τῆς βορείου κλιτύος τοῦ λόφου ὑπάρχει πλῆθος προϊστορικῶν ὄστράκων καὶ ἐλαχίστων ἀρχαϊκῶν ἕως ρωμαϊκῶν.

ΚΕΡΟΣ

Ἡ ἐρημικὴ αὕτη νήσος ἐξακολουθεῖ νὰ παρουσιάζη τὸ περισσότερον ἀρχαιολογικὸν ἐνδιαφέρον. Δυστυχῶς, δὲν ἔχει διαφύγει τὴν δρᾶσιν τῶν ἀρχαιοκαπήλων, οἱ ὅποιοι ἔχουν συλῆσει καὶ καταστρέψει ἱκανὸν ἀριθμὸν πρωτοκυκλαδικῶν νεκροταφείων. Πλὴν τῶν σεσυλημένων ὑπάρχει καὶ ἐν ἀκόμῃ, πιθανῶς ἀσύλητον, ἀνατολικῶς λόφου μὲ κάστρον εἰς τὴν παραθαλασσίαν θέσιν Γεράνι, πρὸς ΒΔ. τῆς νήσου. Ἐπὶ τοῦ λόφου παρατηροῦνται θεμέλια τοίχων, πλάτ. 1 μ. Ἐξ ἄλλου ὀλόκληρον τὴν βόρειον πλευρὰν καλύπτει πρωτοκυκλαδικὸς συνοικισμὸς, ἐπὶ δὲ τῆς νοτίας κορυφῆς τῆς νήσου, εἰς θέσιν « Μεγάλο Κάστρο », σώζονται κτίσματα, μήκ. 40 καὶ πλάτ. 14, εἰς ὕψ. 1.90 μ. Τὸ πάχος τῶν τοίχων εἶναι 0,60 μ.

Λείψανα προϊστορικῆς ἐγκαταστάσεως ὑπάρχουν καὶ εἰς τὸν Ἁγ. Γεώργιον τῆς Ἀντικέρου εἰς θέσιν Πρασιά, ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ ἀγένης πέριξ τοῦ ναΐσκου Ἁγ. Γεώργιος, ὅπου ἡ περιοχὴ βρῖθαι ρωμαϊκῶν ἀλλὰ καὶ προϊστορικῶν ὄστράκων, ὡς καὶ ὀψιανῶν. Ἐπίσης, εἰς τὸ ἀνατολικὸν ἄκρον τῆς νησίδος, εἰς θέσιν Κάβος, εὐρέθησαν πολλοὶ προσφάτως σεσυλημένοι ὀρθογώνιοι λακκοειδεῖς τάφοι, μᾶλλον ρωμαϊκοὶ ἢ χριστιανικοὶ, πιθανῶς ἄνευ κτερισμάτων.

ΚΟΥΦΟΝΗΣΙΑ

Δύο πρωτοκυκλαδικοὶ συνοικισμοὶ ὑπάρχουν εἰς τὸ Κάτω Κουφονήσι. Εἰς τὸν ἕνα, κατὰ τὴν νοτιανὴν πλευρὰν, ἔναντι περίπου τῆς νησίδος Δασκαλειὸ τῆς Κέρου, σώζεται εἰς ἀρίστην κατάστασιν προϊστορικὴ ἀκρόπολις, ἐνῶ τὸ κατὰ τὸ πλεῖστον σεσυλημένον νεκροταφεῖον κεῖται ἀνατολικώτερον. Ὁ δεύτερος συνοικισμὸς εὐρίσκεται κατὰ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν εἰς περιοχὴν Παναγία.

Εἰς τὸ Ἐπάνω Κουφονήσι εἶναι ἐμφανῆ κυρίως μεταγενέστερα λείψανα : εἰς ὀλόκληρον τὴν περιοχὴν, ὅπου εὐρίσκεται ὁ σημερινὸς συνοικισμὸς καὶ δὴ κατὰ τὴν δυτικὴν καὶ νοτιανὴν πλευρὰν ἀπὸ τὸν λιμένα τῆς Ἄμμου μέχρι τῶν Λουτρῶν, ἀφθονοῦν ὄστρακα ρωμαϊκὰ καὶ ὀλίγα χριστιανικὰ καὶ ὑπάρχουν ἐρείπια μεγάλων τοίχων. Περὶ τὸν μύλον τοῦ χωρίου σώζονται τοξωτὰ κατασκευαὶ δι' ἄμμοκονιάματος ἄνευ πλίνθων. Τέλος, εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν παραλίαν Λουτρά σώζονται εἰς ἱκανὸν ὕψος ἐρείπια τοξωτῶν, ἴσως ρωμαϊκῶν,

19. Inselreisen II, σ. 29 - 30.

20. Αὐτόθι, σ. 30.

κτηρίων. Εἰς τὴν θέσιν ταύτην μεταξύ τῶν θαλασσιῶν χαλίκων περισυνελέγη ἀκέφαλον μαρμάρινον πρωτοκυκλαδικὸν εἰδῶλιον, ὕψ. 0,30 μ. (Πί ν. 349 α).

ΔΟΝΟΥΣΑ

Αὕτη φαίνεται νὰ ἔχη μέγα ἀρχαιολογικὸν ἐνδιαφέρον. Λεῖψανα συνοικισμοῦ εἶναι ἐμφανῆ εἰς θέσιν Ἀχτιά τῶν Ἀγριλιῶν, ὅπου ἀφθονοῦν ὄψιανοι καὶ εἰς θέσιν Κάτω Μύλος Πλατυβολιάς, ὅπου διακρίνονται καλῶς οἱ τοῖχοι τῶν οἰκιῶν. Ἀλλὰ τὸ σημαντικώτερον εἶναι ὅτι εἰς τὴν τελευταίαν αὐτὴν θέσιν ἀνευρέθησαν τεμάχια ἐνὸς μεγάλου πρωτογεωμετρικοῦ ἀμφορέως φέροντος διακόσμησιν ἐξ ὁμοκέντρων κύκλων (Πί ν. 349 β) καὶ ἐνὸς ἄλλου γεωμετρικοῦ ἀγγείου (Πί ν. 349 γ). Παρόμοιοι πρωτογεωμετρικοὶ ἀμφορεῖς ἔχουν εὑρεθῆ εἰς Μῆλον²¹ καὶ Θήραν²². Ἡ διακόσμησις ἐξ ὁμοκέντρων κύκλων μετὰ μικρῶν πεπληρωμένων τριγῶνων εἰς τὰ μεταξύ κενὰ ἀπαντᾷ εἰς τὸ δστρακὸν ἐκ Θήρας (AM 1903, σ. 170, εἰκ. 49)²³. Τὸ γεωμετρικὸν ἀγγεῖον εἶναι κἀνθαρος μεθ' ὕψηλοῦ ποδός. Διὰ τὸ σχῆμα πρβλ. AM 1903, Beil. XXXII, 1, J35.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

DÉLOS

Rapport sur la fouille de Skardhana

La sixième campagne d'exploration du Quartier de Skardhana a duré neuf semaines, du 4 juillet au 27 août. La fouille a été menée par Philippe Bruneau, Edmond Lévy, Gérard Siebert et Marie-Thérèse Couilloud.

On a achevé l'exploration de l'îlot situé au Sud de l'îlot de la Maison des Comédiens et dont la fouille avait été commencée en 1964 (Plan I et Pl. 350 a); à l'Est il est contigu à la Maison du Diadumène; à l'Ouest et au Sud, il est limité par deux rues qui se coupent à angle droit; la rue Sud est dégagée depuis très longtemps; la rue Ouest ne l'était que partiellement: on a poursuivi l'exploration, mais la jonction avec la rue Ouest de l'îlot de la Maison des Comédiens ne pourra être réalisée qu'en 1967.

En 1964 et 1965, on avait fouillé la moitié orientale de l'îlot, composée des habitations I,

21. Osterr. Jahreshefte, XXXIX, 1952, σ. 54, εἰκ. 18 καὶ σ. 57, εἰκ. 19.

22. AM, 1903, Beilage XXII, 2 E4.

23. Πρβλ. Ε.ά., Beilage XXII, 5, E6β.

II et III; en 1966, on a dégagé la moitié occidentale dont l'exploration avait commencé dès 1965; elle est composée de quatre demeures, les habitations IV, V, VI et VII. Les deux moitiés, orientale et occidentale, de l'îlot sont nettement séparées par un mur Nord-Sud qui présente deux décrochements. L'îlot est construit en terrasses, selon la pente naturelle du terrain; la partie Ouest est donc surélevée.

L'habitation IV a un plan en *pi*; les quatre habitations de la moitié occidentale de l'îlot présentent entre elles des imbrications.

On pénètre dans la maison par le Sud, depuis la rue qui sépare l'îlot de l'Établissement des Posidoniastes, par le vestibule AA qui s'articule en 3 éléments.

Au Sud de AA s'ouvre une pièce carrée AB et au Nord s'ouvre l'*œcus maior* AD, dont la décoration murale est partiellement conservée sur les murs Est et Nord: grands orthostates blancs bordés d'un cadre noir souligné par des filets en creux; au-dessus court une frise où alternent deux par deux des métopes unies rouges et des métopes à fond noir ornées de guirlandes polychromes: rouge, noir et jaune.

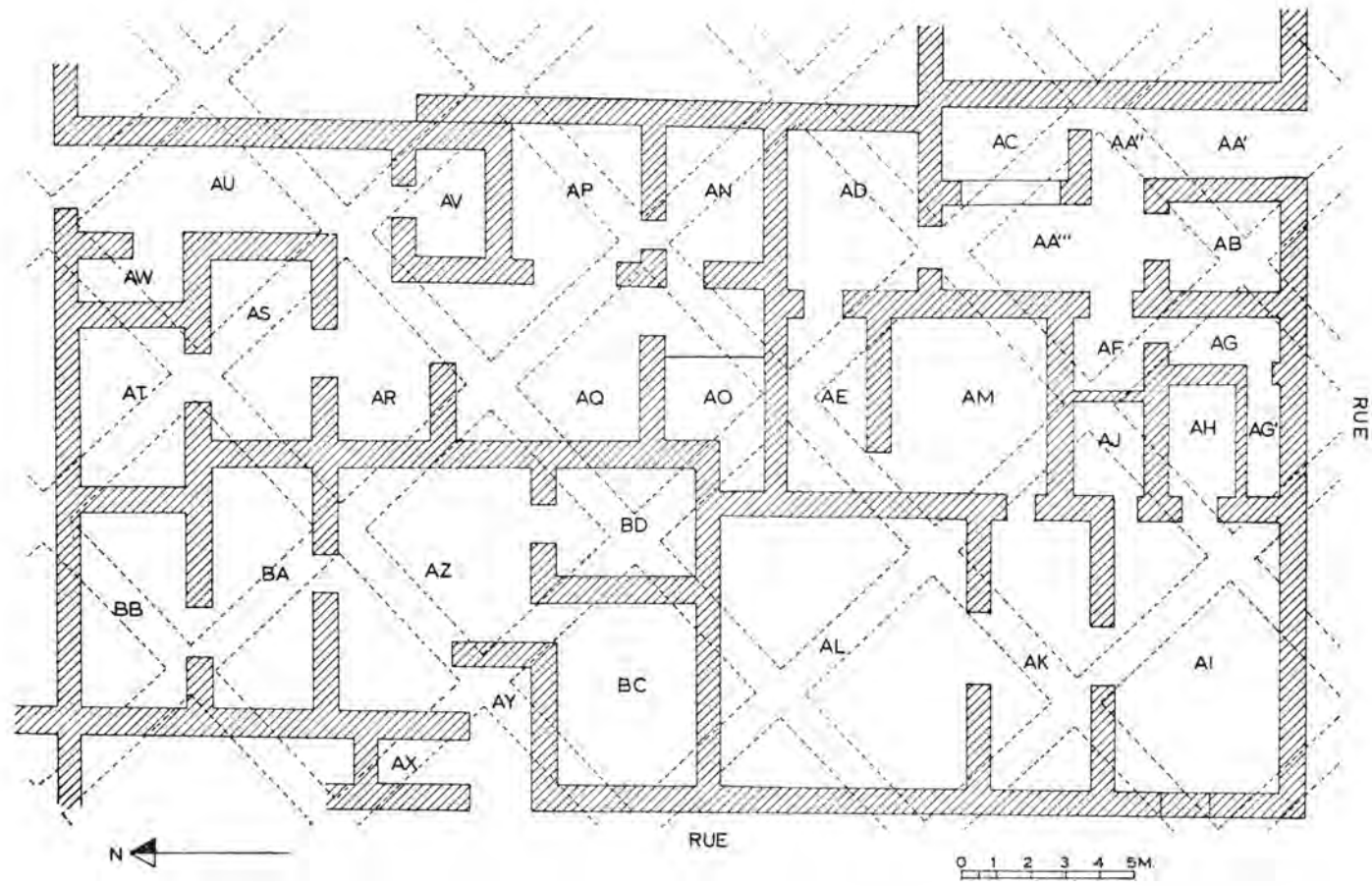
Au cours de la fouille de la pièce AD, environ à 0.75 m. au-dessus du sol, on a découvert une épaisse couche de coquillages concassés.

La pièce AE, qui sert de dessert à AD, s'imbrique vers l'Ouest dans l'habitation V. On y a distingué plusieurs états successifs (Pl. 350 b).

Trois petites pièces contiguës forment la partie Sud-Ouest de l'habitation; come AE, plus au Nord, elles sont imbriquées dans l'habitation V. Les murs sont conservés sur une très faible hauteur.

Malgré l'absence d'escalier, l'existence d'un étage est assurée par la découverte, dans le secteur de la pièce AD, de fragments assez nombreux de mosaïque d'étage recueillis presque en surface: ce sont surtout des losanges en *opus tessellatum* (côté: environ 4 cm.) noirs, blancs et bleus qui étaient séparés entre eux par des lames de plomb; il s'agit très vraisemblablement d'un pavement de cubes en trompe-l'oeil.

On pénètre dans l'habitation V (Pl. 350 c) par une porte située sur la façade Ouest de l'îlot, à proximité immédiate de son angle Sud-Ouest. On entre directement dans la cour AI dont l'état originel a été profondément perturbé.

Plan 1. Délos. Ilôt situé au Sud de la Maison des Comédiens

Sur le côté Est de la cour AI s'ouvrent les deux petites pièces AH et AJ où l'on a reconnu trois niveaux. Le sol est en terre battue. Sur le côté Nord s'ouvre AK, sorte de vestibule de l'*æcus* à mosaïques AL dégagé en 1964. La décoration stucquée des murs de AL est mal conservée; sur le mur Ouest sont conservés de grands orthostates noirs délimités par de larges bandeaux creux de même couleur; au niveau du sol règne une plinthe primitivement noire, mais sur laquelle on a passé une couche de ciment fin. Là où le stuc est tombé, on observe (notamment à l'angle Sud - Ouest) un épais lit de ciment rose strié obliquement en vue d'obtenir une meilleure adhérence de l'enduit décoratif.

De forme carrée, la pièce AM se situe à un niveau inférieur — environ 0.40 m. — par rapport à AK.

Dans l'angle Sud - Est de la pièce, on a pratiqué un sondage qui a permis d'examiner les fondations des murs et de mettre en évidence des traces d'une occupation antérieure.

On pénètre dans l'habitation VI par un vestibule AU dallé dans sa partie Nord. Le dallage de gneiss s'interrompt vers le Sud après deux pierres disposées en marches d'escalier.

Immédiatement au Sud de ces deux emmarchements, on a trouvé une grande quantité de vases entiers (ou presque) brisés et mêlés à une couche de cendres (P I. 351 a). A droite en entrant dans la maison, se trouvaient les latrines AW. Le mur Ouest, mitoyen avec AT, est un « mur de terre ».

Le vestibule AU débouche sur un vaste espace AR - AQ. AR et AQ sont séparés par un mur qui existe sur une longueur de 2.50 m. à partir du mur Ouest de AR - AQ auquel il n'est pas liaisonné.

La pièce AR présente un décor stucqué: au-dessus de la plinthe, non conservée, se succèdent des orthostates noirs (graffites près de la porte de AS: rosaces), un bandeau rouge, un bandeau blanc.

Primitivement, AQ - AR formait un local unique dont on a postérieurement isolé AR, comme le montre la modification du système des égouts. Il est indispensable, étant donné le plan général de l'habitation, que AQ - AR et, ensuite, AQ soit la cour de la maison; mais le sol de terre est bizarre.

La partie septentrionale de l'habitation est

occupée par l'*æcus maior* AS et sa desserte AT; la partie orientale, par les pièces AR et AN. En AN, un mur de terre écroulé était visible dans la berme du carré (P I. 351 b); il était stucqué en noir d'un côté, en blanc de l'autre.

La cour AQ se prolonge vers le Sud en un espace, dallé dans sa partie orientale, où est installé un puits sans margelle, profond d'au moins 8 m. Il présente, au fond, un plan grossièrement ellipsoïdal. Au Sud, au-dessus du rocher, des dalles de gneiss disposées en encorbellement réduisent progressivement la largeur du puits.

Le plan de l'habitation VII est simple: essentiellement quatre pièces distribuées au Nord (BA et BB) et au Sud (BC et BD) d'une cour (AZ). La plupart des murs sont conservés à hauteur assez considérable.

La cour AZ, rectangulaire, est partiellement dallée.

Des restes de la décoration stucquée sont encore visibles sur tous les murs; elle est mieux conservée sur la paroi occidentale où l'on voit qu'il s'agissait de l'habituel système d'orthostates. La présence de ce décor donnerait à croire que les murs de cette cour étaient protégés par des auvents.

Au niveau du sol, le stuc pénètre partout sous le dallage, jusqu'au niveau de la plinthe; le dallage représente donc un aménagement de la cour postérieur à la mise en place de la décoration stucquée.

Le long du mur Est de BC, deux constructions sont grossièrement aménagées: au Nord, un massif rectangulaire composé de moellons de gneiss et de trois blocs de poros; — dans l'angle Sud - Est, une aire circulaire aménagée à 0.12 m. au-dessous de la surface du sol; des moellons de gneiss sont disposés circulairement; le centre de l'aire est occupé par un bloc de poros de section vaguement circulaire. Un fragment de verre soufflé a été trouvé dans la pièce.

On a trouvé de la céramique et des monnaies de bronze des types et de la date habituels dans ce quartier; une lampe du IVe siècle ap. J.-C. a été trouvée au cours de la fouille de la pièce AM (P I. 351 c). Les trouvailles notables sont un buste de satyre (?) en bronze, une protome de terre cuite dans la pièce AJ (P I. 351 d) et dans la pièce AE, un trésor de bijoux qui comportait:

1 paire de boucles d'oreille ornées de plumes isiaques et, en pendeloque, d'un Éros;

1 médaillon en or orné de quatre perles;

1 médaillon en or orné d'un buste féminin au repoussé;

17 pendeloques d'or et 27 perles provenant peut-être d'un seul et même collier;

1 tétradrachme attique du nouveau style.

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES

*

EXCAVATIONS IN KEA

The fourth full campaign of excavation in the region of Ayia Irini in Kea was carried out during the summer by the University of Cincinnati expedition under sponsorship of the American School. About eight weeks were devoted to the digging.

New segments of the fortification walls were exposed on both sides of the promontory (P1 a n. 2). On the west, certain earlier remains came to light, notably a potter's kiln (P1. 352 a), probably of the Early Bronze Age, and parts of a small cemetery (P1. 352 b) of the Middle Bronze Age. The largest of the graves, No. 31, had been damaged when the big wall of defense was built over it. This was a stone structure with a corbelled chamber in which the body of an adult had been buried in a pithos. Middle Cycladic pots and various beads (P1. 352 c) (two of gold), pins, sealstones, and other objects were found in the disturbed filling.

Further examination of the wall led to an unexpected discovery at the place marked J15 on the P1 a n s 2 - 4. From the outer face a flight of 13 stone steps (P1. 352 d) leads downward to an underground chamber (P1. 353 a), the passage being bordered by stone walls and roofed with long slabs. Near the top of the end wall there is a niche 0.40 m. high by 0.60 m. wide and 0.80 m. deep. The chamber is somewhat irregular in plan. At the bottom the native rock is uneven, divided by fissures. The deepest place is 3.78 m. below present sea-level.

Excavation was difficult since the chamber was found full of earth and mud, and as this was cleared salt water flowed in through joints in the masonry filling the space exactly to sea-level. In ancient times the water that came in must have been fresh, the depth of the

pool probably varying with the seasons. Clearly there have been geological changes. It had been known from previous observation of buildings near the shore that the sea was relatively lower in antiquity than now, but we had not guessed that the difference might approach four meters, nor that the coast-line in general had been altered greatly.

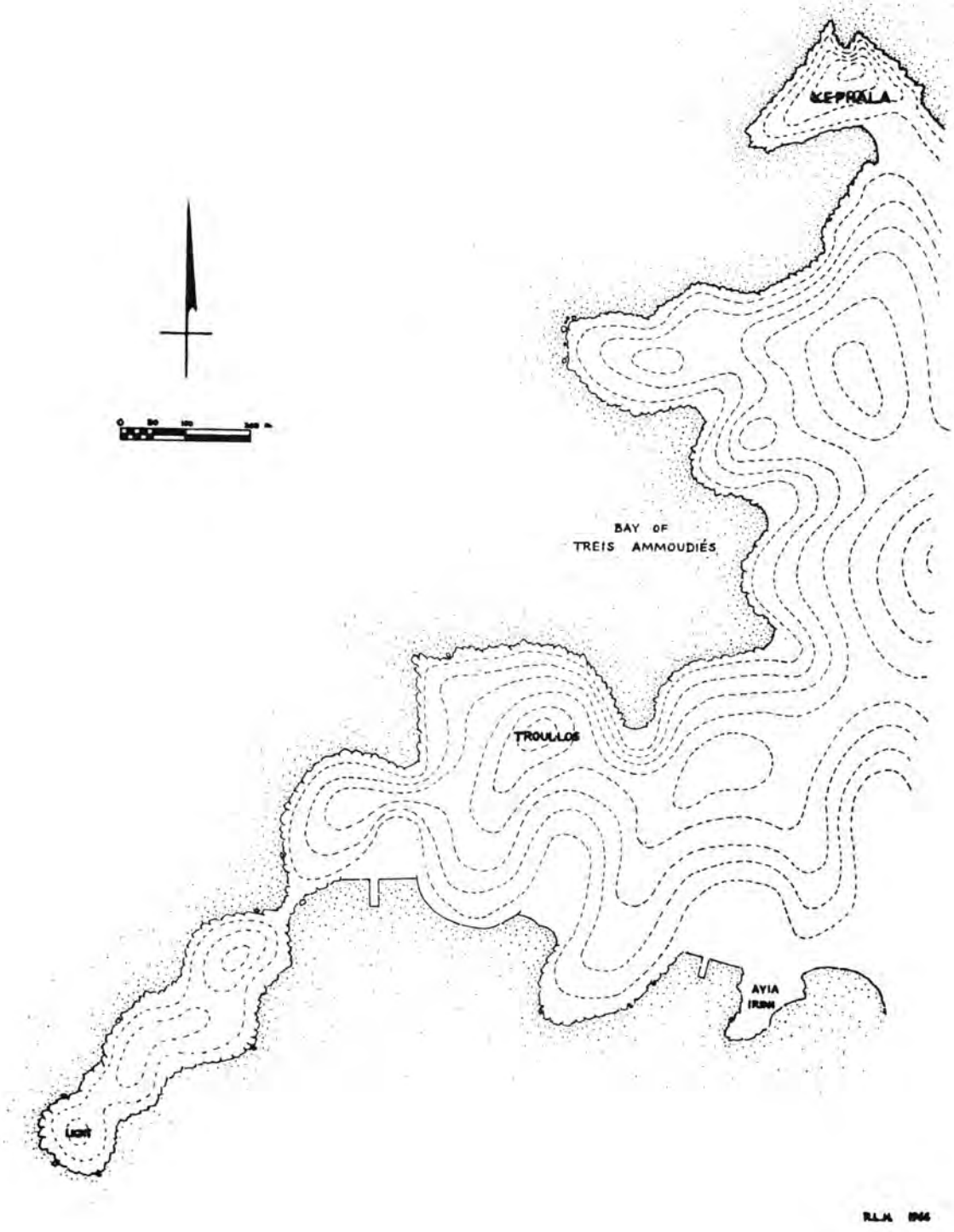
The fortification wall is scarcely preserved above the level of the top step. One supposes that a passage, similar to those at Mycenae and Tiryns though much shorter, led through it to the head of the stairway and that the whole outer structure was protected against possible raids by an enemy. The architectural scheme at this level is not evident today.

The pottery has been given only a preliminary inspection. Sherds from the deepest part of the chamber seem to indicate a period of use in the time of L.M. IB, before the great destruction of the town. Somewhat higher in the filling there were numerous pieces of imported Mycenaean pots of III A:2 style. Most of these pots were small; there were very few fragments of water jars anywhere. Near the top of the filling, just under the roof slabs, a fourth-century wine jar was found, placed there perhaps for cool storage.

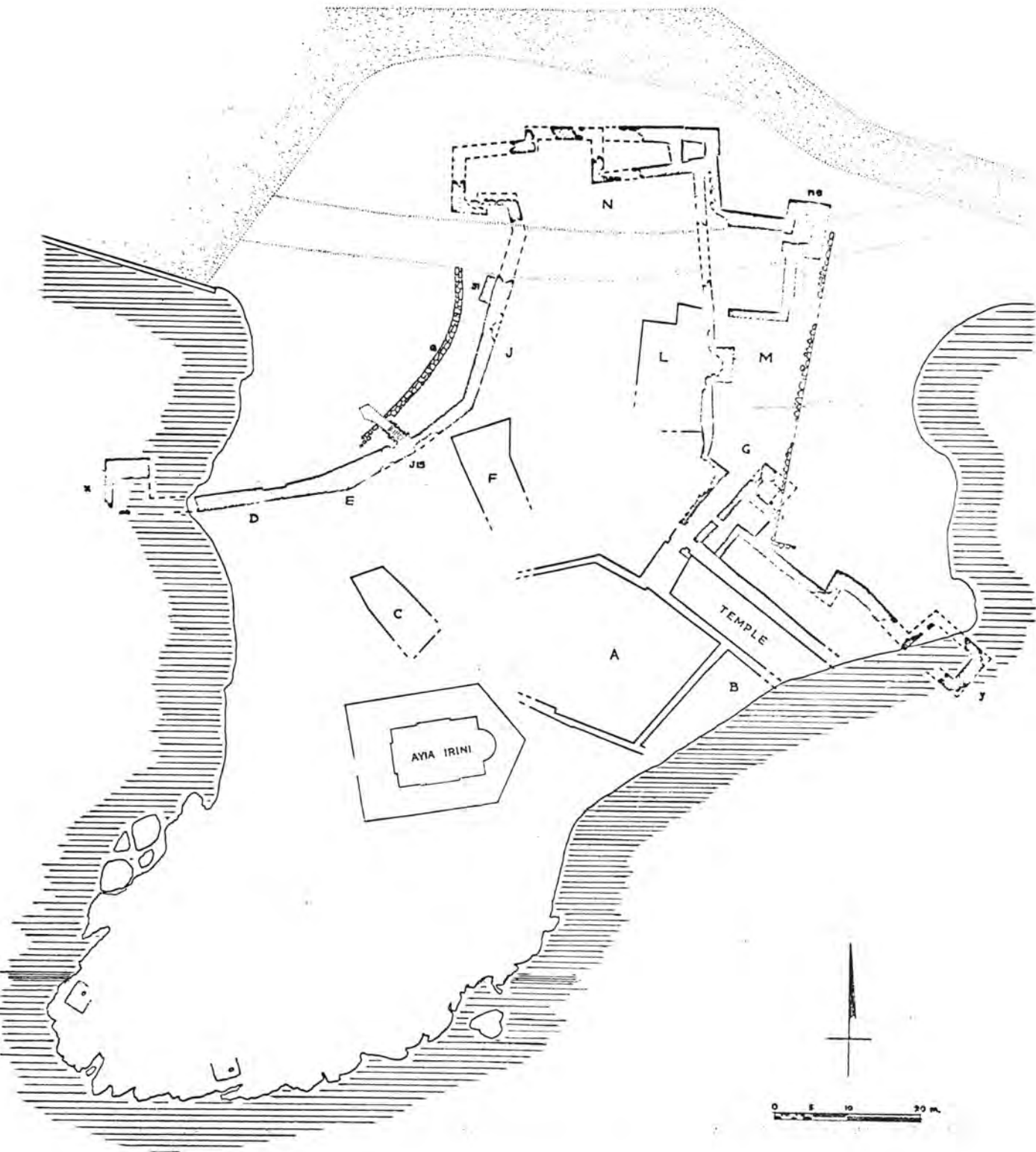
In Area L (P1 a n 2), in the narrow northern part of the town, 14 new rooms and passageways were revealed this year. All belong to the main period of occupation, the closing phases of the Middle (P1. 353 c) and initial phases of the Late Bronze Age.

Much information was gained in the northeastern sector, Area M (P1 a n s 2 and 5). Results of the investigations confirmed our earlier surmise that Tower *ne*, with its entrance passage and Rooms I and II on the south, marked an extension of the town in the time of L.M. I, the areas westward (L and N) having been enclosed by fortifications (P1. 353 b) in the preceding phase. A smaller separate building (P1. 353 d) south of Room II is puzzling. It lies outside the walls of defense and has a different orientation, but yet seems datable in the main period before the earthquake. Room VI is paved with flagstones, the joints being pointed with plaster as in Cretan *mosaiko*, and the walls plastered also.

Hundreds of fragments of frescoes (P1. 354 a-b), fallen from the upper walls in Rooms I, II and VI, were collected in 1966. They re-

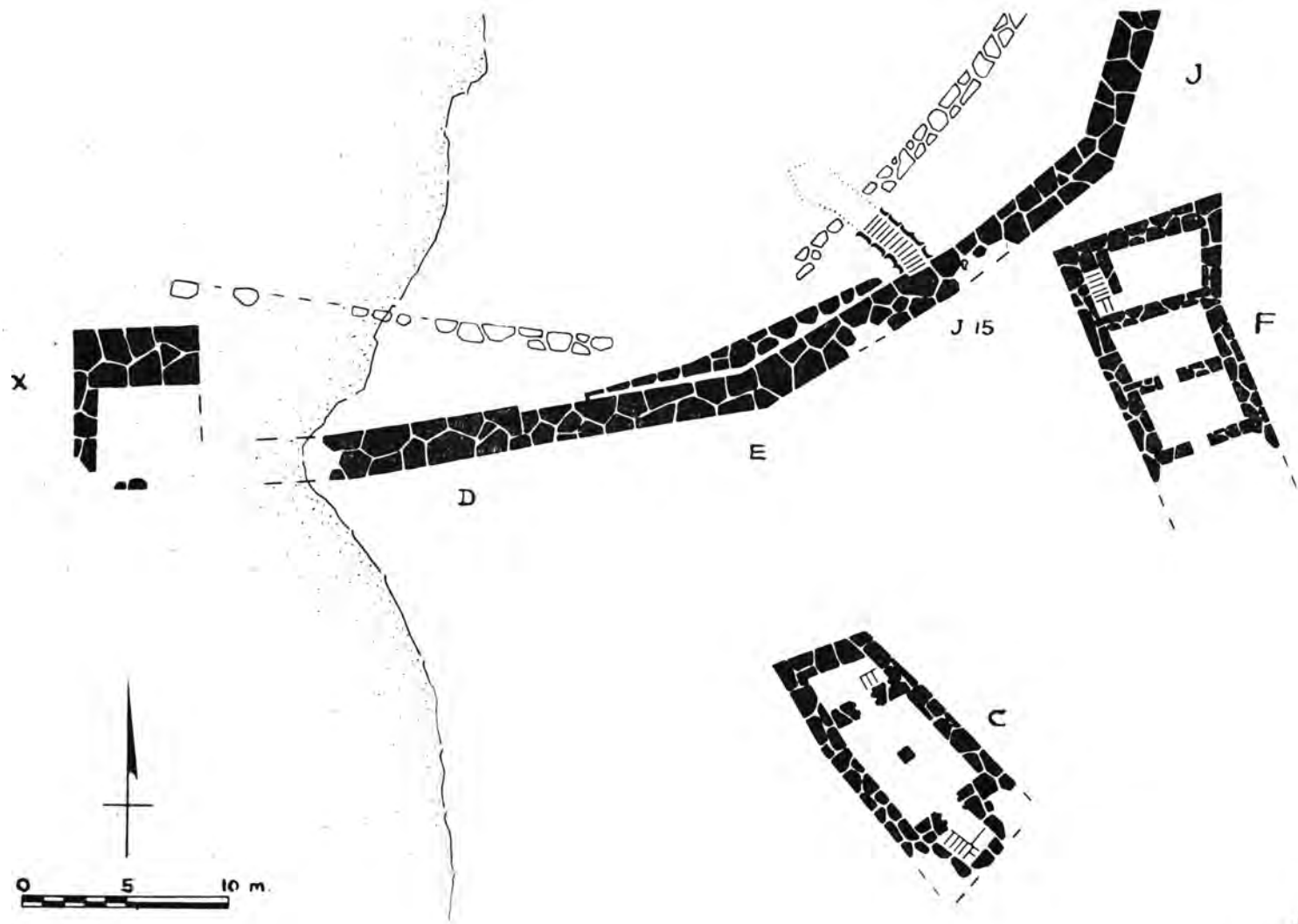

Plan 1. Kea. Map showing the coast from Ayios Nikolaos light to cape Kephala and, within the bay, to Ayia Irini

R.L.H. 1966

Plan 2. Plan showing fortification walls and positions of certain buildings at Ayia Irini

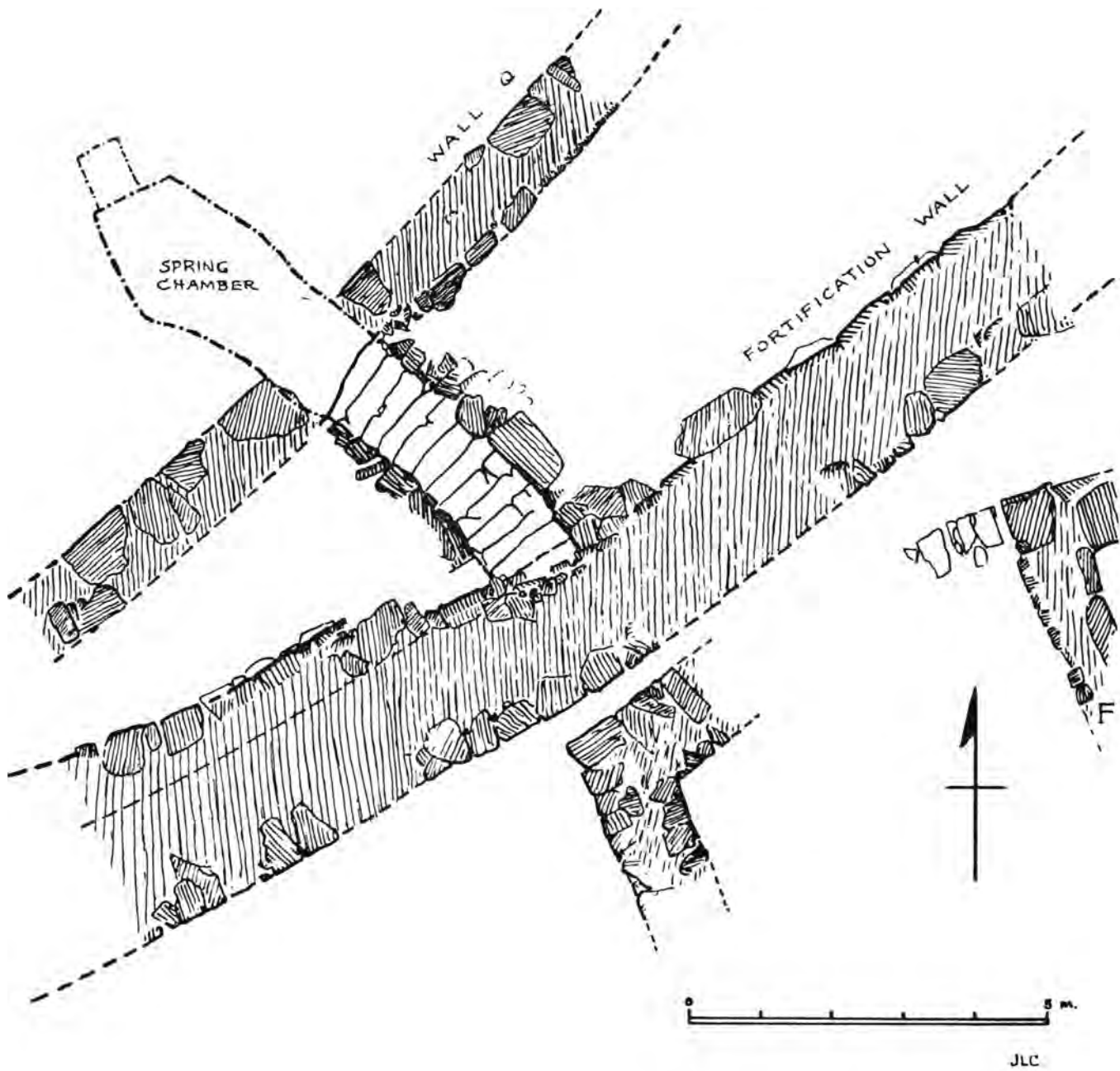

KYKAAAE2

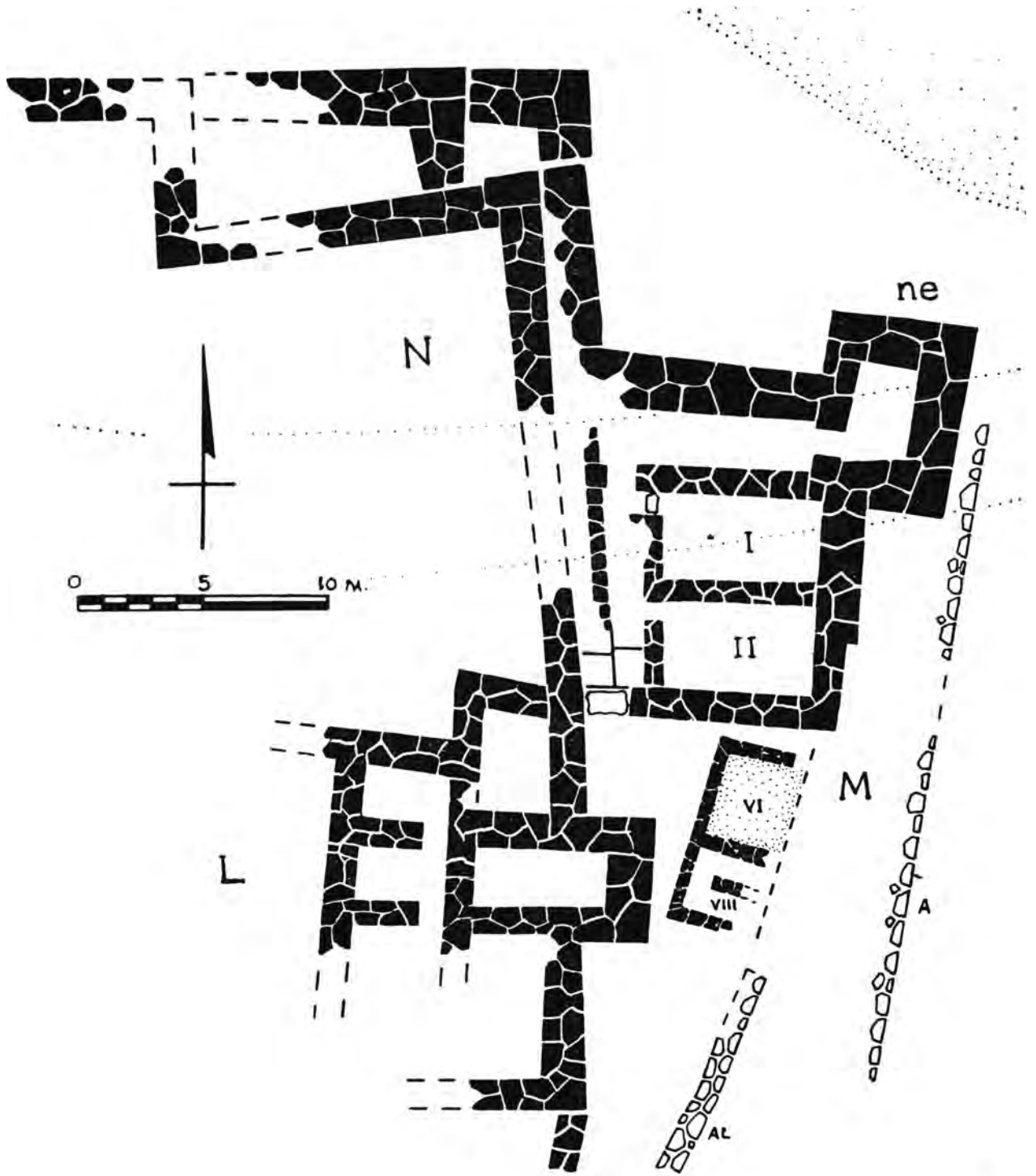
R.L.H
1966

473

Plan 3. Ayia Irini. Plan showing western part of fortifications, Houses C and F, and the spring-house at J15

Plan 4. Ayia Irini, Plan of the spring - house at J15

RLH
1966

Plan 5. Ayia Irini. Plan of the northeastern sector

present scenes with human figures in the miniature style, as well as a great variety of floral and rock patterns, in a wide range of colors.

Investigation of the main gateway and its vicinity (Area G on the eastern side of the town) (Plans 2 and 6) proceeded rapidly. It became increasingly evident that many architectural changes had been made here successively over a great period of time, as was often the case around the principal route of access to a site long occupied. In the stage of greatest prosperity at Ayia Irini, roughly the time of L.M. IB pottery, there was the gate itself, with a huge single slab as threshold and steps on either side, and a long entrance passageway leading to an open court behind the temple. Narrow alleys led away from the court. Along the northeast side of the temple a broad road (Pl. 354 c) (possibly roofed) ran down toward the sea. Between this and the fortification wall there were rooms (IV, XIV-XVI, and probably others). East of the gate-passage stood Rooms I, V and VII, the latter two apparently in a tower. Later in the period a second tower (II) was added. Another series of rooms flanked the west side of the gate. A rich deposit of pottery (Pl. 354 f), stone vessels, and other objects was found in Room VIII. Wall AL bordered the road outside the gate at a relatively late stage, probably after the great destruction. Still later, when fortifications had ceased to play a role, the retaining wall A cut through the old towers. At its south end it turned eastward and a flight of steps led down, perhaps to a boat-landing. The complex history of all these structures will require much study.

Two minor fragments of terracotta statues were found this year, one in the court, one in the roadway beside the temple. More startling were five terracotta feet (Pl. 354 e), three left and two right but none making a matching pair, which came from a filling below the floor of Room I beside the entrance-way. They vary in length from under 0.12 m. to nearly 0.20 m. Toes are not shown; the feet may be thought of as wearing slippers. They were neatly fashioned, and finished at the top above the ankle (not broken from the leg). One of them has a small hole for fastening or suspension.

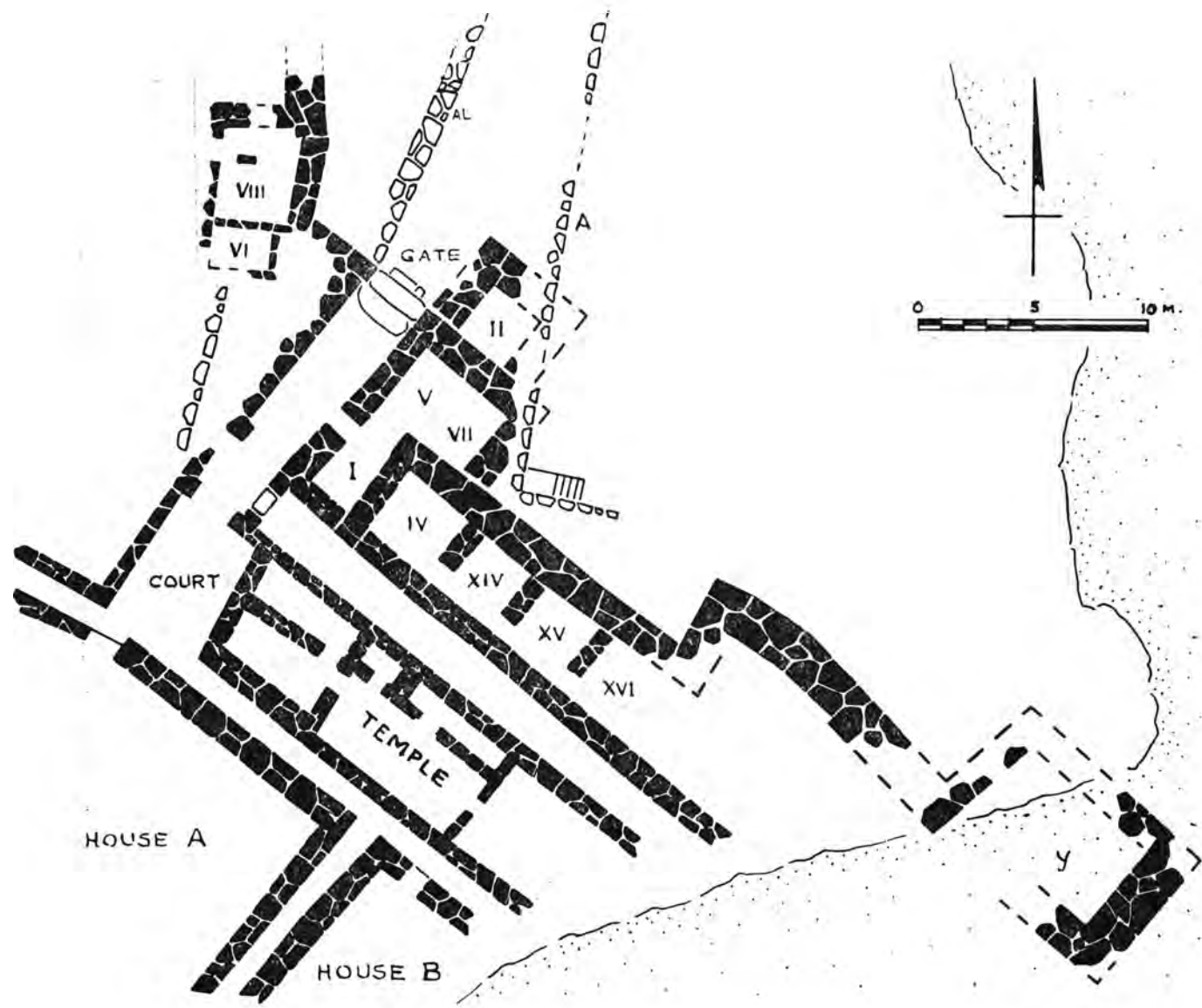
It seems clear that the feet were not made for statues of the sort known up to now in

Kea, since the lower edges — the hems, so to speak — of the skirts that have been found in the temple were not designed to rest on supports. We have indeed no proof that the feet were designed for statues at all. But one thinks of the much later Minoan figures from Karphi, for example, with the hooped openings at the front where toes projected, and cannot but wonder whether the Keian pieces are from their prototypes. As to their chronology, we may say tentatively that the associated pottery (below Room I) all appears to be somewhat earlier than datable pieces from the floor with destruction debris in Room XI of the temple (Hesperia XXXIII (1964), p. 328, pl. 55, b, c).

In Room IV, beside the temple road, a small rough cup of Keftiu shape was found, bearing an incised sign well known in Linear script A (L 103, Brice) (Pl. 354 g). The incision was made before the firing, and the cup is unquestionably of local fabric, a small but solid bit of evidence that literacy existed at Ayia Irini in the L.M. I period. With this should be mentioned a fragment of a baked clay tablet (Pl. 354 d), found in similar context in Area M. Almost surely the tablet bore an inscription, but the end which had the signs is missing.

The top of a hill called Troullos or «Tourlos» (Plans 1 and 7), rising some 65 m. above sea level, is visible northwestward from Ayia Irini (Pl. 355 a) beyond the ridges that block one's view to the north in general. It is about 500 m. away. From it one can see the whole sweep of the Cavo Doro channel from Makronisos to southern Euboea.

Remains of ancient construction at the summit were noticed in 1964 and investigated by a week's digging this year. They proved to comprise a rectangular enclosure, about 11.50 m. by 15 m., near the middle of which is a solid drum-shaped structure 5 m. in diameter. A second drum, 6 m. in diameter, stands outside, touching the west wall of the enclosure. Inside, there is an irregular paving of large marble slabs on the north (Pl. 355 b), and traces of plaster flooring are preserved elsewhere. To the southeast, remains of the building have been lost through erosion and the native rock is exposed. Off the northeast corner there are walls of an additional building with one room or possibly more. The filling of the centra

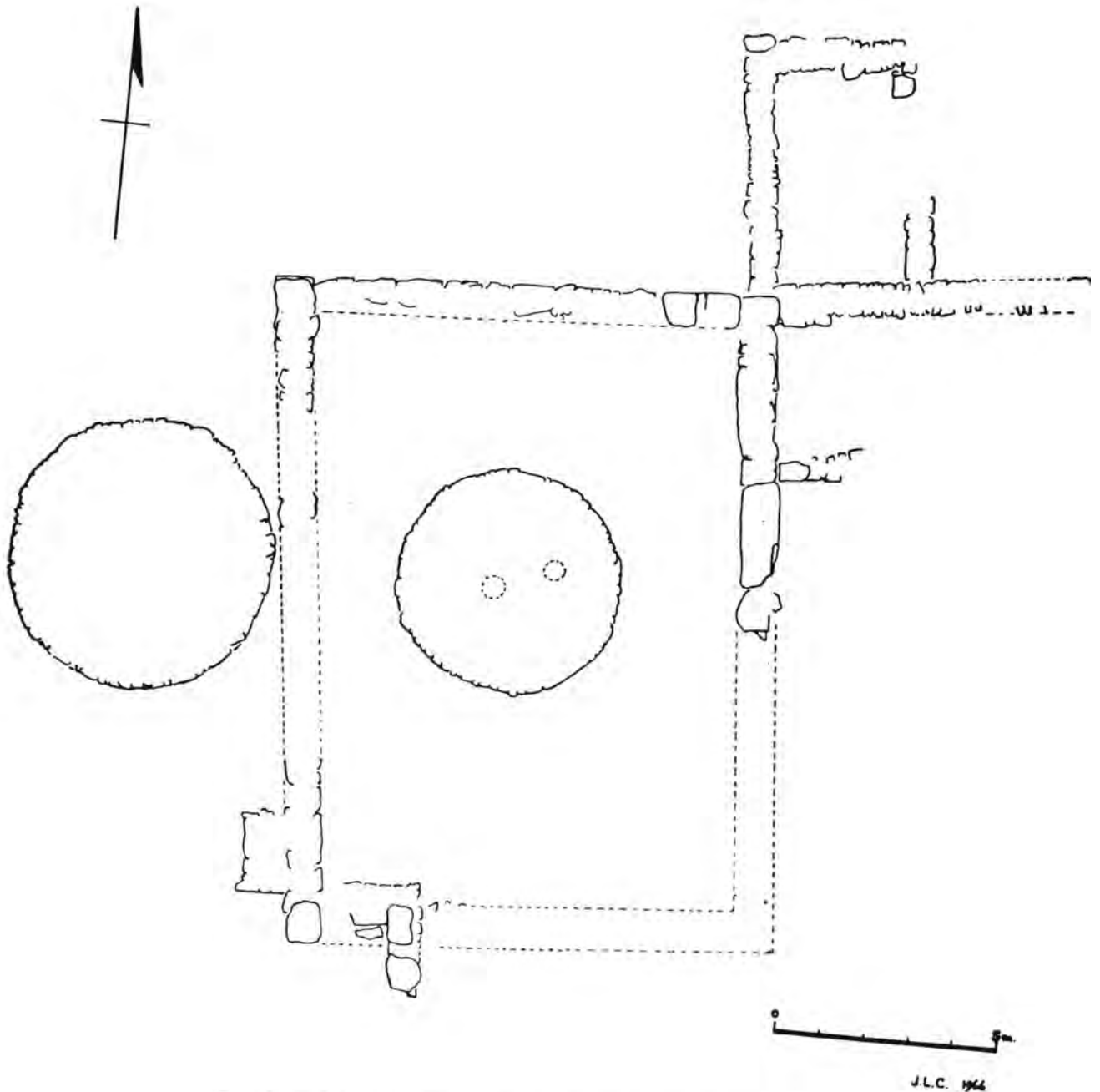

KYKAAAE3

477

RLH
1966

Plan 6. Ayia Irini. Plan of the gateway and eastern sector

Plan 7. Troullos of Treis Ammoudies. Plan of buildings at the summit

drum was tested by means of a transverse trench, and in it were found two big disks of white marble, 0.45-0.50 m. in diameter and 0.10 m. thick, both apparently discarded. The pottery recovered everywhere on this site is of kinds familiar at Ayia Irini in the chief period of occupation (L.M. IB - L.H. II). Also found were numerous thin strips of bronze, the head of a marble figurine, and three stone vessels of Minoan types.

Previously we had supposed that the building on the Troullos might be a watchtower from which the approach of ships could be signalled to the town below. It may indeed have been intended as such, but the plan is not convincingly appropriate. Here too, further study is required.

Investigations at Kephala on the north coast (Plan 1) were continued in 1966 with the clearing of house walls in Areas K and L, westward on the spine of the headland, and of four additional graves (Pl. 355 c - d), XXXVII - XL, in the upper part of the cemetery (Hesperia

XXXV (1966), no. 4). We believe that this early site has now been tested sufficiently to show its character, although remains of many other houses could be exposed by excavation.

Supervisors of the digging this year were Miss K. Butt, Mr. and Mrs. J.E. Coleman, W.E. Kittredge, and A.E. Osborne. R.L. Holzen and L.E. Cotsen did the surveying and drew the plans. Mrs. Kittredge and Mrs. Osborne maintained the records. Study of the frescoes was carried ahead by Mrs. Coleman, and of the terracotta sculpture by Mrs. M. Ervin. T.M. Mathews examined inscriptions and other classical antiquities in the island. D. Papaioannou of Corinth was foreman of the excavations and J. Lavdas of Vourkari (Kea) was vase mender. We would acknowledge generous assistance from the Greek Archaeological Service, especially Mr. and Mrs. Zaphiropoulos and Miss E. Lazaridou; from the Michalinos Company; and from the American School and the University of Cincinnati. We propose to resume the work in the summer of 1967.

J. L. CASKEY

*

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛ. ΚΡΗΤΗΣ

ΜΟΥΣΕΙΟΝ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου συνεχίσθη κατὰ τὸ 1966 μὲ ἐντατικὸν ρυθμὸν ἡ ἐργασία ἐπανεκθέσεως τῶν ἀρχαιοτήτων. Πλείστα ἀντικείμενα ἀποκατεστάθησαν εἰς τὸ ἐργαστήριον καὶ ἐξετέθησαν. Ὑπὸ τοῦ ζωγράφου Θ. Φανουράκη ἐγένετο σειρά ζωγραφικῶν συμπληρώσεων καὶ ἀναπαραστάσεων καὶ σχεδίων πρὸς πληρεστέραν κατανόησιν τῶν ἐκτεθειμένων ἀλλ' ἑλλιπῶς σωζομένων ἀντικειμένων. Οὕτω, συνεπληρώθη καὶ ἐξετέθη, ἀφοῦ προηγουμένως ἀποκατεστάθη, ἡ δοκιμασθεῖσα ἐκ τῆς ὑγρασίας εἰς τὰ ὑπόγεια τοῦ Μουσείου κατὰ τὴν περίοδον τῆς κατοχῆς (1941 - 1944) « τοιχογραφία τῶν κυανῶν πιθήκων » ἐκ τῆς « οἰκίας τῶν τοιχογραφιῶν » τῆς Κνωσοῦ. Εἰς τὴν γενομένην νέαν ἀνασύνθεσιν προσετέθησαν καὶ ἄλλα τεμάχια ἀναγνωρισθέντα ὡς ἀνήκοντα εἰς παραστάσεις « κυανῶν πιθήκων », ἅτινα δὲν εἶχον τοποθετηθῆ ἄρχικῶς. Ἀπετελέσθη, οὕτω, ἐπιμηκέστερον τμήμα τῆς ζωφόρου, ἣτις περιελάμβανε πλείονας πιθήκους κινουμένους μεταξὺ βράχων καὶ βλαστήσεως. Λόγω τῆς κακῆς καταστάσεως τῶν σωζομένων τεμαχίων, ἐκρίθη σκόπιμον, ὅπως γίνῃ διὰ καταλλήλων, οὐχὶ ἐντόνων, χρωματισμῶν συμπλήρωσις τῶν ἐλλειπόντων μερῶν τῆς παραστάσεως, ὥστε τὸ σύνολον νὰ καταστῇ σαφέστερον. Ἡ τοιχογραφία ἐξετέθη εἰς τὸ τμήμα τοιχογραφιῶν τοῦ Μουσείου.

Βοηθητικὰ σχέδια ἐγένοντο ὑπὸ τοῦ Θ. Φανουράκη καὶ διὰ τὴν παράστασιν ἀκροβάτου ἐπὶ τοῦ ξίφους ἐκ Μαλίων, διὰ τὴν τοιχογραφίαν πομπῆς ἐξ Ἁγίας Τριάδος, διὰ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Σεράπιος ἐπὶ ρωμαϊκοῦ δακτυλιοῦ, διὰ τμήματα λύρας ἐκ Κνωσοῦ, διὰ τὰ κύπελλα μετ' ἐξορκισμῶν ἐκ Κνωσοῦ, διὰ τὸ τεμάχιον ἐξ ἐλεφαντοστοῦ μὲ παράστασιν γρυπὸς ἐκ Κνωσοῦ, διὰ τὸ χρυσοῦν μικρογραφικὸν περίπτρον ἐξ Ἁγίας Τριάδος, διὰ τὰ τεμάχια λιθίνων ἀγγείων μὲ παραστάσεις τοξότου καὶ ἀθλητῶν ἐκ Κνωσοῦ, διὰ τὸ ἐλεφάντινον τεμάχιον ἐκ Κνωσοῦ μὲ παράστασιν ξίφους καὶ ζώνης, διὰ τὰς χαλκᾶς φιάλας ἐξ Ἰδαίου Ἄντρου μὲ παραστάσεις ζῶων καὶ χοροῦ γυναικῶν, διὰ τὸ χαλκοῦν ἔλασμα ἐξ Ἀρκάδων μὲ παράστασιν τρεχοῦσης πτερωτῆς μορφῆς, διὰ τὰ χαλκᾶ ὄπλα καὶ σφραγίδας ἐξ Ἀρχανῶν καὶ διὰ τὸ ἐγχρωμὸν ἀνάγλυφον διάζωμα σπειρῶν ἐκ Ζάκρου. Ἐγένετο ἐπίσης ζωγραφικαὶ συμπληρώσεις ἀγγείων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων ἐκ Τραοστάλου, Ζάκρου, Ἀρχανῶν κλπ.

Ἐγένοντο ἐπίσης αἱ ἀκόλουθοι ἐργασίαι ἐπανεκθέσεως. Ἐξετέθησαν ἐκ νέου τὰ σφραγίσματα ἐξ Ἁγίας Τριάδος, Ζάκρου, Κνωσοῦ κλπ., ἅτινα εἶχον ἀπὸ τοῦ 1959 ἐξαχθῆ ἐκ τῆς προθήκης διὰ τὴν μελέτην, φωτογράφησιν καὶ σχεδίασιν αὐτῶν, προκειμένου νὰ συμπεριληφθοῦν εἰς τὸν ἐκδιδόμενον ἐπιμελεῖα τοῦ Καθηγητοῦ κ. Fr. Matz τόμον τοῦ Corpus τῶν « μινωικῶν σφραγιδολίων », τοῦ ὁποίου τὴν σύνταξιν ἔχει ἀναλάβει ὁ Καθηγητῆς κ. Ν. Πλάτων, περατωθείσης ἤδη τῆς ἐργασίας.

Ἐγένετο νέα ἐκθεσις τῶν δακτυλιολίων τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς βοηθοῦ Λ. Παρλαμᾶ κατὰ τὰς δδηγίας τοῦ Ἐφόρου. Ἐξετέθησαν εἰς ἴδιαν προθήκην ὁμοῦ μετὰ τῶν ἐκμαγείων τῶν.

Ἐγένετο ταξινόμησις καὶ τοποθέτησις εἰς τὴν νομισματοθήκην διὰ τῆς αὐτῆς βοηθοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ χαλκῶν νομισμάτων παραδοθέντων ὑπὸ ἰδιωτῶν κατὰ καιροῦς, καὶ ἐκθεσις τῶν χαλκῶν ἀγγείων ἐκ Φουρνὶ Ἀρχανῶν, ἅτινα εἶχον εὑρεθῆ κατὰ τὸ τέλος τοῦ προηγουμένου ἔτους. Ἐξετέθησαν ἐπίσης εἰς τὴν προθήκην τῶν ἱερῶν κορυφῆς χαρακτηριστικαὶ ὁμάδες ἐκ τοῦ ἀνασκαφέντος ὑπὸ τοῦ Κ. Δαβάρα ἱεροῦ τοῦ Τραοστάλου. Συμπληρωματικὴ ἐκθεσις ἐγένετο καὶ εἰς τὴν αἰθουσαν τοῦ Ζάκρου, προστεθέντων λιθίνων καὶ πηλίνων ἀντικειμένων καὶ κυρίως τῆς μεγάλης ζωφόρου μετ' ἀναγλύφων σπειρῶν ἐκ τῆς « αἰθούσης τῶν συμποσίων » τοῦ ἀνακτόρου, ἣτις ἐξετέθη κατὰ μήκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς αἰθούσης εἰς θέσιν ἀνάλογον πρὸς ἐκείνην, ἣν εἶχεν εἰς τὸ ἀνάκτορον. Εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν Συλλογὴν ἐξετέθη σειρά χαλκῶν ὄπλων καὶ ἐργαλείων ἐκ διαφόρων τόπων. Διὰ τῆς αὐτῆς βοηθοῦ ἐγένετο καταγραφή μεγάλου ἀριθμοῦ ἀκαταγράφων εὐρημάτων ἐκ παλαιῶν καὶ νεωτέρων ἀνασκαφῶν, ὡς τῶν χαλκῶν καὶ λιθίνων ἀντικειμένων ἐκ Λεβήνου, τῶν πηλίνων καὶ λιθίνων ἐκ τῶν θολωτῶν τάφων τοῦ Ἀπεσωκαρίου κλπ.

Διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς βοηθοῦ Ἐ. Σακελλαράκη ἐγένετο καταγραφή πλήθους ἀκαταγράφων ἀντικειμένων τῆς δυτικῆς ἀποθήκης τοῦ Μουσείου ἐκ παλαιῶν ἀνασκαφῶν, ταξινόμησις ὀστράκων καὶ γλυπτῶν τῶν ἀποθηκῶν καὶ λίαν χρήσιμον διάγραμμα τῆς ὀργανωθείσης δυτικῆς ἀποθήκης, βάσει τοῦ ὁποίου δύνανται νὰ ἀνευρίσκωνται αἱ ἐκάστοτε ζητούμεναι ὑπὸ τῶν ἐπιστημόνων πρὸς μελέτην ἢ φωτογράφησιν ὁμάδες ἀντικειμένων. Κατεγράφησαν, ἐπίσης, αἱ ὁμάδες ἐκ τῶν ἱερῶν κορυφῆς Τυλίσου καὶ Τραοστάλου, αἱ ὁμάδες ἐκ τοῦ « ἱεροῦ διπλῶν πελέκεων » Κνωσοῦ, Ἀμνισοῦ (1963) καὶ Ζάκρου, προανακτορικᾶς σφραγίδες

ἐκ Λεβήνος καὶ χρυσᾶ ἀντικείμενα ἐκ τοῦ γεωμετρικοῦ τάφου Ροτασίου, ἅτινα καὶ ἐξετέθησαν. Κατεγράφησαν, ἐπίσης, καὶ ἐξετέθησαν ὑέλινα ἀγγεῖα ἐκ τῶν ρωμαϊκῶν τάφων Ἡρακλείου (βλ. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 408-409, Πίν. 437 δ, ε, ζ'). Ἐταξινομήθησαν καὶ ἐξετέθησαν ὑπὸ τῆς αὐτῆς βοηθοῦ εἰς δύο προθήκας εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν Συλλογὴν τὰ χαλκᾶ ἀντικείμενα ἐκ τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου, Παλαικάστρου, Πραισοῦ, Φορτέτσας, Ἄμισοῦ, ἐκ τῆς Συλλογῆς Μητσοτάκη κλπ. Πολλὰ ἐκ τῶν χαλκῶν τούτων ἀντικειμένων ὑπέστησαν ἐργαστηριακὴν συντήρησιν, συνεκολλήθησαν καὶ συνεπληρώθησαν, προβλέπεται δὲ μεταφορᾷ ἐκ τῆς ἐπιστημονικῆς Συλλογῆς εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς μιᾶς ἐκ τῶν δύο τούτων νέων προθηκῶν, εἰς τὴν ὁποίαν συνεκεντρώθησαν τὰ σημαντικώτερα ἐκ τῶν χαλκῶν ἀντικειμένων ἀρχαϊκῶν καὶ ἑλληνικῶν χρόνων, εὐθὺς ὡς ταῦτα ἐφοδιασθῶν διὰ βοηθητικῶν σχεδίων καθιστῶντων σαφεῖς τὰς ἐπ' αὐτῶν ἐκτύπους παραστάσεις, ὧν ἡ σχεδίασις ἔχει ἤδη ἀρχίσει.

Εἰς τὸ ἐργαστήριον συνεχίσθη με ἐντατικὸν ρυθμὸν ἡ ἐργασία ἀποκαταστάσεως τῶν ἀρχαίων ὑπὸ τῶν τεχνιτῶν Ἰ. Μεραιβελλιωτάκη, Κ. Βιτωράκη, Γ. Ἡλιάκη, Ἀ. Παπαδάκη καὶ Κ. Νικάκη. Ἀποκατεστάθη πλῆθος ἀντικειμένων ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν Ἀπεσωκαρίου, Ἀρχανῶν, Ζάκρου, Ὀδηγητρίας κλπ., ἐξ Ἀρχανῶν δὲ μετεφέρθη καὶ ἐκαθαρίσθη ὁ εἰς τὸν θολωτὸν τάφον Α' Φουρνὶ ἀνακαλυφθεὶς σκελετὸς θυσιασθέντος ἵππου.

Κατεσκευάσθησαν καὶ ἐτοποθετήθησαν πλείσται ἐξηγητικαὶ πινακίδες νέων καὶ παλαιῶν ἐκθεμάτων τοῦ Μουσείου καὶ συνεχίσθη ὑπὸ τῆς διοικητικῆς ὑπαλλήλου Ἀλίκης Καρκαβάτσου ἡ ἀντιγραφή τῶν παλαιῶν καὶ ἐφθαρμένων καταλόγων τοῦ Μουσείου.

Συνεχίσθη ὑπὸ τοῦ κ. Ζ. Κανάκη, συντηρητοῦ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, μετ' ἰδιαίτερου ζήλου ἡ φιλοπόνησις μεγάλου ὁμοιώματος τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ, ὅπερ πρόκειται νὰ ἐκτεθῆ εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου.

Εἰς τὸ κτήριον τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἐγένετο ἐκ νέου ἐργασία συντηρήσεως τῶν κονιαμάτων τῶν φωταγωγῶν τῆς αἰθούσης τοιχογραφιῶν καὶ ἐπάλειψις διὰ μονωτικῆς ὕλης « isolex » τῆς στέγης ἀνωθεν τῆς κρυσταλλίνης ὀροφῆς, ἥτοι τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν φωταγωγῶν, πρὸς παρεμπόδισιν τῆς συνεχίσεως διαποτισμοῦ τῶν τοίχων ὑπὸ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων.

ΛΟΙΠΑ ΜΟΥΣΕΙΑ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΑΙ

Ἐπερατώθη κατὰ τὸ λήξαν ἔτος καὶ ἀνεκαινίσθη ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας καὶ τῆς

Διευθύνσεως τῆς Ἀγγλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς τὸ Στρωματογραφικὸν Μουσεῖον Κνωσοῦ, τὸ ὁποῖον ἀνηγέρθη με κοινὴν δαπάνην τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς (ἐνισχυθεῖσας πρὸς τοῦτο διὰ δωρεᾶς τῆς ἀδελφῆς τοῦ Sir Arthur δ. Joan Evans καὶ τοῦ κ. M. Fitch) καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας διὰ τὴν στέγασιν τῶν ὀστράκων, τὰ ὁποῖα προηγουμένως ἐφυλάσσοντο εἰς στενοὺς καὶ τελείως ἀκαταλλήλους χώρους τοῦ ἀνακτόρου Κνωσοῦ. Ἐπὶ τῶν μεταλλικῶν ἐταξερῶν, πού ἐτοποθετήθησαν με μέριμναν καὶ δαπάνην τῆς Ὑπηρεσίας κατὰ τὰ προηγουμένα ἔτη, καὶ ἐντὸς ξυλίνων κιβωτιδίων ἐταξινομήθη τὸ ὑλικὸν ὀστράκων ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Κνωσοῦ, με τὴν μέριμναν τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς καὶ κατὰ τὰς ὁδηγίας τοῦ ὑποδιευθυντοῦ κ. M. Porham ὑπὸ τῶν δδ. Millburn καὶ Tomson καὶ τῶν κκ. Cadogan καὶ Dickinson. Ὡς βᾶσις τῆς ταξινομήσεως ἐχρησιμοποιήθη ὁ ὁδηγὸς τοῦ Στρωματογραφικοῦ Μουσείου ὁ συνταχθεὶς ὑπὸ τοῦ J. Pendlebury.

Εἰς τὸ ἀνεγερθὲν ὑπὸ τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς Στρωματογραφικὸν Μουσεῖον τῶν Μαλίων ἐγένετο, με μέριμναν καὶ δαπάνην τῆς Ὑπηρεσίας, κατασκευὴ καὶ τοποθέτησις ξυλίνων ἐταξερῶν καὶ ξυλίνων δίσκων συμπληρούντων τὰ ἐγκατασταθέντα πέρυσι διὰ δαπάνης τῆς Ὑπηρεσίας μεταλλικὰ ἐλάσματα « dexion » καὶ ἤρχισεν ὑπὸ τῶν μελῶν τῆς Γαλλικῆς Σχολῆς κκ. Pelon καὶ Poursat ἡ ταξινόμησις τοῦ ὑλικοῦ τῶν ὀστράκων, μεταφερομένου ἐκ τῶν παλαιῶν ἀκαταλλήλων οἰκημάτων καὶ ἀποθηκῶν. Εἶναι ὁμως ἀνάγκη νὰ κατασκευασθῶν ἀκόμη ἀρκεταὶ ἐταξέροι καὶ δίσκοι.

Αἱ ἐργασίαι ἀποπερατώσεως τοῦ νέου Μουσείου Ἀγίου Νικολάου ἐπροχώρησαν ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ Διευθυντοῦ Τεχνικῶν Ὑπηρεσιῶν Λασιθίου κ. Ζουρίδη με βραδὺν ρυθμὸν λόγῳ δυσχερειῶν τοῦ ἐργολάβου Ἀλεξανδρίδη καὶ ἐλλείψεως τεχνιτῶν. Κατόπιν τῆς χορηγηθείσης νέας πιστώσεως ὑπὸ τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως καὶ τῆς γενομένης πρὸς τὸν ἐργολάβον εἰδικῆς προσκλήσεως διὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ὑπολειπομένων ἔργων, ἐλπίζεται ὅτι τὸ νέον Μουσεῖον θὰ εἶναι ἔτοιμον κατὰ τὴν προσεχῆ ἄνοιξιν. Ἡ Συλλογὴ παραμένει ἐν τῷ μεταξύ ἐκτεθειμένη εἰς τὸν χώρον τοῦ Δημοτικοῦ Μεγάρου Ἀγίου Νικολάου.

Εἰς τὴν περατωθεῖσαν νέαν πτέρυγα τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ἐγένοντο τὰ ἐγκαίνια τῆς δωρηθείσης βιβλιοθήκης καὶ ἐνθυμίων τοῦ Πρωθυπουργοῦ κατὰ τὴν μάχην τῆς Κρήτης Ἐμμ. Τσουδεροῦ. Τὸ Μουσεῖον ἐλειτούργησε κανονικῶς, Ἐπιμελητῆς δὲ αὐτοῦ (ὡς στεγάζοντος τὴν μεσαιωνικὴν Συλλογὴν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου) ὠρίσθη κατόπιν ἐγκρί-

σεως τοῦ Ὑπουργείου Προεδρίας ὁ ἀποσπασθεὶς παρὰ τῆς Κ' Ἐφορεία νέος Ἐπιμελητὴς Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Ἐμμ. Μπορμπουδάκης, ὅστις ἀρχικῶς εἶχε τοποθετηθῆ εἰς τὸ Ρέθυμον. Ὁ Ἐπιμελητὴς ἠσχολήθη μὲ τὸν ἔλεγχον, ταῦτιςιν καὶ ταξινομήσιν τῶν ἀντικειμένων τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου καὶ τῆς Βιβλιοθήκης Τσουδεροῦ καὶ μὲ τὴν καταγραφήν ἀκαταγράφων ἀντικειμένων, κυρίως νομισμάτων. Νέα ἀξιόλογα ἐκθέματα τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου, ἀποκατασταθέντα καὶ ἐκτεθέντα μερίμνη τοῦ Ἐφόρου, εἶναι δύο ἐπιτύμβιοι πλάκες, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία παριστᾷ Λατίνον ἱεράρχην (16ου ἢ 17ου αἰ.), ἡ δὲ ἐτέρα (15ου αἰ.) ἀπεικονίζει μορφήν μὲ καλύπτραν. Ἐκ τῶν πλακῶν τούτων ἡ πρώτη ἀνήκει εἰς τὴν παλαιὰν Συλλογὴν τοῦ Δημοσίου (βλ. Gerola, Monumenti IV, σ. 355, εἰκ. 394), ἡ δὲ δευτέρα, προερχομένη πιθανώτατα ἐκ τοῦ Ἁγίου Μάρκου (ἐνθα ἄλλοτε ὁ κινηματογράφος « Μινῶα » τοῦ Κ. Λιναρδάκη), εὑρέθη παρὰ τὴν οἰκίαν τοῦ ὡς ἄνω ιδιώτου εἰς τὸν λιμένα, τῆς κεφαλῆς αὐτῆς παραδοθείσης ὑπὸ τοῦ ἰδίου.

Ἡ ἰδιωτικὴ Συλλογὴ Μεταξᾶ ἐπλουτίσθη κατὰ τὴν σχετικὴν ἐκθεσιν τοῦ ἐπιβλέποντος αὐτὴν Ἐπιμελητοῦ κ. Ἱ. Σακελλαράκη μὲ σφραγίδας ἐκ Καλῶν Λιμένων πλαστικοῦ σχήματος, ἐκ Συκιάς Σητείας, μὲ σήμαντρον φερόμενον ὡς προερχόμενον ἐκ Μαλίων, δακτυλιόλιθον ἐκ Τραοστάλου καὶ τινὰ εἰδῶλια δαιδαλικῶν χρόνων (Πί ν. 356 α - δ).

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ

Εἰς τὴν ἀγρίαν καὶ μακρυνὴν περιοχὴν **Μο- νῆς Ὀδηγητρίας** ἐπὶ τῶν Ἀστερουσίων, ὅπου ἀπὸ τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ 1964 εἶχον ἐπισημανθῆ συλῶ- μενοι ὑπὸ ἀρχαιοκαπήλων προανακτορικοὶ τά- φοι, διὰ τοὺς ὁποίους δὲν εἶχον ἐκδοθῆ αἱ αἰτη- θεῖσαι κατὰ τὸ παρελθὸν πιστώσεις, ἐγένετο ἐφέ- τος ὑπὸ σκληρὰς συνθήκας ἀνασκαφὴ ὑφ' ἡμῶν, ἐκδοθέντος τέλους τοῦ ἐντάλματος, ἀλλὰ δυστυ- χῶς ἀπεδείχθη ὅτι ἅπαντες οἱ τάφοι ἦσαν συ- λημένοι. Ἐλάχιστα ὑπῆρξαν τὰ εὐρήματα, ἐνδια- φέρουσα ὅμως ἦτο ἡ μελέτη τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων τῶν τάφων καὶ τῆς διασπορᾶς αὐτῶν εἰς τὴν περιοχὴν, ἣτις παρέχει ἐνδείξεις περὶ τῆς πυκνῆς κατοικήσεως κατὰ τοὺς προανακτορικοὺς χρόνους. Ἠρευνήθη εἰς τάφος (I) νοτιῶς τῆς θέ- σεως Ἁγία Κυριακή, κληθείσης οὕτω ἐκ ναύσκου ἐγκατεστημένου ἐντὸς λαξευτοῦ δωματίου μετὰ θρανίων, πρὸς Α. τῆς κοιλάδος, ἣτις κατευθύνεται ἐκ τῆς περιοχῆς τῆς Ὀδηγητρίας πρὸς τὴν ἀκτὴν. Ἀνεσκάφη ἐπίσης εἰς θέσιν **Μεγάλοι Σκί- νοι** πρὸς Β. τῆς Ἁγίας Κυριακῆς, ταφικὸν σύστη-

μα ἐκ δύο μεγάλων θολωτῶν τάφων (Πί ν. 357 γ - δ) καὶ ἐξωτερικῶν δωματίων εὑρισκομένων πρὸ τῶν εἰσόδων καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον διαλυθέντων ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων. Ὁ δυτικώτερος ἐκ τῶν τάφων (III α), ὀγκοδομημένος μὲ μεγάλους ὀγκολίθους καὶ μικροὺς λίθους ἐνσφηνωμένους εἰς τὰ κενά, εἶναι ὁ καλύτερον διατηρούμενος ὅλης τῆς πρωτομινωϊκῆς περιόδου. Ἔχει ἐσωτ. διάμ. 6, σωζ. ὕψ. 3.40 καὶ πᾶχ. τοιχωμάτων 2 μ. Διατηρεῖ τὰς μεγάλας παραστάδας, ὕψ. 1.50 καὶ

Σχέδ. 1. Κύπελλον ἐκ τοῦ τάφου III α Ὀδηγητρίας

πλ. 1.30 μ., καὶ τὸ μονολιθικὸν ὑπέρθυρον (μῆκ. 1.60, πλ. 1.20 καὶ ὕψ. 0.40 μ.) εἰς τὴν θέσιν των. Ἄνωθεν αὐτοῦ διαμορφοῦται ὑποτυπῶδες ἀνακουφιστικὸν τρίγωνον. Ἡ ἔναρξις τοῦ θόλου εὑρίσκεται εἰς ὕψος ἄνω τῶν 2 μ. Ὁ τάφος οὗτος ἀνηγέρθη κατὰ τοὺς ΠΜ I χρόνους, ὡς προέκυ- πει ἐκ τῶν ὀστράκων ρυθμοῦ Ἁγίου Ὀνουφρίου καὶ Πύργου, καὶ ἐκ τοῦ τρόπου κατασκευῆς διὰ μεγάλων ὀγκολίθων ὡς εἰς τὸν τάφον Γεροκάμπου Λεβήνος. Ἡ χρονολογία λήξεως τῆς χρήσεως τοῦ τάφου τίθεται κατὰ τοὺς MM I α καὶ β χρόνους, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς κεραμεικῆς (Πί ν. 357 α), μεταξὺ τῆς ὁποίας περιλαμβάνεται καὶ ἀκεραία τεῖερα τοῦ τύπου τῶν Πατερικῶν καὶ δύο ὠ- ραῖα πολυχρωμικὰ κύπελλα, ὕψ. 0,05 καὶ 0,041 μ., ὧν τὸ ἓν ἀσφαλῶς μόνωτον (Σχέδ. 1) (ἡ λαβὴ δὲν ἀπεδόθη εἰς τὸ σχέδιον), μετὰ καθέτων τριπλῶν ραβδώσεων καὶ διακλαδιζομένων λευκῶν δισκίων ἐκ κεντρικοῦ στελέχους, ἐφ' οὗ δισκία ἐρυθρά (ἀποδοθέντα εἰς τὸ σχέδιον μὲ ραβδώ- σιν). Τὸ ἕτερον (Σχέδ. 2) εἶναι ἄωτον κω- νικὸν μετὰ λοξῶν λευκῶν ταινιῶν καὶ λευκῶν ρα-

βδώσεων και ὀριζοντιῶν ἐρυθρῶν ταινιῶν (ἀποδοθεισῶν διὰ ραβδώσεως). Εὐρέθη ἐπίσης λίθινον ἀγγεῖον ἐξ ὀφείτου (Πίν. 357 α) καὶ ἄφθονοι ὀψιδιανοί. Παρατηρήθησαν σποραδικῶς ἄνθρακες καὶ κεκαυμένα ὄστᾶ, ὡς συνήθως συμβαίνει εἰς τοὺς πρωτομινωικοὺς τάφους. Ἐντὸς τοῦ ἐξωτερικοῦ δωματίου, ὅπερ εἶναι θεμελιωμένον ὑψηλότερον τοῦ διαπέδου τοῦ τάφου (κατὰ 0,65 μ.), εὐρέθη τὸ ἡμισυ τριποδικοῦ κυλινδρικοῦ πυξιδίου καὶ τμῆμα δακτυλοειδοῦς σκεύους. Ἐκ

Σχέδ. 2. Κύπελλον ἐκ τοῦ τάφου III α Ὀδηγητριάς

τοῦ τάφου προῆλθε καὶ ἓν χαρακτηριστικὸν ΠΜ I πῶμα κυλινδρικοῦς πυξίδος καὶ ἓν ὄστρακον «barbotine», ὡς καὶ ἓν νεοανακτορικὸν ἀγγεῖον δεικνύον ἴσως νεωτέραν χρῆσιν τοῦ τάφου, ὡς καὶ εἰς τὸν τάφον Καμηλάρη (Πίν. 357 β).

Ὁ τάφος III β εἶναι κατὰ τι εὐρύτερος καὶ πιθανῶς νεώτερος τοῦ προηγουμένου καὶ ἔχει κτισθῆ με μικροτέρους λίθους. Ἔχει διάμ. 6,50, σωζ. ὕψ. 2 καὶ πᾶχ. τοιχωμάτων 2,10 μ. Ἡ εἰσοδος αὐτοῦ ἔχει ὕψ. 0,95 καὶ πλ. 0,79 μ., τὸ δὲ ὑπέρθυρον σχηματίζεται ἀπὸ τρεῖς λίθους συνολικοῦ πᾶχ. 2 καὶ μήκ. 1,35 μ. Ἡ Α. παραστάς ἔχει ὕψ. 0,90, ἢ Δ. 0,88 μ. καὶ πλ. ἐκάστη ἐξ αὐτῶν 0,26 μ. Κεκαυμένα ὄστᾶ ἐμφανίζονται καὶ ἐντὸς αὐτοῦ.

Νοτιῶς τῶν τάφων τούτων τῶν Μεγάλων Σκίων παρατηρήθησαν οἰκῆματα με μακροὺς καὶ παχεῖς τοίχους ἀσφαλῶς προανακτορικῶν χρόνων. Πιθανῶς πρόκειται περὶ τοῦ συνοικισμοῦ, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκουν οἱ τάφοι αὐτοί. Ἀκόμη νοτιώτερον εἰς μικρὸν ὕψωμα ὑπάρχει καὶ ἄλλος συλημένος θολωτὸς τάφος. Ἄλλος τάφος ὑπάρχει πι-

θανῶς πρὸς Δ. τῆς Μονῆς Ὀδηγητριάς, εἰς θέσιν Τσιλάστρα.

Ἡ διερχομένη πρὸς Δ. τῶν Μεγάλων Σκίων φάραγξ — ὁδὸς ἐπικοινωνίας πρὸς τὴν Μεσαρᾶν — καταλήγει εἰς τὴν παραλίαν τοῦ Ἁγιοφάραγγου, ἡ ὁποία ἀσφαλῶς ἐχρησίμευεν ὡς λιμὴν διὰ τὴν ναυσιπλοΐαν πρὸς τὴν Λιβύην καὶ τὴν Αἴγυπτον. Εἰς τὸ σημεῖον αὐτό, πρὸς Ν. τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου καὶ Α. τῆς φάραγγος, διεπιστώθη ἡ ὑπαρξίς ἐνὸς ἀκόμη κυκλικοῦ τάφου, παλαιότερον συληθέντος, με εἰσόδους διὰ πλακῶν ἐξ Α. καὶ Ν. καὶ με πλευρικὰ ὀρθογώνια δωμάτια.

Εἰς τὴν ἴδιαν περιοχὴν, πρὸς ΒΑ. τοῦ Κεφαλίου Ὀδηγητριάς, εἰς θέσιν Στοῦ Σκαυιάρη τὸ Λάκκο, εὐρίσκεται ὁ ἀνασκαφεὶς ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Κ. Δαβάρα τὸ 1963, πρὸ τῆς μεταθέσεως αὐτοῦ, πρωτομινωϊκὸς θολωτὸς τάφος καὶ πρὸς Α. καὶ ΒΔ. αὐτοῦ πολλὰ ὀρθογώνια διαμερίσματα κατεστραμμένα ἀπὸ λαθραίων σκαφῆν. Ὀρθογώνια κτίσματα νεοανακτορικὰ διεπιστώθησαν ἐπὶ τοῦ αὐχένος πρὸς Β. τοῦ Κεφαλίου, μετὰ τὸ Σκαυιάρη καὶ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, εἰς δὲ τὸ χαμηλὸν ἰσόπεδον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου συλημένος θολωτὸς προανακτορικὸς τάφος¹.

Ἐρευναι διεξήχθησαν καὶ εἰς τὴν περιοχὴν Καλῶν Λιμένων, ὅπου διεπιστώθη ἡ ὑπαρξίς ἐτέρου συλημένου τάφου πρὸς Δ. τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Παύλου καὶ παρὰ τὴν Λεβήνα, ὅπου ἔγινε μικρὰ δοκιμὴ εἰς θέσιν Παπούρα δυτικῶς τοῦ ἀνασκαφέντος τὸ 1957 τάφου I, καὶ ὅπου εἶχεν ὑποτεθῆ ὅτι ὑπῆρχε καὶ ἄλλος θολωτὸς τάφος. Τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ἀρνητικόν. Ἡρευνήθησαν ἐπίσης μικρὰ ὀρθογώνια διαμερίσματα, παρατηρηθέντα πρὸς Α. τοῦ τάφου II Γεροκάμπου, ἐντὸς τῆς μικρᾶς χαράδρας πρὸς Β. τοῦ αὐτοκινητοδρόμου, τοῦ ὁποῖου ἡ διάνοιξις εἶχε καταστρέψει τὸ ἡμισυ περιῖπου αὐτῶν. Ἐδῶ εὐρέθη νεοανακτορικὸς ἀμυγδαλοειδῆς σφραγιδολίθος ἐκ σαρδίου τοῦ ἀποτροπαϊκοῦ τύπου με μνηίσκους, ἔτερα σφραγίς ἐκ στεατίτου με γραμμικὰ θέματα, χαλκαὶ περόναι, σφαιρικὰ ψῆφοι ἐκ φαγεντιανῆς (Πίν. 358 α) καὶ πολλὰ πῆλινα ἄστα κύπελλα. Πρόκειται περὶ ταφῶν νεοανακτορικῶν χρόνων.

1. Ἑλληνικῶν χρόνων φαίνεται ὅτι εἶναι τάφος ὀρθογώνιος ἐκ πλακῶν ΝΔ. τοῦ τάφου τούτου. Εἰς τὸν Β. μυχὸν τῆς χαράδρας Μάρτσαλος ὑπάρχει στρογγύλον φρέαρ εὐρύτατον, λελαξευμένον εἰς τὸν βράχον, ἑλληνικῶν ἢ ρωμαϊκῶν χρόνων, ἐντὸς τοῦ ὁποῖου ἔχει ἐγκατασταθῆ ναῖσκος τῆς Παναγίας. Εἰς τὴν Δ. πλευρᾶν τῆς αὐτῆς χαράδρας τοῦ Μαρτσάλου, ὄχι μακρὰν τῆς θαλάσσης, ὑπάρχει ναῖσκος ἑλληνικῶν χρόνων, ὀκδομημένος ἐκ λαξευτῶν ὀρθογωνίων ὀγκολίθων, ἐν μέρει ἐπικεχασμένος. Ἡ χρονολογία προκύπτει ἐξ ὄστράκων 4ου π.Χ. αἰῶνος ἀνευρισκομένων ἐπὶ τῆς κλιτύος.

Ἔργασια ἐγένετο καὶ εἰς τὴν θέσιν Τρυπητῆ πρὸς Α. τοῦ Λέντα (πρβλ. Evans, Pal. of Minos II, σ. 83, εἰκ. 39), ὅπου ἐκαθαρίσθη συλημένος μικρὸς θολωτὸς τάφος με εἰσοδὸν ἐκ ΝΑ., εὐρισκόμενος εἰς ἀπόστασιν 500 μ. ἀπὸ τὴν παραλίαν τῆς Τρυπητῆς, εἰς θέσιν Καλόκαμπος. Ἐκ τοῦ τάφου τούτου προῆλθε τμήμα ὑπονεολιθικοῦ ἀγγείου τοῦ τύπου Φουρνῆς, με τρυπητὴν λαβὴν κάτωθεν τῶν χειλέων. Ὁ τάφος εἶναι ἑλλειψοειδῆς με ἄξονας 4.20 ἀπὸ Α. πρὸς Δ. καὶ 4.90 μ. ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Ἡ εἰσοδὸς ἔχει πλ. 0,75, αἱ δὲ μονολιθικαὶ παραστάδες ὕψ. 1.12 μ. Τὸ ὑπέρθυρον ἑλλεῖπει. Τὰ τοιχώματα ἔχουν πᾶχ. μέγ. 1.70 μ. Ἄνωθεν τοῦ Καλόκαμπος, εἰς βραχῶδες ὕψωμα πρὸς ΒΔ. τοῦ τάφου, ἐξητάσθησαν τὰ λείψανα προϊστορικοῦ συνοικισμοῦ. Εἶναι ὄρατοὶ μικροὶ τοῖχοι καὶ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας εὐρίσκονται ὄστρακα προανακτορικῆς κεραμικῆς καὶ λίθινοι τριπτῆρες. Δυτικῶς τῆς Τρυπητῆς, εἰς μικρὸν ὕψωμα καλούμενον Φύλακας, ἐκαθαρίσθη ἐπίσσις καὶ ἄλλος, παλαιότερον συλημένος, περίπου κυκλικὸς τάφος, διαμ. 5.40 - 5.25 μ., τοῦ ὁποῦ οἱ τοῖχοι ἐκ μικρῶν λίθων σώζονται εἰς ἐλάχιστον ὕψος ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους (0,20 μ.).

Αἱ διαπιστωθεῖσαι ἐκτεταμέναι συλήσεις θέτουν ἐκ νέου τὸ πρόβλημα τῆς ἀποτελεσματικῆς καταπολεμήσεως τῆς ἀρχαιοκαπηλίας ἐν Κρήτῃ. Μόνα θετικὰ μέτρα εἶναι ἡ τροποποιήσις τοῦ σχετικοῦ ποινικοῦ νόμου ἐπὶ τὸ αὐστηρότερον, ἢ ἐκτόπισις τῶν ἀρχαιοκαπήλων καὶ ἡ διάθεσις ποσῶν ἐκ τῶν πιστώσεων ἐπεन्दύσεων δι' ἐπειγούσας ἀνασκαφάς, ὡς ἐγένετο δι' ἄλλας ὀλιγώτερον πλουσίας εἰς εὐρήματα περιοχᾶς τῆς χώρας.

Σημαντικὸν εἶναι πάντως τὸ συμπέρασμα ὅτι πυκνοτάτη καὶ πολὺ πρῶτος (ΠΜ Ι) ὑπῆρξεν ἡ κατοίκησις τῆς Ν. παραλίας τῆς Κρήτης, τοῦτο δὲ ἐνισχύει τὴν ἄποψιν τοῦ Arthur Evans περὶ ἐποικισμοῦ ἐκ τῆς Λιβύης καὶ ἐκεῖθεν προελεύσεως τοῦ τύπου τῶν θολωτῶν τάφων καὶ ἄλλων στοιχείων τοῦ πρωτομινωικοῦ πολιτισμοῦ. Πράγματι οἱ τάφοι τῆς Ν. παραλίων, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ὑπ' ἔμῳ κατὰ τὰ ἔτη 1958 - 1960 ἀνασκαφέντων πλουσιῶν τάφων τῆς Λεβήνος, εἶναι ὡς ἐκ τοῦ τρόπου κατασκευῆς αὐτῶν καὶ τῆς εὐρεθείσης κεραμικῆς παλαιότεροι τῶν τάφων τῆς πεδιάδος τῆς Μεσαρᾶς καὶ τοῦτο ἐξηγεῖται μόνον διὰ τῆς ὑποθέσεως ὅτι ἡ Ν. παραλία κατωκλήθη ἐνωρίτερον καὶ ὅτι ἐντεῦθεν βαθμηδὸν προωθήθη ὁ πληθυσμὸς πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς νήσου. Ἰδιαιτέρως σημαντικὴ διὰ τὴν ναυσιπλοΐαν κατὰ τὴν πρῶτον αὐτὴν περίοδον ἀποδεικνύεται ὅτι ὑπῆρξεν ἡ περιοχή τῶν Καλῶν Λιμένων, ὡς ἦτο φυσικόν. Ἄλλὰ καὶ αἱ μικρότεροι ἀμμόδεις παρα-

λία τῆς Τρυπητῆς, Ἄγιοφάραγγου κλπ., διαθέτουσαι καὶ πόσιμον ὕδωρ, ἐνωρίς κατωκλήθησαν καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὴν ναυτιλίαν. Ἡ περισσότερον πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν εὐρισκόμενη περιοχή τῆς Ὀδηγητρίας κατωκτεῖτο πιθανῶς ὑπὸ ποιμενικῶν πληθυσμῶν.

Ἐν σημαντικῶν « ὑψίβατον ἱερῶν » ἀνεσκάφη ἐπίσης εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ ἀποκρήνου λόφου Φιλιόρημος παρὰ τὸ χωρίον Γωνιᾶς Μαλεβιζίου. Ἡ θέσις κεῖται κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ, ἢ ὁποῖα ὠδήγει ἐκ τῆς κεντρικῆς πρὸς τὴν δυτικὴν Κρήτην, διερχομένη διὰ μέσου τῆς Τυλίσου καὶ ἐκεῖθεν δι' ἀτραποῦ πρὸς Β. τῆς φάραγγος εἰς τὴν μικρὰν κοιλάδα τοῦ Σκλαβοκάμπου (ὅπου τὸ ἀνασκαφέν ὑπὸ τοῦ Καθ. Σπ. Μαρινάτου μέγαρον) καὶ ἐκεῖθεν πιθανῶς πρὸς Ἄξόν, Μελιδόνι καὶ Ρέθυμνον. Τὸ ἱερὸν ἀνεκαλύφθη κατὰ τὴν διάνοξιν θεμελιῶν πρὸς οἰκοδόμησιν ναῖσκου τοῦ Προφήτου Ἡλία. Ὁ λόφος δεσπόζει εὐρείας ἐκτάσεως, εἶναι δὲ ἐξ αὐτοῦ ὄρατὴ ἡ Ἴδη, ἡ Ἄξός, τὰ Ταλλαῖα Ὀρη, ἡ πεδιάς τοῦ Ἡρακλείου καὶ ἡ Δίκτη.

Τὸ ἱερὸν ἀποτελεῖται ἐκ δύο συνεχομένων, ἀμελῶς ἐκτισμένων χώρων, ὧν ὁ ἀνατολικότερος (Α) περίπου ὀρθογώνιος καὶ μεγαλύτερος (7 x 5.30 μ.), ὁ δὲ δυτικότερος (Δ) τετράγωνος καὶ μικρότερος (4.10 x 4.05 μ.). Δὲν ἐξηκριβώθη ἂν ὑπῆρχε καὶ τρίτον τμήμα, ὁπότε θὰ εἴχομεν ἐν ἱερῶν τοῦ γνωστοῦ τριμεροῦς τύπου, ἀλλ' εἶναι πιθανόν ὅτι ὑπῆρχε δωμάτιον πρὸς Α. τοῦ ὀρθογωνίου χώρου, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς παρατηρήσεως μικροῦ τμήματος διαλυθέντος τοῖχου προσφουμένου εἰς τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τοῦ Α. Ὁ Ν. τοῖχος τοῦ Α δὲν εἶναι κανονικὸς, ἀλλ' ἐλαφρῶς ἡμικυκλικός, ἴσως λόγῳ τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους, πρὸς αὐτὸν δὲ συνάπτεται εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον ἕτερος ὀρθογώνιος χώρος (Ν), διαστ. 5.30 x 7.20 μ., ὅστις ἦτο πιθανῶς ἄνδηρον ὡς τὰ ἀπεικονιζόμενα εἰς ὀρισμένας παραστάσεις ἱερῶν. Ὁ χώρος Α, ὅστις διατηρεῖ λείψανα πλακοστρώτου εἰς τὸ Ν. τμήμα του, ἦτο πιθανῶς ὑπαίθριος, ἐντὸς δὲ αὐτοῦ, περίπου κατὰ τὸ κέντρον, σώζονται δύο ἄνισοι ὄρθιαι πλάκες, ὕψ. 0,45 καὶ 0,35 μ., τοποθετημέναι καθέτως, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἀσφαλῶς ἐβασίζετο ἄλλη ὀριζοντία πλάξ μὴ εὐρεθείσα, ἀποτελουμένου οὕτω βωμοῦ ἢ τραπέζης προσφορῶν. Ἡ παρουσία ὁστῶν πλησίον τῶν πλακῶν αὐτῶν ἐπιβεβαιεῖ τὴν ὑπόθεσιν.

Ἐντὸς τοῦ ἱεροῦ εὐρέθησαν τμήματα εἰδωλίων καὶ ζωδίων καὶ τινα ἀκέραια τοῦ συνήθους τύπου τῶν ΜΜ Ι εἰδωλίων, περισυνελέγησαν δὲ τοιαῦτα καὶ ἐξωτερικῶς κατεσπαρμένα περὶ τὸ ἱερὸν.

Εἰς τὸ δωμάτιον Δ ἀνευρέθησαν τμήματα ἀνθρωπομόρφων εἰδωλίων καὶ μικροῦ πίθου, τμήμα τοῦ ὁποίου διατηρεῖται κατὰ χώραν παρὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τοῦ δωματίου. Τοιαῦτα τμήματα εὐρέθησαν καὶ μεταξύ κοιλοτήτων καὶ σχισμῶν φυσικοῦ βράχου, ὁ ὁποῖος ἦ παρέμενον ὄρατος ἐντὸς τοῦ δωματίου ἢ πιθανώτερον εἶχεν ἐπιχωσθῆ μετὰ τὴν οικοδόμησιν τοῦ δωματίου, γενομένην ἀργότερον τῆς ἀποθέσεως τῶν εἰδωλίων εἰς τὰς σχισμάς. Τοῦτο ἐπεβεβαίωθη καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἐν ἀκέραιον πηλίνον γυναικεῖον εἰδῶλιον τοῦ τύπου Πετσοφᾶ εὐρέθη ὑπὸ τὸν Β. τοῖχον τοῦ δωματίου Δ. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ δωματίου προέκυψε καὶ ὠραῖον ἀκέραιον ζῶδιον αἰγάγρου. Μικρογραφικὰ ζῶδια εὐρέθησαν ἐπίσης εἰς κεκαυμένον χώρον κατὰ τὴν ΒΑ. γωνίαν τοῦ δωματίου Δ. Πρὸς Α. τοῦ ἱεροῦ, ἐκεῖ ὅπου ὑπετέθη ὅτι ὑπῆρχε τὸ τρίτον μέρος τοῦ ἱεροῦ, εὐρέθη τμήμα πηλίνου σκεύους με ἐπικεκολλημένα πολλὰ μικρὰ ζῶδια (Πί ν. 358 β-γ). Πρὸς Ν. τοῦ ἱεροῦ εὐρέθη ρωμαϊκὸν νόμισμα με κεφαλήν αὐτοκράτορος καὶ Τύχην φέρουσαν κέρας Ἀμαλθείας.

Τμήματα ὁμοίων εἰδωλίων, ἀνευρεθέντα κατὰ τὴν θεμελίωσιν τοῦ ναῖσκου τοῦ Προφήτου Ἡλία, παρελήφθησαν ἐκ μέρους τῶν χωρικῶν. Παρεδόθη ἐπίσης ὑπὸ χωρικοῦ χαλκοῦν εἰδῶλιον με συμφεῖς πόδας, προτεταμένας χεῖρας, μακρὰν πίπτουσαν ὀπισθεν κόμην καὶ πρόχειρον δῆλωσιν μαστῶν καὶ ἀνδρικοῦ φύλου, προερχόμενον, ὡς ἀνεφέρθη, ἐξ ἑτέρας θέσεως καλυμμένης Κορφῆ τῆς Κεριαῖς, εἰς ἀπόστασιν δύο ὠρῶν ἐκ Γωνιῶν, ὅπου εἶναι ὄρατὰ καὶ λείψανα κτηρίων. Πιθανῶς πρόκειται περὶ ἱεροῦ ἢ οἰκισμοῦ. Τὸ εἰδῶλιον φαίνεται πρωτογεωμετρικῶν χρόνων (Πί ν. 358 β, ἀριστερά). Κατωτέρω, εἰς θέσιν Πενταχέρι, εἶναι ἐπίσης ὄρατὰ λείψανα κτηρίων.

Μετὰ τοῦ Προέδρου τῆς Κοινότητος ἐπεσκέφθη τὸν Ἅγιον Ἀντώνιον, πρὸς Β. τῶν Γωνιῶν παρὰ τὴν νέαν δεξαμενὴν. Πρὸς Ν. τῆς δεξαμενῆς, ἐπὶ βραχέδους κλιτύος, εἶναι ὄρατὰ λείψανα οικοδομημάτων. Ἐντεῦθεν, κατὰ τὴν κατασκευὴν τῆς δεξαμενῆς, περισυνελέγησαν τμήματα προανακτορικῶν ἀγγείων (ΠΜ II - ΜΜ I) καὶ ἀκέραιος λύχνος τοῦ συνήθους προανακτορικοῦ ἀνοικτοῦ τύπου, ὡς οἱ τοῦ Παλαικάστρου. Πιθανῶς ἐνταῦθα, ὅπου καὶ τὸ ὕδωρ ἀφθονεῖ, ἦτο ὁ προανακτορικός οἰκισμὸς εἰς ὃν ἀνήκει τὸ ἱερόν. Παρεδόθη, ἐπίσης, θραυσμένον φωλεόσχημον λίθινον ἀγγεῖον ἐξ ὄφειτου, εὐρεθὲν εἰς θέσιν Σκαμνὶ τῆς περιοχῆς Σκλαβοκάμπου, ὡς καὶ τρεῖς λίθινοι τριπτῆρες.

Ἀξιοσημεῖωτα εἶναι καὶ τὰ τοπωνύμια τῆς περιοχῆς, ὧν τινὰ φαίνονται προελληνικά, ἄλλα δὲ

εἶναι ἀρχαῖα ἑλληνικά, ἀποδεικνύοντα οὕτω τὴν παλαιότητα καὶ συνέχειαν τῆς κατοικήσεως. Οὕτω μνημονεῦεται ἡ θέσις Στὸ Κάνασο, ἡμίσειαν ὠραν ἀπὸ τοῦ μεγάρου Σκλαβοκάμπου, ὅπου εἶναι ὄρατοὶ καὶ διαλελυμένοι τοῖχοι, Στὴν Ἄχανο, Στὸν Ἐβδομο (ἢ Εὐδομον ;), Στὸν Ἐλαίπρινο, Στὸν Πίσκοπο κλπ.

Ἐτέρα σημαντικὴ ἐργασία ὑπῆρξεν ἡ ἀνασκαφὴ ἑνὸς μεγάλου κυκλικοῦ θολωτοῦ τάφου πρωτογεωμετρικῶν χρόνων, τυχαίως εὐρεθέντος παρὰ τὴν Γόρτυνα Μεσαρᾶς, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Γεωργικῆς Σχολῆς καὶ πλησίον τοῦ ναῖσκου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ὁ τάφος εἶναι εἰς τῶν σημαντικωτέρων τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου ἐν Κρήτῃ, διατηρεῖται δὲ ἀθικτος με ὅλους σχεδὸν τοὺς λίθους τοῦ θόλου εἰς τὴν θέσιν τῶν, ἐκτὸς μικροῦ ἀνοίγματος, γενομένου με τὴν μετακίνησιν τῆς κεντρικῆς πλακὸς εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ θόλου. Ὁ τάφος εἶναι κυψελοειδῆς, ἐκτισμένος ἐπιμελῶς με μικροὺς καὶ μεγάλους πλακοειδεῖς λίθους ἰκανῶς λελαξευμένους πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, με λάσπην καὶ λιθάρια τοποθετημένα εἰς τὰ κενὰ μετὰ τῶν μεγάλων λίθων. Ὁ τάφος ἔχει διὰ μ. 2.70 καὶ ὕψ. 3 μ. καὶ εὐρίσκεται εἰς ἐπίπεδον ἑκτασιν ἔχουσαν μικρὰν κλίσιν πρὸς Β., ἦτο δὲ ὑπόγειος. Ἡ σωζομένη κορυφὴ τοῦ θόλου τοῦ τάφου εὐρίσκεται σήμερον εἰς βάθος μόνον 0,15 μ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους, ἀλλ' ἀσφαλῶς ἀρχικῶς οὗτος θὰ ἐξεῖχε κατὰ τι τῆς ἐπιφανείας, ἀλλ' ἀφῆρέθησαν κατὰ καιροὺς οἱ λίθοι τοῦ ὑπεργείου τοῦτου τμήματος. Πρὸς Ν. τοῦ τάφου ὑπάρχει στενὴ καὶ χαμηλὴ εἴσοδος, ὕψ. 1 καὶ πλ. 0,50 μ., εἰς τὴν ὁποίαν ὀδηγεῖ στενὸς καὶ βραχὺς δρόμος με κατεύθυνσιν ἐκ ΝΔ. Οὗτος ἔχει πλ. κατὰ τὴν ἑναρξιν αὐτοῦ 0,44 καὶ πρὸ τῆς εἰσόδου 0,48 μ. Αὕτη ἔχει κατώφλιον καὶ παραστάδας μονολιθικάς, ἀκανονίστους, συμπληρουμένας με πλακοειδεῖς λίθους, ἐκλείετο δὲ καλῶς με πλάκα τελείως ἐφαρμόζουσαν, διαστ. 1.30 x 0,64 καὶ πᾶχ. 0,11 μ. εὐρισκομένην εἰς τὴν θέσιν τῆς. Ἄνωθεν τοῦ ὑπερθύρου, ὅπερ ἔχει μῆκ. 0,88, πλ. 0,50 καὶ πᾶχ. 0,15 μ., σώζονται ἑννέα δόμοι τοῦ τοιχώματος τοῦ τάφου, σχηματίζοντες κανονικὸν λαξευτὸν πρόσωπον ἐντὸς τοῦ δρόμου (Πί ν. 358 δ). Τὸ ἐσωτερικόν τοῦ θόλου ἀποτελεῖται ἐξ εἴκοσι δόμων.

Τὸ ἐσωτερικόν τοῦ τάφου δὲν εἶχεν ἐπιχωσθῆ καὶ ἅπαντα τὰ ἀγγεῖα ἦσαν κατὰ χώραν. Εἶναι τεφροδόχα ἀγγεῖα, ἀνήκοντα εἰς τὴν πρωτογεωμετρικὴν περίοδον, ἀποτελοῦν δὲ σύνολον τελείως ὁμοιογενές. Ἦσαν κατακείμενα καὶ σπανιώτερον ὄρθια καὶ ἰσχυρῶς ὀξειδωμένα. Τὰ περισσό-

τερα είναι άκέραια, έκτός ώρισμένων εύρισκομένων πρό τής εισόδου κυρίως, τὰ όποία πιθανώς έθραύοντο κατά τās εκάστοτε νέας ταφάς. Ός πρός τήν θέσιν τών άντικειμένων παρατηρήθησαν τὰ ακόλουθα : εις εύρύστομος πίθος ήτο σκεπασμένος με πλάκα λιθίνην και επ' αϋτής εύρίσκετο σκύφος. Μία μεγάλη ύδρία ίστατο επί τής λαβής τριώτου άμφορέως, στηριζομένη με τήν πλευράν επί τοϋ τοιχώματος τοϋ τάφου. Μία πρόχους ειχεν ένσφηνωθή εις τὸ στόμιον ένδός άμφορέως (Π ί ν. 358 ε).

Ό κεραμεική περιλαμβάνει άμφορείς, πίθους, κρατήρας με πόδα ή άνευ ποδός, με διακόσμησιν συγκεντρικών κύκλων και ήμικυκλίων, μονώτους σκύφους, κάλπας με διπλās λαβάς, πρόχους με τριφυλλοειδές στόμιον, σφαιροειδή άγγεία με δύο όριζοντίας λαβάς, ύδρίας, κύπελλα κλπ. (Π ί ν. 359 α - δ). Πολλά εκ τών μεγάλων τεφροδόχων άγγείων περιείχον όστά και σιδηρά όπλα λίαν όξειδωμένα.

Κάτωθεν τών άγγείων τούτων, επί τοϋ δάπεδου, εύρέθησαν έπικεχωσμένα εύρύ πώμα κυκλικόν μετα λαβής και κάτωθεν αϋτοϋ πέντε κρατηρίδια, τὸ έν έντὸς τοϋ άλλου, τέσσαρα κύπελλα παρατεταγμένα εις τὸ μέσον περίπου τοϋ τάφου, δέσμαι εκ σιδηρών έργαλείων και όπλων προσπεφυκότων λόγω όξειδώσεως. Ό όμάς αϋτη, καιτοι βαθύτερον εύρεθείσα, κατ' οϋδέν διαφέρει από άπόψεως σχημάτων ή διακοσμήσεως εκ τής άνωτέρας. Τὸ σύνολον τής κεραμεικής άνήκει εις τās φάσεις, αι όποία χαρακτηρίζονται ως « μέση πρωτογεωμετρική Α » και « ύστερα πρωτογεωμετρική Α » υπό τοϋ Brock (Fortetsa, σ. 143). Εις τήν « πρώιμον πρωτογεωμετρικήν Α » δύνανται νά άνήκουν μόνον εις ψευδόστομος άμφορίσκος, εις δίωτος πίθος με εκφυλισμένον άνάγλυφον σχοινίον και εις « τρίωτος άμφορεύς ». Ό άπουσία περισσότερον περιτέχνων σχημάτων και πλουσιωτέρας διακοσμήσεως εκ σπειρών, πλοχμών κλπ. δεικνύει ότι πιθανώς ή χρῆσις τοϋ τάφου δέν συνεχίσθη εις τήν πρωτογεωμετρικήν Β. Ό άνασκαφή αϋτη έγένετο με πίστωση τής Όρχαιολογικής Όταιρείας, πληρεστέρα δέ εκθεσις δημοσιεύεται εις τὰ ΠΑΕ.

ΜΙΚΡΑΙ ΣΚΑΦΙΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΙ ΚΑΙ ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ό ανεσκάφη άποθέτης ΜΜ Ι χρόνων παρά τὸ Κεραμούτσι Καβροχωρίου πρός Δ. τοϋ Όρακλείου, όστις παλαιότερον ειχεν άποδώσει κατά τήν καλλιέργειαν χαρακτηριστικά κυπελλίδια, πρόχουν και ειδώλια (Π ί ν. 360 α, δ). Ό παρὸσα έρευνα άπέδωσε σημαντικόν άριθμόν όστρά-

κών παλαιοανακτορικών χρόνων. Ό ασφαλώς πρόκειται περί τοϋ άποθέτου άγροτικού μινωϊκού ίεροϋ τών ΜΜ Ι χρόνων.

Ό σημαντικόν είναι τὸ ειδώλιον (ύψ. 11 εκ.) με τήν σχηματικήν δήλωσιν τής μικρās και άνευ λαιμοϋ κεφαλής, τής όποίας δηλοϋται μόνον ή ρις και οι όφθαλμοί, οιτινες έχουν άποδοθη διά γραπτών δισκίων. Οι μαστοί δηλοϋνται διά φυμάτων έχόντων όμοίως γραπτους δίσκους, ό δέ λαιμός περιορίζεται διά γραπτής ταινίας δηλοϋσης προφανώς περιδέριον. Ό έσθής εύρύνεται κάτω και κοσμεϊται με δικτυωτήν ζώνην, σχηματίζει δέ περιχειλίωμα κατά τήν ράχιν, τοϋ τύπου « Μεδίκων », ως εις τινα ειδώλια εκ Πετσοφά. Αί άκραι χείρες, αιτινες συνεχέοντο με τὸ περιχειλίωμα και ήσαν προσπεφυμένα εις τοϋ κορμοϋ, έλλείπουν. Ό σαφής χρονολόγησις τοϋ ειδωλίου κατά τοϋς ΜΜ Ι α χρόνους, βάσει τής άνακαλυφθεισης μετ' αϋτοϋ χαρακτηριστικής κεραμεικής, άποτελεί άξιόλογον περίπτωσιν διά τήν μελέτην τής εξελίξεως τής μινωϊκής κεραμεικής.

Ό εκ θέσεως Βρύση Όγίου Μύρωνος περισυλλέγησαν τρεις λάρνακες τών αρχών τών νεοανακτορικών χρόνων, ών μία λουτροειδής, μήκ. 0,95 και ύψ. και πλάτ. 0,55 μ. (Π ί ν. 360 ζ'), ως και λίθινον άγγείδιον (Π ί ν. 360 β). Αί λοιπαι είναι έλλειψοειδεις.

Ό ανεσκάφησαν, επίσης, δύο λαξευτοί όρθογώνιοι τάφοι έλληνιστικών χρόνων (πιθανώς 3ου αιώνος π.Χ.) παρά τὰ Σπήλια Όρακλείου πρός Ν. τής Κνωσοϋ, πλησίον τής θέσεως Σεράγια. Οι τάφοι, τών όποίων τὸ δάπεδον εύρίσκεται εις βάθος 1.60 μ. από τής έπιφανείας τοϋ εδάφους, έχουν διαστ. 1 x 1.70 ό εις και 1.30 x 1.80 μ. ό έτερος. Εις τὸ δάπεδον εκάτερου τών τάφων και παρά τήν Α. πλευράν υπήρχεν άβαθής λάκκος, πλ. 0,40 - 0,50 μ., περιέχων τὸν νεκρόν. Οι νεκροί εκειντο εκτάδην με τήν κεφαλήν πρός Ν. και τās χείρας επί τής ήβης. Ό εις τών νεκρών, ό τοϋ βορειότερον κειμένον τάφου, ειχε παρά τοϋς πόδας αϋτοϋ μελαμβαφές ύψίλαιμον άωτον άγγειον άνεστραμμένον (Π ί ν. 360 ζ). Πρός Δ. τών τάφων και εις άπόστασιν 1 μ. εξ αϋτών ήρευνήθη μακρός τοίχος, μήκ. 15.40 με μέγ. πλ. 0,90 μ., εκ μεγάλων λαξευτών κατά τήν πρόσωψιν όγκολίθων, άποτελών πιθανώς τμήμα περιβόλου τής νεκροπόλεως. Ό νεκρόπολις ασφαλώς άνήκεν εις τήν Κνωσον, ως και οι εις μικρότεραν άπόστασιν εξ αϋτής όρατοί λαξευτοί τάφοι έλληνορωμαϊκών χρόνων, παρά τήν γέφυραν τής Όγίας Ειρήνης.

Ό εκ Χερσονήσου περισυλλέγη και μετεφέρθη εις τὸ Όράκλειον άξιόλογον μαρμαρίνον άγαλμα, ύψ. 1.48 μ., παριστών άνδρα φέροντα ίμάτιον

καταλείπον γυμνόν τὸ πλείστον τοῦ κορμοῦ. Ἐλείπει ἡ κεφαλὴ καὶ αἱ χεῖρες (Πί ν. 361 α). Τὸ ἀγαλμα, ὅπερ εἶναι αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ἀπέκειτο ἀπὸ ἐτῶν εἰς φράκτην πρὸς Β. τῆς περιοχῆς τοῦ ἀρχαίου θεάτρου καὶ ἀνήκει εἰς τὴν ομάδα, ἐξ ἧς εἶχε προέλθει καὶ τὸ γνωστὸν περισυλλεγὲν ὑπὸ τοῦ Καθηγητοῦ κ. Σπ. Μαρινάτου ἀγαλμα, τὸ ἐκτεθειμένον εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου (πρβλ. Arch. Anzeiger 1933, σ. 256, εἰκ. 9, 10). Εἰς τὴν αὐτὴν περιοχὴν ἐγένετο αὐτοψία τοῦ χώρου ἀνεγέρσεως οἰκίας τοῦ ἱατροῦ Ξανθάκη παρὰ τὴν θάλασσαν, ἔνθα εἶχον ἔλθει εἰς φῶς λείψανα οἰκίας ρωμαϊκῶν χρόνων, εὐρεθέντος τοῦ ἀνωτέρου ἀμφικωνικοῦ τμήματος λιθίνου μύλου.

Εἰς Ἴνατον (Τσοῦτσουρον) ἐτειχίσθη ἡ εἴσοδος τοῦ ἱεροῦ σπηλαίου τῆς Εἰλειθυίας, ὅπερ, καὶ μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν αὐτοῦ ὑπὸ τῶν κκ. Πλάτωνος καὶ Δαβάρου, ἐξηκολούθει νὰ διαταράσσεται ὑπὸ ἀρχαιοκαπήλων.

Ἐξ Ἄνατ. Κρήτης περισυνελέγησαν ἐκ Σητείας ἀρχαῖα πλακίδια καὶ εἰδῶλια 7ου π.Χ. αἰῶνος, εὐρεθέντα τυχαίως κατὰ τὰς ἐργασίας διανοίξεως ἀγωγοῦ ὕδατος ὑπὸ τοῦ Δήμου ἐντὸς τῆς πόλεως. Ἐκ τούτων, ἄλλα μὲν παριστάνουν τὴν γυμνὴν θεάν τῆς γονιμότητος καὶ ἄλλα ἀνήκουν εἰς τὸν κυλινδρικὸν τύπον μετὰ προσθέτου κεφαλῆς, ὡς τὰ ἀνακαλυφθέντα εἰς τὸν Ἀναύλοχον. Τὰ εἰδῶλια εὐρέθησαν εἰς βάθος 0,70 μ. ἐντὸς τῆς ὁδοῦ Παπαναστασίου καὶ ἀνήκουν ἀσφαλῶς εἰς ἀποθέτην ἱεροῦ.

Παρελήφθη, ἐπίσης, ἐκ τοῦ Σταθμοῦ Χωροφυλακῆς Σητείας ἀκεραία ἐπιτύμβιος στήλη ρωμαϊκῶν χρόνων (2ου ἢ 3ου μ.Χ. αἰῶνος), προερχομένη ἐκ θέσεως Πιλαλήματα περιοχῆς Λιθινῶν. Αὕτη φέρει ἐπιγραφὴν ἐκ πέντε στίχων, τῶν ὁποίων σώζονται τέσσαρες, ἔχοντες ὡς ἀκολουθῶς :

ΕΥΠΟΡΑΣ
ΣΩΣΙΒΙΩ ΤΩ
ΠΑΤΡΙ ΜΝΗΜ
ΗΣ ΧΑΡΙΝ

*Ἄπαντα τὰ ἀνωτέρω μετεφέρθησαν καὶ κατετέθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἀγίου Νικολάου.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΠΑΡΑΔΟΘΕΝΤΑ ΥΠΟ ΙΔΙΩΤΩΝ

Ἐκ τῶν τυχαίων εὐρημάτων, τῶν παραδοθέντων ὑπὸ ἰδιωτῶν, τὰ κυριώτερα κατὰ χρονολογικὴν τάξιν εἶναι: μικρὸν ἄωτον κυπελλίδιον προανακτορικῶν χρόνων, ἐκ θέσεως Κερατοκέφαλο Τυλίσου, προανακτορικῶν (ΠΜ II) προχοῖδιον καὶ ὁδοῦς ἀγριοχοίρου, εὐρεθέντα εἰς Τύλισσον πρὸς Α. τῶν μεγάρων, ΜΜ II δστρακα, τμήμα φωλεοσχῆμου ἀγγείου ἐκ κροκαλοπαγοῦς λίθου, ὕφαντικὰ βάρη καὶ πυρῆνες ὀψιδιανοῦ ἐκ τῆς οἰκοδομῆς

Μποστατζόγλου εἰς Πόρον (ὁδὸς Ποσειδῶνος), λιθινὸν φωλεόσχημον ἐξ ὀφείτου, προελθὸν ἐκ Κατσαμπᾶ παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἀγίου Δημητρίου, εὐρεθὲν ὁμοῦ μὲ χονδροειδῆς λιθινὸν σκευὸς μὲ κεντρικὴν κοιλότητα (πιθανῶς διὰ πότισμα ζώων), διαστ. 0,30 x 0,30 μ., ὅπερ παρέμεινεν ἐπὶ τόπου. Εἰς πῆλινος λύχνος ΜΜ χρόνων προήλθεν ἐκ Κνωσοῦ. Παρεδόθησαν, ἐπίσης, μέγας χαλκοῦς ἤλος μετὰ κεφαλῆς, ἐλλειπῆς τὸ ἄκρον, ἐκ θέσεως Φραγκοῦλη Ρυάκια Νίρου, σφραγὶς πρισματικῆ ἐκ στεατίτου, προερχομένη ἐκ θέσεως Ζουριᾶ Μαλίων, καὶ ἐξάρτημα ἐκ στεατίτου καὶ ψήφος ἀμεθύστου ἐκ Ταρμάρου. Ἐπίσης, πρὸς Α. τῆς Ἀρβῆς εἰς τὴν περιοχὴν τῆς κοινότητος Καλαμίου Βιάννου, εἰς τὴν κοιλάδα Φαφλάγκος παρὰ τὸν ναῖσκον τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς, πλησίον τοῦ Λιβυκοῦ πελάγους, εὐρέθη κύλιξ ΥΜ IIIA χρόνων (Πί ν. 360 γ) ὁμοῦ μετὰ τμήματος κρανίου. Διαπιστοῦται, οὕτω, κατοικήσις τῆς παραλιακῆς περιοχῆς κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, συνδεομένη πιθανῶς μὲ τὴν περίπου σύγχρονον ἐγκατάστασιν τοῦ Χόνδρου Βιάννου, ἧτις ἀνεσκάφη ὑπὸ τοῦ Ν. Πλάτωνος (ΠΑΕ 1957, σ. 136 κ.έ.). Ὡς διεπιστώθη κατὰ ἐπακολουθήσαν αὐτοψίαν ὕψ' ἡμῶν, πρόκειται πιθανῶς περὶ τμήματος λαξευτοῦ τάφου ἀποκοπέντος κατὰ τὴν διάνοξιν τῆς ὁδοῦ. Ἀλλὰ καὶ παλαιότερα κατοικήσις τῆς περιοχῆς διεπιστώθη ἐκ παραδοθέντος ἀξιολόγου κέρνου ἐκ τεσσάρων συγκεκολλημένων κυπέλλων ΜΜ III Α χρόνων, μὲ διακόσμησιν λευκῶν ἐπαλλήλων γωνιῶν καὶ δισκίων (Πί ν. 360 ε), προερχομένου ἐπίσης ἐκ Φαφλάγκου. Ἐκ Κνωσοῦ παρεδόθη μία ἀμυγδαλοειδῆς σφραγὶς μὲ κυκλίσκου καὶ μία φακοειδῆς μὲ ζῶον, ὡς καὶ μετανακτορικῆ φακοειδῆς ἐκ στεατίτου μὲ γραμμὰς καὶ κυκλίσκου, φακοειδῆς λίθος ἐξ ἀμεθύστου καὶ ἐξάρτημα ἐξ ὀρείας κρυστάλλου καὶ μικρὰ πηλινὴ ἀρχαῖκὴ κεφαλὴ. Παρεδόθη, ἐπίσης, ἀγνώστου προελεύσεως ψευδόστομος μικρὸς μετανακτορικὸς ἀμφορεύς, ἐλλειπῆς τὸ στόμιον, μὲ διακόσμησιν σειρᾶς γωνιῶν κατὰ τοὺς ὄμους.

Ἐκ Καστιριώτη Μελιδοχωρίου οἱ δημοσιογράφοι Μ. Παρασκευαΐδης καὶ Μ. Χάρης περισυνέλεξαν καὶ παρέδωσαν εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου δστρακα ἑλληνικῶν χρόνων, μετὰ τῶν ὁποίων ἔν 5ου π.Χ. αἰῶνος μὲ ἐπιγραφὴν ΕΥΜΑΧΟ, τμήματα εἰδωλίων, μαρμάρινον ἀκέφαλον ἀγαλματιον ὑψούσης τὴν χεῖρα μορφῆς κλπ. Ἐκ Πρινιᾶ Μαλεβιζίου (θέσεως Σπαρτόβρυση) παρεδόθη τμήμα ζωδίου ἵππου, σῶζον τὸν λαίμον καὶ τὴν κεφαλὴν, καὶ τμήματα κυπέλλων. Εἰς ἀργυροῦς στατήρ Ρόδου παρεδόθη ἐξ Ἀγίου Μύρωνος. Παρεδόθησαν, ἐπίσης, διάφορα χαλκᾶ νο-

μίσματα ελληνικών και ρωμαϊκών χρόνων, πήλινον τεμάχιον με γοργόνειον και έντυπον βουκράνιον εκ θέσεως Νησι Βιάννου, εις ελληνιστικός η ρωμαϊκός οξυπύθμενος άμφορεύς, εύρεθείς εις την θάλασσαν εις θέσιν Παπαδόπλακα Καλών Λιμένων.

Τό σημαντικώτερον εκ των τυχαίων εβρημάτων ελληνικών χρόνων υπήρξεν η έξαχθείσα υπό Γάλλων περιηγητών και παραδοθείσα διά των άρχών Χωροφυλακής εις τό Μουσείον 'Ηρακλείου ένεπίγραφος πωρίνη βάσις μικρού άγάλματος εκ Ματάλων (Πί ν. 361 β). 'Η βάσις εύρέθη εις τό μικρόν άκρωτήριο πρός Ν. του κολπίσκου του Ματάλων, κάτωθεν του λόφου Καστρί. Αύτη, ύψ. 0,44 και μεγ. πλ. 0,29 μ., έχει διακρινομένην βάσιν μετά γλυφών και βαθμιδωτήν έπίστεψιν και φέρει την άκόλουθον έπιγραφήν, δι' άμελώς χαραχθέντων γραμμάτων 2ου η 3ου αιώνος μ.Χ. :

ΤΡΥΦΕΡΑ ΑΛΕ
ΞΑΝΔΡΟΥ ΘΥ
Ι ΕΡΕΙΑ ΑΡΤ
ΕΜΙ ΔΟC ΟΞ
ΥΧΙΑC ΤΟ ΑΙ
ΑΛΜΑ ΕΚ ΤΩ
ΝΙΑΙΩΝ

'Ητοι « Τρυφέρα 'Αλεξάνδρου, θεού ίέρεια, 'Αρτέμιδος 'Οξυχίας τό άγαλμα εκ των ίδιων ». Είναι ένδιαφέρουσα η μνεία μιάς νέας προσωνομίας της 'Αρτέμιδος, άσφαλώς εκ τοπωνυμίου 'Οξυχος.

'Εκ κατασχέσεως προήλθον κύπελλα τινά, με άπνηθρακωμένην ύλην έντός αυτών, και άργυρου ένώτιον ελληνικών χρόνων, ως και τμήμα λιθίνης τραπέζης προσφορών εκ Σκινιά Μονοφασιού, έξ άλλης δε κατασχέσεως άκρα άριστερά χειρ μαρμαρίνου άγάλματος, ελληνικός άμφορίσκος και όστρακα έπίσης ελληνικών χρόνων.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

'Εγένοντο και έφέτος έργασίαι στερεώσεως και συντήρησεως των μινωϊκών άνακτόρων Κνωσοϋ και Μαλίων (Πί ν. 362 α - γ). Εις Κνωσόν έγένετο συμπλήρωσις και άποκατάστασις των γυψολιθικών πλακών κατά την έναρξιν του « διαδρό-

μου της πομπής », αίτινες είχαν κυρτωθή και μετακινήθη εκ της άρχικής θέσεώς των, συμπλήρωσις έφθαρμένων γυψολιθικών πλακών του δαπέδου του διαδρόμου των άποθηκών (Πί ν. 362 α), ως και του δαπέδου της βορείου δεξαμενής καθαρωών. Συνεπληρώθησαν έφθαρμένα τμήματα των βαθμιδών της ύποστύλου κλίμακος, ήτις οδηγεί εκ της δυτικής αυλής εις τον άνω όροφον, ως και έφθαρμένοι πλάκες του « διαδρόμου των άδιεξόδων » της ανατολικής πτέρυγος. Συνεπληρώθη λίαν έφθαρμένον και διάτρητον τμήμα της άλαβαστρίνης πλακός όρθομαρμαρώσεως της άπολήξεως του μεγάλου κλιμακοστασιού μετά κιονοστοιχίων. 'Εστερεώθησαν γυψολιθικά πλάκες του « μεγάρου της βασιλείσεως » (Πί ν. 362 β) και άποκατεστάθησαν διαλελυμένα τμήματα της περιφράξεως.

Εις Μάλια έγένοντο έργασίαι έπισκευής έφθαρμένων τμημάτων των κονιαμάτων των τοίχων και των δαπέδων εις την άνασκαφείσαν υπό του Καθ. Van Effenterre ύπόστυλον κρύπτην ΒΔ. του άνακτόρου, ήτις έχει καλυφθή διά στεγάστρου. Εις τό κυρίως άνάκτορον των Μαλίων έγένετο έργασία έπισκευής ρηγμάτων εις τους τοίχους του διαδρόμου 1/4. 'Ομοίως έγένετο έργασία στερεώσεως έφθαρμένων όγκολίθων έξ άμμούδας εις τά δωμάτια όπισθεν της « loggia » και εις τά παρακείμενα δωμάτια VI/1 και VI/2, ένθα κυρίως έστερεώθησαν αί γωνίαί έσωτερικώς. 'Επεσκευάσθησαν, έπίσης, διά μικρών συμπληρώσεων των ρωγμών αί βάσεις κιόνων της βορείου στοάς της κεντρικής αυλής (Πί ν. 362 γ). 'Εγένετο συντήρησις έφθαρμένων τμημάτων τοίχων και εις τον χώρον VII/3 πρδ της ίεράς κρύπτης, πεσσών της δυτικής πτέρυγος και εις τά δωμάτια του Ν. τμήματος της δυτικής πτέρυγος, τά εύρισκόμενα πρός Δ. του μεγάλου λιθίνου κέρνου. 'Αποκατεστάθησαν φθοραί του Ν. τοίχου του « πύργου » (V/2) και δη η πρόσοψις αυτού πρδς την κεντρικήν αυλήν. Συντήρησις έγένετο έπίσης εις τον χώρον της ΒΔ. δεξαμενής καθαρωών (III/4), έπίσης δε εις τον Ν. τοίχον της ύποστύλου αίθούσης (IX) πρδς την κεντρικήν αυλήν.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ

MALLIA

1. Palais

Au Palais, les principales recherches ont été concentrées sur l'angle Nord-Ouest de la cour centrale, où dans un compartiment non numéroté situé au Nord des salles VI 3 et VI 4, une construction en ammoudas remplie de terre a été explorée. Son établissement est contemporain d'une réfection des murs et un sol plus ancien, fait de dalles aux interstices stuqués, à mettre en relation avec celui du portique Nord, a été découvert à l'intérieur. Dans la partie Ouest du même compartiment, deux conduits confluent ont été trouvés dont l'un est une simple rigole Est-Ouest et l'autre à parois de pierres et revêtement stuqué, constitue le prolongement d'un caniveau découvert en 1956 par P. Demargne au niveau inférieur de la salle VI 3 et réétudié l'an dernier. Ces deux conduits constituent le seul dispositif d'évacuation des eaux de la cour centrale repéré jusqu'ici dans cette partie du Palais.

2. Quartier E

La fouille de la maison située à l'Est de la maison E s'est poursuivie en 1966. Elle est maintenant explorée dans sa totalité (Pl. 363 a). Il s'agit d'une grande maison de plan rectangulaire dont l'entrée est placée à l'Est et ouvre sur une courette communiquant par un seuil surélevé avec la rue bordant au Nord tout le quartier. Parmi les nouvelles salles dégagées, on mentionnera surtout le vestibule dallé de grandes plaques et la salle principale à dallage et banquettes. C'est dans la couche de destruction de cette dernière qu'a été rencontrée une fosse circulaire au fond recouvert de charbon sur lequel un corps avait été placé dans la position repliée. L'absence d'offrande rend toute datation précise impossible.

3. Région à l'Ouest du quartier Delta

On a entrepris cette année, à 50 m. environ du quartier Delta, à l'Ouest, la fouille d'un vaste bâtiment, construit en brique crue et pisé, de la fin de la période protopalatiale.

Dans la partie fouillée cette année (Pl. 363 b), l'élément principal, autour duquel s'organisent les autres pièces, est une pièce carrée de grandes dimensions (6 x 6 m.) dont la moitié sud est occupée par une salle « lustrale » aux parois stuquées qui s'enfonce à 1.90 m. de pro-

fondeur dans le sol (Pl. 364 a); cette salle était éclairée par deux fenêtres donnant l'une, à l'Ouest, sur un sanctuaire qui présente, au centre, une table à libations rectangulaire, l'autre, au Sud, sur un long hall, dont l'entrée consistait en un système de trois baies séparées par deux piliers de bois, et d'où l'on accédait, par un escalier coudé de sept marches, à la salle lustrale.

Au Nord de la grande pièce carrée, quatre magasins, desservis par un étroit couloir, s'aliginaient contre le mur extérieur du bâtiment (Pl. 364 b); ils possèdent des banquettes stuquées ou dallées, sur lesquelles on a retrouvé les vases en place (Pl. 364 c), et, sauf dans un cas, un système de rigoles et de cavités circulaires pour la récupération des liquides. A l'Est, un grand portique au sol dallé de larges plaques de calcaire s'étendait devant l'entrée de la pièce carrée. La présence de deux escaliers, l'un au Sud, partant du portique, l'autre au Nord, près de la rangée des magasins, atteste l'existence d'un étage.

Parmi l'abondant matériel recueilli, il faut signaler quelques vases à décor polychrome (jaune et blanc sur fond sombre) et surtout deux amphores et un askos, identiques, par leur forme et leur décor, à des vases découverts dans le premier palais de Phaistos. Une empreinte sur argile d'un cachet à hiéroglyphes a été trouvée dans un sondage voisin.

ÉCOLE FRANÇAISE D'ATHÈNES

Le travail sur le terrain a duré du 4 au 31 août et a surtout consisté à la révision des plans et à la préparation des descriptions architecturales en vue de la publication (prévue pour 1968) de la crypte et de l'agora de Mallia.

La révision des fiches provisoires d'objets, les photographies ou dessins de tessons seront entrepris en 1967, lorsque les tessonnières dont le Service hellénique des Antiquités s'est engagé à assurer les frais seront en place dans le musée stratigraphique construit aux frais de l'École.

Dans la seconde quinzaine d'août, il a été procédé avec quelques ouvriers sous la direction du nouveau contremaître de l'École Georges Pediôtis, à de petites vérifications archéologiques et au dégagement de l'angle Nord-Est de l'agora où un mur tardif avait été main-

tenu provisoirement en l'état par les fouilles des années précédentes. Nous donnons ci-dessous un bref compte rendu de ces recherches.

1) En deux endroits du quartier *Lambda*, des démontages attentifs ont permis de découvrir deux portes primitives qui avaient été bloquées lors de remaniements: l'une d'elles présente un seuil monolithe de sidéropétra dont le niveau correspond à celui des dallages de l'entrée et de la pièce II b.

2) A la jonction des deux systèmes profonds de construction de ces bâtiments *Lambda*, soit à peu près au droit de la fin des orthostates conservés sur le côté oriental de l'agora, un sondage en profondeur sous un mur mycénien a permis de retrouver un mur d'orientation différente appartenant au premier état.

3) A l'angle Nord-Est de l'agora, la murette de deux assises qui soutenait les orthostates,

en empiétant sur l'intérieur de l'agora, a été démontée. La ligne des orthostates a pu être dégagée entièrement et ces belles dalles dressées d'aspropétra ont été démontées et redressées après recollage de leurs nombreux fragments. La hauteur atteint 0.90 m. au-dessus du sol de l'agora et cet angle donne maintenant une bonne idée de l'ordonnance imposante de la cour à orthostates, quand toute sa bordure était intacte.

4) En vue de la publication, un relevé des différents dallages des rues de Mallia a été fait. On a observé en effet que le « trottoir » central des rues est tantôt fait de dalles d'ammouda, tantôt de dalles d'aspropétra ou d'ammouda à grain fin et dur imitant l'aspropétra. Le premier type correspond au plan ancien des rues de la ville; le second semblerait réservé aux voies en relation avec le palais.

M. H. VAN EFFENTERRE

*

LE CAMPAGNE DI SCAVO A FESTÒS

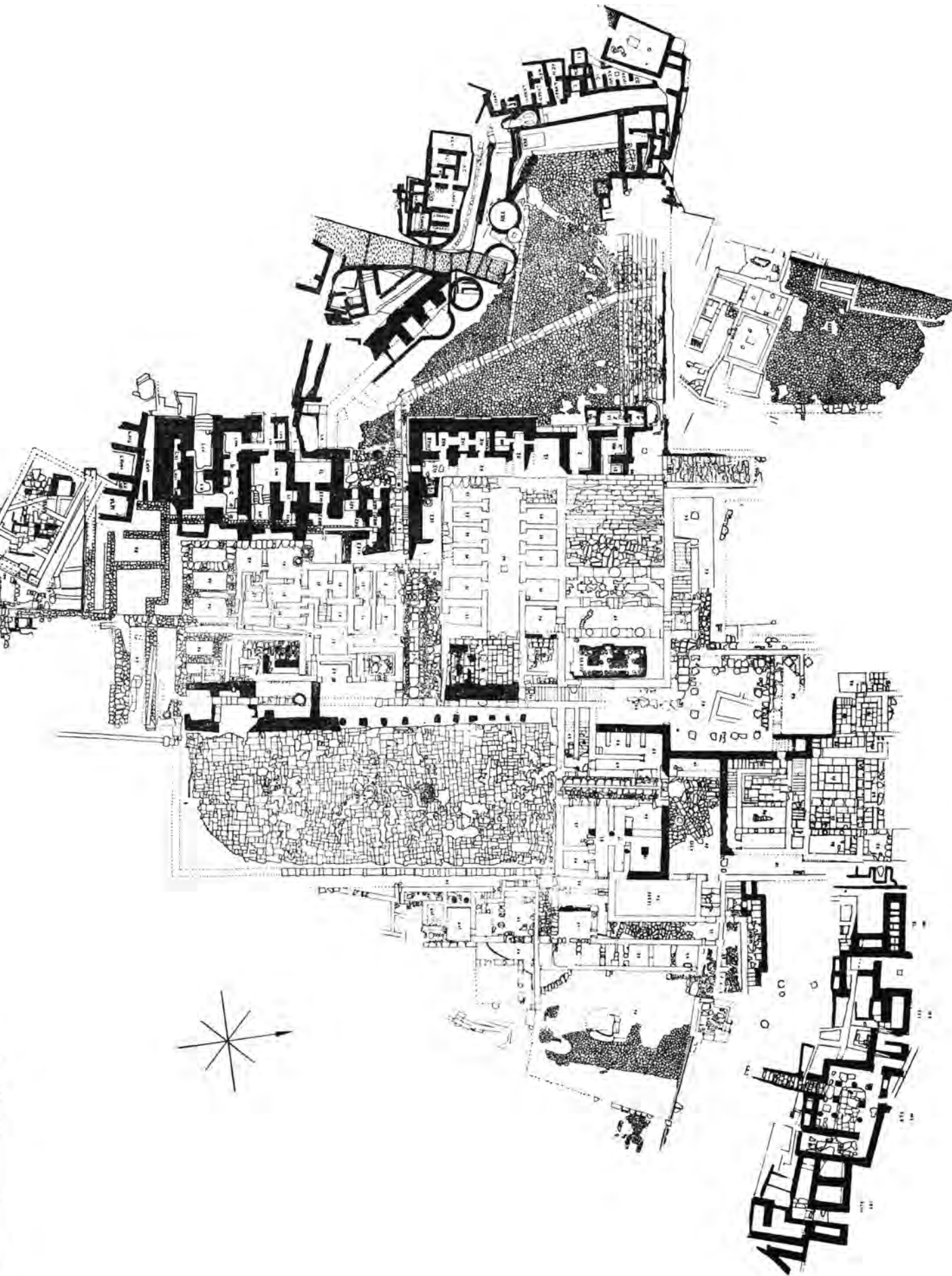
Con la campagna del 1966 il ciclo dei nuovi scavi della Scuola Archeologica Italiana di Atene a Festòs, iniziato nel 1950, può considerarsi praticamente concluso. I fini proposti per questa campagna erano: in primo luogo l'investigazione dell'ultimo e maggior tratto della rampa lastricata ascendente dal Piazzale occidentale inferiore, antistante alla facciata dei Palazzi minoici delle prime fasi recentemente scoperti, all'ampio Piazzale occidentale superiore (Piazzale I, conosciuto anche come « Piazzale del Teatro »); e in secondo luogo la delimitazione verso Ovest di quest'ultimo Piazzale medesimo (P l a n o 1). Al conseguimento di questi fini peraltro si sono affiancate delle scoperte accessorie di eccezionale importanza.

I lavori per la separazione e la conservazione delle tre successive rampe lastricate (T a v. 365 b) messe in luce nella campagna precedente, comportando l'asportazione della terra accumulata fra l'una e l'altra, ci ha offerto la possibilità di determinare l'esatta datazione di ciascuna. In realtà, oltre alle tre suddette rampe lastricate s'è palesata l'esistenza — fra la mediana e le più bassa — anche di una quarta, quest'ultima però non lastricata sebbene col pavimento formato da uno strato di spesso stucco bianco. Alle tre rampe lastricate, inoltre, corrispondevano tre successivi muraglioni di bordo sul lato nord, tutti destinati anche a sostenere il terrapieno del Piazzale I, dei quali si sono trovati gli imponenti tronconi sovrapposti; presso alla base di ognuno di essi é intagliato nello spessore del muro un canale, per il convogliamento delle acque dal Piazzale verso la strada e più giù verso le pendici della collina. Abbondante ceramica contenuta nelle varie stratificazioni fra le rampe ha datato le due prime, l'una alla fase protopalaziale 1a, vale a dire proprio al momento di fondazione del più antico Palazzo, e la seconda alla fase 1b; le medesime date risultano per i relativi muraglioni. Una conferma a queste datazioni é offerta dal rinvenimento di resti di strutture prepalaziali tanto sotto la rampa più bassa, in un saggio presso alla sua svolta il Piazzale fra il suo margine meridionale e gli adiacenti muri del quartiere di abitazioni steso ai suoi piedi, quanto sotto al più basso muraglione, precisamente vicino alla curva stradale non lon-

tano sovrapposta rampa geometrica. A fianco di queste ultime strutture pre-palaziali si sono rinvenuti anche resti più bassi di una casa, questa contenente tra i suoi muri esclusivamente ceramica preistorica.

Il pianerottolo lastricato che forma la svolta della rampa di seconda fase verso il Piazzale I é limitato a Nord da un muretto, addossato, subito accanto, al lato sud della vasca XXX; si diparte ad angolo retto da esso il lungo muro da noi rinvenuto che costituisce il confine occidentale del Piazzale medesimo, muro che si prolunga per 14 m. verso Nord prima di incontrare alcuna altra struttura. Quando il pianerottolo della svolta della rampa é stato leggermente ridotto nella terza fase da un muretto addossato ancora più a Sud del precedente, s'è aggiunto un rappazzamento fra esso e il muro di confine del Piazzale. Il breve tratto di lastricato stradale, già precedentemente messo in luce fra questo muro e quello a esso parallelo a circa 2 m. di distanza, che limitava il quartiere cittadino a Ovest del Piazzale, é risultato appartenere alla fase 1b. Sopra ad esso si sono sovrapposti vari pavimenti stradali, costituiti da strati di spesso stucco bianco, mani di stucco evidentemente gettate sopra al progressivo rialzamento del terreno, e talora anche sopra a detriti fragilissimi, come gusci di conchiglie e rifiuti di pasti. E' stato notato come solamente il terzo o quarto di questi strati si addossa alla base del muro di confine della città, creato contemporaneamente al bordo del Piazzale nella seconda fase protopalaziale: le sottostanti rampe in stucco dunque si estendono tra la fase 1b e la seconda. Verso l'estremità nord del tratto di strada da noi messo in luce altri due di questi pavimenti in stucco bianco — tutti salenti rapidamente la china del colle come i due muri che li limitano, ma questi due a un livello superiore ai precedenti — rappresentano verisimilmente il rialzamento della strada fra la seconda fase e il momento della distruzione del Palazzo alla fine della terza.

I due lunghi muri per vero si sono conservati, soprattutto verso la loro estremità settentrionale, per una notevole altezza, ma assai malconci, in certi tratti sconnessi, in altri crollati, in altri ancora con parti di una cortina distaccate e scivolose in avanti: segni tutti di un' immane catastrofe che non può essere che quella che ha messo fine alla terza fase protopa-

laziale. E' questa che ha causato, assieme al crollo degli edifici esistenti in questo momento, una paurosa frana, la quale ha trascinato lungo la china del colle, fin dalla sua vetta, una colmata di macerie e di suppellettili abbattutasi, in spessi strati obliqui, sopra ai monconi dei due lunghi muri e sull'ultimo pavimento stradale, a Est fino sul lastricato del Piazzale, e a Ovest sopra agli avanzi del quartiere abitato, precipitato sulla parte bassa della china, già verso la svolta della rampa, in maniera tale da lasciare appena i residui di muri o costruzioni risalenti alla prima fase protopalaziale. Tale macerie ci ha restituito pertanto suppellettili appartenenti non solamente all'ultimo momento di vita del I Palazzo — del quale si sono ritrovati anche numerosi vasi interi (T a v. 365 a) —, ma anche di tutte le fasi precedenti. Frammenti di un medesimo vaso di argilla, e anche di pietra, si sono potuti trovare pure a notevoli distanze l'uno dall'altro; e il paziente restauro delle ceramiche, l'integrazione grafica dei motivi ornamentali rimasti frammentari e la restituzione dei colori originali, spesso assai evanidi, a lavoro ultimato ci aiuteranno sensibilmente a completare le nostre conoscenze sull'arte minoica fin dall'inizio della vita dei palazzi. Ma lo scasso dell'intero versante meridionale del poggio — in vetta al quale sorge attualmente il Padiglione turistico (T a v. 365 c) —, reso necessario dall'apparizione di ruderi così importanti per la storia e l'urbanistica del Palazzo e della città minoica, non ha fruttato solamente le suppellettili antichissime testé nominate. Infatti la macerie che le conteneva non é stata lasciata abbandonata attraverso ai secoli, ma al contrario su essa si sono posate delle costruzioni in tutte le epoche successive fino alla distruzione dell'antica Festòs nel II sec.a.C.: costruzioni elevate si può dire senza fondamenta, tranne quelle offerte talora dai ruderi di edifici precedenti, e su terrazzo precariamente sostenute da qualche affrettato muro di terrazzamento. La strada del Nord medesima é stata bloccata, già nell'età del Palazzo tardo-minoico, nel punto del suo ingresso verso il Piazzale dalla costruzione di un ampio e relativamente ben preservato forno da vasaio. Il margine da noi esplorato del quartiere a Occidente della Strada posava su due terrazze della collina a livelli diversi. Abbiamo descritto nelle campagne precedenti i vani della terrazza inferiore. Ultiman-

do l'esplorazione di questi, abbiamo constatato che una porta nella parete est del vano LXXXV, da noi rinvenuta bloccata, conduceva a un ambiente, pure con pavimento in stucco rosso, rimasto sepolto sotto al tratto di strada lastricata che abbiamo detto steso nella fase lb; nella terra tra il pavimento e la strada abbiamo trovato infatti frammenti ceramici esclusivamente del primo momento di vita palaziale: osservazioni tutte che fissano la costruzione del quartiere occidentale della città nel momento medesimo della fondazione del più antico Palazzo.

I dati acquisiti dai rinvenimenti sulla terrazza inferiore risultano anche più chiaramente dai pochi ambienti da noi investigati sulla terrazza superiore (XCVII - CIII). Soprattutto nei due sul margine tra questa e la terrazza sottostante (C - CI), al pavimento del momento iniziale della prima fase (fase la) segue, di circa 1 m. più alto, un secondo pavimento nella fase lb: rialzamento di pavimento dovuto appunto alla creazione all'inizio di quest'ultima fase della sopra citata strada lastricata, il cui pendio obbligava ad adeguare a un più alto livello gli ingressi e i pavimenti delle case adiacenti. I materiali fra i due pavimenti appartengono dunque esclusivamente al primo momento della prima fase protopalaziale, della quale anzi ci permettono di ampliare sensibilmente il repertorio di forme e decorazioni vascolari. L'ambiente C soprattutto ha conservato anche un terzo pavimento, in stucco bianco, e resti delle strutture murarie ad esso appartenenti, al medesimo livello della base, e quindi databile precisamente alla seconda fase protopalaziale.

A 14 m. dalla sua estremità meridionale il muro di bordo del Piazzale é intersecato da un muro perpendicolare, che forma parte di un solido bastione, costruito, tra la prosecuzione verso Nord del muro di bordo e il margine della scalinata del « Teatro », a protezione del Palazzo e delle sue vie di accesso (T a v. 366 a-b). Una rampa con pavimento in stucco bianco, stesa a Nord della vasca XXX tra il muro di bordo e il limite del lastricato del Piazzale, sale in dolce pendio fino alla facciata sud del bastione, e verisimilmente proseguiva anche di là in pendio crescente, e di qui delle porte conducevano a Est agli ambienti chiusi del bastione. Questo pure ha presentato ruderi assai frammentari, poiché soggetti alla gran-

de catastrofe che ha segnato la fine del I Palazzo e alle successive millenarie manomissioni e ricostruzioni. Elevato, come il bordo del Piazzale e la rampa che conduce ad esso, nella seconda fase protopalaziale, le sue facciate sud ed est palesano un'evidentissima riedificazione nella terza fase. Tra questi muri di facciata i suoi ambienti originari avevano dei pavimenti in stucco circa al livello dell'adiacente Piazzale esterno; ma al livello del rifacimento di terza fase s'è trovato lungo la facciata sud un bel pavimento, rialzato dunque in questo momento, ad ampie lastre alabastrine, anche questo tutto sconvolto dalle rovine dell'intero edificio. Ma dopo di questa un simile edificio, con simile scopo e ricalcante a un dipresso la pianta del precedente, è stato elevato sopra ai suoi avanzi. Di questo bastione tardo-palaziale si sono conservati in condizione relativamente buona due ambienti nel settore nord, cioè presso al muro perimetrale addossato alla china del colle profondamente ritagliato per alloggiare il bastione medesimo.

Questi due ambienti tardo-palaziali hanno ricoperto da questo lato gli scarsi e malamente rintracciabili ruderi dell'edificio protopalaziale; ma alla loro distruzione, sono stati a loro volta interrati sotto alle strutture di un quartiere dell'abitato di età micenea, di cui avevamo precedentemente delineato quattro ambienti. Ma ormai sono queste case di età micenea le prime ad essere messe in luce e coscienziosamente investigate a Festòs, e che ci hanno anzi palesato relitti di due periodi successivi, nonché alcune scarse tracce di un terzo. Quasi direttamente sopra ad esse, rimossi tutti gli altri ruderi delle civiltà immediatamente successive — si sono posate le case di un imponente quartiere ellenistico, talvolta riadoperando gli stessi muri micenei per sostruzioni. Anche questo quartiere, come quelli delle età precedenti, era disposto a terrazze digradanti lungo il

declivio del colle, e perciò alcuni dei suoi muri addossati alla collina si erano conservati per una considerevole altezza; fino a quasi 3 m. in un vasto ambiente (I), provvisto di due colonne disposte sull'asse longitudinale e circa sulla linea mediana dell'ingresso, colonne che sorreggevano il tetto e limitavano un'ampia *eschàra* centrale (T a v. 366 c): pianta di casa che s'è presentata più volte a Festòs. Presso al margine di uno degli ambienti si apriva la bocca di una cisterna, allargata a bottiglia verso il fondo — foderato come le pareti di calcestruzzo — posante proprio sulle lastre del pavimento minoico del Piazzale. Una simile e anche più panciuta cisterna si apriva sulla piazzetta di una terrazza assai più in basso, ed è stata messa in luce in un nostro saggio a Sud Ovest della svolta della rampa verso il Piazzale medesimo. Tutte queste costruzioni, che ci hanno restituito anche abbondanti suppellettili, aggiungendosi a quelle del quartiere da noi scavato a Chàlara, presso alla riva dello Ieropotamos, ci aiuteranno a delineare un'immagine sufficientemente chiara di quest'ultimo periodo di vita della città, evidentemente uno di rinnovata floridezza, in cui pare ch'essa abbia rioccupato l'intera vasta estensione della città minoica.

Buona parte delle rovine posteriori a quelle minoiche rinvenuta sulla collina esplorata nelle due ultime campagne hanno dovuto naturalmente essere sacrificate per mettere in luce quelle sottostanti e più importanti. Tuttavia, raggiunti gli scopi essenziali delle nostre indagini, abbiamo potuto lasciare erette parti delle case micenee come anche ambienti del quartiere ellenistico, fra cui il più imponente di tutti l'ambiente I: a pittoresco scenario in vetta al colle dei ruderi del Palazzo e dell'abitato minoico, e per istruttiva visione d'insieme delle millenarie vicende attraverso le quali è passata la storia della città.

DORO LEVI

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΥΤΙΚΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Κατά τὰς ἀρχὰς τοῦ 1966 ὁ ὑπογραφόμενος μετετέθη ἐξ Ἀττικῆς εἰς Χανιά, ἀναλαβὼν τὰ καθήκοντα προϊσταμένου τῆς ΚΑ΄ Περιφερείας Ἀρχαιοτήτων (Νομοὶ Χανίων καὶ Ρεθύμνου). Οὕτως ἐγένετο καὶ πάλιν ἀποτελής Ἐφορεία ἢ Περιφέρεια καὶ μάλιστα διὰ πρώτην φοράν μετὰ τὸ 1962, ἔτος μεταθέσεως τοῦ τότε Ἐφόρου τῆς κ. Στ. Ἀλεξίου εἰς Ἡράκλειον, ὁ ὁποῖος διετήρησε καὶ τὴν διεύθυνσιν τῆς Περιφερείας μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 1965, βοηθούμενος ὑπὸ τοῦ ἐν Χανίοις Ἐπιμελητοῦ κ. Ἰωάννου Τζεδάκι.

Ἐξ ἄλλου, ἐνεργεῖα τῆς Ἐφορείας καὶ πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἔργου τῆς, διωρίσθησαν 12 νέοι ἑκτακτοὶ Ἐπιμεληταὶ Ἀρχαιοτήτων, οἱ κάτωθι κατ' ἄλφαβητικὴν σειρὰν: 1) κ. Παντ. Ἀναστασάκης εἰς Πέραμα Μυλοποτάμου. 2) κ. Εὐτ. Βιολάκης εἰς Κάντανον Σελίνου. 3) κ. Ἐλευθερία Γαλεροῦ εἰς Ροδοβάνι Σελίνου. 4) κ. Ἀντών. Δαφέρμος εἰς Ἀξὸν Μυλοποτάμου. 5) κ. Βασ. Παπαδάκης εἰς Περιβόλια Κισάμου. 6) κ. Θεόδ. Πελαντάκης εἰς Σπήλι Ἀγ. Βασιλείου. 7) κ. Ἰωσήφ Περάκης εἰς Παλαιόχωραν Σελίνου. 8) κ. Γ. Πετρουλάκης εἰς Μεσκλά Κυδωνίας. 9) κ. Ἐμμ. Σταυρακάκης εἰς Ἀνάπολιν Σφακιῶν. 10) κ. Μιχ. Σταυρουλάκης εἰς Βάμον Ἀποκορώνου. 11) κ. Ἡλίας Ταταράκης εἰς Θρόνον Ἀμαρίου καὶ 12) κ. Ἰω. Τσιφετάκης εἰς Περιβόλια Κυδωνίας.

ΜΟΥΣΕΙΑ ΚΑΙ ΕΡΓΑ

Τὰ Μουσεῖα Χανίων (Πί ν. 367) καὶ Ρεθύμνου, τῶν ὁποίων ἡ ἔκθεσις εἶχε περατωθῆ ὑπὸ τοῦ κ. Στ. Ἀλεξίου, ἐπλουτίσθησαν διὰ νέων ἀποκτημάτων. Οὕτως, εἰς τὸ Μουσεῖον Χανίων ἐξετέθησαν κυρίως ὀρισμένα ἐκ τῶν εὐρημάτων τοῦ κ. Τζεδάκι κατὰ τὰς περυσινὰς καὶ ἐφετεινὰς ἀνασκαφὰς τοῦ μινωϊκοῦ μεγάρου εἰς τὴν συνοικίαν τῶν Χανίων Καστέλλι, ὡς καὶ ἐκ τοῦ σπηλαίου τῆς Πλατυβόλας (βλ. ἐκθέσεις τοῦ ἰδίου κατωτέρω).

Εἰς τὸ Μουσεῖον Ρεθύμνου ἐξετέθη ἓν ἄγαλμα γυναικὸς ἐξ Ἐλευθέρνης (βλ. κατωτέρω), ἐτοποθετήθη μία νέα προθήκη καὶ ἐγένοντο ὀρισμένα δευτερεύουσαι ἀλλαγαὶ εἰς τὴν ἔκθεσιν.

Κυρίως εἰπεῖν, τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς δραστηριότητος τῆς Ἐφορείας ἠναλώθη εἰς τὴν φροντίδα τῶν ἐνετοτουρκικῶν νεωτέρων μνημείων τῆς περιφερείας, κυρίως δὲ τῆς παλαιᾶς πόλεως Χανίων, ἀνακηρυχθείσης πέρυσιν ἱστορικοῦ διατηρητέου μνημείου, δι' ὑπουργικῆς ἀποφάσεως, ἀλλὰ καὶ τῆς παλαιᾶς πόλεως Ρεθύμνου κ.ἄ.

ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ

Σπήλαιον Ἀρκοδιώτισσας

Τὸ σπήλαιον τοῦτο, γνωστὸν ὡς σπήλαιον Ἀρκοδιᾶς ἢ Παναγίας Ἀρκοδιώτισσας, κείμενον παρὰ τὴν μονὴν τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων (Γκουβερνέτο), ἦτο ἤδη γνωστὸν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν παλαιῶν περιηγητῶν¹, ὀρισμένα δὲ τυχαῖα εὐρήματα ἐξ αὐτοῦ εἶχον ἀποτεθῆ παλαιότερον εἰς τὸ Μουσεῖον Χανίων².

Ὡς διεπιστώθη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν, μεγάλην ἔκτασιν ἔλαβε κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἡ σύλλησις τοῦ σπηλαίου ὑπὸ τῶν ἀρχαιοκαπήλων. Ἡ ἀνασκαφὴ περιέλαβε τὸν θάλαμον, τὸν εὐρισκόμενον κατὰ τὸ τέρμα τοῦ σπηλαίου³, ὅπου εἶχον ἀνευρεθῆ τὰ τελευταῖα πλακίδια, ὡς καὶ διάφορα σημεῖα τοῦ κυρίως σπηλαίου (Σχέδ. 1). Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς δὲν ἦσαν ὅσον ἀνεμνετο ἱκανοποιητικὰ⁴, διότι ἡ σύλλησις ὑπῆρξε πλεον ἐκτεταμένη ἢ ὅσον ὑπετίθετο. Συνκεντρώθη, πάντως, μέγα πλῆθος ὀστράκων, ἡ μελέτη τῶν ὁποίων θὰ εἶναι ἐνδιαφέρουσα. Διὰ πρώτην φοράν ἐνεφανίσθησαν νεολιθικὰ ὄστρακα καὶ μάλιστα εἰς μέγαλον ἀριθμὸν, ἀποδεικνύοντα τὴν ἐντατικὴν χρῆσιν τοῦ σπηλαίου κατὰ τὴν νεολιθικὴν ἐποχὴν. Ἀντιπροσωπεύονται, ἐπίσης, ὄστρακα ΠΜ, ΜΜ καὶ ἄφθονα ΥΜ, ὡς καὶ πάμπολλα κλασσικὰ καὶ μεταγενέστερα. Μεταξὺ τῶν ὀστράκων ἀνευρέθησαν καὶ πολλὰ ὀστὰ ζώων, κέρας αἰγάγου καὶ ὀδόντες κάπρου, ὀδὲν ὅμως ἴχνος ταφῆς. Περισυνελέγησαν, ὡσαύτως, ἀρκετὰ τεμάχια κλασσικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν εἰδωλίων (Πί ν. 368 α). Διὰ τῆς γενομένης ἀνασκαφῆς ἐβεβαιώθη ἡ ἄποψις τοῦ Faure περὶ τῆς διαρκείας τῆς λατρείας εἰς τὸ σπήλαιον.

Σπήλαιον Λερῶ (σπήλαιον τοῦ Πανὸς)

Τὸ σπήλαιον τοῦ Λερῶ, ἐπίσης γνωστὸν⁵, κεῖται ὑπὸ τὴν κορυφὴν ἀποτόμου ὑψώματος τοῦ ὄρους Βάρδιες, παρὰ τὸν παραθαλάσσιον οἰκι-

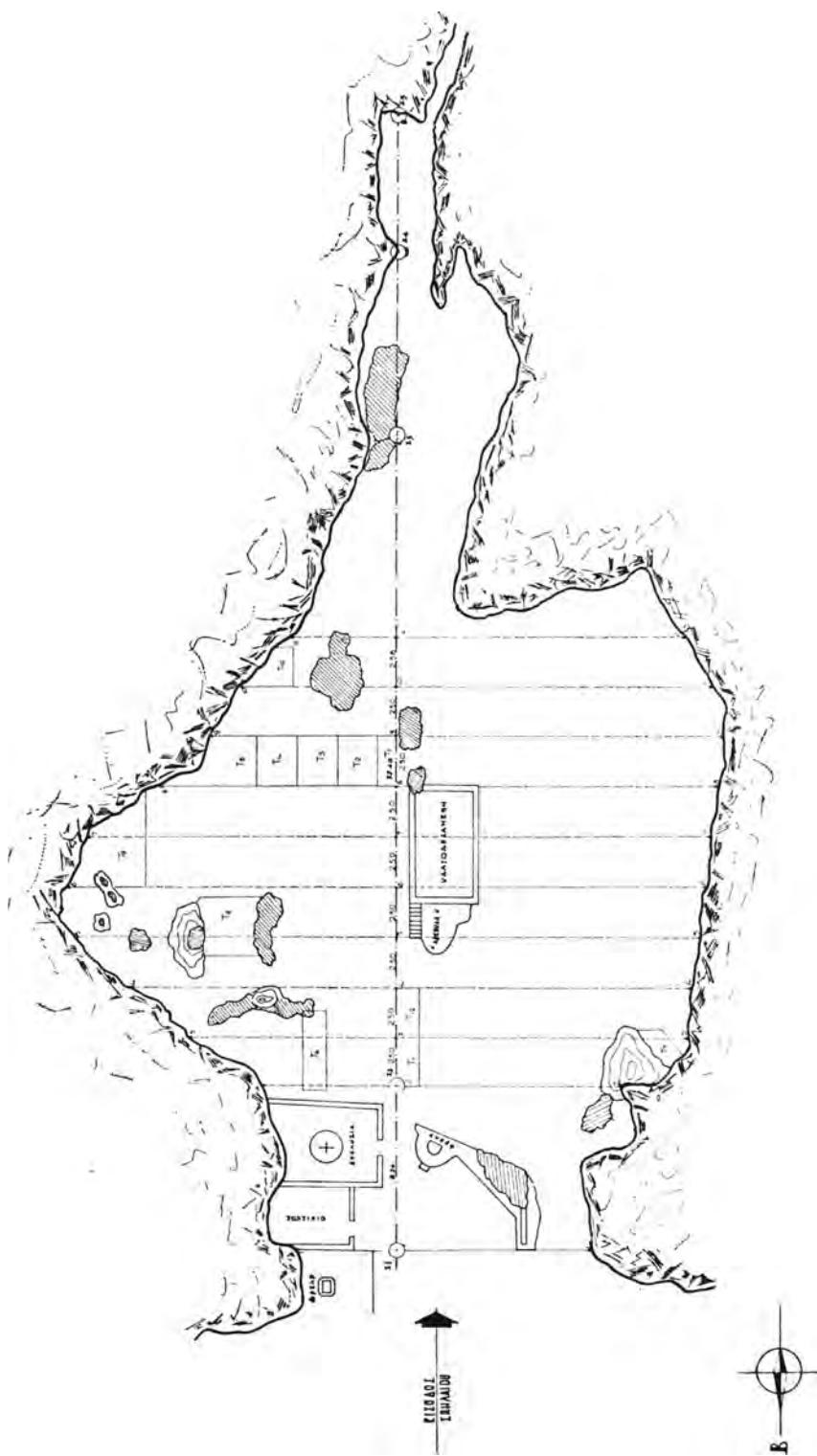
1. Spratt, Travels and Researches in Crete, London 1865 1, 24. Κυρίως βλ. Paul Faure, Fonctions des cavernes crétoises, Paris 1964, σ. 144 κ.ε., 290 (Index), πίν. XVIII, 1-4. BCH 84 (1960), σ. 212. Πρβλ. R. F. Willetts, Cretan Cults and Festivals, London 1962, σ. 276 καὶ M.S.F. Hood, BSA 60 (1965), 110.

2. Π.χ. τὰ ἐξαιρετὰ αὐστηροῦ ρυθμοῦ πλακίδια Ἀπόλλωνος Κιθαροῦδου καὶ Ἀρτέμιδος ἐν BCH 85 (1961), σ. 896, εἰκ. 6 καὶ 7. Περαιτέρω, BCH 86 (1962), σ. 46, εἰκ. 4 καὶ 5.

3. P. Faure, ἔ.α., σ. 145.

4. P. Faure, BCH 84 (1960), σ. 212.

5. P. Faure, Fonctions., σ. 140 κ.ε., πίν. XIX, 1-2, XX, 1-3. BCH 86 (1962), σ. 46 κ.ε. Κρητ. Χρον. 15-16 (1963), σ. 195-99. M.S.F. Hood, ἔ.α.

Σχέδ. 1. Τοπογραφικόν διάγραμμα σπηλαίου Ἀρκουδιώτισσας

σμών Σταυρός του Ἀκρωτηρίου Κυδωνίας. Πολυτά τυχαία εὐρήματα ἐξ αὐτοῦ ἀπετέθησαν παλαιότερον εἰς τὸ Μουσεῖον Χανίων⁶.

Ἡ ἀνασκαφὴ περιέλαβε πάντας τοὺς θαλάμους τοῦ λατρευτικοῦ τούτου σπηλαίου, ὑπῆρξε δέ, παρὰ τὴν διαπιστωθεῖσαν ἐντατικὴν σύλησιν, πλουσία εἰς εὐρήματα, μετ' ὀστράκων ἀντιπροσωπευόντων πᾶσαν ἐποχὴν, ἀπὸ τῆς νεολιθικῆς μέχρι καὶ τῆς βυζαντινῆς καὶ νεωτέρας. Μεγάλῃ καὶ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ σειρὰ τῶν νεολιθικῶν ὀστράκων (Πί ν. 368 β - γ), ἀρκετὰ δὲ εἶναι καὶ τὰ μυκηναϊκά. Πολλὰ τῶν κλασσικῶν ἀγγείων φέρουν χαράγματα (Πί ν. 369 α - β) : 1) -- - - 2) -- - - ΑΣΑ -- - - 3) Ὅστρακον μελανογανώτου σκύφου : Πανί τε κα[ὶ Νύμφαι νε] φαις] -- - | εὐκτῆ-μ[ενος -- - ἀ]νέθηκεν -- - , σημαντικόν, διότι ἀποδεικνύει λατρείαν τοῦ Πανός εἰς τὸ σπήλαιον⁷. 5) Ἔτερον ὄστρακον : Πανί καὶ Νύμφαι νε]ύμφαις] (Πί ν. 369 β).

Μεταξὺ τῶν ὀστράκων ὑπάρχουν ἀρκετὰ ἐκ μεταγενεστέρως κεραμικῆς, ὡς καὶ ἐνὸς ὑαλίνου, ἐπίσης δὲ καὶ ἐκ μεγαρικῶν σκύφων· εἰς τὸ χεῖλος ἐνὸς ἐξ αὐτῶν χάραγμα : -- - - ΟΝΟC -- - - (Πί ν. 369 α). Εὐρέθησαν ἐπίσης νεολιθικοὶ πελέκει (Πί ν. 368 β), λεπίδες ὀψιανοῦ, τριπτῆρες, ἀριθμὸς λύχνων (Πί ν. 369 γ), τέλος δὲ μία λίαν ἐνδιαφέρουσα σειρὰ κλασσικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν εἰδωλίων καὶ πλακιδίων, ὡς ἐνθρόνου θεᾶς, Σατύρων, χελωνῶν κλπ. (Πί ν. 369 δ, 370 α). Ἀνευρέθησαν ἐπίσης ὀστᾶ ζώων. Δὲν διεπιστάθη ὑπαρξίς ταφῶν.

Θολωτὸς τάφος Μάλεμε

Δαπάναις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἐκαθαρίσθη ὁ γνωστὸς θολωτὸς τάφος παρὰ τὸ Μάλεμε Κυδωνίας⁸ καὶ ἀνεσκάφη ὁ δρόμος του. Περὶ τῆς ἀνασκαφῆς ταύτης, βλ. πλείονα εἰς τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας διὰ τὸ 1966.

Κλασσικοὶ τάφοι εἰς Μαζαλῆ Χανίων

Εἰς τὴν συνοικίαν τῶν Χανίων Μαζαλῆ, κατὰ τὴν ὁδὸν Ἡγουμένου Γαβριήλ καὶ πρὸ τοῦ πεζοδρομίου τοῦ 8ου Δημοτικοῦ Σχολείου, ἀπεκαλύφθησαν τυχαίως κλασσικοὶ τάφοι κατὰ τὴν διάνοξιν τάφρου πρὸς τοποθέτησιν τοῦ νέου σωλήνως ὑδρεύσεως τῆς πόλεως.

Οἱ εὐρεθέντες τυχαίως, ὡς καὶ διὰ μικρᾶς σκα-

φικῆς ἐρεῦνης ἀποκαλυφθέντες τάφοι ἦσαν ἐπτά. Ὁ προσανατολισμὸς τῶν ἦτο ἐκ ΒΒΑ. πρὸς ΝΝΔ. Ἐκείντο παραλλήλως καὶ εἰς ἀπόστασιν μεταξὺ τῶν ἀπὸ 1 ἕως 1.90 μ., εἰς βάθος δὲ 1.50 ἕως 1.70 μ. ἀπὸ τῆς ἀσφάλτου. Οἱ πλείστοι ἦσαν κιβωτιόσχημοι, ἐκ πωρίνων πλακῶν, ἄλλοι ὁμως ἦσαν ἀπλοῖ λακκοειδεῖς ἢ ἐκ πηλίνων πλακῶν. Ἀνήκουν εἰς τὸν 4ον αἰ. π.Χ.

Ἡ συνοικία Μαζαλῆ φαίνεται, ὅτι καλύπτει τὸν χῶρον τῶν ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν νεκροταφείων τῆς ἀρχαίας Κυδωνίας, ὅπως καὶ τῶν νεκροταφείων τῶν μυκηναϊκῶν χρόνων, ὡς δεικνύουν οἱ ἀπὸ ἐτῶν εὐρισκόμενοι⁹ τυχαίως εἴτε εἰς ἀνασκαφὰς τάφοι.

Ὁ τάφος Α', μήκ. 1.80, πλ. 0,60 καὶ ὕψ. 0,70 μ., ἐσχηματίζετο ἐκ πλακῶν πωρίνων, πάχ. 0,15 μ., ἐκαλύπτετο δὲ ὑπὸ πωρίνης ἐπίσης πλακός, ὁμοίου πάχους καὶ πλ. 0,85 μ. Κατὰ τὸ Ν. τμήμα εὐρέθησαν δύο κεφαλαί, ὀλίγα ὄστρακα καὶ ἐν σύνθεσις ἐρυθρόμορφον ληκύθιον μετ' ἀνθεμίων.

Ὁ τάφος Β', μήκ. 1.60, ὕψ. 0,50 καὶ πλ. 0,60 μ., ἦτο λακκοειδῆς καὶ ἐκαλύπτετο ὑπὸ πωρίνης πλακός, πάχ. 0,15 καὶ πλ. 0,90 μ., ἀγνώστου δὲ μήκους. Ἡ ἐπίχωσις τοῦ τάφου ἦτο τεταραγμένη. Περισυνελέγησαν ὀλίγα ὄστρακα.

Ὁ τάφος Γ', μήκ. 1.74, πλ. 0,50 καὶ ὕψ. 0,60 μ., ἀπετελεῖτο ἐκ πωρίνων πλακῶν, πάχ. 0,15 μ. Τὸ κάλυμμα δὲν εὐρέθη. Ὁ τάφος ἦτο ἀκτέριστος ἢ σεσυλημένος. Πρὸς Ν. ἔκειντο τρία κρανία, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἐν ἦτο παιδικόν, ἕτερον δέ, τὸ ὁποῖον καὶ περισυνελέγη, ἔφερον ὀπὴν κατὰ τὴν κορυφήν.

Ὁ τάφος Δ', μήκ. 1.75, πλ. 0,40 καὶ ὕψ. 0,60 μ., ἦτο ἀπλοῦς λάκκος, τοῦ ὁποίου τὰ τοιχώματα, πλὴν τοῦ νοτίου, ἐκαλύπτοντο ὑπὸ πηλίνων πλακῶν, πάχ. 0,03 μ., μετὰ χεῖλους ὀριζοντίου νεύοντος πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ κάλυμμα, ἐξ ὁμοίας πλακός, εὐρέθη ἐν μέρει βυθισμένον ἐντὸς. Ὁ τάφος ἦτο ἀκτέριστος ἢ σεσυλημένος, περιεῖχεν ὁμως πρὸς Ν. μίαν κεφαλὴν, ἢ ὁποία καὶ περισυνελέγη.

Ὁ τάφος Ε', μήκ. 1.72, πλ. 0,50 καὶ ὕψ. 0,65 μ., ἦτο σχεδὸν ὁμοῖος πρὸς τὸν προηγούμενον. Τὸ κάλυμμα καὶ ἐκ τῶν πλευρῶν αἰ μακραί, ἦσαν ἐκ πηλίνων πλακῶν. Ὁ τάφος οὗτος ἀπέδωκεν ὀλίγα ὀστᾶ καὶ μίαν πρόχουν ἀκεραίαν, εὐρεθεῖσαν κατὰ τὸ μέσον καὶ παρὰ τὴν Δ. πλευράν.

Ὁ τάφος ΣΤ' ἦτο ἀπλοῦς λάκκος, μήκ. 2.30, πλ. 0,60 καὶ ὕψ. 0,75 μ., καλυπτόμενος ὑπὸ πηλίνης πλακός, πάχ. 0,21 μ. Ὁ προσανατολισμὸς του, ὡς καὶ ὁ τοῦ ἐπομένου, ἦτο ἀπὸ ΒΑ. πρὸς ΝΔ.

9. Ν. Πλάτων, Κρητ. Χρον. ΙΒ' (1958), 482. ΙΔ' (1960), 515. ΙΖ' (1963), 392 - 3. Μ.Σ.Φ. Hood, ἑ.ἀ., 109 - 110.

6. BCH ἑ.ἀ., εἰκ. 6 καὶ 7.

7. Ἡ λατρεία τῆς Νύμφης ἢ τῶν Νυμφῶν ἦτο ἤδη γνωστὴ ἐκ παρομοίων χαραγμάτων : P. Faure, ἑ.ἀ., ὁ ὁποῖος ἐθεώρησεν ὅτι πρόκειται περὶ τῆς Νύμφης Ἀκακαλλίδος.

8. H. Prinz, AM 35 (1910), 150. P. Faure, BCH 82 (1958), 498, σημ. 2. Μ.Σ.Φ. Hood, ἑ.ἀ., 106, πίν. 21 α, β.

Ἐντὸς εὐρέθησαν ἐλάχιστα ὀστᾶ καὶ οὐδὲν ὄστρακον.

Ὁ τάφος Ζ', ὁ τελευταῖος τῆς ομάδος, ὁμοίως δὲ κατασκευῆς πρὸς τὸν προηγούμενον, εἶχε μῆκ. 1.80, πλ. 0,50 καὶ ὕψ. 0,40 μ. Ὡς κάλυμμα ἔφερε πηλίνας πλάκας, διαφόρων μεγεθῶν. Κατὰ τὸ Ν. ἄκρον περισυνελέγη ἓν κρανίον, εἰς δὲ τὸ ὕψος τῆς μασχάλης τοῦ σκελετοῦ εὐρέθησαν δύο ἄωτα ἀποσιδῆ ληκύθια καπνιστά (bucchero), τὸ ἓν ἀκέραιον, τὸ ἕτερον ἓν τεμαχίσις.

Ἐκ τῆς αὐτῆς περιοχῆς περισυνελέγη ἓκ καταστραφέντος ρωμαϊκοῦ τάφου τεμάχιον λύχνου, φέροντος εἰς τὴν βάσιν τὸ χάραγμα *CPAT*.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΕΙΑΙ

Α'. ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

Πόλις Χανίων

Ἐκ τῆς πόλεως Χανίων παρεδόθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον ὑπὸ ἰδιωτῶν διάφορα ἀρχαῖα : ὁ κ. Ἄ. Σημαντηράκης παρέδωσε ρωμαϊκὸν ἀμφορέα ἀκέραιον, ὕψ. 0,32 μ., ὁ κ. Χ. Σαρακηνοῦς χρυσοῦν σόλιδον τοῦ Λέοντος Α', ἕτεροι δὲ ἰδιῶται διάφορα νομίσματα καὶ μικροαντικείμενα.

Παρὰ τὸ ἐργοστάσιον Γαγάνη, εἰς συνοικίαν Παχιανῶν, εὐρέθησαν κατὰ ἐργασίας ὁδοποιίας καὶ παρεδόθησαν ὑπὸ τοῦ κ. Γ. Κακαβελάκη ἀλάβαστρον ἀκέραιον, ὕψ. 0,18 μ., πυξίς μετὰ πάματος ἔχοντος ἄνω κομβίον ἀπολήγον εἰς αἰχμήν, ὡς καὶ διάφορα ὄστρακα ληκύθων ἐρυθρομόρφων καὶ ληκυθίων καπνιστῶν (bucchero).

Εἰς συνοικίαν Νέα Χώρα καὶ παρὰ τὸ παραθαλάσσιον κολυμβητήριον Χανίων, μηχανικὸς προωθητὴρ κατέστρεψεν ἀριθμὸν τάφων, ἓκ τῶν ὁποίων περισυνελέγη εἰκοσῆς ἀτρακτοειδῶν ληκυθίων, ἀβαφῶν καὶ καπνιστῶν.

Καστέλλι Κισάμου

Κατὰ τὸ Β. ἄκρον τῆς κωμοπόλεως καὶ παρὰ τὴν οἰκίαν τῆς κ. Π. Πατερομιχελᾶκη ἀνευρέθη τυχαίως, κατὰ διάνοξιν ὁδοῦ, ἄγαλμα νεαροῦ Σατύρου ἑλληνορωμαϊκῶν χρόνων (Πίνακ. 370 β-γ). Τοῦτο, ὕψ. 1.25 μ., εὐρέθη ἓν τεμαχίσις, δύναται ὅμως νὰ ἀνασυγκροτηθῆ πλήρως, πλὴν τῶν χειρῶν. Ὁ Σάτυρος, φέρων τὸ ἀριστερὸν ἄνετον σκέλος χιαστὶ πρὸ τοῦ στασίμου, πατεῖ ἐπὶ ὠσειδοῦς πλίνθου, στηρίζει δὲ τὸν ἀριστερὸν ἀγκῶνα ἐπὶ κορμῷ δένδρου. Ἄπὸ τοῦ κορμοῦ κρέμαται λαγωβόλον, ἐπὶ δὲ τοῦ βράχου, ἓκ τοῦ ὁποίου φύεται ὁ κορμός, εἰκονίζεται εἰς μικροτέραν κλίμακα ἐξηπλωμένος ταῦρος, ἐλλειπῆς τὴν κεφαλῆν. Ὁ Σάτυρος, γυμνὸς πλὴν νεβρίδος περὶ τὸν κορμόν, ἀνακάμπτει τοὺς βραχίονας καὶ κρα-

τεῖ ἀντικείμενον, ἴσως αὐλόν, ἀπολεσθὲν μετὰ τῶν χειρῶν, πρὸς τὸ ὅποιον καὶ προσβλέπει μειδιῶν. Τὸ ἄγαλμα πρόκειται νὰ μεταφερθῆ πρὸς συγκόλλησιν εἰς τὸ Μουσεῖον Χανίων.

Εἰς τὸν χώρον ἀνευρέσεως τοῦ ἀγάλματος ἐγένετο μικρὰ σκαφικὴ ἔρευνα, δαπάναις τοῦ Δήμου Καστελλίου. Ἡ ἔρευνα αἴτη, κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν κατέστη δυνατόν νὰ εὐρεθῶν αἱ χεῖρες, ἔδειξε τὴν ὑπαρξίν πολυτελοῦς οἰκοδομήματος, προφανῶς ρωμαϊκῶν θερμῶν. Ἀπεκαλύφθη μέρος τοῦ Δ. τοίχου τοῦ χώρου, εἰς τὸν ὅποιον εὐρέθη ὁ Σάτυρος, ὅστις, κατὰ πληροφορίας, εὐρέθη κείμενος κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου τούτου. Ὁ τοίχος ἦτο πλινθοκτίστος, ἐκαλύπτετο δὲ εἰς τὸ κατώτερον τμημᾶ του ὑπὸ ὀρθομαρμαρώσεως ἓκ λευκοῦ μαρμάρου, σωζομένης ὀλοκλήρου μόνον εἰς τὸ σημεῖον ὅπου ἀνευρέθη τὸ ἄγαλμα. Ἐκ μαρμαρίνων πλακῶν ἦτο καὶ τὸ δάπεδον τοῦ χώρου τούτου. Ἡ ἐπίχωσις τοῦ χώρου ἦτο πλήρης τεμαχιῶν γραπτοῦ κονιάματος, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἦσαν ἐξωγραφημένα διά ζωρῶν χρωμάτων διάφορα φυτικά σχέδια.

Περίξ τοῦ χώρου τούτου εἶναι σαφῆ τὰ ἴχνη διαφόρων πλινθοκτίστων δωματίων. Παραπλεύρως τοῦ οἰκοδομήματος καὶ πρὸς Ν. εὐρίσκεται δεξαμενὴ, σώζουσα τὴν καμαρωτὴν στέγην καὶ φέρουσα κατὰ τὴν Α. πλευράν της εἴσοδον τετελειωμένην.

Ἐγγύτατα τῆς δεξαμενῆς ταύτης διέρχεται μέγα θολωτὸν ὕδραγωγεῖον, μὲ κατεύθυνσιν ἓκ Β. πρὸς Ν. Τὸ ὕδωρ ἤρχετο, ὡς φαίνεται, ἓκ τῆς φάραγγος « Κρύα Βρύση », κειμένης εἰς ἀπόστασιν 2 χλμ. πρὸς ΝΔ. τῆς κωμοπόλεως. Τὰ ἴχνη τοῦ ἀρχαίου ὕδραγωγείου, τὰ ὁποῖα ἀκολουθεῖ καὶ τὸ σύγχρονον, δύναται νὰ παρακολουθηθῶν ἐπ' ἀρκετόν, εἶναι δὲ ἔμφανη κατὰ τὴν θέσιν « Πλακούρια », εἰς τὴν ἄκραν τῆς κωμοπόλεως· ἐνταῦθα φαίνεται μία αὐλαξ, πλ. 0,15 μ., ἀνοικτὴ ἄνω καὶ φέρουσα κατ' ἀποστάσεις ὀρθογώνια φρεῦτια καθαρισμοῦ, ἐπίσης ἀνοικτά.

Ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἐγένετο γενικὴ ἀνίχνευσις τῆς περιοχῆς¹⁰. Ἡ σημερινὴ κωμόπολις Καστέλλι κεῖται ἐπὶ τῶν ἑρειπίων τῆς ἀρχαίας Κισάμου, τὰ ἴχνη τῆς ὁποίας ὀσημέραι καταστρέφονται ὑπὸ τῆς οἰκοδομήσεως. Κατὰ τὴν ἀνίχνευσιν ἐπεσημάνθησαν τὰ κάτωθι :

Μέγα δωματίον, μετὰ τοίχων πλινθοκτίστων σωζομένων εἰς ὕψ. 3 μ., εἰς τὸ ἔσωτερικὸν τοῦ ὁποίου διατηροῦνται ἓν μέρος κίονες ὑποκαύστου, εὐρίσκεται ὑπὸ τὴν οἰκίαν τοῦ διδασκάλου κ. Ἐλ. Παπαδάκη, κτισθεῖσαν ὑπεράνω τοῦ ἀρχαίου δωμα-

10. Πρβλ. G. de Sanctis, Mon. Ant. XI (1901), στ. 28-28.

τίου, τὸ ὁποῖον, ἐλευθερωθὲν ἐκ τῆς ἐπιχώσεως, μεταβλήθη εἰς τὸν ἡμιυπόγειον δροφον τῆς οἰκίας.

Ἔτερον ἐκτεταμένον ρωμαϊκὸν κτήριον ἐνετοπίσθη εἰς τὸ οἰκόπεδον τοῦ κ. Ἐμμ. Φαραγγιτάκη, ἐντὸς δὲ τῶν τειχῶν τοῦ τουρκικοῦ φρουρίου, εἰς συνοικίαν Καλέ, φαίνονται τμήματα ψηφιδωτοῦ δαπέδου.

Ἰπὸ τὴν οἰκίαν Μακρυγιαννάκη, κατὰ τὴν Ν. πλευρὰν τῆς Α. ἄκρας τῆς ὁδοῦ Καμπούρη, ὑπάρχει μέγας λαξευτὸς τάφος μετὰ θηκῶν. Εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην ἀνευρίσκονται τάφοι ἀπὸ ἐτῶν.

Κατὰ τὴν Δ. ἄκραν τῆς κόμης, ἐπὶ τῆς παραλίας καὶ εἰς θέσιν «Μαῦρος Μῶλος», ἐγένετο αὐτοψία τοῦ ἀναφερομένου ἐπιτροχάδην ὑπὸ Pendlebury¹¹ ἀρχαίου λιμενοβραχίονος (Πί ν. 371 α). Ἐνταῦθα, εἰς παραλίαν στερουμένην φυσικῶν καταφυγίων διὰ πλοῖα, ἐδημιουργήθη διὰ δύο λιμενοβραχιόνων εἰς λιμενίσκος. Οἱ λιμενοβραχίονες ἐσχηματίσθησαν διὰ συσσωρεύσεως βράχων· ἐκ τούτων ὁ Δ. εἶναι πολὺ μεγαλύτερος τοῦ Α., προχωρεῖ δὲ ἀρκετὰ ἐντὸς τῆς θαλάσσης καὶ κάμπτεται πρὸς Α., εἰς τρόπον ὥστε νὰ προστατεύῃ τὸν τεχνητὸν λιμενίσκον ἐκ τῶν Β. καὶ ΒΑ. ἀνέμων (Πί ν. 371 α). Ὁ λιμενοβραχίον οὗτος προχωρεῖ ἀρκετὰ πρὸς Ν., ἐπὶ τῆς ξηρᾶς, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον καθιστᾷ σαφῆ τὴν ἀποξήρανσιν τοῦ μεγαλύτερου τμήματος τοῦ λιμενίσκου, λόγῳ τῆς γνωστῆς ἀνωψέσεως τοῦ ἐπιπέδου τῶν ἁκτῶν τῆς Δ. Κρήτης. Ὁ εὐθύγραμμος καὶ κατὰ πολὺ μικρότερος Α. λιμενοβραχίον (Πί ν. 371 α, ἐμπρὸς) σχηματίζει Τ μετὰ σειρᾶς ἀραιῶν λίθων ἐπὶ τῆς παραλίας, εὕρισκομένων εἰς εὐθείαν γραμμὴν.

Ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἐγένετο αὐτοψία τῆς ἐλληνικῆς ἀκροπόλεως Κισάμου, ἐπὶ τοῦ ὑψώματος Σελλί πρὸς Δ. τοῦ Καστελλίου, ἔνθα εἶχε γίνεαι ἀνασκαφὴ ὑπὸ Β. Θεοφανείδου¹² καὶ ἐλήφθησαν φωτογραφίαι τῶν ἀδημοσιεύτων κτηρίων (Πί ν. 371 β).

Ἐξ ἄλλου, ὁ κάτοικος Καστελλίου κ. Ἰ. Χαλκιαδάκης παρέδωκεν εἰς τὸ Μουσεῖον Χανίων μίαν ἐνδιαφέρουσαν συλλογὴν ἀργυρῶν καὶ χαλκῶν νομισμάτων Ρωμαίων αὐτοκρατόρων καὶ ἐλληνικῶν πόλεων, τὰ ὁποῖα ἐταυτίσθησαν εὐγενῶς ὑπὸ τῆς Προϊσταμένης τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς Ἀθηνῶν κ. Ἀδ. Οἰκονομίδου. Τὰ κυριώτερα εἶναι τὰ ἑξῆς :

1) Σηστέρτιος Φιλίππου Β'. Μονογρ. Α. Πρβλ. R.I.C. IV (III), 103, ἀριθ. 268 c.

11. The Archaeology of Crete², 1963, 27.

12. Ἐπ. Ἐτ. Κρ. Σπ. 1938, 604 - 6. Πρβλ. P. Faure, BCH 80 (1956), 103. Κρητ. Χρον. ΙΖ' (1963), 25.

2) Ἀσσάριον Γρατιανοῦ, νομισματοκοπέου Κυζίκου. Μονογρ. ὡς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1.

3) Σηστέρτιος Μαξίμου. Μονογρ. ὡς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1. Πρβλ. Cohen IV, 526, ἀριθ. 14.

4) Δηνάριον Κομμόδου, κοπὲν τὸ 177 μ.Χ. Μονογρ. Α. Πρβλ. R.I.C. III, ἀριθ. 628 (Πί ν. 372, 1).

5) Δηνάριον Λουκίλλας. Μονογρ. ὅμοιον τῷ ἀνωτέρῳ. Πρβλ. R.I.C. III, ἀριθ. 759 (Πί ν. 372, 2).

6) Δηνάριον Τραϊανοῦ. Μονογρ. ὡς τὸ ὑπ' ἀριθ. 4. Πρβλ. R.I.C. II, ἀριθ. 128.

7) Δηνάριον Λουκίου Οὐήρου. Μονογρ. ὡς τὸ ὑπ' ἀριθ. 4. Πρβλ. R.I.C. III, ἀριθ. 596 α (Πί ν. 372, 3).

8) Δηνάριον Δομιτιανοῦ. Μονογρ. ὡς τὸ ὑπ' ἀριθ. 4. Πρβλ. R.I.C. II, ἀριθ. 109 (Πί ν. 372, 4).

9) Δηνάριον Τραϊανοῦ. Μονογρ. ὡς τὸ ὑπ' ἀριθ. 4. Πρβλ. R.I.C. II, ἀριθ. 166 (Πί ν. 372, 5).

10) Ἡμίδραχμον Βοιωτῶν. Μονογρ. ὡς τὸ ὑπ' ἀριθ. 4. Πρβλ. S.N.G. Corp., ἀριθ. 175 (Πί ν. 372, 6).

11) Μαρωνείας. Μονογρ. ὡς τὸ ὑπ' ἀριθ. 1. Τύπος S.N.G. Corp., ἀριθ. 643 - 44.

12) Δραχμὴ Ἰστιαίας. Μονογρ. ὡς τὸ ὑπ' ἀριθ. 4. Πρβλ. S.N.G. Corp., ἀριθ. 516 (Πί ν. 372, 7).

13) Δηνάριον ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας. Μονογρ. ὡς τὸ ὑπ' ἀριθ. 4. Περὶ τὸ 67 π.Χ. Πρβλ. A. Grueber III, πίν. XLV, 21 (Πί ν. 372, 8).

Πολυρρήνια

Κατόπιν πληροφοριῶν ἐξητάσθη ἐπὶ τόπου μεγάλου ἀνάγλυφον μετὰ παραστάσεως ταύρου πρὸς δεξιὰ, ἐλλιποῦς τὴν κεφαλὴν καὶ σώζοντος ἕνα μόνον πόδα, ἀποκείμενον κατὰ τὴν ὑπὸ τὰ τείχη τῆς ἀκροπόλεως τῆς Πολυρρηνίας Β. κλιτύν· ἡ περισυλλογὴ του δὲν κατέστη δυνατὴ, λόγῳ τοῦ μεγάλου βάρους του.

Φαλελιανὰ Κισάμου

Ἐπὶ τοῦ λόφου Προφήτης Ἡλίας, Δ. τοῦ οἰκισμοῦ Καμάρα - Κολένη καὶ παρὰ τὴν Β. πλευρὰν τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ, ὑπεδείχθη ὑπὸ τοῦ κ. Ἐλ. Παπαδάκη ἐκτεταμένος ἀρχαιολογικὸς χώρος. Ἐπὶ τοῦ λόφου διακρίνονται πολλὰ ἴχνη τοίχων ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἱερέως Χαρ. Μαρωνικολάκη ὑπάρχει εἰς στρεπτὸς κιονίσκος. Ἡ ὄψις τοῦ λόφου τούτου φέρει καθ' ὅλα τὰ σημεῖα, πλὴν τοῦ νοτίου, ἱκανὰ λείψανα τεύχους ἀκανονίστου τοιχοποιίας, πρὸς Δ. δὲ ὑπάρχουν λείψανα δύο τετραγωνικῶν πύργων. Ἐπὶ τῶν κλιτύων τοῦ λόφου διακρίνονται ἰσοπεδώσεις τοῦ

βράχου πρὸς δημιουργίαν δαπέδων οἰκιῶν. Προφανῶς πρόκειται περὶ οἰκισμοῦ τοῦ Κοινοῦ Μωδαίων, ἐπεκτεινομένου καθ' ὅλην τὴν περιοχὴν, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Faugé.

Κάστελλος Κυδωνίας

Ἐπὶ τοῦ ὑψώματος Κάστελλος, ὅπου τὸ γνωστὸν μεσαιωνικὸν φρούριον, τῆς κοινότητος Βαρυπέτρου, περισυνελέγησαν ὑπὸ τοῦ ἱατροῦ κ. Βαρδινογιάννη δύο ρωμαϊκαὶ πρὸχοι ἀβαφεῖς, ἡ μία ἀκεραία, ἡ ἕτερα ἐν τεμαχίσις.

Βρύσες Κυδωνίας

Ἐκ τοῦ ὑπερκειμένου τῆς ἀνωτέρω κοινότητος γνωστοῦ σπηλαίου τῆς Κεράς Σπηλιώτισσας¹³ περισυνελέγησαν ὑπὸ τοῦ φιλαρχαίου ἐφημερίου κ. Κυδωνάκη καὶ παρεδόθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον πολλὰ ἐνδιαφέροντα νεολιθικά, ΠΜ καὶ ΥΜ III ὄστρακα.

Ἄνωπολις Σφακίων

Ἐξ Ἄνωπόλεως Σφακίων, ἐνθα ἡ ἀρχαία Ἄνωπολις, περισυνελέγη ἐπιτυμβία στήλη κλασσικῶν χρόνων, σωζ. ὕψ. 0,64, πλ. 0,39 καὶ πάχ. 0,08 μ., ἀποκεκρουμένη τὸ κάτω μέρος, σῶζουσα ἄνω ἀνθέμιον καὶ τμήμα ἐγγλύφου τετραγώνου μετὰ κεφαλῆς γυναικός. Ἡ στήλη παρεδόθη ὑπὸ τοῦ κ. Εὐαγγ. Ἀθητάκη.

Ἐπ' εὐκαιρίᾳ, ἐγένετο αὐτοψία τῆς ἀρχαίας πόλεως καὶ ἐλήφθησαν φωτογραφίαι τῶν τειχῶν τῆς ἀκροπόλεως, τὰ ὅποια εἶναι ἀδημοσίεута (Πί ν. 371 γ).

Ἀσὴ Γωνιά Ἀποκορώνου

Ἐπὶ τοῦ κ. Γ. Ψυχουντάκη καὶ προερχόμενα ἐκ θέσεως « Λάκκοι » παρεδόθησαν διάφορα ὄστρακα ἀβαφῆ καὶ μελαμβαφῆ, ὡς καὶ δύο δισκοειδεῖς ἀγνῶτες.

Ἐκ τῆς αὐτῆς περιοχῆς καὶ ἐκ τῆς θέσεως « Γούρνα », παρεδόθησαν ὑπὸ τοῦ κ. Γ. Σταυρακουλάκη τρία ἑλληνικὰ χαλκᾶ νομίσματα, ὡς καὶ σφραγιστικὸς δακτύλιος ἐξ ἀργύρου ἀκεραῖος, φέρων παράστασιν Πηγᾶσου τρέχοντος πρὸς τὰ ἀριστερά, ἐντὸς κυκλικοῦ πλαισίου ἐξ ἐναλλήλων γωνιῶν.

Β'. ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

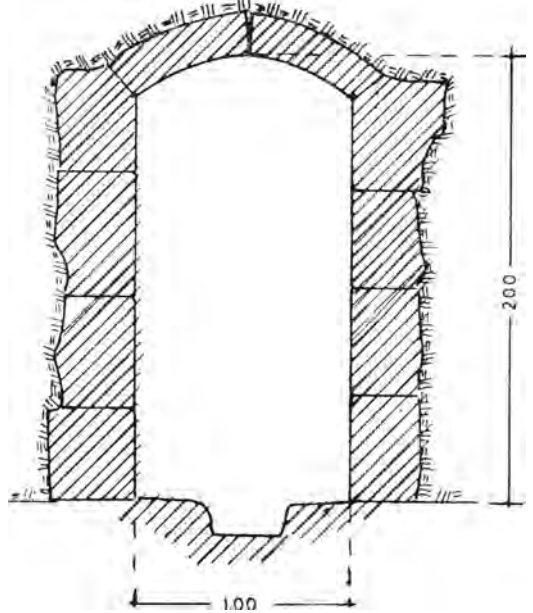
Ἀξὸς Μυλοποτάμου

Παρεδόθησαν ὑπὸ ἰδιωτῶν διάφορα νομίσματα καὶ μικροαντικείμενα. Ἐξ αὐτῶν σημειοῦνται

13. BCH 82 (1958), 500. 86 (1962), 47-8. M.S.F. Hood, BSA 60 (1965), 106.

δακτυλιόλιθος ἐκ σαρδίου, μετὰ παράστασιν τρέχοντος ζώου καὶ ἕτερος ὑάλινος, ἄτυπος, ἀριθμὸς κεφαλῶν πηλίνων εἰδωλίων, μετὰ τῶν ὁποίων δύο ἐνδιαφέροντα δαιδαλικά, δύο νεολιθικοὶ πελέκεις κ.ἄ.

Ἐνδιαφέρον εἶναι καὶ ἀγαλμάτιον γυναικός ἐκ πάρου, σωζ. ὕψ. 0,16 μ., παραδοθὲν ὑπὸ τοῦ κ. Γ. Μ. Ἀποστολάκη (Πί ν. 373 α). Ἐλλείπουν αἱ κνήμαι καὶ μέρος τῆς λεκάνης, εἶναι δὲ ἀποκεκρουμένον τὴν ρίνα καὶ μέρος τοῦ ἀριστεροῦ

Σχέδ. 2. Διατομή ὑδραγωγείου Ἐλευθέρης (Σχέδ. Π. Ν. Κακούρη)

βραχίονος. Ἡ γυνὴ φέρει χιτῶνα ἐξωσμένον ὑψηλά, ὑπεράνω τοῦ κόλπου, ὡς καὶ ἱμάτιον καλύπτον τὴν κεφαλὴν καὶ κατερχόμενον ἐπὶ τοῦ κορμοῦ, συγκατοῦμενον δὲ καὶ προτεινόμενον εἰς τὸ ὕψος τῶν ὤμων δι' ἀμφοτέρων τῶν χειρῶν, ἀκολουθοῦν δὲ πρὸς τὰ κάτω τὸ περίγραμμα τῶν κατακορύφως ὑψουμένων βραχιόνων. Ἴσως τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Πρινὲς Μυλοποτάμου (Ἐλευθέρινα)

Κατὰ τὴν διάρκειαν ἐργασιῶν ὑδρομαστεύσεως ἐντὸς φάραγγος, ἐγγύτατα τῆς δημοσίας ὁδοῦ καὶ πρὸ τῆς εἰσόδου εἰς τὸ χωρίον, ἤλθεν εἰς φῶς ἀρχαῖον ὑδραγωγεῖον, ἀποτελούμενον ἐξ ὑπογείου κτιστῆς καμάρας (Σχέδ. 2). Ἐπὶ τῆς ὕψους σχεδιάζεται ἡ ἀποχωμάτωσις τοῦ ἀγωγοῦ καὶ ἡ κατόπιν στερεώσεως ἐπαναχρησιμοποίησίν του διὰ τὴν ὑδρευσιν τοῦ χωρίου.

Ἐφέτος κατέστη δυνατή ἡ μεταφορὰ εἰς τὸ Μουσεῖον Ρεθύμνου, ὅπου καὶ πάραυτα ἐξετέθη, τοῦ γνωστοῦ¹⁴ μαρμαρίνου γυναικείου ἀγάλματος τοῦ ἀποκειμένου εἰς τὸν χῶρον, ἐνθα ἡ ἀρχαία Ἐλευθέρινα, εἰς τὸ σημεῖον ὅπου πρὸ ἐτῶν εἶχεν ἀνευρεθῆ καὶ μεταφερθῆ εἰς Ρεθύμνον ἕτερον παρόμοιον ἄγαλμα. Τὸ νέον ἄγαλμα, σῶς. ὕψ. 1.70 μ., πατεῖ ἐπὶ πλίνθου, ὕψ. 0,06 μ., διατηρεῖται δὲ εἰς καλὴν κατάστασιν (Πί ν. 373 β - γ). Ἐλλείπει ἡ κεφαλὴ, ἡ ὁποία ἦτο ἐκ χωριστοῦ τεμαχίου μαρμάρου καὶ δι' ἐμβόλου ὑπὸ τὸν λαμὸν προσρημόζετο εἰς ὄλμον κατὰ τὴν κορυφὴν τοῦ κορμοῦ. Ἡ γυνὴ φέρει σανδάλια καὶ ποδὴρη χιτῶνα, εἶναι δὲ περιτετυλιγμένη ἐντὸς μεγάλου ἱματίου. Τὸ ἄγαλμα τοῦτο, ὡς καὶ τὸ πρὸ ἐτῶν εὑρεθέν, ἀνήκουν εἰς τὸν τύπον τῶν « Ἡρακλειωτισσῶν » τοῦ Μουσείου Δρέσδης¹⁵.

Τὸ ἄγαλμα εὑρέθη παρὰ τὴν βᾶσιν τοίχου ἐνὸς μεγάλου ἰσοδομικοῦ κτηρίου, περιγραφέντος παλαιότερον¹⁶, ἀσφαλῶς δημοσίου. Ἄλλος μέγας ἰσοδομικὸς τοίχος, μνημειώδους ὄψεως, εὑρίσκεται ἐγγύτατα τοῦ πρώτου (Πί ν. 374 β). Ὅχι μακρὰν τοῦ χώρου τούτου ἔκαμε δοκιμαστικὴν ἔρευναν ὁ Payne¹⁷. Ἴσως πρόκειται περὶ τοῦ κέντρου τῆς ἀρχαίας πόλεως.

Ἐκ τοῦ αὐτοῦ χώρου προέρχεται καὶ τεμάχιον σίμης μετ' ἀναγλύφου λεοντοκεφαλῆς, παραδοθέν ἐφέτος εἰς τὸ Μουσεῖον Ρεθύμνης ὑπὸ τοῦ κ. Ἐμμ. Ν. Χαχαράκη (Πί ν. 374 α).

Ἐπ' ἐνκαιρίᾳ τῆς περισυλλογῆς διενεργήθη αὐτοψία εἰς τὸν πύργον τῆς ἀκροπόλεως τῆς Ἐλευθέρινης, τοῦ ὁποίου εἶχε προγραμματισθῆ ἡ στερέωσις κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος (Πί ν. 374 γ).

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

Ι. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ

1. Ἀνασκαφὴ Καστελλίου Χανίων

Ἡ ἀνασκαφὴ εἰς τὴν συνοικίαν Καστέλλι τῆς πόλεως Χανίων εἶχε περιορισθῆ κατὰ τὰς δύο προηγουμένας ἀνασκαφικὰς περιόδους εἰς τὴν ἔρευναν τμήματος τοῦ ἐλευθέρου χώρου τῆς πλατείας Ἁγίας Αἰκατερίνης. Εἶχεν ὅμως διαπιστωθῆ, ὅτι ἡ μινωϊκὴ ἐγκατάστασις, ἡ ὁποία ἀπεκαλύφθη εἰς τὴν πλατεῖαν αὐτήν, κατελάμβανεν ὄλην σχεδὸν τὴν ἑκτασίαν τοῦ λοφίσκου (βλ. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 568 καὶ 21 (1966): Χρονικά, σ. 425-427). Ὁδῶς, ὅταν ἐφέτος ἤρχισαν ἐργασίαι

θεμελιώσεως οἰκοδομῆς εἰς ἰδιωτικὸν πρὸ τῆς πλατείας οἰκόπεδον (Σ χ ἐ δ. 1), παρηκολούθησαν συστηματικῶς καὶ διεκόπησαν σχεδὸν ἀμέσως, διὰ τὴν ἀρχίση ἢ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα διὰ κονδυλίων τῆς Γενικῆς Δ/νσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως καὶ τοῦ Δήμου Χανίων. Εἰς τὴν ἔρευναν ἔλαβον μέρος αἱ φοιτήτριαι ἀρχαιολογίας δδ. Ἀθ. Κάντα καὶ Ἀγγ. Ταμβάκη, ἐνῶ ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ συνεργείου ἦτο ὁ ἀρχιτεχνίτης κ. Σπ. Βασιλάκης.

Βορείως τοῦ οἰκοπέδου τούτου ὑπάρχουν σημερον τὰ ἐρείπια ἐνὸς ἐνετικοῦ μεγάρου, ἴσως τοῦ τῆς οἰκογενείας Πρεμαρίν, καὶ τὸν χῶρον τοῦ οἰκοπέδου ἐκάλυπτον ὄρισμένα τμήματα τῆς θεμελιώσεως τούτου. Βασικὴ ἐπιδίωξις τῆς ἐρεύνης ἦσαν αἱ στρωματογραφικαὶ παρατηρήσεις, αἱ ὁποῖαι δὲν ἦτο δυνατόν νὰ γίνον κατὰ τὰς προηγουμένας ἀνασκαφικὰς περιόδους, ἐνεκα τῆς εἰς μεγάλην κλίμακα μεταγενεστέρως οἰκοδομῆσεως. Ἡ ἔλλειψις εἰδικευμένου τεχνικοῦ προσωπικοῦ ἀναγκάζει εἰς τὴν ἔλλιπὴ παρουσίαν τοῦ ὕλικου (τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὴν ἀνασκαφὴν Πλατυβόλας), ἀνευ σαφοῦς εἰκόνας τῶν σχημάτων τῶν ἀγγείων καὶ τῶν κοσμηματικῶν τύπων αὐτῶν εἰς συνολικὴν μορφήν.

Ἦνοιχθησαν δύο τάφροι καὶ ἐσημειώθησαν τὰ ἀκόλουθα ἀποτελέσματα :

Τάφος Α. Μέχρι τοῦ βάθους τῶν 50 ἐκ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας δὲν ἐσημειώθησαν ἴχνη στρωματογραφίας· τὰ ὄστρακα ἀνήκον εἰς διαφόρους περιόδους ἀπὸ τῆς μετανακτορικῆς (ΥΜ ΙΙΒ/С) μέχρι καὶ τῆς κλασσικῆς. Ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὸν εἶναι τεμάχιον ἐκ μεγάλου γεωμετρικοῦ ἀγγείου μετὰ παραστάσεως ἀρματοδρομίας (Πί ν. 375 α). Κάτωθεν ἐσημειώθη καθαρὸν στρώμα προηγμένον μετανακτορικὸν (ΥΜ ΙΙС) καὶ εἰς βάθος 80 ἐκ. δάπεδον ἐκ κτυπητῆς γῆς καὶ τοῖχοι δωματίου τετραπλεύρου (Πί ν. 376 α). Τοῖχοι συνεχομένου πρὸς τοῦτο δωματίου ἀνεφάνησαν πρὸς Β., κάτωθεν τοῦ μὴ ἀνεσκαμμένου τμήματος τῆς τάφρου. Τὸ οἶκμα τοῦτο, συμφῶνως πρὸς τὰ κεραμικὰ δείγματα τὰ ἀνευρεθέντα ἐπὶ τοῦ δαπέδου, ἀνήκει εἰς τὴν τελευταίαν μετανακτορικὴν φάσιν, ἡ δὲ μελέτη τοῦ κεραμικοῦ ὕλικου θὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν ἐρμηνείαν ζωτικῶν προβλημάτων διὰ τὴν παρουσίαν καὶ ἐξέλιξιν τοῦ πολιτισμοῦ εἰς Δυτ. Κρήτην κατὰ τὴν περίοδον αὐτήν.

Ἀπὸ τοῦ βάθους τῶν 90 ἐκ. καὶ κάτω ὑπάρχει μετανακτορικὸν στρώμα (ΥΜ ΙΙΒ) μεγάλου βάθους, με ἐξαιρετικῆς ποιότητος κεραμικὰ δείγματα (Πί ν. 375 β - γ), τὸ ὅποιον ὅμως διακόπτεται ἀπὸ πολλοὺς λάκκους, ἰδιαιτέρον χαρα-

14. Ν. Πλάτων, Κρητ. Χρον. Γ' (1956), 421 - 2.

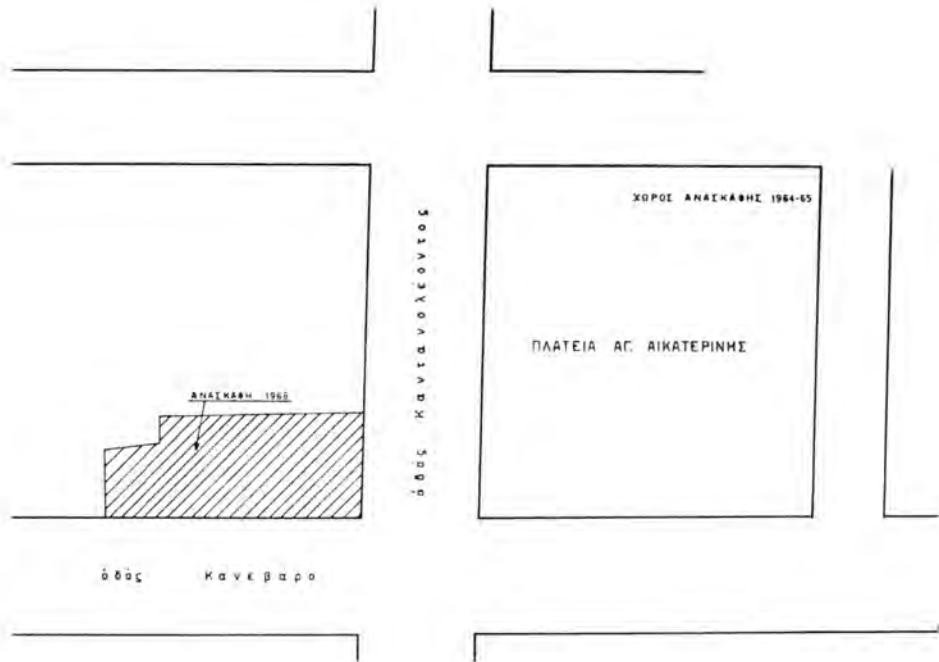
15. G. Lippold, HDA III 1, 242 καὶ σημ. 4, πίν. 86, I καὶ 2.

16. Ν. Πλάτων, ε.ά.

17. BSA 30 (1928 - 29), 266 - 68.

κτηριστικόν τῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ κεραμική, ἡ ὁποία συνελήγη ἐκ τῶν λάκκων τούτων, ἔδωσεν ἀξιόλογα νεοανακτορικά δείγματα (ΥΜ ΙΒ καὶ ΥΜ ΙΙ), ἰδιαίτερος σημαντικὰ διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ χώρου. Ἀπὸ τοῦ βάθους τῶν 2 μ., εἰς τὸ καθαρὸν μετανακτορικὸν στρώμα (ΥΜ ΙΙΒ) παρουσιάζονται καὶ πρωϊμότερα ὄστρακα (ΥΜ ΙΙΑ),

προχωροῦν κάτωθεν τῶν μὴ ἀνεσκαμμένων σημείων τῆς τάφρου πρὸς ὅλας τὰ κατευθύνσεις (Πί ν. 376 γ). Οἱ σύνδεσμοι τῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου ἔχουν κατασκευασθῆ διὰ τοῦ γνωστοῦ μινωικοῦ κονιάματος, ἐνῶ τὸ κονίαμα τῶν καθέτων πλευρῶν τῶν τοίχων εἶναι συχνάκις πολύχρωμον καὶ ἐξαιρετικῆς διατηρήσεως.

Σχέδ. 1. Τοπογραφικὸν διάγραμμα Καστελλίου Χανίων

τὰ ὅποια πληθύνονται κατὰ τὴν εἰς βάθος σκαφήν (Πί ν. 375 δ). Εἰς τὸ στρώμα τοῦτο ἀνευρέθησαν καὶ δύο ὄστρακα κυπριακῶν ἀγγείων τοῦ τύπου white slip II (ΥΜ ΙΙΑ/Β), τὰ ὅποια ἐν συνδυασμῷ μὲ παρόμοια εἰρήματα εἰς τὴν πλατεῖαν Ἁγίας Αἰκατερίνης (ἀνασκαφή 1964), ἐπιβεβαιοῦν τὴν ἐμπορικὴν ἐπικοινωνίαν τῆς ἐγκαταστάσεως ταύτης μετὰ τῆς Κύπρου κατὰ τὴν μετανακτορικὴν περίοδον.

Εἰς βάθος ἀκριβῶς 2.50 μ. ἀπεκαλύφθη λεπτὸν στρώμα ἀναμεικτῶν προανακτορικῶν καὶ παλαιοανακτορικῶν ὄστράκων (Πί ν. 375 ε) καὶ κάτωθεν τούτου πλακοστρωτὸν δάπεδον καὶ τοῖχοι εἰς χαμηλὸν ὕψος, φέροντες εἰς τὰς καθέτους αὐτῶν ἐπιφανείας κονίαμα. Ἦρχισεν, οὕτω, νὰ γίνεται φανερὰ ἡ παρουσία σημαντικοῦ οἰκήματος. Ὁ πλήρης καθαρισμὸς τῆς τάφρου ἔδωσε τμήματα δύο δωματίων, ἐνῶ οἱ τοῖχοι τοῦ οἰκοδομήματος

Εἰς τὸ δωμάτιον 1 (Σχέδ. 2), μικρὸν κάτωθεν τοῦ δαπέδου καὶ εἰς τὴν ΝΔ. γωνίαν, ἀνευρέθη τεμάχιον τοιχογραφίας, ἐνῶ εἰς τὸ κέντρον τοῦ ἰδίου δωματίου καὶ ὀλίγον ἄνωθεν τοῦ δαπέδου ἀνευρέθησαν δύο σχεδὸν ἀκέραια πρῶϊμα μετανακτορικά ἀγγεῖα. Εἰς τὸ δωμάτιον 2, ὅπου τὸ δάπεδον εἶναι ἀρκούντως κατεστραμμένον, ὑπάρχει κυκλικὴ ἐκ πλακῶν βάσις, ὁμοίον πρὸς αὐτὰς τοῦ δαπέδου, καὶ παραπλεύρως ἴχνη κλίμακος (Πί ν. 376 β). Ἡ συνέχεια τῆς ἐρεῦνης θὰ δείξῃ τὴν ὀρθότητα τῆς ὑποθέσεως ταύτης, ὅποτε θὰ πρόκειται περὶ βάσεως ξυλίνου μινωικοῦ κίονος μὲ ἀρχὴν κλιμακοστασίου.

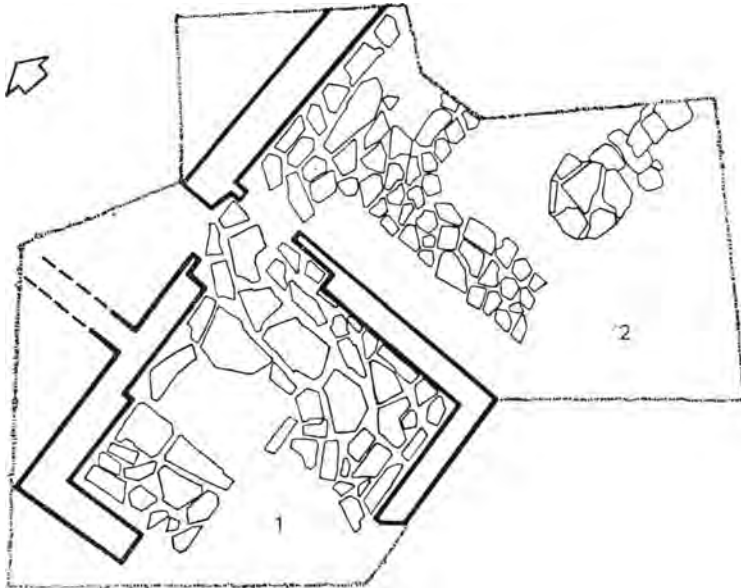
Μικρὰ δοκιμὴ, γενομένη εἰς τὸ δωμάτιον 1 καὶ κάτωθεν τοῦ πλακοστρώτου δαπέδου, εἰς ἓν σημεῖον ὅπου τοῦτο ἦτο κατεστραμμένον, ἔδωσε καθαρὰ παλαιοανακτορικά καὶ προανακτορικά στρώματα, ὄχι ὅμως καὶ νεοανακτορικά. Ἐκ τῶν

πλέον ενδιαφερόντων κεραμεικών δειγμάτων της δοκιμής ταύτης ήσαν μία σειρά καμαραϊκών ποτηρίων (Πί ν. 377 α).

Ἡ παρουσία προανακτορικής καὶ παλαιοανακτορικής κεραμεικῆς ἐπὶ τοῦ διαπέδου εἶναι ἀπολύτως ἄσχετος πρὸς τὴν χρονολόγησιν τούτου. Τὰ τεμάχια ταῦτα ὑπῆρχον ἐντὸς τῶν ὁμῶν πλίν-

δι προέρχεται ἐκ σημείου ἀστρωματογραφίτου, βοηθεῖ εἰς τὴν ὀρθὴν χρονολόγησιν τοῦ οἰκοδομήματος.

Τὸ πλέον, ὁμως, σημαντικὸν κινητὸν εὑρημα εἶναι μικρὸν τεμάχιον ἀγγείου — προφανῶς βάσις ἀμοφορέως — με γράμματα τῆς μυκηναϊκῆς γραμμικῆς Β' ἐχρωματισμένα ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας.

Σχέδ. 2. Καστέλλι Χανίων. Τμήμα μινωϊκοῦ μεγάρου

θων, αἱ ὁποῖαι ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τοὺς τοίχους τοῦ οἰκοδομήματος, ὅπως συχνάκις συμβαίνει διὰ τοὺς ἐσωτερικοὺς τοίχους διαμερισμάτων εἰς τὰς μινωϊκὰς κατασκευάς. Διότι δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι πρόκειται δι' οἰκοδόμημα λίαν ἐκτεταμένον, τοῦ τύπου τοῦ μινωϊκοῦ μεγάρου. Καὶ τοῦτο φαίνεται ὄχι μόνον ἐκ τῆς ποιότητος τῆς ἀρχιτεκτονικῆς κατασκευῆς ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν κινητῶν εὑρημάτων.

Ἡ πλουσία πρῶτος μετανакτορική κεραμεικὴ (ΥΜ IIIA/B) εἶναι τῆς αὐτῆς ποιότητος μετὰ τὴν ἤδη γνωστὴν ἐκ τῶν προηγουμένων ἀνασκαφῶν εἰς τὸ Καστέλλι καὶ καθιστᾷ βεβαίαν τὴν ὑπαρξίν ἐνὸς τοπικοῦ κεραμεικοῦ ἐργαστηρίου με καθαρὰν μινωϊκὴν παράδοσιν καὶ με δυνατότητα ἀφομοιώσεως στοιχείων νέων, καθαρῶς ἑλλαδικῶν. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρουσία εἰσηγμένης μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς, πρῶτου ΥΕ IIIB. Ἡ εὑρεσις, ἐξ ἄλλου, ἐνὸς σκαραβαίου ἐκ πηλοῦ, φέροντος τὴν δέλτον τοῦ φαραῶ Τουθμῶσιος ('Αμενόφιος) Γ' (Πί ν. 377 δ), παρ' ὅλον

τὸ τεμάχιον τοῦτο εὑρέθη εἰς τὸ δωμάτιον 1, εἰς στρώμα καλῶς χρονολογημένον εἰς τὴν μετανакτορικήν περίοδον (ΥΜ IIIB).

Τάφος Β. Κατὰ τὴν σκαφὴν τῶν πρώτων 60 ἐκ. ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας, τὰ κεραμεικὰ εὑρήματα ἦσαν διαφόρων περιόδων· ἐκ τούτων τὰ πλέον ἐνδιαφέροντα ἦσαν ὄστρακα ἀρχαῖκά καὶ μελανόμορφα, κυρίως ἐκ κυλίκων μικροκαλιτεχνῶν. Εὑρέθησαν ἀκόμη δειγμάτων λακωνικῆς καὶ κορινθιακῆς κεραμεικῆς. Τὰ εὑρήματα ταῦτα, ἐν συνδυασμῷ μετὰ τὰ τεμάχια γεωμετρικῆς κεραμεικῆς τῆς πλατείας Ἁγίας Αἰκατερίνης (ἀνασκαφὴ 1965) καὶ ἐκείνων τῆς τάφου Α, δεικνύουν, ὅτι ἡ ζωὴ συνεχίσθη εἰς τὸν λόφον τοῦ Καστελλίου καὶ κατὰ τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους ἄνευ διασπάσεως.

Κάτωθεν τῶν 60 ἐκ. παρουσιάζεται στρώμα προηγμένου μετανакτορικοῦ (ΥΜ III C) με κεραμεικὴν καλῆς ποιότητος (Πί ν. 377 β, ε), ἐνῶ εἰς τὴν ΒΑ. ἄκρην τῆς τάφου ἀνευρέθη ἡ ἀρχὴ φρέατος, βάθ. 3.30 μ., τὸ ὅποιον ἔδωσε κλασσικὴν

καί ἑλληνιστικὴν κεραμεικὴν. Ἐκ τῶν 90 ἐκ. ἀρχίζει ἕν πρῶιμότερον μετανακτορικὸν στρώμα (ΥΜ ΙΙΒ) μέχρι τοῦ βάθους τῶν 2.30 μ., μὲ λίαν ἐνδιαφέροντα κεραμεικὰ εὐρήματα (Πί ν. 377 γ, ζ'). Μετὰ ἀπὸ ἕν λεπτὸν πρῶιμον μετανακτορικὸν στρώμα (ΥΜ ΙΙΑ) 30 ἐκ., εἰς τὸ ὅποιον ἐσημειώθησαν δείγματα εἰσηγμένης μυκηναϊκῆς κεραμεικῆς (ΥΕ ΙΙΒ1) (Πί ν. 377 ζ), ἀρχίζουν καθαρὰ στρώματα παλαιοανακτορικῆς,

φον τοῦ Καστελλίου, δικαιολογεῖ τὴν ὑπαρξίν ἐκτεταμένον νεκροταφείου τῆς ἰδίας ἐποχῆς εἰς τὴν περιοχὴν Μαζαλῆ - Δικαστηρίων καὶ ἀνοίγει τὴν ὁδὸν διὰ τὴν ἔρευναν ἐνὸς νέου μινωικοῦ κέντρου, τοῦ πρώτου εἰς τὴν Δ. Κρήτην.

2. Ἀνασκαφὴ σπηλαίου Πλατυβόλας

Τὸ σπήλαιον τῆς Πλατυβόλας κεῖται περὶ τὰ 25 χλμ. πρὸς Α. τῶν Χανίων, εἰς τὸ ὄροπέδιον

Σχέδ. 3. Κάτωσις σπηλαίου Πλατυβόλας

προανακτορικῆς καὶ ὕστερας νεολιθικῆς κεραμεικῆς. Εἰς τὸν βράχον ἐσημειώθη λάκκος πλήρης ἀργίλου.

Τὰ πρῶτα συμπεράσματα τῆς ἐφετεινῆς ἀνασκαφῆς, συνδυαζόμενα μὲ τὰ δεδομένα τῶν παλαιότερων ἐρευνῶν εἰς τὴν πλατεῖαν Ἁγίας Αἰκατερίνης, εἶναι ἰδιαίτερος σημαντικὰ διὰ τὴν ἐξάπλωσιν τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν Δ. Κρήτην, διὰ τὴν μελέτην ἐνὸς μετανακτορικοῦ οἰκισμοῦ μὲ βάσιν τὰ τελευταῖα ἐπιστημονικὰ στοιχεῖα, διὰ τὴν ἱστορίαν, τέλος, μιᾶς μινωικῆς πόλεως, τῆς Κυδωνίας, ἢ ὅποια μέχρι σήμερον μόνον μυθολογικῶς καὶ φιλολογικῶς ἦτο παραδεκτὴ.

Ἡ ἀποκάλυψις τοῦ μετανακτορικοῦ τούτου μεγάρου, τὸ ὅποιον εὐρίσκεται εἰς ἄμεσον σχέσιν μὲ τοὺς ἀποθηκευτικούς χώρους τῆς παρακειμένης πλατείας, σταθεροποιεῖ τὴν θεωρίαν περὶ ὑπάρξεως ἀξιολόγου ἐγκαταστάσεως εἰς τὸν λό-

τῶν Κεραμιῶν καὶ εἰς ἀπόστασιν μιᾶς περίπου ὥρας ἀπὸ τὸ μικρὸν χωριὸν Σκουραχλάδα. Τὰ διάφορα προβλήματα, τὰ ὅποια ἀνεφύησαν ἐκ τοῦ δυσπροσίτου τοῦ χώρου καὶ τῆς δυσκολίας παραμονῆς ἐπὶ μακρὸν διάστημα ἐντὸς τοῦ σπηλαίου, ἀντιμετωπίσθησαν κατὰ τὸν καλύτερον τρόπον, χάρις εἰς τὴν εἰλικρινῆ καὶ ἀμέριστον βοήθειαν τῶν κατοίκων τοῦ χωρίου ἀφ' ἐνός, καὶ εἰς τὴν μεγάλην προσπάθειαν τοῦ μικροῦ ἀνασκαφικοῦ συνεργείου ἀφ' ἑτέρου.

Τὸ σπήλαιον τοῦτο διαιρεῖται εἰς τέσσαρα ἐπίπεδα διαφόρου ὕψους (Σχέδ. 3)· ἐκ τούτων ἠρηνήθησαν συστηματικῶς τὰ I καὶ II. Τὸ ἐπίπεδον IV παρουσιάζει πολλὰς δυσκολίας, διότι ἡ κάθοδος ἐκεῖ εἶναι δυνατὴ μόνον διὰ καταλλήλων σπηλαιολογικῶν μέσων. Εἰς τὰς ἐργασίας περισυλλογῆς τῶν ἐτῶν 1963 καὶ 1964 (ΑΔ 19 (1964) : Χρονικά, σ. 446, ΑΔ 20 (1965) : Χρονικά, σ. 569) δὲν εἶχε δοθῆ ἰδιαιτέρα προσοχὴ εἰς τὸ ἐπίπεδον I, διότι τὰ εὐρήματα ἐπιφανείας ἦσαν ἐλά-

χιστα και ὁ χῶρος πλήρης λίθων. Αἱ ἐργασίαι αὐτὰι περισυλλογῆς εἶχον δώσει κυρίως νεολιθικά και προανακτορικά ὄστρακα πολὺ καλῆς ποιότητος. Ἡ ἀνασκαφῆ, ὅμως, ἐπεφύλαξεν ὄλως ἐξαιρετικὰς ἐκπλήξεις.

Δυστυχῶς εἰς οὐδὲν τῶν δύο ἐρευνηθέντων ἐπιπέδων παρουσιάσθησαν ἴχνη στρωματογραφίας. Τὰ πλείστα τῶν εὐρημάτων εὐρίσκοντο εἰς λάκκους μὲ χῶμα και λίθους, ἐνῶ τεμάχια τοῦ αὐτοῦ ἀγγείου εὐρέθησαν εἰς ἀπόστασιν 20 μ. τὸ ἔν τοῦ ἄλλου και εἰς βάθος κυμαινόμενον ἀπὸ 1 - 3 μ., γεγονός τὸ ὅποιο ἀποκλείει τὴν πρόσφατον μεταφοράν των. Οὕτω τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀνασκαφῆς θὰ δοθοῦν μὲ βᾶσιν τὸ ἀνασκαφικὸν ὄλικόν και κατὰ χρονολογικὴν σειρᾶν.

1. Ἡ ὕστερα νεολιθικὴ περίοδος και ἡ λεγομένη ὑπονεολιθικὴ, ἔδωσαν ἀφθονον κεραμικὸν ὄλικόν. Τὰ πλέον κοινὰ ἐκ τῶν σχημάτων ἀγγείων εἶναι τὰ εὐρύστομα τοῦ τύπου τῆς λοπάδος, ὡς και ὠρισμένα μετὰ στενοῦ στομίου. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον και ἡ χρῆσις τῆς πυξίδος, ἡ ὁποία εἰς τὴν ἐπομένην περίοδον θὰ ἀποτελῆ σχῆμα λίαν χαρακτηριστικόν. Εἰς τὰ κεραμικὰ δείγματα τῆς περιόδου ἡ ἐγγάρια διακόσμησις εἶναι σπανία και ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου εἶναι συνήθως λεία, ἐνῶ ἡ ἀνομοιομερῆς ὄπτησις προσδίδει εἰς ταύτην χρῶμα ἐρυθρομέλαν. Δὲν λείπει βεβαίως και ὁ γνωστὸς μὲ στίλβωσιν τύπος εἰς δύο βασικὰς χρωματικὰς ἀποχρώσεις, ἐρυθρὰν και μέλαιναν.

2. Ἡ προανακτορικὴ περίοδος ἀποτελεῖ πραγματικὸν σταθμὸν διὰ τὸ σπήλαιον τοῦτο. Ἡ ἀνασκαφῆ ἔδωσε δείγματα ὄλων τῶν γνωστῶν κεραμικῶν ρυθμῶν, ἀντιπροσωπευομένων μὲ δείγματα πρῶτης ποιότητος, πολλακίς μάλιστα σπανίων και διὰ τὴν ὑπόλοιπον Κρήτην.

Εἰδικῶς ἡ συλλογὴ πηλίνων ἐγγαράκτων ἀγγείων εἶναι ἡ πλουσιωτέρα μέχρι σήμερον γνωστὴ ἐκ σπηλαίου εἰς ὀλόκληρον τὴν νῆσον. Δὲν εἶναι μόνον ὁ πλοῦτος και τὸ πολὺπλοκον τῶν κοσμημάτων, τὰ ὁποία ἐντυπωσιάζουν, ἀλλὰ και τὸ μέγεθος τῶν ἀγγείων, μετ' ἐγγαράκτων διακοσμητικῶν θεμάτων ἐπὶ ὀλοκλήρου τῆς ἐπιφανείας· μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα ἔχουν ὕψος ἄνω τῶν 35 ἐκ. Τὰ πλέον κοινὰ σχήματα εἶναι ἡ πυξίς (Πί ν. 378 α), τὸ ὑψηλὸν εὐρύστομον κρατηροειδὲς ἀγγεῖον μετὰ διπλῶν ὑποτυπωδῶν λαβῶν, και τὰ μικρὰ ἀβαθῆ « πινάκια » μεθ' ἀπλῶν ἐγγαράκτων κοσμημάτων εἰς τὸ εὐρὺ χεῖλος και κάτωθεν τῆς βάσεως, τὰ ὁποία ἐνθυμίζουν κυκλαδικὰ πρότυπα.

Τὸ διακοσμητικὸν σύστημα τῶν ἀντιθετικῶς τιθεμένων τριγῶνων, πλήρων και τούτων μὲ παραλ-

λήλους γραμμάς, εἶναι ἤδη γνωστὸν ἐκ πηλίνων και λιθίνων ἀγγείων τῆς αὐτῆς περιόδου. Εἰς τὰ εὐρήματα, ὅμως, τῆς Πλατυβόλας τὸ διακοσμητικὸν τοῦτο θέμα ἐμφανίζεται εἰς τὴν κεντρικὴν ζῶγην τοῦ ἀγγείου. Ἡ πλουσία και συνεχῆς ἐγγάρια διακόσμησις τῶν πυξίδων και τῶν κρατηροειδῶν ἀγγείων ἐνεφανίσθη και εἰς ἓν λίθινον, πυξίδα και αὐτὸ· οὕτω παρατηρεῖται μία παράλληλος ἐπίδοσις τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς εἰς διάφορα ὄλικὰ μὲ τὴν αὐτὴν ἐπιτυχίαν. Εὐρέθησαν ἀκόμη εἰς τεμάχια δύο μικρὰ λίθινα ἀγγεῖα, μικρὸν ἀβαθὲς λίθινον « πινάκιον » εἰς περίεργον σχῆμα φύλλου και ὁ κορμὸς πρωτοκυκλαδικοῦ μαρμαρίνου εἰδωλίου (Πί ν. 378 β).

Ὁ ρυθμὸς Βασιλικῆς εἶναι πολὺ κοινός, μὲ κύρια σχήματα τὴν ραμφόστομον πρόχουν και τὸ μικρὸν μετὰ βάσεως κύπελλον (Πί ν. 378 δ). Τὴν τεχνικὴν αὐτὴν φαίνεται, ὅτι κατεῖχον πλήρως οἱ τεχνῖται αὐτοί, ἀφοῦ τὰ δείγματα ἔχουν μοναδικὴν τελειότητα εἰς τὸ σχῆμα και εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῆς ἐρυθρομελαίνης « διακοσμήσεως ».

Ὁ ρυθμὸς Πύργου ἐνεφανίσθη ἐφέτος διὰ πρῶτην φορᾶν, ἔδωκεν ὅμως ἐξαιρετικὰ δείγματα (Πί ν. 378 γ)· ἐν κύπελλον μάλιστα, φέρον τὴν γνωστὴν στιλβωτὴν διακόσμησιν εἰς τὸ ἐσωτερικόν, ἀποτελεῖ πραγματικὸν εὐρημα (Πί ν. 378 ε).

Ὁ ρυθμὸς Ἁγίου Ὀνουφρίου ἦτο ἤδη γνωστὸς ἀπὸ τοῦ 1965. Ἐφέτος, ὅμως, εὐρέθησαν και ἄλλα τεμάχια, ὡς και δείγματα τοῦ λεγομένου λευκοῦ ρυθμοῦ, ὁ ὁποῖος χρονικῶς τοποθετεῖται εἰς τὸ τέλος τῆς προανακτορικῆς περιόδου.

Ἡ εὐρεσις, τέλος, κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν ἐργασιῶν περισυλλογῆς, δειγμάτων πρωτοελλαδικῆς κεραμικῆς τοῦ τύπου sauce-bois δὲν φαίνεται ὅτι ἦτο τυχαία. Ἐφέτος ἀνευρέθησαν πολλὰ ἀκόμη τοιαῦτα κεραμικὰ δείγματα, τὰ ὁποία βεβαίουν πλήρως τὴν παρουσίαν τοῦ τύπου τούτου εἰς Κρήτην. Τὸ ὅτι μέχρι στιγμῆς παρόμοια δειγμάτων δὲν ἐσημειώθησαν εἰς τὰ γνωστὰ προανακτορικὰ κέντρα τῆς ὑπολοίπου Κρήτης, δὲν εἶναι σοβαρὰ αἰτιολογία διὰ νὰ ἀποκλείσωμεν τὴν παρουσίαν των εἰς τὴν Πλατυβόλαν. Ἡ παρουσία τῆς κεραμικῆς ταύτης δεικνύει, ὅτι οἱ μινωικοὶ ἄνθρωποι τῆς περιοχῆς ταύτης ἦσαν γινώσται τῶν ἐπιτεύξεων τῶν τεχνιτῶν τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου, εἴτε δι' ἐμπορικῶν ἐπικοινωνιῶν, εἴτε διὰ τινος μεταναστευτικῆς κινήσεως.

3. Παλαιοανακτορικὴ περίοδος. Εἰς τὴν μετὰ βᾶσιν ἀκριβῶς ἀνήκουν τὰ δείγματα πρωτοτραχωτοῦ ρυθμοῦ (φάσις Δρακόνων), ὡς και ἓν πηλινον σφράγισμα. Ἐσημειώθησαν ἀκόμη πολυάριθμα δείγματα τοῦ κυρίως τραχωτοῦ ρυθμοῦ και

ἄλλα προερχόμενα ἐκ ποτηρίων καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ.

4. Νεοανακτορική περίοδος. Τὰ κεραμικά δείγματα εἶναι πολὺ ὀλιγώτερα, καλῆς ὁμῶς ποιότητος.

5. Μετανακτορική περίοδος. Τὰ εὐρήματα εἶναι ὀλίγα, ἢ τεχνική, ὁμῶς, εἶναι πολὺ καλῆ καὶ πλησιάζει αὐτὴν τῶν εὐρημάτων τοῦ Καστελλίου (βλ. ἀνωτ.), ὅπως δεικνύουν τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα (Πί ν. 378 ζ').

Ἡ ἰσότης καὶ ἡ ποιότης τοῦ κεραμικοῦ ὑλικοῦ μᾶς ὀδηγοῦν εἰς τὴν ἄποψιν ὅτι τὰ μινωϊκὰ ἀγγεῖα, ἀνεξαρτήτως περιόδου, τὰ εὐρεθέντα εἰς τὸ σπήλαιον, δὲν ἀποτελοῦν εἰσαγωγὰς ἐκ τῆς Ἀνατ. καὶ Κεντρ. Κρήτης, ἀλλ' εἶναι προϊόντα ἐντοπίου ἐργαστηρίου. (Τὸ αὐτὸ θὰ ἦτο δυνατόν νὰ λεχθῆ καὶ διὰ τὰ δείγματα τῆς ΠΕ κεραμικῆς). Ἡ ἄποψις αὕτη δὲν βασίζεται μόνον εἰς τὰς σχηματικὰς καὶ διακοσμητικὰς διαφορὰς τῶν εὐρημάτων τοῦ σπηλαιῶ Πλατυβόλας ἀπὸ τὰ ἄλλα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα τώρα ἔχομεν ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς Καστελλίου Χανίων, ὅπου ἀποκαλύπτεται ἐν νέον μινωϊκὸν κέντρον, ἱκανὸν ὄχι μόνον νὰ μιμηθῆ γνωστὰ σχήματα καὶ διακοσμητικὰ θέματα, ἀλλὰ καὶ νὰ δημιουργήσῃ ἰδικὰ του.

II. ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΕΙΑΙ

1. Θαλαμοειδῆς τάφος ὁδοῦ Κριτοβουλίδου. Κατὰ τὴν διάρκειαν ἐργασιῶν διὰ τὴν τοποθέτησιν στύλων δι' ἠλεκτροδότησιν ὑπὸ συνεργείου τῆς Δ.Ε.Η., ἀπεκαλύφθη τμῆμα τοῦ θαλάμου ἐνὸς τάφου εἰς τὴν ὁδὸν Κριτοβουλίδου τῆς πόλεως

Χανίων καὶ εἰς ἀπόστασιν 500 περίπου μ. ἐκ τῆς περιοχῆς Μαζαλῆ - Δικαστηρίων, ὅπου κεῖται τὸ γνωστὸν μετανακτορικὸν νεκροταφεῖον. Ὁ τάφος οὗτος ἀνήκει χρονολογικῶς εἰς τὴν αὐτὴν περίοδον (ΥΜ ΠΙΒ) καὶ ἔχει διαστ. θαλάμου 2.30 x 2.25 x 2.12 μ., μὲ μῆκος καὶ πλάτος δρόμου ἄγνωστα, διότι ἐκτείνεται κάτωθεν τῆς ὑποθεμελιώσεως παρακειμένης οἰκίας. Εἰς τὸν θάλαμον εὐρέθησαν δύο ψευδόστομοι ἀμφορεῖς καὶ μία ὑψίπους ἀκόσμητος κύλιξ (Πί ν. 379 α - β), ὡς καὶ ἴχνη ὀστῶν.

2. Σπήλαιον Βρυσῶν Κυδωνίας. Τὸ σπήλαιον τοῦτο, γνωστὸν ὡς Κερά Σπηλιώτισσα, εὐρίσκεται εἰς ἀπόστασιν μιᾶς ὥρας ΝΑ. τοῦ χωρίου Βρύσες Κυδωνίας. Ἡ πρόχειρος ἐρευνα ἐδειξεν, ὅτι διαιρεῖται εἰς ὀκτὼ τουλάχιστον διαμερίσματα διαφόρου ὕψους· ἐκ τοῦ πλήθους τῶν ἐπιφανειακῶν εὐρημάτων, κυρίως προανακτορικῶν, τὰ πλέον ἐνδιαφέροντα ἦσαν τεμάχια ρυθμοῦ Πύργου.

3. Σπήλαιον Περιβολίων Κυδωνίας. Εἰς ἀπόστασιν μιᾶς περίπου ὥρας ἐκ τοῦ χωρίου Περιβόλια Κυδωνίας καὶ εἰς τὴν θέσιν Χαρωδιά, κεῖται τὸ σπήλαιον τοῦτο, γνωστὸν εἰς τοὺς χωρικοὺς μὲ τὸ ὄνομα « τοῦ Μαμελοῦκου ἢ τρύπα ». Τὰ πρῶτα εὐρήματα, τὰ ὁποῖα μετεφέρθησαν εἰς τὸ Μουσεῖον Χανίων ὑπὸ τοῦ ἐκτάκτου Ἐπιμελητοῦ Ἀρχαιοτήτων κ. Ἰωάννου Τσιφετάκη, εἶναι σημαντικώτατα διὰ τὴν μελέτην τῆς μετανακτορικῆς κεραμικῆς εἰς τὴν περιοχὴν Χανίων. Προέρχονται ἀσφαλῶς ἐκ τοῦ ἰδιοῦ κεραμικοῦ ἐργαστηρίου μὲ τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς Καστελλίου καὶ παρουσιάζουν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὰ σχήματα καὶ τὰ κοσμητικὰ αὐτῶν θέματα.

I. ΤΖΕΛΑΚΙΣ

*

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΡΗΤΗΣ

Κατά τὸ διαρρέυσαν ἔτος, τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων 4ης Περιφέρειας προφιστατο ὡς ἀναπληρωτῆς ὁ Ἐφορος τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων 1ης Περιφέρειας κ. Π. Λαζαρίδης, τοῦ πρώην Ἐφόρου αὐτῆς κ. Νικ. Δρανδάκη ἐκλεγέντος ὡς Καθηγητοῦ τῆς Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων. Διὰ τῆς μεταθέσεως τῆς κ. Στ. Παπαδάκη εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν, μόνος Ἐπιμελητῆς τῶν Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Κρήτης ἔμεινεν ὁ ὑπογραφόμενος, ὅστις εἶχε τοποθετηθῆ εἰς Κρήτην ἀπὸ τοῦ Δεκεμβρίου τοῦ προηγουμένου ἔτους.

ΣΤΕΡΕΩΣΕΙΣ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΙΣ

Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κατὰ τὸ 1965 καταρτισθέντος καὶ ὑπὸ τῆς Ὑπηρεσίας ἐγκριθέντος προγράμματος, στερεωτικαὶ ἐργασίαι ἐγένοντο εἰς τὰ ἀκόλουθα μνημεῖα : Ἁγίου Γεώργιου Ἐμπάρου Ἡρακλείου, Μιχαὴλ Ἀρχάγγελου Ἀρχανῶν Ἡρακλείου, Χριστὸν Κασάνων Ἡρακλείου, Μονὴν Ἀρκαδίου Ρεθύμνης καὶ Τέμενος Καρᾶ Μουσᾶ Πασᾶ Ρεθύμνης. Εἰς τὰ τρία πρῶτα μνημεῖα, τοῦ τύπου τῶν μονοχώρων καμαροσκεπᾶστων ναῶν, τὸ ἐσωτερικὸν τῶν ὁποίων κοσμεῖται μὲ βυζαντινὰς τοιχογραφίας, αἱ διὰ τῶν τεχνιτῶν Γεωργ. καὶ Ζαχαρ. Μερμβελιωτάκη γινόμεναι ἐργασίαι, ἀποβλέπουσαι εἰς τὴν διάσωσιν τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου τῶν μνημείων, συνίσταντο εἰς τὴν κτηριακὴν στερέωσιν καὶ στεγανοποίησιν, ὥστε νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ ὑγρασία. Ἡ στοιχειώδης δὲ ἐργασία στερεώσεως, ἡ ὁποία ἐγένετο ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν, ἀποτελεῖ τὸ προπαρασκευαστικὸν μόνον στάδιον τῆς συστηματικῆς στερεώσεως καὶ τοῦ καθαρισμοῦ αὐτῶν ὑπὸ τῶν εἰδικῶν τεχνιτῶν τοῦ Κεντρικοῦ Ἐργαστηρίου Συντηρήσεως τῆς Ὑπηρεσίας.

Εἰδικώτερον ἐπὶ τῶν ὡς ἄνω μνημείων ἐγένοντο αἱ ἀκόλουθοι ἐργασίαι :

α. Ἁγίου Γεώργιου Ἐμπάρου

Ἀπομάκρυνσις τῆς παλαιᾶς κατεστραμμένης κεραμώσεως καὶ καθαρισμὸς τοῦ θόλου ἀπὸ τὴν βλάστησιν, ἔμφραξις τῶν ρηγμάτων τοῦ θόλου καὶ τῶν τοίχων διὰ σιμεντοκονίας, ἐπικαλυφθεῖσθ κατὰ τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ μνημείου διὰ μίγματος κορασανίου, καὶ ἀνακατασκευὴ τῆς κεραμώσεως διὰ παλαιῶν κεράμων τύπου κουτσουνάρας, ἀφοῦ προηγουμένως ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ἐστράθη διὰ κισήρεως, ὥστε νὰ ἐξομαλυνθοῦν αἱ

ἐπικλινεῖς ἐπιφάνειαι καὶ νὰ λάβῃ ἡ σαμαρωτὴ στέγη τὴν δέουσαν κλίσιν διὰ τὴν εὐχερῆ ἀπομάκρυνσιν τῶν ὑδάτων τῆς βροχῆς (Πί ν. 381 α).

Ὁ κατὰγραφος ἐσωτερικὸς διάκοσμος, λόγφ τῆς εἰσερχομένης εἰς τὸν ναὸν ὑγρασίας, παρουσίασε σημαντικὰς φθοράς, οἷον ἄφθονα ἄλατα, λειχήνας, ἀπολεπισμοὺς τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφανείας, διογκώσεις καί, προπαντός, ἀποκόλλησις τμημάτων τοῦ τοιχογραφημένου ἀσβεστοκονιάματος εἰς τοιοῦτον δὲ βαθμὸν, ὥστε ἡ ἐπ' αὐτῶν ζωγραφικὴ νὰ καταστραφῇ. Εἰς ἀντικατάστασιν τῶν οὕτω καταστραφέντων τμημάτων τῶν τοιχογραφιῶν, ἐτέθη μίγμα κορασανίου οὐδετέρου τόνου ἐπὶ τῆς γυμνωθείσης τοιχοποιίας καὶ εἰς στρώμα τοῦ αὐτοῦ πάχους, ὡς καὶ τὸ ἀρχικόν τοιχογραφημένον ἀσβεστοκονίαμα (Πί ν. 380). Στερεομένων διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ καὶ τῶν παρυφῶν τοῦ διατηρουμένου μετὰ τοιχογραφιῶν ἀσβεστοκονιάματος, ἔπαυσεν ἡ ἀποκόλλησις αὐτοῦ. Ἡ λοιπὴ ἐργασία στερεώσεως καὶ καθαρισμοῦ τῶν τοιχογραφιῶν θὰ πραγματοποιηθῇ ὑπὸ τῶν εἰδικῶν τεχνιτῶν τοῦ Κεντρικοῦ Ἐργαστηρίου Συντηρήσεως.

β. Μιχαὴλ Ἀρχάγγελος Ἀρχανῶν (Πί ν. 381 β)

Καὶ ὁ νασκος οὗτος, τοῦ αὐτοῦ τύπου, μονοχώρου καμαροσκεπᾶστου, παρουσιαζε τὰ αὐτὰ στερεωτικὰ προβλήματα, μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι ἐνταῦθα ἡ παντελής ἔλλειψις κεραμώσεως καὶ τὰ περὶ τὴν στέγην στηθαῖα ἀποχετεύσεως τῶν ὑδάτων, συντέλεσαν εἰς τὴν δημιουργίαν μεγαλυτέρας ὑγρασίας εἰς τὸ μνημεῖον καὶ κατὰ συνέπειαν ἐξαιρετικῶς ἀφθόνων ἀλάτων ἐπὶ τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφανείας. Αἱ γινόμεναι στερεωτικαὶ ἐργασίαι, ἀποβλέπουσαι εἰς τὴν πλήρη στεγανοποίησιν τοῦ μνημείου, συνίσταντο : εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν στηθαίων τῆς στέγης, εἰς τὴν ἔμφραξιν τῶν ρωγμῶν τοῦ θόλου καὶ τῶν καθέτων τοίχων διὰ σιμεντοκονίας καὶ εἰς τὴν ἀνακεράμωσιν τοῦ ναοῦ διὰ παλαιῶν κεράμων τύπου κουτσουνάρας.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν ἐστερεώθησαν αἱ τοιχογραφίαι διὰ συμπληρώσεως τῶν κατεστραμμένων τμημάτων τοῦ τοιχογραφημένου κονιάματος διὰ μίγματος κορασανίου, ὅπερ καὶ ἐτέθη εἰς στρώμα τοῦ αὐτοῦ πάχους ὡς καὶ τὸ ἀρχικόν. Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἐστερεώθησαν αἱ παρυφαὶ τοῦ σωζομένου μετὰ τοιχογραφιῶν κονιάματος καὶ ἔπαυσεν ἡ ἀποκόλλησις αὐτοῦ.

Ἐκ τῆς Ν. καὶ ΝΑ. πλευρᾶς τοῦ μνημείου ἀφῆρθη δι' ἐκκαφῆς ἐπίχωσις, ἥτις καὶ ἐκάλυπτε τὸ μνημεῖον ἕως τὴν ὀροφὴν αὐτοῦ. Αὕτη ἐδημιουργήθη ἀπὸ τὰς συνεχεῖς κατολισθήσεις χωμάτων τῆς κλιτύος, ἐπὶ τῆς ὁποίας εἶναι φκοδομη-

μένος ὁ ναῖσκος, καὶ συντέτιεν εἰς τὴν παρουσίαν μεγαλυτέρας ὑγρασίας κατὰ τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ μνημείου. Διὰ τὴν συγκράτησιν τῶν χωμάτων, κατεσκευάσθη ἀναλημματικός κτιστός τοίχος, ὕψ. 3 μ. περίπου. Διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἀπετράπη ὁ κίνδυνος τῆς ὀλοκληρωτικῆς διαβρώσεως τῶν ἐξαιρέτων τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὴν ὑγρασίαν.

γ. Σωτήρ Κασάνων (Πί ν. 381 γ)

Ὁ ἐξαιρετικῶς ἐνδιαφέροντος, λόγῳ τῶν εἰς δύο ἐποχὰς χρονολογουμένων τοιχογραφιῶν του, μικρὸς καμαροσκέπαστος ναῖσκος, παρουσίαζεν ἀμέσους στερεωτικὰς ἀνάγκας ἐξ αἰτίας τῶν μεγάλων ρωγμῶν, τῶν εἰς ἕκτασιν ἀποκεκολλημένων ἀπὸ τὴν τοιχοποιίαν τοιχογραφιῶν καὶ τῆς ὑποχωρήσεως τοῦ Δ. σφενδονίου, μὲ ἀμεσον κίνδυνον καταρρεύσεως τοῦ δυτικωτέρου τμήματος τῆς ἡμικυλινδρικῆς καμάρας. Ἡ διὰ κατολισθήσεως δὲ δημιουργηθεῖσα ἐπίχωσις εἰς τὸ Α. μέρος τοῦ ἐπὶ κλιτύος οἰκοδομηθέντος μνημείου, συνετέλεσεν εἰς τὴν αὔξησιν τῆς καταστρεπτικῆς διὰ τὰς ἀρχαϊκὰς τοιχογραφίας τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ ὑγρασίας. Οὕτω αἱ στερεωτικαὶ ἐργασίαι συνίσταντο : εἰς τὴν διὰ σιμεντοκονίας ἐμφραζίν τῶν ρωγμῶν, εἰς τὴν ἀνακατασκευὴν τῆς κεραμώσεως διὰ παλαιῶν κεράμων καὶ εἰς τὴν στερέωσιν τῶν τοιχογραφιῶν διὰ τῆς συμπληρώσεως τῶν κατεστραμμένων τμημάτων διὰ μίγματος κορασάνιου. Τὸ αὐτὸ μίγμα ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὴν ἐπικάλυψιν εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ μνημείου τῆς σιμεντοκονίας, ἢ ὅποια ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὴν ἐμφραζίν τῶν ρωγμῶν. Διὰ τὴν στερέωσιν τοῦ Δ. σφενδονίου, ἐγένετο ἡ ἀκόλουθος ἐργασία : ἀπεμακρύνθησαν οἱ λαξευτοὶ θολῖται αὐτοῦ, ἐκαθαρίσθη ἢ πρὸς ὑποδοχὴν του ἐγκοπὴ τῆς καμάρας ἀπὸ μικροὺς λίθους, ἐτοποθετήθη σιμεντοκονία διὰ τὴν συγκόλλησιν τοῦ σφενδονίου καί, τέλος, ἐτοποθετήθησαν οἱ θολῖται εἰς τὴν ἀρχικὴν τῶν θέσιν διὰ μηχανικῆς πιέσεως. Τὸ ἐκ λαξευτῶν παρολίθων ὑπέρθυρον τῆς Δ. εἰσόδου ἐστερεώθη διὰ τῆς ἀντικαταστάσεως τῶν σαθρῶν λίθων αὐτοῦ καὶ διὰ τῆς χρήσεως σιμεντοκονίας εἰς τοὺς ἄρμους. Ἀντικατάστασις σαθρῶν λίθων ἐγένετο καὶ εἰς πλεῖστα σημεῖα τῆς ἐξωτερικῆς τοιχοποιίας τοῦ μνημείου, ἐχρησιμοποιήθη δὲ μίγμα ἐκ κορασάνιου διὰ τὴν ἀρμολόγησιν τῶν νέων λίθων. Διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τῆς εἰς τὸ Α. μέρος τοῦ μνημείου ἐπιχωματώσεως, ἐδημιουργήθη ἐλεύθερος χώρος περίξ αὐτοῦ, ἐπανήλθεν ἢ στάθμη τοῦ ἐδάφους εἰς τὸ ἀρχικὸν ἐπίπεδον καὶ ἀπετράπη ὁ κίνδυνος τῆς ὀλοκληρωτικῆς καταστροφῆς τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ἱεροῦ ὑπὸ τῆς ὑγρασίας.

Διὰ τὴν συγκράτησιν τῶν χωμάτων κατεσκευάσθη ἀναλημματικός τοίχος, ἄνωθεν τοῦ ὁποίου ἀποστραγγιστικὴ αὐλαξ ἐκ σιμέντου ἀπομακρύνει τὰ ὕδατα τῆς βροχῆς.

δ. Μονὴ Ἄρκαδίου (Πί ν. 381 δ)

Ἡ Ὑψηρεσία, συνεχίζουσα τὴν ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἀρξαμένην προσπάθειαν διασώσεως καὶ ἀποκαταστάσεως τῆς μεγάλης καὶ ἱστορικῆς μονῆς, προέβη εἰς τὰς ἀκολουθοῦσας μικράς, ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἀνάγκας τοῦ μνημείου, ἐργασίας : Τὰ κακῶς κατὰ τὸ παρελθὸν ἐπιτεθέντα ἐπιχρίσματα εἰς τὴν πρόσωπιν καὶ εἰς τὴν Δ. τοξοστοιχίαν (Κλάουστρα) ἀπεξέστησαν καὶ κατεσκευάσθησαν νέα ἐκ μίγματος θηραϊκῆς γῆς, κορασάνιου, ἀσβέστου καὶ σιμέντου καὶ εἰς τοιαύτην ἀπόχρωσιν, ὥστε ταῦτα νὰ ὁμοιάζουν πρὸς τὰ σωζόμενα παλαιὰ. Τὸ λιθόστρωτον δάπεδον τῆς αὐτῆς τοξοστοιχίας ἀνακατεσκευάσθη δι' ἀκανονίστων λίθων, κατ' ἀπομίμησιν τοῦ σωζομένου μικροῦ ἀρχικοῦ τμήματος αὐτοῦ, εἰς τὴν Ν. πλευρὰν τῆς τοξοστοιχίας. Τέλος, τὰ ἐπιχρίσματα τῶν σταυρολίθων τῆς τοξοστοιχίας ἀνενώθησαν, ὅπου ταῦτα εἶχον καταστραφῆ.

ε. Τέμενος Καρᾶ Μουσαῖ Πασᾶ

Αἱ ἐργασίαι στερεώσεως τοῦ ἀξιολόγου μνημείου, πραγματοποιηθεῖσαι ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῶν κατὰ τὸ παρελθὸν, προέβλεπον καὶ τὴν κατασκευὴν περιβολοτοίχου κατὰ τὴν Β. καὶ τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ μνημείου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ ἐτοποθετεῖτο κιγκλίδωμα. Τῆς τοιαύτης περιφράξεως εἶχε κατασκευασθῆ, κατὰ τὸ παρελθὸν, ἢ ἐκ τοιχοποιίας βάσις τοῦ κιγκλιδώματος τῆς Β. μόνον πλευρᾶς. Διὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς ἐργασίας, κατεσκευάσθη, κατὰ τὸ διαρρεῦσαν ἔτος, τοίχιον, ὕψ. 0,80 μ., καθ' ὅλην τὴν Α. καὶ μέρος τῆς Ν. πλευρᾶς τοῦ περιβόλου, ἀλλὰ τὸ προβλεπόμενον κιγκλίδωμα ἢ δικτυωτὸν σύρμα περιφράξεως δὲν ἐτοποθετήθη εἰσέτι (βλ. ΑΔ 19 (1964) : Χρονικά, σ. 459).

ς'. Ἅγιος Γεώργιος Σπηλίου

Κατὰ τὴν διαμόρφωσιν τοῦ πρὸ τοῦ νέου κτηρίου τοῦ γυμνασίου Σπηλίου χώρου εἰς αὐλήν, ὁ ἐκεῖ εὑρισκόμενος μικρὸς μονόχωρος, καμαροσκέπαστος, μετὰ γραπτοῦ ἐσωτερικῶς διακόσμου, ναῖσκος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἐκινδύνευσε νὰ καταρρεῦσῃ, λόγῳ τοῦ ὅτι ἡ στάθμη τοῦ πέριξ τοῦ μνημείου ἐδάφους κατῆλθεν αἰσθητῶς καὶ τὰ θεμέλια αὐτοῦ ἔμειναν ἐκτεθειμένα. Πρὸς σωτηρίαν τοῦ μνημείου, ἡ Διεύθυνσις Ἀναστηλώσεως ἀπέστειλε τὴν ἀρχιτέκτονα τῆς Ὑψηρεσίας κ. Ἰ.

Κοντογούρη, ή όποία συντάξε μελέτην στερεώσεως, επί τή βάσει δέ ταύτης έγέγοντο αί ακόλουθοι εργασίαι: Κατεσκευάσθη περιμετρικόν τοιχίον έξ άόπλου σκυροδέματος έν έπαφή μετά τής θεμελιώσεως πρός ένίσχυσιν αὐτῆς. Ἡ στάθμη τοῦ περίξ τοῦ ναΐσκου εἰς τήν ἐπιπέδον δια τής δημιουργίας νέας ἐπιχώσεως, πλ. 3 μ. περίπου. Πρὸς συγκράτησιν αὐτῆς κατεσκευάσθη ἕτερος περιμετρικός τοίχος ἐκ λιθοδομῆς, κλίμαξ δέ ἐκ λιθίνων βαθμίδων, εἰς τὸ Δ. μέρος τῆς νέας ἐπιχώσεως, ἀποκατέστησε τήν ἐπικοινωνίαν μετά τοῦ ναοῦ.

ΜΕΛΕΤΑΙ ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΕΩΣ

Ἡ αὐτὴ ἀρχιτέκτων συντάξε τὰς ἀκολούθους μελέτας ἀναστηλώσεως: α) στερεώσεως τοῦ ἀπὸ τῆς δευτέρας βυζαντινῆς ἐποχῆς τῆς Κρήτης χρονολογουμένου μονοκλίτου, σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου μετὰ τρούλλου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Κυρακοσελλίων Ἀποκορώνου Χανίων, μετ' ἐξαιρέτου κεραμοπλαστικῆς διακοσμῆσεως, ἰδίᾳ εἰς τὸ ὕψηλόν κυλινδρικόν τύμπανον τοῦ τρούλλου καὶ καλῆς τέχνης τοιχογραφιῶν, χρονολογουμένων εἰς τὸν 14ον αἰῶνα πιθανῶς. Χάραγμα τοῦ 1379 (βλ. G. Gerola, Monumenti, II, εἰκ. 226, Ἁ. Ὀρλάνδου, ABME, ΣΤ', σ. 83-84 καὶ Ν. Δρανδάκη, Κρητικά Χρονικά I, σ. 218, σημ. 1) καὶ β) ἀποκαταστάσεως τοῦ καταστραφέντος τμήματος τοῦ μετὰ διατρήτων στοιχείων (ροζέτες) κεκοσμημένου στηθαίου τοῦ μιναρῆ τοῦ εἰς Τζαμί τοῦ Σουλτάν Ἰμπραήμ μετατραπέντος ἐνετικοῦ ναοῦ τοῦ San Nicolo Spilántzias Χανίων (βλ. G. Gerola, Monumenti, II, σ. 135 - 140, εἰκ. 85, 86, 87, 88). Ἡ ἐργασία ἤρχισεν ἤδη διὰ τῆς λαξεύσεως τῶν ἐκ πωρολίθου πλακῶν, λατομειῶν Ἀλφᾶ Μυλοποτάμου, ὑπὸ τοῦ λιθοξόου κ. Ἁ. Ὀρφανοῦ.

Διὰ τῶν μελετῶν τούτων ἀνεπληρώθη μερικῶς μόνον ἡ μεγάλη ἔλλειψις τῶν ὑπὸ τοῦ νόμου προβλεπομένων μελετῶν ἀναστηλώσεως σημαντικοῦ ἀριθμοῦ ἀξιολόγων ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων τῆς Κρήτης.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ

Περὶ συνελήθησαν 560 χαλκᾶ βυζαντινὰ νομίσματα ἀπὸ τήν θέσιν Σπαρχιάκας, μεταξὺ Ἐλευθέρνης καὶ Πρινῆ Μυλοποτάμου Ρεθύμνης. Ταῦτα ἤλθον εἰς φῶς κατὰ τήν διάρκειαν καλλιέργειας ἄγρων ἐκ βάθους 0,40 - 0,50 μ. καὶ ὑπὸ μορφῆν ῥάβδων ὠξειδωμένου χαλκοῦ, ἐκάστης μεθ' ἱκανοῦ ἀριθμοῦ νομισμάτων. Προφανῶς ταῦτα εἶχον ἀποκρυβῆ ἐντὸς τοῦ εἰσόδου εἰς καιρὸν κινδύνου τινός, τοποθετηθέντα ἐντὸς μικρῶν σάκκων ἐξ ὕφασματος πιθανῶς καὶ εἰς στήλας, διὰ τῆς δη-

μιουργηθείσης δὲ σὺν τῇ παρόδῳ τοῦ χρόνου ὠξειδώσεως, ἐσχηματίσθησαν αἱ ὡς ἄνω ῥάβδοι ὠξειδωμένου χαλκοῦ. Ἄν καὶ εἶναι ἀδύνατος πρὸς τὸ παρὸν ἡ ταύτισις αὐτῶν, λόγῳ ἀκριβῆς τῆς μεγάλῃς ὠξειδώσεως, ἐκ τοῦ διακρινόμενου σχήματος τινῶν ἐξ αὐτῶν προκύπτει, ὅτι ταῦτα ἀνήκουν εἰς τὸν γνωστὸν τύπον τῶν σκυφωτῶν νομισμάτων. Ἀπὸ τήν αὐτὴν θέσιν περισυνελέγη χαλκοῦς παλαιοχριστιανικός λύχνος τοῦ γνωστοῦ τύπου μετ' ἐπιμήκους μύξης, ὕψηλῳ στομίῳ καὶ καθέτου κυλινδρικής λαβῆς, πιθανῶς τοῦ 4ου μ.Χ. αἰῶνος. Περαιτέρω μικρὰ ἔρευνα τῆς περιοχῆς οὐδὲν ἀπέδωσεν.

ΕΠΙΣΚΕΨΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Ἐπίσκεψις ἱκανοῦ ἀριθμοῦ μνημείων ἐγένετο, εἴτε ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἐκτελουμένων ἐργασιῶν στερεώσεως, εἴτε κατὰ τήν διάρκειαν περιοδειῶν πρὸς γνωριμίαν τῶν μνημείων τῆς δικαιοδοσίας τοῦ Ἐπιμελητοῦ καὶ ἐξέτασιν τῶν στερεωτικῶν ἀναγκῶν αὐτῶν. Κατὰ τήν διάρκειαν τῶν περιοδειῶν αὐτῶν διεπιστώθη, ὅτι ἀριθμὸς μνημείων, τοῦ τύπου τοῦ μονοχώρου καμαροσκεπάστου, διατηροῦν ἐν ὄλῳ ἢ ἐν μέρει τὸν γραπτὸν διάκοσμον τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ δὲν ἔχουν καταλογογραφηθῆ εἰς τὸν γνωστὸν Τοπογραφικὸν Κατάλογον τῶν Τοιχογραφημένων Ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης. Καὶ κατὰ τὸ παρελθὸν εἶχε διαπιστωθῆ ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν τῶν κρητικῶν τοιχογραφιῶν, ἡ ὑπαρξίς μὴ καταλογογραφημένων ναῶν μετὰ γραπτῶν διακόσμου καὶ ὁ Κ. Λασιθιωτάκης, εἰς τήν ὑπ' αὐτοῦ γενομένην μετάφρασιν τοῦ Elenco τοῦ Gerola, προσέθηκεν ἑτέρους 36 ναοὺς μετὰ τοιχογραφιῶν εἰς τὸ Συμπλήρωμα Α' (βλ. Gerola-Λασιθιωτάκης, Τοπογραφικὸς Κατάλογος τῶν τοιχογραφημένων Ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης, Ἐκδοσις Ε.Κ.Ι.Μ., Ἡράκλειον 1961, σ. 108 - 112, Μ. Χατζηδάκη, Τοιχογραφίες στὴν Κρήτη, Κρητικά Χρονικά, Τόμος ΣΤ' (1952), σ. 59 - 91, Κ. Καλοκύρη, Αἱ Βυζαντιναὶ Τοιχογραφίαι τῆς Κρήτης, Ἀθήναι 1957, Ν. Δρανδάκη, Αἱ Τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου Ρεθύμνης, Κρητικά Χρονικά, Τόμος Γ', (1956), σ. 215 - 236). Οὕτω, εἰς τοὺς 809 ναοὺς μετὰ τοιχογραφιῶν, τοὺς ὁποίους ἐπεσήμανεν ὁ Gerola, προσετέθησαν, διὰ τῶν ἐργασιῶν τῶν ἀνωτέρω ἐρευνητῶν, ἕτεροι 36 ναῖσκοι, ἀνερχομένου τοῦ συνολικοῦ ἀριθμοῦ αὐτῶν εἰς 845. Εἰς τὸν ἀνωτέρω ἀριθμὸν δέον ὅπως προστεθοῦν καὶ οἱ ἀκόλουθοι ναῖσκοι: Ἁγιος Γεώργιος Ἐπισκοπῆς Κισάμου, Ἁγιος Παντελεήμων Ζυμβραγοῦ Κισάμου, Ἁγιος Γεώργιος Δοξαροῦ Μυλοποτάμου, Μιχαὴλ Ἀρχάγγελος Ὀρθῆ Ἁγίου Βασιλείου, Παναγία Καββουσίῳ Ἱεραπέτρας καὶ Χριστὸς

Χαντρά Σητείας. Τὰ ἀνωτέρω μνημεῖα, διατηρούμενα εἰς σχετικῶς καλὴν κατάστασιν, σώζουσι τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου των. Ἐπίσης μνημεῖα τινά, ἐδρικομένα εἰς ἡμιηρηιωμένην κατάστασιν, διατηροῦν μέρος μόνον τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου των, ὡς ἡ Ἁγία Παρασκευὴ καὶ ὁ Ἅγιος Γεώργιος Ζυμβραγοῦ Κισάμου, ὁ Ἅγιος Βουκόλος Πατσανοῦ Σφακίων, ὁ Ἅγιος Μάμας Πρασῶν Ρεθύμνης, ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου Βενίου Μυλοποτάμου, ἡ Παναγία Ποταμῶν Ἀμαρίου, ἡ Μεταμόρφωσις Θρόνου Ἀμαρίου καὶ ὁ Ἅγιος Γεώργιος παρὰ τὴν Ρογδιὰν Ἁρακλείου. Τέλος, κάτωθι ἐπιχρισμάτων ἀσβέστου, διεπιστάθη εἰς διαφόρους εὐκαιρίας ἡ ὑπαρξίς ἀξιολόγων, ἐνίοτε, τοιχογραφιῶν, ὡς εἰς τὸν Ἅγιον Ἰωάννην Πολεμαρχίου Κισάμου, Μιχαὴλ Ἀρχάγγελον Λειβαδίων Μυλοποτάμου, Ἅγιον Γεώργιον Ἀνωπόλεως Σφακίων, Ἅγιον Γεώργιον Ἀρχανῶν Ἁρακλείου καὶ Ἅγιον Ἰωάννην Κριτσᾶς Μεραμβέλλου. Εἰς τὰ ἀνωτέρω μνημεῖα δέον ὅπως προστεθοῦν καὶ ἐκεῖνα, ἅτινα ἐπεσήμανον οἱ Ἐπιμεληταὶ κ. Μύρ. Μιχαηλίδης καὶ ἡ κ. Στ. Παπαδάκη.

Ἡ ἐπισήμανσις τῶν ἀνωτέρω τοιχογραφημένων ναίσκων τῆς Κρήτης, ἡ ὁποία ἐγένετο οὐχὶ διὰ πλήρους καὶ συστηματικῆς ἐξερευνησεως τῆς νήσου, ἀλλὰ ἐπ' εὐκαιρίᾳ περιοδειῶν, καθιστᾷ πρόδηλον τὴν ἀνάγκην τῆς συστηματικῆς ἐξερευνησεως τῆς πλουσίας εἰς βυζαντινὰ μνημεῖα κρητικῆς ὑπαίθρου, διὰ τὴν πλήρη καταλογράφησιν αὐτῶν. Τῆς μελλοντικῆς ἐπανεκδόσεως τοῦ Καταλόγου, πρέπει νὰ προηγηθῇ ἡ κοπιώδης αὐτὴ ἐργασία. Ἄλλωστε, καὶ ἡ ἐλλιπὴς ἢ ἐσφαλμένη ἀναγραφὴ τῶν διατηρουμένων εἰκονογραφικῶν θεμάτων τῶν ναῶν, καθιστᾷ ἀναγκαίαν τὴν πλήρη ἀναθεώρησιν τῆς ἐξαντλουμένης ἤδη πολυτίμου εὐρετηριακῆς ἐργασίας τῶν Gerola - Λασιθιωτάκη.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

Τὴν ἔλλειψιν συστηματικῆς καταγραφῆς τῶν εἰκόνων τῆς Κρήτης ἀνεπλήρωσεν, ἐν μέρει, ἡ καταγραφὴ ἀριθμοῦ τινος τῶν εἰς τοὺς ναοὺς καὶ τὰς μονὰς τῆς νήσου ἐδρικομένων εἰκόνων, ἡ ὁποία ἐγένετο εἴτε ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἐπισκέψεως μνημείων, εἴτε εἰδικῶς ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς σχεδιαζομένης συγκεντρώσεως αὐτῶν διὰ τὴν ἐπιλογὴν τῶν καλυτέρων διὰ τὴν Ἐκθεσιν Ἱερῶν Εἰκόνων καὶ Κειμηλίων Κρήτης εἰς τὸ Σιναϊτικὸν Μετόχιον τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης Ἁρακλείου κατὰ τὸ 1967, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς συγκλήσεως τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν εἰς Ἁράκλειον. Ἡ σχεδιαζομένη Ἐκθεσις θὰ γίνῃ ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Σεβ. Ἀρχιεπι-

σκόπου Κρήτης κ. Εὐγενίου. Κατωτέρω ἀναφέρονται συνοπτικῶς αἱ ἀξιολογώτεροι τῶν καταγραφεισῶν εἰκόνων :

α. Μονὴ Ἁγίου Ἰωάννου Ἀνωπόλεως Ἁρακλείου

1. Ρίζα τοῦ Ἰεσσαί, 17ου αἰ. 2. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος μετὰ τοῦ Προχόρου, 17ου αἰ. 3. Γενέσιον τοῦ Προδρόμου (1670) καὶ ἐπιζωγράφησις (1804). 4. Ἅγιος Γεώργιος μετὰ σκηνῶν ἐκ τοῦ μαρτυρίου του, 1760. 5. Ἡ Θεία Λειτουργία, ἀρχῶν 18ου αἰ. 6. Ἀποτομὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου, 1704. 7. Ρίζα τοῦ Ἰεσσαί, 17ου αἰ. 8. Ρίζα τοῦ Ἰεσσαί, 17ου αἰ.

β. Μονὴ Κερᾶς Ἁρακλείου

1. Θεοτόκος Ὁδηγήτρια, 1721. 2. Θεοτόκος Ὁδηγήτρια, 1742. 3. Χριστὸς Μέγας Ἀρχιερεὺς, 1718. 4. Βημόθυρον μετὰ τοῦ Ἁγίου Βασιλείου καὶ Ἰωάννην Χρυσόστομον, 17ου αἰ. 5. Δέκα εἰκόνες ἐκ τοῦ Δωδεκαόρτου τοῦ τέμπλου, 17ου αἰ.

γ. Μονὴ Ἁγίου Παντελεήμονος Ἁρακλείου

1. Ἅγιος Ὀνούφριος, 16ου-17ου αἰ. 2. Δευτέρα Παρουσία, 17ου αἰ. 3. Ἅγιος Γεράσιμος, 1742. 4. Χριστὸς Μέγας Ἀρχιερεὺς, 17ου αἰ.

δ. Μονὴ Τοπλοῦ Σητείας

1. Μέγας εἰ Κύριε, Ἰωάννου Κορνάρου, 1770. 2. Ἅγιος Ἰωάννης μετὰ σκηνῶν ἐκ τοῦ μαρτυρίου του, Φραγκιὰ Καβερτζᾶ, 16ου αἰ. 3. Θεοτόκος Ὁδηγήτρια, 17ου αἰ. 4. Χριστὸς Μέγας Ἀρχιερεὺς, 16ου-17ου αἰ. 5. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Εὐαγγελιστής, 17ου αἰ.

ε. Μονὴ Σηπλιωτίσεως Ἁρακλείου

1. Θεοτόκος Βρεφοκρατοῦσα καὶ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος δεόμενος, 16ου αἰ.

ς'. Σιναϊτικὸν Μετόχιον Ἁγίου Ματθαίου Ἁρακλείου

1. Ἅγιοι Ἀνάργυροι, 16ου αἰ. 2. Ἅγιος Συμεών, τέλους 16ου αἰ. 3. Ἁγία Παρασκευὴ, 17ου αἰ. 4. Θεοτόκος Ὁδηγήτρια, 17ου αἰ. 5. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, 17ου αἰ.

ζ. Μονὴ Σαββαθιανῶν Ἁρακλείου

1. Ἅγιος Ἀντώνιος, 17ου αἰ. 2. Γρηγόριος ὁ Διάλογος, 17ου αἰ. 3. Πλήρες Δωδεκάορτον τέμπλου, 16ου-17ου αἰ. 4. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος καὶ Ἅγιος Ἀντώνιος, 17ου αἰ.

η. Ναὸς Παναγίας Κιθαρίδος Ἁρακλείου

1. Ρίζα τοῦ Ἰεσσαί μετὰ πολλῶν ἐπιζωγραφῆσεων, πιθανῶς 16ου αἰ.

θ. Ναός Παναγίας Καστρίου Ρεθύμνης

1. Κοίμησις Θεοτόκου, 17ου αί.

ι. Ναός Σωτήρος Πασαλητών Ρεθύμνης

1. Παναγία τοῦ Πάθους, 1640.

ια. Ναός Ἁγίου Γεωργίου Καλαμᾶ Ρεθύμνης

1. Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα, 1606. 2. Χριστός Μέγας Ἀρχιερεὺς, 17ου αί.

ιβ. Μονὴ Προφήτου Ἡλιοῦ Ρουστίκων Ρεθύμνης

1. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος μετὰ τοῦ Προχόρου καὶ σκηναὶ ἐκ τοῦ βίου τοῦ Ἁγίου κατὰ τὰ Acta Joannis, 1631. 2. Εἰς Ἄδου Κάθοδος, τέλος 16ου αἰ. 3. Πεντηκοστή, 17ου αἰ. 4. Ἀνάληψις, 16ου - 17ου αἰ. 5. Βάπτισις, μετὰ πολλῶν ἐπιζωγραφίσεων, πιθανῶς 16ου αἰ.

ιγ. Ναός Ἁγίου Ἰωάννου Ἀργυρουπόλεως Ρεθύμνης

1. Ἀποτομὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ Τιμίου Προδρόμου, 17ου αἰ.

ιδ. Ναός Ἁγίας Μαρίνης Ἀμνάτου Ρεθύμνης

1. Θεοτόκος Ὁδηγήτρια, 16ου - 17ου αἰ. 2. Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα, 17ου αἰ. 3. Θεοτόκος Ὁδηγήτρια, 17ου αἰ. 4. Ἁγία Μαρίνα, 17ου αἰ. 5. Μιχαὴλ Ἀρχάγγελος, 17ου αἰ.

ιε. Ναός Ζωοδόχου Πηγῆς Ἀμνάτου Ρεθύμνης

1. Θεοτόκος Ὁδηγήτρια, 17ου αἰ. 2. Προφήτης Ἡσαΐας, 16ου αἰ.

ις. Ναός Ταξιαρχῶν Κασαλιανοῦ Ρεθύμνης

1. Χριστός Μέγας Ἀρχιερεὺς, 17ου αἰ. 2. Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα, 17ου αἰ. 3. Ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ, 17ου αἰ.

ιζ. Ναός Ἁγίας Παρασκευῆς εἰς Πίκρι Ρεθύμνης

1. Χριστός Μέγας Ἀρχιερεὺς, 16ου - 17ου αἰ. 2. Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα, 17ου αἰ. 3. Ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ, 17ου αἰ.

ιη. Ναός Παναγίας παρὰ μονὴν Ἀρκαδίου

1. Ἅγιος Νικόλαος, ἐξωγραφημένος ἐπὶ θύρας, 16ου - 17ου αἰ. 2. Θεοτόκος Ὁδηγήτρια, 17ου αἰ.

ιθ. Μονὴ Ἁγίας Τριάδος Τσαγκαρόλων Χανίων

1. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, 16ου αἰ.

Πλὴν τῶν προαναφερθεισῶν εἰκόνων, ἀξιολογώτατα καὶ γνωστὰ ἦδη σύνολα, ὡς τοῦ Μι-

χαὴλ Δαμασκηνοῦ εἰς τὸν Ἅγιον Μηνᾶν Ἡρακλείου, τῶν Δωριῶν Μεραμπέλλου διαφόρων ἐποχῶν, τοῦ Ἀγγέλου μονῆς Ὁδηγητρίας Ἡρακλείου, ὅπου καὶ τινες ἄλλαι ἀξιόλογοι γνωσταὶ εἰκόνες τοῦ 16ου αἰ., τοῦ Κ. Παλαιοκαπᾶ μονῆς Γωνιάς Χανίων καὶ τινά ἄλλα μικρὰ σύνολα, θὰ χρησιμοποιηθοῦν διὰ τὴν ἔκθεσιν. Ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ στερέωσις τῶν πρὸς ἔκθεσιν εἰκόνων θὰ πραγματοποιηθῇ ἀπὸ τὸ Κεντρικὸν Ἐργαστήριον Συντηρήσεως τῆς Ὑπηρεσίας.

ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΜΟΥΣΕΙΟΝ

Τὴν κενὴν θέσιν τοῦ Ἐπιμελητοῦ τοῦ Μουσείου, λειτουργήσαντος ὡς καὶ κατὰ τὰ προηγουμένα ἔτη ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῆς τριμελοῦς Ἐφορείας καὶ τὴν διεύθυνσιν τοῦ κ. Ἀ. Γ. Καλοκαιρινοῦ, ἀνεπλήρωσε μερικῶς καὶ κατὰ τὰς ἀπογευματινὰς μόνον ὥρας, ὁ ὑπογραφόμενος Ἐπιμελητὴς Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων.

Κατὰ τὸ διαρρυσαν ἔτος ἡσχολήθη μὲ τὸν ἔλεγχον τοῦ ἐν τῷ Μουσείῳ ὑπάρχοντος ὕλικου τῆς Μεσαιωνικῆς Συλλογῆς τοῦ Δημοσίου, τῆς λαογραφικῆς τῆς Ε.Κ.Ι.Μ. καὶ τῆς Βιβλιοθήκης, μὲ τὴν ἀναγραφὴν τοῦ ἀριθμοῦ γενικοῦ καταλόγου εἰς πλεῖστα ὅσα ἀντικείμενα διὰ τὸν ἐρχερῆ μελλοντικὸν ἔλεγχον αὐτῶν καὶ μὲ τὴν καταγραφὴν τῶν θησαυρῶν χρυσοῦν βυζαντινῶν νομισμάτων Ἀγίων Παρασκευῶν Ἡρακλείου, Ἐτιᾶς Σητείας καὶ τοῦ ἐνετικοῦ, τοῦ ἀνευρεθέντος παρὰ τὸν Ἅγιον Πέτρον Ἡρακλείου (βλ. Στυλ. Ἀλεξίου, ΑΔ 18 (1963) : Χρονικά, σ. 313 - 314 καὶ Κρητικὰ Χρονικά, τόμος ΙΖ' (1963), Χρονικά, σ. 399 - 400), καθὼς καὶ πλήθους ἄλλων ἀντικειμένων τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ τῆς Λαογραφικῆς Συλλογῆς.

Μερίμνη τοῦ Ἐφόρου κ. Στ. Ἀλεξίου ἐξετέθησαν εἰς τὴν αἴθουσαν τῶν ἐνετικῶν γλυπτῶν δύο ἐνετικαὶ ἐπιτύμβια πώρινα στήλαι, διὰ τοῦ τεχνίτου τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου κ. Κ. Νικάκη. Ἐξ αὐτῶν ἡ μία, μετὰ παραστάσεως ἐν προστύπῳ ἀναγλύφῳ ὀλοσώμου καὶ εἰς μετωπικὴν στάσιν ἀνωτέρου Λατίνου κληρικοῦ, ἦτο παλαιότερον γνωστὴ ἐκ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ G. Gerola (βλ. Monumenti II, σ. 355) ὡς ἀποκειμένη εἰς τὸ Μουσεῖον Ἡρακλείου, δὲν εἶχεν ὁμοῦς ἔκτεθῆ κατὰ τὴν ὑπὸ τοῦ ὡς ἄνω Ἐφόρου γενομένην ἔκθεσιν τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου, μὴ ἀνευρεθεῖσα τότε, προφανῶς διότι εἶχεν ἐπιχωσθῆ εἰς τὸν περίβολον τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου, ὅπου ἀπέκειντο ἅπαντα τὰ μεσαιωνικὰ γλυπτά. Τῆς ἐτέρας στήλης, μετὰ παραστάσεως ἐν προστύπῳ ἀναγλύφῳ ὀλοσώμου γυναικὸς μετὰ καλύπτρας, εἰς στάσιν μετωπικὴν, ὁ μὲν κορμὸς προῆλθεν ἐκ τῆς οἰκίας κ. Κ. Λιναρδάκη

παρά τὸν λιμένα τῆς πόλεως, ἡ δὲ κεφαλὴ παρεδόθη ὑπὸ τοῦ ἰδίου μετὰ τὴν ἀνεύρεσιν τοῦ κορμοῦ.

Ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Μουσείου κ. Ἄ. Καλοκαιρινοῦ καὶ μετὰ τὴν βοήθειαν τοῦ Ἐπιμελητοῦ καὶ τῆς ἐπιστ. βοηθοῦ δ. Στυλ. Παρλαμᾶ, ἐγένετο ἡ ἐκθεσις, εἰς εἰδικὴν αἴθουσαν τῆς νέας πτέρυγος τοῦ Μουσείου, τῆς Βιβλιοθήκης, τοῦ Γραφείου καὶ τῶν ἐνθυμίων τοῦ Ἐμμ. Τσουδεροῦ, τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Γερμανῶν κατάληψιν τῆς Κρήτης καὶ τὴν περίοδον τῆς πρωθυπουργίας αὐτοῦ ἐν Καίρῳ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς γερμανικῆς κατοχῆς. Τὰ ἐγκαίνια τῆς αἰθούσης ἐγένοντο τὴν 21 Μαΐου 1966.

Τέλος, ὑπὸ τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου ἠγοράσθησαν τριάκοντα χαλκᾶ βυζαντινὰ νομίσματα καὶ ἐν ἀραβικόν, ἅπαντα προερχόμενα ἐκ τῆς περιοχῆς Μητροπόλεως Μεσαρᾶς Ἡρακλείου, παραδοθέντα ὑπὸ τοῦ Π. Γκιουράκη:

1. Εἰκοσανοῦμιον Ἰουστινιανοῦ, τύπος BMC, I, σ. 41, πίν. VI, 10. Χρονολογία κοπῆς 532 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖον Θεσσαλονίκης. Προέλευσις ἐκ Μητροπόλεως Μεσαρᾶς. Ἄριθμὸς εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2282.

2. Τεσσαρακοντανοῦμιον Ἰουστινιανοῦ, τύπος BMC, I, σ. 29, πίν. V, 3. Χρονολογία κοπῆς πρὸ τοῦ 538 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Προέλευσις ἐκ Πλώρας Μεσαρᾶς Ἡρακλείου. Ἄριθμὸς εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2283.

3. Τεσσαρακοντανοῦμιον Ἰουστινιανοῦ, τύπος BMC, I, σ. 44, πίν. VII, 1. Χρονολογία κοπῆς 538/39 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖον Νικομηδείας. Προέλευσις ἐκ Πλώρας Μεσαρᾶς Ἡρακλείου. Ἄριθμὸς εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2284.

4. Εἰκοσανοῦμιον Ἰουστίνου Β', τύπος BMC, I, σ. 84, πίν. XI, 14. Χρονολογία κοπῆς 569/70 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖον Θεσσαλονίκης. Προέλευσις ἐκ Πλώρας Μεσαρᾶς Ἡρακλείου. Ἄριθμὸς εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2285.

5. Τεσσαρακοντανοῦμιον Ἰουστίνου Β', τύπος BMC, I, σ. 78, πίν. XI, 9. Χρονολογία κοπῆς 569/70 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Προέλευσις ἐκ Πλώρας Μεσαρᾶς. Ἄριθμὸς εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2286.

6. Εἰκοσανοῦμιον Ἰουστίνου Β', τύπος BMC, I, σ. 94, πίν. XII, 11. Χρονολογία κοπῆς 571/72 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖον Ἀντιοχείας. Προέλευσις ἐξ Ἀγ. Δέκα Μεσαρᾶς Ἡρακλείου. Ἄριθμὸς εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2287.

7. Τεσσαρακοντανοῦμιον Τιβερίου Β', τύπος BMC, I, σ. 108, πίν. XIV, 5. Χρονολογία κοπῆς 578/79 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπό-

λεως. Προέλευσις ἐκ Γόρτυνος Μεσαρᾶς Ἡρακλείου. Ἄριθμὸς εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2288.

8. Δεκανοῦμιον Μαυρικίου, τύπος BMC, I, σ. 137, πίν. XVII, 13. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Προέλευσις ἐκ Γόρτυνος Μεσαρᾶς Ἡρακλείου. Ἄριθμὸς εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2289.

9. Τεσσαρακοντανοῦμιον Μαυρικίου, τύπος BMC, I, σ. 131, πίν. XVII, 7. Χρονολογία κοπῆς 589/90 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Προέλευσις ἐκ Μητροπόλεως Μεσαρᾶς. Ἄριθμὸς εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2290.

10. Εἰκοσανοῦμιον Φωκά, τύπος BMC, I, σ. 167, πίν. XX, 12. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπικεκομμένον ἐπὶ ἄλλου, πιθανῶς τοῦ Τιβερίου Β'. Προέλευσις ἐκ Γόρτυνος Μεσαρᾶς. Ἄριθμὸς εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2291.

11. Τεσσαρακοντανοῦμιον Ἡρακλείου, τύπος BMC, I, σ. 202, πίν. XXIV, 5. Ἐπικεκομμένον ἐπὶ ἄλλου. Χρονολογία κοπῆς 629/30 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Προέλευσις ἐκ Γόρτυνος Μεσαρᾶς. Ἄριθμὸς εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2292.

12. Τεσσαρακοντανοῦμιον Ἡρακλείου, τύπος BMC, I, σ. 231. Χρονολογία κοπῆς 623 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖον Καρχηδόνας. Προέλευσις ἐκ Γόρτυνος Μεσαρᾶς. Ἄριθμὸς εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2293.

13. Τεσσαρακοντανοῦμιον Ἡρακλείου, τύπος BMC, I, σ. 219, πίν. XXV, 11. Χρονολογία κοπῆς 612/13 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖον Κυζίκου. Προέλευσις ἐκ Πλώρας Μεσαρᾶς. Ἄριθμὸς εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2294.

14. Τεσσαρακοντανοῦμιον Ἡρακλείου, τύπος BMC, I, σ. 212, πίν. XXV, 3. Ἐπικεκομμένον ἐπὶ ἄλλου. Νομισματοκοπεῖον Θεσσαλονίκης. Προέλευσις ἐκ Πλώρας Μεσαρᾶς. Ἄριθμὸς εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2295.

15. Εἰκοσανοῦμιον Ἡρακλείου, τύπος BMC, I, σ. 202, πίν. XXIV, 7. Χρονολογία κοπῆς 629/30 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Προέλευσις ἐκ Μητροπόλεως Μεσαρᾶς. Ἄριθμὸς εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2296.

16. Τεσσαρακοντανοῦμιον Ἡρακλείου, τύπος BMC, I, σ. 202, πίν. XXIV, 7. Χρονολογία κοπῆς 629/30 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Προέλευσις ἐκ Μητροπόλεως Μεσαρᾶς. Ἄριθμὸς εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2297.

17. Τεσσαρακοντανοῦμιον Ἡρακλείου, τύπος BMC, I, σ. 196, πίν. XXIV, 1. Χρονολογία κοπῆς 612/13 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπό-

λεως. Προέλευσις ἐκ Μητροπόλεως Μεσαράς. Ἄριθμός εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2298.

18. Εἰκοσανούμιον Ἡρακλείου, τύπος BMC, I, σ. 211, πίν. XXV, 2. Χρονολογία κοπῆς 629/30 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Προέλευσις ἐκ Μητροπόλεως Μεσαράς. Ἄριθμός εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2299.

19. Τεσσαρακοντανούμιον Ἡρακλείου, τύπος BMC, I, σ. 202, πίν. XXIV, 7. Χρονολογία κοπῆς 633/34 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Προέλευσις ἐκ Μητροπόλεως Μεσαράς. Ἄριθμός εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2300.

20. Τεσσαρακοντανούμιον Ἡρακλείου, τύπος BMC, I, σ. 202, πίν. XXV, 7. Ἐπικεκομμένον ἐπὶ ἄλλου. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Προέλευσις ἐκ Μητροπόλεως Μεσαράς. Ἄριθμός εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2301.

21. Εἰκοσανούμιον Ἡρακλείου, τύπος BMC, I, σ. 214, πίν. XXV, 6. Χρονολογία κοπῆς 614/15 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖον Θεσσαλονίκης. Προέλευσις ἐκ Μητροπόλεως Μεσαράς. Ἄριθμός εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2302.

22. Τεσσαρακοντανούμιον Κώνσταντος Β', τύπος BMC, I, σ. 268, πίν. XXXI, 17. Χρονολογία κοπῆς 641 - 651 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Προέλευσις ἐκ Μητροπόλεως Μεσαράς. Ἄριθμός εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2303.

23. Τεσσαρακοντανούμιον Κώνσταντος Β', τύπος BMC, I, σ. 273, πίν. XXXII, 1. Χρονολογία κοπῆς 655/56 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Προέλευσις ἐκ Μητροπόλεως Μεσαράς. Ἄριθμός εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2304.

24. Τεσσαρακοντανούμιον Κώνσταντος Β', τύ-

πος BMC, I, σ. 266, πίν. XXXI, 14. Χρονολογία κοπῆς 633/34 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Προέλευσις ἐκ Μητροπόλεως Μεσαράς. Ἄριθμός εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2305.

25. Τεσσαρακοντανούμιον Κώνσταντος Β', τύπος BMC, I, σ. 279, πίν. XXXII, 9. Χρονολογία κοπῆς 659/60 - 663/64 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Προέλευσις ἐκ Μητροπόλεως Μεσαράς. Ἄριθμός εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2306.

26. Τεσσαρακοντανούμιον Κώνσταντος Β', τύπος BMC, I, σ. 268, πίν. XXXI, 16. Χρονολογία κοπῆς 641 - 651 μ.Χ. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Προέλευσις ἐκ Μητροπόλεως Μεσαράς. Ἄριθμός εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2307.

27. Χαλκοῦν Μιχαὴλ Δ', τύπος BMC, II, σ. 497, πίν. LVIII, 4. Νομισματοκοπεῖον Κωνσταντινουπόλεως. Προέλευσις ἐκ Μητροπόλεως Μεσαράς. Ἄριθμός εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2308.

28. Χαλκοῦν σκυφωτὸν νόμισμα Μανουὴλ Α', τύπος BMC, II, σ. 566, πίν. LXIX, 1, ἐπικεκομμένον ἐπὶ ἄλλου. Προέλευσις ἐκ Μητροπόλεως Μεσαράς. Ἄριθμός εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2309.

29. Χαλκοῦν σκυφωτὸν νόμισμα Μανουὴλ Α', τύπος BMC, II, σ. 575, πίν. LXX, 4. Προέλευσις ἐκ Μητροπόλεως Μεσαράς. Ἄριθμός εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2310.

30. Νόμισμα ἐκ κράματος Ἰσαακίου Β', τύπος BMC, II, σ. 592, πίν. LXXXII, 6. Προέλευσις ἐκ Μητροπόλεως Μεσαράς. Ἄριθμός εὑρετηρίου Ἱστορικοῦ Μουσείου 2311.

ΕΜΜ. ΜΠΟΡΜΠΟΥΔΑΚΗΣ

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

Ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, κατὰ τὸ ἔτος 1966, ἐξετέλεσεν ἀρχαιολογικὰς ἐργασίας κυρίως εἰς τὴν πόλιν τῆς Ρόδου, τὴν θναίθρον τῆς νήσου Ρόδου καὶ ἐκ τῶν λοιπῶν νήσων τοῦ Δωδεκανησιακοῦ συμπλέγματος κυρίως εἰς Σύμην, Πάτιμον καὶ Ἀστυπάλαιαν. Αἱ ἐργασίαι αὗται ἦσαν μουσειακαὶ, ἀνασκαφικαὶ καὶ συντηρήσεως καὶ ἐπισκευῆς μνημείων.

Κατὰ τὰς ἐν γένει ἐργασίας ἔλαβον μέρος οἱ Ἐπιμεληταὶ Ἀρχαιοτήτων κ. Ἡλ. Κόλλιας καὶ δ. Ἡὼς Ζερβουδάκη καὶ οἱ ἐπιστημονικοὶ βοηθοὶ κκ. Εὐάγγ. Κακαβογιάννης, Κ. Γαλῆς καὶ δδ. Ὀλγα Ἀποστολοπούλου, Σ. Πιτυχοῦτη, Ἀγλ. Ἀρχοντίδου.

Α'. ΜΟΥΣΕΙΑΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ

ΡΟΔΟΣ

Ἐπερατώθη ἡ τοποθέτησις ἀγγείων καὶ μικροαντικειμένων ἐντὸς τῶν τριῶν αἰθουσῶν τῆς Ν. πτέρυγος τοῦ Μουσείου Ρόδου, ὅπου ἐξετέθησαν τὰ εὐρήματα ἐκ τοῦ Νεκροταφείου Ἰαλυσοῦ, ἀπὸ τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς μέχρι καὶ τοῦ τέλους τῆς κλασσικῆς, ἐκ τῶν ἀγρῶν Λαγοῦ, Κουκιᾶ, Δρακίδου, Τσαμπίκου καὶ Πλάτσα τοῦ Δαφνιοῦ.

Ἦρξιεν ἡ τακτοποίησις τῶν ἀντικειμένων τῶν προερχομένων ἐκ τῆς λοιπῆς περιοχῆς τῆς Ἰαλυσοῦ, τὰ ὅποια θὰ ἐκτεθῶν εἰς τὴν Δ. πτέρυγα τοῦ Μουσείου Ρόδου, ὡς καὶ ἡ κατάταξις τοῦ ἐκ τοῦ ἀποθέτου τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Ἰαλυσοῦ ὕλικου, τὸ ὅποτον θὰ ἐκτεθῆ εἰς δύο αἰθούσας τῆς αὐτῆς πτέρυγος.

Τὰς ἐν γένει ἐργασίας ἐπανεκθέσεως τοῦ Μουσείου ἐπέβλεψεν ἡ Ἐπιμελήτρια Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων δ. Ζερβουδάκη.

ΚΑΣΤΕΛΛΟΡΙΖΟΝ

Κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἡ ἐκ Καστελλορίζου καταγομένη καὶ εἰς Ἀθήνας ἐγκατεστημένη οἰκογένεια Κομνηνοῦ μετέφερε καὶ ἐτοποθέτησε, κατόπιν ἀδείας τοῦ Ὑπουργείου, ἀντικείμενα ἐκ Καστελλορίζου, ἧτοι τοπικὰς ἐνδυμασίας, κεντήματα, οἰκιακὰ σκευῆ κλπ. ἔργα χειροτεχνίας, ἱστορικὰ ἔγγραφα, βιβλία, φωτογραφίας, νομίσματα, εἰς τὸ ἐν Καστελλορίζῳ μουσουλμανικὸν τέμενος, δημιουργήσασα οὕτω ἐν σπάνιον εἰς τὸ εἶδος τοῦ τοπικῶν Μουσείων. Εἰς τὸ αὐτὸ κτήριο ἐτοποθετήθησαν ἀνάγλυφα καὶ τινὰ ἄλλα ἀρχαῖα ἀντικείμενα εὐρεθέντα ἐπὶ τῆς νήσου.

Β'. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑΙ ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΕΝΤΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

Κατὰ τὸ ἔτος 1966 συνεχίσθησαν αἱ ἀνασκαφικαὶ ἐργασίαι εἰς οἰκόπεδα τῆς πόλεως Ρόδου, ἐπ' εὐκαιρίᾳ γενομένων ἀποχωματώσεων ἢ ἐκσκαφῶν πρὸς θεμελίωσιν ξενοδοχείων, οἰκιῶν καὶ καταστημάτων.

Αἱ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐκτελούμεναι ἐντὸς ἐκτεταμένων οἰκοπέδων καὶ σχεδὸν καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν αὐτῶν ἀνασκαφαί, ἔχουν ὀδηγήσει τὴν Ἐφορείαν Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου καὶ πέραν τῆς μελέτης τοῦ ρυμοτομικοῦ σχεδίου τῆς ἀρχαίας πόλεως, ἧτις ἀποτελεῖ πάντοτε τὸν βασικὸν στόχον τῆς ἐρεύνης. Συγκεκριμένως δέ, ὡς ἤδη ἀνεφέρθη εἰς τὰ Χρονικά τοῦ ἔτους 1965¹, ἔχουν ἤδη ἀνασκαφῆ ἐν μέρει πολλαὶ ἀρχαῖαι ροδιακαὶ οἰκίαι, ἀνήκουσαι εἰς διαφόρους ἐποχάς, κατεβλήθη δὲ ἰδιαίτερα προσπάθεια μελέτης τῶν διασωθέντων στοιχείων τῶν οἰκιῶν τῶν ἀνηκουσῶν εἰς τὴν πρώτην, τὴν ἀρχαιοτέραν, οἰκοδομικὴν περίοδον.

Ἐπαναλαμβάνεται ἐνταῦθα ἡ γενικὴ παρατήρησις περὶ τῆς στρωματογραφικῆς καταστάσεως, ἧτις παρατηρεῖται καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς πόλεως Ρόδου, ὅτι δηλαδὴ τὰ στρώματα παρουσιάζονται λίαν διατεταραγμένα, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ καθίσταται δυνατὴ ἡ ἐκ τῶν εὐρημάτων ἀσφαλῆς χρονολόγησις τῶν ἀποκαλυπτομένων λειψάνων τῶν κτηρίων, πλὴν ἐλαχίστων περιπτώσεων. Ἡ αἰτία τῆς τοιαύτης διαταραχῆς τῶν στρωμάτων ὑπῆρξεν ἡ συνεχῆς ἐπὶ χίλια ἔτη οἰκοδόμησις τῆς πόλεως Ρόδου, ἧτις ὑπέστη πολλὰς κατὰ καιροὺς καταστροφὰς ἐκ σεισμῶν. Ἐνεκα τῶν σεισμῶν τούτων, οἵτινες ἐπέβαλον ἀνοικοδομήσεις εἰς μεγάλην ἔκτασιν, διαπιστοῦται συστηματικὴ προσπάθεια τῶν Ροδίων πρὸς χρησιμοποίησιν τῶν εἰς καλὴν κατάστασιν παλαιῶν θεμελιώσεων εἰς τὰς νέας οἰκίας καὶ χρῆσιν τοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικου τῶν παλαιοτέρων οἰκιῶν.

Εἰς τὴν παρούσαν ἐκθεσιν δίδεται ἡ πρώτη συστηματικὴ περιγραφὴ τῶν ἐρευνηθεισῶν οἰκιῶν τῆς πρώτης, ἀρχαιοτέρας, οἰκοδομικῆς περιόδου εἰς ἐκάστην περίπτωσιν, χωρὶς ὅμως μὲ τοῦτο νὰ ἐννοῆται, ὅτι ἅπασαι αἱ πρώται αὗται οἰκίαι ἀνήκουν εἰς τὴν κλασσικὴν, ἧτις ὑπῆρξεν ἐκ τῶν ἱστορικῶν δεδομένων ἢ ἀρχαιοτέρα οἰκοδομικὴ περίοδος.

Ὡς ἀνεφέρθη καὶ εἰς τὸ εἰσαγωγικὸν σημείωμα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1965, εἰς τὴν ἔρευναν τῶν προβλημάτων τῶν ἀρχαίων ροδιακῶν οἰκιῶν συνέβαλε κατ' ἐξοχὴν ὁ παρά τῇ Ἐφορείᾳ Ἀρχαιο-

1. ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, σ. 438 - 39.

τήτων επιστημονικός βοηθός κ. Ευάγγ. Κακαβογιάννης, δστις ήσχολήθη με την μελέτην των ανακουψάντων προβλημάτων, των λοιπών επιστημονικών βοηθών, κ. Κ. Γαλή, δ. "Ολγας" Αποστολοπούλου και δ. Σ. Πιτυχούτη, άπασχοληθέντων εις τας λοιπάς άνασκαφικάς εργασίας, τας σχετικάς με τα προβλήματα της ρυμοτομικής και πολεοδομικής μελέτης της Ρόδου. 'Επί μικρόν διάστημα άπασχολήθη εις τας άνασκαφάς της πόλεως και ή επιστημονική βοηθός δ. 'Αγλ. 'Αρχοντίδου.

1. ΑΡΧΑΙΟΝ ΟΔΙΚΟΝ ΣΥΣΤΗΜΑ

'Ως κατ' έτος και κατά τας άνασκαφάς του 1966 διεπιστώθη ή ύπαρξις οδών, αί όποιαί έθωροούντο μέχρι τουδε ώς πιθαναί, άπεκαλύφθησαν νέαι και εύρέθη εις διάφορα οικόπεδα ή συνέχισις γνωστών ήδη από παλαιότερων άνασκαφών οδών.

Γνωσταί οδοί

'Εκ των από Β. προς Ν. γνωστών μέχρι τουδε αρχαίων οδών εύρέθησαν, κατά τας άνασκαφάς του έτους 1966, αί κάτωθι:

P38, έντός του οικόπεδου Καθολικής Κυραμαριού, επί της οδού 'Ηρακλείου 64.

P27, έντός του οικόπεδου 'Αντωνίου Δανήλα, επί της οδού Θ. Σοφούλη, έναντι του επί της οδού ταύτης όρατου άρχαίου του άποκαλυφθέντος κατά τας άνασκαφάς του 1954 - 1955².

P29β, άποκαλυφθείσα παλαιότερον κατά την θεμελίωσιν του ξενοδοχείου « 'Ηλιος »³, άνεφάνη έντός του παρά την οδόν Σοφ. Βενιζέλου οικόπεδου του Συνεταιρισμού Καταστηματαρχών Ρόδου.

P35α, έντός του παρά την οδόν Καναδά, πλησίον της πλατείας 'Αγίου Νικολάου, οικόπεδου Π. Κουφομανώλη.

P29α. 'Η οδός αήτη άπεκαλύφθη κατά τό δυτικώτερον όριον του παρά την οδόν Σ. Βενιζέλου Δ. συγκροτήματος του οικόπεδου του Συνεταιρισμού Καταστηματαρχών Ρόδου⁴. 'Αξιοσημείωτον ήπηρεζε τό γεγονός, ότι έντός του οικόπεδου τούτου παρουσιάσθη, λόγω κλίσεως του έδάφους, διαφορά 1 μ. περίπου των επιπέδων της οδού *P29α*, χωρίς να καταστή όμως δυνατόν να διαπιστωθή ό τρόπος μεταβάσεως από του χαμηλοτέρου εις τό υψηλότερον επίπεδον, λόγω προηγηθείσης καταστροφής του μεταξύ των δύο επιπέδων χώρου. Τό

βορειότερον άκρον της οδού ταύτης εύρέθη παρά τον δυτικόν λιμένα της άρχαίας Ρόδου⁵, έντός του οικόπεδου 'Ανδρέου Μάς, παρά την οδόν 'Αμαράντου 5.

P32β. Τό νοτιώτερον τμήμα της οδού ταύτης άπεκαλύφθη έντός του παρά την νέαν οδόν της παρόδου της οδού Δενδρινού οικόπεδου Εϋγενίας Παπαδοπούλου και 'Αναστασ. Γκίκα. Κατέστη δυνατόν να μετρηθή τό πλάτος αήτης μεταξύ των δύο όρίων, εύρεθέν 5.40 μ., ένφ παλαιότερον, έντός του οικόπεδου 'Ιωαννίδη⁶, τό πλάτος αήτης ήτο 5.15 μ.

P32α. Και ή οδός αήτη, γνωστή εκ των παλαιότερων έντός του Γυμνασίου Θηλέων χώρου άνασκαφών (Σ χ έ δ. 1), εύρέθη έντός οικόπεδου ιδιοκτησίας Γεωργά και Καραγιάννη, κειμένου έναντι του ως άνω οικόπεδου Παπαδοπούλου - Γκίκα, κατά τό Ν. τμήμα αήτης.

P39α, έντός του παρά την πλατειαν Κύπρου οικόπεδου ιδιοκτησίας 'Εθνικής Τραπεζής και του παρά την οδόν 'Εθελοντών Δωδεκανησίων οικόπεδου 'Αντ. Κιουσόγλου⁷.

'Εκ των από Α. προς Δ. γνωστών οδών, ή *P24α* εύρέθη έντός του οικόπεδου Γεωργά (ιδε άνωτέρω, οδός *P32α*).

P20α, έντός του οικόπεδου 'Ι. Πανάγου, παρά την οδόν Π. Π. Γερμανού.

P19α, έντός του οικόπεδου Εδρ. Γαρουφαλλή, παρά την διασταύρωσιν των οδών Καναδά και Σκεύου Ζερβού, και έντός του οικόπεδου 'Αντ. και Μαρ. Σκάρου, επί παρόδου της οδού 'Αγίας 'Αναστασίας⁸ (Σ χ έ δ. 1).

P18β, παρά την διασταύρωσιν της οδού Βενετοκλέων και νέας οδού προς λεωφόρον Βασ. Φρειδερίκης, έντός των οικόπεδων Μαρίας Κακκά και 'Ι. 'Ιωαννίδη.

P17, έντός οικόπεδου ιδιοκτησίας Σταμ. Φίνα, κειμένου παρά νεοανοιγομένην οδόν παράλληλον προς την οδόν Κομνηνών.

P14, έντός οικόπεδων Βλασ. 'Ιωαννίδη και Εϋαγγελίας Βολονάκη, παρά την οδόν Κέννεντυ αριθ. 23. 'Η οδός αήτη είχε διαπιστωθή παλαιότερον⁹ προς Α. της άρχαίας οδού *P27* (Θ. Σοφούλη), ήδη δε διεπιστώθη και προς Δ. ταύτης, άρα συγκαταλέγεται μεταξύ των οδών εκείνων (*P5α*, *P5*, *P13*,

2. 'Ι. Κοντή, ΠΑΕ 1954, σ. 340 κ.έ. και ΠΑΕ 1955, σ. 267 κ.έ.

3. ΠΑΕ 1960, σ. 279.

4. 'Ιδε κατωτέρω, οίκ. Συνεταιρισμού Καταστηματαρχών Ρόδου, σ. 531.

5. 'Ιδε κατωτέρω, οικόπεδον Κλαδογένη σ. 534 κ.έ.

6. 'Ιδε ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 582.

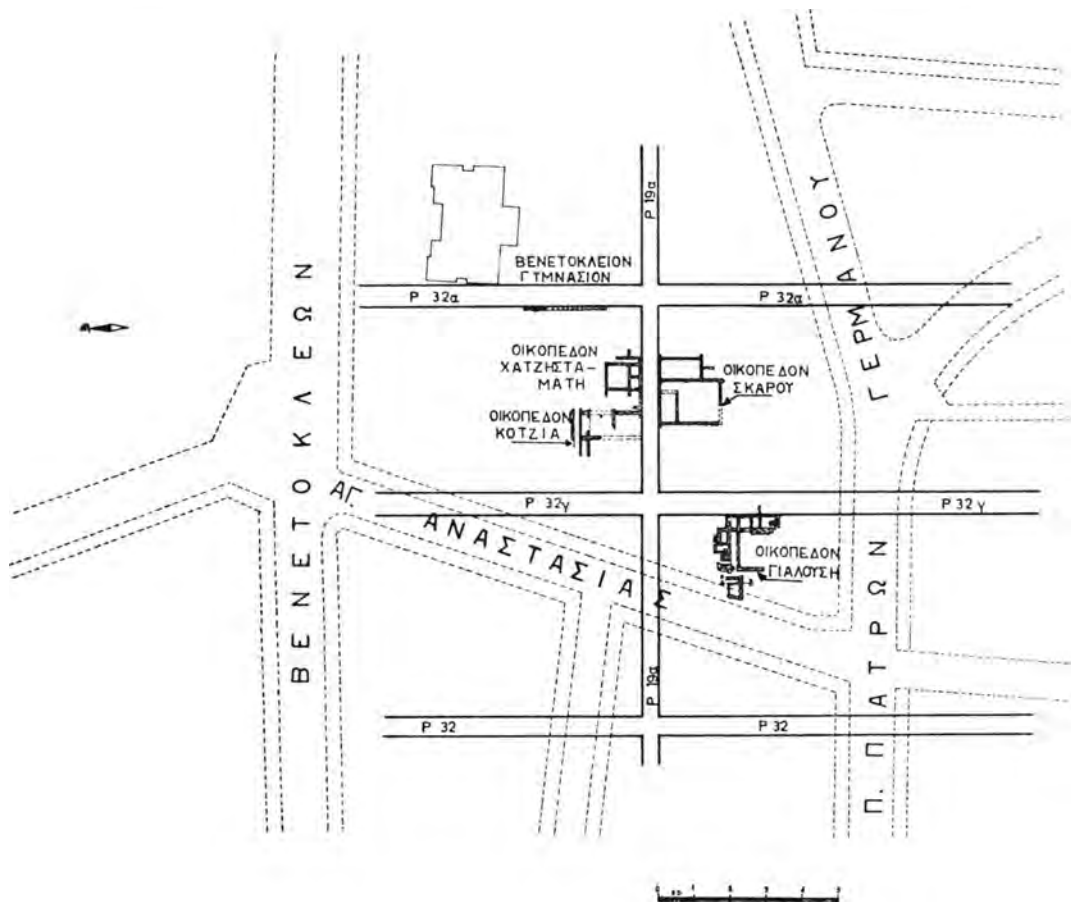
7. 'Ιδε κατωτέρω, σ. 533 (άνασκαφή Κιουσόγλου).

8. 'Ιδε κατωτέρω σ. 523 (άνασκαφή Σκάρου).

9. ΠΑΕ 1958, σ. 259.

P15, P17, P18β και P20), αίτινες, από το Α. μέρους τῆς πόλεως ἐκκινουσαι, δὲν περατοῦνται εἰς τὴν πλατεῖαν ὁδὸν P27, ἀλλὰ προχωροῦν καὶ δυτικῶς τῆς ὁδοῦ ταύτης ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς ἀρχαίας ἀκροπόλεως. Σημειοῦται ἰδιαιτέρως, ὅτι

ἀμέσως πρὸς Β. αὐτοῦ ὁδοστρώματα τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ P1γ, ἥτις κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος εἶχεν ἀναφανῆ δυτικώτερον ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου Βασιλάκη¹¹. Πρέπει νὰ σημειωθῇ ἐδῶ ἰδιαιτέρως, ὅτι ἐναντι τοῦ οἰκοπέδου Πετρίδη, κατὰ γενομένην ἀνασκα-

Σχέδ. 1. Ρόδος. Διάγραμμα ἀποκαλυφθεισῶν οἰκιῶν περὶ τὴν ὁδὸν Ἁγίας Ἀναστασίας

ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου Βολονάκη εὐρέθη τὸ Β. ὄριον τῆς ἀρχαίας ταύτης ὁδοῦ εἰς μῆκ. 6.80 μ.

P5α, ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου Δανήλα (βλ. ἀνωτέρω, ὁδὸς P27). Ἡ αὐτὴ ὁδὸς διεπιστάθη καὶ πρὸς Δ. τῆς ὁδοῦ P27, παρὰ τὴν ὁδὸν Κέννεβεντ (βλ. ἀνωτέρω, ὁδὸς P14).

P3, ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου Συνεταιρισμοῦ Καταστηματάρχων Ρόδου¹⁰.

P1γ. Ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου Π. Πετρίδη, παρὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν ὁδῶν Βασιλόπαιδος Μαρίας καὶ Ἱ. Καζούλλη, εὐρέθη τὸ Ν. ὄριον καὶ

φήν ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου Κλαδογένη καὶ εἰς ἀπόστασιν 17.50 μ. ἀπὸ τοῦ Ν. ὁρίου τῆς ὁδοῦ P1γ, εὐρέθη ἀρχαῖον κρηπίδωμα, περὶ οὗ βλ. κατωτέρω σ. 535 καὶ Σχ ἐδ. 12, τοῦ δυτικοῦ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα λιμένος τῆς Ρόδου ἢ διαύλου, ἐνοῦντος τὸν λιμένα τοῦτον μεθ' ἑνὸς τῶν Α. λιμένων αὐτῆς. Ἐξ αὐτοῦ συνάγεται, ὅτι ἡ ὁδὸς P1γ ἦτο, κατὰ μέγα τοῦλάχιστον μέρος, παραλιακῆ.

Ἀποκάλυψις ἀγνώστων ὁδῶν

Ἀρχαία ὁδὸς P3γ. Ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου ἰδιο-

10. Ἴδὲ ἀνωτέρω, ὁδὸς P29β, P29α, κατωτέρω P3 καὶ σ. 531 (οἰκοπέδον Καταστηματάρχων Ρόδου).

11. ΑΔ 17 (1961/62) : Χρονικά, σ. 301 καὶ ΑΔ 18 (1963) : Χρονικά, σ. 322.

κτησίας Ἐθνικῆς Τραπέζης Ἑλλάδος, παρὰ τὴν πλατεῖαν Κύπρου, μεταξύ τῶν ἀρχαίων ὁδῶν P3 καὶ P3a, ἀπεκαλύφθη ἄγνωστος μέχρι τοῦδε ὁδὸς κάθετος ἐπὶ τὴν ὁδὸν P39a¹², κατευθύνσεως ἀπὸ Α. πρὸς Δ., πλ. 2.60 μ. (Πί ν. 382 α). Ἀπεκαλύφθη δὲ εἰς μῆκ. 45.55 μ. Ἡ ὁδὸς αὕτη ἔλαβεν ἐπὶ τοῦ χάρτου τὸ σῆμα P3γ.

Πρέπει νὰ σημειωθῆ, ὅτι ἡ πρὸς Δ. συνέχισις τῆς ὁδοῦ ταύτης ἀνεζητήθη ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου τοῦ Συνεταιρισμοῦ Καταστηματαρχῶν Ρόδου¹³, ἀλλὰ οὐδὲν ἴχνος αὐτῆς διεπιστώθη, ἀπεναντίας δὲ ὁ χώρος, τὸν ὁποῖον ἔπρεπε νὰ καταλαμβάνη ἡ ὁδὸς P3γ, ἐπληροῦτο διὰ τοίχων ἀνηκόντων εἰς κτήρια.

Ἀρχαία ὁδὸς P31a. Αὕτη ἀπεκαλύφθη κατὰ τὰς ἐφετεινὰς ἀνασκαφὰς ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου Μαρίας Κακκᾶ¹⁴, μεταξύ τῶν ἀρχαίων ὁδῶν P31 καὶ P32. Εὐρέθη εἰς μῆκ. 29.20 μ., ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ Α. μέρος αὐτῆς καταλαμβάνετο ὑπὸ τῆς νέας ὁδοῦ, τῆς ἐνούσης τὴν ὁδὸν Βενετοκλέων μετὰ τῆς λεωφόρου Βασ. Φρειδερίκης, δὲν κατέστη δυνατόν νὰ καταμετρηθῆ τὸ πλάτος τῆς. Εἰς ἀπόστασιν ὅμως 2.30 μ. ἀπὸ τοῦ Δ. ὀρίου εὐρέθη κτιστὸς ἀγωγὸς τοῦ συνήθους τύπου, καὶ ὡς ἐκ τούτου συμπεραίνεται, ὅτι τὸ πλάτος τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ θὰ ἦτο 5 - 6 μ.

P32γ. Ἡ ὁδὸς αὕτη (Σ χ ε δ. 1 καὶ 2) ἀπεκαλύφθη διὰ πρώτην φοράν κατὰ τὰς ἐφετεινὰς ἀνασκαφὰς ἐντὸς τοῦ, παρὰ τὴν ὁδὸν Ἁγίας Ἀναστασίας ἀριθ. 7, οἰκοπέδου Αἰκ. Γυαλοῦση, μεταξύ τῶν ἀρχαίων ὁδῶν P32 καὶ P32a καὶ P19a καὶ P20a. Εἶχε πλ. 5.50 μ., καταμετρηθὲν σαφῶς μεταξύ τῶν δύο περάτων τῶν ὁδοστρωμάτων. Τὰ ὄρια τῆς ὁδοῦ εἶχον καταστραφῆ ἐντελῶς. Εἰς τὸ μέσον ἀκριβῶς εὐρέθη κτιστὸς κανονικὸς μικρὸς ὑπόνομος, τὰ δὲ ὁδοστρώματα εὐρέθησαν εἰς τέσσαρας ἐπαλλήλους στρώσεις, συνολ. ὕψ. 1.50 μ. Ὑπὸ τὸ χαμηλότερον τῶν ὁδοστρωμάτων ὑπῆρχε τὸ σύνθηδες ἀργιλῶδες ἐρυθρὸν χῶμα. Ὑπῆρχεν ἐπίσης ἀποχευτικὸς κτιστὸς ἀγωγὸς ἀπὸ τῆς οἰκίας πρὸς τὸν ὑπόνομον τῆς ὁδοῦ.

Ἐπιβεβαίωσις μέχρι τοῦδε πιθανῆς ὁδοῦ

Ἀρχαία ὁδὸς P29. Ἡ ὁδὸς αὕτη εἶχε σημειωθῆ ὡς πιθανὴ εἰς τὸν προκαταρκτικὸν χάρτην τῶν ὀδικῶν ἀξόνων τῆς Ρόδου¹⁵ ἐκ τῆς ὁδοῦ τῆς ἐπο-

χῆς τῆς Τουρκοκρατίας, ἥτις σήμερον ἔχει τὸ ὄνομα ὁδὸς Ἁγίων Ἀναργύρων, εἰς τὸ Ν. τμήμα τῆς πόλεως. Κατὰ τὰς ἐφετεινὰς ἀνασκαφὰς, εἰς τὸ Β. τμήμα τῆς πόλεως, ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου, ὅπου ἀνεγείρονται καταστήματα καὶ ξενοδοχεῖα τοῦ Συνεταιρισμοῦ Καταστηματαρχῶν Ρόδου¹⁶, παρὰ τὴν ὁδὸν Σοφ. Βενιζέλου, διεπιστώθη ἐξ ὁδοστρωμάτων, ἐνὸς μεταγενεστέρου εὐτελοῦς κατασκευῆς ἀγωγὸς καὶ μικροῦ τμήματος τοῦ Δ. ὀρίου αὐτῆς, ἡ ὁδὸς P29. Ἐκ τούτου συμπεραίνεται, ὅτι καὶ ἡ ὁδὸς αὕτη ἦτο «διηλεκτὴς», διασχίζουσα τὴν πόλιν ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Δυστυχῶς τὰ ἴχνη ἦσαν λίαν κατεστραμμένα καὶ δὲν κατέστη δυνατόν νὰ εὐρεθῆ ὅλον τὸ πλάτος τῆς ὁδοῦ ταύτης, ἡ ὁποία ὅπωςδήποτε προχωρεῖ καὶ ἐντὸς τοῦ κήπου τῆς ἀμέσως πρὸς Α. οἰκίας, ὁ ἰδιοκτήτης τῆς ὁποίας δὲν ἐπέτρεψε τὴν διάνοξιν τομῆς πρὸς λύσιν τοῦ προβλήματος τούτου. Ὅπωςδήποτε εὐρέθη μέχρι 4.50 μ. τὸ πλάτος αὐτῆς. Σημειοῦται, τέλος, ὅτι ἴχνη τῆς ὁδοῦ ἀνευρέθησαν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα καὶ ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου Κ. Γιαμῆ παρὰ τὴν ὁδὸν Βασ. Σοφίας, βορειότερον τοῦ οἰκοπέδου Συνεταιρισμοῦ Καταστηματαρχῶν Ρόδου.

Ἀρχαῖον φρέαρ ἐντὸς ὁδοῦ P19a

Παρὰ τὴν ἀρχαίαν οἰκίαν Δ¹⁷ καὶ εἰς ἀπόστασιν 0,35 μ. ἀπὸ τῆς ΒΔ. γωνίας αὐτῆς, ἐντὸς τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ P19a, εὐρέθη φρέαρ τετραγωνικῆς τομῆς, κτιστὸν ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ βράχου καὶ ἄνω διὰ μεγάλων παραλληλεπίπεδων πωροπλίνθων, ὕψ. 1.10 - 1.60 - 1.90 μ. Τὸ φρέαρ ἀπέληγεν εἰς τοξωτὴν κάλυψιν, τὸ στόμιόν του δὲ ἦτο τετράγωνον, διαστ. 0,60 x 0,56 μ. Τὰ ὁδοστρώματα τῆς ὁδοῦ P19a ἐκάλυπτον καθ' ὅλην τὴν ἄνω ἐπιφάνειάν του τὸ φρέαρ, μόνον δὲ τὸ κατώτερον ἐξ αὐτῶν δὲν ἐκάλυπτε τὸ στόμιον. Ἐκ τούτου συμπεραίνεται, ὅτι τὰ ὁδοστρώματα ἤχρηστευσαν τὸ φρέαρ, τὸ ὁποῖον ἠρευνήθη μέχρι βάθους μόνον 5 μ., τῆς περαιτέρω εἰς βάθος ἐρεύνης καταστάσεως ἀδυνάτου. Ἐκ τῶν γενομένων εὐρημάτων τὰ νεώτερα ἦσαν ὑστεροελληνιστικά.

2. ΑΡΧΑΙΑΙ ΟΙΚΙΑΙ

Εἰς τὴν παροῦσαν ἔκθεσιν δίδονται διὰ πρώτην φοράν συστηματικῶς αἱ προκαταρκτικαὶ περιγραφαὶ τῶν ἀνασκαφεισῶν ἀρχαίων οἰκιῶν τῆς πόλεως Ρόδου.

Ἀρχαία οἰκία (Α) οἰκοπέδου Αἰκ. Γυαλοῦση

Τὸ οἰκοπέδον τοῦτο εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Ἀναστασίας ἀριθ. 7, ἀμέσως πρὸς Β. παλαιο-

12. ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, σ. 439.

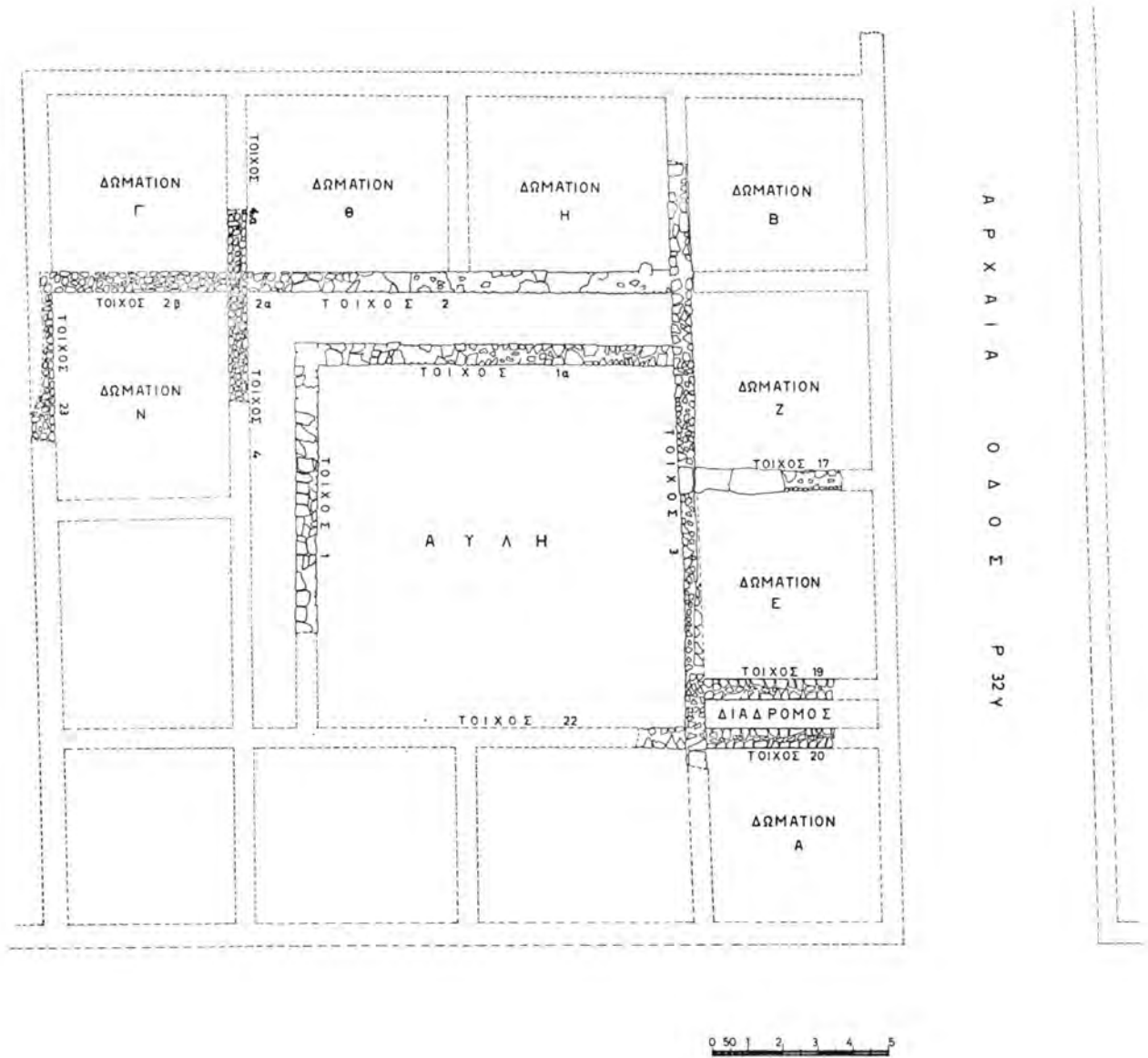
13. Ἴδὲ ἀνωτέρω, ὁδὸς P39a καὶ κατωτέρω σ. 531 (ἀνασκαφὴ οἰκοπέδων Συνεταιρισμοῦ Καταστηματαρχῶν Ρόδου).

14. Τὰ συμπεράσματα τῆς ἀνασκαφῆς ταύτης θὰ ἐκτεθοῦν εἰς τὰ Χρονικά τοῦ ἐπομένου ἔτους. Βλ. καὶ ἀνωτέρω, ὁδὸς P18β.

15. ΑΜ 73 (1958), πίν. 3 καὶ 4.

16. Ἴδὲ σημείωσιν 13.

17. Ἴδὲ κατωτέρω, σ. 523 (ἀνασκαφὴ Σκάρου).

τέρας οίκιας τῆς ἰδιοκτητρίας, κατὰ τὴν ἐν ἔτει 1959 οἰκοδόμησιν τῆς ὁποίας, λόγω τοῦ περιορισμένου τῶν τότε διατιθεμένων κονδυλίων, δὲν κατέστη δυνατὴ, εἰμὴ μόνον ἢ διαπιστώσῃς ὑπάρξεως τοίχων καὶ διαπέδων, χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ δυνατότης συνδέσεως αὐτῶν πρὸς τὰ κατὰ τὸ παρὸν ἔτος ἀποκαλυφθέντα δείγματα.

Κατὰ τὸ μέσον τοῦ οἰκοπέδου ἢ ἀνασκαφῆ ἔφερον εἰς φῶς τετράγωνον, μεγάλων διαστάσεων (12 x 12.20 μ.), χώρον, ὅστις ἀπετέλει τὴν ἀλλήν τῆς ἀρχαίας οἰκίας (Πί ν. 382 β' Σ χ ε δ. 2). Ἐκ τῶν τοίχων τῆς αὐτῆς ταύτης ἀπεκαλύφθησαν ὁ Α. καὶ ὁ Β. (Πί ν. 382 β' Σ χ ε δ. 2, τοῖχοι 2 καὶ 3) καθ' ὅλον τὸ μῆκος αὐτῶν, τμήματα δὲ τοῦ Ν. (τοῖχος 22) καὶ τοῦ Δ. (τοῖχος 4). Τοῦ Ν. ἢ περαιτέρω ἀποκάλυψις καθίστατο ἀδύνατος λόγω τοῦ πέρατος τοῦ οἰκοπέδου, τοῦ Δ. δὲ διεπιστώθη ἀκανόνιστος διακοπή, ὀφειλομένη προφανῶς εἰς κατὰ τινα ἐποχὴν γενομένην ἀπόληψιν ὕλικου.

Κατὰ τὸ Β. καὶ Δ. μέρος αὐτῆς (τοῖχος 2 καὶ 4) καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.45 μ. ἀντιστοίχως ἀπ' αὐτῶν, ἀνευρέθη ἕτερος τοῖχος (Πί ν. 382 β' Σ χ ε δ. 2, τοῖχοι 1 καὶ 1α), ὅστις θὰ ἀπετέλει προφανῶς τὸν στυλοβάτην τοῦ διπτέρου περιστυλίου τῆς αὐτῆς. Οὕτως, ὁ ἐλεύθερος χώρος τῆς αὐτῆς ἦτο 10 x 10.20 μ. Διεπιστώθη καθ' ὅλην σχεδὸν τὴν ἔκτασιν τῆς αὐτῆς τὸ δάπεδον αὐτῆς, ἀποτελούμενον ἀπλῶς ἐκ πεπατημένου χώματος.

Ὡς ἀνωτέρω (σ. 517) ἀνεφέρθη, πρὸς Α. τοῦ οἰκοπέδου Γυαλούση ἀνεσκάφη ἢ ἀρχαία ὁδὸς Ρ32γ, τὸ Δ. ὄριον τῆς ὁποίας δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἀνευρεθῇ, λόγω καταστροφῆς του. Ἡ θέσις του ὁμως ὠρίσθη ἐπὶ τοῦ σχεδίου (Σ χ ε δ. 1 καὶ 2) μετ' ἀκριβείας ἐκ τοῦ σαφοῦς πέρατος τῶν ὁδοστρωμάτων. Τὸ ὄριον τοῦτο ἀπετέλει τὴν πρὸς τὴν ὁδὸν Ρ32γ (ἀνατολικὴν) πλευρὰν τῆς οἰκίας, ἣτις ἀπέχετο περὶ τὰ 5 μ. πρὸς Α. τοῦ Α. τοῖχου τῆς αὐτῆς (τοῖχος 3).

Ἐκ τῶν ἀποκαλυφθέντων τριῶν ἐγκαρσίων τοίχων, ἐκκινούντων ἐκ τῆς Α. παρεῖας τοῦ Α. τοίχου τῆς αὐτῆς (τοῖχος 3), καὶ τῶν πρὸς Β. καὶ Ν. προεκτάσεων τοῦ τοίχου τούτου, κατέστη δυνατόν νὰ διαπιστωθῇ ἢ ὑπαρξίς Α. πτέρυγος τῆς οἰκίας, χωρὶς ὁμως νὰ ὑπάρχῃ πρὸς τὸ παρὸν δυνατότης πλήρους ἀποκαταστάσεως τῆς μορφῆς αὐτῆς.

Ἐκ τῶν τριῶν τούτων ἐγκαρσίων τοίχων ὁ Ν. (τοῖχος 20) ἀποτελεῖ τὴν πρὸς Α. συνέχισιν τοῦ Ν. τοίχου τῆς αὐτῆς (τοῖχος 22), ὀρίζων, μετὰ τῆς ἀνωτέρω ἀναφερθείσης πρὸς Ν. προεκτάσεως τοῦ Α. τοίχου τῆς αὐτῆς, δωμάτιον σημειωθὲν ἐπὶ τοῦ Σ χ ε δ. 2 ὑπὸ τὸ σῆμα Α.

Εἰς ἀπόστασιν 0,75 μ. πρὸς Β. τοῦ ἀνωτέρω περιγραφέντος νοτιωτέρου τοίχου, ἀπεκαλύφθη ἕτερος τοῖχος (19). Ἐδημιουργεῖτο οὕτω στενόμακρος χώρος, ὁδηγῶν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀπὸ τῆς ὁδοῦ πρὸς τὴν ΝΑ. γωνίαν τῆς αὐτῆς τῆς οἰκίας. Ὁ στενόμακρος οὗτος χώρος, παρόμοιοι τοῦ ὁποίου εὐρέθησαν καὶ εἰς ἄλλας ἀνασκαφείσας ἀρχαίας οἰκίας, ἀνήκει ὁπωσδήποτε εἰς διάδρομον εἰσόδου τῆς ἀρχαίας οἰκίας.

Εἰς ἀπόστασιν 5 μ. ἀπὸ τοῦ τοίχου 19 εὐρέθη ὁ τρίτος (τοῖχος 17) ἐγκάρσιος τοῖχος, ὀρίζων ἀσφαλῶς τὴν Β. πλευρὰν τοῦ δωματίου Ε τῆς Α. πτέρυγος τῆς οἰκίας, αἱ διαστάσεις τοῦ ὁποίου ἦσαν ἀπὸ Α. πρὸς Δ. προφανῶς 5 μ. καὶ ἀπὸ Β. πρὸς Ν. ὁμοίως.

Παρὰ τὸ γεγονὸς, ὅτι ἀνεσκάφη συστηματικῶς καὶ ἐπιμελῶς ὁ χώρος μέχρις ἀποστάσεως 8.50 μ. πρὸς Β. τοῦ τοίχου 17, δὲν κατέστη δυνατόν νὰ διαπιστωθῇ ἄλλος ἐγκάρσιος τοῖχος. Ἐκ τοῦ γεγονότος ὁμως ὅτι ὁ Α. τοῖχος τῆς αὐτῆς (τοῖχος 3) προεκτείνεται ἐκατέρωθεν ἐντὸς τῆς οἰκίας, παρομοία δὲ προέκτασις τοῦ Ν. τοίχου τῆς αὐτῆς (22) ἀνεφέρθη ἀνωτέρω, συμπεραίνεται ὅτι θὰ ὑπῆρχε καὶ πρὸς Α. προέκτασις τοῦ Β. τοίχου τῆς αὐτῆς (2), ἐκ τῆς ὁποίας θὰ ἐδημιουργεῖτο τὸ δωμάτιον Ζ, ἴσων διαστάσεων πρὸς τὸ Ε. Κατὰ συνέπειαν καὶ πρὸς Β. τοῦ δωματίου Ζ πρέπει νὰ ὑπῆρχεν ἕτερον δωμάτιον, σημειούμενον ἐν τῷ σχεδίῳ ὡς Β.

Δυστυχῶς, λόγω τῆς στενότητος τοῦ οἰκοπέδου, δὲν κατέστη δυνατὴ ἢ ἐπέκτασις τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεῦνης βορειότερον, ὡς συνέβη καὶ εἰς τὸ Ν. πέρας τοῦ σκάμματος, παρέμεινε δὲ ὡς ἐκ τούτου ἐλλιπὴς ἢ ἐρευνα τῆς Α. πτέρυγος τῆς οἰκίας. Σαφῶς ὁμως ἢ πτέρυξ αὕτη συνέκειτο ἐκ μιᾶς σειρᾶς δωματίων, μετὰ πρόσοψιν πρὸς τὴν ἀρχαίαν ὁδόν, καὶ ἐνὸς διαδρόμου, ἀποτελοῦντος τὴν εἴσοδον τῆς οἰκίας.

Κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν τῆς αὐτῆς ἢ ἀνασκαφῆ προὐχώρησεν 6 μ. περίπου πρὸς Δ. τοῦ Δ. τοίχου τῆς αὐτῆς (4), δηλαδὴ περὶ τὰ 4 μ. πέραν τῶν ὀρίων τοῦ οἰκοπέδου, τῆς περαιτέρω ἐρεῦνης ἀποκλεισθείσης λόγω τῆς ἀμέσου γειτνιάσεως πρὸς τὴν ὁδὸν Ἁγίας Ἀναστασίας. Ἀνευρέθη ὁ τοῖχος 23, κατευθύνσεως ἀπὸ Β. πρὸς Ν., ἀπέχων 5 μ. ἀπὸ τοῦ Δ. τοίχου τῆς αὐτῆς (4). Ὁ τοῖχος 23, μετὰ τῆς πρὸς Δ. προεκτάσεως τοῦ Β. τοίχου αὐτῆς (2), προσδιώριζε τὰ τρία ὄρια δωματίου ἢ χώρου (δωματίον Ν), ἀνήκοντος εἰς τὴν Δ. πτέρυγα τῆς οἰκίας. Ἐκ τῆς πτέρυγος αὐτῆς διεπιστώθη καὶ τμήμα τοῦ πρὸς Β. τοῦ δωματίου Ν ἀνοιγομένου χώρου (δωματίον Γ).

Ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ Πί ν. 382 β, οἱ καὶ

ἐπὶ τοῦ σχεδίου σημειούμενοι τοῖχοι, ὑπ' ἀριθ. 2α, 2β, 4, 4α καὶ 23, ἦσαν σαφῶς διάφοροι τῶν ὑπολοίπων τοίχων τῆς οἰκίας, κατασκευασθέντες προφανῶς μεταγενέστερον.

Ἐντὸς τῆς Β. πτέρυγος τῆς οἰκίας ἡ ἀνασκαφὴ προὐχώρησε καὶ πέραν τῶν ὀρίων τοῦ οἰκοπέδου Γυαλοῦση, ἦτοι εἰς ἀπόστασιν 4.50 μ. βορείως τοῦ Β. τοίχου τῆς αὐλῆς (2), χωρὶς ὁμως νὰ ἀνευρεθῶν ἐγκάρσιοι τοῖχοι, ἀνήκοντες εἰς τὴν πρώτην ταύτην οἰκοδομικὴν περίοδον τῆς οἰκίας. Ὡς ἐκ τούτου δὲ οὐδὲν στοιχεῖον περὶ διαχωρισμοῦ τοῦ μεταξὺ τῶν δωματίων Β καὶ Γ μεγάλου χώρου προέκυψε. Κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν Α. πτέρυγα, ὁμως, συμπεραίνεται, ὅτι ὁ χώρος οὗτος θὰ ἦτο ὀπισθόδομος διηρημένος εἰς δύο δωμάτια, σημειωθέντα ἐπὶ τοῦ Σ χ ε δ. 2 διὰ τῶν γραμμῶν Θ καὶ Η.

Ἐκ τῆς γωνίας, τὴν ὁποίαν καθόριζεν ὁ Ν. τοίχος τῆς αὐλῆς (22) καὶ ἡ πρὸς Ν. προέκτασις τοῦ Α. τοίχου (3) ταύτης, συμπεραίνεται, ὅτι ὑπῆρχε καὶ Ν. πτέρυξ τῆς οἰκίας, εὐρισκομένη ἐκτὸς τῶν ὀρίων τοῦ οἰκοπέδου Γυαλοῦση.

Ἐκ τῆς ἐρεύνης τοῦ οἰκοπέδου τούτου διεπιστώθη, ὅτι ἡ ἐκεῖ ἀνασκαφείσα ἀρχαιότερα (πρώτη) οἰκία ἀπετελεῖτο ἐκ μιᾶς μεγάλης αὐλῆς, διαστ. 12 x 12.20 μ., μετὰ διπτέρου στοᾶς, πλ. 1.50 μ., περὶ τὴν αὐλὴν δὲ διεπιστώθησαν τρεῖς τοῦλάχιστον πτέρυγες, ἀποτελούμεναι ἐκ χώρων, οἱ σαφέστεροι τῶν ὁποίων ἀπεκαλύφθησαν εἰς τὴν παρὰ τὴν ὁδὸν Ρ32γ (ἀνατολικὴν) πτέρυγα τῆς οἰκίας. Οἱ χώροι τῆς Α. πτέρυγος ἦσαν δωμάτια, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο εἶχον διαστ. περίπου 5 x 5 μ., καὶ εἰς διάδρομος, ἀνήκων εἰς τὴν εἴσοδον τῆς οἰκίας. Κατ' ἀναλογίαν τῶν προκυψάντων ἐκ τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης στοιχείων ἐγένετο ἐν τῷ παρατιθεμένῳ Σ χ ε δ. 2 προσπάθεια συμπληρώσεως τῶν τεσσάρων πτερυγῶν τῆς οἰκίας Α.

Ἐκ τῶν μεταγενεστέρων οἰκοδομήσεων προκύπτει σαφῶς, ὅτι οὐδέποτε ἠκοδομήθη ὁ χώρος τῆς αὐλῆς, ἐνῶ κατὰ κανόνα μέρος τῆς αὐλῆς καλύπτεται ὑπὸ κτισμάτων κατὰ τὰς μεταγενεστέρων οἰκοδομήσεις τῶν ἀρχαίων οἰκιῶν τῆς Ρόδου. Αἱ πλείσται τῶν οἰκοδομήσεων παρετηρήθησαν καὶ κατὰ τὴν παροῦσαν ἐκσκαφὴν, ὡς καὶ ἄλλοι¹⁸, εἰς τὴν παρὰ τὴν ὁδὸν πτέρυγα τῆς οἰκίας.

Ἐκ τῶν εὐρημάτων ἀξιοσημείωτος ὑπῆρξεν ἀετωματικὴ ἐπιτύμβιος στήλη, φέρουσα τὴν ἐπιγραφήν:

ΑΓΕΜ[ΩΝ]
ΔΙΟΝΥΣ[ΙΟΥ]

18. ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, σ. 449 - 50.

Ἄνασκαφὴ οἰκοπέδων Χατζησταμάτη, Κοτζιά καὶ ἀδελφῶν Σκάρου, ἐπὶ παρόδου ὁδοῦ Ἁγίας Ἀναστασίας

Εὐτυχῆς σύμπτωσις ταυτοχρόνου σχεδὸν οἰκοδομήσεως τριῶν οἰκιῶν ἐπὶ παρόδου τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Ἀναστασίας, βορειότερον τοῦ οἰκοπέδου Γυαλοῦση (βλ. ἄνωτ. σ. 517 κ.έ.), ὠδήγησεν εἰς τὴν ἀποκάλυψιν ἀξιολόγων τμημάτων τριῶν ἀρχαίων οἰκιῶν, τὴν σύνδεσιν τούτων πρὸς τὰ συμπεράσματα παλαιότερας ἀνασκαφῆς καὶ τὴν συναγωγὴν γενικωτέρων πορισμάτων ἢ ὀρθότεραν τοποθέτησιν προβλημάτων σχετιζομένων πρὸς τὴν ρυμοτομίαν τῆς ἀρχαίας Ρόδου.

Τὰ οἰκόπεδα ταῦτα γειτνιάζον ἀπὸ Α. ἀμέσως πρὸς τὸν ἀρχαιολογικὸν χῶρον, τὸν ἀποτελοῦντα τμήμα τοῦ προαυλίου τοῦ παλαιοῦ Βενετοκλείου Γυμνασίου, τοῦ στεγάζοντος σήμερον τὸ Γυμνάσιον Θελέων, ὅπου κατὰ τὸ 1952 εἶχον ἐκτελεσθῆ ἀρχαιολογικαὶ ἀνασκαφαί¹⁹ καὶ εἶχεν ἀποκαλυφθῆ ἡ πρόσοψις ἀρχαίου κτηρίου βλέποντος πρὸς τὴν ἀπὸ Β. πρὸς Ν. ἀρχαίαν ὁδόν, ἣτις μεταγενέστερον ἔλαβε τὸ σῆμα Ρ32α. Πρὸς Ν. ὁ τοίχος οὗτος τῆς προσόψεως ἐκάμπτετο πρὸς Δ., σχηματίζων ὀρθὴν γωνίαν μετ' ἐπιπέδου πρὸς Ν., ὅθεν διέρχεται ἡ ἀπὸ Α. πρὸς Δ. ἀρχαία ὁδὸς Ρ19α (περὶ ἧς βλ. ἄνωτέρω, σ. 515).

Αἱ ἀνασκαφεῖσαι τρεῖς ἀρχαῖαι οἰκίαι εὐρίσκονται ἐκατέρωθεν τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ Ρ19α. Ἐκ τῶν οἰκοπέδων τὰ τῶν Χατζησταμάτη καὶ Κοτζιά εὐρίσκονται πρὸς Β. αὐτῆς.

Ἐκ τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρεύνης διεπιστώθη κατ' ἀρχάς, ὅτι τὸ Β. ὄριον τῆς ὁδοῦ Ρ19α, κατὰ τὴν πρὸς Α. προέκτασίν του, συναντᾷ τὸν τοῖχον τῆς προσόψεως τοῦ ἀρχαίου κτηρίου τοῦ Βενετοκλείου ἐπὶ τῆς διασταυρώσεως τῶν ὁδῶν Ρ19α καὶ Ρ32. Ἄρα τὸ ἀρχαῖον κτήριο τοῦ Βενετοκλείου Γυμνασίου ἦτο γωνιαῖον.

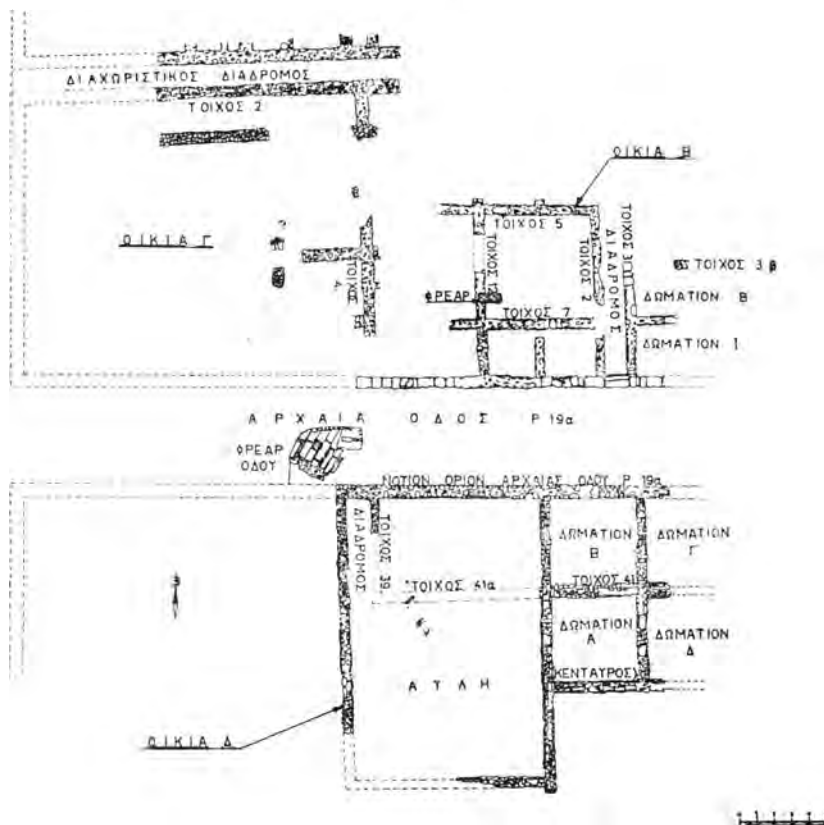
Εἰς ἀπόστασιν 12.60 μ. ἀπὸ τῆς γωνίας τοῦ κτηρίου τοῦ Βενετοκλείου ἀπεκαλύφθη, ἐπὶ τοῦ ὀρίου τῆς ὁδοῦ Ρ19α, κατῳφλιον πλ. 0,70 μ., ἄνευ τὸρμων, φέρον κατὰ μῆκος ἐντομὴν ἀβαθῆ πρὸς παρεμπόδισιν τῆς κινήσεως τῶν θυροφύλλων πρὸς τὰ ἔξω.

Πρὸς Α. καὶ Δ. τοῦ κατωφλίου τούτου, ἀπεκαλύφθησαν δύο κάθετοι τοῖχοι, οἱ ἐν Πί ν. 383 α καὶ Σ χ ε δ. 3 σημειούμενοι ὡς 3 καὶ 2, ἐκκινουντες ἀπὸ τῆς Β. πλευρᾶς τοῦ Β. ὀρίου τῆς ὁδοῦ Ρ19α μετ' ἐπιπέδου πρὸς Β. 2.80 μ. πρὸς Β. τοῦ Β. ὀρίου τῆς ὁδοῦ Ρ19α ἀπεκαλύφθη παράλληλος πρὸς αὐτὸ τοῖχος, ἐκκινῶν ἀπὸ τῆς Α. πλευρᾶς τοῦ τοίχου 3, μετ' ἐπιπέδου πρὸς Α., ὀρίζων,

19. ΠΑΕ 1952, σ. 525.

μετά τοῦ ὀρίου καὶ τοῦ Ν. τμήματος τοῦ τοίχου 3, χώρον δωματίου 2.55 μ. Πρὸς Β. τοῦ ἐγκαρσίου τούτου τοίχου ἀπεκαλύφθη τμήμα ἐτέρου, παραλλήλου πρὸς τοῦτον τοίχου, τοῦ ὁποίου ἡ πρὸς Δ. καὶ μέχρι συναντήσεως τοῦ τοίχου 3 συνέχι-

ἡ γενομένη διαπίστωσις τῆς διαφορᾶς τῆς ποιότητος τῆς υποθεμελιώσεως τοῦ Β. ὀρίου τῆς Ρ19α, καθ' ὅσον ἡ διὰ μεγάλων λιθοπλίνθων θεμελίωσις τοῦ Β. ὀρίου τῆς Ρ19α περατοῦται περίπου ὑπὸ τὸν τοίχον 2.

Σχέδ. 3. Ρόδος, πάροδος ὁδοῦ Ἁγ. Ἀναστασίας. Κάτωπις ἀποκαλυφθεισῶν οἰκιῶν ἐπὶ οἰκοπέδων Χατζησταμάτη, Κοτζιά καὶ ἀδελφῶν Σκάρου

σις εἶχε καταστραφῆ. Συμπεραίνεται, ὅτι ὑπῆρχεν ἐδῶ ἕτερον δωματίον. Ὁ μεταξὺ τῶν τοίχων 3 καὶ 2 χώρος, πλ. 1.20 μ., ἀπετέλει κατὰ πᾶσαν πιθανότητα διάδρομον ὀδηγοῦντα ἀπὸ τῆς ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Ρ19α εἰσόδου εἰς τὸ ἐσωτερικόν.

Ὁ τοίχος 2 ἠρευνήθη μέχρι μήκ. 10 μ. περίπου, διέσωζε δὲ πλὴν τῆς θεμελιώσεως καὶ ἀνωδομήν (Πί ν. 383α), ἐπὶ τῆς ὁποίας οὐδὲν ἄνοιγμα θύρας, πρὸς τὸν διάδρομον, ὑπῆρχε. Κατόπιν τούτου καὶ μέχρις ὅτου μελλοντικῶς ἀνασκαφῆ καθ' ὅλον τὸ μήκος του ὁ τοίχος 2, ὑποτίθεται ὅτι ὁ μεταξὺ τῶν τοίχων 2 καὶ 3 διάδρομος ὠδήγει εἰς τὸ κτήριον τοῦ Βενετοκλείου Γυμνασίου. Τὴν ὑπόθεσιν αὐτήν τῆς ὑπάρξεως δύο διαφορετικῶν κτηρίων ἐκατέρωθεν τοῦ διαδρόμου, ἐνισχύει καὶ

Ἀρχαία οἰκία (Β) οἰκοπέδου Χατζησταμάτη

Ἐκκινῶν ἐκ τῆς Δ. παρείδας τοῦ τοίχου 2 καὶ ἀπέχων 2.70 μ. ἀπὸ τοῦ Β. ὀρίου τῆς ὁδοῦ Ρ19α, πρὸς τὸ ὁποῖον εἶναι παράλληλος, ἀνευρέθη ὁ τοίχος 7 (Πί ν. 383 α' Σχ ἐδ. 3). Οὗτος προὔχεται μέχρι μήκ. 6.20 μ., ὅπου συνηντᾶτο μετὰ τοῦ τοίχου 12, παραλλήλου πρὸς τὸν 2 (Σχ ἐδ. 3). Πρὸς Ν. τοῦ τοίχου 7 καὶ μεταξὺ τῶν τοίχων 2 καὶ 12, ἀνεσκάφη ὁ ἀπὸ Β. πρὸς Ν. τοίχος 9, διαχωριστικὸς τῶν δύο πρὸς τὴν ὁδὸν Ρ19α δωματίων, διαστ. ἀπὸ Β. πρὸς Ν. 2.50 καὶ ἀπὸ Α. πρὸς Δ. 2.80 μ.

Πρὸς Β. τοῦ τοίχου 7 ἐκτείνεται ἡ αὐτὴ τῆς οἰκίας (Πί ν. 383 α' Σχ ἐδ. 3), διαστ. ἀπὸ Β.

πρός Ν. 5.80 και από Α. προς Δ. 6.10 μ., όριζόμενη βορειώς υπό του τοίχου 5. Κατά την ΝΔ. γωνίαν τής αΐλης υπήρχε φρέαρ. Προς Β. του τοίχου 5 κατέστη δυνατόν να έρευνηθῆ χώρος, πλ. 0,60 μ., άπεκαλύφθησαν δέ, άφ' ένός μὲν αί προς Β. συνεχίσεις τών τοίχων τής αΐλης 2 και 12, άφ' έτέρου δέ ή έναρξίς ένός τοίχου παραλλήλου προς αυτούς και άπέχοντος 2.60 μ. από του 2 και 3 μ. από του 12 (Σ χ έ δ. 3). Διά τών τοίχων τούτων σχηματίζονται δύο προς Β. τής αΐλης δωμάτια. Δύο έπίσης δωμάτια διεπιστώθησαν προς Δ. τής αΐλης²⁰.

Προς Β. και Ν. τών ως άνω δωματίων, δυτικώς τής αΐλης, διεπιστώθησαν τμήματα έτέρων δύο δωματίων. Ουτω κατέστη δυνατόν να άνασκαφῆ άρκετόν τμήμα τής οίκίας Β, άποτελούμενον εκ τής αΐλης, ως και εις την άνωτέρω περιγραφείσαν οίκίαν του οικόπεδου Γυαλούση, και εκ δωματίων κατά τās τρεις όμως πλευράς αυτής. Έν γένει αί διαστάσεις τής οίκίας Β ήσαν μικρότεραι τών τής οίκίας Α.

Άξιοσημείωτον είναι τó γεγονός, ότι δέν εύρέθη ή εκ τής όδοϋ Ρ19α εισοδος προς την οίκίαν Β, άποκλεισθείσης, ως έλέχθη, τής ύπάρξεως εισόδου εις τόν διάδρομον. Έμ μη άνεύρεσις τής Δ. και Β. πλευράς δέν επιτρέπει την ολοκλήρωσιν τής μορφής τής οίκίας Β.

Έ διαφορά τών περιγραφεισών δύο οίκιων υπήρξεν, ότι ή οίκία Β είχε μόνον τρεις πτέρυγας περι την αΐλην, ένϋ ή οίκία Α περιβάλλετο υπό τεσσάρων πτερύγων, είχε δέ επιπροσθέτως διάδρομον εισόδου, όδηγούνα εκ τής όδοϋ προς την αΐλην, και περιστύλιον κατά τās δύο πλευράς αυτής.

Έκ τών μεταγενεστέρων οίκοδομήσεων, τών όποιων τά σαφέστερον διασωθέντα στοιχεΐα κατέστη δυνατόν να μελετηθούν, διεπιστώθη ότι, κατ' άντίθεσιν προς τās μεταγενεστέρας οίκοδομήσεις έν τῆ οίκία Α (Γυαλούση), ή αΐλη τής οίκίας Β είχε καταληφθῆ υπό κτισμάτων και ότι, ένϋ τά εύρήματα άνήρχοντο και μέχρι τών πρώτων βυζαντινών χρόνων, δέν παρετηρήθη καταπάτησις τής όδοϋ.

Οικόπεδον Κοτζιά (Διακοσάββα) (οίκία Γ)

Άμέσως προς Δ. του οικόπεδου Χατζησταμάτη άνεσκάφη τó οικόπεδον Κοτζιά - Διακοσάββα, όπου άπεκαλύφθησαν λίαν κατεστραμμένοι τοί-

20. Περι τó μέσον του μεταξύ τών τοίχων 5 και 7 δυτικώς τής αΐλης χώρου διεπιστώθη διακοπή τών δαπέδων και έντός αυτής έπίχρσις διαφόρου συστάσεως, έξ ών συνήχθη τó συμπέρασμα, ότι εις τó σημείον τούτο υπήρχε διαχωριστικός τοίχος, του όποιου έγένετο πλήρης καταστροφή δι' άπολήψεως δλου του οίκοδομικού ύλικου.

χοι, εκ τής μελέτης τών όποιων κατέστη δυνατόν να διαχωρισθούν οι άνήκοντες εις την πρώτην (άρχαιοτέραν) οίκοδομικήν περιόδον.

Κατ' άρχήν διεπιστώθη ή προς Δ. συνέχισις του Β. όριου τής όδοϋ Ρ19α (Σ χ έ δ. 3), άνήκουσα εις την ύποθεμελίωσιν τής προσώψεως τής οίκίας Γ και άποτελουμένη έξ άργών λίθων, ως και ή τής οίκίας Β. Εις άπόστασιν 28.50 μ. από του τοίχου τής προσώψεως του άρχαίου κτηρίου του Βενετοκλείου Γυμνασίου εύρέθη ό από Ν. προς Β. τοίχος 4 (Σ χ έ δ. 3' Πί ν. 383 β), κατεστραμμένος κατά μέγα μέρος, όστις άνήκεν εις την Α. πλευράν τής οίκίας Γ και είχε μήκ. 16 μ.

Έ Β. πλευρά τής οίκίας (τοίχος 2), μετά τής όποίας συνηγάτο ό τοίχος 4, κατέστη δυνατόν να άνασκαφῆ μέχρι μήκ. 12 μ. προς Δ. από του σημείου τής συναντήσεώς της μετά του τοίχου 4, προϋχώρει δέ και πέραν του Δ. όριου τής άνασκαφής, ως έπίσης και κατά την προς Α. προέκτασίν του, επί μήκ. 2 μ., τής περαιτέρω άνασκαφής μη καταστάσης δυνατής. Διεπιστώθησαν έπίσης 4 έγκρισιοι λίαν κατεστραμμένοι τοίχοι, εκκινούντες εκ του τοίχου 4 και βαίνοντες προς Δ. Έξ αυτών ό τοίχος 5 άπήχε 1.80 μ. προς Ν. του 2, ό τοίχος 10 2.80 προς Ν. του 5, ό τοίχος 7 2.90 προς Ν. του 10, ό τοίχος 8 3.20 προς Ν. του 7 και 2.70 μ. προς Β. του Β. όριου τής Ρ19α. Ουτως έδημιουργούνο 5 δωμάτια, τó μήκος τών όποιων έδωσεν ό εις άπόστασιν 5.80 μ. προς Δ. του τοίχου 4 και παράλληλος προς αυτόν και εκ του τοίχου 2 εκκινών τοίχος α, ό όποιος άποτελεί κατά πāσαν πιθανότητα, ως συνάγεται και εκ τών λοιπών άνασκαφεισών οίκιων, την προς Β. προέκτασιν του καταστραφέντος Α. τοίχου τής αΐλης. Έν εισέτι δωμάτιον, άποτελούμενον εκ του τοίχου 2, του α και τής προς Δ. του α προεκτάσεως του τοίχου 5, διεπιστώθη κατά τó Β. μέρος τής αΐλης. Έξ άλλων, οι τοίχοι 8, 7 και 5 διεπιστώθη, ότι συνεχίζοντο προς Α. του τοίχου 4, χωρίς όμως να καταστῆ δυνατόν να συνεχισθῆ ή άνασκαφή προς την κατεύθυνσιν ταύτην, προς διαπίστωσιν τυχόν σχέσεως τών προεκτάσεων αυτών προς την οίκίαν Β.

Περαιτέρω προς Δ. άνασκαφική έρευνα έντός του οικόπεδου δέν κατέστη δυνατή, ως εκ τούτου δέ εκ τής οίκίας Γ διεπιστώθη άμυδρώς ή θέσις τής αΐλης, εκ τής μη οίκοδομήσεως ούτε κατά τās μεταγενεστέρας περιόδους του έν τῷ Σ χ έ δ. 3 σημειουμένου χώρου (αΐλη), τής Α. πτέρυγος τής άρχαίας οίκίας Γ άποτελουμένης εκ 5 δωματίων, και, έξ ύποδηλώσεως, ή Β. πτέρυξ τής οίκίας.

Πρέπει να σημειωθῆ ἐνταῦθα, ὅτι ὡς ἐγένετο σαφές ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ Ρ32γ παρὰ τὸ οἰκοπέδον Γυαλούση (Σχ ἐ δ. 1), ἡ ὁδὸς αὕτη διέρχεται εἰς ἀπόστασιν 20.50 μ. πρὸς Δ. τοῦ τοίχου 4 τῆς οἰκίας Γ. Ἡ βεβαία συνέχισις τῆς ὁδοῦ διεπιστώθη ἐξ ὁδοστρωμάτων, τὰ ὁποῖα παρατηρήθησαν κατὰ τὴν διάνοιξιν βόθρου ἐν τῇ παρακειμένη τῷ οἰκοπέδῳ Κοτζιά - Διακοσάββα νέα οἰκία. Ἡ θέσις τοῦ Α. ὄριου τῆς ἐν λόγῳ ὁδοῦ προσδιορίζεται εἰς τὴν ὡς ἄνω σημειωθεῖσαν ἀπόστασιν (20.50 μ.) πρὸς Δ. τοῦ τοίχου 4 τῆς οἰκίας Γ, ἐκ τοῦ σαφοῦς πέρατος τῶν ὁδοστρωμάτων τῆς παρὰ τὸ οἰκοπέδον Γυαλούση ἀνασκαφείσης ὁδοῦ Ρ32γ (Σχ ἐ δ. 1 καὶ 3). Ὅθεν τὸ πλάτος τοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου (ἑκτασις ἀπὸ Α. πρὸς Δ.) διεπιστώθη καὶ ἐνταῦθα, ὡς συνήθως, περὶ τὰ 49 μ.

Τέλος, ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς Κοτζιά - Διακοσάββα, ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ γενομένη κατὰ τὸ Β. τμήμα τοῦ οἰκοπέδου Κοτζιά ἀποκάλυψις τοῦ εἰς ἀπόστασιν 1.40 μ. ἀπὸ τοῦ τοίχου 2 ἐτέρου παραλλήλου πρὸς αὐτὸν τοίχου, τοῦ τοίχου 1 (Σχ ἐ δ. 1 καὶ 3· Πί ν. 383 β), ἀνήκοντος εἰς τὴν πρὸς Β. οἰκίαν καὶ καθορίζοντος μετὰ τοῦ τοίχου 2 στενὸν διάδρομον, ἀρχόμενον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀπὸ τῆς ὁδοῦ Ρ32γ. Ἴσως πρόκειται περὶ μὴ βατοῦ διαδρόμου μεταξὺ τῶν δύο τοίχων τῶν παρακειμένων οἰκιῶν, δημιουργηθέντος διὰ τὴν ἀποφευχθῆ ἢ μεσοτοιχία (βλ. κατωτ. οἰκοπέδον Κυπριώτη).

* Ἀσαφῆ ὑπῆρξαν καὶ τὰ εἰς τὸ οἰκοπέδον Κοτζιά λείψανα τῶν μεταγενεστέρων οἰκοδομήσεων. Τὸ βεβαιότερον ὑπῆρξεν, ὅτι οὐδέποτε ἠκοδομήθη ὁ χῶρος τῆς αὐλῆς, ἐνῶ ὁ ἀνωτέρω ἀναφερθεὶς διάδρομος κατελήφθη ὑπὸ κτισμάτων, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω καὶ εἰς τὸ οἰκοπέδον Κυπριώτη (σ. 534).

Ἐκ τῶν γενομένων εὐρημάτων ἀξιοσημείωτος εἶναι ὁ ἐν Πί ν. 383 γ εἰκονιζόμενος κορμὸς πηλίνου ἀγαλματίου, ὕψ. σωζομ. 0,245 μ.

Ἀρχαία οἰκία ἐντὸς οἰκοπέδου Ἀντ. καὶ Μαρίας Σκάρου, ἐπὶ παρόδου τῆς ὁδοῦ Ἁγίας Ἀναστασίας

Ἐναντι τῶν ἀρχαίων οἰκιῶν Β καὶ Γ, περὶ ὧν ἀνωτέρω, ἐντὸς τῶν οἰκοπέδων ἰδιοκτησίας Ἀντ. καὶ Μαρίας Σκάρου, ἀπεκαλύφθησαν λείψανα τριῶν οἰκοδομικῶν περιόδων, ἀνήκοντα εἰς ἀρχαίας οἰκίας περιγραφόμενας κατωτέρω.

Ἐν ἀρχῇ σημειοῦται, ὅτι τὸ Ν. ὄριον τῆς ὁδοῦ Ρ19α (Σχ ἐ δ. 3) ἀνεσκάφη εἰς μῆκος 19 μ. περίπου, ἀπετελεῖτο δὲ ἐξ ὑποθεμελιώσεως ἐξ ἀργῶν λίθων, ὡς περίπου καὶ τῆς οἰκίας Β. Νεώτερος διαχωριστικὸς τοίχος, κατὰ τὸ Α. ὄριον

τοῦ οἰκοπέδου, ἠμπόδισε τὴν μέχρι τῆς γωνίας τῆς διασταυρώσεως τῶν ἀρχαίων ὁδῶν Ρ19α καὶ Ρ32α συνέχισιν τῆς ἀνασκαφῆς, ἥτις ὁμως πρέπει ὀπωσδήποτε νὰ ἐκτελεσθῆ πρὸς διασάφησιν πλήθους προβλημάτων. Οὕτως, τὸ ὄριον δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐρευνηθῆ καθ' ὅλον τὸ πρὸς Α. μῆκος του. Παρατηρήθη δέ, ὅτι τοῦτο διεκόπητο ὑπὸ καθέτου τοίχου εἰς ἀπόστασιν 28.70 μ. πρὸς Δ. τοῦ Α. ὄριου τῆς Ρ32α. Ἐπειδὴ ὁμως ἡ πρώτη πρὸς Δ. παράλληλος τῆς Ρ32α, ἥτοι ἡ Ρ32γ, ἡ ὁποῖα ἀπεκαλύφθη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν Γυαλούση (βλ. ἀνωτ. σ. 517 κ.ε.), διέρχεται πέραν τῶν 48 μ. πρὸς Δ. τοῦ Α. ὄριου τῆς ὁδοῦ, ἀποκλείεται ὀπωσδήποτε ἡ ὑπαρξίς ὁδοῦ κατευθύνσεως ἀπὸ Β. πρὸς Ν., ἀμέσως πρὸς Δ. τοῦ δυτικωτέρου τοίχου τῆς ὑπὸ μελέτην ἀρχαιοτέρας οἰκίας Δ, τοσοῦτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον τὸ Β. ὄριον τῆς ὁδοῦ Ρ19α συνεχίζετο πρὸς Δ., ἀποτελοῦν τὴν πρόσοψιν τῆς ἀνωτέρω μελετηθείσης οἰκίας Γ. Παρ' ὅλα ταῦτα, ὡς διεπιστώθη ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς, ὁ ἀμέσως πρὸς Δ. τῆς οἰκίας Δ χῶρος εἶχε μείνει ἀνοικοδόμητος τοῦλάχιστον κατὰ τὴν ἀρχαιοτέραν περίοδον.

Οἰκία Δ

Ἐκ τῆς οἰκίας Δ ἠρευνήθη χῶρος, διαστ. ἀπὸ Α. πρὸς Δ. 19.10 μ. καὶ ἀπὸ Β. πρὸς Ν. 17.35 μ., ὅση δηλαδὴ ἦτο ἡ ἑκτασις τοῦ οἴκου. Σκάρου. Καὶ ἀπὸ Α. μὲν, ὡς καὶ ἀνωτέρω ἀνεφέρθη, ἀπεκαλύφθη τὸ πέρασ τῆς οἰκίας, ἀπὸ Α. δὲ καὶ Ν. δὲν κατέστη δυνατόν νὰ περατωθῆ ἢ ἐρευνα τῆς ὅλης οἰκίας, ὡς ἐκτεινομένης ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ οἰκοπέδου Σκάρου. Σημειοῦται, ὁμως, ὅτι ἡ θέσις τοῦ Α. ὄριου τῆς ὑπὸ μελέτην οἰκίας Δ εἶναι γνωστή, συμπίπτουσα πρὸς τὸ ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Βενετοκλείου Γυμνασίου ἀποκαλυφθὲν Δ. ὄριον τῆς ὁδοῦ Ρ32α. Οὕτως, ἡ πρὸς τὴν ὁδὸν Ρ19α πρόσοψις τῆς οἰκίας Δ ἦτο περὶ τὰ 30 μ., ἥτοι πέραν τοῦ ἡμίσεος τῆς συνήθους ἀπὸ Α. πρὸς Δ. διαστάσεως τῶν οἰκοδομικῶν τετραγώνων τῆς Ρόδου.

Ἡ αὐτὴ τῆς οἰκίας κατελάμβανε τὸ κεντρικὸν καὶ ΝΔ. μέρος τοῦ σκάμματος, εἶχε δὲ κατὰ τὸ ΝΔ. μέρος αὐτῆς φρέαρ. Εἰς τὴν αὐτὴν ὠδήγει στενὸς διάδρομος, πλ. 1.50 μ., εἰρσκόμενος εἰς τὸ δυτικώτερον μέρος τῆς προσώψεως πρὸς τὴν ὁδὸν Ρ19α. Διαστάσεις τῆς αὐλῆς : ἀπὸ Β. πρὸς Ν. 10.50 καὶ ἀπὸ Α. πρὸς Δ. 11 μ.

Δωμάτια, ἀνήκοντα εἰς τὴν παλαιότεραν οἰκίαν Δ, ἀνεσκάφησαν καὶ ἐμελετήθησαν κατὰ τὸ Α. μέρος τοῦ σκάμματος (Σχ ἐ δ. 3). Τὰ πορίσματα τῆς ἐρέυνης εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην ἔχουν ὡς ἐξῆς :

Διεπιστώθη ἡ ὑπαρξίς τεσσάρων δωματίων,

ἐκ τῶν ὁποίων τὰ δύο ἠρευνήθησαν πλήρως, ἐνῶ τὰ ἕτερα δύο, εὐρισκόμενα ἐκτὸς τοῦ σκάμματος, πρέπει ὀψωσθήποτε νὰ ἐρευνηθοῦν εἰς τὸ μέλλον πρὸς ἐπίλυσιν τῶν πολλαπλῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἐτέθησαν ἐκ τῆς παρουσίας ἀνασκαφῆς.

Δωμάτιον Α (τοῦ Κενταύρου). Αἱ ἐσωτ. διαστάσεις ἦσαν 5 x 5 μ. Παρατηρήθη ὅτι ὁ Α. τοῖχος τοῦ δωματίου ἔβαινε ἐπὶ τοίχου θεμελιώσεως ἐσκαμμένου εἰς τὸν βράχον, καθ' ἅπαντα δὲ τὸν ἐσωτερικὸν χώρον εἶχε γίνοι λατόμησις μέχρι βάθους 2.80 μ. Ὁ χώρος ἦτο πλήρης καθαρᾶς ἄμμου, ἐπὶ τῆς ὁποίας ὑπῆρχεν ἐπίστρωμα ἐξ ἐρυθροῦ ἀργιλώδους χώματος. Ἐκ τοῦ δαπέδου τῆς ἀρχαιοτέρας οἰκοδομικῆς περιόδου οὐδὲν στοιχεῖον διεσώθη, πλὴν τῆς θέσεως αὐτοῦ ἐκ τοῦ σημείου τερματισμοῦ τῆς θεμελιώσεως καὶ τῆς ἐν ἐσοχῇ ἐνάρξεως τῆς ἀνωδομῆς.

Πλὴν τοῦ Ν. τοίχου τοῦ δωματίου Α, ὅστις διεσώθη μόνον κατὰ τὴν θεμελιώσιν αὐτοῦ, οἱ λοιποὶ τρεῖς τοῖχοι διέσωζον τμήματα τῆς ἀνωδομῆς αὐτῶν, ἧτις ἀπετελεῖτο ἐκ διπλῆς σειρᾶς λίθων μετὰ λελεασμένης τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας καὶ παρεμβολῆς βυσμάτων. Εἰς τὰ τμήματα τῆς ἀνωδομῆς διεπιστώθησαν αἱ θέσεις τῶν θυρῶν, μία τῶν ὁποίων ὑπῆρχε κατὰ τὸ μέσον τοῦ Α. καὶ ἡ ἕτερα κατὰ τὸ Δ. μέρος τοῦ Β. τοίχου.

Δωμάτιον Β. Ἀμέσως πρὸς Β. τοῦ δωματίου Α, ἐπικοινωνοῦν μετ' αὐτοῦ διὰ τῆς ἀνωτέρω σημειωθείσης θύρας. Ἦτο τῶν αὐτῶν διαστάσεων ὡς καὶ τὸ Α, ἦτοι 5 x 5 μ. Οἱ τοῖχοί του ἐπάτουν ἐπὶ τοῦ βράχου, δὲν εἶχε δὲ προηγηθῆ λατόμησις, ὡς εἰς τὸ δωμάτιον Α. Πλὴν τῆς θύρας ἐπικοινωνίας μετὰ τοῦ δωματίου Α, ὑπῆρχε καὶ κατὰ τὸ Β. τμήμα τοῦ Α. τοίχου θύρα ἐπικοινωνίας μετὰ τοῦ δωματίου Γ. Πρὸς τοὺς πρὸς Δ. χώρους οὐδεμία ἄμεσος ἐπικοινωνία διεπιστώθη, τόσον τοῦ δωματίου Β, ὅσον καὶ τοῦ δωματίου Α.

Δωμάτια Γ καὶ Δ. Κατέστη δυνατὴ ἡ κατὰ τὰ δυτικώτερα μέρη αὐτῶν ἀνασκαφή, καθ' ὅσον ταῦτα, ὡς ἀνεφέρθη, ἐκτείνονται ἐντὸς τοῦ παραπλεύρως οἰκοπέδου. Ἀξιοσημείωτος ὑπῆρξεν ἡ ἀνεύρεσις τμήματος τοῦ ἀρχαιότερου δαπέδου εἰς τὸ δωμάτιον Δ, εὐρισκόμενον εἰς τὸ ὕψος τῆς ἐνάρξεως τῆς ἀνωδομῆς. Τὸ δάπεδον τοῦτο ἀπετελεῖτο ἐκ λίαν λεπτοῦ στρώματος ὑδραυλικοῦ κονιάματος. Τῶν δωματίων Γ καὶ Δ αἱ ἀπὸ Β. πρὸς Ν. διαστάσεις ἦσαν 5 μ., ὅσαι δηλαδὴ καὶ τῶν δωματίων Α καὶ Β.

Χῶροι βορείως τῆς αὐλῆς

Κατὰ τὰς νεωτέρας οἰκοδομικὰς περιόδους διεπιστώθη ἐντατικὴ οἰκοδομησις ἐντὸς τοῦ πρὸς Β. τῆς αὐλῆς τμήματος τῆς οἰκίας τοῦ γεινιάζον-

τος ἀμέσως πρὸς τὴν ὁδὸν Ρ19α. Αἱ οἰκοδομησις αὗται εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα τὴν πλήρη σχεδὸν καταστροφὴν τῶν λειψάνων τῆς πρώτης οἰκοδομικῆς περιόδου. Ὡς ἐκ τούτου τὰ μόνον στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἢ λίαν συστηματικὴ καὶ προσεκτικὴ ἔρευνα ἔφερον εἰς φῶς, ἦσαν : Τὸ μικρὸν τμήμα θεμελιώσεως καὶ ἀνωδομῆς τοῦ τοίχου 39, ὅστις, διασωθεὶς εἰς μῆκ. 2 καὶ ἔχων πλ. θεμελίου 0,30 μ., εἶναι λίαν ἀμφίβολον, ἐὰν ἦτο δυνατόν νὰ φέρη βάρος στέγης, καὶ μικρὸν τμήμα τῆς πρὸς Δ. τοῦ τοίχου συνεχίσεως τῆς θεμελιώσεως τοῦ τοίχου 41. Ἐπὶ τοῦ Σ χ ε δ. 3 ἐσημειώθη διὰ διακεκομμένης γραμμῆς ἡ συνέχισις τῶν ὡς ἄνω τοίχων 39 καὶ 41α. Πέραν τῶν ἀνωτέρω οὐδὲν διεπιστώθη περὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ χώρου τοῦ ὀριζομένου ὑπὸ τῶν τοίχων 39 καὶ 41α. Πρέπει ὁμως νὰ σημειώσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι τὴν συνάντησιν τῶν τοίχων 39 καὶ 41α, ἦτοι τὴν ἀπόδοσιν εἰς διάδρομον τοῦ στενοῦ χώρου τοῦ ὀριζομένου διὰ τῶν τοίχων 14 καὶ 39, ἐπιβάλλει ἡ μέχρι σήμερον διαπίστωσις ὑπάρξεως στενοῦ διαδρόμου, ὀδηγοῦντος ἀπὸ τῆς ὁδοῦ εἰς τὴν αὐλὴν εἰς τὰς μέχρι σήμερον ἐρευνηθείσας οἰκίας τῆς παλαιότερας οἰκοδομικῆς περιόδου τῆς Ρόδου, τῶν ὁποίων ἢ μεταξὺ τῆς αὐλῆς καὶ τῆς ὁδοῦ πλήρης ἔρευνα κατέστη δυνατὴ, ὡς καὶ τὸ γεγονός ὅτι παρόμοιος ἐπιμήκης χώρος παρά τὴν ὁδὸν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχη ἄλλην λειτουργίαν.

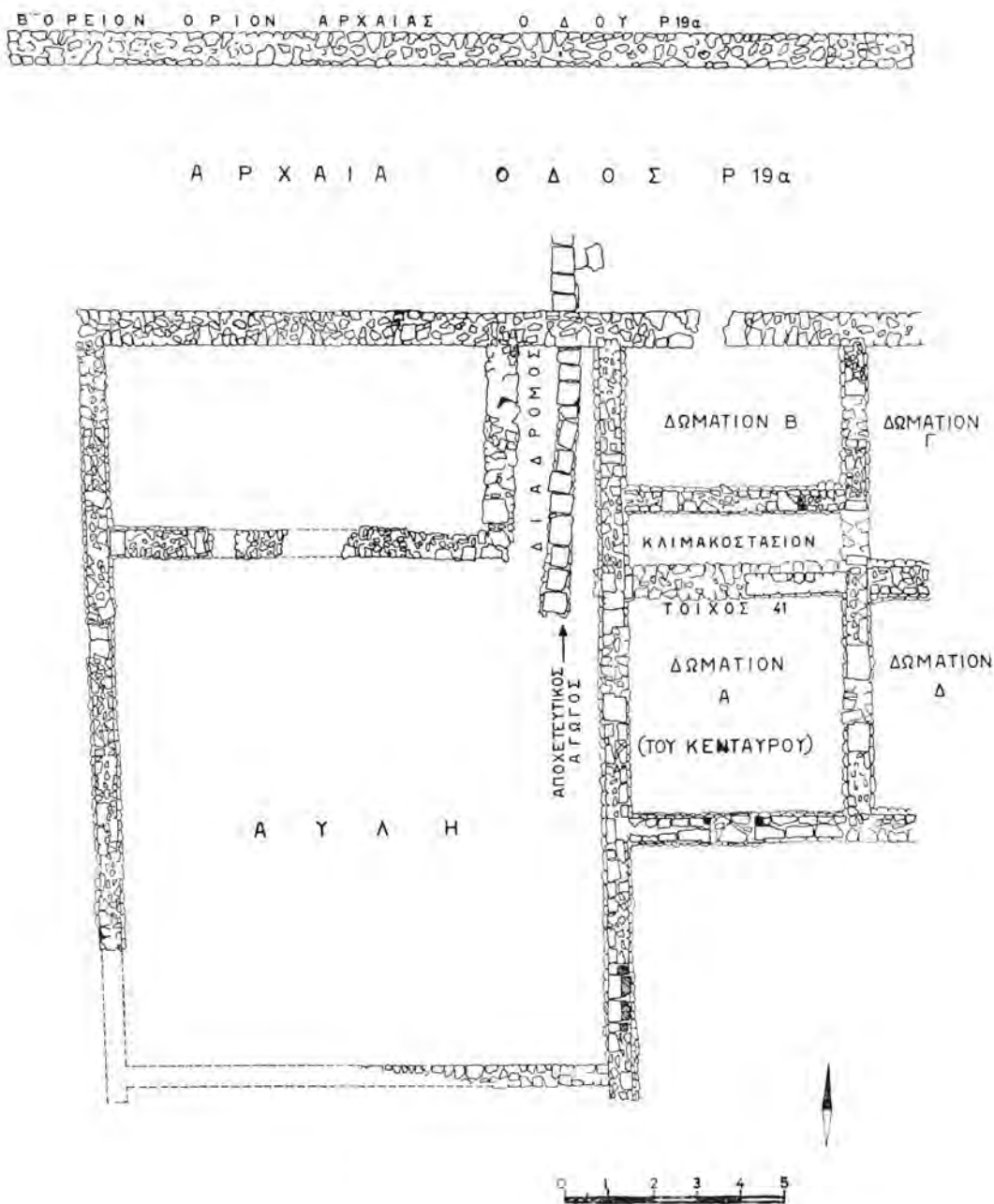
Εἰς τὸ Ν. τμήμα τῆς ἀνωδομῆς τοῦ Α. τοίχου τῆς αὐλῆς ὑπῆρχε θύρα ἐπικοινωνίας πρὸς τοὺς ἀμέσως ἐσωτερικοὺς χώρους, ἐκ τῶν ὁποίων οὐδὲν στοιχεῖον διεσώθη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ οἰκοπέδου. Ὑπάρχει ὁμως ἐλπίς κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῶν περὶ τὴν οἰκοπέδων νὰ προκύψουν στοιχεῖα διαφωτιστικά. Πρέπει νὰ σημειωθῆ, τέλος, ὅτι ὁ Α. τοῖχος τῆς αὐλῆς προὐχέει πρὸς Ν. τοῦ Ν. τοίχου αὐτῆς καὶ ὅτι ὁ Ν. τοῖχος τῆς αὐλῆς, ἐρευνηθεὶς κατὰ τὸ Α. τμήμα του εἰς μῆκ. 5.70 μ., δὲν εἶχεν ἀνοιγμα θύρας ἐπὶ τῆς σωζομένης ἀνωδομῆς. Ἐκ τούτων πάντων προκύπτει σαφῶς, ὅτι πρέπει νὰ ὀλοκληρωθῆ καὶ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐντὸς τοῦ κρατικῆς ἰδιοκτησίας πρὸς Α. τῶν δωματίων Γ καὶ Δ χώρου, πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ σχεδίου τῆς οἰκίας μέχρι τῆς ὁδοῦ Ρ32α.

Β' οἰκοδομικὴ περίοδος

Οἰκία Δ₁

Κατ' αὐτὴν διεπιστώθησαν, ὡς καὶ ἐκ τοῦ παρατιθεμένου Σ χ ε δ. 4 φαίνεται, αἱ κάτωθι μεταβολαί :

Ὁ διάδρομος μετεφέρθη εἰς τὸ Α. μέρος τῆς αὐλῆς, οἱ δὲ πρὸς Β. τῆς αὐλῆς χώροι περιωρίσθησαν, καθ' ὅσον ὁ νοτιώτερος αὐτῶν τοῖχος μετε-

Σχέδ. 4. Ρόδος, πάροδος δδου 'Αγ. 'Αναστασίας. 'Αρχαία οικία εις οικόπεδον Σκάρου. Β' οικοδομική περίοδος

φέρθη κατά 0,50 μ. βορειότερον, τὸ δὲ πλάτος τοῦ διαδρόμου εἰς τὴν δευτέραν περίοδον εὐρέθη 1.80 μ. Εἰς τὴν αὐτὴν ἐπίσῃ ἐποχὴν πρέπει νὰ ἐκτίσθῃ ὁ κατὰ μῆκος τῶν χώρων τούτων τοῖχος, ὅστις διήρει αὐτοὺς ἀπὸ Α. πρὸς Δ. εἰς δύο ἐπιμήκη τμήματα. Οὐδὲν ἕτερον στοιχείον ἀπέδωσεν ἢ ἀνασκαφὴ καὶ ὡς ἐκ τούτου οὐδὲν εἶναι δυνατόν νὰ λεχθῇ περὶ τοῦ προορισμοῦ τῶν χώρων τούτων.

Ἐπὶ τὸν διάδρομον ἀπεκαλύφθη κτιστὸς ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς ἐκβάλλων εἰς τὸν κεντρικὸν ὑπόνομον τῆς ὁδοῦ Ρ19α, κεκαλυμμένος διὰ κανονικῶν πλακῶν πωρολίθου.

Μεταβολὴ διεπιστώθη ἐπίσης εἰς τὸ δωμάτιον Β, τοῦ ὁποίου ἡ ἀπὸ Β. πρὸς Ν. διάστασις περιωρίσθη εἰς 3.10 μ. δι' ἀνεγέρσεως τοίχου καὶ δημιουργίας ἐπιμήκους χώρου κατὰ τὸ Ν. τμήμα αὐτοῦ. Ὁ χώρος οὗτος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐχρησίμευεν ἢ μὴ μόνον ὡς κλιμακοστάσιον. Τὰ δωμάτια Γ καὶ Δ διετήρησαν τὰς διαστάσεις των, εἰς ἀμφότερα δὲ ὑπῆρχον δάπεδα ἀνήκοντα εἰς τὴν περίοδον ταύτην, εὐρεθέντα εἰς ἐπίπεδον 0,20 μ. ὑψηλότερον τῆς θέσεως τῶν δαπέδων τῆς πρώτης περιόδου καὶ ἀποτελούμενα ἐκ στρώματος ὑδραυλικοῦ κονιάματος μὲ διασπάρτους μικροὺς χάλικας.

Δωμάτιον Α. Τὸ δωμάτιον τοῦτο ἐπεφύλαξεν εἰς ἡμᾶς τὴν πλέον εὐχάριστον ἐκπληξιν, καθ' ὅσον διετήρει σχεδὸν ἄθικτον τὸ ἐκ μωσαϊκοῦ δάπεδόν του μετὰ παραστάσεως Κενταύρου ἐντὸς μελανοῦ ἐδάφους (Πί ν. 384), καταλαμβανούσης τὸ κέντρον αὐτοῦ καὶ πλαισιουμένης ὑπὸ δαπέδου τῆς ὑψῆς τοῦ ὑδραυλικοῦ κονιάματος. Τὸ μωσαϊκὸν τοῦ Κενταύρου ἀποτελεῖται ἐκ χαλίκων θαλάσσης μελανῶν καὶ λευκῶν, ἔχει διαστ. 3 x 2.96 μ. καὶ περατοῦται εἰς ταινίαν τῶν συνήθων σπειρῶν. Ὁ Κένταυρος παρίσταται ἐπιστρέφων ἐκ κυνηγίου, κρατῶν διὰ τῆς τεταμένης πρὸς τὰ ἔμπρὸς δεξιᾶς χειρὸς ζῶντα εἰσέτι λαγῶν, ἐνῶ εἰς τὴν ἀριστερὰν κεκαμμένην χεῖρα κρατεῖ τὸ λαγῶβόλον. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἐκ τοῦ ἀνθρωπίνου μέρους τοῦ σώματος τοῦ Κενταύρου παρίστανται τὰ νῶτα, ἐνῶ τὸ ἵππιον μέρος καὶ τὸ πρόσωπον παρίστανται ἐν κατατομῇ. Ὁ Κένταυρος φέρει ἐπὶ τῆς κεφαλῆς στέφανον κισσοῦ. Τὸ ἀπὸ τῆς οὐρᾶς μέχρι τοῦ ἄκρου δακτύλου τῆς δεξιᾶς τεταμένης χειρὸς μῆκος τοῦ Κενταύρου εἶναι 2.05, ἐνῶ τὸ ὕψος αὐτοῦ εἶναι 1.85 μ. Ἡ ὅλη μορφή παρίσταται εἰς ἔντονον κίνησιν, ἐκφραζομένην διὰ τῆς διαστάσεως τῶν ποδῶν, τῆς κυματιζούσης οὐρᾶς, τῆς προτάσεως τῆς δεξιᾶς χειρὸς, τῆς κινήσεως τοῦ λαγωῦ καὶ τῆς πρὸς αὐτὸν κατευθύνσεως τοῦ βλέμματος τοῦ Κενταύρου.

Ἄξιοσημείωτον ὑπῆρξε τὸ γεγονός, ὅτι τὸ μωσαϊκὸν εὐρίσκεται κατὰ 2 ἐκ. περίπου χαμηλότερον τῆς στάθμης τοῦ πέριξ ἐξ ὑδραυλικοῦ κονιάματος δαπέδου, ἡ δὲ μετάβασις ἀπὸ τοῦ μωσαϊκοῦ πρὸς τὸ πέριξ δάπεδον γίνεται διὰ λεπτῆς ζώνης κονιάματος, σχηματίζοντος ἰωνικὸν κυμάτιον. Κατὰ τὴν ΝΑ. γωνίαν τοῦ μωσαϊκοῦ ὑπῆρχε μολύβδινος ἀγωγὸς ὑπὸ τὸ ἐξ ὑδραυλικοῦ κονιάματος δάπεδον, ἐκβάλλων εἰς τὴν αὐλήν. Ἐκ τούτων προκύπτει, ὅτι ἐκ τοῦ μωσαϊκοῦ θὰ ἐξέρρεε πρὸς τὴν αὐλήν ὕδωρ, χρησιμοποιούμενον κατὰ τινα τρόπον — ἄγνωστον ποῖον καὶ διὰ ποῖον λόγον — διὰ τὸ μωσαϊκὸν τοῦ Κενταύρου.

Γ' οἰκοδομικὴ περίοδος

Οἰκία Δ₂

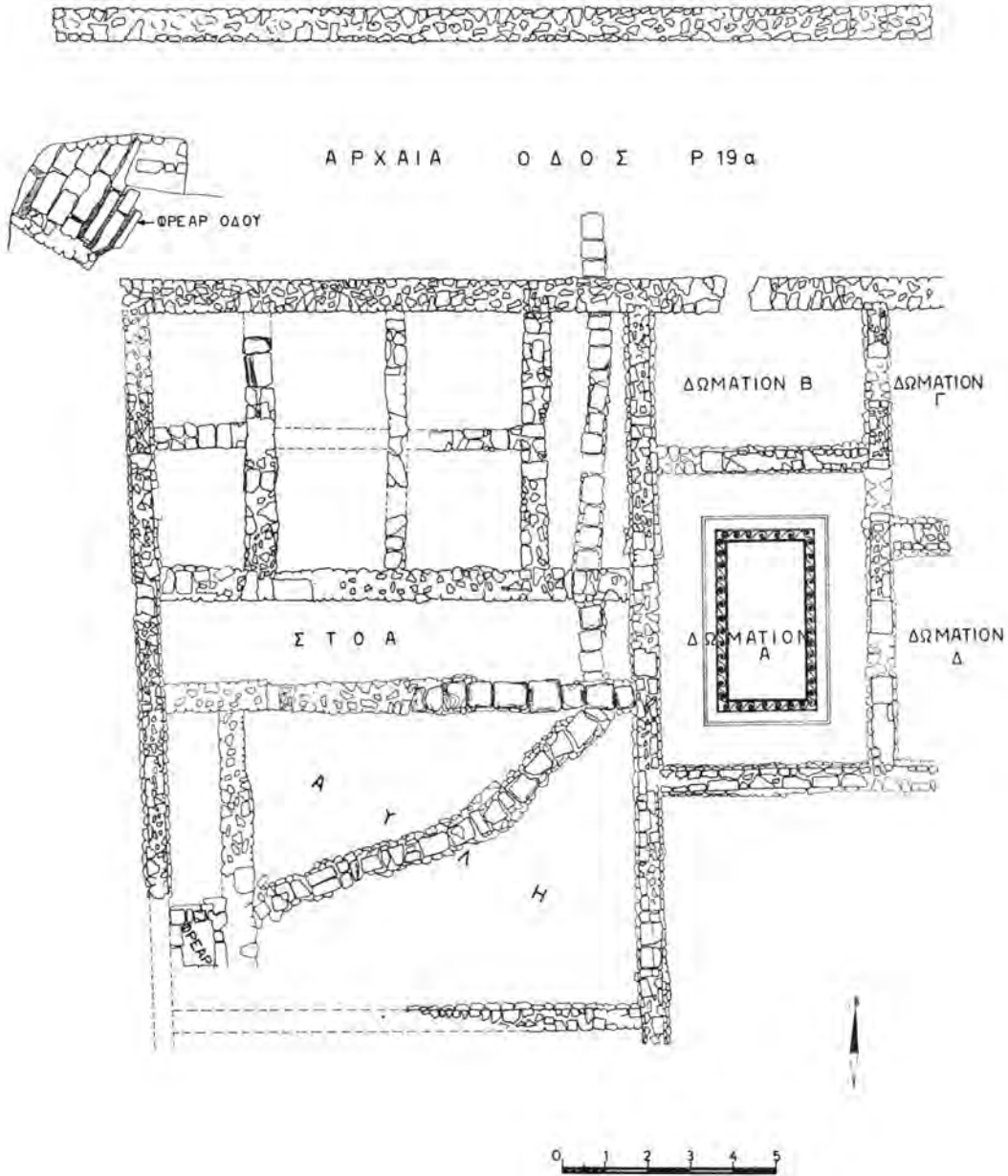
Οἱ δυτικοὶ χώροι. Κατὰ τὴν τρίτην οἰκοδομικὴν περίοδον ἡ διάταξις τῶν χώρων πρὸς Β. τῆς αὐλῆς (Σ χ ε δ. 5), πλὴν τοῦ διαδρόμου, μετεβλήθη ἐντελῶς. Οὕτως, ὁ Ν. τοίχος μετετοπίσθη 1.25 μ. πρὸς Ν. τῆς θέσεως, ἦν ἔσχε κατὰ τὴν δευτέραν οἰκοδομικὴν περίοδον, ὁ δὲ ὅλος χώρος εὐρέθη διηρημένος εἰς ἐξ μικρὰ δωμάτια, διαστ. περίπου 2.50 x 2.50 μ.

Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς αὐλῆς καὶ εἰς ἀπόστασιν περίπου 2 μ. ἀπὸ τοῦ Ν. τοίχου τῶν μικρῶν δωματίων, εὐρέθη θεμελίωσις τοίχου ἀρχομένη ἀπὸ τῆς Α. πλευρᾶς τῆς αὐλῆς καὶ περατουμένη εἰς τὴν Δ. πλευρὰν αὐτῆς, ἀποτελούσα κατὰ πᾶσαν πιθανότητα στυλοβάτην στοᾶς, ἡ ὑπαρξίς τῆς ὁποίας διὰ πρώτην φοράν διεπιστώθη εἰς τὸν χώρον τῶν ἀρχαίων οἰκιῶν τῶν οἰκοπέδων Σκάρου²¹.

Εἰς τὴν περίοδον ταύτην ἀνήκε καὶ ὁ κατὰ διαγώνιον φοράν ἀποκαλυφθεὶς ὑπόνομος, ἐκκινῶν ἀπὸ τοῦ φρέατος καὶ ἐξικνούμενος μέχρι τοῦ ὕψους τοῦ κέντρου τοῦ διαδρόμου, ὅπου ἐνοῦται μετὰ τοῦ ὑπονόμου τῆς δευτέρας περιόδου.

Οἱ ἀνατολικοὶ χώροι. Ἡ οὐσιωδεστέρα ἀλλαγὴ ὑπῆρξεν ἡ κατάργησις τοῦ « κλιμακοστασίου » καὶ ἡ ὡς ἐκ τούτου διευρύνσις τοῦ δωματίου Α. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου τούτου εὐρέθη ὑπόλειμμα λευκοῦ ψηφιδωτοῦ ἐκ λεπτῶν κυβικῶν ψηφιδῶν, τὸ ὑπόστρωμα τοῦ ὁποίου ὑπῆρχε καθ' ὅλην σχεδὸν τὴν ἔκτασιν τοῦ δωματίου Α. Τὸν μόνον διάκοσμον τοῦ δαπέδου τούτου ἀπετέλει

21. Ἐνταῦθα πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι εἰς τὰς θεμελιώσεις τῆς δευτέρας οἰκοδομικῆς περιόδου τῶν χώρων βορείως τῆς αὐλῆς εὐρέθη τμήμα δωρικοῦ κιονοκράνου, τὸ ὅποιον, ἐὰν βεβαίως δὲν μετεφέρθη ἄλλοθεν, πρέπει νὰ ἀνήκεν εἰς τὴν πρώτην οἰκίαν. Ἐπίσης τρία δωρικὰ κιονοκράνα σωζόμενα εἰς καλὴν κατάστασιν καὶ τέσσαρες σφόνδυλοι ἀρράβδωτοι εὐρέθησαν εἰς τὰς θεμελιώσεις τῆς οἰκίας Δ₂, προερχόμενοι προφανῶς ἐκ τῆς οἰκίας Δ₁.

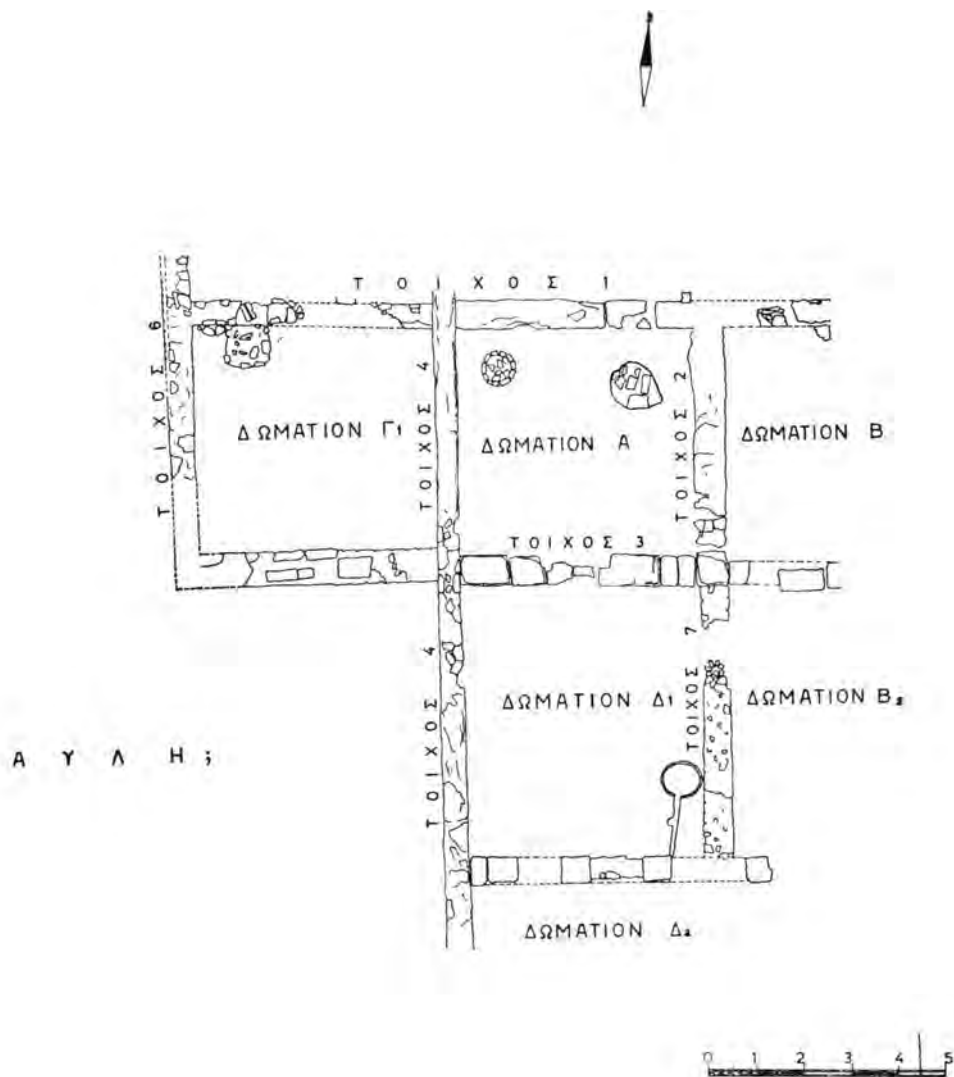

Σχέδ. 5. Ρόδος, πάροδος οδοῦ Ἁγ. Ἀναστασίας. Ἀρχαία οἰκία εἰς οἰκόπεδον Σκάρου.
Γ' οἰκοδομικὴ περίοδος

πλαίσιον ἐκ ταινίας, φερούσης συνεχομένας μελανὰς σπείρας. Τὸ πλαίσιον περιέθεεν ἐξωτερικῶς ἐρυθρὰ γραμμή.

Παρόμοιον δάπεδον ἐκ λευκοῦ ψηφιδωτοῦ ἐφερε καὶ τὸ δωμάτιον Δ, ἐνθ' εἰς τὸ δωμάτιον Γ

ματίου Β. Τὸ φαινόμενον τοῦτο τῆς συγκεντρώσεως τῆς ζωῆς εἰς τὰ παρά τὰς ὁδοὺς δωμάτια τῶν οἰκίων κατὰ τὰς μεταγενεστέραις ἐποχὰς παρατηρήθη καὶ εἰς ἄλλας περιπτώσεις (βλ. ὑποσημ. 18).

Σχέδ. 6. Ρόδος. Οικόπ. Νεοφύτου. Κάτωις ἀνασκαφῆς (οἰκία Ε)

παρέμεινεν ἐν χρήσει τὸ κατὰ 0,25 μ. χαμηλότερον δάπεδον τῆς δευτέρας οἰκοδομικῆς περιόδου.

Μεταγενέστεραι οἰκοδομήσεις

Τὰ νεώτερα λείψανα ζωῆς εἰς τὸν χῶρον τῆς οἰκίας Δ εὑρέθησαν εἰς τὴν πλησίον τῆς ὁδοῦ Ρ19α περιοχὴν τῶν μικρῶν δωματίων καὶ τοῦ δω-

Σημ. Πέραν τοῦ Δ, ἐξωτερικοῦ τοίχου τῆς οἰκίας Δ, κατὰ γενομένην τομὴν εὑρέθησαν οἰκοδομήσεις, περὶ τῶν ὁποίων μόνον τοῦτο δύναται νὰ λεχθῆ, ὅτι ὅπωςδήποτε δὲν ἦσαν σύγχρονοι τῆς πρώτης οἰκοδομικῆς περιόδου τῆς οἰκίας Δ.

Περὶ τοῦ ἐκτὸς τῆς οἰκίας ἀποκαλυφθέντος φρέατος βλ. ἀνωτέρω, σ. 517.

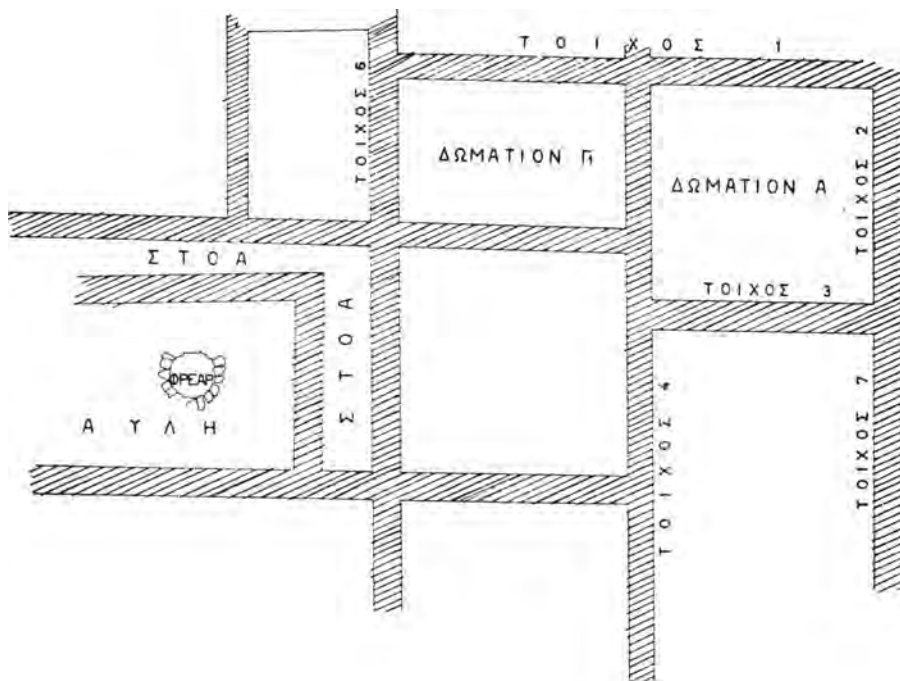
Ἐκ τῶν κινητῶν εὐρημάτων ἐν Πί ν. 385 α - β ἀπεικονίζονται τὰ ἀξιολογώτερα.

Ἄρχαία οἰκία ἐντὸς οἰκοπέδου Νεοφύτου παρὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν ὁδῶν Ἑμμ. Ξάνθου καὶ Ἑρνεστ Μπέβιν

Ἐν ἀρχῇ σημειοῦται, ὅτι τὸ οἰκόπεδον Νεοφύτου εὐρίσκεται παρὰ τὴν ἀρχαίαν ὁδὸν Ρ34 καὶ

Ἄρχαία οἰκία Ε. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ οἰκοπέδου Νεοφύτου διεπιστώθησαν δύο οἰκοδομικαὶ περίοδοι κυρίως, μετὰ ἀσαφῶν στοιχείων νεωτέρων ἐπισκευῶν ἢ μετασκευῶν. Ἐπειδὴ κατὰ τὸ Α. κυρίως μέρος τοῦ οἰκοπέδου ἡ ἀρχαία οἰκία ἐθεμελιώθη ἐπὶ τοῦ βράχου, ὁ ὁποῖος ἐφθανε μέχρι τοῦ ἐπιπέδου τῶν δαπέδων τῶν δωματίων, τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα εἶχον καταστραφῆ σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου, αἱ δὲ παρατηρήσεις ἐγένοντο κυρίως ἐπὶ τῶν εἰς τὸν βράχον ἰχνῶν τῶν οἰκοδομήσεων. Ἐκ τῆς οἰκίας Ε διεπιστώθησαν τὰ ἐν τῷ Σχ ε δ. 6 σημειούμενα δωμάτια Γ₁, Α, Δ₁, Δ₂, Β, Β₂. Τὰ δωμάτια Γ₁ καὶ Α εἶναι ἰσομεγέθη (τετράγωνα, διάστ. 5 x 5 μ. περίπου), τοῦ δὲ δωματίου Β ἡ

Σχέδ. 7. Ρόδος. Οἰκόπ. Νεοφύτου. Δευτέρα οἰκοδομικὴ περίοδος (οἰκία Ε₁)

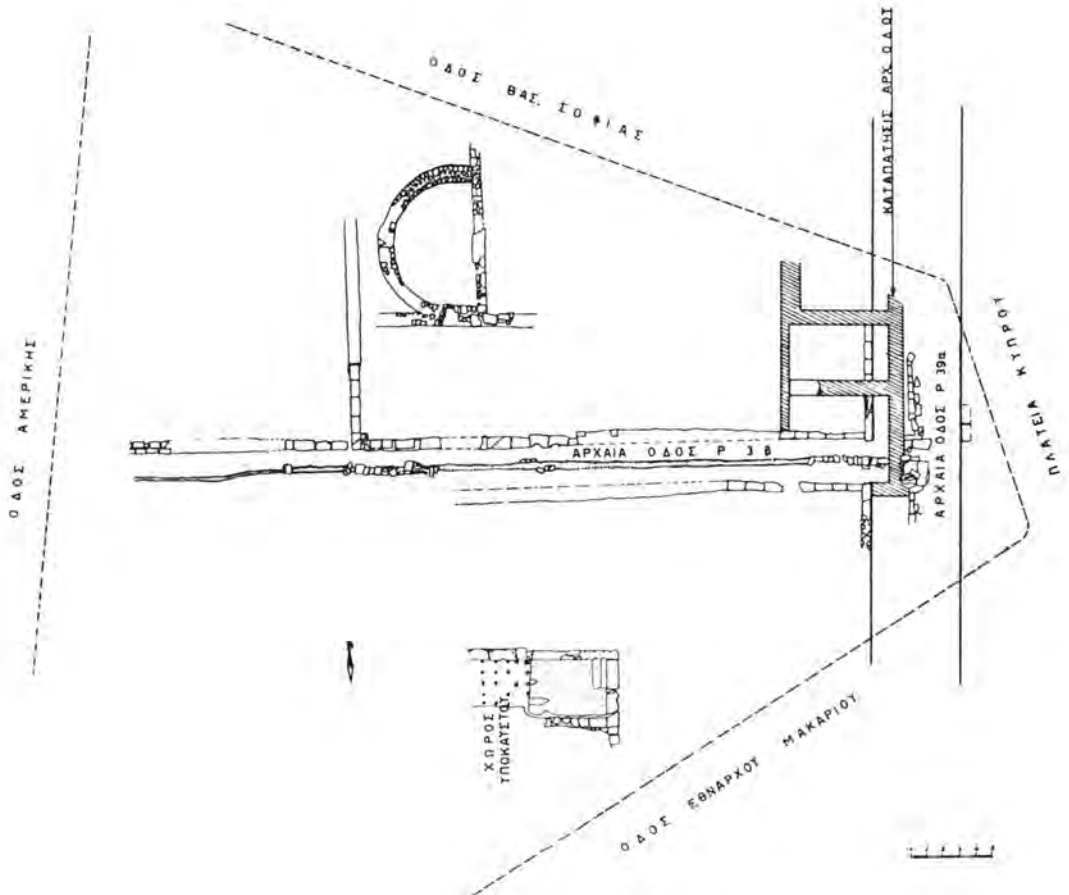
συγκεκριμένως εἰς τὸ σημεῖον, ὅπου ἀνεμένετο νὰ διασταυροῦνται ἡ ὁδὸς αὕτη πρὸς τὴν ἀπὸ Α. πρὸς Δ. ἀρχαίαν ὁδὸν Ρ17. Παρ' ὄλην ὄμως τὴν προσεκτικὴν ἐρευναν οὐδὲν ἴχνος τῆς ὁδοῦ Ρ17 ἀνευρέθη, ἀντιθέτως δὲ εἰς τὸν χώρον, τὸν ὁποῖον ἔπρεπε νὰ καταλαμβάνῃ αὕτη, εὐρέθησαν οἰκοδομικὰ λείψανα.

ἐντὸς τοῦ σκάμματος τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ Β. πρὸς Ν. διάστασις ἦτο ἴση πρὸς τὴν ἀντίστοιχον τῶν δωματίων Γ₁ καὶ Α. Τὸ δωμάτιον Δ₁ τὴν ἀπὸ Β. πρὸς Ν. διάστασιν ἔχει 5.80 μ. περίπου, ἐνῶ ἡ ἀπὸ Α. πρὸς Δ. εἶναι οἷα καὶ τῶν λοιπῶν. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἡ ἀδλὴ εὐρίσκετο εἰς τὸ κέντρον τῆς ἀρχαίας οἰκίας (βλ. Σχ ε δ. 6), ὡς

έφάνη κυρίως εκ τῆς νεωτέρας οἰκίας E_1 (βλ. κατωτέρω).

Δυστυχῶς, κατὰ τὸ Δ. μέρος τοῦ οικοπέδου αἱ νεώτεροι οἰκοδομήσεις εἶχον ἐπιφέρει ὀλοκληρωτικὴν καταστροφὴν τῶν ἀρχαιοτέρων λειψά-

δωματίων διὰ τοίχων διασταυρουμένων καὶ διεκόντων καθ' ὄλον τὸ μήκος καὶ πλάτος τῆς οἰκίας, διεκόπη. Αἱ νέαι δὲ προσθήκαι ἢ μετασκευαὶ γίνονται χωρὶς νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν ἢ ὡς ἄνω ἀρχή. Οὕτως, ἐκ τῆς οἰκίας E διετηρήθησαν εἰς

Σχέδ. 8. Ρόδος. Οικόπ. Ἐθνικῆς Τραπεζῆς (πλατεῖα Κύπρου). Κάτωψις ἀνασκαφῆς

νων καὶ οὕτω δὲν κατέστη δυνατόν νὰ διαπιστωθῆ εἰς τὸ σύνολον ἡ μορφή τῆς οἰκίας E .

Οἰκία E_1 (Σχέδ. 7). Ἐκ τῶν μεταγενεστέρων οἰκοδομήσεων διεπιστώθη βασικῶς, ὅτι ἡ κατὰ τὴν παλαιότεραν ἐποχὴν ἐπικρατήσασα, οὐχὶ μόνον εἰς τὴν περίπτωσιν τῆς οἰκίας E , ἀλλὰ καὶ τῶν ἄλλων ἀρχαίων οἰκιῶν, ἀρχὴ τῆς κατασκευῆς

τὸ A . τμῆμα τῆς οἰκίας E_1 οἱ τοῖχοι 1, 2, 3 καὶ 4, 6 καὶ 7 (;). Εἰς τὸν χώρον τῆς αὐλῆς ἐκτίσθη νέον δωμάτιον, καταλαβὼν τμῆμα τοῦ δωματίου Γ_1 . Ὡς ἐκ τούτου ὁ χώρος τῆς αὐλῆς περιορίσθη εἰς μικρὰν ἔκτασιν περὶ τὸ φρέαρ, ἐκτίσθη δὲ κατὰ τὴν A . καὶ B . πλευρὰν αὐτῆς δίπτερον περι-στύλιον.

3. ΛΙΑΝ ΚΑΤΕΣΤΡΑΜΜΕΝΑ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Ός καί κατά τās προηγουμένας άνασκαφικάς περιόδους, έγένοντο καί κατά τὸ έτος 1966 άνασκαφικά έρευναί έντός οίκοπέδων, μεγάλης μά- λιστα έκτάσεως, χωρίς νά καταστή δυνατόν, λόγω τῆς μεγάλης καταστροφῆς τῶν άρχαίων εκ τῶν πολλῶν οίκοδομήσεων, νά συναχθῆ συμπε- ρασμά τι περι τῆς μορφῆς τῶν άρχαίων κτηρίων εκ τῶν άποκαλυφθέντων λειψάνων. Παρ' όλα ταύ- τα, όμως, παρατίθενται κατωτέρω περιληπτικῶς τὰ συμπεράσματα εκ τῶν ὡς άνω άνασκαφῶν, διὰ τὸ γενικώτερον ένδιαφέρον, τὸ ὁποῖον παρουσιάζουν.

Α. Κεντρική περιοχή τῆς πόλεως

Έντός τοῦ παρά τήν πλατεῖαν Κύπρου οίκοπέ- δου ιδιοκτησίας Έθνικῆς Τραπεζῆς Έλλάδος καί τοῦ άμέσως πρὸς Δ. οίκοπέδου Γ. Χιωτάκη, ἦτοι έντός έκτάσεως 50 x 40 μ., έγένετο εὔρεϊα άνα- σκαφική έρευνα, τὰ συμπεράσματα τῆς ὁποίας ἦσαν:

1) Ἡ διαπίστωση τῆς συνεχίσεως τῆς άρχαίας ὁδοῦ Ρ39α μετά τοῦ ὑπονόμου αὐτῆς²² κατά τὸ άνατολικώτερον, άμέσως παρά τήν πλατεῖαν Κύ- πρου, μέρος τοῦ οίκοπέδου (Σ χ έ δ. 8).

2) Ἡ διὰ πρώτην φοράν άποκαλυφθεῖσα κάθε- τος έπ' αὐτὴν άρχαία ὁδός, κατευθύνσεως άπό Α. πρὸς Δ., Ρ3γ (βλ. άνωτέρω, σ. 516 κ.έ.).

3) Λείψανα άρχαίων κλασσικῶν κτηρίων (Π ί ν. 386 α - β), ἡ έδρασις τῆς άνωδομῆς τῶν ὁποίων εὔρισκετο ὑπὸ τὸ έπίπεδον τῆς καλύψεως τοῦ ὑπονόμου τῆς ὁδοῦ Ρ39α.

4) Διεπιστώθη καταπάτησις τῆς ὁδοῦ Ρ39α ὑπὸ κτηρίου χρονολογουμένου μετά τὸν 4ον μ.Χ. αἰῶ- να, ὡς συνάγεται εκ τοῦ εν Π ί ν. 387 α - β χαλ- κοῦ νομίσματος τῆς έποχῆς τοῦ Κωνσταντίου τοῦ Χλωροῦ (βλ. Η. Cohen, Monnaies de l'Empire Romain 7 (1888), p. 83, NR 264), τὸ ὁποῖον εὔρεθη έντός τῶν χωμάτων τοῦ σκάμματος τοῦ διανοιγέντος διὰ τήν οίκοδόμησιν τοῦ θεμελίου τοῦ επί τῆς ὁδοῦ Ρ39α οίκοδομηθέντος τοίχου. Παρόμοιαι καταπατήσεις εἶχον διαπιστωθῆ πα- λαιότερον εἰς τās άνασκαφάς ὀλίγω βορειότερον τοῦ παρόντος οίκοπέδου, εἰς τήν περιοχὴν Ἐμπο- ρικοῦ Ἐπιμελητηρίου, ξενοδοχείου Μόσχου καί ξενοδοχείου « Σαβῶν », ιδιοκτησίας Βογιατζῆ²³.

Δυτικώτερον, έντός τοῦ οίκοπέδου τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, εὔρεθησαν ελάχιστα λείψανα άψίδος,

22. ΠΑΕ 1958, σ. 322, ΠΑΕ 1960, σ. 275 κ.έ. ΑΔ 17 (1961/ 62) : Χρονικά, σ. 301 καί ΑΔ 18 (1963) : Χρονικά, σ. 322.

23. ΑΔ 17 (1961/62) : Χρονικά, σ. 301 καί ΑΔ 18 (1963) : Χρονικά, σ. 322.

ἦτις δέν κατέστη δυνατόν νά διαπιστωθῆ, εάν άνή- κη εἰς τὸ κτήριο τῆς καταπατήσεως τῆς ὁδοῦ Ρ39α. Ἡ άψίς άνήκεν εἰς τὸν Δ. τοίχον κατά τὰ άλλα κατεστραμμένου έντελῶς κτηρίου. Ἐκ νο- μισμάτων, εὔρεθέντων κυρίως έντός διαπέδων τοῦ κτηρίου τῆς άψίδος, συμπεραίνεται ὅτι καί τὸ κτήριο τοῦτο χρονολογεῖται έντός ἢ καί μετά τὸν 4ον μ.Χ. αἰ.

5) Κατά τὸ Ν. μέρος τοῦ οίκοπέδου άπεκαλύφθη τμήμα ὑποκαύστου²⁴.

6) Κατά τὸ Δ. μέρος τῆς άνασκαφῆς, έντός τοῦ οίκοπέδου Γ. Χιωτάκη, εὔρεθησαν έντός τοῦ μα- λακοῦ βράχου ὑπόγειοι δεξαμεναί, ὡς αἱ παλαιό- τερον εὔρεθεισαι²⁵ έντός τοῦ οίκοπέδου, ὅπου άνηγέρθη τὸ ξενοδοχεῖον « Ἥλιος », παρά τήν ὁδὸν Βασ. Φρειδερίκης.

Ἐκ τῶν γενομένων κινητῶν εὔρημάτων, αξιολο- γώτερα ὑπῆρξαν τὰ κάτωθι :

α) Ἄνω μέρος μικροῦ μαρμαρίνου έλληνιστι- κοῦ Ἐκαταίου, σωζ. ὕψ. 0,10 μ.

β) Μαρμαρίνη πλάξ μετ' άναγλύφου παραστά- σεως ἰπέως (ἦρωος), χρονολογουμένη πιθανῶς εἰς τήν μέσην έλληνιστικὴν περίοδον (Π ί ν. 387 γ).

γ) Μελαμβαφῆς άσκός μετά διακοσμῆσεων τοῦ τύπου west slope (Π ί ν. 388 α).

Β. Δυτικώτερον καί εκατέρωθεν τῆς ὁδοῦ Σοφ. Βενιζέλου, έντός εκτεταμένων οίκοπέδων τοῦ Συν- εταιρισμοῦ Καταστηματαρχῶν Ρόδου, ἡ άνα- σκαφική έρευνα έφερεν εἰς φῶς λίαν κατεστραμ- μένα οίκοδομικά λείψανα, έξ ὧν δέν κατέστη εἰσ- έτι δυνατὴ ἡ συναγωγή πορισμάτων περι τῆς άκρι- βοῦς μορφῆς τῶν εκεί κτηρίων²⁶. Κατωτέρω εκτί- θενται τὰ έχοντα γενικώτερον ένδιαφέρον συμπε- ράσματα τῶν άνασκαφῶν τούτων.

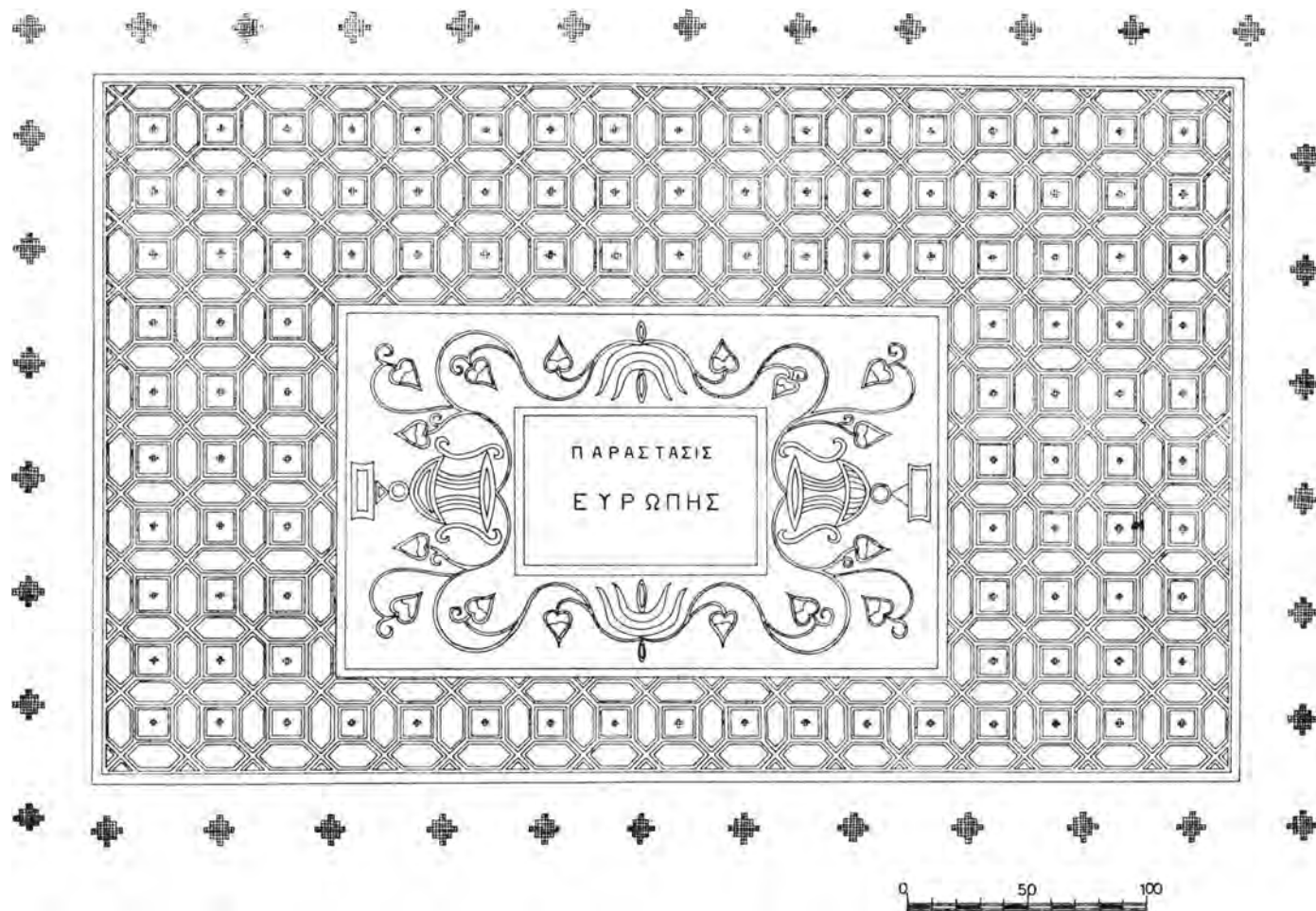
1) Διεπιστώθη, ὅτι ἡ διὰ πρώτην φοράν εἰς τὸ οίκοπέδον τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἐλλάδος άποκαλυφθεῖσα άπό Α. πρὸς Δ. ὁδός Ρ3γ, δέν συν- εχίζετο έντός τοῦ οίκοπέδου τοῦ Συνεταιρισμοῦ Καταστηματαρχῶν Ρόδου (ιδέ άνωτ., σ. 517).

2) Ὡς άνεφέρθη, διεπιστώθη ἡ συνέχισις τῶν άπό Β. πρὸς Ν. άρχαίων ὁδῶν Ρ29β (ιδέ άνωτέ- ρω, σ. 3), Ρ29α (ιδέ άνωτέρω, σ. 515) καί έπιστο- ποιήθη ἡ ὑποτιθεμένη μέχρι τώρα ὁδός Ρ29 (ιδέ άνωτέρω, σ. 517).

24. Σημειοῦται ένταῦθα, ὅτι κατά τās άνασκαφάς τοῦ 1960/61 έντός τοῦ οίκοπέδου Τούρκαλη, παρά τās ὁδοὺς Ἐθν. Μακαρίου καί 25ης Μαρτίου, εἶχεν άποκαλυφθῆ έπί- σης ὑπόκαυστον.

25. ΠΑΕ 1960, σ. 281.

26. Πάντα τὰ στοιχεῖα τῆς ὡς άνω άνασκαφῆς εὔρισκονται ὑπὸ μελέτην.

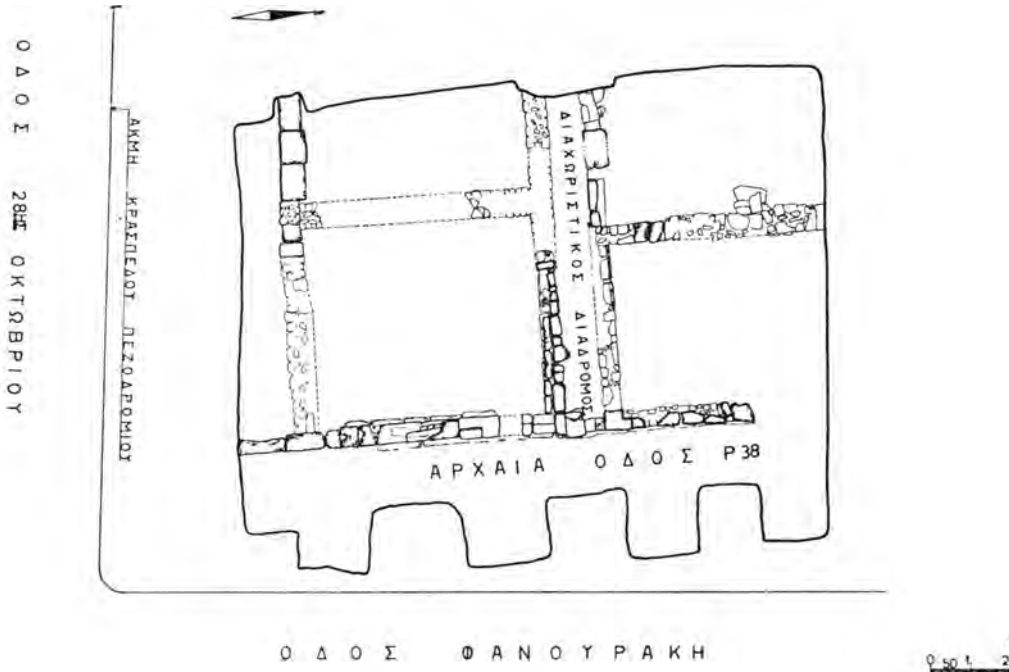
Σχέδ. 9. Ρόδος. Ὁδὸς Σοφ. Βενιζέλου. Σχεδιογράφημα ψηφιδωτοῦ δαπέδου

3) Διεπιστώθη ή διέλευσις τῆς ὁδοῦ Ρ3 (ιδεῖ ἀνωτέρω, σ. 516).

4) Εἰς τὸ Α. συγκρότημα ἀπεκαλύφθη ρωμαϊκὸν ψηφιδωτὸν δάπεδον μετὰ γεωμετρικῶν διακοσμημάτων (Σ χ έ δ. 9), φέρων ὡς ἐμβλημα, ἐντὸς ταινίας διακεκοσμημένης δι' ἑκ δύο κανθάρων καὶ δύο ἀνθεμίων ἐκκινούντων βλαστῶν κισσοῦ, τὴν

οἰκοπέδου Ἐντ. Κιουσόγλου, καθ' ἣν κατέστη δυνατόν νὰ διαπιστωθοῦν πέντε ἕως ἑξ οἰκοδομικαὶ περίοδοι, ἐκτεινόμεναι χρονικῶς ἀπὸ τῆς κλασσικῆς μέχρις ἴσως τῆς βυζαντινῆς ἢ τῆς ἐποχῆς τῶν ἵπποτων.

Ἐντὸς τοῦ μίγματος τοῦ ὑποστρώματος τοῦ ἐν Πί ν. 389 γ ψηφιδωτοῦ εὐρέθῃ κατεστραμμένον

Σχέδ. 10. Ρόδος. Οἰκόπ. Κυπριώτη. Κάτωπις ἀνασκαφῆς (α' οἰκοδομικὴ περίοδος)

Εὐρώπην ἐπὶ τοῦ ταύρου, καθ' ἣν στιγμὴν ὁ ταῦρος ἐξερχόμενος τῆς θαλάσσης πατεῖ διὰ τοῦ ἐνὸς ποδὸς του ἐπὶ τῆς ξηρᾶς (Πί ν. 388 γ).

Ἐκ τῶν γενομένων κινητῶν εὐρημάτων σημειοῦνται τὰ κάτωθι: α) Τὸ ἐν Πί ν. 389 α μαρμαρίνον γυναικεῖον ἀγαλμάτιον (Ἄρτέμιδος;). β) Ἐτερον γυναικεῖον ἀγαλμάτιον (Πί ν. 389 β). γ) Ἀρχιτεκτονικὸν ἀνάγλυφον ἐξ ἐρυθροῦ λίθου μετὰ παράστασιν γρυπὸς (Πί ν. 388 δ). δ) Γυναικεῖον πῆλινον ἀκέφαλον εἰδώλιον (Πί ν. 389 δ). ε) Μαρμαρινὴ κεφαλὴ Διὸς (Πί ν. 388 β).

Γ. Βορειότερον τῆς πλατείας Κύπρου, παρὰ τὴν ὁδὸν Ἐθελοντῶν Δωδεκανησίων καὶ ἀμέσως πρὸς Β. τοῦ ξενοδοχείου «Σαβδύ», ἰδιοκτησίας Βογιατζῆ, ὅπου ἐγένοντο παλαιότερον ἀνασκαφαί²⁷, ἐξετελέσθη ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐντὸς τοῦ

χαλκοῦν νόμισμα τῆς Φαουστίνης τῆς Α' (βλ. Bernhart, Handbuch zur Münzkunde Kaiserzeit, σ. 286, εἰκ. 9 καὶ 36), ἐξ οὗ τὸ δάπεδον δὲν δύναται νὰ χρονολογηθῆ εἰς χρόνους παλαιότερους τοῦ μέσου τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.

Παλιότερον ψηφιδωτὸν δάπεδον ἀπεκαλύφθη εἰς μικρὰν ἔκτασιν παρὰ νεώτερον βόθρον, χωρὶς νὰ καταστῆ δυνατὴ ἡ ἀφαίρεσις καὶ συντήρησις τούτου²⁸. Τέλος, διεπιστώθη ἡ πρὸς Β. συνέχισις τῆς ὁδοῦ Ρ39α (ιδεῖ ἀνωτέρω, σ. 515).

Ἐκ τῶν γενομένων κινητῶν εὐρημάτων τὸ πλέον ἀξιοσημεῖωτον ὑπῆρξε μικρὸς ἐκ λαρτίου λίθου βωμὸς φέρων τὴν ἐπιγραφὴν:

ΑΓΑΘΟΥ ΔΑΙΜΟΝΟΣ²⁹

28. Σημειοῦται ἐνταῦθα, ὅτι παρόμοια ψηφιδωτὰ δάπεδα, ἀφαιρεθέντα καὶ μεταφερθέντα εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Ρόδου, εὐρέθησαν παλαιότερον ἐντὸς τῶν νοτιωτέρων οἰκοπέδων Μόσχου καὶ Βογιατζῆ, περὶ τῶν ὁποίων ὁμως δὲν ἐγένετο τότε λόγος, διὰ τὸ σύντομον τῶν ἐκθέσεων.

29. ΑΔ 20 (1965) : Χρονικά, σ. 578 (ἀρχαία ὁδὸς Ρ18β).

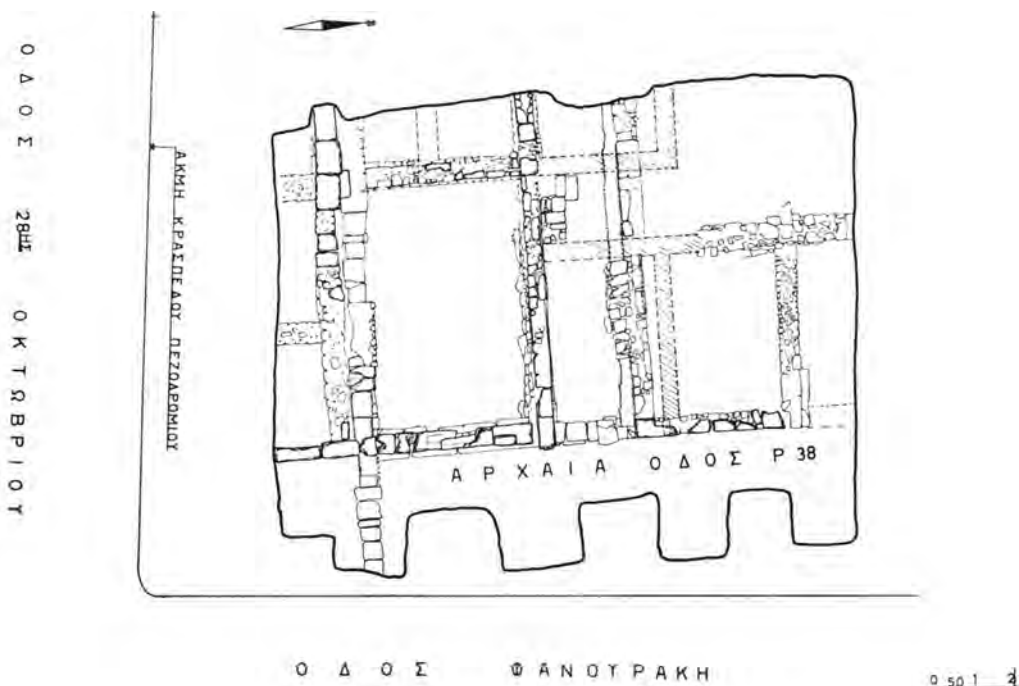
27. ΑΔ 17 (1961/62) : Χρονικά, σ. 301 καὶ ΑΔ 18 (1963) : Χρονικά, σ. 322.

Δ. Τμήμα ἀρχαίας οίκιας ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου Κυπριώτη, παρὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν ὁδῶν 28ης Ὀκτωβρίου καὶ Ἀμαράντου.

Εἰς τὸ οἰκόπεδον τοῦτο ἡ ἀνασκαφὴ ἤρchiσεν ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἔτους³⁰, ὅτε διεπιστώθη ἡ μέχρι τοῦ βορειοτέρου τούτου σημείου τῆς πόλεως συνέχισις τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ Ρ38. Ἀμέσως

πρὸς Ν., γενόμενον 4.70 μ. κατὰ τὴν δευτέραν οἰκοδομικὴν περίοδον (Σχέδ. 11), ταυτοχρόνως δὲ ἐγένετο διάνοξις θύρας πρὸς τὴν ὁδὸν Ρ38. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον διηρῦνθη ὁ μεταξὺ τῶν δύο οἰκιῶν διάδρομος ἀπὸ 0,95 εἰς 2.10 μ.

Κατὰ τὴν τρίτην οἰκοδομικὴν περίοδον ὁ διάδρομος κατελήφθη ὑπὸ δωματίων (ὡς ἐγένετο

Σχέδ. 11. Ρόδος. Οἰκόπ. Κυπριώτη. Κάτωσις ἀνασκαφῆς (β' οἰκοδομικὴ περίοδος)

πρὸς Δ. τῆς ὁδοῦ καὶ ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ οἰκοπέδου διεπιστώθησαν οἰκοδομικὰ λείψανα ἀρχαίας οἰκίας, ἀνήκοντα εἰς τρεῖς τοῦλάχιστον οἰκοδομικὰς περιόδους, ἀπὸ τῆς κλασσικῆς μέχρι τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

Ἐκ τῆς ἀρχαιότερας οἰκοδομικῆς περιόδου (Σχέδ. 10) διεπιστώθη ἀσφαλῶς παρόμοιος πρὸς τὸν καὶ εἰς τὸ οἰκόπεδον Κοτζιά (βλ. ἀνωτ. σ. 523) διαπιστώθεντα στενὸς διάδρομος μεταξὺ δύο ἀρχαίων οἰκιῶν τοῦ αὐτοῦ οἰκοδομικοῦ τετραγώνου καὶ ἓν δωματίον — τὸ ΒΑ. — τῆς Ν. οἰκίας τοῦ οἰκοδομικοῦ τούτου τετραγώνου. Αἱ ἐσωτ. διαστάσεις τοῦ δωματίου ἦσαν 5.80 x 5 μ. Πρὸς Δ. τοῦ δωματίου τούτου ἀπεκαλύφθη ἡ ἀρχὴ δευτέρου δωματίου. Τὸ νέον τοῦτο δωματίον ἐπεμηκύνθη κατὰ τὴν ἀπὸ Α. πρὸς Δ. διάστασιν (ἐγένετο 6 μ.) καὶ ἐσμικρύνθη κατὰ τὴν ἀπὸ Β.

καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ οἰκοπέδου Κοτζιά, βλ. ἀνωτ. σ. 523), ἀνηκόντων εἰς τὴν Β οἰκίαν.

Ἐκ λιθίνων βαθμίδων ἐσωτερικῆς κλίμακος ἐξηχθη ἀσφαλῶς τὸ συμπέρασμα ὑπάρξεως, τοῦλάχιστον κατὰ τὴν τρίτην οἰκοδομικὴν περίοδον, ὀρόφου ὑπὲρ τοὺς ἰσογείους χώρους. Ἐκ τῶν εὐρημάτων σημειοῦνται τὰ κάτωθι :

1) Μικρὸν λιθινὸν ἀγαλμάτιον νεανίου (Πί ν. 390 β). 2) Γυναικεία κεφαλὴ μαρμαρίνου ἀγαλματίου (Πί ν. 390 α). 3) Ἀποκεκρουμένη ἀρχαϊστικὴ κεφαλὴ Ἑρμοῦ (Πί ν. 390 γ).

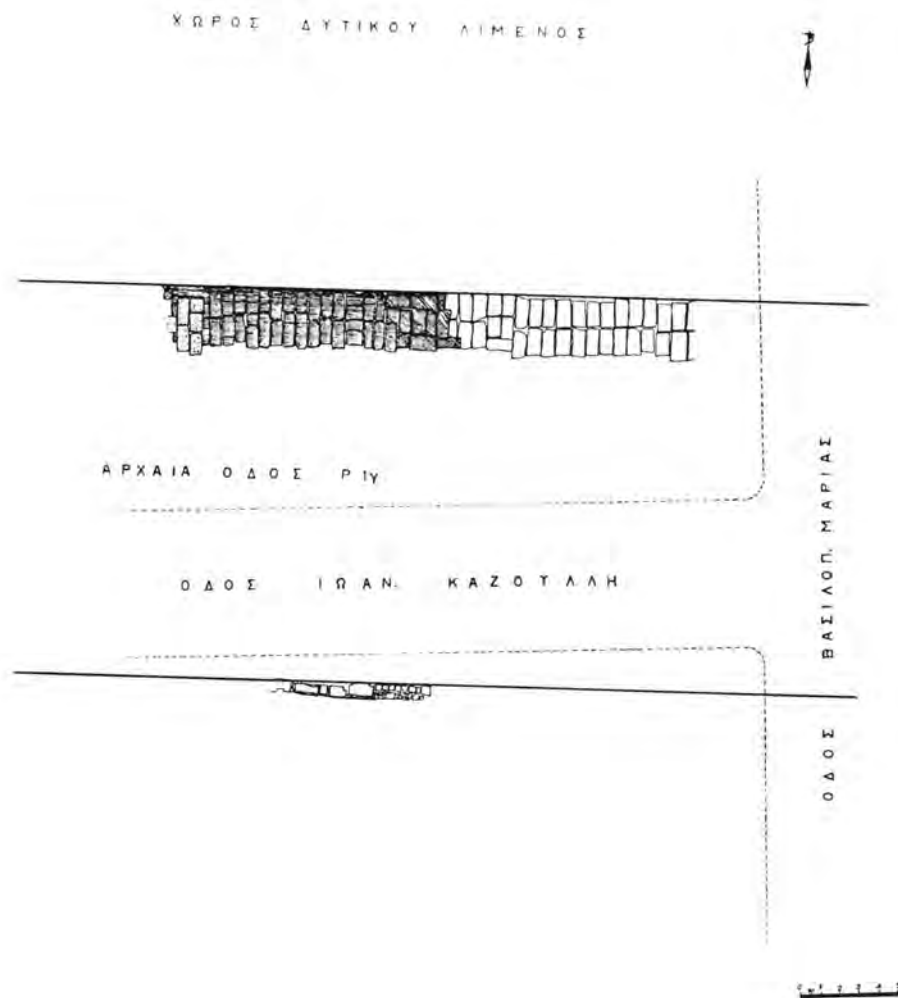
4. ΔΥΤΙΚΟΣ ΛΙΜΗΝ ΑΡΧΑΙΑΣ ΠΟΛΕΩΣ

Οἰκόπεδον Κλαδογένη. Κατὰ τὰς ἐκτελεσθεῖσας ἐσκαφὰς πρὸς θεμελίωσιν τοῦ ξενοδοχείου « Ἀκάντια » τῆς ἐταιρείας « Μεσογειακαὶ Ξενοδοχειακαὶ Ἐπιχειρήσεις », παρὰ τὴν διασταύρωσιν τῶν ὁδῶν Βασιλόπαιδος Μαρίας καὶ Ἰ. Καζούλλη, κατὰ τὸ Β. μέρος τῆς ἐκτὸς τῶν μεσαιω-

30. ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, σ. 442 - 43.

νικών τειχῶν πόλεως, ἀπεκαλύφθη τοῖχος (Πί ν. 391 γ' Σχ έδ. 12), κατευθύνσεως ἀπό Α. πρὸς Δ., διήκων καθ' ὅλον τὸ πλάτος τοῦ οἰκοπέδου καὶ συνεχιζόμενος ἀπό Α. μὲν ὑπὸ τὴν ὁδὸν Βα-

πλ. 2.80 - 3.10, μήκ. 27.50 μ. καὶ κατὰ μὲν τὸ Δ. τμήμα ἐσώζετο εἰς ὕψος τεσσάρων δόμων, κατὰ δὲ τὸ Α. εἰς ὕψος ἑνός (0,50 μ.). Εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ κατωτέρου δόμου κατέστη δυνατόν νὰ

Σχέδ. 12. Ρόδος. Οἰκόπ. Κλαδογένη. Κάτωψις ἀνασκαφῆς

σιλόπαιδος Μαρίας, ἀπὸ Δ. δὲ ὑπὸ τὴν παρακειμένην οἰκίαν. Ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου τούτου, ἀπὸ βάθους 2.50 μ. ἀνέβλυζεν ὕδωρ, ἐφ' ᾧ καὶ αἱ ἀνασκαφικαὶ ἔρευναι ἦσαν λίαν δυσχερεῖς, ἐχρειάσθη δὲ νὰ γίνεται συνεχῆς ἀντλησις ὕδατος διὰ νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα.

Ὁ τοῖχος οὗτος ἀπέιχεν 8 μ. ἀπὸ τῆς οἰκοδομικῆς γραμμῆς τῆς ὁδοῦ Ἰ. Καζούλλη, εἶχε δὲ

μετρηθῶν 37 λιθόπλινθοι, τοποθετημένοι ἀνὰ δύο κατὰ πλάτος, τοῦτέστιν ὀριζοντίως ἐμπεπηγμένοι.

Εἰς τὴν πρόσοψιν τοῦ δευτέρου δόμου, διατηρηθέντος κατὰ τὸ Δ. τμήμα τοῦ τοίχου, ἐμετρήθησαν ἑνδεκα λιθόπλινθοι, ἦσαν δὲ τοποθετημένοι δύο μὲν λιθόπλινθοι κατὰ μήκος εἰς τὰς δύο ἐκτέρωθεν πλευρὰς τοῦ τοίχου, μία σειρά δὲ κατὰ πλάτος εἰς τὸ μέσον τοῦ τοίχου. Ἡ Β. πλευρὰ

(πρόσωπις) ἦτο ἐπιμελελημένη, ἔφερε δὲ καὶ ἔξεργα.

Ὁ τρίτος δόμος ἦτο περίπου τῆς ἰδίας κατασκευῆς, ὡς ὁ πρῶτος, διέσωζε δὲ δεκαοκτῶ λιθοπλίνθους κατὰ τὴν πρόσωπιν. Ἡ Β. παρειαὶ τοῦ δόμου τούτου εἰσείχε κατὰ 0,50 μ., σχηματιζομένης οὕτω βαθμίδος.

Οἱ δύο κατώτεροι δόμοι εὐρίσκοντο ὑπὸ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ ὕδατος, ἐφ' ᾧ καὶ ὅτε κατὰ τὰς νυκτερινὰς ὥρας διεκόπτετο ἢ ἀντλησις, τὸ ὕδωρ ἀνήρχετο μέχρι τοῦ τρίτου ἐκ τῶν κάτω δόμων.

Διὰ τοιῶν ἐκατέρωθεν τοῦ τοίχου ἐπεδιώχθη ἡ ἔρευνα αὐτοῦ. Οὕτω διεπιστώθη, ὅτι ἡ Ν. πλευρὰ αὐτοῦ δὲν ἦτο καθόλου ἐπιμελελημένη, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν Β., ἥτις, ὡς ἀνεφέρθη ἀνωτέρω, καὶ εὐθυγραμμισμένη ἦτο καὶ ἔξεργον ἔφερε κατὰ τὸν δευτέρον δόμον αὐτῆς, ἀλλὰ κυρίως διὰ τοῦ κατὰ 0,50 μ. εἰσέχοντος τετάρτου δόμου ἐσχημάτιζε βαθμίδα (Πί ν. 391 γ), συνήθη εἰς πολλὰ ἑλληνιστικά μνημεῖα τῆς Ρόδου³¹.

Ἀμέσως πρὸς Ν. τοῦ τοίχου ὑπῆρχεν ἐπίχωσις ἐξ ἄμμου, ἄνευ ὀστράκων, ἐνῶ ἀμέσως πρὸς Β. τοῦ τοίχου ἐγένοντο πάρα πολλὰ κεραμικά καὶ λοιπὰ εὐρήματα, ἐξ ὧν διεπιστώθη ὅτι ἐδῶ ὑπῆρχε πυθμὴν λιμένος, περὶ τοῦ ὁποίου ὑπῆρχον μαρτυρίαι³².

Ἡ μεγάλη ἀπόστασις, ὅπου εὐρέθη ὁ τοίχος οὗτος ἀπὸ τῆς Δ. σημερινῆς ἀκτῆς (350 μ. περίπου) καὶ ἡ συνέχισις τοῦ τοίχου ὑπὸ τὴν ὁδὸν Βασιλόπαιδος Μαρίας ἔτι ἀνατολικώτερον, ὡδήγησαν ἡμᾶς εἰς τὴν σκέψιν, ὅτι πιθανῶς εὐρισκόμεθα πρὸ τοῦ Ν. τοίχου ἀρχαίου διαύλου ἐνοῦντος τὸν δυτικὸν πρὸς τινα τῶν ἀνατολικῶν λιμένων τῆς ἀρχαίας πόλεως³³.

Ἀπὸ τὰς μέχρι σήμερον γενομένας παρατηρήσεις τοῦ ἐδάφους, ὅπου ἐγένοντο αἱ θεμελιώσεις εἰς τὴν περιοχὴν πρὸς Δ. τοῦ ὡς ἄνω οἰκοπέδου Κλαδογένη, κατέστη σαφές, ὅτι ἡ ἄλλοτε « Λίμνη » ὀνομαζομένη περιοχὴ, ὅπου σήμερον τὸ ξενοδοχεῖον « Grand Hotel » καὶ ἄλλα ξενοδοχειακὰ συγκροτήματα, κατέχει πράγματι τὸν χῶρον ἀρχαίου λιμένος καθ' ὅσον, ἀφ' ἐνός μὲν δὲν παρετηρήθησαν οἰκοδομικὰ λείψανα, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ σύστασις τοῦ ἐδάφους ἦτο ὁμοία πρὸς τὴν σύστασιν τοῦ ἐδάφους τοῦ οἰκοπέδου Κλαδογένη, ἥτις συμφώνως πρὸς τὴν σχετικὴν τεχνικὴν ἔκθεσιν, μέχρι βάθους 9 μ. παρουσίαζεν ἄμμον μετὰ

χαλίκων καὶ κεραμικῶν ὀστράκων, κατὰ δὲ τὰ κατώτατα στρώματα καὶ ὀργανικὰς ἐναποθέσεις. Αἱ ὡς ἄνω παρατηρήσεις ἐγένοντο ὑπὸ Τεχνικοῦ Γραφείου κατόπιν γεωτρήσεων εἰς τὸ οἰκόπεδον Κλαδογένη.

Γεγονὸς εἶναι ὅτι μέχρι τοῦ σημείου τούτου ἔφθανεν ὁ δυτικὸς λιμὴν τῆς πόλεως. Ἐὰν οὗτος συνεδέετο ἢ ὄχι πρὸς τινα τῶν ἀνατολικῶν λιμένων θὰ διαπιστωθῆ μελλοντικῶς δι' ἀνασκαφῶν εἰς τὰ πρὸς Α. τοῦ οἰκοπέδου Κλαδογένη οἰκόπεδα.

Κατωτέρω δημοσιεύεται σκαρίφημα τῆς πρὸς Δ. τῆς ὁδοῦ Βασιλόπαιδος Μαρίας περιοχῆς (Λίμνης), εἰς τὸ ὅποιον ἐσημειώθησαν τὰ οἰκόπεδα, ἐντὸς τῶν ὁποίων εὐρέθη ἰλύς (Σ χ ἔ δ. 13).

Ἐκ τῶν εὐρημάτων ἀξιολογώτερα ὑπῆρξαν τὰ κάτωθι: α) Λίθινα: δύο ἄγκυραι, β) Ξύλινα: πυξίς μετὰ πώματος (Πί ν. 391 δ), δύο κτέναι, γ) Διάφορα πῆλινα εὐρήματα (Πί ν. 391 α - β).

5. ΑΡΧΑΙΑ ΝΕΚΡΟΠΟΛΙΣ ΡΟΔΟΥ

*Ανατολική περιοχή. Οἰκόπεδον Δέσποινας Γιαχιᾶ

Τὸ οἰκόπεδον τοῦτο εὐρίσκεται ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Λίνδου ἀμέσως πρὸς Ν. τοῦ οἰκοπέδου Παυλίδη, ὅπου ἐγένετο ἀνασκαφικὴ ἔρευνα κατὰ τὸ ἔτος 1964³⁴. Ὑπῆρχον δὲ ἐν αὐτῷ δεκατρεῖς ἐν συνόλῳ τάφοι καὶ μία θήκη, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ ἔνδεκα ἦσαν σχεδὸν κατεστραμμένοι καὶ σεσυλημένοι, εἰς δύο δὲ ἐξ αὐτῶν εὐρέθησαν ὀστὰ καὶ εὐρήματα.

Τὸ κυριώτερον ταφικὸν συγκρότημα, τὸ ὅποιον διεσώζετο εἰς καλύτεραν σχετικῶς κατάστασιν (Πί ν. 392 δ), εὐρέθη ἀμέσως παρὰ τὴν ὁδὸν Λίνδου, ἀποτελούμενον ἐκ δέκα τάφων, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ νοτιοδυτικώτερος (Πί ν. 392 ε) εἰς σχετικῶς καλύτεραν κατάστασιν. Ἡ κατασκευὴ τοῦ τάφου τούτου, ὡς καὶ τῶν λοιπῶν παρ' αὐτῷ, ἀποτελουμένων ἐκ κανονικῶν λιθοπλίνθων (Πί ν. 392 δ), μαρτυρεῖ, ὅτι οὗτοι πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν ἐποχὴν, ὡς δὲ θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, τὸ ἀρχαιότερον εὐρημα ἐν τῷ τάφῳ τούτῳ χρονολογεῖται ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ 2ου μέχρι τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνος.

Οἱ νεκροὶ εὐρέθησαν τοποθετημένοι κατὰ στρώματα. Εἰς τὸ ἀνώτερον στρώμα εὐρέθησαν εἰς τὸ μέσον περίπου τοῦ πλάτους τοῦ τάφου τὸ κρανίον καὶ τινα ὀστὰ τοῦ νεκροῦ, ὅστις ἐτάφη τελευταῖος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, παρὰ τὸν κρόταφον δὲ τοῦ κρανίου εὐρέθη τὸ ἐν τῶν ἐν Πί ν. 392 α χρυσῶν ἐνωτίων, ἐνῶ τὸ ἕτερον εὐρέθη μεταξὺ τῶν σκελετῶν τοῦ δευτέρου στρώματος. Ὑπὸ τὸν

31. Γρηγ. Κωνσταντινοπούλου, Πύργοι τῆς ἑλληνιστικῆς ροδιακῆς ἀχυράσεως, ἐν ΑΕ 1967, σ. 118, ὑποσ. 6.

32. Ἰ. Κοντῆ ΑΜ 73 (1958), σ. 154 καὶ ΑΔ 20 (1965) : Χρονικά, σ. 596 (οἰκόπεδον ξενοδοχείου Ἀσπράκη).

33. Hiller V. Gaertringen, RE, Suppl. V, στ. 764, 14 καὶ Newton, Travels, I, σ. 175.

34. ΑΔ 20 (1965) : Χρονικά, σ. 598 - 99.

σκελετόν τουτον ύπῆρχον ὁστᾶ ἀνήκοντα εἰς τέσσαρας νεκρούς, τῶν ὁποίων τὰ κρανία εὑρέθησαν κατὰ τὸ Β. μέρος τοῦ τάφου, ὡς καὶ τοῦ ἀνωτέρου, τὰ ὁστᾶ δὲ διατεταραγμένα. Ἐκ τῶν ἐντὸς τοῦ τάφου εὑρεθέντων νομισμάτων, ἦτοι ἐνὸς ἑλληνι-

τουτοῦ δὲ εἶναι δυνατόν μόνον νὰ διατυπωθῆ, ὅτι πρέπει νὰ εἶναι νεώτερα τοῦ 1ου π.Χ. αἰῶνος, καθ' ὅσον τὰ νεώτερα νομίσματα εἶναι δυνατόν νὰ ἀνήκον εἰς σκελετούς, ταφέντας εἰς τὸ ἀνώτερον, καταστραφέν πρὸ τῆς ἀνασκαφῆς, μέρος τοῦ τά-

Σχέδ. 13. Ρόδος. Τοπογραφικὸν διάγραμμα περιοχῆς δυτικοῦ λιμένος

στικοῦ ἀργυροῦ νομίσματος τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνος καὶ ἐνὸς χαλκοῦ νομίσματος τῶν μέσων τοῦ 3ου μ.Χ. αἰῶνος τοῦ Φιλίππου Καίσαρος II, φαίνεται ἡ διάρκεια τῶν ταφῶν (Πί ν. 392 γ).

Ἐπειδὴ ὁ τάφος εὑρέθη κατεστραμμένος καὶ ἡμισκαμμένος δὲν εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ λόγος περὶ ἀκριβοῦς χρονολογήσεως τῶν χρυσῶν ἐνωτίων καὶ τοῦ ἐν Πί ν. 392 α χρυσοῦ κοσμήματος,

Τέλος, σημειοῦται, ὅτι ἐντὸς τοῦ τάφου εὑρέθησαν τεμάχια ἐξ ὑαλίνων δοχείων, εἰς σχεδὸν ἀκέραιος δίσκος κατόπτρου καὶ εἰς ὑάλινος δακτύλιος.

Ὁ ἕτερος τάφος ἀπέδωκε δύο στρώματα νεκρῶν μὲ τὰ κρανία πρὸς Β., ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἀνώτερον διέσωζεν ἐξ σκελετούς, τὸ δὲ κατώτερον ἐννέα τοῦλάχιστον (κατεμετρήθησαν τὰ κρανία). Ὑπὸ τοῦτου εὑρέθησαν διάσπαρτα ὁστᾶ χωρὶς νὰ εἶναι

δυνατόν νά γίνῃ λόγος περί κανονικῆς ταφῆς.

Ἐκ τῶν εὐρημάτων ἀναφέρονται τὰ κάτωθι :

Περιδέραιον ἐξ ὑαλίνων χανδρῶν μετ' ἐπενδύσεως ἐκ φύλλου χρυσοῦ καί ἐκ τῶν πολλῶν νομισμάτων τὸ ἐν Πί ν. 392 β εἰς καλὴν κατάστασιν νόμισμα τοῦ αὐτοκράτορος Γορδιανοῦ III.

Ἐντὸς τοῦ οἰκοπέδου τούτου, ἐξ ἄλλου, εὐρέθησαν αἱ κάτωθι ἐπιγραφαί :

1) Στήλη ἐκ λαρτίου λίθου μετὴν ἐπιγραφῆν (Πί ν. 392 γ') :

*ZΩΙΣ
[Χ]ΡΗΣ ΤΑ ΧΑΙΡΕ*

2) Κυκλικὸς βωμὸς μετὴν ἐπιγραφῆν :

*ΑΤΤΑΛΟΣ
ΕΓΓΕΝΗΣ
ΕΥΕΡΓΕΤΑΣ
ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΙΡΕ*

3) Ἄτερος βωμὸς, μεγαλύτερος, μετὴν ἐπιγραφῆν :

*ΚΑΛΛΙΣΤΡΑΤΟΥ
ΦΡΥΓΟΣ ΚΑΙ ΤΑΣ
ΓΥΝΑΙΚΟΣ ΑΡΙΣΤΑΣ*

4) Τμήμα στήλης ἐκ λίθου μετὴν ἐπιγραφῆν :

*ΙΑΣ
ΧΡΗΣ ΤΑ ΧΑΙΡΕ*

5) Δύο τεφροδόχοι μετὰ τὰ ὀνόματα :

ΤΡΥΦΗΣ ΚΑΙ ΚΑΛΠΙΔΑΣ

καὶ ἑτέρα μετὴν ἐπιγραφῆν :

*ΡΟΔΙΠΠΟΥ
ΦΑΣΗΛΙΤΑ*

Δυτικὴ περιοχή

Εἰς τὴν πρὸς Β. τῶν πολυκατοικιῶν τῶν Νέων Λαϊκῶν Ἁγίου Ἰωάννου περιοχήν, ἐντὸς τῆς κτηματολογικῆς μερίδος ἀγρῶν Ρόδου ὑπ' ἀριθμ. 746, ἐγένετο ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἐξ ἀφορμῆς ἐκσκαφῆς πρὸς θεμελίωσιν οἰκίας Κων. Καμπερίδη.

Ἐκ τῶν ἐννέα ἀποκαλυφθέντων τάφων ὁ εἰς εὐρέθη ἀσύλητος, ἐνῶ ἐντὸς ὁπῶν, αἱ ὁποῖαι εἶχον διανοιγῆ ἐντὸς τοῦ μαλακοῦ βράχου, εὐρέθησαν τρεῖς ἀδιακόσμητοι ὑδρῖαι τύπου Hadra καὶ δύο μελαμβαφεῖς (Πί ν. 393 β - γ).

Ὁ ἀσύλητος τάφος ἦτο κιβωτιόσχημος (Πί ν. 393 ε), διαστ. 2.05 x 0,65 μ., κατευθύνσεως ἀπὸ Α. - ΒΑ. πρὸς Δ. - ΝΔ., μετὴν κεφαλὴν πρὸς Α., περιεῖχε δὲ τὰ ἐν Πί ν. 393 α κτερίσματα, ἦτοι πυξίδα διακεκοσμημένην δι' ἐσχηματοποιημένου βλαστοῦ περιθέοντος τὴν κοιλίαν, λύχνον, δύο κανθάρους, ὁ εἰς τῶν ὁποίων εἶχε πῶμα πυξίδος, ἐκ δὲ τῶν μικροαντικειμένων πλέον ἀξιοσημεῖοι ἦσαν δύο ἐπιμήκεις μικροὶ ὀστεῖνοι πελέκεις καὶ οἱ ἐν Πί ν. 394 β - γ δύο δακτύλιοι, ἐκ τῶν

ὁποίων ὁ εἰς ἦτο χαλκοῦς μετὰ παραστάσεως γυμνοῦ νέου ἐπὶ τοῦ δακτυλιολίθου. Ἐκτὸς τούτων εὐρέθη καὶ χαλκοῦν κάτοπτρον, ὡς καὶ πήλιναι μικραὶ χάνδραι. Ὁ τάφος ἐκ τῶν κτερισμάτων του χρονολογεῖται εἰς τὸν 4ον ἢ 3ον π.Χ. αἰ.

Ἐκ τῶν εὐρημάτων τῶν σεσυλημένων τάφων ἀξιοσημεῖοι ἦσαν χρυσοῦς δακτύλιος μετὰ ἐρυθροῦ δακτυλιολίθου (Πί ν. 394 α), δύο χαλκῶ κάτοπτρα, κάρθαρος, χρυσοῦ ἄλυσις (Πί ν. 394 α) καὶ πήλιναι χάνδραι. Ἐκ τῶν ὑδριῶν σημειοῦται ἰδιαιτέρως ἡ ἐν Πί ν. 393 δ μετὰ διακεκοσμημένων λαβῶν.

Νοτιώτερον τοῦ ἀνωτέρω συγκροτήματος ἀπεκαλύφθησαν τρεῖς θῆκαι, ἐντὸς τῶν ὁποίων εὐρέθη ἐνεπίγραφος ὀστεοθήκη μετὴν ἐπιγραφῆν : *ΑΑΓΔΟΣ*, χρονολογούμενη εἰς τὸν 1ον π.Χ. αἰῶνα.

Ἀμέσως πρὸς Α., ὑπὲρ τὰ ὡς ἄνω ταφικὰ συγκροτήματα, εὐρέθη ἀψιδοειδὲς κτίσμα, ἀποτελούμενον ἐκ μεγάλων λιθοπλίνθων εἰς δευτέραν χρῆσιν. Ἡ ἀψὶς ἦτο ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς, διαμ. 4.50 μ., εὐρίσκετο δὲ εἰς τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ κτίσματος. Παρατίθεται εἰκὼν λίαν ἀποκεκρουμένου ἐπιτυμβίου μνημείου ἐκ λαρτίου λίθου μετὰ δύο κεκλιμένων μορφῶν (Πί ν. 395 β) καὶ τῆς ἐπιγραφῆς :

*Α[ΓΑ]ΘΟΚΑ[ΕΥ]Σ ΦΙΛ.....Α
.....Γ..... ΕΦΕΣΙΑ
[ΧΡ]Η[Σ]ΤΟΙ ΧΑΙΡΕΤΕ*

εὐρεθέντος ἐντετειχισμένου ἐντὸς νεωτέρου τοίχου. Ἐπίσης διάσπαρτοι εὐρέθησαν αἱ κάτωθι ἐπιγραφαί :

Βωμοί : α) *ΗΡΑΚΛΕΙΔΑΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ
ΚΑΙ ΒΑΚΧΙΣ
ΛΑΟΔΙΚΙΣ
ΧΡΗΣΤΟΙ ΧΑΙΡΕΤΕ*

β) *[Α]ΠΟΛΛΩΔΩΡ[Ε]Σ (Πί ν. 395 α)
... ΡΙΝΘΙΟΣ
ΧΑΙΡΕ*

Ὀστεοθήκαι : α) *ΑΡΙΣΤΙΔΩΝΟΣ
ΚΑΙ
ΑΓΑΘΕΜΕΡΔΟΣ*

β) *ΕΠΙΤΕΥΓΜΑΤΟΣ*

γ) *ΑΣΙΟΘΕΑΣ*

δ) *[Δ]ΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΑΥΔΟΥ*

Ἐνεπίγραφος λίθος μετὴν ἐπιγραφῆν :

*ΚΑΛΛΙ
Κ
ΧΡΗ[ΣΤ].....*

καὶ αἱ ὑστερορρωμαϊκαὶ :

α) ΦΛΑΒΙΑΣ
ΕΠΙΤΥΝΧΑΟΥ

β) ΦΛΑΒΙΑΣ
ΑΦΡΟΔΕΙ
ΣΙΑΣ

γ) Ἐπιτυμβία ἀετωματικὴ στήλη (σωζομένου ὕψους 0,52 μ.) μετὰ τὴν ἐπιγραφὴν :

ΜΑΡΑΒΡΕΤΙΑ
[ΧΡΗ]ΣΤΑ ΧΑΙΡΕ

Γ'. ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ
ΣΥΝΤΗΡΗΣΙΣ ΚΑΙ ΣΤΕΡΕΩΣΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΡΟΔΟΣ

Πόλις Ρόδου

Κατὰ τὸ ἔτος 1966 ἐγένοντο κυρίως ἐργασίαι καταπολεμήσεως τῆς ὑγρασίας, ἥτις προήρχετο ἐκ διεισδύσεως τῶν ὀμβρίων ὑδάτων εἰς τὰ μνημεῖα Ἰλκ Μιχράμπ³⁵, Ντολαπλι³⁶ καὶ εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγ. Γεωργίου³⁷.

Ἐπίσης καταπολέμησις τῆς ὑγρασίας ἐγένετο εἰς τὰς στέγας τοῦ Παλατίου τοῦ Μ. Μαγίστρου διὰ στεγανοποιητικῶν ἐργασιῶν, ἐκτελεσθεισῶν ὑπὸ τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου.

Ἐργασίαι καταπολεμήσεως τῆς ὑγρασίας ἐγένοντο εἰς τὸν παρὰ τὴν μεσαιωνικὴν πύλην τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου ναῖσκον γνωστὸν ὡς Κιζιλ-Καποῦ Μεστζίδ³⁸ (Πί ν. 396 β), διὰ γενικῆς ἀποχωματώσεως καὶ κατασκευῆς πλακῶς ἐκ μετῶν ὑπὲρ τὸν ναόν, ὅστις εἶναι ἐνσωματωμένος ἐντὸς τοῦ μεσαιωνικοῦ τείχους παρὰ τὴν ἐσωτερικὴν πύλην.

Ἵπαιθρος Ρόδου

1. Μ. Ταξιάρχου Μιχαὴλ εἰς Θάρι³⁹

Ἄφ' ἐνὸς μὲν συνεχίσθησαν αἱ ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἔτους ἀρξάμεναι ἐργασίαι συντηρήσεως τῶν τοιχογραφιῶν τῆς μονῆς Ταξιάρχου Μιχαὴλ⁴⁰ εἰς τὴν παρὰ τὰ Ἀλάεσμα περιοχὴν Θάρι (Πί ν. 396 γ), ἀπετειχίσθησαν δὲ ἀφ' ἑτέρου αἱ τοιχογραφίαι τοῦ νεωτέρου στρώματος τοῦ τρούλλου (Παντοκράτωρ καὶ προφηταὶ τοῦ 17ου αἰ.). Ἐκ παραλλήλου ἤρχισεν ἡ συντήρησις τῶν τοιχο-

γραφιδῶν τῶν ὑπολοίπων στρωμάτων, τὰ ὅποια ἀνάγονται πιθανῶς εἰς τὸν 13ον αἰ. (Πί ν. 396 α). Αἱ ἐργασίαι συντηρήσεως συνεχίζονται ὑπὸ τοῦ ζωγράφου - συντηρητοῦ κ. Φ. Ζαχαρίου μετὰ τοῦ συνεργείου αὐτοῦ.

2. Παναγία Σκιαδενή

Ἐγένοντο ἐργασίαι στερεώσεως τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς (Πί ν. 396 δ), τὸ ὅποιον ὑπέστη σοβαρὰς ζημίας ἐξ ἐπισυμβάντος ἀνεπαισθήτου μὲν διὰ τὰς λοιπὰς περιοχὰς τῆς νήσου, μοιραίου ὁμως διὰ τὴν μονὴν ταύτην, σεισμοῦ.

Κατὰ τὰς ἐργασίας συντηρήσεως παρεσχέθη εὐκαιρία μελέτης τοῦ μνημείου τούτου ὑπὸ τοῦ Ἐπιμελητοῦ Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, ἥτις θὰ δημοσιευθῆ προσεχῶς.

ΠΑΤΜΟΣ

1. Μονὴ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Ἀπεπερατώθη ἡ ἀνοικοδόμησις τοῦ σκευοφυλακίου τῆς μονῆς, ὥστε ἀπὸ τοῦ προσεχοῦς ἔτους νὰ ἀρχίσῃ ἡ ἔκθεσις τῶν κειμηλίων.

2. Κάθισμα Προφήτου Ἡλιοῦ. Ἡμηρεπωμένον ἐκ τοῦ σεισμοῦ τοῦ 1956 ἐστερεώθη, συμφώνως πρὸς μελέτην, ἐκπονηθεῖσαν ὑπὸ τῆς ἀρχιτέκτονος τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως δ. Μ. Φίλιππα. Συγκεκριμένως ἀνεστηλώθη κατηρειπωμένον τμῆμα τοῦ Δ. τοίχου καὶ ἐστερεώθη ὁ Β. τοίχος τοῦ περιβόλου δι' ἐμφράξεως τῶν ρωγμῶν (Πί ν. 396 ε).

3. Οἰκία Νικολαΐδη. Συνεπληρώθη ἡ σχεδιαστικὴ καὶ φωτογραφικὴ ἀποτύπωσις τοῦ κτηρίου, ἡ ὅποια ἤρχισε κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος.

Πλὴν τῶν ὡς ἄνω, ἡ Ἐφορεία ἐπέβλεψε 31 ἀνοικοδομήσεις καὶ ἐπισκευὰς οἰκιῶν, ἐκτελεσθείσας ὑπὸ ἰδιωτῶν εἰς τὴν Χώραν Πάτμου.

ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ

Ἐγένοντο μικρᾶς ἐκτάσεως στερεωτικαὶ ἐργασίαι εἰς τὸ τείχος τοῦ μεσαιωνικοῦ φρουρίου τῆς Ἀστυπалаίας.

ΣΥΜΗ

Συνεχίσθησαν αἱ στερεωτικαὶ ἐργασίαι εἰς τὴν οἰκίαν Φαρμακίδη⁴¹, ἰδιοκτησίας τοῦ Δημοσίου, διὰ τῆς ἐπισκευῆς τῶν ξυλίνων ὀροφῶν καὶ κουφωμάτων, τῆς ἐκτελέσεως ἐπιχρισμάτων κλπ.

Ἐπίσης ἐγένοντο συνήθεις ἐργασίαι συντηρήσεως ἐπὶ δέκα μνημείων τῆς νήσου τῇ ἐπιβλέψει τῆς Ἐφορείας.

41. ΑΔ 20 (1965) : Χρονικά, σ. 600.

35. Ἁ. Ὁρλάνδος, ΑΒΜΕ, Ἀθήναι 1948, τόμ. ΣΤ', τεύχ. 2, σ. 142 κ.έ.

36. Ἁ. Ὁρλάνδος, ἔ.ά., σ. 175 κ.έ.

37. Baron de Belabre, Rhodes of the Knights, Oxford 1908, σ. 90 κ.έ.

38. Α. Gabriel, La Cité de Rhodes, Paris 1923, τόμ. II, σ. 202.

39. Ἁ. Ὁρλάνδος, ἔ.ά., σ. 197 κ.έ.

40. ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, σ. 438.

Δ'. ΠΕΡΙΟΔΕΙΑΙ

Κατὰ τὸ ἔτος 1966 οἱ νέοι Ἐπιμεληταὶ τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, μεταβάντες εἰς τὰς κάτωθι ἀναφερομένας νήσους πρὸς ἐκτέλεσιν ὑπηρεσίας καὶ ἐπιθεώρησιν τῶν ἐκεῖ ἀρχαίων, ἤρχισαν νὰ συντάσσουν κατ' ἐντολὴν τῆς Ἐφορείας λεπτομερῆ κατάλογον τῶν ἐπὶ ἐκάστης νήσου γνωστῶν καὶ τυχόν σήμερον διὰ πρώτην φοράν καθισταμένων γνωστῶν ἀρχαίων, τὴν ἐπὶ τοῦ χάρτου τῶν νήσων σημείωσιν αὐτῶν καὶ τὴν βι-

βλιογραφικὴν ἐνημέρωσιν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ δημοσίευσίς λεπτομεροῦς, πλήρους καὶ κατατοπιστικοῦ καταλόγου τῶν νήσων τοῦ Δωδεκανησιακοῦ συμπλέγματος. Ὑπὸ τὸ ἀνωτέρω πνεῦμα ἡ Ἐπιμελήτρια Κλασσικῶν Ἀρχαιοτήτων δ. Ἡὼς Ζερβουδάκη ἐπεσκέφθη τὰς νήσους Καστελλόριζον, Χάλκην, Σύμην καὶ ὁ Ἐπιμελητὴς Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Ἡλ. Κόλλιας τὰς νήσους Σύμην, Κάλυμνον, Ἀστυπάλαιαν, Κάρπαθον καὶ Καστελλόριζον.

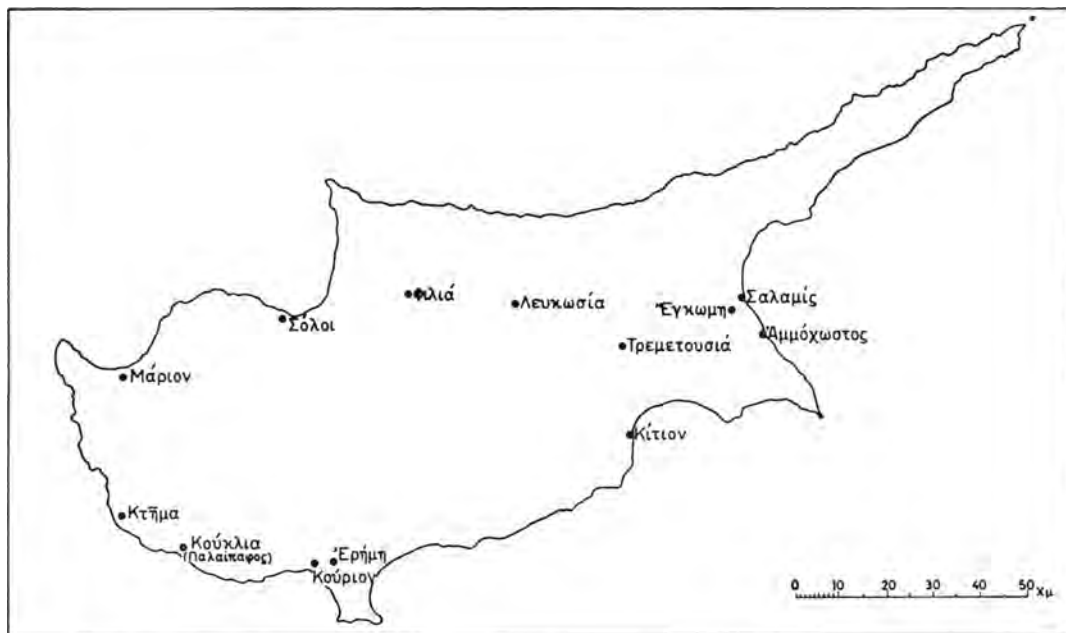
ΓΡΗΓ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ

*

ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΚΥΠΡΟΥ*

Ἄξιόλογος ὑπῆρξε κατὰ τὰ ἔτη 1965 καὶ 1966 ἡ ἀρχαιολογικὴ δραστηριότης ἐν Κύπρῳ (Σχέδ. 1), τόσον εἰς τὸν τομέα τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἀνα-

χριστιανικῆς ἐποχῆς (Πί ν. 397 γ). Εἰς ἰδιαιτέραν προθήκην ἐκτίθενται πῆλιναί πινακίδες καὶ ἄλλα ἀντικείμενα, φέροντα ἐγχαράκτους ἐπιγραφάς εἰς τὴν κυπρομινωϊκὴν συλλαβικὴν γραφὴν, ἡ ὁποία, ὡς γνωστόν, δὲν ἔχει ἀκόμη ἀποκρυπτογραφηθῆ.

Σχέδ. 1. Χάρτης τῆς Κύπρου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου σημειοῦνται οἱ χῶροι, εἰς τοὺς ὁποίους ἐγένοντο ἀρχαιολογικαὶ ἐργασίαι κατὰ τὰ ἔτη 1965 - 66

καλύψεων, ὅσον καὶ εἰς τὴν ἀναδιοργάνωσιν μουσείων καὶ τὴν συντήρησιν ἀρχαίων μνημείων.

Α. ΜΟΥΣΕΙΑ

Εἰς τὸ Κυπριακὸν Μοῦσεῖον ἐν Λευκωσίᾳ ἐπερατώθη ἡ ἐπανεκθεσις τῶν πολυτίμων ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα εἶχον ἐναποτεθῆ εἰς κιβώτια διὰ λόγους ἀσφαλείας, κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ 1964, λόγῳ τῆς ἀνωμάλου πολιτικῆς καταστάσεως. Ἐπ' εὐκαιρίᾳ κατεσκευάσθησαν νέαι προθήκαι καὶ ἤλλαξεν ὁ τρόπος ἐκθέσεως.

Εἰς εἰδικὴν αἴθουσαν ἐξετέθησαν ἐπιγραφαὶ ἀντιπροσωπευτικαὶ ὄλων τῶν περιόδων, ἀπὸ τῆς Ὑστεράς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ μέχρι τῆς παλαιο-

* Διὰ τὴν συγγραφὴν τῆς ἐκθέσεως ταύτης μεγάλως ἐβοήθησαν πάντες οἱ ἐν τῇ Ἀρχαιολογικῇ Ὑπηρεσίᾳ τῆς Κύπρου συνάδελφοι, καθὼς καὶ οἱ διευθυνταὶ τῶν ξένων ἐν Κύπρῳ ἀρχαιολογικῶν ἀποστολῶν, οἱ ὁποῖοι προθύμως παρέσχον πληροφορίας διὰ τὰς ὑπ' αὐτῶν διενεργουμένας ἀνασκαφάς.

Ἐκ τῶν νέων ἀποκτημάτων τοῦ Κυπριακοῦ Μουσείου μνημονεύονται ἐνταῦθα τὰ κυριώτερα :

1) Δύο ζεύγη χρυσῶν σπειροειδῶν κοσμημάτων, ἀποληγόντων ἀντιστοίχως εἰς λεοντοκεφαλὰς (Πί ν. 397 α) καὶ γυναικείας κεφαλὰς (Πί ν. 397 β). Κοσμήματα τοῦ αὐτοῦ τύπου ἀπαντοῦν συχνάκις ἐν Κύπρῳ, ὡς κτερίσματα τάφων τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

2) Φακοειδῆς σφραγίς ἐκ στεατίτου, ἀνακαλυφθεῖσα τυχαίως εἰς τὸν ἀρχαιολογικὸν χῶρον τῆς Ἐγκώμης (Πί ν. 398 α - β). Ἔχει διάμ. 2,5 ἐκ., κοσμεῖται δὲ εἰς τὴν μίαν τῶν πλευρῶν μὲ παράστασιν καθήμενης θεᾶς, φερούσης ποδῆρη χιτῶνα καὶ κρατούσης λέοντα εἰς ἑκατέραν τῶν χειρῶν· ἐπὶ τῆς ἐτέρας πλευρᾶς εἰκονίζεται πιθανῶς ἡ ἴδια θεά, φέρουσα βραχὺ μινωϊκὸν χιτῶνιον, ἐτοίμη νὰ φονεύσῃ δι' ἐγχειριδίου αἰγᾶγρον. Ἡ τεχντροπία τῶν παραστάσεων εἶναι ἀντιπροσωπευτικὴ τοῦ αἰγαιοανατολικοῦ ρυθμοῦ,

ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει τὴν κυπριακὴν σφραγιδο-
γλυφίαν τῆς Ὑστερας Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

3) Τρεῖς πῆλινοι πτηνόσχημοι ἄσκοι τῆς πρωΐ-
μου γεωμετρικῆς περιόδου μὲ γραπτὸν διάκοσμον
ἐκ μέλανος καὶ ἐρυθροῦ χρώματος (9ου αἰ. π.Χ.)
(Πί ν. 398 γ).

4) Λυχνοστάτης ἐξ ὀρειχάλκου (μῆκ. 28,5 ἐκ.)
(Πί ν. 398 ε). Εἰς τὸ ἄνω μέρος σχηματίζει τρί-
ποδα φέροντα δακτύλιον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἐναπετί-
θετο λυχνία. Παρόμοιοι λυχνοστάται ἀνευρέθη-
σαν εἰς Κύπρον, Σιδῶνα, Ἐτρουρίαν, Σαρδηνίαν
καὶ Μάλταν, χρονολογοῦνται δὲ ἀπὸ τοῦ τέλους
τοῦ 8ου μέχρι τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.

5) Ἐξ ἐρυθρόμορφοι ἄσκοι εἰσηγμένοι ἐξ Ἀτ-
τικῆς, ἀνευρεθέντες εἰς τάφους τῆς νεκροπόλεως
τοῦ Μαρίου. Φέρουσι διάκοσμον ἐκ πτηνῶν, ζῶων
ἢ φύλλων. Χρονολογοῦνται εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ
5ου αἰ. π.Χ. (Πί ν. 398 δ).

6) Ἀγαλμάτιον ἐξ ὀρειχάλκου (ὑψ. 7,3 ἐκ.)
παριστῶν γυμνὸν πτερωτὸν Ἐρωτα, δέσμιον καὶ
κλαίοντα. Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (Πί ν. 398 ς').

Εἰς Ἀμμόχωστον ἤρχισε λειτουργοῦν νέον
ἐπαρχιακὸν Μουσεῖον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐκτίθενται
κυρίως ἀντικείμενα ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς μυκη-
ναϊκῆς Ἐγκώμης καὶ ἐκ τῆς Σαλαμίνας. Εἰς Κτή-
μα (Πάφον) προσετέθησαν νέαι αἰθουσαι εἰς τὸ
κτῆριον τοῦ νεοδμήτου ἐπαρχιακοῦ Μουσείου,
εἰς τὰς ὁποίας ἐκτίθεται ὕλικὸν προερχόμενον κυ-
ρίως ἐκ τῶν προσφάτων ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιο-
λογικῆς Ὑπηρεσίας τῆς Κύπρου καὶ τῶν ξένων
ἀποστολῶν εἰς Νέα Πάφον.

Β. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΞΕΝΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ

1. Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἀποστολὴ Κέντρου
Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Γαλλίας, εἰς Ἐγκώμην,
ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Καθ. C.F.A.
Schaeffer.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον τοῦ 1965, ἡ
ἀποστολὴ ἀνέσκαψε δύο κτιστοὺς τάφους, τῶν ὁ-
ποίων ἡ ἀρχιτεκτονικὴ εἶναι σχεδὸν πανομοιότυ-
πος πρὸς τῶν κτιστῶν τάφων τῆς Ugarit. Οἱ τά-
φοι οὗτοι, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς, μετὰ τοῦ ἀνευ-
ρεθέντος τὸ 1963, ἀνέρχεται νῦν εἰς τρεῖς, ἔχουν
τετράπλευρον θάλαμον καὶ μικρὸν δρόμον μετὰ
βαθμίδων. Διὰ τὴν οἰκοδομὴν τῶν ἐχρησιμοποιεῖ-
θησαν πελεκητοὶ ἄσβεστόλιθοι. Ἡ ὀροφή εἶναι
ἐπίπεδος, συνισταμένη ἐκ δύο ἢ τριῶν πλακῶν
μεγάλου μεγέθους. Οἱ τρεῖς οὗτοι τάφοι, εὑρισκό-
μενοι εἰς μικρὰς ἀποστάσεις ἀπ' ἀλλήλων, ἐκα-
λύπτοντο ὑπὸ δαπέδων τοῦ 12ου αἰ. ἡ χρονολόγη-
σις τῶν συνεπῶς δύναται νὰ τεθῆ ἐντὸς τῶν ὁρίων
τῆς Ὑστερας Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ II.

Κατὰ τὴν ἰδίαν περίοδον ἐπερατώθη ἡ ἀνασκα-

φή θολωτοῦ τάφου — τοῦ δευτέρου, ὁ ὁποῖος ἀνα-
καλύπτεται εἰς Ἐγκώμην καὶ ὁ ὁποῖος ἦτο ἤδη
γνωστὸς ἀπὸ τοῦ 1963. Ὁ τάφος οὗτος ἔχει οἰκο-
δομηθῆ κατὰ μὲν τὴν βᾶσιν διὰ πελεκητῶν λί-
θων, κατὰ δὲ τὸ ἄνω μέρος δι' ὀπτῶν πλίνθων με-
γάλου μεγέθους. Ἡ κάτοψις τοῦ εἶναι μᾶλλον
ἐλλειψοειδῆς (2.60 x 2.30 μ.), τὸ δὲ ὕψος αὐτοῦ
σῶζεται μέχρις 1.90 μ. Ἡ πρόσβασις πρὸς τὸν
τάφον ἐπιτυγχάνεται διὰ βαθμίδων, αἱ ὁποῖαι ὀδη-
γοῦν εἰς μικρὸν στόμιον, διαστ. 0,50 x 0,50 μ.

Ἡ ἀποστολὴ συνέχισε τὰς ἀνασκαφὰς τῆς εἰς
τὸν χώρον τοῦ ἱεροῦ, ὅπου τὸ 1963 ἀνεκαλύφθη
τὸ χαλκοῦν ἀγαλμα θεοῦ, ἱσταμένου ἐπὶ χαλκοῦ
ταλάντου. Ἀνευρέθησαν δύο βωμοὶ ἐντὸς τοῦ ἱε-
ροῦ, ὡς καὶ ὑπολείμματα πυρῶν καὶ βουκράνια.

Πρὸς ΒΑ. τοῦ ἱεροῦ ἀνευρέθησαν σημαντικὰ
ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα οἰκιῶν τῆς Μέσης Ἐπο-
χῆς τοῦ Χαλκοῦ, κάτωθεν ἐρειπίων τῆς Ὑστερας
Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Πλὴν τῆς πλουσίας κερα-
μεικῆς, εἰς μίαν τῶν οἰκιῶν τούτων ἀνευρέθη καὶ
ἀργυρᾶ πόρπη μὲ ἐπίχρυσον ἐπιφάνειαν, τύπου μέ-
χρι τοῦδε γνωστοῦ κατὰ τὴν Μέσην Ἐποχὴν τοῦ
Χαλκοῦ μόνον ἐκ χαλκῶν δειγμάτων. Κατὰ τὸ 1966,
ἡ ἀποστολὴ ἀνέσκαψε μέγαν ἀριθμὸν φρεάτων,
εἰς τὸ κεντρικὸν καὶ βόρειον μέρος τῆς πόλεως,
ἐντὸς τῶν ὁποίων ἀνευρέθη ἄφθορος κεραμεικὴ,
ἰδίᾳ τοῦ 12ου καὶ 11ου αἰ., ὡς καὶ πλῆθος μικρῶν
ἀντικειμένων καὶ ἐργαλείων. Εἰς τὸ Δ. ἄκρον τῆς
πόλεως συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ τείχους ἔνθεν
καὶ ἔνθεν τῆς δυτικῆς πύλης. Εἰς τὸ κέντρον, ἀνε-
σκάφησαν οἰκίαι, ἀνήκουσαι εἰς τὴν τελευταίαν
φάσιν τῆς ζωῆς τῆς πόλεως. Πλὴν τῶν μικρῶν ἀντι-
κειμένων, τῶν ὁποίων ἡ συγκομιδὴ ὑπῆρξε πλου-
σιωτάτη, ἀνευρέθησαν ἐπίσης τάλαντον χαλκοῦ
καὶ πλῆθος χαλκῶν ἐργαλείων.

2. Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἀποστολὴ Πανεπι-
στημίου Λυῶνος, εἰς τὸν Νότιον Τομέα Σαλαμί-
νος, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τῶν Καθηγητῶν J. Rouil-
loux καὶ G. Roux.

Ἡ σημαντικώτερα ἀνακάλυψις τῆς ἀποστολῆς
κατὰ τὸ 1965 ἦτο ἡ ἀνεύρεσις καὶ ἡ ἀνασκαφὴ
τάφου τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 11ου αἰ. π.Χ. Ὁ τάφος
οὗτος, κείμενος εἰς ἀπόστασιν 60 μ. περίπου πρὸς
ΝΑ. τοῦ ναοῦ τοῦ Διός, ἐντὸς τῆς περιμέτρου τῆς
ρωμαϊκῆς πόλεως, ἔχει θάλαμον τετράγωνον μὲ
πλευρὰς μῆκ. 2.15 μ., καὶ δρόμον μῆκ. 3.50 καὶ
πλ. 0,65 - 1.15 μ. Ἐντὸς τοῦ δρόμου ἀνευρέθησαν :
σκαραβαῖος, διακόσια πενήκοντα περίπου ἀγγεῖα
καὶ χρυσᾶ κοσμήματα, κ.ἄ. Ἡ κεραμεικὴ εἶναι
ἰδιαιτέρας σπουδαιότητος. Πλὴν τῶν γνωστῶν τύ-
πων τοῦ κυπριακοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ, ἐπὶ
τῶν ὁποίων ἡ ἐπίδρασις τοῦ ὑστερομυκηναϊκοῦ
« ρυθμοῦ τοῦ Σιτοβολῶνος » εἶναι καταφανής,

παρτηρείται, ἐπὶ ἀρκετῶν ἀγγείων τοῦ τάφου τούτου, ἐπίδρασις ἀνατολική (ἐκ Συρίας), τόσον εἰς τὰ σχήματα, ὅσον καὶ εἰς τὸν διάκοσμον. Διὰ πρώτην φοράν παρουσιάζεται ὁ ρυθμὸς τῆς διχρώμου διακοσμῆσεως, ὁ ὁποῖος ἐπηρέασε τὴν κυπριακὴν ἀγγειογραφίαν ἐπὶ πέντε περίπου αἰῶνας (Πί ν. 399 α, δ).

Διεξήχθησαν, ἐξ ἄλλου, στρωματογραφικαὶ ἔρευναι ἐπὶ τῶν λόφων, οἱ ὁποῖοι περιβάλλον τὸν χώρον τοῦ λιμένος. Εἰς τὰ κατώτερα στρώματα ἀνευρέθησαν ὄστρακα πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς, ὥστε δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν, πέραν πάσης ἀμφιβολίας, ὅτι ἀνεκαλύφθη ὁ πρῶτος οἰκισμὸς τῆς Σαλαμίνοσ. Οὗτος ἐκτείνεται ἐπὶ τῶν λόφων περίξ τοῦ λιμένος, ἐνῶ ἡ νεκρόπολις κεῖται πρὸς Δ. Οὕτως, ἡ διαδοχὴ τῆς Ἐγκώμης ὑπὸ τῆς Σαλαμίνοσ κατὰ τὸ ἀ΄ ἡμῖσ τοῦ 11ου αἰ. δύναιται ἤδη νὰ ἀποδειχθῇ καὶ δι' ἀρχαιολογικῶν δεδομένων, πέραν δὲ τούτου δύναιται νὰ ἐρμηνευθῇ καὶ ὁ μῦθος περὶ τῆς ἰδρύσεωσ τῆς Σαλαμίνοσ ὑπὸ τοῦ Τεύκρου, μετὰ τὸν Τρωϊκὸν πόλεμον. Ἐκ τῶν μέχρι σήμερον δεδομένων συνάγεται, ὅτι αἱ δύο πόλεις συνυπήρχον περὶ τὰ εἴκοσι πέντε περίπου ἔτη, πρὶν ἡ Ἐγκώμη ἐγκαταλειφθῇ τελείωσ χάριν τῆς Σαλαμίνοσ περὶ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰ.

Ἡ ἀποστολὴ διεξήγαγεν ἐπίσης ἀνασκαφικὰς ἐρεῦνας εἰς τὸν ρωμαϊκὸν ναὸν τοῦ Διός, καθὼς καὶ εἰς χώρον γνωστὸν ὡσ «Καμπανόπετρα», ὅπου ἀνεκαλύφθη μεγάλη τετράπλευρος ἀθλή μετὰ περιστελίου, περιβαλλομένη ὑπὸ στοῶν καὶ δωματίων. Τὸ οἰκοδόμημα τοῦτο, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὅτι ἐκτίσθη ἀρχικῶσ κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν, ἐχρησιμοποίηθη καὶ κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς χρόνους.

Τέλοσ, ἐγένοντο δοκιμαστικαὶ σκαφαὶ πρὸς ἀνεύρεσιν τοῦ ἀρχαίου τείχουσ τῆς πόλεωσ. Αὗται συνεχίσθησαν καὶ κατὰ τὸ 1966, διεπιστώθη δὲ ἡ ὑπαρξις τοῦ τείχουσ ἐπὶ τῆς κλιτύουσ τοῦ λόφου, τοῦ κειμένου πρὸς ΒΔ. τοῦ χώρου τοῦ λιμένος. Τὸ τείχος τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε δεδομένων φαίνεται νὰ ἀνήκη εἰς τὴν γεωμετρικὴν ἐποχὴν, εἶχε κτισθῇ διὰ μεγάλων πλίνθων. Εἰς νεωτέραν ἐποχὴν, ἐρρίφθησαν ἔξωθι τοῦ τείχουσ σωροὶ τεθραυσμένων ἀγγείων — κυρίωσ ἀμφορέων — καὶ λύχνων. Ἐντὸσ παρακειμένων βόθρων ἀνευρέθησαν — πλὴν τῶν ἀγγείων, πλείστα τῶν ὁποίων εἶναι ροδιακῆσ προελεύσεωσ —, πλῆθος πηλίνων εἰδωλίων, προερχομένων προφανῶσ ἐκ παρακειμένου ἱεροῦ.

3. **Καναδικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἀποστολὴ** τοῦ Πανεπιστημίου Λαβάλ (Κεμπέκ), εἰς Σόλουσ, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Καθηγητοῦ J. des Gagniers.

Ἡ πρώτη πραγματικὴ ἀνασκαφικὴ περίοδος τῆσ

ἀποστολῆσ ταύτησ ἤρχισε τὸ 1965. Πρὸσ Β. τοῦ λόφου τοῦ ρωμαϊκοῦ θεάτρου, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἀνασκαφῇ ὑπὸ τῆσ Σουηδικῆσ Ἀποστολῆσ περὶ τὸ 1930, διεξήχθη δοκιμαστικὴ σκαφὴ πρὸσ μελέτην τῆσ στρωματογραφίασ ἐντὸσ τοῦ χώρου τῆσ ἀρχαίας πόλεωσ. Ἦλθον εἰς φῶσ ἐρείπια, τὰ ὁποῖα δύναιται νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τῆσ ρωμαϊκῆσ ἐποχῆσ μέχρι τῆσ ἀρχαϊκῆσ, ἡ ἀνασκαφὴ τῶν ὁμωσ θὰ προγραμματισθῇ διὰ τὰ προσεχῆ ἔτη. Εἰς τὸν χώρον τῆσ νεκροπόλεωσ, πρὸσ Α. τοῦ θεάτρου, ἀνεσκάφησαν τάφοι, ἀναγόμενοι τὸ πλείστον εἰς τὴν γεωμετρικὴν III καὶ τὴν ἀρχαϊκὴν I ἐποχὴν (8οσ καὶ 7οσ αἰ. π.Χ.), οἱ ὁποῖοι περιεῖχον πλούσια κτερίσματα (Πί ν. 399 β). Εὐρέθησαν ἐπίσης καὶ τάφοι τῆσ κλασσικῆσ καὶ ἑλληνιστικῆσ περιόδου.

Ἐπὶ τῆσ ΒΑ. κλιτύουσ τοῦ θεάτρου τῶν Σόλων ἐπεσημάνθη καὶ ἀνεσκάφη μερικῶσ τὸ 1966 βασιλικὴ τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων, τῆσ ὁποίας ἀπεκαλύφθη ἤδη μέρος τοῦ πολυχρώμου ψηφιδωτοῦ δαπέδου, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει ἐπιγραφή: *ΧΡΙΣΤΕ ΒΟΗΘΕΙ ΤΩ ΨΗΦΩΣΑΝΤΕΙ*. Τὸ κτήριον τῆσ βασιλικῆσ ὑπέστη πολλὰσ μετατροπὰσ εἰς μεταγενεστέροσ χρόνους.

4. **Πολωνικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἀποστολὴ** τοῦ Πανεπιστημίου τῆσ Βαρσοβίασ, εἰς Κάτω Πάφον (Νέαν Πάφον), ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Καθηγητοῦ K. Michalowski.

Κατὰ τὸ 1965, τὸ ἔργον τῆσ ἀποστολῆσ περιωρίσθη εἰς στρωματογραφικὰσ μελέτασ. Διὰ πρώτην φοράν ἐπεβεβαιώθη ἀρχαιολογικῶσ ἡ ἱστορικὴ παράδοσις περὶ ἰδρύσεωσ τῆσ Νέασ Πάφου κατὰ τὸν 4ον αἰ. π.Χ. Εἰς τὸ κατώτατον στρώμα, τὸ κείμενον ἐπὶ τοῦ βράχου, ἀνευρέθη τῷ ὄντι θησαυρὸσ ἐκ δεκατριῶν ἀργυρῶν τετραδράχμων καὶ διδράχμων, τῆσ ἐποχῆσ τοῦ Ἀλεξάνδρου. Ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου οἰκοδομήματοσ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀνευρέθη ἀριθμὸσ μικρῶν μαρμαρίνων ἀγαλμάτων, τὸ πλείστον ἀκεφάλων, ἀναγομένων εἰς τὴν ἑλληνιστικὴν καὶ ρωμαϊκὴν ἐποχὴν. Ταῦτα περιλαμβάνουν Ἀσκληπιόν, Ἀφροδίτην, Ἀπόλλωνα καὶ Σάτυρον (Πί ν. 399 γ). Τὰ ἀγάλματα ταῦτα πιθανῶσ νὰ ἀνήκον εἰς Ρωμαῖον συλλέκτην τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

Τὸ 1966 συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοδομήματοσ, δὲν κατέστη ὁμωσ δυνατὴ ἡ ταῦτισις του.

5. **Γερμανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἀποστολὴ** τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου Βερολίνου, εἰς Κούκλια (Παλαίπαφον), ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Καθηγητοῦ F. G. Maier.

Ἡ ἀποστολὴ αὕτη διεξήγαγε τὴν πρώτην ἀνασκαφὴν τῆσ τὸ 1966, εἰς περιοχὴν πρὸσ ΒΑ. τοῦ χωρίου ὅπου, κατὰ τὰ ἔτη 1951 - 1955, Βρετανι-

κή Ἀποστολή εἶχεν ἀνασκάψει μερικῶς ὄχυρωματικά ἔργα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., σχέσιν ἔχοντα πρὸς τὴν πολιορκίαν τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν Περσῶν. Ἡ Γερμανικὴ ἀποστολὴ ἠρεύνησε τὸ εἰς τὸν χώρον τοῦτον τμήμα τοῦ ἀρχαίου τείχους τῆς πόλεως, ὡς καὶ τὸν χώρον περὶ τῆς ΒΑ. πύλης τοῦ τείχους, διὰ νὰ προβῆ εἰς χρονολόγησιν τῶν ἀρχαιοτέρων ὄχυρώσεων τῆς πόλεως, τὰς ὁποίας ἤδη τοποθετεῖ προκαταρκτικῶς εἰς τὴν κυπρωγεωμετρικὴν ἐποχὴν. Διεπιστώθησαν πολλοὶ μετατροπαὶ εἰς τὰς ὄχυρώσεις ταύτας, ἀπὸ τῆς οἰκοδομῆσεώς των μέχρι τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

6. Βρετανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἀποστολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μπίρμιγχαμ, εἰς Φιλιάν (τοποθεσίαν « Δράκος »), ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ δρος T. Watkins.

Ἡ ἀποστολὴ εἰργάσθη ἐπὶ μίαν ἀνασκαφικὴν περιόδον, κατὰ τὸ 1965, εἰς τὴν περιοχὴν « Δράκος », πρὸς Δ. τοῦ χωρίου Φιλιά, ἀνακαλύψασα ἐρείπια συνοικισμοῦ τῆς χαλκολιθικῆς περιόδου, εἰς ἣν τοποθετεῖται καὶ ὁ γνωστός πολιτισμὸς τῆς Ἐρήμης. Ἡδὴ ἀπὸ τῆς πρώτης ταύτης ἀνασκαφικῆς περιόδου, διεπιστώθη ἡ ὑπαρξίς ἰδιαζούσης κεραμεικῆς εἰς Φιλιάν, διαφόρου τῆς κεραμεικῆς τῆς Ἐρήμης (Πί ν. 399 ε). Πιστεύεται ὅτι, κατὰ τὰ προσεχῆ ἔτη, διὰ τῆς ἀνασκαφῆς ταύτης θὰ καταστῆ δυνατὴ ἡ ἀκριβεστέρα χρονολόγησις τῆς νεολιθικῆς καὶ χαλκολιθικῆς ἐποχῆς τῆς Κύπρου, ἡ ὁποία παρουσιάζει σήμερον ἀρκετὰ κενά.

7. Βρετανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἀποστολὴ τῆς Βρετανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, εἰς Κάτω Πάφον (περιοχὴν « Σαράντα Κολώνες »), ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ A.H.S. Megaw.

Ἔργον τῆς ἀποστολῆς, κατὰ τὸ 1966, ἦτο ἡ συνέχισις τῶν ἀνασκαφῶν, τὰς ὁποίας ὁ κ. Megaw διεξήγαγεν ἀπὸ τοῦ 1957 μέχρι τοῦ 1959 διὰ τὸ τμήμα Ἀρχαιοτήτων τῆς Κύπρου, τοῦ ὁποίου ἦτο τότε Διευθυντής. Κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ταύτας ἀνευρέθη φρούριον τῶν βυζαντινῶν καὶ μεσαιωνικῶν χρόνων, τοῦ ὁποίου σώζονται σημαντικὰ ἐρείπια. Ἀπεκαλύφθη ἡ κεντρικὴ αὐλὴ, δωμάτια καὶ εἰς πύργος. Τὸ φρούριον ἐκτίσθη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα περὶ τὰ μέσα τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., κατεστράφη δὲ κατὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1222.

Γ. ΑΝΑΣΚΑΦΑΙ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΚΥΠΡΟΥ

α) Ἀνασκαφαὶ εἰς Κίτιον, ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ ὑπογραφομένου.

Κατὰ τὸ 1965 συνεχίσθη ἡ ἀνασκαφὴ εἰς τὸ Β. τμήμα τοῦ ἀρχαίου τείχους τῆς πόλεως, παρὰ τὴν τοποθεσίαν « Καθαρή ». Ὁ τετράπλευρος πύργος

τοῦ τείχους, ἐκτισμένος κατὰ τὴν βάσιν διὰ πελεκητῶν λίθων, ἀπεκαλύφθη πλήρως. Ἔχει μῆκ. 18.30 καὶ βάθ. 5 μ. Στρωματογραφικὴ μελέτη ἀπέδειξεν, ὅτι οὗτος ἐκτίσθη κατὰ τὴν τελευταίαν ἐποχὴν τοῦ Χαλκοῦ II (14ος - 13ος αἰ.), ὅτε τὸ πρῶτον ὄχυρώθη ἡ πόλις διὰ πλινθοκτίστου τείχους. Μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ τείχους, περὶ τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ., ὁ πύργος ἐπεσκευάσθη καὶ διετηρήθη ὡς τμήμα τῶν ὄχυρώσεων τοῦ κυκλωπέου τείχους, τὸ ὁποῖον ἐκτίσθη ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ παλαιότερου πλινθοκτίστου, διατηρήσαν τὴν αὐτὴν ὡς καὶ τὸ προγενέστερον κατεῦθυσιν. Ταυτοχρόνως κατεσκευάσθη δρόμος παράλληλος πρὸς τὴν πρόσοψιν τοῦ πύργου. Ἐπειδὴ δὲ ὁ πύργος ἐβρέχετο ὑπὸ τῶν ἀβαθῶν ὑδάτων τῆς θαλάσσης — ὡς καταδεικνύει σήμερον ἡ στάθμη τῶν ὑδάτων — ἐκτίσθη ἰσχυρὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος ἐκ μεγάλων λίθων, κατὰ μῆκος τῆς Β. πλευρᾶς τοῦ δρόμου. Μικρὸν μόνον τμήμα τοῦ δρόμου ἀπεκαλύφθη, φαίνεται δὲ ὅτι οὗτος θὰ ὠδήγει εἰς παραπλησίαν πύλην, ἡ ὁποία δὲν ἀνευρέθη εἰσέτι. Ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ δρόμου διασώζονται τὰ ἴχνη τῶν τροχῶν τῶν ἀρμάτων.

Κατὰ τὸ α' ἡμισυ τοῦ 11ου αἰῶνος, τὸ κυκλώπειον τεῖχος κατεστράφη. Αἱ πλίνθοι τοῦ ἄνω μέρους αὐτοῦ κατέπεσαν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ δρόμου, περικλείσασαι διὰ παχέος στρώματος ὄστρακα τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ ρυθμοῦ (Proto-White Painted Ware), τὰ ὁποῖα χρονολογοῦν ἀκριβῶς τὴν καταστροφὴν. Ἴσως νὰ ἐπρόκειτο περὶ σεισμοῦ, ὁ ὁποῖος κατέστρεψεν ἐπίσης καὶ τὴν Ἐγκωμην. Μετὰ τὴν καταστροφὴν, παρετηρήθη ἀνοικοδόμησις τῶν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ τείχους οἰκιῶν, τὸ ἴδιον τὸ τεῖχος ὅμως δὲν ἀνφοδομήθη.

Εἰς ἄλλον χώρον τῆς ἀρχαίας πόλεως, παρὰ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Παναγίας Χρυσοπολιτίσσης καὶ παραπλεύρως τοῦ οἰκοπέδου, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνευρέθησαν τὸ 1962 τὰ πρῶτα ἴχνη τῶν ἐρειπίων τῆς πόλεως, διενηργήθησαν ἀνασκαφαὶ εἰς τὰ ἀνώτερα στρώματα καὶ ἀπεκαλύφθησαν ἐρείπια ἑλληνιστικοῦ βαλανείου (Πί ν. 400 α). Τοῦτο διεσώζετο μέχρι τοῦ τέλους τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Ἀπεκαλύφθησαν χώροι, ὑπόκαυστα καὶ δεξαμεναί, ἡ ἀνασκαφὴ ὅμως δὲν συνεπληρώθη. Ὑπὸ τὰ ἐρείπια ταῦτα, ὡς ἔδειξαν δοκιμαστικαὶ τάφροι, ὑπάρχουν ἐρείπια τῆς μυκηναϊκῆς πόλεως.

Κατὰ τὸ 1966 ἀνεσκάφη εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ τείχους καὶ δευτέρως τετράπλευρος πύργος, εἰς ἀπόστασιν 23 μ. πρὸς Δ. τοῦ πρώτου, ἀλλ' εἰς καλυτέραν κατάστασιν (Πί ν. 400 β). Ἔχει μῆκ. 13.50 καὶ βάθ. 5 μ. Τὸ σωζόμενον τμήμα του, ὄψ. 2.50 μ., βρέχεται κατὰ μέγα μέρος ὑπὸ τῶν ὑδάτων.

Τὸ κυκλώπειον τεῖχος ἀνεσκάφη εἰς μῆκος

καί καρπῶν. Μεταξὺ τῶν ἀντικειμένων περιλαμβάνονται πῆλινα «μυροδοχεῖα», εἰς σχῆμα ἀλαβάστρου μὲ ἐπίχρυσον ἐπιφάνειαν, γνήσια ἀλάβαστρα, σιδηροὶ πόρπακες ἀσπίδων, σιδηραὶ αἰχμαὶ ἀκοντίων, καθὼς καὶ πλῆθος ψηφίδων ἐξ ὑαλομάζης μὲ ἐπίχρυσον ἐπιφάνειαν. Εἰς τὸ κατώτατον στρώμα τῆς τέφρας ἀνευρέθησαν χρυσοὶ ρόδακες, ἐπίχρυσα φύλλα μυρσίνης καὶ πλῆθος κόκκων χρυσοῦ εἰς σχῆμα σταγόνας, προφανῶς δημιουργηθέντων ἐκ τῆς τήξεως ἐπὶ τῆς πυρᾶς χρυσῶν ἀντικειμένων. Οἱ ἀπνηθρακωμένοι σπόροι ἦσαν κυρίως σίτου, οἱ δὲ καρποὶ ἀμύγδαλα καὶ σύκα.

Τὰ σπουδαιότερα, ὁμῶς, ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα ἀνευρέθησαν ἐντὸς τῆς πυρᾶς, ἦσαν τεμάχια ἀγαλμάτων ἐκ νωποῦ πηλοῦ. Ταῦτα ὠρθοῦντο ἐπὶ πασσάλων, οἱ ὅποιοι ἦσαν διατεταγμένοι περὶ τῆς πυρᾶς. Ἄνευρέθησαν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους αἱ ὅπαι ἐντὸς τῶν ὁποίων ἐστηρίζοντο οἱ πάσσαλοι, καθὼς καὶ ἀπνηθρακωμένα ὑπολείμματα τῶν, τόσον ἐντὸς τῶν ὀπῶν, ὅσον καὶ ἐπὶ τῶν τεμαχίων τῶν ἀγαλμάτων. Ἐκ τῆς πυρᾶς οἱ πάσσαλοι κατεκάησαν, τὰ δὲ ἀγάλματα κατέπεσαν ἐντὸς αὐτῆς. Μέρος αὐτῶν κατεστράφη, ἀρκετὰ ὁμῶς τμήματα αὐτῶν, συμπεριλαμβανομένων καὶ πέντε κεφαλῶν, ἐψήθησαν ἐπὶ τῆς πυρᾶς. Ἄνευρέθησαν συνολικῶς δεκαεὶ ὅπαι πασσάλων, δὲν δυνάμεθα ὁμῶς νὰ καθορίσωμεν ἐκ τῶν εὐρημάτων καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀγαλμάτων. Ταῦτα ἦσαν φυσικοῦ μεγέθους, ἀνδρικὰ καὶ γυναικεῖα. Δύο τοῦλάχιστον ἐκ τῶν κεφαλῶν ἀποτελοῦν προσωπογραφίας μὲ ἔμφανιν εἰς ἰδιάζοντα ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ (Πί ν. 402 α). Μόνον μία κεφαλὴ γυναικὸς ἀνευρέθη (Πί ν. 402 β), ὑπάρχουν ὁμῶς πλείονα τῶν τριῶν ζεύγη μαστῶν μεταξὺ τῶν τεμαχίων. Ἐκ προχείρου μελέτης τῶν πολυαριθμῶν τεμαχίων προκύπτει, ὅτι οἱ γλύπται εἶχον ἐπεξεργασθῆ μόνον τὰς κεφαλὰς καὶ τὰ ἄκρα τῶν πλείστων ἀγαλμάτων, τὰ δὲ λοιπὰ μέρη τοῦ σώματος ἐκαλύπτοντο δι' ἐνδυμάτων καὶ κοσμημάτων, τὰ ὁποῖα κατεκάησαν.

Οὐδὲν ἴχνος ἀνθρωπίνου σκελετοῦ ἢ ἀπνηθρακωμένων ὀστέων ἀνευρέθη ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς ἐξέδρας. Ἄνεσκάφη ὀλόκληρος ἡ ἐξέδρα ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῶν βαθμίδων μέχρι τοῦ βράχου, χωρὶς νὰ εὐρεθῆ ἴχνος τάφου ἢ σκελετοῦ. Κατελήξαμεν, ὅθεν, εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐξέδρα, ἡ πυρὰ καὶ ὁ τύμβος ἀπετέλουν κενοτάφιον καὶ οὐχὶ τάφον. Ὁ τύμβος, « γέρας θανόντων », ὑποδηλοῖ οἰκοδόμημα ἔχον σχέσιν πρὸς νεκρόν. Ἡ πυρὰ, ἐξ ἄλλου, μετὰ τῶν ἀναθημάτων καὶ ἡ ὑπαρξίς τοῦ τύμβου ἐντὸς τῶν ὀρίων τῆς νεκροπόλεως τῆς Σαλαμίνας, οὐδεμίαν ἀμφιβολίαν περὶ τούτου ἐπιτρέπουν. Τὸ μεγαλοπρεπὲς οἰκοδόμημα τῆς

ἐξέδρας, ὁ τύμβος, καθὼς καὶ ὁ πλοῦτος τῶν ἀφιερωμάτων, εὐνοοῦν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ τιμώμενος νεκρὸς δὲν ἦτο τυχαῖον πρόσωπον, ἀλλὰ μᾶλλον βασιλεὺς τῆς πόλεως. Τὰ ἐπὶ τῆς πυρᾶς ἀνευρεθέντα ἀντικείμενα, καὶ ἰδίᾳ αἱ κεφαλαὶ τῶν ἀγαλμάτων, αἱ ὁποῖαι ἔχουν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τεχντροπίας τοῦ Λυσιππου, χρονολογοῦν τὸν τύμβον εἰς τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Γνωρίζομεν, ὅτι περὶ τὸ 311 ὁ βασιλεὺς Νικοκρέων, καθὼς καὶ ὅλα τὰ μέλη τῆς βασιλικῆς οἰκογενείας, ἐκάησαν ὑπὸ τὰ ἐρείπια τῶν ἀνακτόρων, ὡς παραστατικῶς διηγεῖται ὁ Διόδωρος. Ἐάν τοιοῦτόν τι συνέβη, οἱ Σαλαμίνοι, ἀκόμη δὲ καὶ ὁ ἐχθρὸς τοῦ βασιλέως Πτολεμαῖος, θὰ ἐτίμησαν τοὺς μὴ ἀνευρεθέντας νεκροὺς διὰ κενοταφίου μετὰ πυρᾶς καὶ τύμβου. Ἐάν οὕτω πως ἐρμηνευθοῦν τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, τότε εὐκόλως δύναται νὰ δοθῆ ἐξήγησις καὶ εἰς τὴν παρουσίαν τῶν ἀγαλμάτων, ἰδίως τῶν προσωπογραφιῶν. Ἐφ' ὅσον δὲν ἀνεσύρθησαν οἱ νεκροὶ ἐκ τῶν ἐρειπίων, κατεσκευάσθησαν ὁμοιώματα τούτων, διὰ νὰ δυνηθοῦν οὕτω νὰ μετᾶσχουν τῆς γενομένης πρὸς αὐτοὺς τιμῆς. Ἡ ἀνωτέρω ἐρμηνεῖα βασίζεται ἐπὶ ὑποθέσεων, οὐχὶ ὁμῶς παραλόγων. Τὰ κενοτάφια ἦσαν γνωστά, τόσον εἰς τὸν ἀνατολικόν, ὅσον καὶ εἰς τὸν ἑλληνικόν κόσμον, ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται ὅτι, ἐάν ἡ ἐρμηνεῖα τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων εὐσταθῆ καὶ ἡ σύνδεσις τῶν μὲ ἱστορικὰ γεγονότα εἶναι ἀσφαλής, τότε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ παρὰ τὴν Ἐγκωμην τύμβου τῆς νεκροπόλεως Σαλαμίνας ἔχει μοναδικὴν σπουδαιότητα, διότι μᾶς συνδέει μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς κλασσικῆς πόλεως καὶ εἰδικώτερον μὲ ἓνα τῶν ἐνδόξων αὐτῆς βασιλείων.

Τάφος 79 : Εἰς ἀπόστασιν 50 μ. περίπου πρὸς Ν. τοῦ τάφου τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, εὐρίσκετο ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἐδάφους ὀγκόλιθος, ὑποδηλώνων τὴν ὄροφὴν κτιστοῦ τάφου, τὸν ὁποῖον ἀναφέρει ὁ Reinach εἰς τὸ *Chronique d'Orient* τοῦ 1885. Ἄνεσκάψαμεν τὸν χώρον περὶ τῆς ὀγκολίθου καὶ διεπιστώσαμεν τὴν ὑπαρξίν κτιστοῦ θαλαμοειδοῦς τάφου μὲ τεράστιον δρόμον, κτιστὸν ἐκατέρωθεν. Ὁ θάλαμος εἶχε χρησιμοποιηθῆ καὶ κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν, ὡς ἀποδεικνύει ἡ ἐντὸς αὐτοῦ ὑπαρξίς τεμαχίων πηλίνης σαρκοφάγου, ρωμαϊκῶν ἀγγείων καὶ λύχνων. Οὐδὲν ἴχνος εἶναι τετραπλευροῦς, 3.20 x 2.35 καὶ ὕψ. 1.80 μ. Ἐχει σαμαρωτὴν ὄροφὴν, ἀποτελουμένην ἐξ ἐνὸς ὀγκολίθου 4.65 x 4.10 μ. Τεμάχια ἐκ τοῦ ὀγκολίθου τούτου ἀπεκόπησαν κατὰ νεωτέραν ἐποχὴν ὑπὸ λατόμων, ὡς συνέβη καὶ εἰς ἄλλους κτι-

στούς τάφους τῆς περιοχῆς. Κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν ἐλαξεύθησαν ἀρκοσόλια εἰς τὰ τοιχώματα τοῦ θαλάμου. Ἐμπροσθεν τοῦ στομίου προσετέθη κλίμαξ ἐκ πελεκητῶν λίθων, ὃ ὑπόλοιπος ὁμοῦ δρόμος παρέμεινεν ἀνέπαφος. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ δρόμου (μῆκ. 20 καὶ πλ. 12.85 μ.) διήρκεσε περὶ τοὺς τρεῖς μῆνας, ἔφερε δὲ εἰς φῶς μοναδικὰ εὐρήματα (Πί ν. 402 γ).

Ὁ τάφος ἐχρησιμοποιήθη τὸ πρῶτον περὶ τὰ τέλη τοῦ 8ου, βραδύτερον δὲ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. Τὰ κτερίσματα τῆς πρώτης ταφῆς, ἡ ὁποία ἦτο καὶ ἡ πλουσιωτέρα, παρεμερίσθησαν διὰ τὴν δημιουργηθῆναι χώρος διὰ τὰ κτερίσματα τῆς δευτέρας. Εἰς τὴν πρώτην ταφὴν ἀνήκουν δύο ἄρματα, εἰς δίφρος καὶ ἓν τέθριππον. Τὸ τέθριππον διεσώθη εἰς ἀρίστην κατάστασιν, πλὴν βεβαίως τῶν ξυλίνων μελῶν αὐτοῦ, τὰ ὁποῖα, ἀποσυντεθέντα, ἄφησαν τὰ ἀποτυπώματά των ἐντὸς τοῦ χώματος. Τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἄρμα τοῦτο μετεκινήθη ὀλόκληρον πρὸς τὴν Ν. πλευρὰν τοῦ δρόμου κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς δευτέρας ταφῆς, ὑποδηλοῖ ὅτι ἐλάχιστον χρονικὸν διάστημα ἔμεσολάβησε μεταξύ τῶν δύο ταφῶν. Οἱ σκελετοὶ τῶν ἵππων παρεμερίσθησαν ἀτάκτως. Τὸ ἄρμα ἦτο κεκοσμημένον εἰς τὸ ὀπίσθιον μέρος διὰ χαλκῶν ἐλασμάτων, φερόντων ἔκτυπον διάκοσμον λεόντων καὶ Ἀσιατῶν δούλων. Εἰς τὰ δύο ἄκρα τοῦ ἄξονος ὑπῆρχον χαλκαῖα κεφαλαὶ σφιγγῶν καὶ ἀγαλμάτια πολεμιστῶν ἐν πλήρει ἐξαρτήσει, τὰ ὁποῖα ἔφερον καὶ διάκοσμον ἔνθετον ἐκ κυανῆς ὑάλου. Τὸ κύριον σῶμα τῆς ἀμάξης ἦτο πλεκτόν, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἐπὶ τοῦ χώματος ἀποτυπωμάτων. Τοῦτο δὲ δικαιολογεῖ πλήρως καὶ τὸ ὀμηρικὸν ἐπίθετον « εὐπλεκτος » ἢ « εὐπλεκῆς » δίφρος. Τοῦ δίφρου διεσώθη μόνον ἡ ἄμαξα, ἄνευ τροχῶν. Αὕτη ἦτο κεκοσμημένη διὰ πέντε μεγάλων χαλκῶν λεοντοκεφαλῶν σπανίας ὠραιότητος. Ἐκατοντάδες ἀγγείων ἀνευρέθησαν ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ δρόμου, κυρίως μεγάλοι ἀμφορεῖς καὶ πινάκια, περιέχοντα ὅσα ττηνῶν καὶ ἰχθύων καὶ κελύφη ὠδῶν. Παραπλεύρως τῆς εἰσόδου τοῦ θαλάμου ἀνευρέθη σωρὸς χαλκῶν ἀντικειμένων, τὰ ὁποῖα ἀνήκον προφανῶς εἰς τοὺς ἐξ ἵππων τῶν ἀρμάτων τῆς πρώτης ταφῆς, ἦτοι προμετωπίδια, παρώπια καὶ προστερνίδια, ἅπαντα κεκοσμημένα δι' ἔκτυπον παραστάσεων ἀνατολικῆς τεχνολογίας. Ἐνευρέθησαν ἐπίσης δύο χαλκοὶ λέβητες (Πί ν. 403 α), ὃ εἰς στηριζόμενος ἐπὶ σιδηροῦ τρίποδος καὶ ὃ ἕτερος ἔχων ὑψηλὴν κωνικὴν βάσιν. Ὁ πρῶτος, μεγ. διαμ. 94 ἐκ., φέρει δώδεκα προτομὰς γρυπῶν καὶ γενειοφόρων σφιγγῶν. Εἶναι ἡ πρώτη φορά, καθ' ἣν τοιοῦτος λέβης ἀνευρίσκεται εἰς Κύπρον ἢ μᾶλλον εἰς περιοχὴν ἀνατολικῶς τῆς Ἑλλάδος.

Μέχρι σήμερον οἱ λέβητες οὗτοι ἦσαν γνωστοὶ ἐξ εὐρημάτων τῆς Ἐτρουρίας, τῆς Ὀλυμπίας καὶ τῶν Δελφῶν. Ὁ λέβης τῆς Σαλαμίνας εἶναι ὁ μεγαλύτερος πάντων, πιθανῶς δὲ ἡ ἀνευρέσις του νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς ἐξακριβώσεως τοῦ τόπου κατασκευῆς των. Ὁ δεύτερος λέβης φέρει προτομὰς βοῶν κάτωθεν τῶν λαβῶν καὶ μεγάλην πλάκα μὲ ἐγχάρακτον καὶ ἀνάγλυφον κεφαλῆν Ἀθῶν μεταξύ ἀνθεμίων.

Τὰ πλέον ἐντυπωσιακὰ εὐρήματα, ὅμως, εἶναι τὰ ἀντικείμενα ἐξ ἐλεφαντοστοῦ. Ἐνευρέθησαν τρεῖς ἐν ὄλῳ θρόνοι ἐκ ξύλου, μὲ ἐπένδυσιν ἐκ φύλλων ἀργύρου καὶ πλακῶν ἐξ ἐλεφαντοστοῦ. Τὸ ξύλον κατεστράφη, τὰ φύλλα ἀργύρου ὠξειδώθησαν, παρέμειναν ὅμως αἱ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ πλάκες, αἱ ὁποῖαι φέρουν διάκοσμον ἐκ σπειρῶν καὶ ἀνθεμίων (Πί ν. 403 β), ὡς καὶ διάκοσμον ἐκ φύλλων χρυσοῦ καὶ ἔνθετον τοιοῦτον ἐκ κυανῆς ὑάλου, ὅστις δὲν διεσώθη. Πλησίον τῶν θρόνων ὑπῆρχον ὑποπόδια. Οἱ θρόνοι οὗτοι, ἐξ ἐλεφαντοστοῦ καὶ ἀργύρου κατασκευασμένοι καὶ φέροντες σπειροειδῆ διάκοσμον, ἀντιστοιχοῦν πλήρως πρὸς τὴν περιγραφὴν τοῦ θρόνου τῆς Πηνελόπης εἰς τὴν Ὀδύσειαν (τ, 55 κ.ε.).

Διτηρήθησαν, ἐπίσης, σχεδὸν ἅπαντα τὰ ἐξ ἐλεφαντοστοῦ τμήματα κλίνης. Μεταξὺ τούτων περιλαμβάνονται πλάκες φέρουσαι ἀνάγλυφον διάκοσμον ἀνατολικῆς τεχνολογίας, κυρίως παραστάσεις σφιγγῶν καὶ ἀνθέων λωτοῦ (Πί ν. 403 γ). Ὁ ἀνάγλυφος διάκοσμος συχνάκις συμπληροῦται διὰ ποικίλου ἐνθέτου διακόσμου ἐκ χρυσοῦ καὶ κυανῆς ὑαλομάζης. Αἱ ἐλεφάντιναι πλάκες μὲ ἀνάγλυφον διάκοσμον ἀποτελοῦν ἔργα ὑψηλῆς τέχνης, διὰ πρώτην δὲ φοράν ἅπαντοῦν ἐν Κύπρῳ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Ἐχουν καταπληκτικὴν ὁμοιότητα πρὸς ἀντίστοιχα ἔργα, ἀνακαλυφθέντα εἰς Νιμρουντ καὶ Σαμάρειαν, πιθανῶς δὲ κατασκευάζοντο εἰς Συρίαν, ὅπου ὑπῆρχεν ἄφθονον ἐλεφαντοστοῦν, καὶ ἐξήγοντο ὑπὸ τῶν Φοινίκων εἰς τὰ πλουσιώτερα κέντρα τῆς Μεσογείου. Ἡ τεχνολογία των εἶναι αἰγυπτιαζούσα, πιθανώτατα δὲ οἱ κατασκευασταὶ των νὰ ἦσαν Φοινίκες. Τοιοῦτου εἶδους ἔργα τέχνης ἦσαν γνωστὰ καὶ εἰς τὸν Ὀμηρον, ὃ ὁποῖος συχνάκις μνημονεῖ ταῦτα μὲ θαυμασμόν. Ταῦτα, ἐξ ἄλλου, ἦσαν τὰ πρότυπα διὰ τὸν καλούμενον ἀνατολίζοντα ρυθμὸν τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Ἡ παρουσία τῶν ἐλεφαντίνων ἀντικειμένων εἰς ἓνα καὶ μόνον τάφον τῆς Σαλαμίνας ἀποδεικνύει τὸν πλοῦτον τῶν βασιλέων τῆς πόλεως ταύτης.

Πλὴν τῶν ἀντικειμένων ἀνατολικῆς προελεύσεως καὶ ἐμπνεύσεως, ἀνευρέθησαν εἰς τὸν δρό-

μον του τάφου ζευγος σιδηρών κρατευτών (Π ί ν. 404 α) και δώδεκα όβελιαί εκ σιδήρου. Οί κρατευταί έχουν σχήμα πλοίου, είναι δέ όμοιοι πρός τούς άνευρεθέντας πρό τινων έτών εις τάφον τής Παλαιάπου, καθώς και εις τάφον του "Αργους. Καί εις τās τρεις περιπτώσεις χρονολογούνται εις τó τέλος του 8ου αι. π.Χ. 'Η ταυτόχρονος παρουσία των εις 'Ελλάδα και Κύπρον, καθώς και τó όμοιον σχήμα των, δέν είναι τυχαία φαινόμενα. 'Ασφαλώς θά έχουν βαθυτέραν λατρευτικήν σημασίαν, θά εισήχθησαν δέ εις Κύπρον όμοι μετ' άλλων ταφικών έθιμων, ότε οί "Ελληνες τής κυρίως 'Ελλάδος ήρχισαν νά εξαπλούνται και νά ιδρύουν άποικίας εις τήν 'Ανατολικήν Μεσόγειον κατά τόν 8ον αι. π.Χ.

Κατά τās άρχάς του 7ου αι., ó τάφος 79 έχρησιμοποιήθη εκ νέου. 'Εκ τής δευτέρας ταφής διεσώθησαν δύο δίφροι, με τούς σκελετούς των ίππων κατά χώραν. Τά προμετωπίδια, παρώπια, προσερνίδια και οί χαλινοί των ίππων εύρέθησαν επίσης κατά χώραν. Πάντα ταύτα, καθώς και αι διασωθείσαι λεπτομέρειαι τής κατασκευής των άρμάτων, άποτελούν πολύτιμα στοιχεία διά τήν μελέτην τής πολεμικής τέχνης και ίδια των πολεμικών άρμάτων.

γ) 'Ανασκαφαι εις τó Γυμνάσιον τής Σαλαμί-
νος, υπό τήν διεύθυνσιν του ύπογραφομένου.

Τó 1965 άνεσκάφη σχεδόν πλήρως τó Β. ιδρωτήριον των λουτρών του Γυμνασίου. 'Επί του δαπέδου του ύποκαύστου άνευρέθησαν οί λίθοι τής θολωτής στέγης, ώς ούτοι κατέπεσαν μετά τήν έγκατάλειψιν τής πόλεως τόν 7ον αι. μ.Χ.

Τó 1966 έκαθαρίσθη τó Ν. ιδρωτήριον. Εις μίαν άψίδα του Ν. τοίχου, ή όποία ειχε κλεισθή κατά τούς παλαιοχριστιανικούς χρόνους, άνευρέθη τμήμα μωσαϊκού του τέλους του 3ου μ.Χ. αι., με παράστασιν του ποταμίου θεού Εύρώτα, κεκλιμένου και άτενίζοντος τόν Δία, ώς κύκνον, και τήν Λήδα (Π ί ν. 404 β). 'Ανεσκάφη επίσης και τó κεντρικόν λουτρόν θερμού ύδατος. Εις τόν Β. τοίχον τούτου άνευρέθησαν κόγχαι και άψίδες, αι όποιαί εκλεισθησαν ώσάυτως διά κτίσματος κατά τούς παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Μετά τήν άφαιρέσιν του κτίσματος άπεκαλύφθησαν ίχνη ψηφιδωτού διακόσμου.

δ) 'Ανασκαφή ρωμαϊκής οικίας εις Κάτω Πά-
φον, υπό τήν διεύθυνσιν του 'Εφόρου του Κυ-
πριακού Μουσείου κ. Κ. Νικολάου.

Αί άνασκαφαι διεξήχθησαν εις δύο περιόδους τó 1965, με σκοπόν τόν καθορισμόν των όριων τής οικίας. Εις τήν Ν. πλευράν καθωρίσθησαν

τά όρια ταύτα. 'Ανευρέθη δρόμος, πλ. 5.50 μ., κατά μήκος των Ν. οίκοδομημάτων τής οικίας, κάτωθεν του όποιου διέρχεται και άποχετευτικός άγωγός, πρός τόν όποιον εκβάλλουν μικρότεροι άγωγοί εκ τής οικίας. Εις τήν αντίστοιχον Β. πλευράν άνευρέθη επίσης δρόμος, πλ. 3.50 μ., κατά μήκος τής Β. πλευράς του όποιου άνεσκάφησαν μικρά έργαστήρια.

Τó Δ. άκρον τής οικίας δέν άνεσκάφη άκόμη πλήρως, φαίνεται όμως ότι πρός τó μέρος τουτο εξετείνετο ó κήπος. Εις τόν χώρον τουτον κατέπεσαν μεγάλα τεμάχια των τοίχων τής άλλης κατά τούς σεισμούς του 4ου αι. Κάτωθεν ενός τοίχου άνευρέθη άνθρώπινος σκελετός, άναμφιβόλως θύματός τινος του σεισμού.

ε) 'Ανασκαφαι εις τó στάδιον του Κουρίου, υπό τήν διεύθυνσιν του 'Επιτίμου 'Εφόρου Κουρίου κ. J. Last.

Κατά τó 1965 άπεκαλύφθη ή πρόσοψις του έξωτερικού Ν. τοίχου, καθώς και τμήμα του Β. 'Η έργασία αύτη συνεπληρώθη τó 1966, ούτω δέ όλόκληρος ó έξωτερικός τοίχος του σταδίου έχει ήδη άποκαλυφθή (Π ί ν. 405 α). Εις τó έξωτερικόν του σταδίου ούδέν ίχνος των κερκίδων άνευρέθη, άπεκαλύφθη όμως ή εύθυντηρία.

ς) 'Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής εις Αϊγιαλουσαν, υπό τήν διεύθυνσιν του 'Εφόρου 'Αρχαίων Μνημείων κ. 'Α. Παπαγεωργίου.

Κατά τó 1965 συνεχίσθη ή άνασκαφή τής βασιλικής. 'Απεκαλύφθη τó αίθριον με τήν τρίπλευρον κιονοστοιχίαν του, καθώς και προσκτίσματα κατά τήν ΝΑ. πλευράν τής βασιλικής. Κατά τās άνασκαφάς του 1966, άνεκαλύφθη εις δωμάτιον των προσκτισμάτων τούτων βαπτιστήριον εις σχήμα σταυρού.

ζ) 'Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής εις 'Αμαθούνα, υπό τήν διεύθυνσιν του 'Εφόρου 'Αρχαίων Μνημείων κ. 'Α. Παπαγεωργίου.

Κατά τās έτη 1965 και 1966 άνεσκάφη πλήρως ή βασιλική, ή όποία ειχεν άποκαλυφθή τó 1960 (Π ί ν. 405 β). Αύτη εκτίσθη κατά τās τέλη του 5ου αι., κατεστράφη δέ κατά τήν διάρκειαν των άραβικών επιδρομών. 'Ελάχιστα άρχιτεκτονικά λείψανα ήλθον εις φώς, διασώζεται όμως καλώς ή τρίκλιτος κάτωσις.

η) 'Ανασκαφή εις τó δάπεδον του ναού του 'Αγίου Σπυρίδωνος εις Τρεμετουσιάν, υπό τήν διεύθυνσιν του 'Εφόρου 'Αρχαίων Μνημείων κ. 'Α. Παπαγεωργίου.

Κατά τὴν διάρκειαν ἐπιδιορθώσεων τοῦ δαπέδου κατὰ τὸ 1966 ἀνευρέθη, κάτωθεν τοῦ νεωτέρου δαπέδου, πολύχρωμον ψηφιδωτόν, καθὼς καὶ λείψανα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. Ἐπὶ τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου ὑπάρχει ἐπιγραφή εἰς ἰαμβικὸν μέτρον, ἣ ὁποία, συμπεληρωμένη, ἔχει ὡς ἑξῆς (Πί ν. 406 β) :

*ΨΗΦΙ[ΔΙ ΓΡΑΠΤΗ] ΠΟΙΚΙΛΗΤΑΙ ΤΗΝ ΧΡΟΑΝ
ΤΟΠΟΝ ΚΟΣΜΗΣΑΙ ΑΓΙΩΝ ΕΠΙΣΚΟΠΩΝ
ΚΑΡΤΑΙΡΙΟΥ ΧΕΡΣΙΝ ΠΡΟΣΕΤΑΞΕΝ ΑΓΑΘΕΣ
ΜΝΗΜΗΣ ΣΦΥΡΙΔΩΝ ΜΕΤΑΙΧΩΝ ΑΓΙΑΣ
ΙΣΟΣ ΟΜΟΙΩ ΔΥΝΑΜΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ +*

Ἡ *Σφυρίδων* τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἀναμφιβόλως ὁ Ἐπίσκοπος Τριμιθοῦντος Σφυρίδων.

Δ. ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΑΙ ΕΡΓΑΣΙΑΙ

Τὸ Τμήμα Ἀρχαιοτήτων ἀνέλαβε, διὰ τῶν τεχνικῶν αὐτοῦ ὑπηρεσιῶν, τὴν συντήρησιν ἀρχαιολογικῶν χώρων καὶ μνημείων καθ' ἅπασαν τὴν νῆσον. Ὅλοι οἱ ἀνασκαφέντες ἀρχαιολογικοὶ χώροι ἔχρηζον συντηρήσεως, κυρίως δὲ τὰ ἐρείπια τῶν προϊστορικῶν χώρων τῆς Ἐγκώμης καὶ τοῦ Κιτίου, οἱ βασιλικοὶ τάφοι Σαλαμίνοσ καὶ τὰ ἐντοίχια ψηφιδωτὰ τοῦ Γυμνασίου Σαλαμίνοσ.

Τὸ Ἴνστιτούτον Βυζαντινῶν Σπουδῶν Dumbarton Oaks τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Χάρβαρντ συνέχισε τὸν καθαρισμὸν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ 12ου αἰ. τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἀσίνοσ (Πί ν. 406 α), ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τῶν κκ. E. Hawkins καὶ D. Winfield.

B. ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΗΣ

*

ΕΦΟΡΕΙΑ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Εἰς τὴν περυσινὴν πρῶτην ἔκθεσιν¹ τῶν πεπραγμένων τῆς Ἐφορείας Νεωτέρων Μνημείων ἐσημειώθη ὁ σκοπός, ἡ ἔκτασις τῆς ἀρμοδιότητος καὶ τῆς δικαιοδοσίας τῆς, ὡς ἐπίσης καὶ ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1965 ἐκτελεσθεῖσα ἐργασία ὀργανώσεως τῆς Ἐφορείας.

Κατὰ τὸ ἔτος 1966 συνεχίσθη ἡ ἐργασία εἰς ὄλους τοὺς τομεῖς. Εἰς τὸν κατάλογον τῶν ὑπὸ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ νόμου προστατευομένων μνημείων προσετέθησαν τὰ κάτωθι : ἡ οἰκία Δημητρίου Σβάρτζ² εἰς Ἀμπελάκια, ἡ οἰκία Δημητρίου Τζουρά³ εἰς Σιάτισταν, ἡ οἰκία Νικολάου καὶ Δέσπωσης Μαλιόγκα⁴ εἰς Σιάτισταν, ὁ πύργος Καπετανάκη εἰς Ἀρεόπολιν Μάνης, ὁ πύργος Πολυτίμου εἰς Λεωνίδιον, ὁ πύργος Χατζηρούδη ἐπίσης εἰς Λεωνίδιον, κλπ.

Ἐπὶ πλέον ἐγένοντο προτάσεις πρὸς κήρυξιν ὡς διατηρητέων μνημείων τῶν κάτωθι κτηρίων καὶ ἀρχιτεκτονικῶν συνόλων : τῆς οἰκίας Π. Βόγλη παρὰ τὴν ὁδὸν Ναυάρχου Νικοδήμου 18 Ἀθηνῶν, χρονολογουμένης εἰς τὸ 1845, ὡς ἀξιολόγου δείγματος κλασικιστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀποδιδόμενου εἰς τὸν Σταμ. Κλεάνθην⁵, τῆς οἰκίας Τσάλη παρὰ τὴν ὁδὸν Μακροπούλου εἰς Λαμίαν, ὡς ἐνδιαφέροντος δείγματος ἀγροτικῆς ἐπαύλεως τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, τῆς οἰκίας Δημητριάδη παρὰ τὴν ὁδὸν Αἰνιάνων ἐπίσης εἰς Λαμίαν, τῆς πόλεως τῆς Νάξου⁶, μερῶν τῆς πόλεως τῆς Τήνου, τοῦ συνοικισμοῦ τῆς Παροικιάς⁷ εἰς Πάρον, μερῶν τῆς πόλεως τοῦ Γαλαξιδίου, τοῦ ἐνετικῆς φρουρίου Φραγκοκάστελλο⁸

1. ΑΔ 20 (1965) : Χρονικά, σ. 475.

2. Βλ. Ἀγνήνορος Ἀστεριάδη, Τὸ σπῆτι τοῦ Σφάρτζ στ' Ἀμπελάκια, Ἀθῆναι 1928. Πρβλ. Γεωργίου Μέγα, Θεσσαλικά οἰκήσεις, Ἀθῆναι 1946, σ. 98 - 101, Μιχαήλ Ἀβραμοπούλου, Τὰ Θεσσαλικά Ἀμπελάκια, Θεσσαλονίκη 1961, εἰκ. 21 - 34 καὶ Νικολάου Μουτσοπούλου, Τὰ Θεσσαλικά Ἀμπελάκια. Περιοδικὸν « Ἠώς », ἀφιέρωμα « Θεσσαλία » 1966, σ. 187 - 188. Σχέδια καὶ φωτογραφίαι τῆς οἰκίας, αὐτ. εἰκ. 32 - 35 καὶ 101, 102.

3. Βλ. Ν. Μουτσοπούλου, Τὰ ἀρχοντικά τῆς Σιάτιστας, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τομ. Α' (1961 - 1964), Θεσσαλονίκη 1964, σ. 75 - 76.

4. Βλ. αὐτ., σ. 94 - 95.

5. Βλ. Η. Johannes - Κ. Μπῆρη, Αἱ Ἀθῆναι τοῦ Κλασικισμοῦ, Ἀθῆναι 1939, πίν. 73 - 75.

6. Βλ. Constantin Papas, L'urbanisme et l'architecture populaire dans les Cyclades, Παρίσι 1957, σ. 33, πίν. IX, εἰκ. 15, 23 καὶ 71 - 74.

7. Βλ. αὐτ. σ. 41 - 46, πίν. II, XV - XVII, εἰκ. 14, 16 - 18.

8. Βλ. Giuseppe Gerola, Monumenti veneti nell'isola di Creta, τόμ. I, Βενετία 1905, σ. 250 κ.ε.

παρὰ τὴν κοινότητα Σκαλωτῆς Σφακίων, κλπ.

Ἐσαύτως ὑπεβλήθησαν προτάσεις εἰς τὴν Κεντρικὴν Ὑπηρεσίαν διὰ τὴν ἀπαλλοτριώσιν τῶν κάτωθι μνημείων, τῶν ὁποίων δὲν ἐκρίθη ἄλλως ἐφικτὴ ἡ διάσωσις : τῆς οἰκίας Γρηγορίου Βούρκα ἐν Κοζάνη, χαρακτηριστικοῦ δείγματος τῆς πρῶτης περιόδου τῶν ἀρχοντικῶν τῆς Β. Ἑλλάδος, χρονολογουμένης κατὰ τὸ α' ἡμισυ τοῦ 18ου αἰ., τοῦ πύργου Ἀληδάκη εἰς Ἐμπρόσπερον Ἀποκορώνου Χανίων, τῆς ἐνετικῆς οἰκίας παρὰ τὴν ὁδὸν Ζαμπελίου 43 - 45 Χανίων, τοῦ πύργου Δουράκη εἰς Μεγάλην Καστάνιαν Μάνης, τοῦ πύργου Πολυτίμου εἰς Λεωνίδιον, χρονολογουμένου εἰς τὸ 1816, τῆς οἰκίας Πατριάρχου Γρηγορίου τοῦ Ε' εἰς Δημητσάναν, τῆς οἰκίας Θ. Χόινα καὶ Κ. Μαντζίλα εἰς Ἰωάννινα, τῆς οἰκίας Ἀ. Βαγγελῆ εἰς Τσεπέλοβον Ἰωαννίνων, κλπ.

Ἡ Ἐφορεία ἐγνωμοδότησε πρὸς τὴν Κεντρικὴν Ὑπηρεσίαν ἐπὶ αἰτήσεων ἐκτελέσεως ἐργασιῶν εἰς διάφορα μνημεῖα καὶ μνημειακὰ σύνολα. Ἐκ τῶν γνωμοδοτήσεων σημειοῦνται αἱ κάτωθι :

α) Ἐπὶ αἰτήσεως ἐκτελέσεως ἐργασιῶν ἐπισκευῆς τοῦ Κεντρικοῦ Κτηρίου τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἡ ἐπισκευὴ αὐτὴ ἀφεώρα κυρίως εἰς τὸ ἰσόγειον καὶ τὸν ὄροφον καὶ ἐξετελέσθη συμφώνως πρὸς μελέτην ὑποβληθεῖσαν ὑπὸ τῆς Τεχνικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ ἐγκριθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συμβουλίου.

β) Ἐπὶ αἰτήσεως παροχῆς ἠλεκτρικοῦ ρεύματος εἰς τὸ χωρίον Μεστά⁹ τῆς Χίου. Καὶ εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἀντιμετωπίσθη τὸ δυσχερὲς πρόβλημα ἠλεκτροδοτήσεως μνημειακῶν συνόλων, ἡ ὅποια ἐν τῇ πραγματικότητι μόνον δι' ὑπογείου παροχῆς δύναται νὰ γίνῃ ἀβλαβῶς διὰ τὴν μορφήν τῶν συνόλων τούτων. Εἰδικῶς, ὅμως, ὡς πρὸς τὰ Μεστά ἡ ΔΕΗ ὑπέβαλε μελέτην, προβλέπουσαν τὴν διὰ ξυλίνων στύλων καὶ ἐπιτειχίων καλωδίων ἠλεκτροδοτήσιν, πρὸς τὴν ὁποίαν καὶ δὲν συνεφώνησεν ἡ Ἐφορεία. Ἐζητήθη ἡ παρὰ τῆς ΔΕΗ ὑποβολὴ νέας μελέτης. Τὸ αὐτὸ πρόβλημα ἀντιμετωπίσθη καὶ ὡς πρὸς τὴν ἠλεκτροδοτήσιν τοῦ **Κάστρου Μονεμβασιάς**.

γ) Ἐπὶ αἰτήσεως ἐπισκευῆς καὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ ξενώνου **Μαυριωτίσης Καστοριάς**. Ἐνεκρίθη ἡ ἐκτέλεσις τῆς ἐπισκευῆς ταύτης ἐπὶ τῇ βάσει σχεδίων τοῦ ἀρχιτέκτονος κ. Ἄλ. Τομπά-

9. Βλ. W. A. Eden, The plan of Mesta of Chios, Annual of the British School at Athens 1950, σ. 16. Πρβλ. Τὸ ἐλληνικὸ λαϊκὸ σπῆτι, Ἐκδοσις Ε. Μ. Πολυτεχνείου, Ἔδρα ἀρχιτεκτονικῆς μορφολογίας καὶ ρυθμολογίας, Ἀθῆναι 1960, σ. 5 - 40. Ἐπίσης Arnold Smith, The architecture of Chios, Λονδῖνον 1962, σ. 63.

ζη, κατά την κατάρτισιν τῶν ὁποίων παρεσχέθησαν σχετικαὶ ὑποδείξεις ὑπὸ τῆς Ἐφορείας.

Κατόπιν ἐπὶ τόπου μεταβάσεως εἰς **Λεωνίδιον** τῆς Προϊσταμένης τῆς Ἐφορείας, ὑπεβλήθη εἰς τὴν Κεντρικὴν Ὑπηρεσίαν λεπτομερῆς ἔκθεσις περὶ τῆς συμπληρώσεως τῆς κατὰ τὸ ἔτος 1962 ἀρξάμενης ἐπισκευῆς τοῦ πύργου Τσικαλιώτη, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται εἰς τὸ 1808 καὶ ἀνήκει εἰς τὸν Δῆμον. Ἡ ἔκθεσις αὕτη ἀνεφέρθη κυρίως εἰς τὰς ἀπαιτούμενας ἐργασίας διὰ τὴν μορφολογικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ πύργου.

Σημαντικὴ ὑπῆρξεν ἡ συμβολὴ τῆς Ἐφορείας εἰς τὴν διόρθωσιν τῶν σχεδίων τοῦ **Μουσείου Πόρου**. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου σημειοῦται, ὅτι διὰ τὴν στέγασιν τοῦ Μουσείου Πόρου εἶχε δωρηθῆ ὑπὸ τῆς οἰκογενείας Κοριζῆ κατὰ τὸ παρελθὸν ἡ οἰκία Κοριζῆ, ἡ ὁποία, ὅμως, κριθεῖσα ὡς ἐπικινδύνως ἐτοιμόρροπος, κατηδαφίσθη κατὰ τὸ ἔτος 1962. Πρὸς διατήρησιν τῆς μορφῆς τῆς παραλίας τοῦ Πόρου, ἀλλὰ καὶ λόγῳ τοῦ ἱστορικοῦ χαρακτήρος τῆς οἰκίας, κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν σχεδίων ἐκρίθη σκόπιμος ἡ ἀνακατασκευὴ τοῦ οικοδομήματος ὑπὸ μορφὴν ἐγγιζούσαν κατὰ τὸ δυνατόν τὴν ἀρχικὴν του. Ὡς βάσις ἐλήφθησαν ὑπάρχουσαι φωτογραφίαι τῆς οἰκίας, τεθεῖσαι εἰς τὴν διάθεσιν τῆς Ὑπηρεσίας ὑπὸ τῆς οἰκογενείας Ἀλεξ. Κοριζῆ. Ἡ συμβολὴ τῆς Ἐφορείας ἐγκριταὶ κυρίως εἰς τὴν διόρθωσιν τῶν σχεδίων ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης.

Οὐσιωδῶς, ὡσαύτως, συνέβαλεν ἡ Ἐφορεία εἰς τὴν σύνταξιν τῶν σχεδίων ἀποκαταστάσεως τῆς παλαιᾶς **Ἀγορᾶς τοῦ Πύργου**¹⁰, ἡ ὁποία, ὡς ἐσημειώθη καὶ εἰς τὴν προηγουμένην ἔκθεσιν, ἐδωρήθη εἰς τὸ Κράτος ὑπὸ τοῦ Δήμου Λετρινῶν πρὸς στέγασιν Μουσείου. Πρόκειται περὶ ἐνδιαφέροντος οικοδομήματος νέας κλασικιστικῆς τεχντροπίας, συνήθους εἰς οικοδομήματα τῆς καμπῆς τοῦ παρελθόντος αἰῶνος πρὸς τὸν παρόντα¹¹.

Ἀπὸ κτηριολογικῆς ἀπόψεως εἶναι τὸ καλύτερον ἴσως δεῖγμα Ἀγορᾶς ἐν Ἑλλάδι. Ἔχει ἰδρυθῆ εἰς τὴν διασταύρωσιν δύο ὁδῶν, τὴν ὁποίαν ἐν τῇ πραγματικότητι καὶ ἐμορφοποίησεν ἀρχιτεκτονικῶς, συνδυάσασα ἐπιτυχῶς δύο διασταυρούμενας ὑπαιθρίου αἰσθήσεως διόδους πρὸς τὰ εἰς τὰς πλαγίας πτέρυγας ἐκατέρωθεν τῆς διόδου οἰκοδομηθέντα καταστήματα. Τὸ οἰκοδόμημα ἐμφανίζει λεπτότητα εἰς τὴν σύνθεσιν καὶ ἰδίᾳ εἰς τὴν διαμόρφωσιν καὶ ἐκτέλεσιν τῶν κλασικῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν του, τὰ ὁποία ἔφερον πομπηϊανοῦ τρόπου χρωματισμόν. Κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν

10. Βλ. ΑΔ 21 (1966) : Χρονικά, Πίν. 492 α - β.

11. Βλ. Peter Meyer, Europäische Kunstgeschichte, τόμ. II, σ. 260 κ.ε.

ἐπισκευῶν κατεβλήθη προσπάθεια ἀποφυγῆς οἰασδήποτε μορφικῆς ἀλλοιώσεως τοῦ κτηρίου καὶ ἐγένετο συμπλήρωσις καὶ ἀναζωογονήσις τῶν μελῶν του ὑπὸ τὸ ἀρχικὸν πνεῦμα.

Ἐργασίαι συντηρήσεως ἐγένοντο εἰς τὸ φρούριον τῆς **Ναυπάκτου**, εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ στρατηγοῦ Τζαβέλλα εἰς Ναύπακτον καὶ εἰς τὴν οἰκίαν **Κ. Παλαμᾶ** εἰς **Μεσολόγγιον** διὰ τοῦ Ἐφόρου Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων κ. Π. Λαζαρίδη.

Ἐπίσης συνεχίσθησαν αἱ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἀρξάμεναι ἐργασίαι συντηρήσεως τῆς οἰκίας **Κοντοῦ** εἰς **Ἄνω Βόλον**, τῆς ὁποίας ὁ ἀνώτερος ὄροφος φέρει τοιχογραφίας τοῦ λαϊκοῦ ζωγράφου **Θεοφίλου**¹².

Τὸ σημαντικώτερον γεγονός τοῦ παρόντος ἔτους ἦτο ἡ συμπλήρωσις τῆς ἐπισκευῆς καὶ ἀποκαταστάσεως τῆς οἰκίας **Γεωργίου Σβάρτς**¹³ εἰς τὰ **Ἀμπελάκια Θεσσαλίας**, ἡ ὁποία ἤρχισεν ἀπὸ τοῦ προηγουμένου ἔτους¹⁴.

Συγκεκριμένως ἐγένοντο αἱ κάτωθι ἐργασίαι (Πί ν. 407 α - β, 408 α) :

1. Ἡ ἐνίσχυσις διὰ καθαρισμοῦ καὶ διαποτίσεως διὰ σιμεντοκονίας τοῦ **Β.** καὶ **Α.** τοῖχου καθ' ὅλην τὴν ἑκτασίαν του μετὰ τελικοῦ καταλλήλου μιστρίσματος.

2. Ἡ κατασκευὴ μεγάλης ἀντηρίδος εἰς ἀντικατάστασιν μικροτέρας ὑποστηριζούσης τὸν **Β.** τοῖχον. Ἡ νέα ἀντηρίς, ὑποθεμελιωθεῖσα βαθῶς, κατεσκευάσθη δι' ὀπλισμένου σκυροδέματος καλυφθέντος ἐξωτερικῶς διὰ λιθοδομίας.

3. Ἡ πλήρης καὶ ριζικὴ κατασκευὴ τῆς στέγης διὰ τῆς χρησιμοποίησεως ἀγρίας σκληρᾶς ξυλείας καὶ διὰ χρήσεως κατὰ τὸ πλεῖστον τῶν παλαιῶν κεράμων. Ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἐργασίας ταύτης ἀποκατεστάθη εἰς τὸ ἀρχικὸν τῆς ὕψους ἡ στέγη τῆς **Α.** πτέρυγος τῆς οἰκίας, ἡ ὁποία κατ' ἐπισκευὴν γενομένην κατὰ τὸ 1932 εἶχε σταθεροποιηθῆ εἰς χαμηλότερον ἐπίπεδον προελθὸν ἐκ τῆς καθιζήσεώς της.

4. Ἐπίσης ἐπεσκευάσθησαν καὶ ἐν πολλοῖς ἀνευῶθησαν τὰ κουφώματα κυρίως τοῦ ἀνωτέρου ὀρόφου διὰ τῆς χρησιμοποίησεως ἐξωτερικῶς

12. Βλ. Ἐκδοσὶν Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, «Θεόφιλος», Ἀθήναι 1966, εἰκ. 8 - 42.

13. Βλ. Ἀγ. Ἀστεριάδη, Τὸ σπίτι τοῦ Σφάρτς στ' Ἀμπελάκια. Πρβλ. Γ. Μέγα, Θεσσαλικά οἰκήσεις, σ. 91 - 98, Μ. Ἀβραμοπούλου, Τὰ Θεσσαλικά Ἀμπελάκια, εἰκ. 37 - 49, Ν. Μουτσοπούλου, Τὸ ἀρχοντικὸ τοῦ Γ. Σβάρτς στὰ Θεσσαλικά Ἀμπελάκια, περιοδικὸν «Ζυγός», ἔτος XI, τεύχος IV — 1966, σ. 23 - 45 καὶ 82. Ἐπίσης τοῦ ἰδίου, Τὰ Θεσσαλικά Ἀμπελάκια, περιοδ. «Ἡὼς», ἀφιέρωμα «Θεσσαλία» 1966, σ. 183 - 187. Φωτογραφίαι καὶ σχέδια τῆς οἰκίας αὐτ., εἰκ. 14 - 31, 88 - 94 καὶ 98, 99.

14. ΑΔ 20 (1965) : Χρονικά, σ. 458, Πίν. 492 γ - ζ', 493 α - β.

ξύλου καστανιάς και έσωτερικῶς ξύλου φλαμουριάς, ὡς εἶχον κατασκευασθῆ καὶ ἀρχικῶς.

5. Εἰς τὸ ἰσόγειον ἐνισχύθησαν διὰ χονδρῶν σιδηρῶν ἐλασμάτων αἱ δύο βασικῶς φέρουσαι τὸ βῆρος τοῦ οἰκοδομήματος ξύλινα κεντρικαὶ δοκοί, τῶν ὁποίων ἡ καταπόνησις εἶχε δυσμενεῖς συνεπειὰς ἐπὶ τῆς ἐν γένει ἰσορροπίας τοῦ οἰκοδομήματος.

6. Ὡσαύτως ἐνισχύθησαν διὰ σιδηρῶν δακτυλίων αἱ ὑπὸ τὸ πλακόστρωτον βάσεις τῶν ξυλίων στύλων, οἱ ὅποιοι ὑποβαστάζουν τὰς δοκοῦς.

7. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἐργασιῶν ἐγένετο ἀνανέωσις κονιαμάτων εἰς τὸ ἰσόγειον, ὡς καὶ ἐπισκευὴ τοῦ πλακοστρώτου αὐτοῦ, πρὸς τούτοις δὲ καὶ ἄλλαι λεπτομερειακαὶ ἐργασίαι εἰς τὸ ἰσόγειον καὶ τοὺς ὀρόφους.

Ἐκ τῶν βασικῶν ἐργασιῶν ὑπελείφθη ἡ τακτοποίησις τῶν τοιχογραφιῶν καὶ ἐν γένει γραπτῶν διακοσμήσεων, ἐπίσης δὲ καὶ ἡ ἐπισκευὴ τῶν πολυχρῶμων ὑαλωμάτων τῶν φεγγιτῶν (vitraux). Αἱ ἐργασίαι αὗται ἐπρόκειτο νὰ γίνον δι' ἐξειδικευμένου συνεργείου τοῦ Κεντρικοῦ Ἐργαστηρίου Συντηρήσεως τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου.

Τὸ ἀρχοντικὸν τοῦ Γεωργίου Σβάρτς εὐρίσκεται ἐντὸς κήπου περιβαλλομένου δι' ὑψηλοῦ τοίχου καὶ περιλαμβάνοντος ὀπωροφόρα δένδρα.

Ἐπὶ τῆς θύρας ἐνὸς τῶν δωματίων τοῦ ἀνωτέρου, ἐπισήμου ὀρόφου τοῦ ἀρχοντικοῦ ἀπεικονίζεται τοῦτο, ἐλευθέρως ἀποδοθέν, μὲ τὴν ἐπιγραφὴν ὅτι ἡ κατασκευὴ του ἤρξατο τὸ 1787 καὶ ἐτελείετο τὸ 1798.

Εἰς τὴν κάτωσιν του τὸ οἰκοδόμημα ἔχει σχῆμα Γ· διὰ τὸν λόγον αὐτὸν εἰς τὴν ἐπιγραφὴν ὀνομάζεται οἶκος πεντάγωνος. Καθ' ὕψος ἀποτελεῖται ἐξ ἐνὸς ἰσογείου καὶ δύο ὀρόφων. Ἐπὶ τὸ Β. ἡμισυ τοῦ ἰσογείου σχηματίζεται διὰ θόλου ὑπόγειον. Οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι τῆς οἰκίας εἰς τὸ ἰσόγειον καὶ τὸν πρῶτον ὀροφον εἶναι ἐκτισμένοι διὰ λίθων, μᾶλλον ἀκανόνιστου σχήματος, ἀλλὰ μὲ ἀίσθημα ἰσοδομικόν. Τὸ πάχος τῶν τοίχων, οἱ ὅποιοι εἰς τὸ ἰσόγειον εἶναι κατὰ μὲν τὴν Β. πλευρὰν 1.15, κατὰ δὲ τὴν Ν. 0,90 μ., καὶ τὰ ὀλίγα καὶ μικρὰ παράθυρα, τὰ προστατευόμενα δι' ἰσχυρῶν σιδηρῶν κιγκλιδωμάτων, προσδίδουν εἰς τὸ κτήριο χαρακτῆρα ὀχυροῦ. Ὅτι ὁ χαρακτῆρ οὗτος ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν πραγματικότητά μαρτυροῦν « οἱ πολεμίστρες », ἧτοι στενομήκη ἐξωτερικῶς ἀνοίγματα ὑπάρχοντα εἰς τὸ πάχος τῶν τοίχων καὶ εἰς καίρια σημεῖα αὐτῶν.

Ὁ ἀνώτερος ὀροφος, ἀντιθέτως, πλὴν τῆς Β. καὶ μικροῦ τμήματος τῆς Δ. πλευρᾶς του, ὅπου συνεχίζεται ἡ λιθοδομία, εἶναι κατεσκευασμένος ἐκ ξύλου, τὸ ὅποιον ἢ ἐμφανίζεται αὐτουσίως ἢ

ἀποτελεῖ τὸν ἐσωτερικὸν σκελετὸν ἐλαφρῶν λεπτῶν τοίχων, ἐξωτερικῶς ἐπικεχρισμένον κατὰ τὸ σύστημα τὸ ὑπὸ τῶν τοπικῶν μαστόρων ὀνομαζόμενον « τσατμᾶς ». Ἡ χρῆσις τῆς ξυλοδομίας διηκόλυε τὴν κατασκευὴν τῶν προβαλλομένων μερῶν καὶ ἐπὶ τῶν τεσσάρων πλευρῶν τοῦ ἀνωτέρου ὀρόφου κατὰ τὸν τρόπον τῶν « σαχισιῶν », τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν κύριον γνώρισμα τῆς κατηγορίας τῶν οἰκημάτων, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει καὶ τὸ ἀρχοντικὸν Γ. Σβάρτς. Καὶ οἱ ἐσωτερικοὶ τοῖχοι τοῦ ὀρόφου εἶναι κατεσκευασμένοι διὰ ξυλοδομίας ὑπὸ τὴν ὡς ἄνω καθορισθεῖσαν ἔννοιαν.

Διὰ τῶν μεγάλων καὶ συνεχομένων παραθύρων τοῦ ἀνωτέρου ὀρόφου, τὰ ὁποῖα φράσσονται εἰς μὲν τὰ πρὸς τὴν αὐλὴν μέρη μὲ ξύλινα κιγκλιδώματα, εἰς δὲ τὰ πρὸς τὴν ὁδὸν μὲ σιδηρὰ, καθὼς καὶ διὰ τῶν ὑπερκειμένων φεγγιτῶν, οἱ ὅποιοι φράσσονται διὰ πολυχρῶμων ὑαλωμάτων (vitraux), δημιουργεῖται εἰς τὸν ὀροφον τοῦτον ἡ ἐντύπωσις τοῦ διατρήτου.

Ἡ ξυλίνη στέγη, ἡ ὁποία ἐξέχει ἰσχυρῶς πέριξ, συμβάλλουσα διὰ τῆς σκιάσεως εἰς τὴν ζωηρὰν ἐντύπωσιν πλαστικότητος τοῦ ὄγκου τοῦ οἰκοδομήματος, εἶναι κεκαλυμμένη διὰ συνήθων κεράμων.

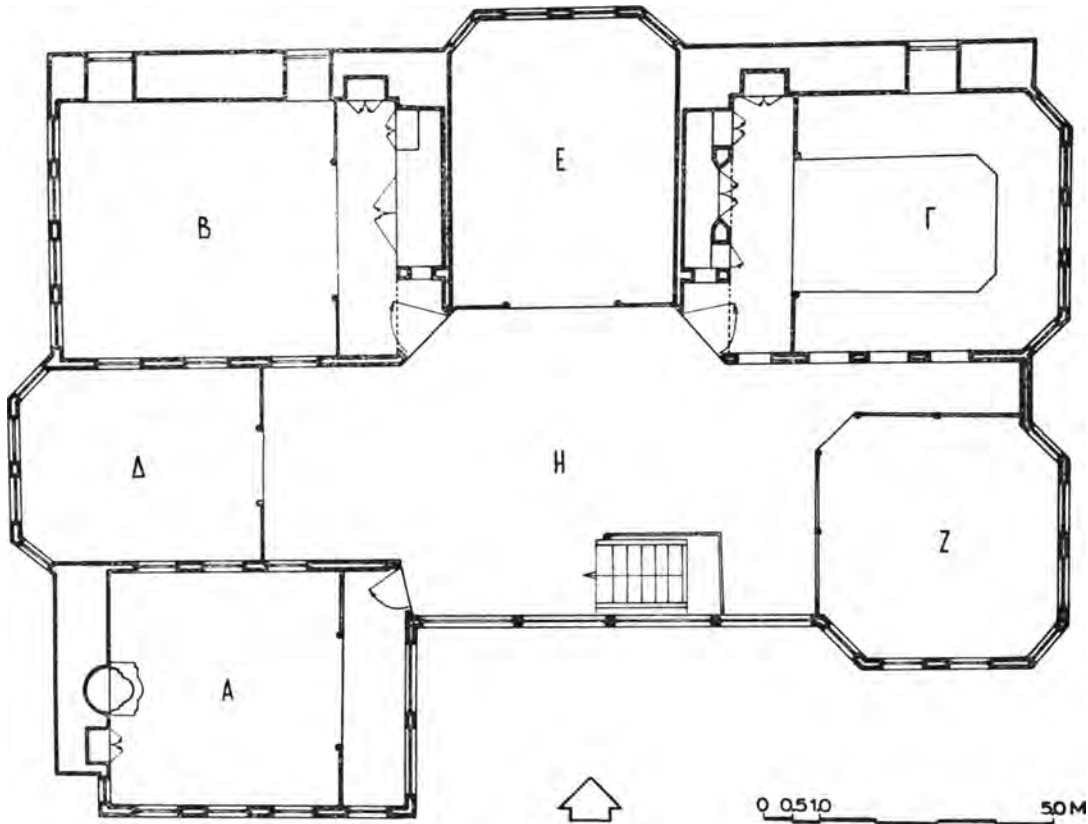
Τὸ ἰσόγειον, τὸ ὅποιον προωρίζετο διὰ πρακτικὰ σκοποῦς τῆς χρήσεως τοῦ ἀρχοντικοῦ καὶ ὡς ἔδρας τοῦ συνεταιρισμοῦ Ἀμπελακίων, εἶναι πλακόστρωτον μὲ στοιχειώδη διαμόρφωσιν, ἀφήνουσαν ὀρατὰ αὐτουσίως ἅπαντα τὰ δομικὰ στοιχεῖα (τοίχους, ξυλίνους στύλους, ξυλινὰς δοκοὺς καὶ σανίδας ἐπιστρώσεως), τοῦτο δὲ προσδίδει εἰς τὸν χῶρον ἐντύπωσιν δυνάμεως καὶ σαφηνείας.

Ἀπὸ τοῦ ἰσογείου ἐσωτερικῆ ξυλινῆ κλιμαξὸς ὀδηγεῖ εἰς τὸν πρῶτον ὀροφον, ὁ ὁποῖος κυρίως ἐχρησίμευεν ὡς κατοικία. Ὁ ὀροφος οὗτος σύγκεται ἐκ τριῶν δωματίων, τὰ ὁποῖα κατέχουν τὰς γωνίας πλὴν τῆς ΝΑ., αἱ δὲ θύραι τῶν εἶναι τοποθετημέναι διαγωνίως πρὸς τὸν κύριον ἀξονα τοῦ κτηρίου. Ἡ διαγώνιος αὕτη τοποθέτησις, ἡ ὁποία ἐπαναλαμβάνεται καὶ εἰς τὸν ἄνω ὀροφον, ὀργανώνει περικέντρως τὸν χῶρον κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς τεχντροπίας τοῦ ἀρχοντικοῦ, ἡ ὁποία προφανῶς ἔχει ὑποστῆ ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν ἀπὸ τὸ ὄσιμον Βαγοκ τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης. Εἰς τὸ μέσον τῆς Β. πλευρᾶς τοῦ πρῶτου ὀρόφου σχηματίζεται ὀρθογώνιος χῶρος, ἀνοικτὸς πρὸς τὴν Ν. πλευρὰν του, ὁμοιος τοῦ ὁποίου διαμορφοῦται πληρέστερον εἰς τὸν ἐπισημότερον ἄνω ὀροφον.

Ἡ διακόσμησις τοῦ ὀρόφου τούτου εἶναι ἀπλή. Οἱ τοῖχοι τῶν δωματίων εἶναι ἀσβεστόχριστοι, ἡ ζῶνη ὁμοῦς ὑπὲρ τὸ ξύλινον « ράφι », τὸ ὅποιον

περιθέει εν είδει γείσου τοὺς τοίχους ὄλων τῶν δωματίων, φέρει ζωγραφικὴν διακόσμησιν ἐξ ἀνθέων κυρίως, ἀλλὰ καὶ παραστάσεων πόλεων, ὡς καὶ ἐπαύλεων μετὰ «γαλλικῶν» κήπων. Ἄπλη εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ διακόσμησις τῶν ξυλίνων με-

μέρους τῆς Δ., διαλύονται διὰ 44 μεγάλων παρακειμένων παραθύρων καὶ ἰσαριθμῶν ὑπερκειμένων φεγγιτῶν. Τοῦτο ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νὰ ἐπιτυγχάνεται, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ δυνατότης ὀπτικῆς ἐνοποιήσεως ὄλων τῶν ἐπὶ μέρος χώρων τοῦ ὀρό-

Σχέδ. 1. Κάτοπις τοῦ ἀνωτέρου ὀρόφου τῆς οἰκίας Γεωργίου Σβάρτις εἰς Ἀμελάκια Θεσσαλίας

ρῶν τοῦ ὀρόφου, συνισταμένη κυρίως ἐκ χαρμαμάτων, διατηρουμένων σήμερον ἄνευ χρωμάτων.

Ἐάνωτος, ὁ δεῦτερος ὀροφος (Σχέδ. 1) εἶναι ὁ ἐπίσημος, ὁ ὀποῖος, θὰ ἦδύνατο νὰ λεχθῆ, ὅτι ἀποτελεῖ καὶ τὸν κύριον ἀρχιτεκτονικὸν σκοπὸν τῆς ὅλης οἰκοδομῆς. Ἐὐ ὀροφος οὗτος ἔχει βασικῶς τὴν ἰδίαν διαρρύθμισιν πρὸς τὸν προηγούμενον — τρία δωματία εἰς τὰς γωνίας πλὴν τῆς ΝΑ. — εἶναι ὅμως ὑψηλότερος καὶ εὐρυχωρότερος, διότι ἔχει λεπτοὺς τοίχους καὶ προσέξοντα «σαχνισιά».

Τὸ ἰδιαίτερον χαρακτηριστικὸν τοῦ ὀρόφου τούτου εἶναι, ὡς εἶπομεν, ὅτι ἐμφανίζεται σχεδὸν διάτρητος. Οἱ τοίχοί του, ἐσωτερικοὶ καὶ ἐξωτερικοὶ, πλὴν μέρος τῆς Β. πλευρᾶς καὶ μικροῦ

φου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ ἄμεσος συσχέτισις τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν καὶ τὸ φυσικὸν περιβάλλον.

Πέραν, ὅμως, τῆς συσχέτισεως τοῦ ὀρόφου τούτου πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν χῶρον, σημαντικὸν μέρος ἐπίσης αὐτοῦ τούτου τοῦ ὀρόφου ἔχει συντεθῆ ὡς ἂν ἦτο χῶρος ἐξωτερικός. Πρόκειται συγκεκριμένως περὶ τοῦ ἐκτὸς τῶν δωματίων χώρου, τοῦ ὀποῖου ἡ διαρρύθμισις παρουσιάζει δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον. Οὕτω, μεταξὺ τῶν δύο δωματίων τῆς Β. πλευρᾶς σχηματίζεται ἐνδιάμεσος χῶρος Ε (Σχέδ. 1), ἀνοικτός πρὸς τὸν κεντρικὸν εὐρὸν χῶρον Η, ἀπὸ τοῦ ὀποῖου ἀποχωρίζεται δι' ὑπερυψώσεως τοῦ δαπέδου κατὰ μίαν βαθμίδα καὶ διὰ χαμηλοῦ ξυλίνου κιγκλιδώ-

ματος, ἀπολήγοντος εἰς δύο λεπτοὺς ξυλίνοὺς στύλους ἀνέχοντας ἰδιαιτέραν ὄροφην.

Ἄνάλογος χώρος Δ, ὁμοίως διαχωριζόμενος καὶ ἔχων ἐπίσης ἰδιαιτέραν ὄροφην, σχηματίζεται καὶ κατὰ τὴν Δ. πλευρὰν τῆς οἰκίας μεταξὺ τῶν δωματίων Α καὶ Β.

Χαρακτηριστικώτερα ἀπὸ τῆς σημειωθείσης ἀπόψεως εἶναι ἡ κατέχουσα τὴν ΝΑ. γωνίαν τοῦ ὀρόφου ξυλίνη περίκεντρος κατασκευὴ Ζ, ὀκταγωνικοῦ σχήματος. Ἡ κατασκευὴ αὕτη ἔχει τὴν μορφήν μονοπτέρου ὁμοίου πρὸς τοὺς κατασκευαζομένους εἰς τοὺς κήπους τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Αἱ πλευραὶ τῆς, αἱ ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς τοὺς ἐξωτερικοὺς τοίχους, εἰς τὴν πραγματικότητα διαλύονται δι' ἑπτὰ μεγάλων παραθύρων καὶ ἰσαριθμῶν φεγγιτῶν ὑπεράνω αὐτῶν, ἐνῶ αἱ πρὸς τὸν κεντρικὸν χώρον Η πλευραὶ τῆς εἶναι ἀνοικταί, ἀποχωριζόμεναι αὐτοῦ δι' ὑπερυψώσεως τοῦ δαπέδου κατὰ μίαν βαθμίδα, ὡς καὶ διὰ χαμηλοῦ ξυλίνου κιγκλιδώματος μετὰ τεσσάρων λεπτῶν ξυλίνων στύλων πρὸς στήριξιν αὐτοτελοῦς ὄροφης.

Ἡ ὑπαρξίς τοῦ « μονοπτέρου » εἰς τὴν θέσιν ταύτην εἶναι χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν κυριαρχοῦσαν, ὡς εἴπομεν, εἰς τὴν ὄλην διαρρύθμισιν τοῦ ἐν λόγῳ χώρου μεταχείρισίν του ὡς ὑπαίθριου. Ὅτι ὁ τεχνίτης ἐχρησιμοποίησεν ἐνσυνειδήτως τὸν « μονόπτερον » εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ἀρχοντικοῦ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην καθίσταται προφανές καὶ ἐκ τῆς ὑπάρξεως τῆς τοιχογραφίας τοῦ Πί ν. 408 β ἐπὶ τῆς ὄροφης τοῦ δωματίου Α, εἰς τὴν ὁποίαν ἀπεικονίζεται ὁμοιον περίκεντρον ξύλινον κατασκευάσμα εἰς ὑπαίθριον χώρον, εἰς κήπον.

Συναφῶς πρὸς τὸ πνεῦμα τὸ κυριαρχοῦν εἰς τὴν διαρρύθμισιν τοῦ χώρου καὶ αἱ θύραι τῶν δωματίων, λοξῶς ὡς καὶ εἰς τὸν προηγούμενον ὄροφον θεθεμῆναι ἐν σχέσει πρὸς τὸν κεντρικὸν ἄξονα, διαμορφοῦνται ὡς ἐξωτερικαί. Ὑπὲρ δὲ τὴν θύραν τοῦ δωματίου Α ὑπάρχει ἐν εἴδει οἰκογενειακοῦ θυρεοῦ, κανονικῶς τιθεμένου εἰς ἐξωτερικὰς θύρας, ἡ σημειωθείσα ἀνωτέρω ἐλευθέρᾳ ἀπεικόνισις τῆς οἰκίας μετὰ τῆς χρονολογίας τῆς κατασκευῆς τῆς.

Ἐνδιαφέρει, ἐπίσης, ὅτι καὶ τὰ ἐσωτερικὰ παράθυρα τῶν δωματίων, τὰ διανοιγόμενα πρὸς τὸν μακρὸν ἄξονα τοῦ κτηρίου, ἔχουν μορφήν ἐξωτερικῶν παραθύρων με ξύλινα κιγκλιδώματα καὶ ἐξώφυλλα ἀνοιγόμενα πρὸς τοὺς χώρους Δ καὶ Η. Ὅμοίως καὶ οἱ ὑπερκείμενοι τῶν παραθύρων τούτων φεγγίται ἔχουν τὴν καλὴν ὄψιν τῶν ὑαλωμάτων τῶν πρὸς τὰ δωμάτια, ἐνῶ ἡ ἀντίστροφος ὄψις τῶν βλέπει πρὸς τοὺς χώρους Δ καὶ Η, καὶ εἶναι

διαμορφωμένη ὡς ἐξωτερικὴ (Πί ν. 409 α - β).

Ὅπως, ὁ καθήμενος εἰς τὸν χώρον Ε, ὅπου συνήθως ἐγένετο καὶ ἡ πρώτη ὑποδοχὴ τῶν ξένων, ἀπελάμβανεν ἐλευθέρως τὸ θέαμα τοῦ κήπου τῆς οἰκίας καὶ τοῦ πέραν αὐτοῦ φυσικοῦ τοπίου. Ταυτοχρόνως ἠσθάνετο ὡς νὰ εὑρίσκειται καὶ ὁ ἴδιος εἰς ὑπαίθριον χώρον. Τοῦτο ἐπετυγχάνετο διὰ τῶν σημειωθέντων πολλῶν παραθύρων ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς προσόψεως καὶ ἰδίᾳ διὰ τῶν τεσσάρων μεγάλων ἀνοιγμάτων εἰς τὸ μέσον αὐτῆς, τὰ ὅποια, ὑπὲρ τὸ ὑπάρχον κάτω ξύλινον στηθαῖον, ὀρίζονται διὰ τριῶν ξυλίνων στύλων. Σήμερον τὰ ἀνοίγματα ταῦτα ἔχουν μορφήν παραθύρων. Τὰ παραθυρόφυλλα τῶν ὁμῶς φαίνεται ὅτι προσετέθησαν μεταγενεστέρως. Τοῦτο συμπεραίνεται ἀσφαλῶς ἐκ τῆς ὑπάρξεως ὑπὸ τὴν στέγην καὶ ὑπὲρ τὸ πρῶτον ἀπὸ Α. ἀνοιγμα, σιδηροῦ κρίκου με ἄλυσίδα, ὁ ὁποῖος ἀπεκαλύφθη κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν τελευταίων ἐπισκευῶν τῆς στέγης. Σειρὰ τοιούτων κρίκων, οἱ ὅποιοι προφανῶς ἐχρησίμειον διὰ νὰ ἀναρτᾶται καραβόπανον πρὸς ἀπόφραξιν τῶν ἀνοιγμάτων τῆς προσόψεως κατὰ τὸν χειμῶνα, διασώζεται εἰς τὸ ἀρχοντικὸν τοῦ Δημητρίου Σβάρτς.

Ἡ διακόσμησις ἐν γένει εἰς τὸν ἀνώτερον ὄροφον τοῦ ἀρχοντικοῦ Γ. Σβάρτς εἶναι ἀφθονωτάτη καὶ εὐχάριστος, ἔχουσα ἐπίσης χαρακτηρὰ ὀψίμου Βαροκ. Γύψιναι καὶ ξυλόγλυπτοι ἐξωγραφημένοι ὄροφαί, ἀπεικονίσεις πόλεων καὶ ἐγχρωμα ὑαλώματα (vitraux), ἐναλλασσόμενα πρὸς διάχωρα με παραστάσεις ἀνθέων καὶ φρούτων εἰς τὰ ἀνώτερα μέρη τῶν τοίχων, καθὼς καὶ ξυλίνη ἐξωγραφημένη ἐπένδυσις εἰς τὰ κατώτερα, κοσμοῦν ὄλους τοὺς χώρους τοῦ ὀρόφου τούτου. Πλουσίαν ξυλόγλυπτον καὶ ζωγραφικὴν διακόσμησιν φέρουν ἐπίσης καὶ αἱ θύραι τῶν δωματίων, οἱ δὲ ξύλινοι στύλοι τόσον τῆς πρὸς Ν. ἀνοικτῆς στοᾶς, ὅσον καὶ τοῦ μονοπτέρου καὶ τῶν ξυλίνων διαχωριστικῶν κιγκλιδώματων, τὰ ὅποια ὑπάρχουν εἰς τὰ δωμάτια καὶ εἰς τοὺς χώρους Δ καὶ Ε, φέρουν εἰς τὰ κιονόκρανα θαυμασίαν γλυπτὴν ἐγχρωμὴν διακόσμησιν ἐξ ἐλίκων καὶ φύλλων.

Ἡ διάθεσις τῆς πλουσίας διακοσμήσεως ἐξικνεῖται καὶ μέχρι τῶν μικροτέρων λεπτομερειῶν, ὡς εἶναι αἱ χάλκιναι λαβαί, οἱ κρίκοι τῶν θυρῶν καὶ ἐρμαρίων, ἀκόμη δὲ καὶ οἱ ἦλοι ἐπὶ τῆς ξυλίνης ἐπενδύσεως, οἱ ὅποιοι κοσμοῦνται διὰ μικροῦ ρόδακος.

Ἐντύπωσιν προκαλεῖ ἡ ἐξαιρετικὴ ποιότης τῆς ἐργασίας, ἰδιαιτέρως εἰς τὰς ξυλίνας κατασκευὰς (θύρας, παράθυρα, ἐρμάρια), αἱ ὅποια ἀποτελοῦνται ἐκ πολλῶν μικρῶν τεμαχίων συνηρμοσμένων εἰς διάφορα σχέδια, ὡς καὶ ἡ φροντίς τῶν τε-

χνιτών διά τήν ἀρτίαν ἐκτέλεσιν καί τῆς τελευταίας λεπτομερείας γενικῶς.

Διά τῆς σημειωθείσης διαρρυθμίσεως τοῦ ἐκτός τῶν δωματίων χώρου τοῦ ὀρόφου ὡς ὑπαιθρίου καί, ἰδίᾳ, διά τῆς ἀμέσου συσχετισεῶς του πρὸς τὸν ἐκτός τῆς οἰκοδομῆς χῶρον, ἐπιτυγχάνεται, σὺν τοῖς ἄλλοις, καί ἡ ἐπίλυσις τοῦ συχνάκις καί μέχρι σήμερον τιθεμένου εἰς τοὺς ἀρχιτέκτονας προβλήματος τῆς συνενώσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν χῶρον. Εἰς τὴν περίπτωσιν τοῦ ἐξεταζομένου ἀρχοντικοῦ τὸ πρόβλημα ἀντιμετώπιση ὡς πρὸς τὸν ἀνώτερον ὄροφον, ἐνῶ συνήθως οἱ ἀρχιτέκτονες, τῶν ἐπαύλεων ἰδίᾳ, προσπαθοῦν νὰ τὸ ἀντιμετωπίσουν εἰς τοὺς κατωτέρους ὀρόφους καί μάλιστα εἰς τὸν ἰσόγειον¹⁵. Ἡ διάφορος ἀντιμετώπισις του εἰς τὸ ἀρχοντικὸν τοῦ Γ. Σβάρτς, ἐμφανιζομένη καί εἰς ἄλλα δείγματα ἀρχιτεκτονημάτων τῆς περιοχῆς τῆς τότε Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, σχετίζεται πρὸς τὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν κανονικῶς εἶχεν ὁ ἀνώτερος ὄροφος εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην. Αἱ ἰσχύουσαι ἀντιλήψεις περὶ τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς, ἀλλὰ καί τὸ εὐκράτον τοῦ κλίματος, συνετέλεσαν εἰς τὴν καθιέρωσιν τοῦ ἐν λόγῳ ὀρόφου ἀναψυχῆς, χρησιμοποιουμένου εἴτε διὰ τὴν κατοίκησιν τῆς οἰκογενείας, κυρίως κατὰ τὸ θέρος, εἴτε καί μόνον διὰ τὴν ὑποδοχὴν ξένων καί φιλοξενίαν, ὡς φαίνεται ὅτι συνέβαινε εἰς τὴν οἰκίαν Γ. Σβάρτς, λόγῳ τῆς διπλῆς ιδιότητός της ὡς κατοικίας καί συγχρόνως ὡς κέντρου τοῦ συνεταιρισμοῦ.

Ἡ διαρρυθμίσις τοῦ ἐπισήμου τούτου ὀρόφου ἀντιμετωπιζέτο ἐκάστοτε εἰς τὴν σημειωθείσαν περιοχὴν ἀναλόγως τῶν ὑφισταμένων τοπικῶν ὀρων, ὡς καί τῶν περὶ τῆς ζωῆς ἀντιλήψεων τῶν διαφόρων ἐθνοτήτων. Ἀναφέρεται, ἐπὶ παραδείγματι, ὅτι εἰς μουσουλμανικὰς οἰκίας τὸ πρόβλημα τῆς διαρρυθμίσεως τοῦ ἀνωτέρου ὀρόφου ὡς χώρου ἀναψυχῆς, ποικιλοτρόπως ἀντιμετωπιζόμενον, ἐπιλύεται ἐνίοτε διὰ τῆς ἐν μέρει ἢ ἐν συνόλῳ χρήσεως ἰλλουζιονιστικῶν μέσων. Συγκεκριμένως, κατασκευάζονται πέριξ, ἀντὶ πραγματικῶν παραθύρων, ψευδοπαράθυρα με ξυλόγλυπτον ἐζωγραφημένην διακόσμησιν κυπαρίσσω, τὰ ὅποια ὑποτίθεται ὅτι φαίνονται εἰς τὸ βάθος. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ὁ φωτισμὸς τοῦ ὀρόφου περιωρίζετο εἰς τοὺς φεγγίτας τοῦ ἀνωτέρου μέρους τῶν τοίχων, ὁ δὲ ἐξαερισμὸς ἐξησφαλιζέτο ἐξ ἐσωτερικῶν αὐλῶν.

Τὰ στοιχεῖα, τὰ δεσπόζοντα εἰς τὴν τεχνοπρίαν τοῦ ἀρχοντικοῦ τοῦ Γ. Σβάρτς, προέρχονται

ἐκ τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης καί δὲν εἶναι ἄσχετα, προφανῶς, πρὸς τὴν ἐπὶ μακρὸν διαβίωσιν τοῦ ἰδιοκτῆτου εἰς Βιέννην.

Τὸ ἀρχοντικὸν τοῦ Γ. Σβάρτς ἀπὸ ἀπόψεως τεχνολογίας ἀποτελεῖ τὸ καλύτερον καί τυπικώτερον σωζόμενον δείγμα μιᾶς ὀλοκλήρου κατηγορίας ἀρχοντικῶν οἰκιῶν τοῦ 18ου αἰ. Ἐπὶ πλεόν, τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἔχομεν διὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ πρώτου ἰδιοκτῆτου τοῦ ἀρχοντικοῦ, ὡς ἐπίσης καί διὰ τὴν ἐν γένει στενὴν σχέσιν τοῦ μικροῦ οἰκισμοῦ τῶν Ἀμπελακίων πρὸς τὴν κεντρικὴν Εὐρώπην, βοηθοῦν ἰδιαίτερος εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς δημιουργίας τοῦ καθ' ὅλου ρυθμοῦ τῶν ἐν λόγῳ ἀρχοντικῶν.

Τὰ στοιχεῖα τοῦ ρυθμοῦ τούτου, τὰ προερχόμενα ἐκ τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης, ἐνεβολιάσθησαν εἰς παλαιότερον διαμορφωθέντα τοπικὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον. Ἡ ἐξακρίβωσις καί σημειώσις τῶν στοιχείων, ἐκ τῶν ὁποίων ἀποτελέσθη ὁ παλαιότερος οὗτος τύπος, ἐκφεύγει τῶν σκοπῶν τοῦ παρόντος.

Ὡς πρὸς τὰ νέα στοιχεῖα θὰ ἔπρεπε νὰ παρατηρηθῆ, ὅτι μετὰ τὴν πρώτην ἐπαφὴν πρὸς τὰ κέντρα τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς Ἀναγεννήσεως, τὴν ὁποίαν εἶχον ὀρισμένοι περιοχαὶ τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς πρωῒμου ἤδη Τουρκοκρατίας καί μέχρι περίπου τοῦ τέλους τοῦ 17ου αἰ., αἱ τελευταῖαι δεκαετηρίδες τοῦ 17ου καί ὁ 18ος αἰὼν χαρακτηρίζονται κυρίως ἐκ τῆς ἐπαφῆς τῶν Ἑλλήνων μετὰ τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης. Οἱ κάτοικοι τῆς κεντρικῆς καί βορείου Ἑλλάδος ἰδίᾳ, ὑπερνικῶντες τὰς ἀφαντάστους δυσκολίας μετακινήσεως, μεταβαίνουν κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς τὴν Αὐστροουγγρικὴν Αὐτοκρατορίαν καί κατορθώνουν νὰ καταστῶν βασικοὶ παράγοντες τῆς οἰκονομίας τῶν ὑπ' αὐτὴν ἀνεπτυγμένων ἤδη χωρῶν¹⁶. Παραλλήλως ἐθίζονται εἰς νέον τρόπον ζωῆς καί διαποτίζονται ὑπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ κυριαρχοῦντος εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην¹⁷. Ἐπανερχόμενοι εἰς τὸν τόπον των, καθίστανται φορεῖς νέων ἀντιλήψεων καὶ τρόπων ζωῆς, οἱ ὅποιοι γονίμως ἐμβολιάζονται εἰς τὸ δένδρον τοῦ ἐντοπίου πολιτισμοῦ.

Δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας ὅτι εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Γ. Σβάρτς, ἐκ τῆς ὁποίας διασώζονται μέχρι σήμερον πλεόν τῶν 80 τόμων, περιλαμβάνονται συγγραφεῖς βασικῶς ἐπενεργήσαντες ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τῆς πνευματικῆς ἀτμοσφαιράς

16. Βλ. Ödön Füves, Οἱ Ἕλληνες τῆς Οὐγγαρίας, ἐκδ. Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1965, σ. 17.

17. Βλ. Ἀποστόλου Βακαλοπούλου, Οἱ δυτικομακεδόνες ἀπόδημοι ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἐκδ. Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 1958, σ. 15.

15. Βλ. Jürgen Joedicke, Geschichte der modernen Architektur, 2α ἔκδοσις, Στουτγάρδη 1958, σ. 31 κ.ε.

της Εύρώπης κατά την εν λόγω εποχήν. Ούτως, υπάρχει πλήρης σειρά τῶν ἔργων τοῦ Montesquieu καὶ τοῦ J. J. Rousseau, καθὼς καὶ ἔργα τῶν Voltaire, Helvetius, Raynal, Florian κ.ά. Ἐπίσης υπάρχουν ἔργα τῶν Molière καὶ Bossuet, ὡς καὶ βιβλία ἐγκυκλοπαιδικῶν γνώσεων (*Viaggi d'Antenore nella Grecia e nell'Asia*, *Nouveau voyage de France*, *Dictionnaire de Musique*, κλπ.), λογοτεχνικὰ βιβλία κ.ά.

Παραλλήλως πρὸς τὰ ὡς ἄνω βιβλία εὐρωπαϊῶν συγγραφέων, υπάρχουν εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ ἀρχοντικοῦ καὶ βιβλία ἑλληνικά, ὅπως τὸ « Περὶ σχεδῶν ἤτοι Γραμματικῆς » τοῦ Μανουήλου Μοσχολοῦ καὶ ἐρμηνεῖαι εἰς τὴν γραμματικὴν τοῦ Θ. Γαζή, ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, ὡς ὁ Ὅμηρος, ὁ Θουκυδίδης, ὁ Ξενοφῶν, ὁ Λουκιανός, ὁ Πλούταρχος κ.ά.

Ἐπίσης εἰς τὸ ἀρχοντικὸν διασώζεται ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα, εἰς δὲ τὰς τοιχογραφίας τῆς οἰκίας, παραλλήλως πρὸς τὰς ἀπεικονίσεις εὐρωπαϊκῶν πόλεων, αἱ ὁποῖαι ἀντανακλοῦν τὰ βιώματα τῆς ἀποδημίας τοῦ ἰδιοκτήτου, ἐμφανίζεται καὶ ἡ Κωνσταντινούπολις, τὸ πνευματικὸν καὶ ἔθνικόν κέντρον τῆς Ἑλλάδος, διὰ τὴν ὑπογραμμιστὴν τὴν σημειωθεῖσαν ἤδη ἀνάμειξιν τῶν τοπικῶν στοιχείων πρὸς τὰ στοιχεῖα τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης. Ἡ ἀνάμειξις αὕτη, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ σημειωθέντος περιεχομένου τῆς βιβλιοθήκης, ἦτο ἀναμφιβόλως οὐσιαστικὴ καὶ δὲν ἀπετέλει ἐπιφανειακὸν δανεισμὸν πολιτιστικῶν στοιχείων.

Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι καὶ αἱ μεταμορφώσεις ἀκόμη τοῦ ὀνόματος τοῦ Γεωργίου Σβάρτς, τοῦ Γεωργίου Μαύρου δηλαδὴ, ὁ ὁποῖος εἰς τὴν Βιέννην μετωνομάσθη εἰς Schwarz διὰ τὴν καταστῆ, χαρακτηριστικῶς, ἐπιστρέψας Σφόρτζος ἢ Σφάρτζης, συμβολίζουν πρᾶγματι τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος πολιτιστικὴν μετουσίωσιν.

Εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν ὁ τύπος τοῦ ἀρχοντικοῦ τοῦ Γ. Σβάρτς, τοῦ ὁποῖου σωζόμενα δείγματα εἰς τὴν Κοζάνην καὶ τὴν Σιάτισταν χρονολογούνται ἤδη ἀπὸ τοῦ α' ἡμίσεος τοῦ 18ου αἰ., ἀποτελεῖ τὴν κυριωτέραν ἔκφρασιν τῆς ἀναμίξεως τῶν δύο σημειωθέντων πολιτιστικῶν ρευμάτων.

Ἐνδιαφέρον εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι ἀνάλογα δείγματα ἀρχιτεκτονιμάτων ἐμφανίζονται, ἰδίᾳ μεταγενέστερον, εἰς πλείστα μέρη τῆς Ὀθωμανικῆς Ἀυτοκρατορίας, εἰς τὰ ὁποῖα εἶναι γνωστὸν ὅτι εἶχεν ἐπεκταθῆ ἡ ἐμπορικὴ καὶ λοιπὴ δραστηριότης τῶν Ἑλλήνων. Ἐπιπροσθέτως εἶναι γνωστὸν, ἐπίσης, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀπετέλεσαν τὸν ἀποκλειστικὸν σχεδὸν κρίκον ἐπαφῆς τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης πρὸς τὴν εὐρύτεραν τότε Ἑγγύς Ἀνατολήν, ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων δὲ ἠσκεῖτο κατὰ

τὸ πλεῖστον καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην. Θὰ ἐχρειάζετο λοιπὸν νὰ ἐξακριβωθῆ, δι' ἐπὶ μέρους πραγματειῶν, ἡ ἀκριβὴς συμβολὴ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς εἰς διαφόρους ἄλλας ἐθνότητας τῆς ἐν λόγω περιοχῆς ἀποδιοδομένης συγγενοῦς καλλιτεχνικῆς δραστηριότητος.

Ἡ ἐξαιρετικὴ σημασία τοῦ τιθεμένου προβλήματος ἀπὸ ἀπόψεως ἱστορίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀλλὰ καὶ ἰδιαιτέρως ἀπὸ ἐθνικῆς ἀπόψεως, εἶναι προφανῆς, ὅπως ἐπίσης προφανῆς εἶναι καὶ ἡ ἀντίστοιχος ζήτησις ἢ προεληθούσα ἐκ τῆς καταστροφῆς μεγάλου ἀριθμοῦ τυπικῶν δειγμάτων τοῦ εἶδους τούτου εἰς τὴν χώραν μας, τὰ ὁποῖα ἀφῆθησαν νὰ καταστραφῶν παλαιότερον.

Μέχρι πρὸ τινος τὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὴν νεωτέραν ἀρχιτεκτονικὴν κληρονομίαν τοῦ ἔθνους περιωρίζετο εἰς μικρὸν κύκλον καλλιεργημένων ἰδιωτῶν, ἐσχάτως δὲ μόνον ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον σοβαρᾶς φροντίδος τῆς Γενικῆς Διευθύνσεως Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως. Οὕτω, τὸ ἀρχοντικὸν τοῦ Γ. Σβάρτς, τοῦ ὁποῖου ἡ διάσωσις ἀπετέλει ἀνέφικτον ὄνειρον ἀπὸ τριακονταπενταετίας καὶ πλέον, ἠγοράσθη ὑπὸ τῆς Ὑπηρεσίας κατὰ τὸ 1964, διὰ δὲ τῶν ἐργασιῶν τῶν ἐτῶν 1965 καὶ 1966 διεσώθη ὀριστικῶς καὶ ἀποκατεστάθη.

Συγχρόνως, κατὰ τὰ αὐτὰ ἔτη, ἐπεχειρήθη ἡ διάσωσις καὶ κτηριακὴ ἀποκατάστασις καὶ ἄλλων ἀρχοντικῶν τῆς Βορείου Ἑλλάδος.

Οὕτως, εἰς Γεράνειον Σιάτιστην ἐπεσκευάσθη κατὰ τὸ παρὸν ἔτος τὸ ἀρχοντικὸν τῆς « Πούλκως »¹⁸ (Πί ν. 410), τὸ ὁποῖον, συμφῶνως πρὸς ἐπιγραφὴν κεχαραγμένην ἐπὶ λίθου ἐντετειχισμένου ὑπεράνω καὶ δεξιὰ τῆς εἰσοδου, κατεσκευάσθη τὸ 1752. Τὸ ἀρχοντικὸν τοῦτο ἠγοράσθη ὑπὸ τοῦ κράτους πρὸ δεκαπενταετίας περίπου, ἔκτοτε ὁμως παρέμενεν ἀνεπεσκευάστων, ὑποστάν ἐν τῷ μεταξὺ πλείστας βλάβας, ἐκ τῶν ὁποίων σοβαρώτερα ἦτο ἡ πλήρης καταστροφὴ τῆς στέγης καὶ τῆς ὀροφῆς τοῦ ΒΑ. δωματίου τοῦ ἀνωτέρου ὀρόφου. Σοβαρὰν βλάβην, ἐπίσης, εἶχεν ὑποστῆ καὶ ἡ γραπτὴ ὀροφὴ τῶν λοιπῶν χώρων τοῦ ἀνωτέρου ὀρόφου, ἰδίᾳ δὲ τοῦ δωματίου τῆς ΒΑ. γωνίας.

Κατὰ τὸ 1966 ἐγένοντο αἱ κάτωθι ἐργασίαι, τῇ ἐπιβλέψει τῆς Ἐφορείας Νεωτέρων Μνημείων, διὰ συνεργείου τῆς Διευθύνσεως Ἀναστηλώσεως :

1. Ἀνακατεσκευάσθη ὁ Α. τοῖχος, κατὰ τὸ

18. Βλ. Ν. Μουτσοπούλου, Τὰ ἀρχοντικά τῆς Σιάτιστας, σ. 87 - 88. Πρβλ. Ἡμερολόγιον Ἴονικῆς καὶ Λαϊκῆς Τραπέζης Ἑλλάδος 1965, εἰκὼν ἐξωφύλλου καὶ φύλλον Ἰανουαρίου - Φεβρουαρίου. Ἐπίσης Ἡμερολόγιον Ἴονικῆς καὶ Λαϊκῆς Τραπέζης Ἑλλάδος 1966, εἰκὼν ἐξωφύλλου.

ὄψος τοῦ ἀνωτέρου ὀρόφου καί κατὰ τὸ Β. μέρος του, ὁ ὁποῖος ἐνεφάνιζεν ἐπικίνδυνον πρὸς τὰ ἔξω ἀπόκλισιν.

2. Ἐνισχύθησαν οἱ λοιποὶ τοῖχοι, οἱ ὁποῖοι τελικῶς ἐμιστρίστησαν καταλλήλως.

3. Ἀνευώθησαν πλήρως τὰ ξύλινα μέρη τῆς στέγης.

4. Ἀνευώθη ἡ κεράμωσις διὰ τῆς χρήσεως τῶν ἀρχικῶν κεράμων, ὡς καὶ ἄλλων παλαιῶν, προερχομένων ἐκ κατεδαφισθεισῶν παλαιότερον οἰκιῶν.

5. Ἐπεσκευάσθησαν τὰ παραθυρόφυλλα, εἰς τὰ ὁποῖα ἀντικατεστάθησαν διὰ νέων ὁμοιογενῶν ξύλων τὰ ἀνεπανορθώτως ἐφθαρμένα μέρη.

6. Ἐπίσης ἐγένοντο ἄλλαι ἐργασίαι μικροτέρων ἐπισκευῶν.

Δυσχερεστάτη ἦτο ἡ ἀποκατάστασις τῶν ξυλίνων ἐξωγραφημένων ὀροφῶν τῆς οἰκίας, ἡ ὁποία ἐγένετο τῇ ἐπιβλέψει τῆς Ἐφορείας διὰ τῶν ἐδικῶν συνεργειῶν τοῦ Κεντρικοῦ Ἐργαστηρίου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Τὴν ἐργασίαν κατηύθυνεν ὁ ζωγράφος τοῦ ἐργαστηρίου κ. Φ. Ζαχαρίου.

Ἀπὸ ἀπόψεως κτηριολογικῆς διαρθρώσεως, τὸ « σπίτι τῆς Πούλκως » ἀνήκει εἰς ἀστικὸν μᾶλλον τύπον ἀρχοντικῆς οἰκίας διαφέροντα, ὡς ἐκ τούτου, τοῦ τύπου τῆς οἰκίας Γ. Σβάρτς, ἡ ὁποία ἔχει ἀγροτικώτερον χαρακτῆρα. Συναφῆς πρὸς τὸν ἀστικὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀρχοντικοῦ τῆς « Πούλκως » εἶναι καὶ ἡ ἀπουσία παντὸς εἶδους ὀχυρώσεως, ἐξαιρέσει τοῦ γενικοῦ σχήματος τῆς οἰκίας μὲ τὴν ἐν εἶδει πύργου προστατευτικοῦ τῆς εἰσόδου προβολὴν τοῦ δεξιοῦ μέρους, ἡ ὁποία ὅμως ὀφείλεται ἀπλῶς εἰς τὴν ἐξ ὀχυρᾶς οἰκίας καταγωγὴν τοῦ κτηριολογικοῦ τύπου τῶν ἐν λόγῳ ἀρχοντικῶν.

Καὶ τὸ ἀρχοντικὸν τῆς « Πούλκως » εὐρίσκειται ἐντὸς περιβεβλημένης ἀδῆς, περιεχοῦσης ὀπωροφόρα δένδρα. Εἰς τὸν ἰσόγειον ὄροφον συμπύσσονται οἱ χώροι ἀποθηκεύσεως πρὸς τοὺς χώρους τῆς συνήθους κατοικίσεως τῆς οἰκογενείας : περὶ τὸν ἀμέσως παρὰ τὴν εἰσόδον ἐσωτερικὸν ὀρθογώνιον χώρον, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐστρωμένος διὰ πλακῶν, ὑπάρχουν ἡμιυπόγειοι ἀποθήκαι, ἐνῶ ἡ κατοικία ἀναπτύσσεται ὑπὲρ τὰς ἀποθήκας καὶ εἰς ἐπίπεδον ὑπερυψωμένον.

Ὁ ἐπόμενος, ὁ ἐπίσημος ὄροφος, διευρύνεται ἐπίσης κατὰ τὸ πρόσθιον κυρίως μέρος του μὲ « σαχνισιά » καὶ εἶναι ὑψηλότερος τοῦ ἡμιόρφου τῆς συνήθους κατοικίας. Τὰ τέσσαρα δωμάτια του εἶναι διατεθειμένα συμμετρικῶς ἑκατέρωθεν μεσαίου ἐπιμήκους ὀρθογωνίου χώρου, διή-

κοντος ἀπὸ τῆς προσόψεως μέχρι τοῦ ὀπισθίου τοίχου τῆς οἰκίας. Τὰ δωμάτια εἶναι εὐρύτερα τῶν ἐπισήμων δωματίων τοῦ ἀρχοντικοῦ τοῦ Γ. Σβάρτς καὶ μνημειωδεστέρας διαμορφώσεως. Ἐξωτερικὰ παράθυρα ἐξασφαλίζουν καθ' ὅλον τὸν ὄροφον ἄπλετον φῶς. Ὑπεράνω τῶν παραθύρων ὑπάρχουν καὶ ἐδῶ φεγγίται, ἀποφρασσόμενοι διὰ πολυχρῶμων ὑαλωμάτων (vitraux), διὰ τῶν ὁποίων εἰσέρχεται ἀρκετὸν φῶς καὶ ὅταν ἀκόμη τὰ παράθυρα εἶναι κλειστά. Ὁ πολυχρωμὸς μάλιστα φωτισμὸς διὰ τῶν φεγγιτῶν μόνον λαμβάνει ἐξώκοσμον χροιάν, τοῦτο δὲ ἀποτελεῖ τὸν ἰδιάζοντα χαρακτῆρα τοῦ ἀνωτέρου ὀρόφου τοῦ ἀρχοντικοῦ. Εἰς τὴν ἐξώκοσμον ταύτην ἐντύπωσιν συμβάλλει καὶ ἡ ἐξωγραφημένη διακόσμησις τῶν ἐπὶ μέρους διὰ ξύλου καλυπτομένων τοίχων καὶ τῶν ὀροφῶν, εἰς τὴν ὁποίαν κυριαρχεῖ τὸ κίτρινον, τὸ ἀνοικτὸν πράσινον καὶ τὸ ἐρυθρῶδες χρῶμα. Τὰ διακοσμητικὰ θέματα εἶναι φυτικά.

Ἡ δεσπόζουσα καὶ εἰς τὸ ἀρχοντικὸν τοῦτο τεχνολογία τοῦ Βαγκὸκ ἐκφράζεται διὰ τοῦ ὅλου ἐπιβλητικοῦ ἐξωτερικοῦ ὄγκου τῆς οἰκίας, ὡς καὶ διὰ τῆς διαρθρώσεως, διαμορφώσεως καὶ διακοσμήσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου. Ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ εὐρύτης τῶν ἐπισημοτέρων δωματίων, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ μετάβασις ἀπὸ τῶν τοίχων εἰς τὴν ὀροφὴν γίνεται διὰ τῶν συνήθων εἰς τὴν τεχνολογίαν γυψίνων καμπυλοσχημῶν πλαισιώσεων.

Κατὰ τὸ ἔτος 1966 συνεχίσθη ἐπίσης ἡ κατὰ τὸ προηγούμενον ἔτος ἀρξαμένη ἐπισκευὴ τῶν ἀρχοντικῶν Νεράντζη Ἀϊβάζη¹⁹ καὶ ἀδελφῶν Ἐμμανουήλ²⁰ εἰς Καστοριάν. Συγκεκριμένως εἰς τὸ ἀρχοντικὸν Ν. Ἀϊβάζη ἐγένετο ἀνανέωσις τῶν μὴ δυναμένων νὰ ἐπισκευασθοῦν κουφωμάτων, ἐπισκευὴ τῶν διαπέδων καὶ τῶν ὀροφῶν, καθὼς καὶ τοῦ ἐξώστου.

Εἰς τὸ ἀρχοντικὸν τῶν ἀδελφῶν Ἐμμανουήλ ἐγένετο ἀνακατασκευὴ τῶν ἐλλειπόντων κουφωμάτων συμφώνως πρὸς σωζόμενον εἰς τὴν οἰκίαν ὑπόδειγμα.

Καὶ κατὰ τὸ παρὸν ἔτος συνεχίσθη ἡ κατάρτισις τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἀρχείου τῆς Ἐφορείας, ἐπίσης δὲ καὶ ὁ πλουτισμὸς τῆς Βιβλιοθήκης.

ΚΑΝΤΩ Χ. ΦΑΤΟΥΡΟΥ

19. Βλ. Ν. Μουτσοπούλου, Καστοριά, Τὰ ἀρχοντικά, Ἀρχιτεκτονικὴ 1961, τεῦχος 26, εἰκόνες καὶ σχέδια σελίδων 71 - 76.

20. Βλ. Ἀρχοντικά τῆς Καστοριάς, Ἐκδόσεις Συλλόγου Ἑλληνικῆ Λαϊκῆ Τέχνης, Ἀθήναι 1948, πίν. 10 - 17. Ἐπίσης πρβλ. Ν. Μουτσοπούλου, Καστοριά, Τὰ ἀρχοντικά, Ἀρχιτεκτονικὴ 1961, τεῦχος 29, εἰκόνες καὶ σχέδια σελίδων 39 - 46.

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Σελ. 10, στ. 1   αντί : 1) † 4.15 γρ. Πρβλ. Müller ἀριθ. 556 (Πί ν. 7, ἀριθ. 15) ἀνάγνωθι
1) † 4.15 γρ. Πρβλ. Müller ἀριθ. 556.

Σελ. 10, στ. 6   νὰ προστεθῆ : (Πί ν. 7, ἀριθ. 15)

Σελ. 39, στήλ. β', στ. 42   αντί : 1 - 4.40   ἀνάγνωθι : 1 - 1.40

Σελ. 43, στήλ. α', στ. 23   αντί : δεξιὸν ἡμισυ   ἀνάγνωθι : ἀριστερὸν ἡμισυ

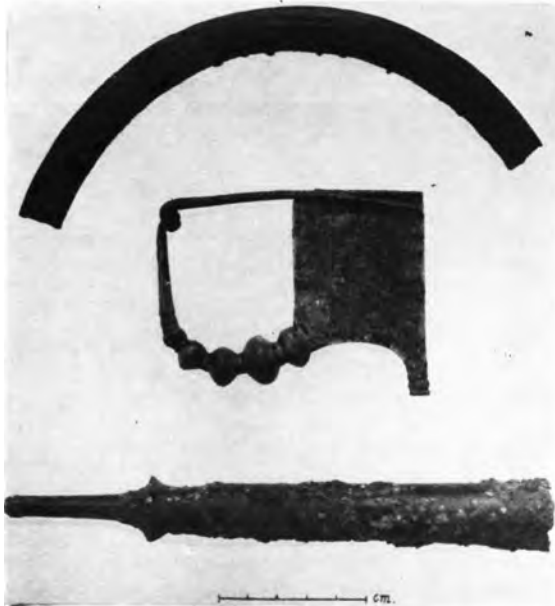
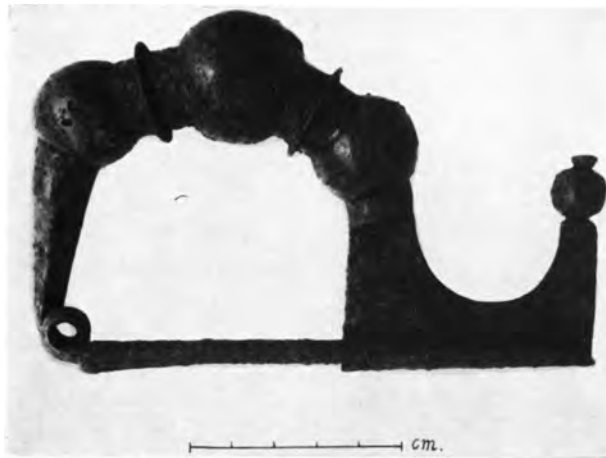
Σελ. 65, στ. 6   αντί : κυκλικὸν   ἀνάγνωθι : ἀψιδωτὸν

Σελ. 77, στήλ. β', στ. 10   αντί : ἐντὸς   ἀνάγνωθι : ἐκτὸς

Σημ. τ. Συντ.: Ἡ ἐκθεσις τῆς δ. G. Bruns περὶ τῶν ἀνασκαφῶν εἰς τὸ Καβείριον Βοιωτίας κατὰ τὸ ἔτος 1966, λόγῳ καθυστερήσεως ἀποστολῆς τῆς, θὰ δημοσιευθῆ εἰς τὸν προσεχῆ τόμον τοῦ ΑΔ, ὁμοῦ μετὰ τῆς ἐκθέσεως τοῦ ἔτους 1967.

Θεσσαλία : Τοίχος μυκηναϊκού κτίσματος εις τὸ κατώτατον στρώμα τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς
παρὰ τὴν Φίλιαν

Θεσσαλία. Ἱερὸν Ἀθηνᾶς παρὰ τὴν Φίλιαν : α. Χαλκῆ πόρπη, β-γ. Χαλκᾶ ἀναθήματα, δ. Ὄστείνα καὶ ἐλεφάντινα εὐρήματα

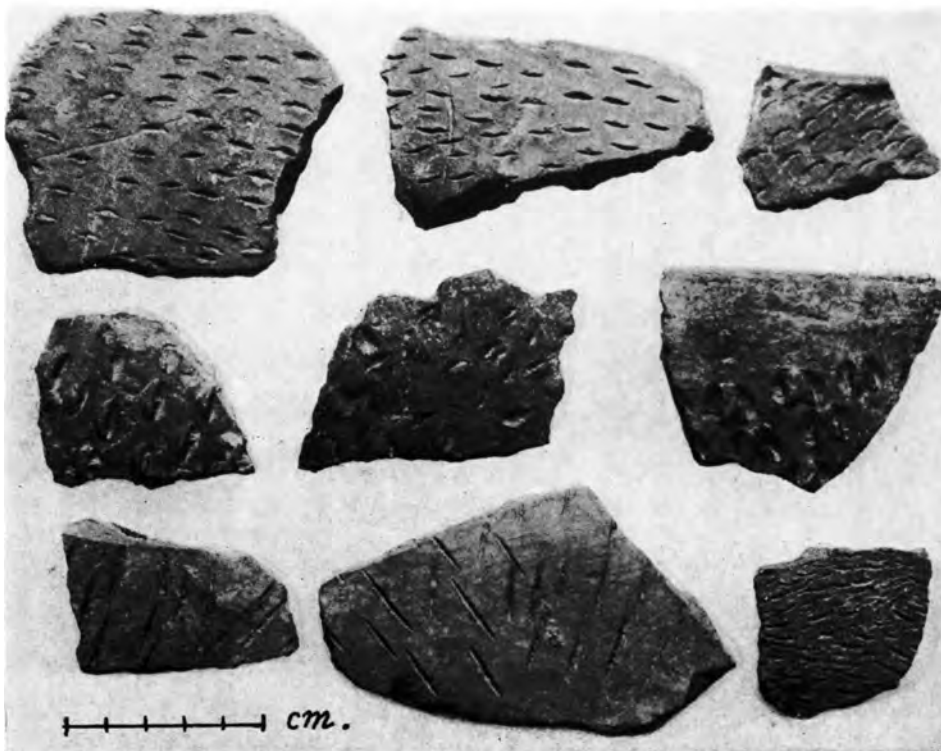
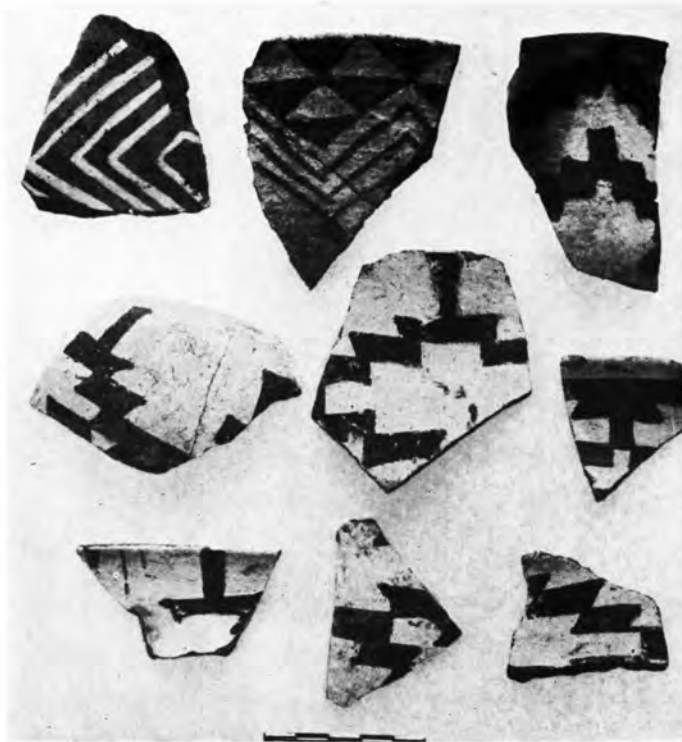

Θεσσαλία : α. Τμήμα ἐνεπιγράφου βάθρου ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς παρα τὴν Φίλιαν, β - γ. Κορμὸς μαρμαρίνου ἀγάλματος Ἀθηνᾶς αὐστηροῦ ρυθμοῦ ἐκ τῆς ἀκροπόλεως τῶν Φερῶν

Δ. ΘΕΟΧΑΡΗΣ

Θεσσαλία : Ἐπιτύμβιον ἐπίγραμμα ἐκ Φερῶν

Θεσσαλία : α. Ἁγ. Βησσαρίων Καρδίτσης. Ὀστρακα τῆς Μέσης Νεολιθικῆς ἐποχῆς,
β. Μαγούλα Κεφαλόβρυσο Τρικάλων. Ἐγχάρακτα νεολιθικά ὄστρακα

α - γ. Θεσσαλία : Ναός Ἁγίου Νικολάου Καναλίων. Νοτία ὄψις, ἀνατολική ἄψις καὶ δυτικὴ ὄψις.
δ. Κάστρον Σκοπέλου. Βόρειος πλευρὰ

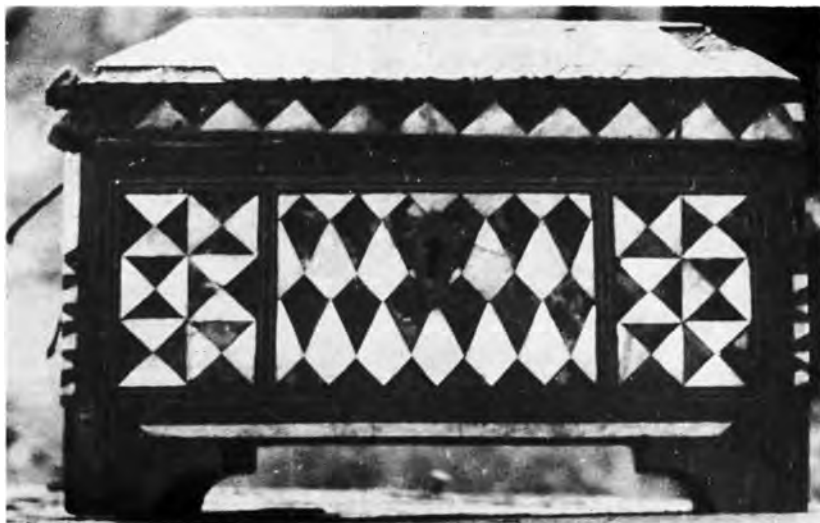
Θεσσαλία : α - β. Γέφυρα Πορταϊκοῦ. Κατάστρομα τῆς γεφύρας καὶ ἄποψις αὐτῆς.
γ - δ. Ναός Ἁγίου Βησσαρίωνος. Δυτικὴ ὄψις καὶ νοτιοανατολικὴ γωνία

Θεσσαλία. Ζαγορά : α. Μονύδριον Ἁγίων Ἀναργύρων - Ἁγίου Δημητρίου. Τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Νέστορος καὶ τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ἐξωτερικῶς, β. Ναὸς Γεννήσεως τῆς Θεοτόκου « ἡ Παναῖτσα ». Κόγχη ἀνατολικῆς ὄψεως

Θεσσαλία. Μονή Ταξιαρχών Ζαγοράς : α. Είσοδος τής μονής κατά τήν δυτικήν ὄψιν τοῦ περιβόλου, β. Δυτική ὄψις τοῦ περιβόλου, γ. Νοτιοδυτική πτέρυξ κελλιῶν

Θεσσαλία. Μονή Ταξιάρχων Ζαγορίσι: α. Λειψανοθήκη μετ' ἐνθέτου διακοσμήσεως μαργάρου, β. Κιβωτίδιον μετὰ ζωγραφικῆς διακοσμήσεως λαϊκῆς τέχνης. γ - δ. Ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ ὄψεις καθολικοῦ

Θεσσαλία. Ἐξωκκλήσιον Ἁγίου Προκοπίου Ζαγοράς : α. Τμήμα τοιχογραφίας
τῆς « Ἄκρας Ταπεινώσεως », β. Δυτική ὄψις

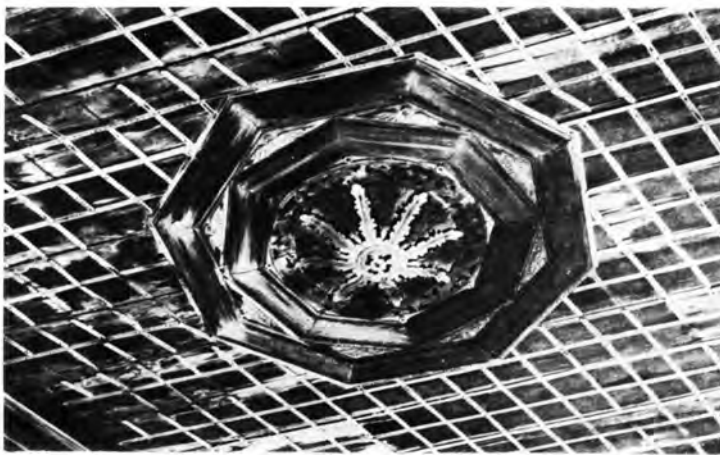
Θεσσαλία. Μονή Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ ἐν Ἄθῳ ἢ Ἁθ Ἀθανασ : α - β. Εἰκόνες Παντοκράτορος καὶ Προδρόμου ἐκ τοῦ τέμπλου, γ. Νοτιοδυτικὴ ὄψις τοῦ ναοῦ

Θεσσαλία. Μονή Εὐαγγελιστρίας Τρικέρων : α. Βορεία πτέρυξ κελλιῶν,
β - γ. Λιθανάγλυφα ἀνατολικῆς ἄψιδος

Θεσσαλία. Τρίκερι : α. Οικία Γκουτμάνη. Άνω όροφος, β. Ναός Ἁγίων Ἀναργύρων. Πλάξ ἐπὶ τῆς ἁψίδος τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, γ. Οικία Κουμπουρέλου, δ. Οικία Προέδρου

Θεσσαλία. Τρίκερι : α. Οικία Προέδρου. Ξυλόγλυπτος ὀροφή δωματίου,
β. Οικία Εὐσταθίου. Θύραι ἄνω ὀρόφου, γ. Οικία Εὐσταθίου. Ἐξωτερικὴ ἀπομικ

Θεσσαλία. Μονή Ζωοδόχου Πηγής Πρασούδας : α. Γενική άποψις έξ Α., β. Άνατολική πτέρυξ,
 γ. Έξωτερική άποψις νοτίου χοροϋ τοϋ καθολικοϋ, δ. Δυτική πυλις είσόδου

ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ

Θεσσαλία. Μονή Ἁγίων Τεσσαράκοντα Ἄλατᾶ : α. Γενική ἄποψις ἐκ τῆς νοτίας πλευρᾶς, β. Ἀνατολική πυλῖς εἰσόδου, γ. Ἀνατολική πλευρά περιβόλου

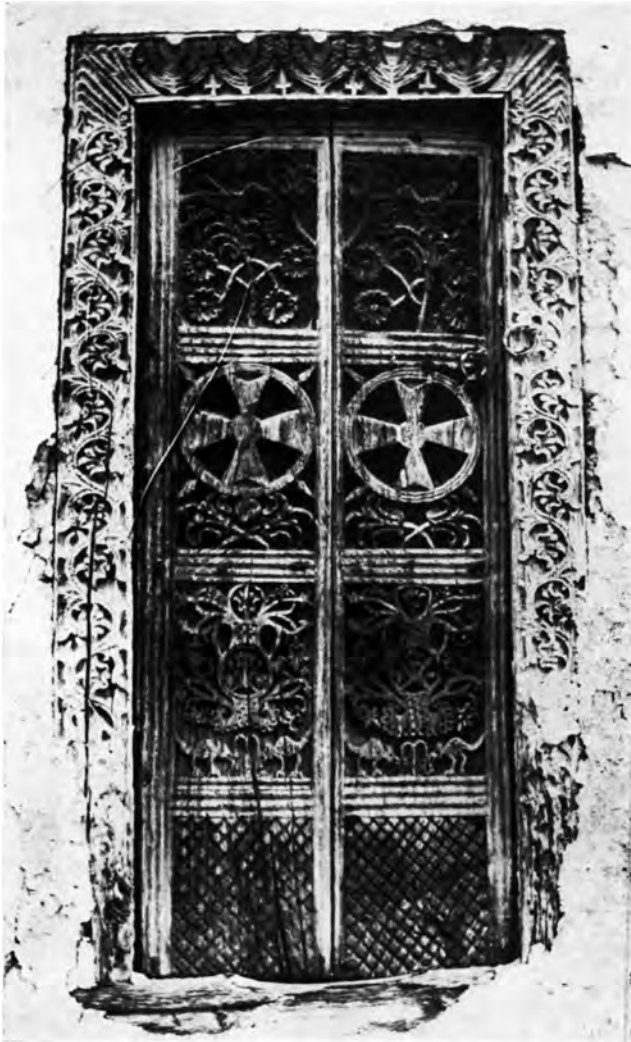
Θεσσαλία : α - β. Μονή Ἁγίων Τεσσαράκοντα Ἄλατᾶ. Νότιον παρεκκλήσιον καθολικοῦ καὶ ἀποθήκη καὶ δυτικῆς πτέρυγος, γ - δ. Πάνω Μονή Ξενιάς. Γενικὴ ἄποψις καὶ πύργος βορειοδυτικῆς γωνίας περιβόλου

Θεσσαλία. Πάνω Μονή Ξενίας : α. Τοιχογραφία Δευτέρας Παρουσίας ἐπὶ τοῦ δυτικῆς τοίχου τοῦ καθολικοῦ ἐξωτερικῶς, β. Τοιχογραφία Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ὑπεράνω τῆς θύρας εἰσόδου

Θεσσαλία. Μονή Σπαρμού : α. Βόρειος όψις περιβόλου, β. Βόρειος και δυτική πτέρυξ κελλίων, γ. Δυτική όψις καθολικού
ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ

Θεσσαλία : α. Μονή Σπαρμιού. Ξυλόγλυπτος θύρα νοτίας πλευράς καθολικού, β. Ναός Ἁγίου Γεωργίου Δομενίκου Ἐλασσόνος. Δεύτερον στρώμα τοιχογραφίας τῆς Θεοτόκου ἐπὶ τοῦ βορείου πεσσοῦ τοῦ Βήματος

Θεσσαλία : α. Ναός Ἁγίου Δομενίκου Ἐλασσόνας. Τρίλοβον παράθυρον ἀνατολικῆς ἀψίδος, β. Ναός Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Ἁγιάς. Κορινθιάζον κιονόκρανον εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ναοῦ, γ. Ναός Ἁγίου Γεωργίου Ἁγιάς. Ἀνάγλυφον ἐπίθημα εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ ναοῦ, δ. Ναός Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Ἁγιάς. Νοτία ὄψεις, ε. Μονὴ Παντελεήμονος Ἁγιάς. Τὸ καθολικὸν ἐκ ΝΔ.

Θεσσαλία. Μονή Παντελεήμονος Ἀγιάς : α. Τοιχογραφία τῆς Δημιουργίας τοῦ Κόσμου ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς τραπέζης, β. Τοιχογραφία Βλαχερντισσῆς, Ἱεραρχῶν καὶ διακόνου εἰς τὰς δυτικὰς κόγχας τῆς τραπέζης

Θεσσαλία. Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου Μεγαλοβρύσου Ἁγίας : α - β. Νοτία και ἀνατολική ὄψις γ. Τοιχογραφία δυτικού τοίχου νοτίου κλίτους καθολικοῦ
ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ

Θεσσαλία. Μονή Παντελεήμονος Ἀνατολῆς Ἀγιάς : α - β. Ἀνατολική καὶ νοτία ὄψεις

Θεσσαλία. Μονή Παντελεήμονος Ἀνατολῆς Ἁγίας : α - β. Τοιχογραφίαι Ἁγίου Ἰωάννου Προδρόμου καὶ Ἁγίου Παντελεήμονος

Θεσσαλία. Μονή Παντελεήμονος Ἀνατολῆς Ἀγίας : α. Τοιχογραφία ἐσωτερικῶν, β. Τοιχογραφία τοῦ τρούλλου

Θεσσαλία : α. Μονή Προδρόμου Ἀνατολῆς Ἀγίας. Βορειοανατολικός πύργος περιβόλου, β. Μονή Προδρόμου Ἀνατολῆς Ἀγίας. Βορεία πτέρυξ κελτίων, γ. Μονή Βυτουμά Τρικάλων. Δυτική ὄψις καθολικοῦ, δ. Μονή Σταγιάδων Καλαμπάκας. Μαγειρεῖον κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ περιβόλου, ε. Ναὸς Ἀγίου Γεωργίου Ὁξυνείας. Ἐκ τῆς ΝΔ.

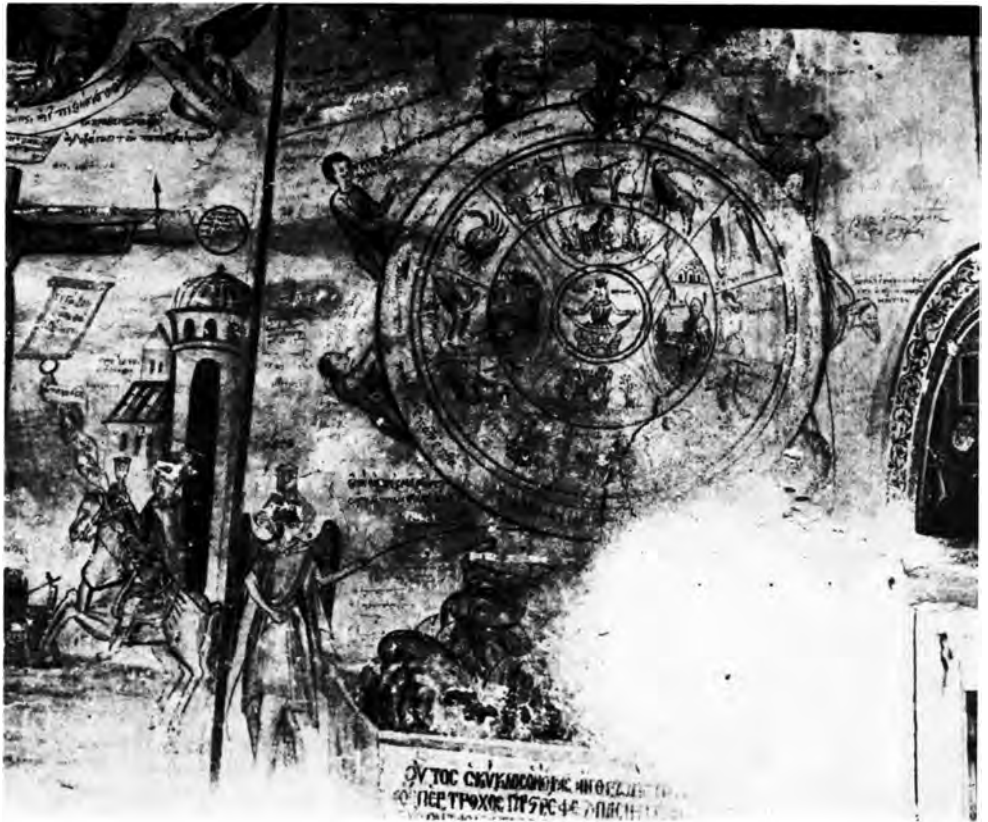
Θεσσαλία : α. Ναός Ἁγίων Ἀναγύρων Μεταξοχωρίου Ἁγιάς. Τοιχογραφία τῶν οἰκῶν τοῦ Ἄκαθιστου Ὑμνου ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου ἐξωτερικῶς, β. Μονὴ Βυτουμᾶ. Τοιχογραφία ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου τοῦ καθολικοῦ ἐξωτερικῶς

Θεσσαλία. α. Ναός Ἁγίου Γεωργίου Ὁξιυνείας. Ξυλόγλυπτον τέμπλον, β. Μονή Κορώνης Καρδίτσας. Εἰκὼν Βρεφοκρατούσης ἐκ τοῦ τέμπλου

Θεσσαλία : α. Μονή Κορώνης Καρδίτσας. Τεμάχιον ἐκ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, β. Μονή Ἁγίας Τριάδος Δρακότρυπας. Τὸ καθολικὸν ἐκ ΝΑ., γ. Μονή Ρεντίνης. Τὸ καθολικὸν ἐκ ΝΔ.

Θεσσαλία : α. Μονή Ρεντίνης, Παράσταση του τροχού της ζωής, επί του δυτικού τοίχου του καθολικού εξωτερικώς, β. Ναός Ἁγίας Μαρίνης Αἰγάνης. Κίων Τραπεζης

Θεσσαλία : α. Ρωμαϊκά λουτρά Έλατειας Λαρίσης, β - γ. Παλαιοχριστιανική βασιλική Πλατανιδίων.
Κίων και ψηφιδωτὸν δάπεδον

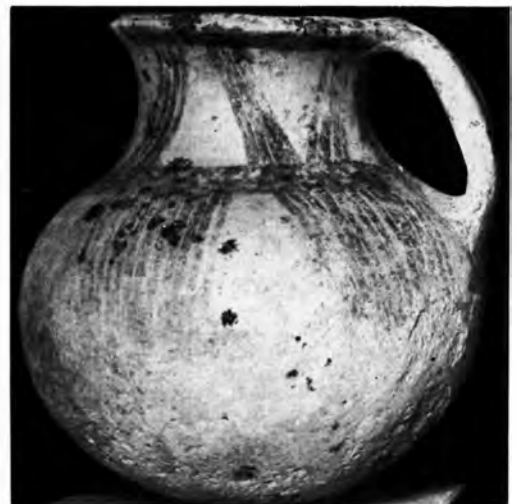
ΕΥΤ. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ

Αιτωλία : α - β. Καινούριον Τριχωνίδος. Χαλκή πεπλοφόρος κόρη, γ. Καγορράχη Μεσολογγίου.
Χρυσά φύλλα ἐκ στεφάνου κισσοῦ

Αίτωλία : α. Θέρμον. Δείγμα τοιχοποιίας εις τὸ οἰκόπεδον Ροδᾶ, β-γ. Καφορράχη Μακρυνείας.
*Αποψις τῶν ἐδαφῶν κατασκευῆς τοῦ νεκρικοῦ περιβόλου ἀπὸ Β. καὶ Ν., δ. Καφορράχη Μακρυνείας.
Ἡ α' στρώσις τῆς κρηπίδος καὶ ὁ τοῖχος τῆς Α. πλευρᾶς τοῦ νεκρικοῦ περιβόλου

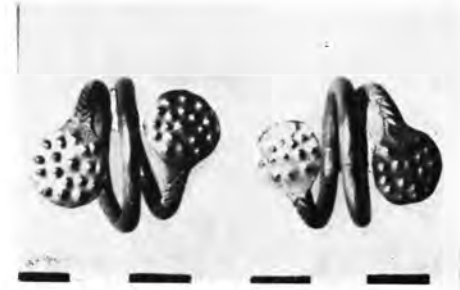
Αἰτωλία : α. Κακκαβαριά. Χρυσοῦς δακτύλιος, β. Πλευράν. Ἄργυρούς Σιληνός, γ. Χαλκίς. Εἰδάλιον ἰπέως ἐφ' ἵππου, δ. Κακκαβαριά. Ἀπότμημα χρυσοῦ στεφάνου, ε. Πυλῆνη. Πρωτογεωμετρικός κρατήρ, ζ'. Καλυδών. ΠΕ πρόχους

Αίτωλία : α. Καλυδών. Ἐποψις τοῦ ἀποκαλυφθέντος τμήματος τοῦ βουλευτηρίου, β. Ἄγραϊς. Ἐποψις τοῦ μεσαιωνικοῦ φρουρίου Κάστρον τοῦ Ἁγίου Νικολάου

Αίτωλία. Άγρας : α. Δείγμα τοιχοποιίας του Κάστρου του Άγιου Νικολάου, β. Δείγμα τοιχοποιίας Παλιοκάστρου Τρικλίνου

Ἄκαρνανία : α. Σαυρία. Σφηνόλιθοι τῆς κλειδῶς τῆς θόλου, β. Σαυρία. Ζεῦγος χρυσῶν πρωτογεωμετρικῶν δακτυλίων, γ. Σαυρία. Θολωτὸς μυκηναϊκὸς τάφος ἀπὸ Δ., δ. Στράτος. Τεμάχιον πηλίνης μήτρας μεγαρικοῦ σκύφου καὶ ἀποτύπωμα αὐτῆς

Άκαρνανία: α. Φοίτιαι. Ό ναός της Άγίας Δευτέρας, β. Ό τοίχος της δυτικής πλευράς ύδατοδεξαμενής

Μουσείον Ἀγρινίου : α. Τεμάχιον βυζαντινοῦ σκυφίου ἐκ Μεγάλης Χώρας, β. Ὀστρακον βυζαντινοῦ πινακίου ἐξ Ἀγρινίου, γ - δ. Νεώτερα ἀνάγλυφα ἐξ ἀρχαίου Ἀγρινίου

Αίτωλοακαρνανία. Ἅγιος Γεώργιος Μεσολογγίου : α. Ἡ ἄψις, β. Πρόσοψις, γ - δ. Ἡ ἀνατολικὴ καὶ ἡ δυτικὴ πύλη τοῦ περιβόλου

Αιτωλοακαρνανία. Ἅγιος Νικόλαος ὁ Κρεμαστός : α. Γέννησις (δεξιὸν τμήμα), β. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος (;)

Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

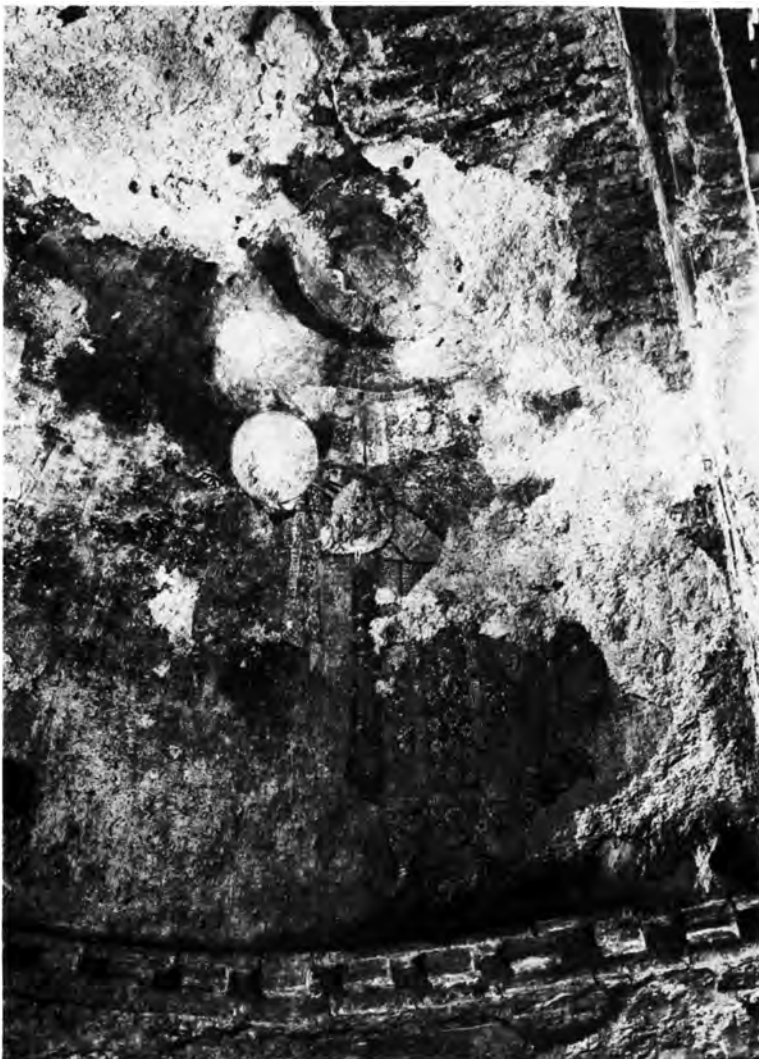
Αίτωλοακαρνανία. "Άγιος Νικόλαος ό Κρεμαστός : α. Εὐαγγελισμός. Ἄρχάγγελος Γαβριήλ, β. Σταύρωσις. Ἄγγελος ἀριστερά τοῦ σταυροῦ, γ. Σταύρωσις. Ὁ Χριστός

Αίτωλοακαρνανία. Ἅγιος Νικόλαος ὁ Κρεμαστός : α. Σταύρωσις. Ἡ Θεοτόκος καὶ αἱ Μυροφόροι, β. Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ

Αιτωλοακαρνανία. Ἐπισκοπή Μάστρου : α. Πρόσοψις, β. Κεντρική άψις

Αίτωλοακαρνανία : α. Ἐπισκοπή Μάστρου. Ἀρχάγγελος δεξιὰ τῆς Πλατυτέρας. β. Νεοχώριον. Χαλκοῦν σκυφωτὸν νόμισμα τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδώρου Ἀγγέλου, γ. Νεοχώριον. Τάφος 12ου - 13ου αἰ. παρὰ τὸν Ἀγελῶν

Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Αίτωλοακαρνανία. Μονή Μυρτιάς : α. Άγιος Στέφανος, β. Κοίμησις. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος

Αίτωλοακαρνανία : α. Σκουρτού. Ἁγιοὶ Θεόδωροι. Ἐποψὶς ἀπὸ ΝΑ., β. Μονὴ Λυγκοβιστίου. Ἐποψὶς ἀπὸ τὸ κάστρον τῆς Σκουρτοῦς, γ. Σκουρτού. Ἁγιὸς Ἰωάννης ὁ Θεολόγος. Ἐποψὶς ἀπὸ ΒΑ., δ. Σκουρτού. Σωτήρ. Ἐποψὶς ἀπὸ ΝΑ.

Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Αίτωλοακαρνανία: α. Μονή Λυγκοβιστίου. Στοά πρό τοῦ μαγειρείου, β. Μονή Ἁγίου Γεωργίου Πόρτας. Τό καθολικόν ἀπό ΝΔ.,

Αίτωλοακαρνανία : α. Μονή Ἁγίου Νικολάου. Ἐποψις τοῦ ναοῦ ἀπὸ ΒΔ., β. Μονή Ἁγίου Νικολάου. Διαβατικόν, γ. Ἁγιος Νικόλαος. Ναὸς Προφήτου Ἡλίου. Ἐποψις ἀπὸ ΝΑ.

Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Αίτωλοκαρνανία. Μονή Ἁγίου Νικολάου : α. Κτητορική ἐπιγραφή, β. Οἶκοι τοῦ Ἄκαθιστου καὶ σκηναὶ ἐκ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης

Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

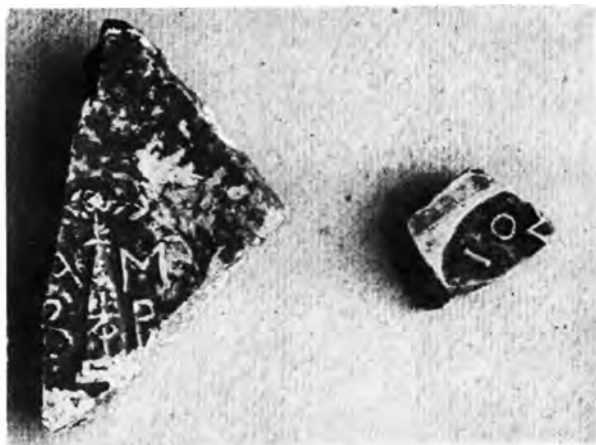

Αίτωλοακαρνανία: α. Τρύφος. Ἅγιος Μάρκος. Ἡ Ἄκρα Ταπεινώσις, β-γ. Μουσεῖον Ἄρτης. Κιονόκρανον (ἀριθ. 108) καὶ τμήμα ἐπιστυλίου ἀπὸ τὰ Λουτρά Τρύφου, δ. Τρύφος. Ἅγία Δευτέρα. Ἄποψις ἀπὸ ΒΑ., ε. Ἄρχοντοχώρι. Ζωοδόχος Πηγή. Ἄποψις ἀπὸ ΒΔ.

Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

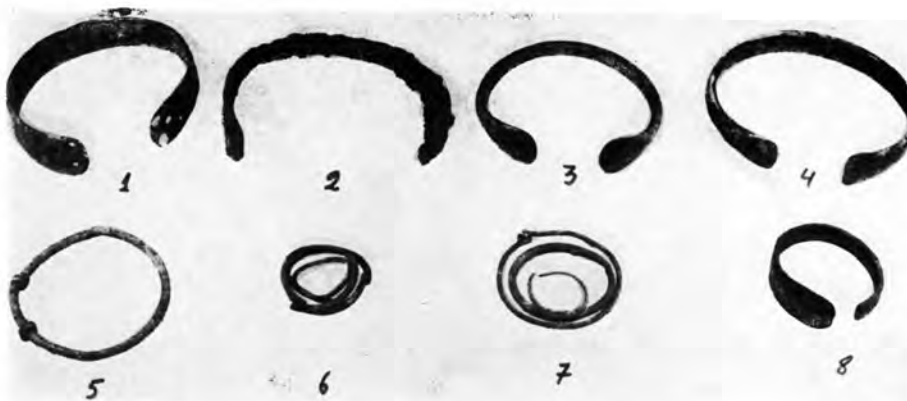

Εύρυτανία: α. Βράχα. Τὸ ξυλόγλυπτον τέμπλον τοῦ ναοῦ τῆς μονῆς τῆς Μεταμορφώσεως, β. Βράχα. Τοιχογραφία τοῦ ναοῦ τῆς μονῆς τῆς Μεταμορφώσεως, γ. Βράχα. Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς τῆς Μεταμορφώσεως, δ. Κλαυσεῖον. Ἡ συμπληρωθεῖσα τοιχοδομία τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς

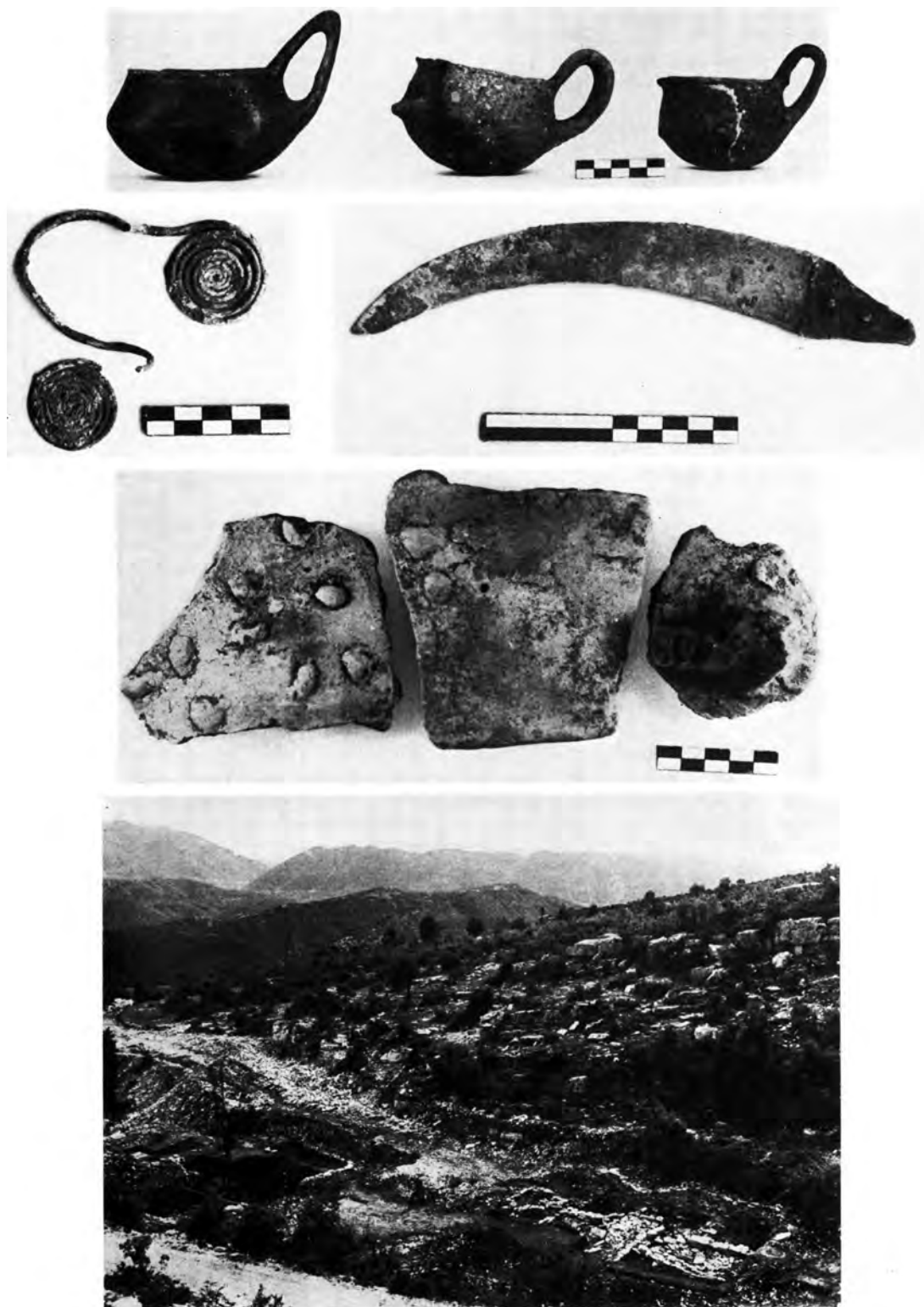

Ἄρτα : α. Ἐνσφράγιστοι κέραμοι, β. Ὁ ἀποκαλυφθεὶς ναὸς ἐπὶ τοῦ οἴκου. Μπακαγιάννη, γ. Προσαρμογὴ λίθων θεμελιώσεως, δ. Τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῶν θεμελίων καὶ ἡμίεργος οἰκῶν

I. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἕπειρος : α. Νεοχωρόπουλον Ἰωαννίνων. Χειροποίητα ἄγγεϊα ἐκ τοῦ νεκροταφείου, β. Νεοχωρόπουλον Ἰωαννίνων. Τάφος 4, γ. Ψέλια καὶ ἐνώτια ἐκ τῶν νεκροταφείων Νεοχωροπούλου καὶ Πεδινῶν Ζαγορίου, δ. Χαλκοὶ δακτύλιοι ἐκ τῶν νεκροταφείων Νεοχωροπούλου καὶ Πεδινῶν Ζαγορίου

Ἡπειρος, Ζαγόριον : α - γ. Ἐλαφότοπος. Μόνωτοι κύαθοι, χαλκοῦν ψέλιον καὶ χαλκοῦν μαχαίριον ἐκ τοῦ ΤΙ, δ. Ἐλαφότοπος. Ὅστρακα μὲ πλαστικὴν διακόσμησιν, ε. Βίτσα. Ἐποψὶς τοῦ χώρου ἀνασκαφῆς. Κάτω δεξιὰ τὸ ἀποκαλυφθὲν τμήμα τοῦ συνοικισμοῦ

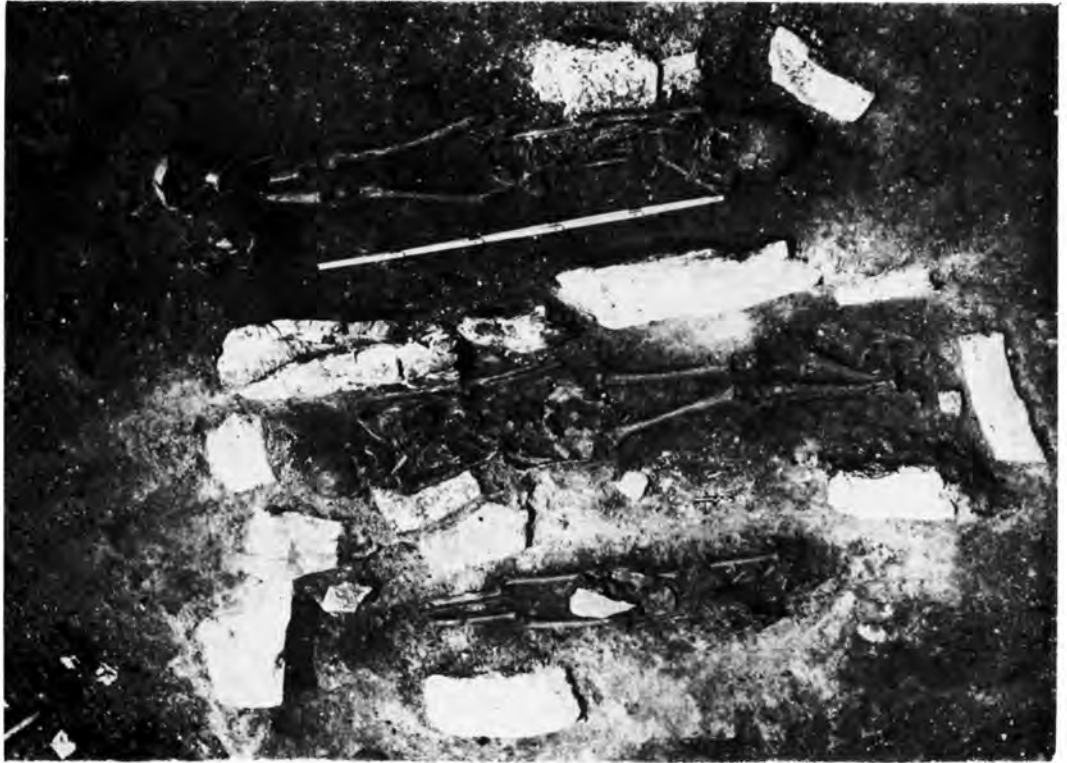
ΠΙΝΑΞ 250

ΧΡΟΝΙΚΑ Α.Δ. 22 (1967)

*Ηπειρος. Βίτσα Ζαγορίου : α. Ό Τ40, «κιβωτιοσχήμου» τύπου, β. Κάνθαροι και άμφικύπελλον, γ. Κορινθιακού τύπου άγγεία,

Ἡπειρος. Βίτσα Ζαγορίου : α. Ὁ νεκρὸς τοῦ T34, β. Χαλκοῦν «ὀμφάλιον» ἐπὶ τοῦ κρανίου τοῦ T34, γ. Σιδηραὶ περόναι εἰς τὸν T35

Ἡλειρος. Βίτσα Ζαγορίου : α. Συστάς γεωμετρικῶν τάφων 43, 46, 47, β. Τετράωτος ἀμφορίσκος καὶ ὀκτώσχημοι λόρπαι τοῦ Τ46, γ. Ὁ τάφος 48

Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡπειρος, Βίτσα Ζαγορίου: α. Ἀττικά ἀγγεῖα ἐκ τῶν νεωτέρων τάφων, β, γ. Τ66. Δύο χαλκαῖ ὀπισθόμητοι πρόχοι μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν των καὶ in situ. δ. Ὁ τάφος 50

Ι. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ἡπειρος. Βίτσα Ζαγορίου: α. Ἀργυρᾶ περόνη τοῦ Τ67, β. Πηλίνη οἰνοχόη τοῦ Τ61 καὶ χαλκῆ τοῦ Τ67, γ. Οἱ τάφοι 74 καὶ 75

Epirus. Kastritsa Cave : Hearths exposed in section through Upper Palaeolithic deposits

Ἡπειρος : α. Ζερβοχώριον Θεσπρωτίας. Ναός Ἁγίου Δημητρίου. Τὸ ἱερόν, β. Ἴαρυτα. Ἰμαρὲτ Τζαμί. Στέγη μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν, γ. Ζερβοχώριον Θεσπρωτίας. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν

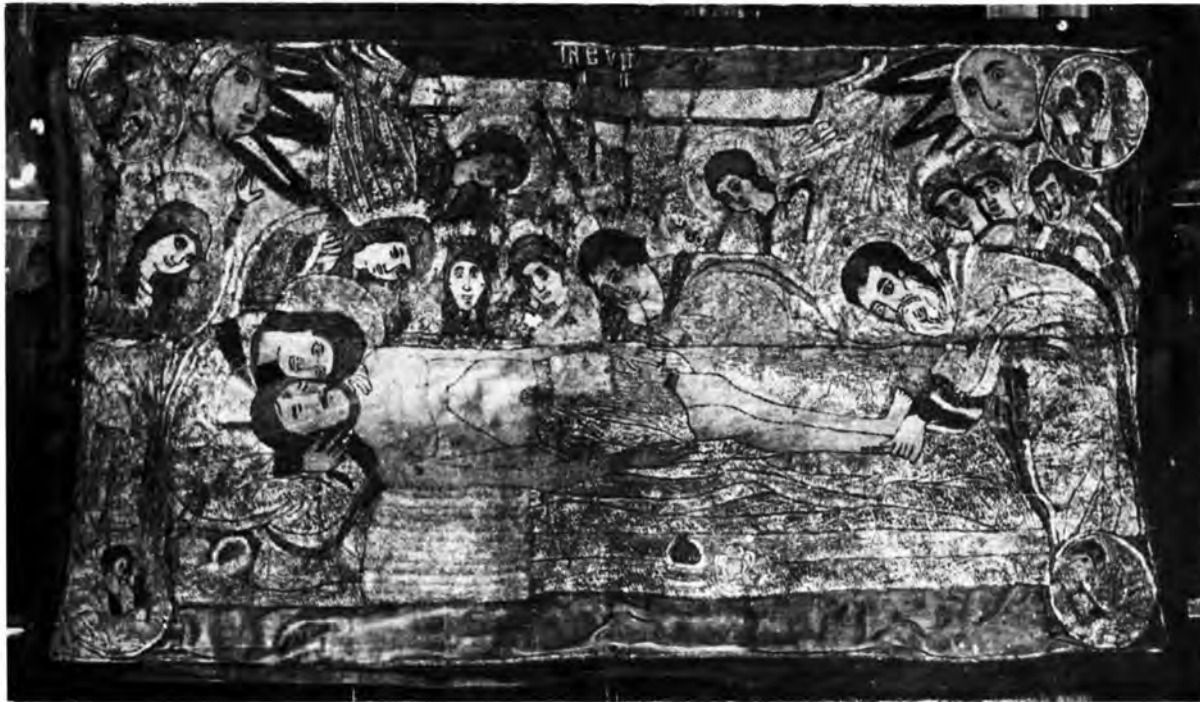
Χρυσοβίτσα Μεσσόβου. Ναός της Κοιμήσεως : α. Εικών Θεοτόκου (16ου αϊ.),
β. Τοιχογραφία τοῦ ἔτους 1781

Μουσείον Ἰωαννίνων : α. Εἰκὼν Δεήσεως τοῦ 1636, β. Εἰκὼν Ἁγίων Γεωργίου καὶ Δημητρίου, 17ου αἰ.

Μουσείον Ἰωαννίνων: α. Εἰκὼν Ἁγίου Παντελεήμονος, 17ου αἰ., β. Εἰκὼν τῆς Θείας Μεταλήψεως, 18ου αἰ.

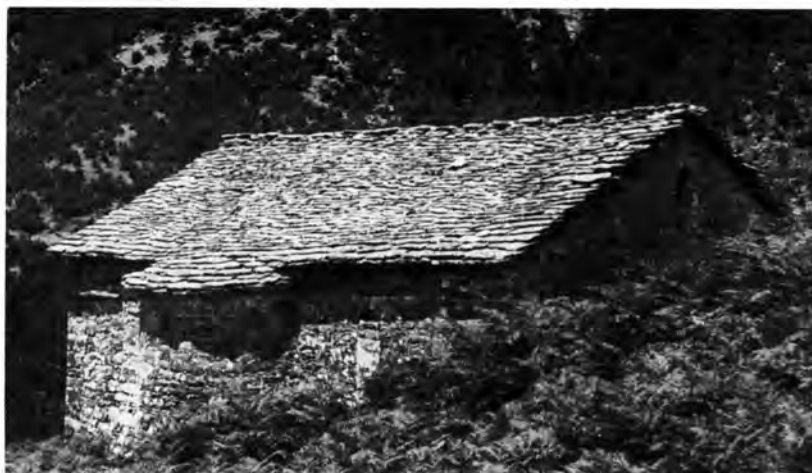
Κεμήλια Πάργας : α. Έπιτάφιος, 17ου αί., β. Άγιον Ποτήριο, 18ου αί.

Α. ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ

Νομός Άρτης. Μονή Θεοτοκίου : α - β. Έπιτάφιος και λεπτομέρεια αυτού

Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Νομός Άρτης : α. Κόκκινη Έκκλησιά Βελεντζικου, β. Κουτσοκάμαρο, γ. Μονή Σέλτσου. Καθολικόν

Μονή Σέλτσου : α. Κτητορική επιγραφή, β. Οί Ἅγιοι Αἰκατερίνη Μερκούριος καὶ Ἰάκωβος ὁ Πέρσης

Μονή Σέλτσου : α. Αί τοιχογραφίαί τοῦ βορείου τοίχου, β. Οἱ κτήτορες

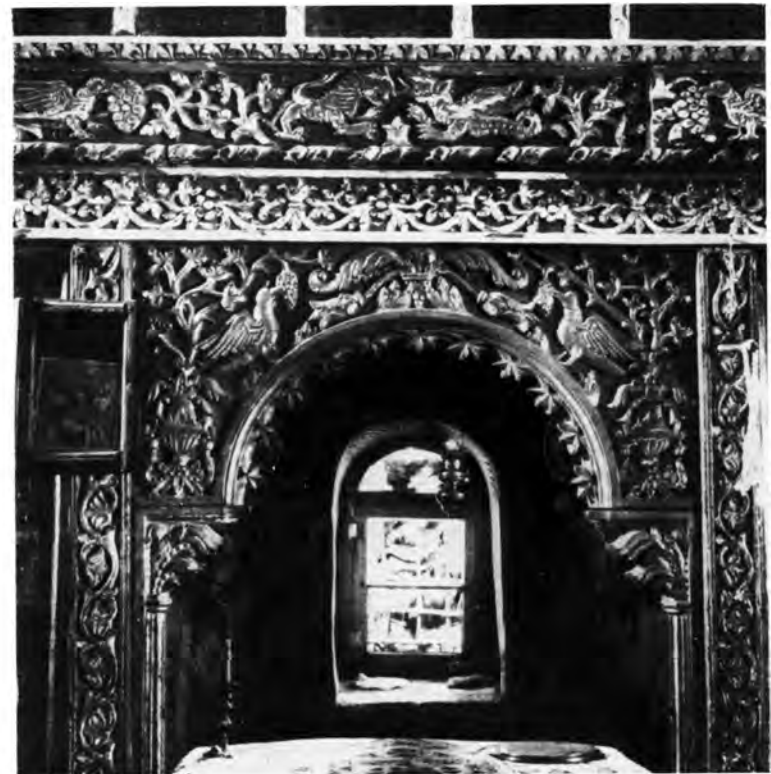

Μονή Σέλτσου : α - β. Αί τιμωρία τῶν κολαζομένων. Λεπτομέρειαι ἐκ τῆς Δευτέρας Παρουσίας

Μονή Σέλτσου : α. Αί τιμωραίαι τῶν κολαζομένων. Λεπτομέρεια ἐκ τῆς Δευτέρας Παρουσίας,
β. Οἱ Ἅγιοι Θεόδωρος ὁ Στουδίτης καὶ Παῦλος ὁ Θηβαῖος

Μονή Σέλτσου : α - β. Τό τέμπλον και λεπτομέρεια τῆς Ὠραίας Πύλης

α. Μονή Σέλτσου. Βημόθυρον Ὁραίας Πύλης, β. Μονή Ἁγ. Γεωργίου Βουλγαρελίου,
Τὸ καθολικὸν ἐκ ΒΔ.

Νομός Ἄρτης : α. Μονή Ἁγ. Γεωργίου Βουλγαρελίου. Οἱ Ἅγιοι Εὐγενία, Ἐφραίμ ὁ Σῦρος καὶ Εὐφρόσυνος, β. Μονή Ἁγ. Γεωργίου Βουλγαρελίου. Στηθάκια ἁγίων καὶ ἡ Ζωοδόχος Πηγή, γ. Μονή Χρυσοσπηλαιωτίσσης Γουριανῶν. Τὸ ΝΔ. λοφίον

Μονή Χρυσοσηλαιωτίσσης Γουριανών : α. Τέμπλον. Λεπτομέρεια της θύρας της Προθέσεως,
β. Τέμπλον. Λεπτομέρεια της Ωραίας Πύλης

Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Κέρκυρα. Μον Ρερος : α. Πηλίνη άκροκέραμος (χθρος ΙΙΙ), β - γ. Άρχαϊκή κεφαλή έξ έλεφαντοστού, δ. Έλεφάντινος πούς θρόνου έπενδεδυμένος διά χαλκού έλάσματος, ε. Πόρπη ζώνης κελτιβηρικού τύπου, ς'. Χαλκή λαβή τρίποδος, ζ - η. Χαλκοϋν άγαλμάτιον λέοντος

Κέρκυρα. Μον Ρερος : α, δ, ε, ζ. Πήλινα προσωπεΐα, β, γ, ζ'. Πήλινα κεφαλαί ειδωλίων, η. Θραύσμα πηλίνου δίσκου, θ. Πηλίνη ούρά πετεινού, ι. Ώστρακον μελανομόρφου ληκύθου

Κέρκυρα. Άνασκαφή Εδέλιδη : α. Θραύσμα αρχαϊκού πίθου, β. Ώστρακα άττικής μελανομόρφου κύλικος, γ. Κεφαλή ειδωλίου Ήρακλέους, δ. Παγωνοφόρος κεφαλή ειδωλίου μετά κράνος, ε. Λαβή κερκυραϊκού άμφορέως, ζ. Κεφαλή αρχαϊκού πρλίνου ειδωλίου, ς. Πρλίον λουτροκεφαλή

Κέρκυρα : α. Νεολιθικόν ἄγγειον ἐκ τοῦ προϊστορικοῦ συνοικισμοῦ εἰς θέσιν Σιδάρι, β. Τμῆμα τῆς προσόψεως τῆς ἀρχαίας οἰκίας τῆς ἀποκαλυφθείσης ἐν οἰκοπέδῳ Καρύδη, γ. Λεῖψανα τοῦ ἀνδρῶνος τῆς οἰκίας ταύτης, δ - ε. Ρόδα. Ὁ βωμὸς τοῦ ναοῦ

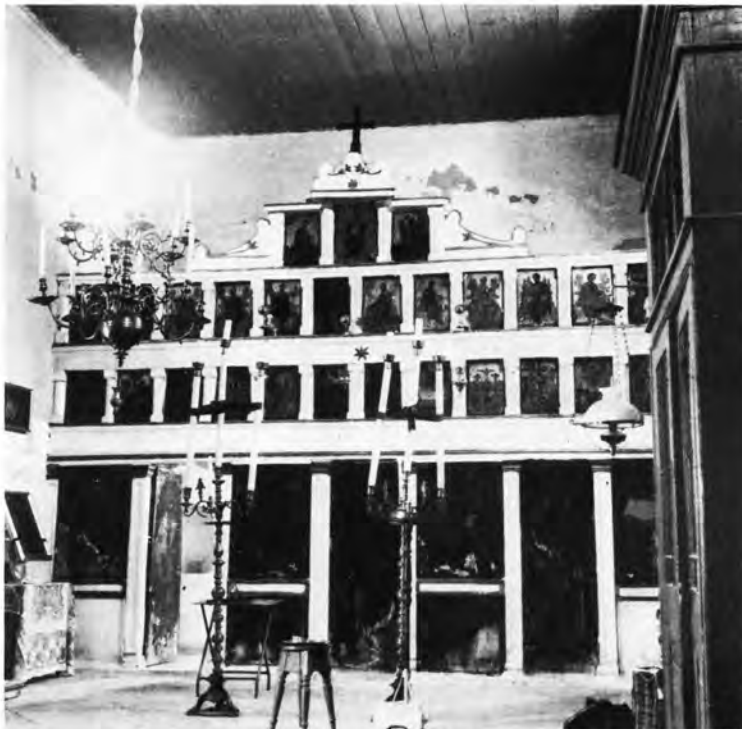
Μουσείον Λευκάδος : α. Εικών της Κοιμήσεως του Ἁγίου Σάββα, 16ου αϊ., β. Εικών της Βατοφόρου, 16ου αϊ.

Κέρκυρα : α. Κορακιάνα. Ἁϊ - Μιχαήλης εἰς τὸ Βουνό. Κεφαλὴ ἱεράρχου εἰς τὸ ἱερόν, β. Ὅμαλή. Ταξιάρχης. Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, γ. Κάτω Κορακιάνα. Ἁγιος Νικόλαος

Κέρκυρα. Καμάρα. Ταξιάρχης : α - β. Ἄριστερόν και δεξιόν τμήμα θωρακίου,
γ. Διαχωριστικός κιονίσκος

Ἐπτάνησα : α. Καμάρα Κερκύρας. Ἅγιος Βλάσιος. Ἄκρα Ταπείνωσις, β. Γαίος Παζῶν. Ἅγιοι Ἀπόστολοι. Οὐρανία (ἔργον Σ. Γαζῆ), γ. Γαίος Παζῶν. Ἀνάληψις. Τέμπλον

Παζοί. Όζιᾶ : α - β. Βασιλική Ἁγίας Μαρίνης. Ἡ ἄψις ἐξωτερικῶς καὶ ἐσωτερικῶς,
γ. Βασιλική Ἁγίου Στεφάνου. Ἡ ἄψις

Παξοί : α. Όζιᾶ. Βασιλική Ἁγίου Στεφάνου. Ἐνω τμήμα κιονίσκου μετὰ συμφυοῦς κιονοκράνου, β. Νησις Παναγία. Κοίμησις. Τὸ Ἱερὸν Βῆμα ἀπὸ ΝΑ.

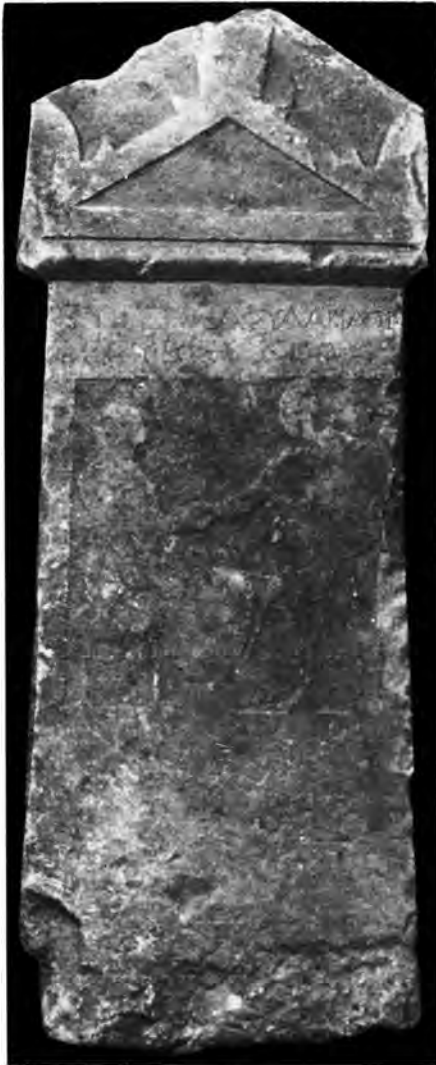

Θεσσαλονίκη. Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον : Ἄποψις, διὰ τοῦ προθαλάμου καὶ τοῦ αἰθρίου, τῆς αἰθούσης τῶν προϊστορικῶν (Αἴθουσα Α΄)

Φ. ΠΕΤΣΑΣ

Θεσσαλονίκη. Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον : α. Μαρμαρινὴ εἰκονιστικὴ κεφαλὴ, β. Τμῆμα μαρμαρίνου ἀναγλύφου, γ. Σύμπλεγμα Βέλλεροφόντου καὶ Χιμαίρας, δ. Τμῆμα μαρμαρίνου ἀγαλματίου

Θεσσαλονίκη. Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον : α. Ἐπιτύμβιος στήλη ἐκ Δρυμοῦ, β. Τμήμα ἐπιτυμβίου στήλης ἐξ Ἁγίου Μάμαντος

Θεσσαλονίκη. Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον : α. Ἀττικὸς ἐρυθρόμορφος καλυκωτὸς κρατὴρ ἐξ Ὀλύμπου (Οἱ. XIII, 26, πίν. 33 - 35),
β. Παναθηναϊκὸς ἀμφορεύς ἐξ Ὀλύμπου (Οἱ. XIII, 11, πίν. 15)

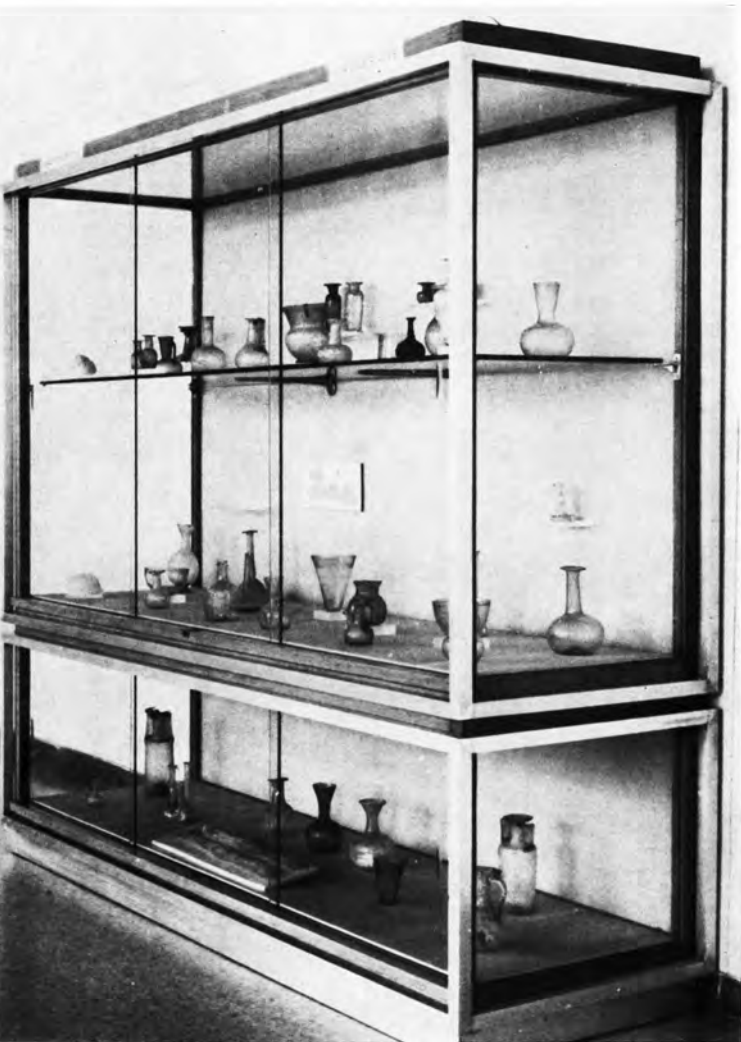

Θεσσαλονίκη, Ἐρατολογικόν Μουσεῖον : α - β. Αἱ προθήκαι ὑπ' ἀριθ. 25 καὶ 19

Θεσσαλονίκη, Ἀρχαιολογικὸν Μουσε

Μ. ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

- β. Αί προθήκαι ύπ' ἀριθ. 28 καὶ 29

Θεσσαλονίκη. Ἀγορά : α. Ἐποψὶς ἀπὸ Β. τοῦ ρωμαϊκοῦ Ὁδείου καὶ τῆς πρὸ αὐτοῦ στοᾶς, β. Ἡ ΝΑ. γωνία τῆς πλατείας τοῦ Forum ἀπὸ ΒΔ.

Φ. ΠΕΤΣΑΣ

Θεσσαλονίκη. Ἀγορά : α. Ὁ πρὸ τοῦ Ὁδείου χώρος τοῦ Forum μετὰ τὴν ἀναστήλωσιν τοῦ κίονος (τὰ μωσαϊκὰ δάπεδα τῆς στοᾶς κεκαλυμμένα δι' ἄμμου), β. Μέρος τῆς μαρμαρινῆς κατασκευῆς καὶ τῆς θεμελιώσεως τῆς κρηπίδος τῆς στοᾶς ἀπὸ Δ.

Θεσσαλονίκη. Ἀγορά: α. Τουρκικά κτίσματα καὶ τάφοι ἐπὶ τῶν λειψάνων τοῦ πλακοστρώτου τῆς πλατείας, ἀπὸ ΒΔ., β. Στόμιον ἀερισμοῦ καὶ φωτισμοῦ τοῦ σγυρτορογίτις τῆς νοτίας πλευρᾶς (πρβλ. Πί ν. 288 β), γ. Λείψανα προγενεστέρων τῆς πλακοστρώσεως κατασκευῶν, κατὰ τὴν ΒΔ. γωνίαν τοῦ σκάμματος

Φ. ΠΕΤΣΑΣ

Θεσσαλονίκη. Ἄγορά : α - ε. Τμήμα πηλίνου εἰδωλίου καὶ ἀντιπροσωπευτικὰ ὄστρακα προρρωμαϊκῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων

Θεσσαλονίκη. Ἀγορά : α - ζ'. Ὀστρακα καὶ σφραγίσματα ἐπὶ ἀγγείων τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ.

Θεσσαλονίκη. Ἄγορά : α - ζ'. Ρωμαϊκοὶ καὶ ὑστερορωμαϊκοὶ λύχνοι

Θεσσαλονίκη. Ἀγορά. Ἐπιλογή ἀγγείων : α. Βυζαντινά, β. Μεταβυζαντινά, γ - δ. Τουρκικά

Θεσσαλονίκη. Ἀγορά. Ἐπιλογή ἀγγείων: α - β. Βυζαντινά, γ. Μεταβυζαντινά, δ. Τύπου Chanak-Kale, ε. Χαλκοῦν τουρκικῶν χρόνων

Φ. ΠΕΤΣΑΣ

Θεσσαλονίκη. Πανεπιστημιούπολις: α. Πυξίς και βαλσαμάρια εκ τού τάφου β, β. Πήλινα αγγεία εκ των τάφων υπ' αριθ. 2 και 4, γ. Πήλινα αγγεία

ΧΡΟΝΙΚΑ Α.Δ. 22 (1967)

ΠΙΝΔΕ 297

Θεσσαλονίκη. Πανεπιστημιούπολις : α. Μαρμάρινον έπίκρανον, β. Έπιγραφή έπί μαρμαρίνης πλακός

Θεσσαλονίκη. Πανεπιστημιούπολις : Παράστασις κυνηγίου ἐπὶ τῆς κοιλίας ὑαλίνου ἀγγείου (πρβλ. Σ χ ἐ δ. 12 καὶ Π ἰ ν. 296 ε)

Φ. ΠΕΤΣΑΣ

Θεσσαλονίκη. Οικόπεδον Σ. Γεωργιάδου : α. Τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον, β. Ὑπόγειος κτιστὸς ὀχετὸς, γ. Τομὴ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ, νοτίως τοῦ οἰκοπέδου

Φ. ΠΕΤΣΑΣ

Θεσσαλονίκη. Οικόπεδον Σ. Γεωργιάδου: α. Τμήματα λύχνων και δοστρακα εκ της τομής Β, β. Ύστεροελληνιστικά και ρωμαϊκά δοστρακα, γ. Πήλινα άγγεϊα εκ του στρώματος ύπερ τὸ ψηφιδωτὸν δάπεδον, δ. Λύχνος και δοστρακα ρωμαϊκῶν χρόνων, ε. Ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά δοστρακα, ζ. Μαρμάρινον ἐπίκρανον, ζ. Ἐνεπίγραφος μαρμαρίνη πλάξ

Θεσσαλονίκη : α - β. Οικόπεδον ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Φιλικῆς Ἑταιρείας. Τὸ Ν. τμήμα τοῦ ἀποκαλυφθέντος τμήματος τείχους, ἀπὸ ΒΔ. καὶ πῆλινα βοῖδια, γ - δ. Οἰκόπεδον ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Προξένου Κορομηλά. Ἡ Δ. πλευρὰ τοῦ πύργου καὶ μαρμάρινα τεμάχια εἰς δευτέραν χρῆσιν

Ν. Θεσσαλονίκης. Ἅγιος Ἀθανάσιος: α. Τὸ ἄνω μέρος τῆς προσόψεως μακεδονικοῦ τάφου, β. Ἀποψις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ δῶδε θολοῦ. γ. Λίθινος φρεσάκιος τοῦ μακεδονικοῦ τάφου. δ. Μεγαθάλμιος πάρος μετ' ἀρκευτοῦ στήλης

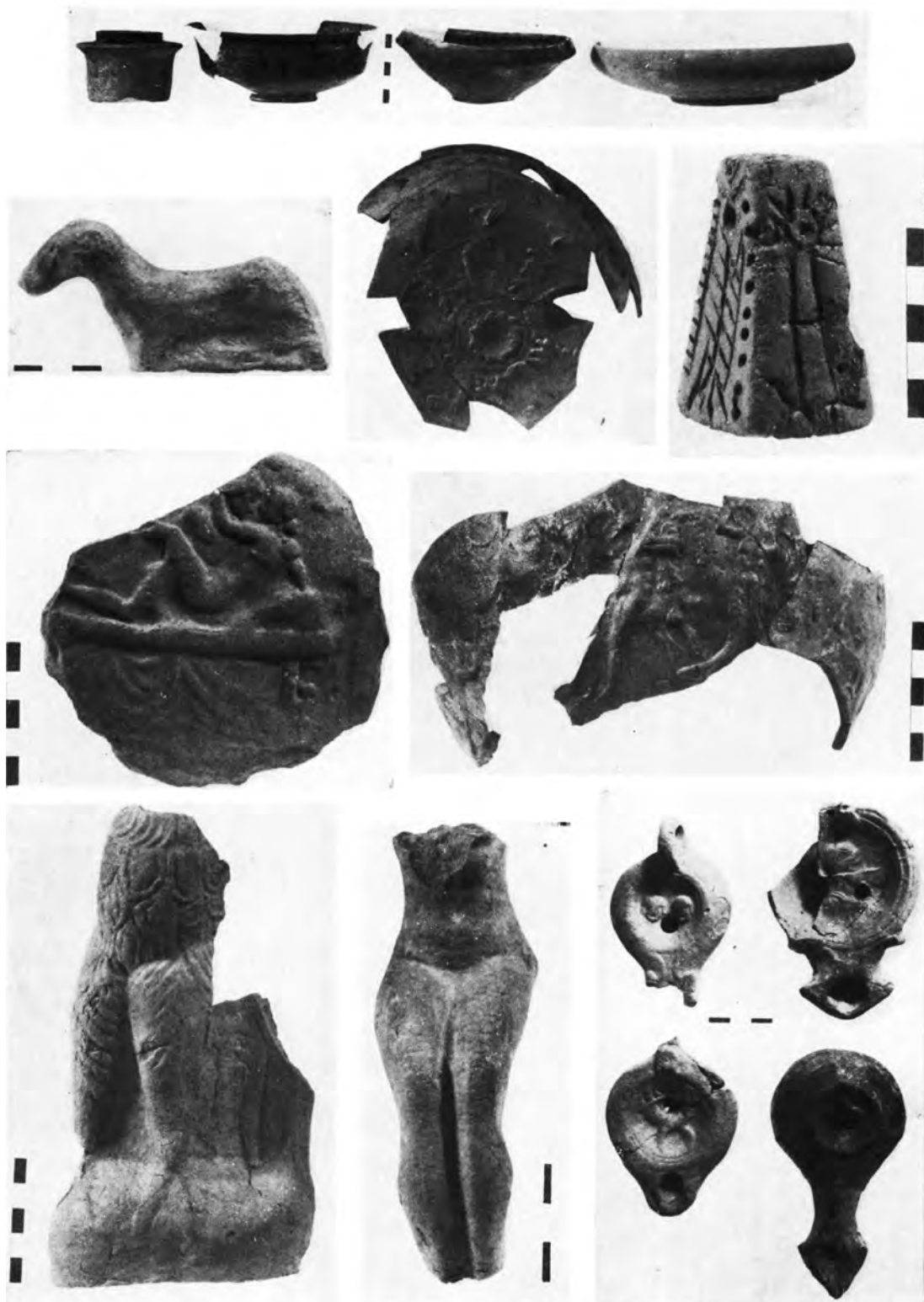
Θεσσαλονίκη. Ἅγιος Ἀθανάσιος : α. Πήλινα ἐπίχρυσα δισκάρια μετὰ γοργονεῖου, β-γ. Πήλινα εἰδώλια, δ. Χρυσᾶ ἐνώτια

Παλατιανόν Κιλκίς : α - β. Δύο απόψεις του Ήρώφου, γ. Άποψις δοκιμαστικής τομής από το περιβόλου του τείχους προς την κορυφήν.

Παλατιανόν Κιλκίς: α - γ, ε - ζ'. Αί δύο ἐνεπίγραφοι πλάκες τοῦ βάθρου τοῦ ἡρώφου καί αἱ ἐπιγραφαί, δ. Γωνιαῖον τεμάχιον ἐκ τῆς ἐπιστέψεως τοῦ βάθρου

Παλατιανόν Κιλκίς : α. Πήλινα ἀγγεῖα ρωμαϊκῶν χρόνων, β. Ζωόμορφον εἰδώλιον, γ. Μεγαρικὸς σκύφος, δ. Πηλίνη ἀγνός, ε. Πήλινον πλακίδιον, ς'. Τμῆμα πηλίνου ἀγγείου, ζ. Κάτω μέρος πηλίνου ἀετοῦ, η. Πήλινον εἰδώλιον, θ. Ρωμαϊκοὶ λύχνοι

Χαλκιδική : α. Πυργαδίκια. Μέγας ἀμφορεύς μακεδονικοῦ ἐργαστηρίου, β. Τορώνη. Τμῆμα τείχους κλασσικῶν χρόνων, γ. Ἐρείπια τείχους ὑστέρων ρωμαϊκῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων

Βέροια: α - γ. Ἄγγεϊτα καὶ εἰδῶλια ἐκ λαξευτοῦ τάφου, δ. Τμήμα μνημειακῆς ρωμαϊκῆς ὁδοῦ, ε. Βασὶς μνημείου μετὰ τοῦ ἔδρανου, ς'. Κιβωτιόσχημος τάφος

Δυτ. Μακεδονία : α. Βαρβάρες. Πρόχους ἐκ τοῦ τάφου Α', β. Ἐλαφος. Ἀνάγλυφον, γ. Βαρβάρες. Πήλινα εἰδώλια ἐκ τοῦ τάφου Β', δ. Νησί Ἀλεξανδρείας. Θεμελίωσις διὰ πελεκητῶν γωνιολίθων, ε. Βέροια. Λουτροφόρος ἐκ μαρμάρου, ς'. Αἰανή. Θεμελιώσεις μεγάλου οἰκοδομήματος

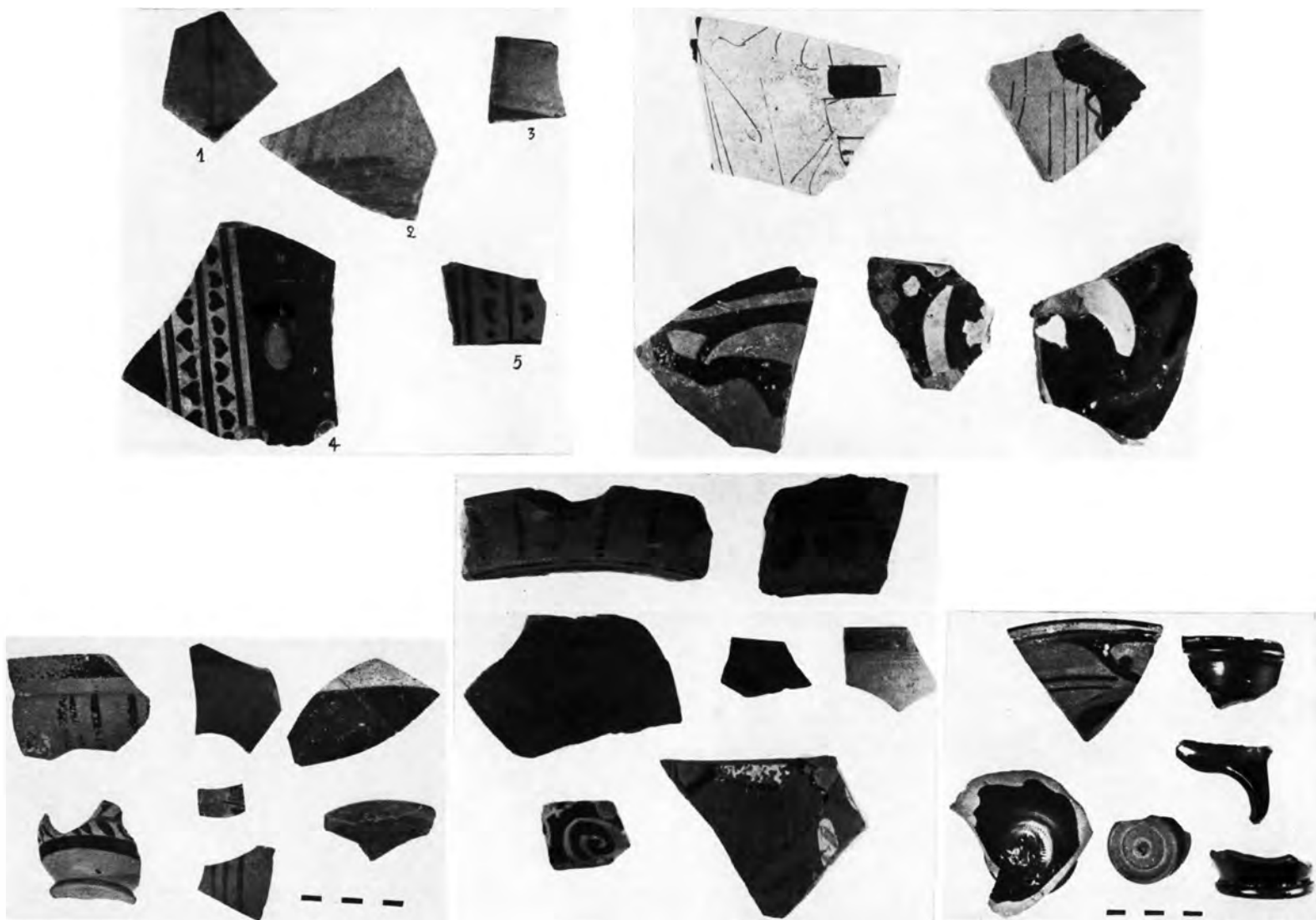

Δυτ. Μακεδονία : α. Βεργίνα. Χαλκοῦν ἀγαλμάτιον Πανός, β. Κρεπενή Καστορίας. Προϊστορικόν ἀγγεῖον, γ. Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Αἰανῆς. Ἐπιτύμβιος μαρμαρίνου κορμοῦ, δ. Ἐθνικὸν Φλωρίνης. Ἐπιτάφιον μετ' ἐπιγραφῆς, ε. Ἄνω Πτεριάς Καστορίας. Ἀνάγλυφος κεφαλῆ, ς'. Ἐξοχή Κοζάνης. Ἀπότμημα ἀναγλύφου, ζ. Πύλη Μικρᾶς Πρέσπας. Ἐπιτύμβιος βωμὸς

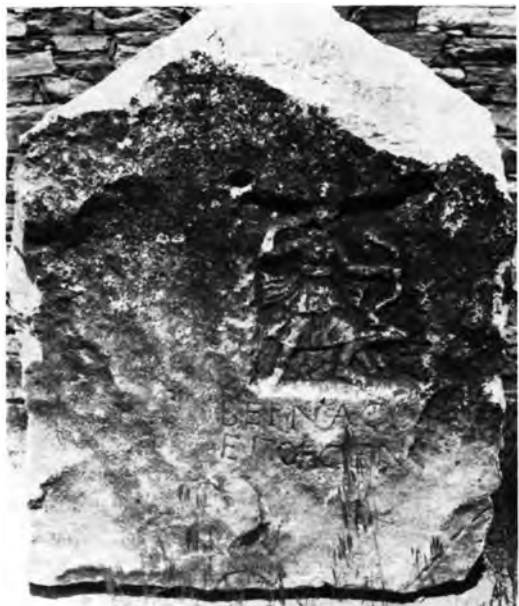

Ἄνατ. Μακεδονία : α. Καβάλα. Οικόπεδον Γαβρ. Ἐθανασίου. Ὁ ἀποκαλυφθεὶς τοῖχος, β. Κρηνίδες. Ἐποψὶς τοῦ ἀνοίγματος τοῦ τάφου ἀ ἐκ τῶν ἔσω, γ. Κρηνίδες. Κοινοτικὴ ὁδός. Ἐποψὶς κιβωτισοσχήμου τάφου ἐκ Δ.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ

Ἄνατ. Μακεδονία: α-β. Λόφος Ν. Καρβάλης. Ὑστρακα ὑπογεωμετρικά, μελανόμορφα καὶ ἀττικά ἐρυθρόμορφα, γ. Ὑστρακα 6ου π.Χ. αἰ. ἐκ τοῦ σπηλαίου Ν. Ἡρακλείτισης, δ. Ὑστρακα 6ου-4ου π.Χ. αἰ. ἐκ τῆς περιοχῆς Διαλεκτοῦ, ε. Ὑστρακα ἀττικῶν ἀγγείων ἐκ τοῦ σπηλαίου Ν. Ἡρακλείτισης

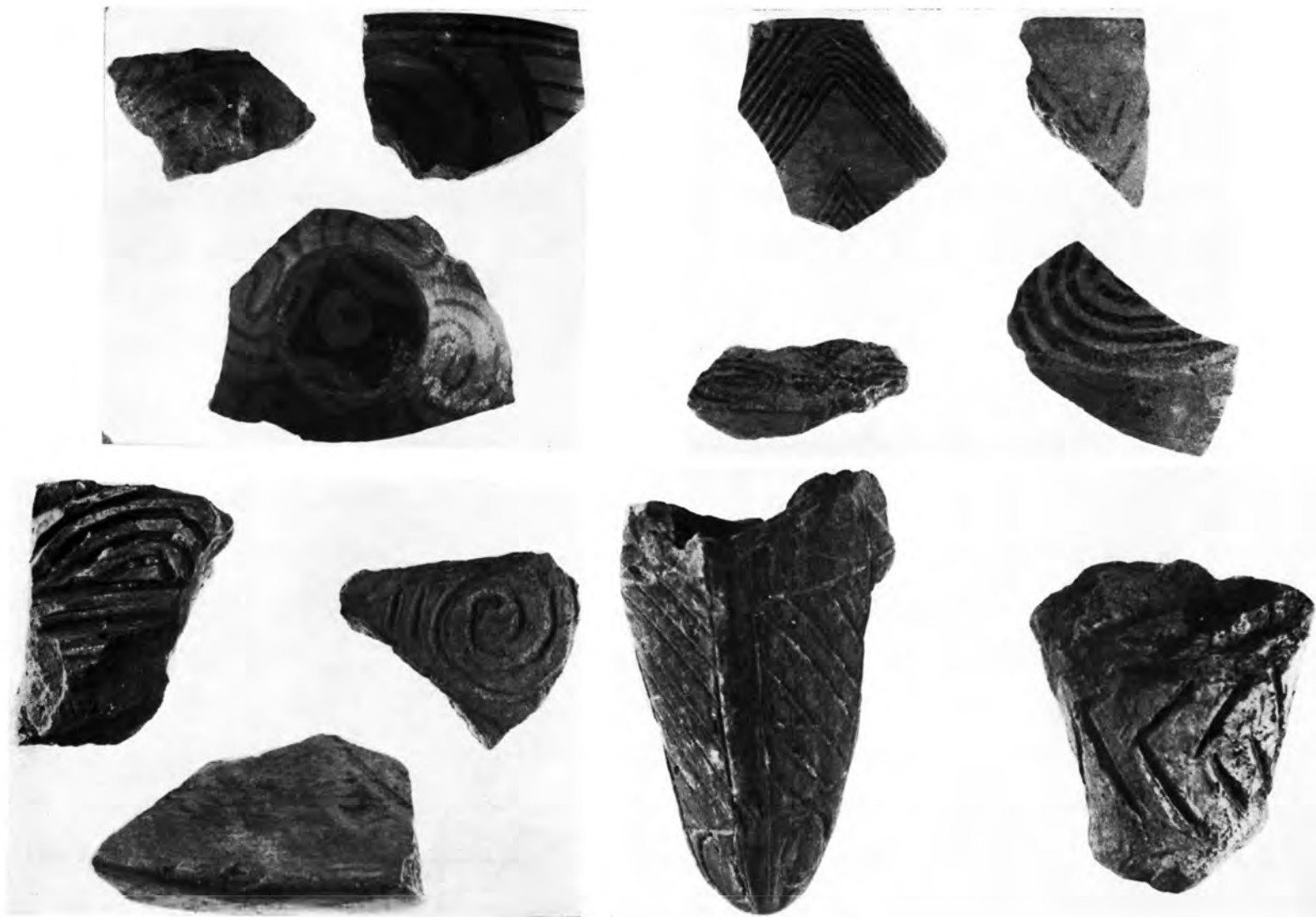
Ἄνατ. Μακεδονία : α. Φίλιπποι. Ἐνάγλυφον λελαξευμένον ἐπὶ βράχῳ, β. Ἄηδοноχώριον. ΝΔ. γωνία ἡρώου, γ. Τάφος λαξευτός παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, δ. Σιδηρόκαστρον. Τάφος μακεδονικὸς ἐνσωματωμένος ἐντὸς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ

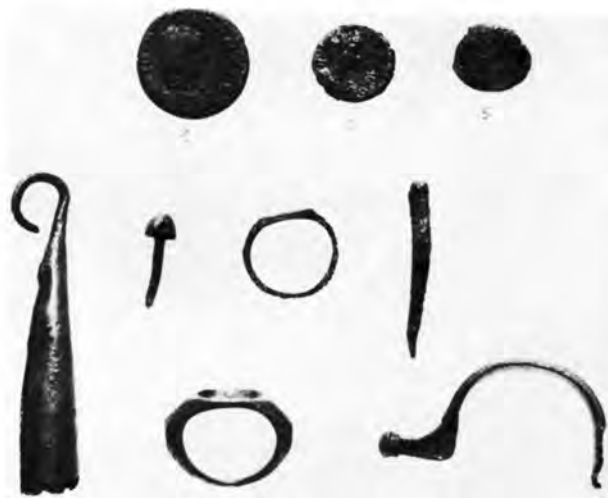
Ἄνατ. Μακεδονία : α. Ἐηδονοχώριον. Εἰδώλιον ἐκ τοῦ ἥρφου, β. Βέργη Σερρῶν. Ἄγγεῖα ἐκ τάφου, γ-ζ'. Ποταμοὶ Ν. Δράμας. Ρωμαϊκὰ ἀγγεῖα ἐκ τύμβου

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ

Ἄνατ. Μακεδονία : Μικρὸν Σούλιον : α - γ. Ὀστρακα ὑστερονεολιθικά black on red, γραπτὰ καὶ ἐγχάρακτα, δ. Πούς πηλίνης τραπέζης καὶ πούς εἰδωλίου

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ

α. Πλατανιά Ν. Δράμας. Τείχος άκροπόλεως, β. Πλατανιά Ν. Δράμας. Κιονόκρανον, γ. Άβδηρα. Περιοχή δυτικής πύλης. Μεγαρικός σκύφος, δ. Άβδηρα. Κτερίσματα ύστερορωμαϊκού τάφου (Τ2), ε. Άβδηρα. Ύστερορωμαϊκοί τάφοι (Τ6 και Τ7), ζ'. Άβδηρα. Έσωτερική αύλη τής ρωμαϊκής οικίας

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ

Ἄβδηρα : α. Ὑστρακα ἀττικῶν ἀγγείων ἐκ τῆς στρωματογραφικῆς ἐρεῦνης τοῦ τείχους, β. Κεφαλαὶ εἰδωλίων, γ. Β. πύργος δυτικῆς πύλης, δ. ΝΑ. γωνία κρηπιδώματος ἐσωτερικῶς τῆς δυτικῆς πύλης

Ἄβδηρα : α. Παραλιακόν τεῖχος, β. Πύργος παραλιακοῦ τεῖχους. Ἀνατολική πλευρά, γ. Ἄγωγός παραλιακοῦ τεῖχους, δ. Ἄγρός Εἶστ. Τσολάκη. Κιβωτιόσχημος τάφος

α. Βέροια. Άγιος Βλάσιος. Ή στέγη μετά την αποκατάστασιν, β - γ. Σιάτιστα. Άρχοντικόν « Πούλκως ». Ήσωτερικόν

Φέρραι Έβρου. Ναός Παναγίας Κοσμοσωτείρας : α - β. Τοιχογραφία

α - β. Φέρραι Έβρου. Ναός Παναγίας Κοσμοσωτείρας, κατά τὰς ἐργασίας ἀποκατάστασως τῆς στέγης, ὡς καὶ τμῆμα τῶν νεωτερικῶν ἐξωτερικῶν ἐπιχρισμάτων, γ - δ. Ἅγιον Ὄρος. Ἰ. Μ. Βατοπεδίου. Τὸ καὲν τμῆμα πρὸ καὶ κατὰ τὴν πυρκαϊάν

Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Ἅγιον Ὄρος. Ἰ. Μ. Βατοπεδίου : α, γ. Ὁ διάδρομος, ἐκ Δ. πρὸς Α., μετὰ τὴν πυρκαϊάν, β. Τὸ ἀποτεφρωθὲν τμήμα ἐξ Α. πρὸς Δ., δ. Ὁ διάδρομος τοῦ ἄνω ὀρόφου πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς

Ἅγιον Ὄρος. Ἰ. Μ. Βατοπεδίου : α. Τμήμα διαδρόμου, μετά τὴν πυρκαϊάν, β. Τμήμα τῆς πρὸς τὴν θάλασσαν ὄψεως, μετά τὴν πυρκαϊάν, γ. Ἡ πρὸς τὴν θάλασσαν ὄψις. Εἰς τὸ κέντρον τὸ ἀποτεφρωθὲν τμήμα

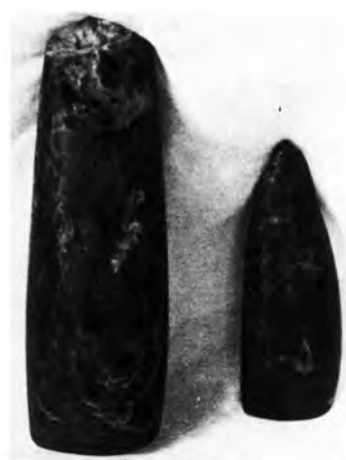
Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Θεσσαλονίκη. Άνασκαφή κλειστού κολυμβητηρίου : α. Τάφοι, β. Τάφος επί ψηφιδωτού δαπέδου, γ. Το ψηφιδωτόν δάπεδον, δ. Δωμάτια

Θεσσαλονίκη. Άνασκαφή έγγυς νεκροταφείου Εϋαγγελιστρίας : α - β. Συστάς τάφων και οί δύο μεγάλοι έξ αυτών, γ. Νεώτερα κτίσματα
Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ

Θράκη: α. Κάνθαροι εκ Πυλαίας Έβρου, β - γ. Προϊστορικά αγγεία και άξιναί έξ Ύφαντών Κομοτηνης, δ. Μεσαιωνικός πύργος εις Παλαιόπολιν Σαμοθράκης

Θράκη : α. Ἐνάγλυφα ἐκ Νέας Ἀπολωνίας Ἀλεξανδρουπόλεως, β. Ἐνάγλυφα ἐκ τοῦ χωρίου Μικρά Ξίδια

Α. ΒΑΒΡΙΤΣΑΣ

Samothrace : a. Riverbed west of Propylon of Ptolemy II, from south, b. Eastern half of Ruinenviereck, from south

Samothrace. Eastern Hill: a. From east, b. Round structure, from south,
c. Wall of predecessor to Building P, from southeast

Samothrace. Eastern Hill: a. Mosaic pavement, from northeast, b. Mosaic pavement, detail of border, c. Marble coffer, d. Lamps from fill, e. Eye-lash plates and other sculptural fragments, from fill

Μυτιλήνη, Βαλανεῖον: α. Ἐποψὶς τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ ΝΑ., β. Λείψανα ἀρχαιοτέρων κτισμάτων ὑπὸ τὸ ψηφιδωτὸν τοῦ βαλανείου, γ. Παράστασις ψηφιδωτοῦ δαπέδου, δ. Τὸ σημεῖον συμβολῆς τῶν δύο κτιστῶν ἀγωγῶν

Μυτιλήνη. Βαλανεῖον : α. Ἄργυρᾶ δηγάρια Δομιτιανοῦ καὶ Τραϊανοῦ, β. Γυναικεῖαι κεφαλαὶ εἰδωλίων, γ. Λύχνοι, δ. Τὸ κάτω μέρος ἐπιγραφῆς

Μυτιλήνη, Βαλανεῖον: α - β. Ἑβραϊκὴ καὶ τουρκικὴ ἐπιτύμβιοι στήλαι

Μυτιλήνη. Θέατρον: α. Ἐποψὶς ἀπὸ Δ., β. Τὰ δύο δωμάτια τῆς ὀρχήστρας, γ. Ἐνοίγημα ἐπικοινωνίας τῶν δύο δωματίων, δ. Βόρειος ὄψις τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου τῶν δωματίων

Μυτιλήνη : α. Θέατρον. Νοτία ὄψις τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου τῶν δωματίων, β- γ. Θέατρον. Οἱ τοῖχοι τοῦ βορείου δωματίου με λείψανα τῆς θολωτῆς στέγης, δ. Κάστρον. Τοῖχος τοῦ μεγάλου πύργου κατεσκευασμένος ἐκ μαρμάρων τοῦ θεάτρου

Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

Μυτιλήνη : α. Θέατρον. Ἐνεπίγραφον ἐπιστύλιον, β. Θέατρον. Ἐνεπίγραφος παραστάς, γ - δ. Ὁ θρόνος τοῦ Ποτάμωνος ἐν τῷ Μουσείῳ

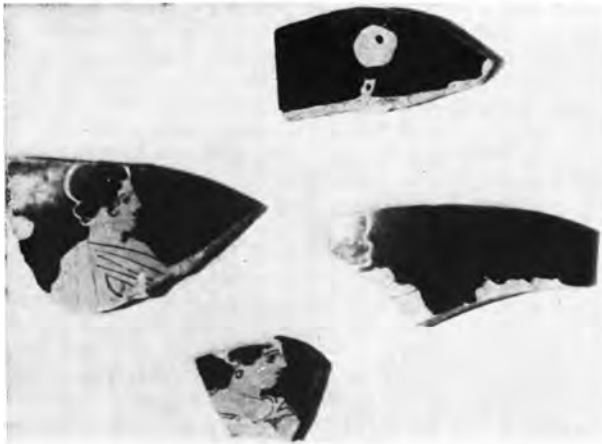

Μυτιλήνη : α. Κτίσματα εντός τῆς θαλάσσης ἐν Πύρρα, β. Κεφαλὴ εἰδωλίου γυναικὸς ἐκ Πύρρας, γ. Τὸ κάστρον τῆς Μυτιλήνης ὁρώμενον ἐκ τοῦ θεάτρου

Β. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

Μυτιλήνη : α - β. Ἀναθηματικά ἐπιγραφαί, γ. Ἐπιτύμβιος ἐπιγραφή

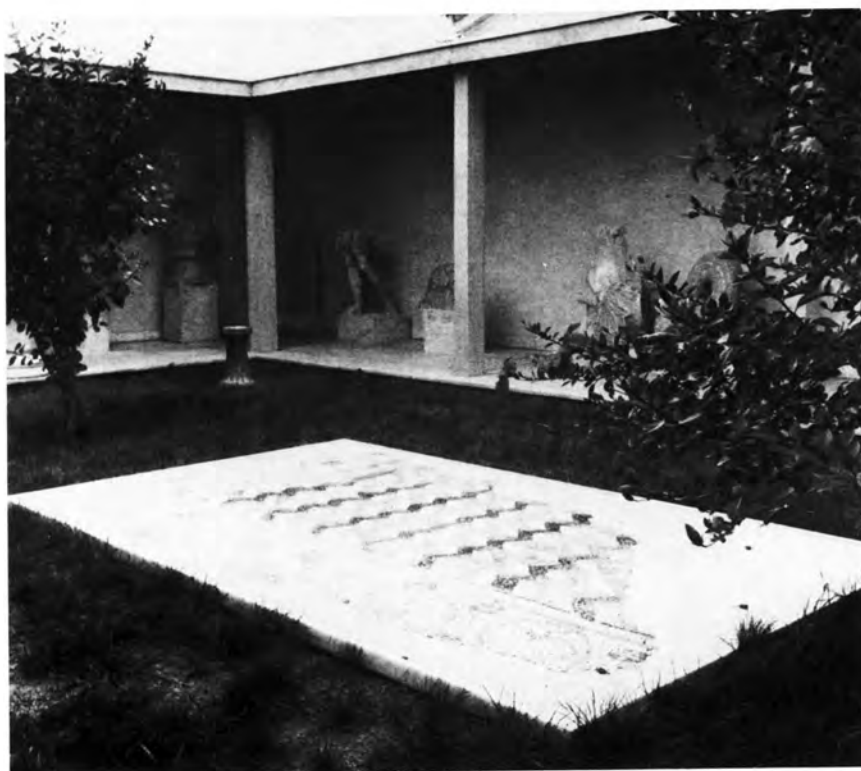
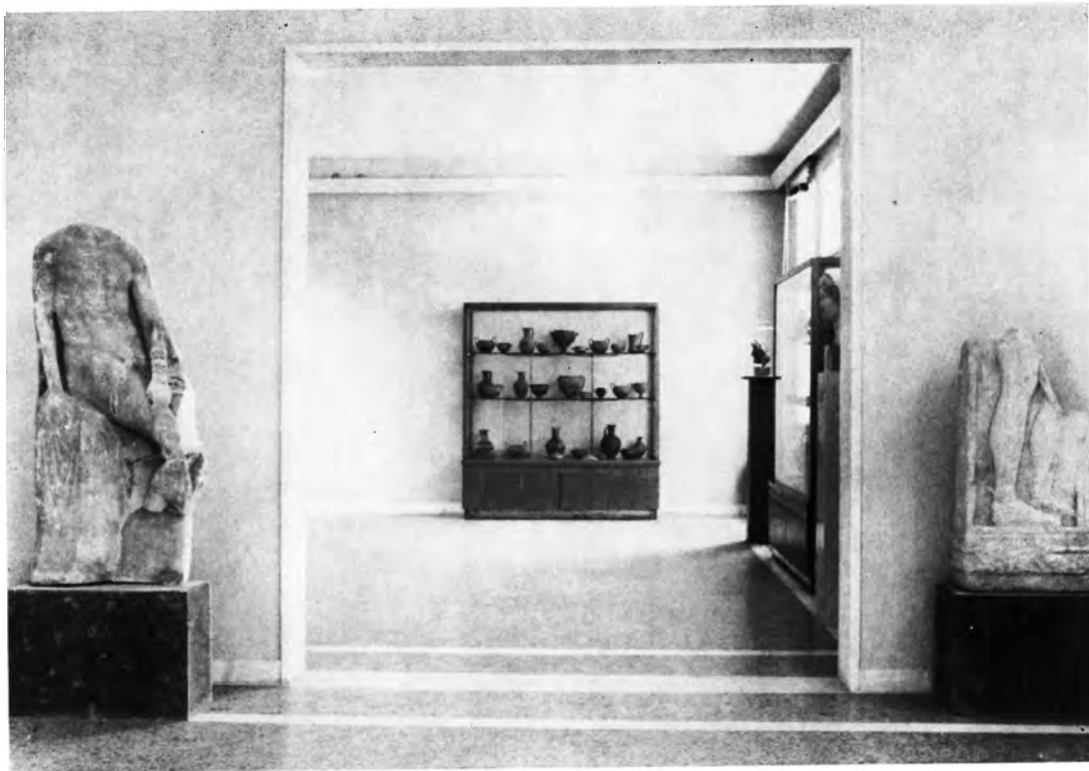
Σάμος. Πυθαγόρειον : α - β. Οικόπεδον Ί. Σολούνια. Ώστρακα ἐρυθρομόρφων ἀγγείων καὶ τμήματα πρωτογεωμετρικοῦ σκύφου, γ. Οικόπεδον Ί. Σολούνια. Τμήμα τοῦ κτίσματος, κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν τοῦ οἰκοπέδου, δ. Οικόπεδον Γ. Ἀνδρεαδάκη. Ώποψις ἀπὸ Α. τῶν ὑποκαύστων τοῦ βαλανείου

α. Άμοργός. Άρκεσίνη. Πρόσοψις νεωτέρου οικίσκου παρά την θέσιν «Καστρί»,
 β. Άμοργός. Άρκεσίνη. Τμήμα επιτομβίου στήλης εκ θέσεως «Καστρί»,
 γ. Θήρα. Χριστιανά. Τό φρεατοειδές κτίσμα εκ ΒΔ.

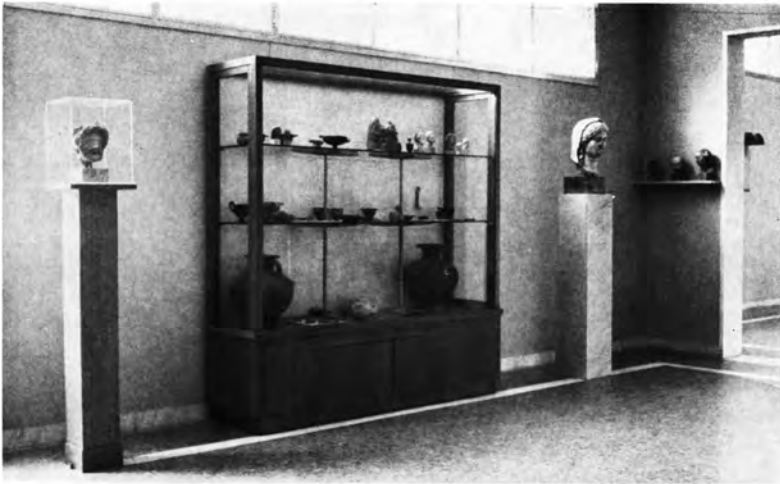

Θήρα, Χριστιανά : α - γ. Ἄγγεϊα ἐκ τῶν ἐντὸς τοῦ φρεατοειδοῦς κτίσματος εὐρεθέντων

Τήνος: α. Άποψις τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ Μουσείου, β. Άποψις τοῦ περιστυλίου τῆς αὐλῆς τοῦ Μουσείου

Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

Τήνος : α - γ. Αίθουσαι του Μουσείου

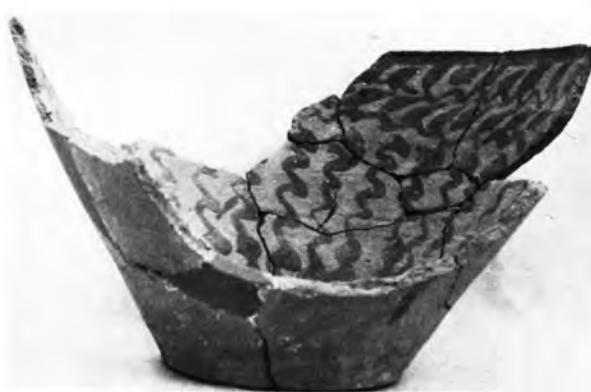
Τήνος : α. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ Ἐώμπουργον, β. Τμῆμα κορμοῦ Ρωμαίου αὐτοκράτορος,
 γ. Ὑστεροελληνιστικὴ στήλη Ξυνάρας

Μήλος : α. Μελανόγραφος λήκυθος, β. Λύχνοι, γ. Μελανόμορφος ύδρια, δ. Μελανόμορφον ἀλάβαστρον, ε. Μελαμβαφή ἀγγεία, ς'. Ἀττικάι λήκυθοι, ζ. Ἀγγεία ἐντοπίων ἐργαστηρίων

Μήλος : α - γ. Ἀγγεία ἐντοπίων ἐργαστηρίων, δ - ε. Ὅστρακα ἐκ Φυλακωπῆς

Μήλος : α. Πρωτοκυκλαδικόν ειδώλιον, β. Ώστρακα ἐκ Φυλακωπῆς, γ. Ἰασάμινθος.
δ - ε. Λεκάνη ἐκ Φυλακωπῆς

Κυκλάδες. Ήράκλεια : α. Σπείρα ἐπὶ φυσικοῦ βράχου, β - γ. Φρούριον εἰς θέσιν Κάστρο

Κυκλάδες : α. Έπάνω Κουφονήσι. Πρωτοκυκλαδικόν ειδάλιον, β. Δονούσα. Τμήμα πρωτογεωμετρικού ἀμφορέως, γ. Δονούσα. Γεωμετρικός κρατηρίσκος μετὰ ποδός

Δέλος : a. Vue générale de la fouille 1966, b. La pièce AE. Le dallage où ont été trouvés les bijoux, c. L'habitation V

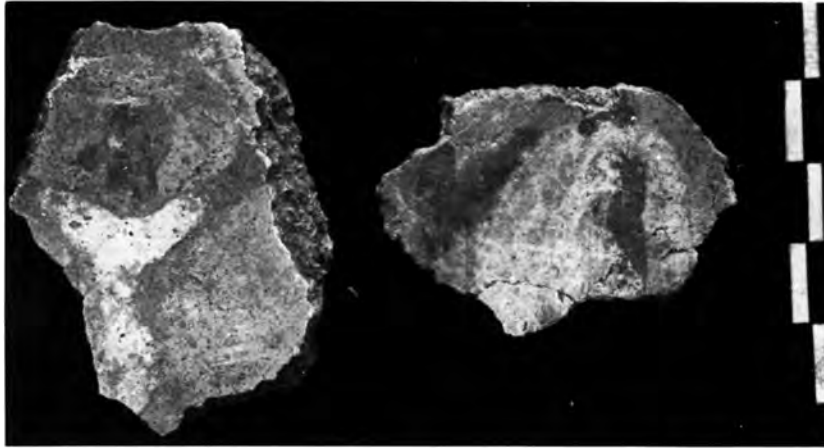
Δέλος : a. Le vestibule AU, b. Le mur de terre écroulé dans la berme en AN, c. Lampe du IVe s. ap. J.-C.,
d. Protome féminine *in situ*

Kea. Ayia Irini : a. Potter's kiln, b. Middle Cycladic graves, c. Carnelian beads from Grave 31, d. Steps to Spring-house in J15

Kea. Ayia Irini : a. Interior of spring-chamber, b. Area M. Earlier fortifications. Corner of Room II in foreground, c. Cycladic jug from Area L K. 3276, d. Area M. Tower and Rooms VI, VIII

Kea. Ayia Irini : a - b. Fresco fragments, c. Temple Road, d. Area M. Baked clay tablet, e. Area G. Room I. Terracotta foot, f. Area G. Room VIII. Cup LM IB. g. Area G. Room IV. Cup with Linear A sign.

Kea : a. Top of Troullos from Ayia Irini, b. Troullos. Building at summit. Flagstone paving, c. Kephala cemetery. Burial urn (Kph. 23),
d. Kephala cemetery. Burial jar (Kph. 23)

J. L. CASKEY

Κρήτη. Συλλογή Μεταξᾶ : α. Σφραγίς ἐκ Καλῶν Λιμένων. β. Πήλινον σήμαντρον, γ. Κεφαλὴ δαιδαλικοῦ εἰδωλίου, δ. Δαιδαλικὸν εἰδῶλιον

ΧΡΟΝΙΚΑ Α.Δ. 22 (1967)

ΠΙΝΑΞ 357

Κρήτη, Ήράκλειον : α. Τάφος ΙΙΙ α ΄Οδηγητριάς. Εύρηματα, δεξιά άγγειδιον έξ όφείτου, β. Τάφος ΙΙΙ α ΄Οδηγητριάς. Τρίωτος άμφορεύς, γ - δ. Τάφοι ΙΙΙ α και ΙΙΙ β ΄Οδηγητριάς

Κρήτη : α. Περιδέραιον εκ Λεβήνος, β. Ειδώλια και ζώδιον εκ τοῦ ἱεροῦ Γωνίων (ἀριστερά χαλκοῦν εἰδώλιον εκ Κορφῆς τῆς Κεριαῖς),

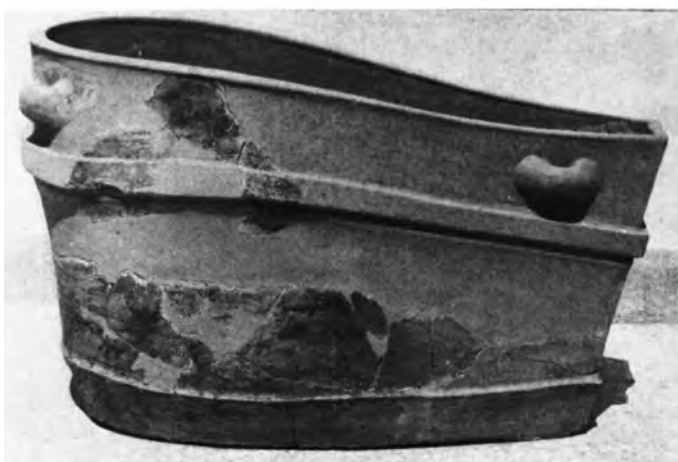
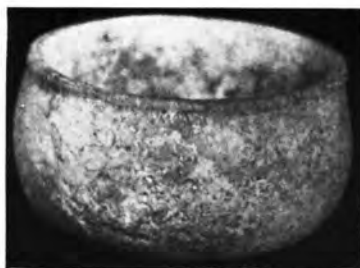
ΧΡΟΝΙΚΑ Α.Δ. 22 (1967)

ΠΙΝΑΞ 359

Κρήτη : α - δ. Ἀγγεῖα ἐκ τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ τάφου Γόρτυνος

ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ

Κρήτη : α. Ειδάλιον ἐξ ἀποθέτου παρὰ τὸ Κεραμοῦτσι Ἡρακλείου, β. Λίθινον ἀγγεῖον ἐξ Ἁγίου Μύρωνος, γ. Κύλιξ ἐκ Φαφλάγκου Βιάννου, δ. Πρόχους καὶ κύπελλα ἐξ ἀποθέτου παρὰ τὸ Κεραμοῦτσι, ε. Κέρνος ἐκ Φαφλάγκου Βιάννου, ς'. Λουτροσειδῆς λάρναξ ἐξ Ἁγίου Μύρωνος, ζ. Λήκυθος ἐκ τάφου παρὰ τὰ Σπήλια Κνωσοῦ

Κρήτη : α. Ρωμαϊκός άνδριάς εκ Χερσονήσου, β. Ένεπίγραφος βάσις εκ Ματάλων

ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ

Κρήτη: α. Κνωσός. Διάδρομος δυτικών αποθηκών, β. Κνωσός. Δάπεδον του «μεγάρου τῆς βασιλίσσης»,
 γ. Μάλια. Βάσεις κίωνων τῆς βορείου στοᾶς ἐν τῇ κεντρικῇ αὐλῇ τοῦ ἀνακτόρου

ΣΤ. ΑΛΕΞΙΟΥ

Mallia: a. Ensemble de la maison vue de l'Est, b. Région à l'Ouest du quartier A. Vue générale de la fouille

Mallia. Région à l'Ouest du quartier Δ : a. Pièce carrée et salle lustrale, b. Portique dallé et rangée des magasins au Nord, c. Vases en place dans un magasin

Festòs : a. Rhyton globulare (dis. R. Oliva), b. Rampe sovrapposte a Sud-Ovest del « Piazzale del Teatro », c. Veduta generale degli scavi a Sud-Ovest del « Piazzale del Teatro »

Festòs : Olletta protopalaziale dal bastione, b. Bastione sul « Piazzale del Teatro », c. Vano ellenistico con « eschàra », ad Ovest del « Piazzale del Teatro »

D. LEVI

Χανιά : 'Ο ναός του 'Αγίου Φραγκίσκου, ἐντός του ὁποίου στεγάζεται τὸ Μουσεῖον

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

Χανιά : α. Σπήλαιον Ἄρκουδιώτισσας. Εἰδώλια, β - γ. Σπήλαιον Πανός (Λερᾶ). Νεολιθικά ὄστρακα
καὶ πέλεκυς

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

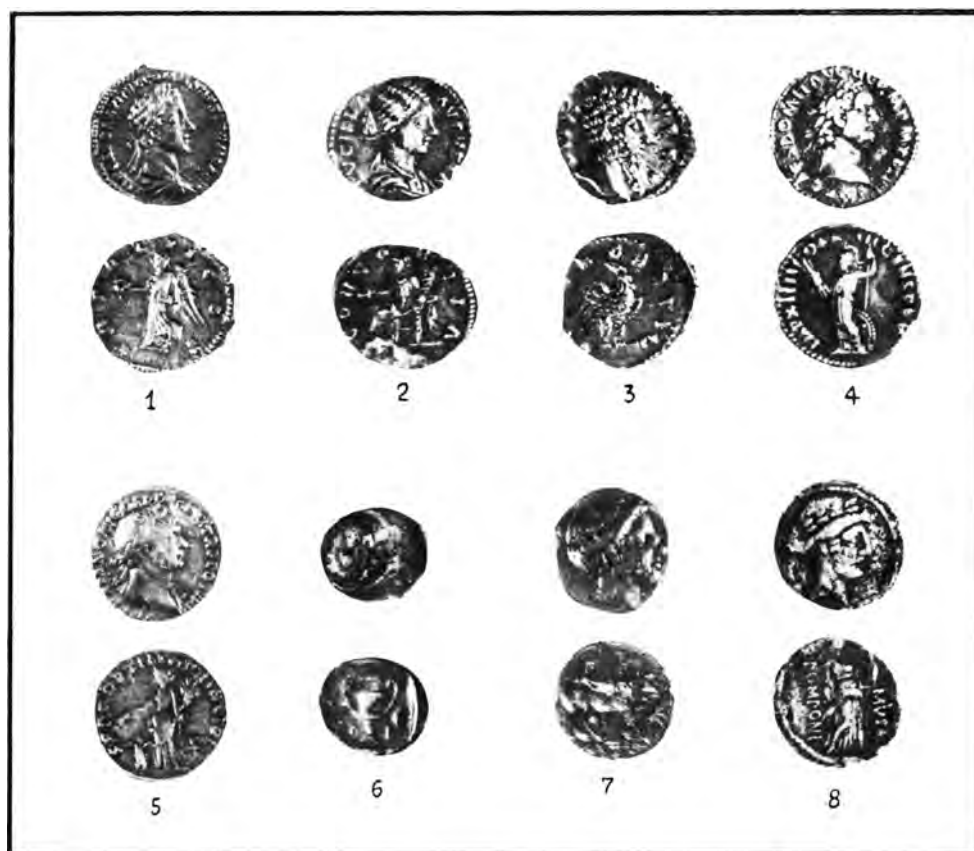
Χανιά. Σπήλαιον Πανός (Λερά) : α - β. Ώστρακα ἐνεπίγραφα, γ. Λύχνοι, δ. Εἰδώλια

Χανιά : α. Σπήλαιον Πανός (Λερά). Ειδώλια Σατύρων, β - γ. Καστέλλι Κισιάμου.
*Λαγματο νεαροῦ Σατύρου

Χανιά : α. Καστέλλι Κισάμου. Ἄρχαϊος λιμενίσκος, β. Καστέλλι Κισάμου. Τοῖχος κτηρίου ἐπὶ τοῦ ὑψώματος Σελλί, γ. Ἀνώπολις Σφακιῶν. Τείχη τῆς ἀκροπόλεως

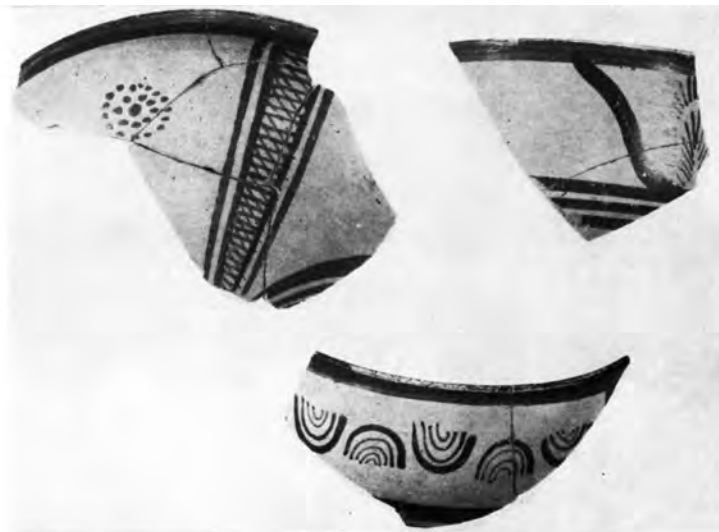
Χανιά. Μουσείον : Ἄργυρᾶ καὶ χαλκᾶ νομίσματα

Ρέθυμον : α. 'Αξός. Πώρινον ἀγάλματιον, β - γ. 'Ελεύθερα. 'Εμπροσθία και ὀπισθία ὄψεις ἀγάλματος γυναικός

Ρέθυμνον. Ἐλεύθερνα : α. Τεμάχιον σίμης, β. Τοῖχος κτηρίου, γ. Πύργος τῆς ἀκροπόλεως

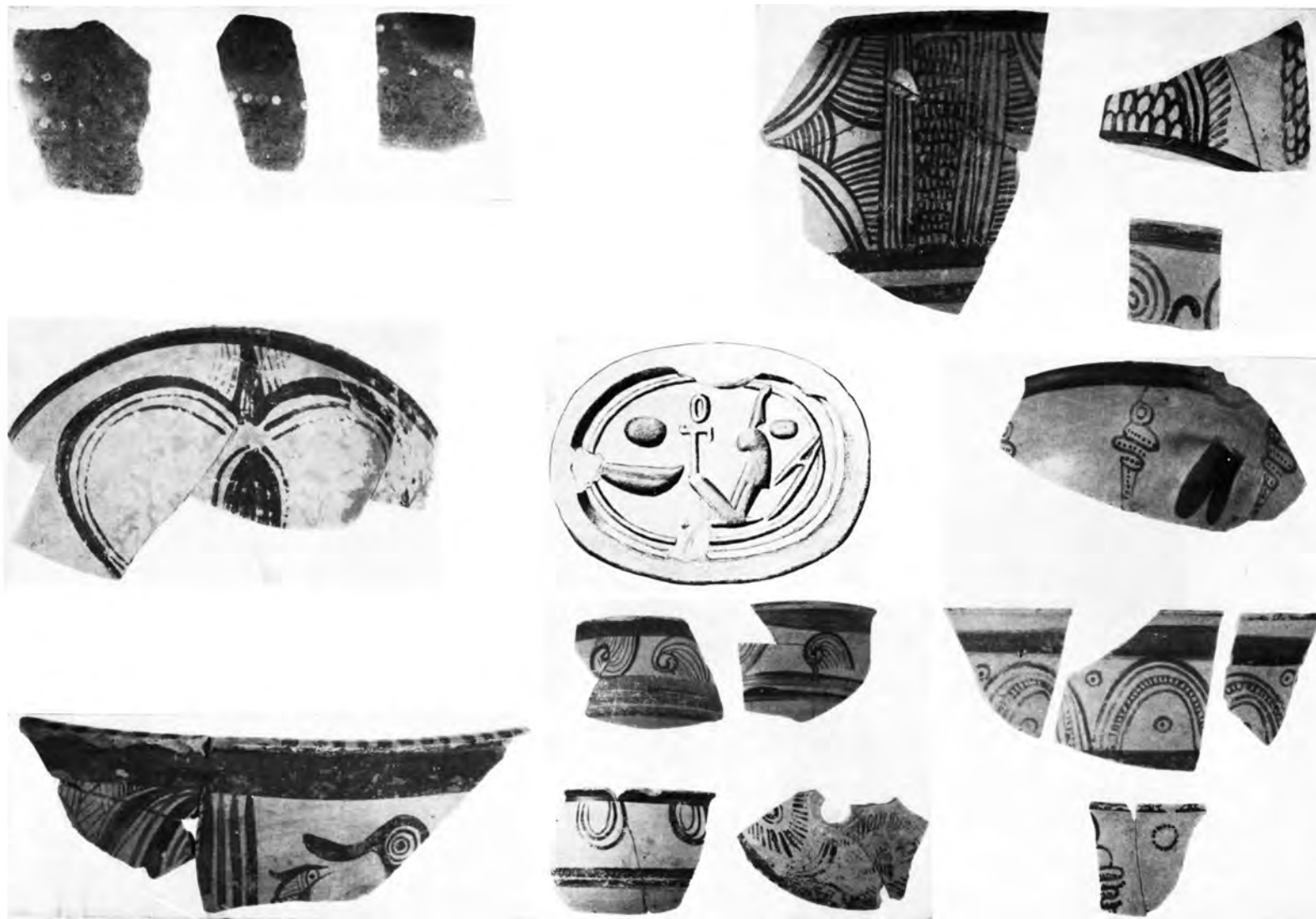
Χανιά. Καστέλλι : α. Τεμάχιον γεωμετρικού άγγείου, β - γ. ΥΜ ΙΙΒ κεραμεική, δ. ΥΜ ΙΙΙΑ κεραμεική, ε. ΠΜ και ΜΜ κεραμεική

Ι. ΤΖΕΔΑΚΙΣ

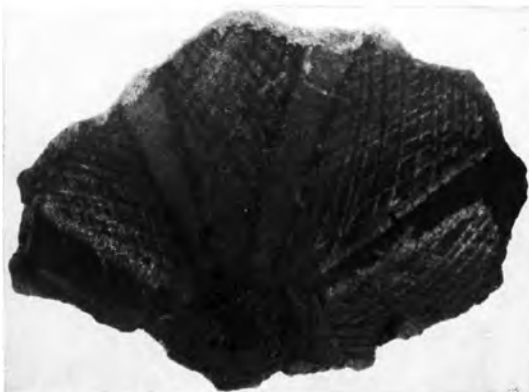

Χανιά. Καστέλλι : α. ΒΑ. γωνία ΥΜ ΙΙΙ C οικήματος, β. Δωμάτιον 2 μινωϊκού μεγάρου. Βάσις μινωϊκού κίονος και ίχνη κλιμακοστασίου, γ. Άποψις τών δύο δωματίων του μινωϊκού μεγάρου (ΥΜ ΙΙΙΑ/Β)

Ι. ΤΖΕΔΑΚΙΣ

Χανιά. Καστέλλι : α. ΜΜ κεραμεική, β, ε. ΥΜ ΙΙΙC κεραμεική, γ. Τεμάχιον ΥΜ ΙΙΙΒ κύλικος,
 δ. Σχεδιάσμα σκαραβαίου Φαραώ Τουθμώσιος Γ', ζ'. ΥΜ ΙΙΙΒΙ κεραμεική, ζ. ΥΕ ΙΙΙΒΙ εισηγμένη κεραμεική

Χανιά. Σπήλαιον Πλατυβόλας : α. Προανακτορικόν τεμάχιον πυξίδος, β. Πρωτοκυκλαδικόν ειδώλιον, γ. Κεραμεική ρυθμού Πύργου, δ. Κεραμεική ρυθμού Βασιλικής, ε. Κύπελλον ρυθμού Πύργου, ζ'. ΥΜ ΠΙΒ κεραμεική

Χανιά. Θαλαμοειδής τάφος : α - β. ΥΜ ΙΙΒ ψευδόστομοι ἀμφορείς

Ι. ΤΖΕΔΑΚΙΣ

Κρήτη. Έμπαρος. Ναός Ἁγίου Γεωργίου : Συμπλήρωση κατεστραμμένων τμημάτων τοιχογραφιῶν

Κρήτη : α. Έμπαρος. Ό ναός του Άγιου Γεωργίου μετά την άνακεράμωσιν, β. Άρχάναι. Ό ναΐσκος Μιχαήλ Άρχαγγέλου μετά την στερέωσιν, γ. Ό Χριστός Κασάνων κατά τας έργασιας στερεώσεως, δ. Μονή Άρκαδίου. Τά Κλάουστρα

Ρόδος : α. Ἀρχαία ὁδὸς Ρ3γ. Οἰκόπεδον Ἐθνικῆς Τραπεζίης, β. Οἰκόπεδον Γυαλούση ἀπὸ Ν.,
παρὰ τὴν ὁδὸν Ἀγ. Ἀναστασίας

Ρόδος : α. Οικόπεδον Χατζησταμάτη από Ν., β. Οικόπεδον Κοτζιά από Δ.,
γ. Πήλινον άγαλμάτιον έξ οικόπεδου Κοτζιά

Ρόδος : Οικόπεδον Ἄντ. καὶ Μαρίας Σκάρου. Ἡ παράστασις τοῦ Κενταύρου
ἐκ τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου Α τῆς οἰκίας Δ

Ρόδος, Οικόπεδον Ἄντ. καὶ Μ. Σκάρου : α. Πήλινα εὐρήματα. β. Τεμάχιον πολυχρώμου λίθου μετ' ἀναγλύφου παραστάσεως

Ρόδος. Οικόπεδον Ἐθνικῆς Τραπεζῆς : α - β. Σωζόμενα τμήματα τοῦ παρά τὴν πλατεῖαν Κύπρου ἀποκαλυφθέντος ἀρχαίου κτηρίου

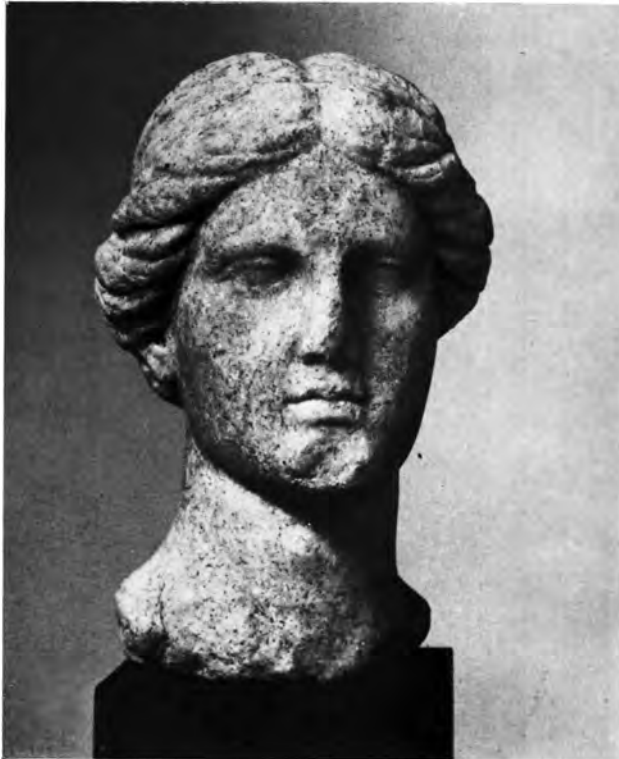
Ρόδος. Οικόπεδον Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, α - β. Νόμισμα Κωνσταντίου Χλωροῦ,
γ. Ἐνάγλυφον μετὰ παραστάσεως ἐφιππου ἥρωος

Ρόδος: α. Οικόπεδα Έθνικής Τραπέζης και Χιωτάκη. Μελαμπαφής άσκος, β-δ. Οικόπεδον Συνεταιρισμού Καταστηματαρχών.
Μαρμαρίνη κεφαλή Διός, παράσταση της Εύρώπης εκ μωσαϊκού δαπέδου και αρχιτεκτονικόν ανάγλυφον

Ρόδος : α - β. Οικόπεδον Συνεταιρισμού Καταστηματαρχών. Ύστεροελληνιστικόν ἀγαλμάτιον (Ἄρτεμις ;)
καί ἑλληνιστικόν ἀγαλμάτιον, γ. Οικόπεδον Κιουσόγλου. Λείψανα ψηφιδωτοῦ δαπέδου,
δ. Οικόπεδον Συνεταιρισμού Καταστηματαρχών. Γυναικεῖον εἰδῶλιον

Ρόδος, Οικόπεδον Κυπριώτη : α. Γυναικεία κεφαλή, β. Λίθινον άγαλμάτιον νεανίσκου, γ. Άρχαϊστική κεφαλή Έρμού

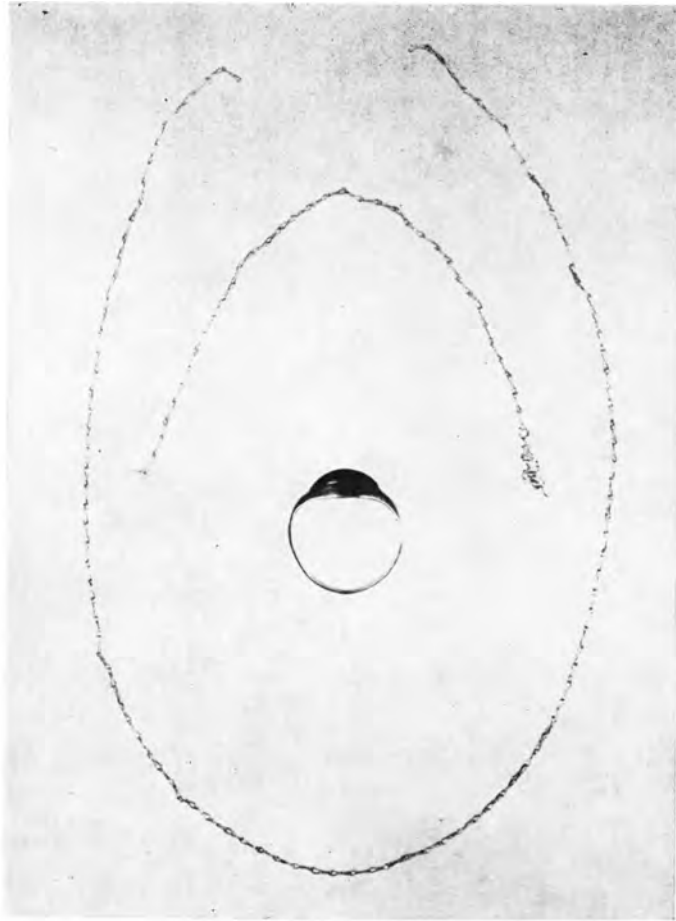
Ρόδος. Οικόπεδον Κλαδογένη : α. Ἀλεξανδρινόν ἄγγειον, β. Λύχνοι, γ. Ἀρχαῖος τοῖχος τοῦ δυτικοῦ λιμένος Ρόδου, ἀπὸ Β., δ. Ἑυλίνη πυξίς μετὰ πόματος

Ρόδος. Οικόπεδον Δεσ. Γιαχιά : α. Χρυσᾶ ἑνώτια, χρυσοῦν κόσμημα καὶ λίθος κορναλίνης, β. Νόμισμα Γορδιανοῦ, γ. Νόμισμα Φιλίππου Καίσαρος II, δ. Γενικὴ ἄποψις τάφων, ἀπὸ Ν., ε. Ὁ νοτιοδυτικώτερος τάφος, ς. Ἐπιτομβία στήλη

Ρόδος. Οικόπεδον Καμπερίδη : α. Κτερίσματα τοῦ ἀσύλητου τάφου, β-γ. Μελαμβωφῆς καὶ ἀδιακόσμητος ὑδρία, δ. Ὑδρία, ε. Ὁ ἀσύλητος τάφος

Ρόδος. Οικόπεδον Καμπερίδη : α. Κτερίσματα δευτέρου τάφου, β - γ. Δακτύλιοι

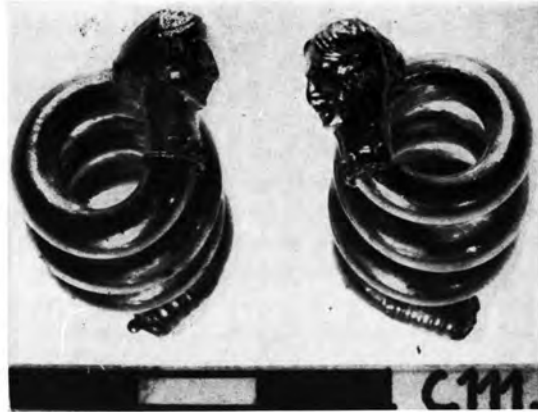

Ρόδος. Οικόπεδον Καμπερίδη : α. Τμήμα ἐπιτύμβιου βωμοῦ, β. Ἐπιτύμβιον μνημεῖον

α. Ρόδος. Μονή Ταξιάρχου Θάρι. Τοιχογραφία του αρχαιότερου στρώματος, β. Ρόδος. Ναΐσκος παρά την πύλην του Ἁγ. Ἰωάννου, ἐξωτερικὴ ὄψις, γ. Ρόδος. Ἡ μονὴ τοῦ Ταξιάρχου Θάρι, δ. Ρόδος. Μονὴ Σκιαδίου. Ἐξωτερικὴ ἄποψις τοῦ ἀρχαίου τμήματος τῆς μονῆς, ε. Πάτμος. Κάθισμα Προφήτου Ἡλιοῦ, μετὰ τὴν ἐπισκευὴν

ΓΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΠΟΥΛΟΣ

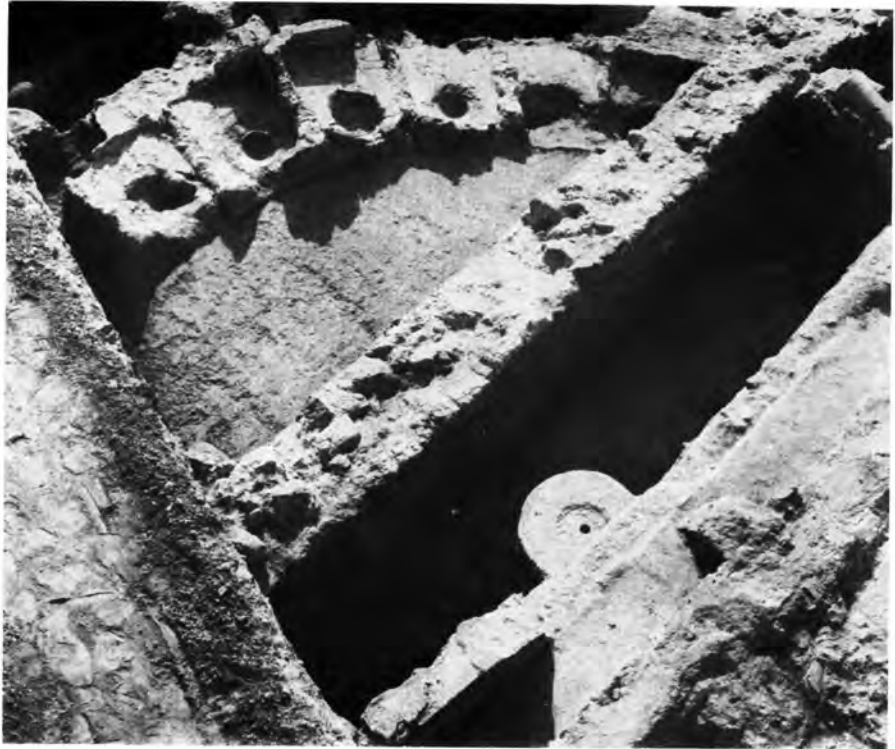
Κύπρος. Κυπριακὸν Μουσεῖον : α - β. Ζεύγη χρυσῶν κοσμημάτων, γ. Αἶθουσα ἐπιγραφῶν

Κύπρος. Κυπριακόν Μουσείον : α - β. Ἀποτυπώματα φακοειδῶς σφραγίδος, γ. Πτηνόσχημος ἀσκός, δ. Ἐρυθρόμορφος ἀσκός, ε. Λυγνοστάτης, ς'. Ἀγαλιάτιον Ἔρωτος

Κύπρος : α, δ. Ἀγγεῖα ἐκ Σαλαμῖνος (Γαλλικὴ ἀποστολὴ Πανεπιστημίου Λυώνος), β. Κύλιξ ἐξ Σόλων (Καναδικὴ ἀποστολὴ Πανεπιστημίου Λαβάλ), γ. Ἐγάλμα Σατύρου ἐκ Νέας Πάφου (Πολωνικὴ ἀποστολὴ Πανεπιστημίου Βαρσοβίας), ε. Κύπελλον ἐκ Φιλιάς (Βρετανικὴ ἀποστολὴ Πανεπιστημίου Μπίρμιγχαμ)

Κύπρος. Κίτιον : α. Έλληνιστικόν βαλανείον, β. Τετράπλευρος πύργος Β

Κύπρος, Σαλαμίς : α. Δρόμος και ρωμαϊκός θάλαμος τάφου 50, β. Τμήμα τύμβου και εξέδρα τάφου 77, γ. Ή εξέδρα μετά την αφαίρεσιν τῆς πυράς

Κύπρος, Σαλαμίς : α - β. Πήλιναι κεφαλαί γέροντος καί γυναικός, γ. Γενική άποψις δρόμου τάφου 79

Κύπρος. Σαλαμίς. Τάφος 79 : α. Χαλκοί λέβητες, β. Ὁ ἐλεφάντινος θρόνος μετά τὴν ἀποκατάστασιν του, γ. Ἐλεφαντίνη πλάξ

Κύπρος, Σαλαμίς: α. Σιδηρός κραυευτής εκ του τάφου 79, β. Έντοιχίον ψηφιδωτόν εκ του νοτίου ίδρωτηρίου των λουτρών του Γυμνασίου

Κύπρος : α. Κούριον. Νοτία πρόσοψις σταδίου, β. Άμαθοῦς. Γενική ἄποψις βασιλικῆς

Κύπρος : α. Ναός της Άσίνου. Καθαρισθείσα τοιχογραφία (Ίνστιτούτον Βυζαντινών Σπουδών Dumbarton Oaks), β. Βασιλική Άγίου Σπυρίδωνος εις Τρεμετουσιάν. Ψηφιδωτόν δάπεδον με επιγραφήν

Ἀμπελάκια. Ἀρχοντικὸν Γεωργίου Σβάρτς : α - β. Ἡ νοτιὰ ὄψις, πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἐπισκευὴν

Ἄμπελάκια. Ἄρχοντικὸν Γεωργίου Σβάρτς : α. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ πρὸ τῆς ἐπισκευῆς, β. Ἀπεικόνισις ὑπαιθρίου περιπτέρου εἰς τοιχογραφίαν

Ἄμφελάκια. Ἄρχοντικὸν Γεωργίου Σβάρτς : α. Μέρος τοῦ νοτίου τοῖχου τοῦ δωματίου Γ (ἐξωτερικῶς),
β. Ἡ θύρα καὶ ὁ νότιος τοῖχος τοῦ δωματίου Β (ἐξωτερικῶς)

Κ. ΦΑΤΟΥΡΟΥ

Σιάτισσα. Τὸ ἀρχοντικὸν τῆς « Πούλκως » : Ἡ νοτία ὄψις μετὰ τὴν πρώτην φάσιν τῶν ἐργασιῶν ἐπισκευῆς

Ο 22ος ΤΟΜΟΣ (1967): ΜΕΡΟΣ Β 1 - 2 — ΧΡΟΝΙΚΑ
ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

ΕΞΕΤΥΠΩΘΗ ΕΙΣ ΤΑ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΑ
Φ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ & Κ. ΜΙΧΑΛΑ

ΑΠΟ ΤΟΥ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1968 - ΜΑΡΤΙΟΥ 1969

ΕΠΙ ΧΑΡΤΟΥ ΓΡΑΦΗΣ
ΤΗΣ Α.Ε. ΧΑΡΤΟΠΟΪΑΣ ΑΙΓΙΟΥ (ΚΕΙΜΕΝΟΝ)
ΚΑΙ ILLUSTRATION ΧΡΩΜΟ Νο 2 (ΠΙΝΑΚΕΣ)

ΚΛΙΣΕ: ΘΕΜ. ΧΑΤΖΗΓΩΑΝΝΟΥ

ΣΥΝΘΕΣΙΣ ΠΙΝΑΚΩΝ: ΑΙΚ. ΝΙΝΟΥ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΟΡΘΩΣΙΣ: ΑΙΚ. ΝΙΝΟΥ, ΕΥΑΓΓ. ΚΥΠΡΑΙΟΥ

ΕΠΟΠΤΕΙΑ ΤΗΣ ΣΥΝΤΑΞΕΩΣ & ΤΗΣ ΥΛΗΣ
ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΑΘΗΝΑΣ Γ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ

